

Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata

Cesarik, Nikola

Doctoral thesis / Disertacija

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:272842>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-18**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Nikola Cesarik

**RIMSKA VOJSKA U PROVINCII DALMACIJI
OD AUGUSTOVA DO HADRIJANOVA
PRINCIPATA**

Doktorski rad

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Nikola Cesarik

**RIMSKA VOJSKA U PROVINCII DALMACIJI OD
AUGUSTOVA DO HADRIJANOVA PRINCIPATA**

Doktorski rad

Mentor

Prof. dr. sc. Miroslav Glavičić

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Nikola Cesarik

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski doktorski studij Arheologija istočnog Jadrana

Mentor: prof. dr. sc. Miroslav Glavičić

Datum obrane: 9. ožujka 2020.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata

UDK oznaka: 904:355.1](497.5)"652"

Broj stranica: 528

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 147/25/15

Broj bilježaka: 1563

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 651

Broj priloga: 0

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. prof. dr. sc. Dražen Maršić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Miroslav Glavičić, član
3. doc. dr. sc. Dino Demicheli, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. prof. dr. sc. Dražen Maršić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Miroslav Glavičić, član
3. doc. dr. sc. Dino Demicheli, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Nikola Cesarik

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Archaeology of the Eastern Adriatic

Mentor: Professor Miroslav Glavičić, PhD

Date of the defence: 9 March 2020

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archaeology

II. Doctoral dissertation

Title: Roman army in the province of Dalmatia from Augustus to Hadrian

UDC mark: 904:355.1](497.5)"652"

Number of pages: 528

Number of pictures/graphical representations/tables: 147/25/15

Number of notes: 1563

Number of used bibliographic units and sources: 651

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Professor Dražen Maršić, PhD, chair
2. Professor Miroslav Glavičić, PhD, member
3. Assistant Professor Dino Demicheli, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Professor Dražen Maršić, PhD, chair
2. Professor Miroslav Glavičić, PhD, member
3. Assistant Professor Dino Demicheli, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Nikola Cesarik**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. ožujka 2020.

Sadržaj

Predgovor	v
Uvod.....	1
1. POVIJESNI NARATIV: OD AUGUSTA DO HADRIJANA.....	6
1.1. Augustovo doba	7
1.1.1. Tiberijev Panonski rat	10
1.1.2. Augustovi legati do 6. godine po. Kr.	16
1.1.3. Vojna uporišta od 10. pr. Kr. do 6. po Kr.....	18
1.1.4. Ilirički rat 6.-9. godine.....	25
1.2. Tiberijevo doba	41
1.2.1. Pitanje podjele Ilirika	42
1.2.1.1. Velej Paterkul.....	42
1.2.1.2. Natpis iz Epidaura	44
1.2.1.3. Zaključno o podjeli Ilirika.....	49
1.2.2. Rimska vojska u Dalmaciji tijekom Tiberijeva principata	51
1.2.3. Tiberijeve ceste u Dalmaciji.....	52
1.2.3.1. Revizija prvoga Tiberijeva natpisa o gradnji cesta.....	56
1.2.3.1.1. Abramićeva intervencija	59
1.2.3.1.2. Nova razmišljanja.....	61
1.2.3.1.3. Odredište ceste	65
1.2.3.1.4. Dodatni argumenti.....	67
1.2.3.1.5. Nadogradnja uzdužnog koridora	68
1.2.3.2. Pitanje cesta s natpisa iz 19./20. godine. Tko je gradio ceste?.....	70
1.2.3.3. Ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus.....	77
1.2.3.3.1. Pitanje rijeke Bathinus	78
1.2.3.3.2. Odredište ceste	82
1.2.3.4. Cesta ad imum montem Ditionum Ulcirum	88
1.2.3.4.1. Alternativna opcija za imus mons Ulcirus	101
1.2.3.5. Zaključno o Tiberijevim cestama u Dalmaciji	105
1.2.4. Izrada provincijskog katastra i razgraničenja između domaćih zajednica	108
1.2.5. Podjela Ilirika na manje distrikte na čelu s prefektima peregrinskih zajednica	110
1.3. Kaligulino doba.....	115
1.4. Klaudijevo doba	117
1.4.1. Skribonijanova pobuna.....	117
1.4.2. Klaudijevi legati u Dalmaciji nakon Skribonijana	119

1.4.3. Pomoćne postrojbe i njihovi zapovjednici	121
1.4.4. Veterani u Klaudijevo doba.....	124
1.4.5. Vojni logori u Dalmaciji u doba Klaudija	125
1.5. Neronovo doba	129
1.6. Flavijsko doba	134
1.7. Od Nerve do Hadrijana	138
2. RIMSKE LEGIJE NA PODRUČJU DALMACIJE.....	143
2.1. Itinerari pojedinačnih legija	146
2.1.1. Legio XX.....	146
2.1.1.1. Pitanje dolaska.....	146
2.1.1.2. Smještaj XX. legije u Iliriku.....	148
2.1.1.3. Ostala uporišta.....	149
2.1.1.4. Zaključno o XX. legiji.....	153
2.1.2. Legio XV Apollinaris.....	154
2.1.3. Legio VII (Claudia Pia Fidelis).....	155
2.1.3.1. Vrijeme dolaska legije u Ilirik.....	156
2.1.3.2. Pitanje boravka legije u Tiluriju nakon 42. godine i vrijeme njezina odlaska iz Dalmacije	158
2.1.4. Legio XI (Claudia Pia Fidelis)	162
2.1.4.1. Pitanje osnutka	163
2.1.4.2. Nakon Perusije i dolazak na iliričko područje.....	165
2.1.4.3. Podizanje stalnog logora u Burnumu	167
2.1.5. Legio III Flavia Felix	170
2.1.5.1. Osnutak legije.....	171
2.1.5.2. Odlazak iz Dalmacije	173
2.1.6. Legio VIII Augusta	173
2.2. Analiza sadržajnih elemenata natpisa rimskih legionara	177
2.2.1. Rasprostranjenost nalaza	177
2.2.2. Rekrutacija legionara.....	181
2.2.3. Analiza položaja.....	188
2.2.4. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima legionara	190
2.2.4.1. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima vojnika VII. i XI. legije	197
2.2.4.2. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima po položaju u legiji	206
2.2.5. Imenovanje legionara	216
2.2.6. Komemoratori	217
2.2.7. Nadgrobne formulacije.....	219

2.3. Dodatak I. Strateška uloga naseljavanja veterana u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća	221
2.3.1. Značenje izraza missicius	226
2.3.2. Gdje je ubijen A. Sentije, veteran XI. legije?	228
2.4. Dodatak II. Pitanje naseljavanja veterana V. legije Makedonike na području Dalmacije	232
2.4.1. Razrada ključnih elemenata	235
2.4.2. Curam gerentibus	237
2.5. Katalog I. Natpisi rimskih legionara i legija s područja Dalmacije	241
3. POMOĆNE POSTROJBE NA PODRUČJU DALMACIJE	288
3.1. Itinerari pojedinačnih postrojbi: ale	291
3.1.1. Ala Claudia Nova	291
3.1.2. Ala Frontoniana	294
3.1.3. Ala Hispanorum	295
3.1.4. Ala Pannoniorum	297
3.1.5. Ala Parthorum	299
3.1.6. Ala Tungrorum	300
3.2. Itinerari pojedinačnih postrojbi: kohorte	302
3.2.1. Cohors I Alpinorum	302
3.2.2. Cohors III Alpinorum	304
3.2.3. Cohors Aquitanorum	306
3.2.4. Cohors I Asturum	309
3.2.5. Cohors I Belgarum	310
3.2.6. Cohors I Bracaraugustanorum	311
3.2.7. Cohors Campana	312
3.2.8. Cohors II Cyrrhestarum	313
3.2.9. Cohors I Flavia Brittonum	315
3.2.10. Cohors XI Gallorum	316
3.2.11. Cohors I Liburnorum	316
3.2.12. Cohors I Lucensium	317
3.2.13. Cohors Montanorum	318
3.2.14. Cohors VI Voluntariorum	320
3.2.15. Cohors VIII Voluntariorum	321
3.3. Analiza sadržajnih elemenata natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi	325
3.3.1. Podrijetlo vojnika pomoćnih postrojbi	325
3.3.2. Analiza godina navedenih na nadgrobniim spomenicima vojnika auksilijarnih postrojbi	328
3.3.3. Rasprostranjenost natpisa pomoćnih postrojbi	339
3.3.4. Analiza položaja pripadnika pomoćnih postrojbi	341

3.3.5. Vojnici pomoćnih postrojbi: analiza imenovanja i statusa	343
3.3.6. Nadgrobnje formulacije.....	346
3.3.7. Komemoratori	347
3.4. Katalog II. Natpisi pomoćnih postrojbi.....	349
4. VOJNA UPORIŠTA	372
4.1. Burnum i garnizon na granici Liburnije	379
4.1.1. Topografija šire okolice Burnuma.....	381
4.1.2. Ostala odjeljenja.....	396
4.1.3. Burnum: legijski logor	401
4.1.4. Burnum: pomoćni logor u zaseoku Ljevaje u Radučiću	405
4.1.5. Burnum: pomoćni logor u zaseoku Bjelobrci kod Donjih Radića u Radučiću	409
4.1.6. Burnum: pomoćni logor u Jurinim ogradama u Ivoševcima	413
4.1.7. Burnum: pomoćni logor kraj Čičinovca u Čučevu.....	417
4.2. Tilurij i garnizon u zaleđu Salone	423
4.2.1. Tilurium: legijski logor	426
4.2.2. Tilurium: pomoćni logor kraj zaseoka Golinjevo u Gardunu	429
4.2.3. Tilurium: pomoćni logor na brdu Radašuša iznad Turjaka	441
4.2.4. Andetrium: pomoćni logor u Mućkom polju	447
4.3. Garnizon u zaleđu Narone.....	452
4.3.1. Pomoćni logor na Gračinama u Humcu kod Ljubuškog	454
Zaključak.....	457
Kratice.....	472
Literatura	477
Sažetak	526
Abstract	527
Životopis autora	528

Predgovor

Poput većine studija ovakvog karaktera, i ova je radnja započela prikupljanjem natpisa te njihovim uređivanjem unutar kataloga. Posebno su izdvojena dva kataloga: prvi, u kojemu su prikupljeni natpisi rimskih legionara te drugi, u kojemu se nalaze natpisi pripadnika pomoćnih postrojbi. Radi lakšeg snalaženja, u glavnom se tekstu često referiram na natpise iz kataloga (primjerice: Kat. I., br. 22; ili Kat. II., br. 47, i slično). Osim restitucija natpisa, u katalozima su prisutni i podatci o mjestu pronalaska natpisa te glavnim referencama. Natpisi su uglavnom referirani po kapitalnim epigrafskim korpusima (CIL, ILJug) i časopisima (AE), ali i po radovima istraživača koji su donijeli fotografiju spomenika, ili su pak u svojim radovima ažurirali određeni sadržaj natpisa. Budući da je većina natpisa uključena u internetske epigrafske baze (EDCS, EDH, Lupa), u mnogočemu je bilo olakšano činiti pretrage, no doslovno preuzimanje natpisa s tih sučelja nerijetko može prouzročiti pogreške, tako da sam se uvijek trudio natpis vidjeti uživo (naravno, ako je to bilo moguće), ili ga barem vidjeti putem fotografije ili izvornog prijepisa (primjerice u CIL-u). Na osnovi takvih uvida, načinio sam čitav niz vlastitih korekcija koja sam obrazložio u bilješkama. Neke sam natpise donio i u fotografiji, a uglavnom je riječ o neobjavljenim natpisima ili određenim detaljima na koje se referiram u bilješkama.

Osim proučavanja natpisa, prilikom izrade ovoga rada veliku sam pozornost posvetio i proučavanju satelitskih i zračnih snimki širih okolica rimskih vojnih uporišta. Naravno, i to je jedan od alata koji modernim istraživačima omogućava pregled terena iz komfora svojih soba, no gotovo sva mjesta koja spominjem u radu sam i osobno obišao te sam se trudio fotografski popratiti tekstove u kojima se referiram na određene odlike terena. Proučavanje zračnih i satelitskih snimki omogućilo je i uvid u neke nove segmente cjelokupne organizacije rimskih vojnih uporišta u Dalmaciji te se nadam da ću ovim radom uspjeti pridonijeti proučavanju tematike rimske vojske u Dalmaciji od Augustove do Hadrijanove vladavine.

Međutim, kako to često spominjem u ovom radu, za mnoga pitanja niti danas nemamo konkretne odgovore, a oni će prvenstveno moći doći tek nakon temeljitih arheoloških istraživanja ključnih lokaliteta.

Na kraju moram zahvaliti svima koji su na bilo koji način pomogli pri izradi ovoga rada. U prvom se redu želim zahvaliti svojim profesorima sa Sveučilišta u Zadru: profesoru i mentoru

Miroslavu Glavičiću, profesoru Željku Miletiću te profesoru Draženu Maršiću, od kojih sam mnogo toga naučio tijekom svog studija. Također zahvaljujem i profesoru Lawrenceu Keppiu koji mi je u jednom trenutku možda bio i presudna inspiracija da dovršim ovaj rad. Zahvaljujem i svim djelatnicima Arheološkog muzeja Zadar, posebice svojoj muzejskoj mentorici dr. Korneliji A. Giunio te ravnatelju dr. Jakovu Vučiću. Također zahvaljujem i svim ostalim djelatnicima muzejskih institucija koje su mi ustupile građu za objavu.

Prilikom izrade ovoga rada veliku sam potporu imao u svojim prijateljima i kolegama. Svi odreda su mi pomagali na razne načine, no ponajviše im zahvaljujem na jednostavnoj činjenici što sam u njima uvijek imao zainteresirane sugovornike o naslovnoj tematici. Stoga, posebno zahvaljujem Vjekoslavu Krambergeru, Davidu Štrmelju, Luki Drahotusky-Bruketi, Ivi Dragičeviću, Ivi Glavašu, pokojnom Danielu Nečasu Hrasti, Boži Kokanu, Krešimiru Mijiću, Feđi Milivojeviću, ali i mnogim drugim prijateljima i kolegama.

Također zahvaljujem i svojim kolegicama i kolegama iz Zavoda za društvene i povijesne znanosti HAZU u Rijeci te pokojnom akademiku Petru Strčiću, na svoj pruženoj potpori tijekom protekle dvije godine.

Najveću sam potporu, naravno, imao u članovima svoje obitelji, a oni su bili i ključni razlog zašto sam uopće dovršio ovaj rad.

Uvod

Tematika rimske vojske odavna je predmet proučavanja istraživača iz različitih povijesnih disciplina. Uz neizbježne studije koje su rimsku vojsku proučavale kao jedinstveni fenomen, paralelno su se javljale i studije koje su se bavile prisutnošću rimskih vojnih postrojbi na određenom geografskom području. Budući da je gotovo svaka rimska provincija bila uklopljena pod upravu rimskog imperija na osnovi vojnog djelovanja, proučavanje ostataka rimske vojne prisutnosti najčešće čini i osnovu za proučavanje provincijalne povijesti u globalu. Stoga ova studija ima za cilj upravo načiniti cjeloviti pregled rimske vojne prisutnosti na području Dalmacije od Augustova do Hadrijanova principata.

Iako literarna vrela i po o ovom pitanju predstavljaju osnovu bez koje istraživači uopće ne bi znali za ključne povijesne događaje koji su područje Ilirika uklopili pod rimsku dominaciju, ona ipak nisu ključna skupina izvora za poznavanje cjelokupne vojne prisutnosti na dalmatinskom području. Ključnu ulogu po tom pitanju prvenstveno imaju epigrafska i arheološka vrela, na osnovi kojih se dobivaju saznanja o vojnim postrojbama (legijama i auksilijama) koje su boravile na ovom području te o arhitektonskim ostacima njihovih utvrda.

Uzimajući u obzir iznimno bogatu rimsku epigrafsku ostavštinu na području Dalmacije, epigrafija je redovito bila glavni temelj za proučavanje ne samo rimske vojne prisutnosti, već i provincijalne povijesti općenito. Arheologija je u tom pogledu nekako uvijek bila po strani, što je prvenstveno bilo uzrokovano gospodarskim i ratnim prilikama na ovim prostorima u zadnjih stotinu godina. To se, primjerice, posebno uočava komparacijom stanja istraženosti rimskih vojnih uporišta u razvijenim zemljama poput Britanije i Njemačke, gdje se rasprave o razvoju provincijskih garnizona odavna vode na osnovi brojnih i egzaktnih podataka prikupljenih sustavnim arheološkim istraživanjima. Za razliku od njih, u Dalmaciji se o mnogim temama još uvijek raspravlja na osnovi domišljanja proizašlih iz nedokazivih tumačenja određenih sadržaja epigrafskih spomenika. No u zadnje se vrijeme i na našim područjima dogodio određeni pomak u istraživanjima ključnih lokaliteta, tako da se iz godine u godinu ipak počelo raspravljati i na osnovi pravih arheoloških dokaza.

Međutim, bez obzira na stanje istraživanja, epigrafija će uvijek imati primat u proučavanju rimske vojne prisutnosti na području Dalmacije, pa je tako i većina ove studije posvećena prikupljanju i analizi epigrafskih spomenika na kojima su zabilježeni pripadnici raznih vojnih postrojbi koje su boravile na ovom području tijekom 1. stoljeća. Ipak, za razliku od prijašnjih

studija, koje su tu tematiku proučavale isključivo putem literarnih te posebice epigrafskih vrela, ovom će se prilikom pokušati donijeti jedna objedinjena studija koja će se, uz povijesni narativ i epigrafsku analizu, baviti i ostacima vojnih uporišta na području Dalmacije u navedenom periodu.

Uzimajući u obzir već spomenutu bogatu rimsku epigrafsku ostavštinu na području Dalmacije, ta je tematika odavna privukla interes brojnih istraživača iz razvijenih zemalja poput Njemačke, Austrije i Engleske. U tom pogledu prvenstveno valja spomenuti Theodora Mommsena i treći svezak edicije *Corpus Inscriptionum Latinarum*, u kojemu su po prvi puta prikupljeni do tada poznati natpisi s područja Dalmacije (Berlin, 1873.). Uzimajući u obzir brojnost natpisa rimskih vojnika, Mommsen je toj tematici posvetio i posebno poglavlje naslovljeno kao *De provinciae Dalmatiae re militari* (CIL 3, str. 280-283), čime je udario temelj modernom proučavanju rimske vojne prisutnosti na dalmatinskom tlu.

Sustavno prikupljanje i obrada natpisa omogućilo je i razne analize koje su uslijedile sljedećih godina. Naravno, po tom pitanju valja posebno napomenuti i Karla Patscha, legendarnog austrijskog arheologa, koji je djelovao na našim područjima krajem 19. i početkom 20. stoljeća, objavljujući brojne priloge o povijesti provincije Dalmacije u časopisima *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* te *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*. U tim se radovima često doticao i vojne tematike, ali je i objavljivao nove spomenike, među kojima posebice valja spomenuti natpise koji su se tada čuvali u Kninskom muzeju. Većina tih natpisa bila je uvrštena i u suplement trećeg sveska CIL-a, tiskanom u Berlinu 1902. godine.

Iako postoji čitav niz istraživača koji su na ovaj ili onaj način zaslužni za razvoj istraživanja rimske vojne prisutnosti u Dalmaciji, ime koje svakako valja izdvojiti jest ono Artura Betza, koji je 1939. godine u Badenu kod Beča tiskao monografiju pod naslovom: *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* (u prijevodu „Neka istraživanja o vojnoj povijesti rimske provincije Dalmacije“). Betz je tom studijom načinio najsveobuhvatniju analizu rimske vojne povijesti u Dalmaciji te je do danas to čak ostalo i jedino djelo takve tematike. Iako je prošlo točno 80 godina od tiskanja Betzove studije, mnoga od njegovih opažanja i dalje su aktualna te je malo za reći da ono predstavlja nezaobilazno štivo o pitanju rimske vojne prisutnosti na dalmatinskom tlu.

Iako će Mommsen, Patsch i Betz trajno ostati velikani proučavanja dalmatinske provincijalne povijesti, imena koja su ostavila najviše traga u poslijeratnom periodu svakako su ona Géze Alföldya i Johna Josepha Wilkesa. Obojica su se pojavila u 60-im godinama 20. stoljeća s kapitalnim monografijama o rimskoj Dalmaciji. Najprije je Alföldy godine 1965. objavio svoju studiju o stanovništvu i društvu rimske provincije Dalmacije (*Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatiens*, Budapest), da bi nešto poslije (1969.) – unutar serije monografija o povijesti rimskih provincija (*History of the provinces of the Roman Empire*) – u Londonu izašla i Wilkesova monografija o Dalmaciji (*Dalmatia*). Iako su se oba autora u svojim studijama dotakli raznih aspekata provincijalne povijesti, po pitanju vojne povijesti posebno valja istaknuti poglavlje *The Roman Army in Dalmatia* unutar Wilkesove „Dalmacije“ (str. 88-152), koje je – uz raniju Betzovu studiju – do danas ostao najdetaljniji pregled te tematike.

I Alföldy i Wilkes su uz navedene monografije Dalmaciji posvetili brojne druge studije, među kojima posebno valja spomenuti nekoliko Alföldyevih članaka iz njegove „dalmatinske faze“ tijekom 60-ih godina 20. stoljeća. Tada su nastale studije o pomoćnim postrojbama, naseljavanju legijskih veterana, legijskom logoru u Tiluriju te tegulama s pečatima rimskih vojnih postrojbi s područja Dalmacije, a sve su odreda ponovno tiskane u monografiji s Alföldyevim odabranim člancima (*Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962-1985*, Amsterdam, 1987.), koja je izašla unutar cijenjene serije *Mavors Roman Army Researches*.

Iako su i Alföldy i Wilkes načinili hvalevrijedan doprinos istraživanju povijesti rimske Dalmacije, njihova su se istraživanja gotovo u potpunosti zasnivala na analizi literarnih i epigrafskih vrela, dok su im podatci iz arheoloških istraživanja većinom bili sporednog karaktera. Međutim, takvo je nešto bilo i za očekivati jer konkretnih podataka o razvoju dalmatinskih garnizona praktički nije niti bilo, bez obzira na to što se s njima krenulo vrlo rano, netom prije Prvog svjetskog rata.

Tada je, naime (1912.-1913.), Emil Reisch u ime Austrijskog arheološkog instituta proveo prva prava arheološka istraživanja na području Burnuma. No ta su istraživanja bila kratkog vijeka, pa je raspadom Austro-Ugarske monarhije utihnuo i interes za iskopavanjem tog lokaliteta. Istraživački je hijatus potrajao sve do 70-ih godina 20. stoljeća, kada je Austrijski arheološki institut proveo revizijska istraživanja unutar legijskog logora te su – u suradnji s

Arheološkim muzejom Zadar – obavljena i detaljna istraživanja akvedukta od Plavanjskog polja do logora u Burnumu.

No razne su okolnosti ponovno utjecale na stagnaciju u istraživanju, pa se tek nakon Domovinskog rata ponovno javlja interes za arheološkim istraživanjima rimskih vojnih uporišta na području Dalmacije. Led je probijen 1997. godine kada su pokrenuta sustavna arheološka istraživanja legijskog logora u Tiluriju, koja se u sklopu različitih istraživačkih projekata aktivno obavljaju sve do danas. Nije trebalo mnogo godina da se započne i sa sustavnim istraživanjem Burnuma. Ona su pak započela 2003. s iskopavanjem legijskog amfiteatra te su nastavljena i na drugim objektima (*campus*), s tim da su paralelno s klasičnim iskopavanjima pokrenuta i sustavna geofizička istraživanja unutar samog legijskog logora.

Iako se obujam tih istraživanja još uvijek ne može mjeriti s razvijenim europskim zemljama, situacija se ipak počela mijenjati, tako da se i Hrvatska, korak po korak, približava modernim trendovima u pogledu istraživanja rimskih vojnih uporišta. Stoga je glavni cilj ovoga doktorata prikupiti i analizirati dokaze o rimskoj vojnoj prisutnosti na dalmatinskom tlu te pokušati ukazati na mogućnosti, ali i načine, kako što uspješnije pristupiti toj tematici u daljnjoj budućnosti.

Radnja je podijeljena u četiri glavna poglavlja te se bazira na proučavanju literarnih, epigrafskih i arheoloških vrela koja svjedoče o prisustvu rimskih vojnih postrojbi na području Dalmacije u periodu od Augustove do Hadrijanove vladavine. Prvo je poglavlje posvećeno povijesnom narativu i razvoju rimskog garnizona u navedenom periodu, dok središnji dio radnje predstavljaju poglavlja posvećena legijskim i pomoćnim jedinicama koje su ostavile traga na dalmatinskom tlu. Oba poglavlja završavaju detaljnim katalozima u kojima su prikupljeni svi natpisi sa spomenom rimskih legija (Kat. I.) i pomoćnih postrojbi (Kat. II.) datiranih u period kojim se bavi ova radnja. Četvrto pak poglavlje tematizira vojna uporišta u kojima su bile smještene navedene postrojbe, a ono se bazira na spoznajama dobivenim putem arheoloških istraživanja te posebice na proučavanju zračnih i satelitskih snimki.

***1. POVIJESNI NARATIV: OD AUGUSTA
DO HADRIJANA***

1.1. Augustovo doba

Nakon što je godine 31. pr. Kr. u velikoj pomorskoj bitci kod Akcija Oktavijan pobijedio Marka Antonija i Kleopatru, zadan je konačni udarac političkom uređenju kojega znamo pod imenom „Rimska Republika“. Iako je neformalno gledajući Republika počela odumirati već krajem 2. stoljeća pr. Kr., vrijeme građanskih ratova tijekom 1. stoljeća pr. Kr. bilo je definitivni okidač koji je tijekom rimske povijesti postavio u tračnice političkog uređenja poznatog pod imenom „principat“. Nakon bitke kod Akcija, Oktavijan, do tada poznat kao *Imperator Caesar divi filius*, postao je suvereni vladar cijeloga rimskog svijeta koji je uspješno obnovio odumirući sustav stare Rimske Republike, istovremeno ga zamaskiravši u smisljeni sustav dinastijske samovlade.¹

Nedugo nakon bitke kod Akcija, rimski je Senat 27. godine pr. Kr. Oktavijanu dodijelio titulu *Augustus* te je tim događajem, u sklopu modernog razlučivanja perioda rimske povijesti, započeo period „Augustova principata“. Od tada, neformalno-suvereni vladar rimskoga svijeta poznat je pod imenom *Imperator Caesar divi filius Augustus*, ili kako ga jednostavno nazivamo – August.²

Iako je August tijekom svog principata sproveo veliki broj reformi, ona koja nas ovom prilikom najviše zanima bila je reforma kojom je princeps podijelio upravu nad provincijama sa Senatom. Prema narativu Kasija Diona i Strabona, August je pod svoju nadležnost uzeo „nesigurna područja“ za čiju je kontrolu bila potrebna stalna vojna prisutnost, dok su Senatu pripale „mirne provincije“ sigurne od rata, za čije uspješno upravljanje nije bila potrebna vojska.³ Svi namjesnici senatskih provincija nosili su titulu prokonzula, iako su u osnovi samo Azija i Afrika bile konzularnog, dok su sve ostale provincije bile pretorskog ranga.⁴ Oba

¹ Literatura o ovoj tematici iznimno je brojna i raznovrsna, no smatram da bez premca valja izdvojiti remek djelo Sir Ronalda Syme (R. Syme 1939), dok je vrlo korisna i edicija koju je uredio J. Edmondson (v. posebno rad F. Millar 2009). Usp. i relativno noviji pregled Wernera Ecka (W. Eck, 2007, 46-75), u kojem je navedena i ostala relevantna literatura (v. posebno W. Eck 2007, 191-197), dok je nedavno publicirana i Augustova biografija iz pera Adriana Goldsworthyja (A. Goldsworthy 2014), koja također donosi korisnu raščlambu glavnih faza Augustova života. Usp. također i P. Southern 2014; te E. S. Gruen 2005.

² O kronologiji Augustove vladavine, uključujući i razvoj njegova službena imenovanja, usp. D. Kienast 2004, 61-68. Usp. i R. Syme 2009.

³ Cass. Dio 53.12.1-3; Strab. 17.3.25. Usp. i Suet. *Aug.* 47.

⁴ Cass. Dio 53.13.3-4 (prokonzuli pretorskog ranga); 53.14.2 (Azija i Afrika).

autora među senatorskim provincijama spominju i Ilirik,⁵ pri čemu je suptilno naglašeno da od 27. godine pr. Kr. u Iliriku očito nije bilo stalno prisutne vojske.

No prema analizi Ronalda Symea, Senat nije u potpunosti ostao bez legija, budući da su se pod njegovom kontrolom našle Afrika, Makedonija i Ilirik, sve odreda „vojne provincije“ u kojima se i nakon 27. godine pr. Kr. javljaju prokonzuli na čelu vojnih snaga.⁶ Iako je Symeova konstatacija u potpunosti točna, ne treba ju shvatiti u doslovnom smislu, jer kako će se pokazati, ne postoje izravni dokazi koji bi potvrdili stalnu prisutnost rimskih legija na iliričkom tlu prije 11. godine pr. Kr. To će se dogoditi tek nakon prve faze Tiberijeva Panonskog rata, kada je August uzeo Ilirik izravno pod svoju nadležnost, kako bi na tom teritoriju stalno smjestio vojsku.⁷ No ipak, određeni „vojni karakter“ Ilirika počeo se nazirati već 16. godine pr. Kr. kada njime počinju upravljati namjesnici konzularnog ranga, ali sve odreda *novi homines*.⁸ Godine 16. pr. Kr. P. Silije Nerva s lakoćom guši nemire Panonaca i Noričana koji su netom upali na područje Histrije,⁹ a čini se da je njegovim imenovanjem nastupio postupni proces militarizacije Ilirika, budući da se na širem području Akvileje počinje okupljati sve jača vojna sila. Upravo je s tog područja krenula i Agripina, odnosno kasnija Tiberijeva kampanja protiv panonskih etnija 12.-11. godine pr. Kr.,¹⁰ nakon koje Ilirik postaje imperijalna provincija konzularnog ranga.

Budući da je P. Silije Nerva 19. godine pr. Kr. sudjelovao kao legat u Augustovim Kantabrijskim ratovima,¹¹ čini se izvjesnim da je prilikom premještanja u Ilirik sa sobom poveo i određene legije koje su se do tada borile na Iberskom poluotoku. S obzirom na epigrafske podatke, najvjerojatnije je riječ o IX. i XX. legiji, čija je nazočnost potvrđena na natpisima iz Akvileje.¹² Moguće je da je otprilike u tom periodu na širem području Akvileje

⁵ Cass. Dio 53.12.4; Strab. 17.3.25.

⁶ R. Syme 1939, 314, bilj. 3. Syme je pretpostavio da je senatorskim provincijama mogao biti pripojen ukupan broj od 5 ili 6 legija (R. Syme 1939, 329).

⁷ Cass. Dio 54.34.4.

⁸ P. Silije Nerva, 17./16. (Cass. Dio 54.20.1-2; CIL 3, 2973 = 10017) te M. Vinicije, vjerojatno 14./13. pr. Kr (Vell. Pat. 2.96.2; Flor. 2.24); usp. R. Syme 1939, 329, bilj. 2.

⁹ Cass. Dio 54.20.1-2; usp. CIL 3, 2973 = 10017.

¹⁰ Usp. Suet. *Aug.* 20, koji donosi podatak da je August tijekom ratova koje je vodio preko svojih legata posjećivao vojsku sve do Ravene, Mediolana i Akvileje (usp. i Joseph. *AJ* 16.4.1). Nakon smrti Marka Agripe, August je ugovorio brak između Tiberija i Julije, nakon čega šalje Tiberija u Panoniju (Cass. Dio 54.31.2). Suet. *Tib.* 7.3 nas pak obavještava da je Julija u Akvileji rodila Tiberijevo dijete koje je umrlo nedugo nakon poroda.

¹¹ Vell. Pat. 2.90.4; CIL 2, 3414.

¹² *Legio VIII Hispana*: CIL 5, 906, 911, 947; Inscr. Aq. 2, 2761. *Legio XX*: CIL 5, 939, 948; usp. i dva natpisa iz Tergeste: AE 1977, 314 (*miles*); Inscr. It. 10.4.50 (*veteranus*). Usp. i natpis iz relativno nedaleke Karojbe kraj Motovuna (teritorij kolonije *Parentium*), na kojem je uz vojnika XI. legije, komemoriran i njegov brat, *optio* VIII. legije (CIL 5, 8197). U Vižinadi, također nedaleko od Motovuna, komemoriran je i veteran VIII. legije

boravila i XI. legija,¹³ koja će kasnije boraviti u Makedoniji¹⁴ te koja će krajem Augustove vladavine postati dijelom stalnog dalmatinskog garnizona.¹⁵ Otprilike u isto doba u Akvileji je možda boravila i XIII. legija,¹⁶ koja je, nešto kasnije, također bila aktivna na iliričkom tlu.¹⁷ Navedenim se legijama vjerojatno može pridodati i XV. *Apollinaris*¹⁸ te eventualno i XIII. *Gemina*.¹⁹

Iako Ilirik nikada nije bio „mirna provincija“, čini se da u periodu od 27. do 16. godine pr. Kr. njegovim namjesnicima nisu bile pridružene rimske legije, a uz to, jedini zabilježeni namjesnik Ilirika iz tog perioda bio je upravo pretorskog ranga, što odgovara navodu Kasija Diona da su senatskim provincijama, osim Azije i Afrike, upravljali bivši pretori koji su nosili titulu prokonzula.²⁰ No nakon što je August uspješno završio kantabrijsku kampanju, otvorila se mogućnost transfera viška legija na granicu s Ilirikom, otkada tim područjem počinju upravljati namjesnici konzularnog ranga, ali sve odreda *novi homines* bliski Augustu.²¹ Time je očito trasiran organizirani proces militarizacije Ilirika, koji je najprije započeo smještajem legija izvan njegovog neposrednog područja, posebno na prostoru Akvileje, da bi vrlo brzo

(CIL 5, 397) na čijem natpisu legija nosi titulu *Triumphalis* (usp. L. Keppie 1983, 203). O legijama koje su sudjelovale u Kantabrijskim ratovima: R. Syme 1933, 22-23; R. Syme 1934, 298-301; Á. Morillo 2011, 13. O XX. legiji u Hispaniji: S. P. Yébenes 2000; S. J. Malone 2006, 28-30.

¹³ CIL 5, 927. Usp. i Inscr. Aq. 2, 2781. Tom bi se periodu mogli pripisati i natpisi iz relativno nedalekih Karojske (CIL 5, 8197) i Albone (CIL 3, 3052), na kojima se spominju obični vojnici XI. legije.

¹⁴ ILGR 254 = AE 1968, 466 (*optio*): ILGR 229 (*miles*); CIPh 2/1, 95 (*veteranus*). Usp. i natpise iz Dalmacije (Kat. I., br. 104, 105, 154, 175) na kojima se spominju vojnici podrijetlom iz Makedonije.

¹⁵ Usp. ovdje: poglavlje 2.1.4.2.

¹⁶ AE 1935, 126. Usp. i NSA 1934, 10; te ILS 2638.

¹⁷ R. Syme 1933, 29, bilj. 112.

¹⁸ CIL 5, 917 (*veteranus*), Inscr. Aq. 2, 2796 (vjerojatno *veteranus*). Natpisi Inscr. Aq. 2, 2792 i Inscr. Aq. 2, 2794, na kojima se također spominju veterani, potječu iz kasnijeg vremena, točnije iz I. stoljeća po Kr., no kraj relativno nedalekog Tolmina (Most na Soči) potječe rani natpis na kojim se očito spominje obični vojnici XV. legije (D. Svoljšak – B. Žbona-Trkman 1986, 390-391, br. 6, T. 3)

¹⁹ Natpis CIL 5, 8272 (*miles*) očito je nešto kasniji (1. stoljeće po Kr.), no natpis iz nedaleke Padove (EDCS-69500015) bi eventualno mogao biti iz tog vremena.

²⁰ Cass. Dio 53.13.2-4 (namjesnici senatskih provincija); 53.14.2 (Azija i Afrika). Riječ je o Gneju Tamfilu Vali, potvrđenom na natpisima iz Rima (CIL 6, 1360) i Zadra (AE 1986, 547). O njemu: I. Fadić 1986, 416-427.

²¹ Usp. R. Syme 1939, 329, bilj. 2. Budući da je P. Silije Nerva, osim već spomenutog rješavanja nemira Noričana i Panonaca u Istriji, godine 16. pr. Kr. vodio i kampanju protiv alpskih plemena (Cass. Dio 54.20.1), postoji i teorija da se u jednom periodu sjeverni dio Ilirika izdvaja kao određeni „vojni distrikt“ pod princepsom nadležnošću, odnosno kao svojevrsna manja imperijalna provincija (E. Ritterling 1924/25, 1218-1219; usp. i J. J. Wilkes 1996, 551, gdje izražava sumnju da je P. Silije Nerva uopće bio prokonzul Ilirika). No teorija o osnivanju takvog vojnog distrikta na području Ilirika zasnovana je samo na pretpostavkama, ne i na dokazima (npr. J. J. Wilkes 1996, 551 nije znao za natpis Gneja Tamfila Vale iz Jadera [AE 1986, 547], niti se poziva na natpis P. Silija Nerve iz Enone [CIL 3, 2973 = 10017]). Smatram da nema prevelike potrebe za traženjem „formalno-pravnih“ razloga za Silijevo ratovanje na alpskom prostoru, jer August je vrlo lako mogao riješiti sve formalno-pravne smetnje direktnim i izvanrednim imenovanjem koga je god on smatrao potrebnim (usp. primjerice R. Syme 1939, 330, 383). Potpadanje iliričke vojske pod „nadležnost“ Senata ionako je bila samo formalna stvar, jer očito je da je August neformalno, a izvanrednim izglasavanjem čak i formalno, u svemu vukao glavne konce (usp. F. Millar 1984, 45-58).

legije bile smještene i na samom iliričkom tlu. Cijeli taj proces očito je bio samo djelić dobro osmišljena plana, čime će se cijeli Ilirik uskoro i „formalno-pravno“ podložiti izravno pod upravu princepsa, koji će naposljetku dobiti priliku za toliko očekivano rješavanje „gorućeg iliričkog problema“.²²

1.1.1. Tiberijev Panonski rat

Kasije Dion navodi da je 14. pr. Kr. ponovno izbila pobuna Panonaca, koja je vrlo brzo smirena,²³ prema čemu je očito da je rimska prisutnost u Panoniji počela ozbiljno iritirati lokalno stanovništvo, što je rezultiralo sve brojnijim nemirima te, naravno, i sve češćim vojnim intervencijama rimskih „dobrotvora“. Sve je to, dakako, išlo u princepsovu korist jer napokon je mogao povesti „legalni rat“ kojim će dobiti priliku za crpljenjem raznolikih prirodnih i ljudskih resursa s iliričkog tla. Izvori u vezi s tim pitanjem ostaju šturi, no jasno je da je August već tada definitivno bacio oko na Ilirik, s gorljivom željom da ga konačno uklopi unutar lepeze svoje direktne nadležnosti te je već u zimu 13. godine pr. Kr. dao izvanredne ovlasti Marku Agripi, ne bi li njegov najodaniji pobočnik konačno riješio ishod „iliričkog problema“ u njegovu vlastitu korist.²⁴

No prema narativu Kasija Diona, nakon što je vijest o Agripinom napredovanju došla do Panonaca, pobuna je vrlo brzo obustavljena, tako da se Agripa vratio u Kampaniju, nakon čega se razbolio te ubrzo i preminuo.²⁵ Agripina smrt uvelike je poremetila princepsove planove, što ga je prisililo potražiti novog partnera u javnim poslovima, koji će biti iznad ostalih dužnosnika, ne samo po položaju, već i po svom utjecaju te komu će moći povjeriti sve izvanredne poslove izravno po svojoj zamisli. Budući da su u tom trenutku njegovi vlastiti unuci još uvijek bili dječaci, jedina opcija kojom je August raspolagao bila je imenovanje Tiberija, Livijina najstarijeg sina. Iako je to učinio nevoljko, u tom trenu to je očito bio jedini logičan potez.²⁶

²² Pregled svih važnijih pitanja za period između 27. i 16. pr. Kr., donosi D. Dzino 2010, 117-129, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

²³ Cass. Dio 54.24.3.

²⁴ Cass. Dio. 54.28.1. Prema riječima Kasija Diona, Panonija je „žudila za ratom“, što je bio razlog da August dodijeli Agripi tribunske ovlasti na rok od pet godina, davši mu znatno veće ovlasti nego što je dužnosnik van Italije uobičajeno posjedovao.

²⁵ Cass. Dio 54.28.2-3. O Marku Agripi i njegovoj političkoj karijeri, v. najnovije L. Powell 2015.

²⁶ Cass. Dio. 54.31.1.

August je promptno poslao Tiberija u Panoniju, gdje je ponovno izbila buna nakon vijesti o smrti Marka Agripe te time počinje Tiberijev Panonski rat, o kojemu posjedujemo samo šture podatke.²⁷ Iako je Panonski rat usputno spomenut i u drugim izvorima,²⁸ Kasije Dion je ponovno glavni izvor o tom događaju. No i on ga spominje samo usputno, i to uz opis da je 12. pr. Kr. Tiberije pokorio Panonce nakon što je opustošio veći dio njihove zemlje, načinivši veliku štetu domaćem stanovništvu, u čemu su mu uvelike pomogli Skordisci, susjedi Panonaca. Tiberije je Panoncima oteo oružje, ali i u ropstvo prodao većinu vojno sposobnog stanovništva koje je odvedeno izvan svoje matične zemlje.²⁹ U očima Senata, količina plijena i prolivene krvi bila je dostatna da se Tiberiju izgleda pravo na trijumf, no iz nekog razloga, August se tomu suprotstavio, zabranivši Tiberiju proslavu trijumfa, ali odobrivši mu dodjelu trijumfalnih odličja.³⁰

U sljedeća dva poglavlja Dion obraća pozornost na germansku kampanju Druza Starijeg,³¹ da bi se nakon toga ponovno osvrnuo na Tiberijevu kampanju u Iliriku, gdje je zabilježio da je 11. pr. Kr. Tiberije pokorio dalmatinske etnije koje su započele pobunu,³² a kasnije i Panonce koji su se također pobunili iskoristivši odsutnost Tiberija te većeg dijela njegove vojske. Nadalje spominje da je Tiberije u isto vrijeme vodio rat protiv jednih i drugih, brzo se prebacujući s jednog područja na drugo.³³ Nakon rata Dalmacija je potpala pod Augustovu nadležnost,³⁴ i to radi osjećaja da će na njezinom teritoriju uvijek biti potrebna stalna vojna prisutnost, kako radi nje same, tako i radi susjednih joj Panonaca.³⁵

Međutim, ni tu nije bio kraj nemirima u Iliriku, budući da su početkom 10. pr. Kr. Dačani prešli Dunav i opljačkali Panoniju, dok su se dalmatinske etnije pobunile zbog provođenja

²⁷ Glavna literatura o Panonskom ratu: A. Domić Kunić 2006, 102-118; M. Šašel Kos 2011, 107-110; D. Dzino 2012; D. Džino – A. Domić Kunić 2013, 165-169.

²⁸ Popis svih izvora za Panonski rat donosi A. Domić Kunić 2006, 102, bilj. 152.

²⁹ Cass. Dio 54.31.3.

³⁰ Cass. Dio 54.31.4. Za razliku između trijumfa, ovacije i *ornamenta triumphalia* usp. V. A. Maxfield 1981, 101-109.

³¹ Cass. Dio. 54.32-33.

³² Budući da Kasije Dion piše početkom 3. stoljeća, on očito koristi terminologiju svoga vremena, pa koristi termine „Dalmatinci“/„Dalmacija“ i „Panonci“/„Panonija“. Administrativno gledano, Tiberijev je Panonski rat vođen na području Ilirika, i to protiv iliričkih plemena, ponajprije protiv onih koji su naseljavali panonski dio Ilirika (međuriječje Save, Drave i Dunava), a usputno i onih koji su naseljavali područje južno od Save (prema području kasnije provincije Dalmacije). Sudeći prema navodu Svetonija, predvodnici pobune bili su panonski Breuci (Suet. *Tib.* 9.2). Budući da ne možemo znati koje se etnije kriju pod pojmom „Dalmatinci“, u ovome radu koristim termin „dalmatinske etnije“.

³³ Cass. Dio 54.34.3.

³⁴ Tu se očito misli na Ilirik (usp. R. Syme 1939, 394).

³⁵ Cass. Dio 54.34.4.

tributa,³⁶ zbog čega su vrata Janova svetišta morala ostati otvorena, iako je Senat netom proglasio njihovo zatvaranje.³⁷ U trenutku nove pobune Tiberije je bio u Galiji, ali se promptno vratio u Ilirik kako bi situaciju vratio pod kontrolu.³⁸ Nakon što je Tiberije smirio pobunu u Iliriku, a Druz završio svoju kampanju u Germaniji, obojica su se vratili u Rim kako bi primili nagrade za sprovedene akcije te dobili daljnje upute i ovlasti za nadolazeću sezonu ratovanja.³⁹

Početak 55. knjige svoje *Rimske povijesti* Kasije Dion ponovno posvećuje Druzu Starijem i njegovoj novoj kampanji protiv germanskih plemena, tijekom koje se Livijin mlađi sin ozbiljno razbolio te vrlo brzo i preminuo.⁴⁰ Kada je August čuo za Druzovu bolest, promptno je poslao Tiberija k njemu, koji ga je još zatekao živa, ali samo za kratko, budući da je Tiberijev mlađi brat ubrzo napustio ovaj svijet. Tijelo mu je odneseno u Rim, gdje je spaljeno na Marsovu polju, dok su mu ostatci prebačeni u Augustov mauzolej. Zajedno sa svojim sinovima dobio je titulu *Germanicus* te je počašćen raznim statuama, slavolukom, kao i kenotafom na samoj obali Rajne.⁴¹

Nakon toga, Dion ponovno obraća pozornost na Tiberija, gdje bilježi kako je Tiberije, dok je Druz još bio živ, skršio dalmatinske i panonske etnije koje su još jednom započele pobunu, nakon čega je proslavio viteški trijumf (odnosno ovaciju), počastivši narod na Kapitoliju, ali i na drugim javnim mjestima grada Rima.⁴²

Sudeći prema navodima Kasija Diona, ispada da su se panonske i dalmatinske etnije s Tiberijem igrale mačke i miša, i to četiri uzastopne godine (od 12. do 9. pr. Kr.). Čim bi Tiberije došao u Ilirik, pobune bi splasnule a ustanici bi se povukli u svoja skrovišta, no čim bi Tiberije napustio provinciju, narod bi se ponovno digao protiv rimske države, što je tjeralo Tiberija na gotovo redoviti godišnji posjet Iliriku od 12. do 9. pr. Kr.

³⁶ Tu se očito misli na etničke zajednice koje su obitavale na onom dijelu Ilirika koji je kasnije bio integralni dio provincije Dalmacije, naravno, u onim granicama kakvu ju je Kasije Dion poznavao u 2./3. stoljeću. Može se pomišljati i na Delmate, ali to se ne može tvrditi sa sigurnošću, zbog čega koristim termin „dalmatinske etnije“.

³⁷ Cass. Dio 54.36.2.

³⁸ Cass. Dio 54.36.3.

³⁹ Prinčevi su došli u Rim skupa s Augustom, koji je do tog trena boravio u Lugdunu kako bi nadgledao zbivanja u Germaniji (Cass. Dio. 54.36.4).

⁴⁰ Cass. Dio. 55.1.1-5.

⁴¹ Cass. Dio 55.2.1-3. Pretpostavlja se da je kenotaf kojega spominje Kasije Dion zapravo poznati „Drususstein“, gotovo 20 metara visoki nadgrobni spomenik smješten u današnjem Mainzu (usp. H. G. Frenz 1985).

⁴² Cass. Dio 55.2.4. Usp. Suet. *Tib.* 9.

Tako se to može zaključiti iz Dionova narativa, no s time se nije složila Alka Domić Kunić, koja misli da je Tiberijev Panonski rat trajao samo 12. i 11. godine, nakon čega je Senat odlučio zatvoriti vrata Janova hrama te nagraditi Tiberija trijumfom. Prema Domić Kunić, činjenica da je Senat odlučio zatvoriti vrata Janova hrama sama po sebi govori da je Tiberijev Panonski rat bio gotov 11. godine pr. Kr.⁴³ No vrata Janova hrama ostala su otvorena, budući da su Dačani opljačkali Panoniju, dok su se dalmatinske etnije pobunile zbog utjerivanja poreza, što je natjeralo Tiberija na ponovnu intervenciju. Međutim, Domić Kunić u tome ne vidi nastavak rata, jer prema njoj Tiberijeva intervencija nije bila nastavak ranijeg osvajanja, već očito samo odgovor na upad Dačana i pobunu dalmatinskih etnija. Nadalje smatra da godina 9. pr. Kr. nikako ne može biti posljednja godina Tiberijeva Panonskog rata, jer je – prema njezinu shvaćanju Dionova narativa – spomen Tiberijeve pobjede nad panonskim i dalmatinskim etnijama, kao i proslava ovacije pod godinu 9. pr. Kr., zapravo plod Dionove digresije koja se odnosi na prethodno razdoblje; odnosno na Tiberijevo pokoravanje Panonaca u vrijeme 12. i 11. godine, kao i na proslavu ovacije koju ona pokušava datirati u 10. pr. Kr., očito povežavši Dionov navod o proslavi ovacije (55.2.4) s ranijim navodom kako se Tiberije s Druzom i Augustom vratio u Rim (54.36.4). Kao potvrdu svoje pretpostavke, Domić Kunić navodi činjenicu da u navodu o Tiberijevom pokoravanju panonskih i dalmatinskih etnija, kao i proslavi ovacije – i to među događajima unutar 9. godine pr. Kr. – Dion izričito spominje da je Tiberije sve to učinio dok je Druz još bio živ.⁴⁴

Druz je naime preminuo 14. septembra 9. pr. Kr.,⁴⁵ zbog čega se ne može zaključiti da se gore spomenuti Dionov navod odnosi na ranije godine (12.-10. pr. Kr.), kada je sasvim jasno da se on odnosi na period prije Druzove smrti, dakle prije 14. septembra 9. godine pr. Kr. Prema tome, ne može se isključiti mogućnost da je Tiberije početkom 9. godine pr. Kr. ponovno poveo kampanju protiv panonskih i dalmatinskih etnija, koje su se prema Dionovim riječima „ponovno pobunile,”⁴⁶ zbog čega ih je Tiberije ponovno morao ukrotiti, i to unutar ratne sezone (vjerojatno tijekom proljeća i ljeta 9. pr. Kr), nakon čega – dok je Druz još bio živ – Tiberije u Rimu slavi ovaciju. Da je to stvarno bilo tako, dokazuju Dionove riječi da su u isto vrijeme (dakle u vrijeme proslave Tiberijeve ovacije) počele pripreme za istovjetno

⁴³ A. Domić Kunić 2006, 114.

⁴⁴ A. Domić Kunić 2006, 114.

⁴⁵ Datum Druzove smrti (18. dan prije oktobarskih kalendi = 14. septembra) zabilježen je u *Fasti Antiates* (CIL 1, str. 248, 329).

⁴⁶ Cass. Dio 55.2.4.

slavlje Tiberijeva mlađeg brata, koji je po svom dolasku u Rim trebao proslaviti trijumf na osnovi germanske kampanje 9. pr. Kr. No sve su pripreme bile uzaludne, budući da ih je sve poremetila Druzova smrt.⁴⁷

Rekao bih kako je očito da je Panonski rat zapravo trajao od 12. do 9. godine, a to dokazuje i sam kraj Dionove 54. knjige, u kojoj je zabilježeno da su se Tiberije i Druz zajedno s Augustom vratili u Rim. Naime, početkom 55. knjige, Dion pak govori da se to dogodilo u godini kada su za konzule bili izabrani *Iullus Antonius* i *Fabius Maximus*, odnosno prema našem računanju vremena u 10. godini prije Krista. Zatim jasno kaže da je sljedeće godine (9. pr. Kr.) Druz postao konzulom s Titom Krispinom, nakon čega je krenuo u kampanju protiv germanskih plemena. Nakon što je Dion izvijestio o Druzovoj smrti te o njegovu pogrebu, osvrće se na kratki izvještaj o događajima koji su pratili Tiberija iste godine, odnosno kako su se ponovno (sada već četvrte godine u nizu) pobunili Panonci (i „Dalmatinci“), pa je Tiberije ponovno poveo kampanju protiv iliričkih etnija. Za razliku od 11. godine pr. Kr., kada je primio „samo“ trijumfalna odličja, 9. godine pr. Kr. dobio je pravo na proslavu ovacije.

Smatram da je u svojoj osnovi sasvim jasan slijed događaja od kraja 10., pa kroz 9. godinu prije Krista. Naime, 10. godine pr. Kr. i Tiberije i Druz odlaze u Rim, očito kako bi podnijeli službene izvještaje o svojim kampanjama u Iliriku i Germaniji, nakon čega obojica primaju daljnje ovlasti i upute od samog princepsa, kako bi početkom iduće sezone nastavili svoje plodonosne kampanje. Druz odlazi u Germaniju, gdje nastavlja kampanju protiv germanskih plemena (*Chatti*, *Suebi*, *Cherusci*), na kraju koje i nesretno umire. U isto vrijeme, Tiberije je poslan u Ilirik, gdje su se ponovno pojavili neredi, jer princeps je očito uspio u svom naumu opetovanog izazivanja lokalnog stanovništva koje će mu sve češćim pobunama dati toliko željeni povod za konačnim osvajanjem rudonosnog Ilirika. Ovaj put August osobno šalje Tiberija, jer sada je Ilirik dio njegove provincije. Više nema potrebe za prijedlozima Senatu da se na područje senatorske provincije šalje imperijalni legat s izvanrednim ovlastima.⁴⁸ Sada

⁴⁷ Cass. Dio 55.2.5.

⁴⁸ Kasije Dion navodi da August šalje M. Agripu 13. te Tiberija 12. pr. Kr. kako bi se smirile tenzije u Panoniji. Formalno-pravno princeps nije mogao poslati nikoga, budući da u to vrijeme Ilirik nije područje njegove direktne nadležnosti. I jedan i drugi su morali biti imenovani od Senata, od kojeg su i primili izvanredne ovlasti, no očito na Augustov prijedlog. Naravno, Dionu je bilo jasno da je August vukao sve konce pa nije pravio razliku između „neformalnog“ i „formalno-pravnog“ donošenja odluka. August je uvijek bio iznimno oprezan kod donošenja bilo kakvih odluka te je činio sve kako bi njegov račun prema bogovima i narodu ostao čist, barem u formalno-pravnom smislu. No u neformalnom je smislu bio premazan svim mastima i direktno upleten u sve vrste javnih poslova, čime nije dopuštao da išta prođe van njegove kontrole, pa je tako upravljao i

Tiberije vodi rat pod auspicijima samog princepsa, čime dobiva i prava na proslavu ovacije, naravno, ako količina plijena zadovolji tražene kriterije. Uvijek oprezni princeps, vješto je naslutio potencijalne greške u koracima, pa je zabranio članu svoje obitelji da proslavi trijumf nad provincijom koja je – u formalno-pravnom smislu – u trenutku vođenja rata još uvijek bila pod nadležnošću Senata.⁴⁹

Očito je da je Augusta zasmatala činjenica da bi Tiberije mogao trijumfirati *auspiciis suis*, pa mu je zabranio da primi počasti koje mu je izglasao Senat. Međutim, kako bi zadovoljio sve strane, princeps je lukavo dopustio Tiberiju primanje trijumfalnih odličja. Tek kad je Ilirik i formalno-pravno pripao princepsu, kojemu je – vidjeli smo – neformalno pripadao od samoga početka, on dopušta svojem legatu proslavu ovacije, jer sada je u očima bogova i naroda račun bio sasvim čist, pa je i Tiberije mogao dobiti djelić ranije oduzeta prava. Ovaj je put Tiberije vodio rat izravno pod Augustovim auspicijima, zbog čega princeps nije imao problema s odobrenjem proslave manjeg trijumfa, jer sad je i u formalno-pravnom, ali i u religijskom smislu, princeps ionako bio ključna figura ratnog uspjeha.⁵⁰

Po mom mišljenju, Panonski rat kojega je vodio Tiberije ukupno je trajao četiri uzastopne godine, počevši s 12. te završivši s 9. godinom prije Krista. U periodu od 12. do 11. godine pr.

Senatom, gdje bi on predložio prijedlog koji bi istog trena bio jednoglasno usvojen. Neformalno je bio neprikosnoveni gospodar Rimske države, no formalno-pravno bio je samo „skromni“ *princeps*.

⁴⁹ Još uvijek postoji otvorena debata oko ovlasti koju je August primio 23. prije Krista, kad je odstupio od konzulata te na određeni period primio *imperium proconsulare*. Zbog navoda Kasija Diona da je nakon 23. pr. Kr. Augustov autoritet nadilazio autoritet prokonzula u provincijama (Cass. Dio 53.32.5.), moderni su povjesničari vjerovali da je August primio takozvani *imperium proconsulare maius* (što je zapravo moderna konvencionalna konstrukcija, usp. E. S. Gruen 2005, 36). No takvo je nešto proturječno samim Augustovim *Res Gestae*, u kojima on tvrdi da nikada nije držao autoritet veći od njegovih kolega (*Mon. Anc.* 34.3). Stoga se vjeruje da je August zapravo primio *imperium proconsulare aequum*, kojim je njegov autoritet, izvan teritorija njegove direktne nadležnosti, bio izjednačen imperiju provincijskog prokonzula. To znači da u formalno-pravnom smislu princeps nije mogao direktno donositi proizvoljne odluke na teritoriju senatske provincije, već se očito morao služiti svojim statusom i lobiranjem kako bi utjecao na odluke izvan teritorija njegove direktne nadležnosti (P. Southern 2014, 206; usp. i J. S. Richardson 2012, 101-102). No očito je da je Augustu poigravanje s legalnim pravima ionako bila dječja igra, u kojoj se on snalazio bolje nego riba u vodi. Legalni temelj njegova autoriteta ležao je u činjenici da je dobio doživotne tribunske ovlasti (čime je posjedovao pravo direktnog predlaganja zakona te donošenja veta na sve odluke Senata), ali i u činjenici da je imao pravo sazvati Senat kad god i radi čega kod je on to smatrao potrebnim (Cass. Dio 53.32.5). Slijedom toga, sve formalno-pravne probleme princeps je jednostavno rješavao sazivanjem i direktnim „prijedlogom“ Senatu. O problemu Augustovih ovlasti nakon 23. pr. Kr., detaljno: J.-L. Ferrary 2009, 110-121.

⁵⁰ Zato i August u *Mon. Anc.* 30 kaže: *Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci, protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danui*. August jasno veli da su Panonci bili pokoreni posredstvom Tiberija Nerona, njegova legata; te da ih je on (August) podlegao rimskoj državi, čime je proširio granice Ilirika do Dunava. Smatram da je time jasno da se taj čin dogodio nakon što je Ilirik potpao pod princepsovu nadležnost, i to nakon što je 9. godine pr. Kr. Tiberije ponovno skršio pobunu Panonaca, čime ga je August, skupa s rimskim narodom, nagradio ovacijom.

Kr. Tiberija je formalno-pravno imenovao Senat, budući da je poveo rat na području senatske provincije. Senat mu je zbog toga htio dodijeliti pravo na trijumf, ali vješti je princeps osjetio prijetnju vlastitu autoritetu te mu je osobno zabranio preuzeti dodijeljene mu počasti. No kako bi zadovoljio sve strane, dopustio je Tiberiju primanje trijumfalnih odličja. Nakon prve faze rata, očito je da Senat „predlaže“ Augustu da Ilirik postane dio njegove provincije, budući da su sve češći nemiri u Panoniji zahtijevali stalnu prisutnost rimskih legija na iliričkom tlu. Princeps je „zaštitnički i blagonaklono“ prihvatio prijedlog Senata te 11. na 10. godinu pr. Kr. Ilirik postaje carska provincija. U isto je vrijeme Senat izglasao zatvaranje vrata Janova hrama, čime je formalno-pravno trebao završiti Tiberijev Panonski rat, no taj su plan poremetili Dačani koji su opljačkali Panoniju, kao i dalmatinske etnije koje su se pobunile radi prisilnog utjerivanja poreza.

Njihova akcija rezultirala je ponovnom reakcijom Tiberija, sada izravna princepsova legata, koji formalno nastavlja svoj Panonski rat, ali ovaj put pod auspicijima samog cara. Nakon što je završila sezona ratovanja, Tiberije se skupa s Druzom vraća u Rim kako bi predao izvještaj nadležnim tijelima te primio upute za daljnje djelovanje, i to izravno od samog princepsa. Radi opetovanih nemira u Iliriku, Tiberije još jednom odlazi u ratnu kampanju, nakon koje dobiva prava na ovaciju – proslavljenu po povratku u Rim – te održanu netom prije nego mu je mlađi brat stradao u Germaniji. Građani Rima pripremali su se za još jedno slavlje, ovaj put za proslavu Druzova germanskog trijumfa, no sve je poremetila prerana smrt Tiberijeva mlađeg brata. I tako završava godina 9. prije Krista.

1.1.2. Augustovi legati do 6. godine po. Kr.

Nakon Druzove smrti Tiberije je krenuo u svoju germansku kampanju, a čini se da ga je na čelu Ilirika zamijenio *Sextus Appuleius* (cos. 29. godine pr. Kr.).⁵¹ Unutar Kasiodorove *Kronike*⁵² zabilježeno je da je godine 8. pr. Kr. Sekst Apulej svladao Panonce,⁵³ prema čemu se čini da su nemiri na panonskom tlu nastavljeni i nakon Tiberijevih kampanja 12.-9. prije Krista. Tada je Ilirik postao dijelom Augustove provincije te su njime upravljali Augustovi legati u svojstvu propretora (*legati Augusti pro praetore*).

⁵¹ *Chron. min.* 2, str. 135; R. Syme 1939, 400.

⁵² Kasiodorova kronika (*Chronica Magni Aurelii Cassiodori Senatoris*) objavljena je unutar 11. sveska *Monumenta Germaniae Historica*, odnosno 2. sveska Mommsenove *Chronica minora*, izdane u Berlinu 1894.

⁵³ *Chron. min.* 2, str. 135.

Budući da je od 10. godine pr. Kr. na području Ilirka osnovan stalni vojni garnizon, koji je već tada vrlo vjerojatno brojio pet legija, August je u Ilirik isključivo slao iskusne predstavnike konzularnog ranga. Osim Seksta Apuleja, usputno spomenutog u Kasiodorovoj *Kronici*, legati u Iliriku najvjerojatnije su bili i L. Domicije Ahenobarb, M. Vinicije te Gn. Kornelije Lentul.⁵⁴ Riječ je odreda o iskusnim vojskovođama i eminentnim osobama od iznimna Augustova povjerenja, koji su vršili jednu od najznačajnijih vojnih dužnosti, i to u periodu kada su Augusta zadesile brojne nesreće – od smrti Agripe i Druza, pa do Tiberijeva povlačenja iz javnih poslova između 6. godine pr. Kr. i 4. godine po Kristu.⁵⁵

Symeovu se popisu možda može pridružiti i M. Servilije (*cos.* 3. godine po Kr.), koji je dužnost Augustova legata u Iliriku potencijalno obnašao između 4. i 6. godine po Kristu. Natpis iz Graca kod Posušja, kojega je objavio pokojni kolega Radoslav Dodig,⁵⁶ svjedoči da je *M. Servilius* zapravo bio *C(ai) f(i)lius*, a ne *M(arci) f(i)lius* kako nam na samom početku 55. knjige *Rimske povijesti* prenosi Kasije Dion, koji za godinu 3. po Kr. navodi konzulski par *L. Aelius L. f. Lamia – M. Servilius M. f.*⁵⁷ S obzirom na godinu obnašanja konzulata, postoji realna mogućnost da je Servilije postao namjesnikom Ilirika već 4. godine po Kristu te da je tu dužnost obnašao do 6. godine,⁵⁸ kada je na čelu Ilirika već bio *M. Valerius Messalinus*.⁵⁹

⁵⁴ R. Syme 1933a, 148; R. Syme 1934a, 130; R. Syme 1939, 400. *L. Domitius Ahenobarbus*: Cass. Dio 55.10a.2; usp. i Tac. *Ann.* 4.44; *M. Vinicius*: ILS 8965; *Cn. Cornelius Lentulus*: Flor. 2.28; Tac. *Ann.* 4.44. Zanimljivo je primijetiti da je M. Vinicije bio i prokonzul senatskog Ilirika (Vell. Pat. 2.96.2; Flor. 2.24; R. Syme 1939, 329, bilj. 2), a sudeći prema natpisu ILS 8965, čini se da je obnašao i dužnost Augustova legata u Iliriku. Natpis je oštećen, tako da se restitucija [*M(arcus) Vini]cius [P(ubli) f(i)lius]* može činiti nesigurnom, ali sačuvana slova, odnosno završetak gentilicija, znatno sužavaju potragu za konzularom iz Augustova doba, a argumenti za M. Vinicija čine se najuvjerljivijim (usp. posebno R. Syme 1933a, 144-148). Sudeći prema konstrukciji [*legatus pro] pr(aetore) Augusti Caesaris in [Illyrico]*, očito je da je riječ o osobi koja je tu dužnost vršila nakon 10. godine pr. Kr., kada Ilirik postaje imperijalnom provincijom. Za Gn. Kornelija Lentula v. posebno R. Syme 1934a, 128-130.

⁵⁵ R. Syme 1933a, 148.

⁵⁶ R. Dodig 2003, 233-234, br. 1, 247, T. I, sl. 1: *M(arco) Servilio C(ai) f(ilio) co(n)[s(uli)] / VIIvir(o) epulon(um) leg(ato) / pr(o) pr(aetore) / Caesaris Augu[sti]*.

⁵⁷ Cass. Dio, uvod 55. knjige (izdanje *Loeb Classical Library*, Vol. VI, Harvard University Press, 1917); usp. R. Syme 1986, 458. Vjerojatno je riječ o korupteli koju je uzrokovao sam Kasije Dion ili kasniji prepisivači njegova djela (R. Dodig 2003, 234).

⁵⁸ R. Dodig 2003, 234. Valja napomenuti da je *M. Servilius* mogao obnašati dužnost Augustova legata u Iliriku i nakon 9. godine, jer Jagenteufelova rekonstrukcija slijeda dalmatinskih legata između 9. i 14. godine nije bazirana na čvrstim činjenicama (usp. A. Jagenteufel 1958, 12-14). On je taj period popunio s dva legata: *Vibius Postumus* (od 9. do 12.) te *L. Aelius Lamia* (između 12. i 14.); no ni jedan od tih repera nije utemeljen na čvrstim argumentima. Posebice je upitan slučaj L. Elija Lamije. Jedini izvor koji ga veže za Ilirik jest Vell. Pat. 2.116.3 (*Aelius Lamia... in Germania Illyricoque et mox in Africa splendidissimis functus ministeriis*), zbog čega se ne može utvrditi je li Lamija bio legat u dalmatinskom ili panonskom dijelu Ilirika (usp. R. Syme 1986, 427, bilj. 38). U svakom slučaju, zbog navedenih činjenica točno vrijeme Servilijeva namjesništva za sada ostaje neutvrđeno.

⁵⁹ Vell. Pat. 2.112.1-2; Cass. Dio 55.29.1.

Važno je napomenuti da je otkriće natpisa iz Graca omogućilo i restituciju otprije poznatog natpisa iz Salone,⁶⁰ na kojemu je evidentno spomenuta ista osoba (sl. 1).⁶¹ S obzirom na to da u vrijeme izdavanja CIL-a nije bio poznat natpis iz Posušskog Graca, pretpostavljalo se da je na natpisu iz Salone bio spomenut prokurator, no konstrukcija *M(arco) Servilio [---] / Caesaris A[ugusti]* identična je konstrukciji *M(arco) Servilio... leg(ato) / pr(o) pr(aetore) / Caesaris Augu[sti]* s natpisa iz Posušskog Graca. Na osnovi toga, salonitanski se natpis može nadopuniti na sigurnoj osnovi:

[---] / TI[---] / *M(arco) Servilio [leg(ato) pr(o) pr(aetore)] / Caesaris A[ugusti]*.⁶²

Slika 1. Natpis Marka Servilija iz Salone (prema CIL 3, 14690)

1.1.3. Vojna uporišta od 10. pr. Kr. do 6. po Kr.

Bez adekvatnih arheoloških istraživanja teško se mogu donositi zaključci o položajima i razvoju vojnih uporišta u navedenom periodu, no na osnovi literarnih i epigrafskih vrela, barem se okvirno može suziti odabir potencijalnih lokaliteta. Sudeći prema broju legija koje su bile dijelom iliričke vojske 6. godine po Kr., čini se sasvim izvjesnim da je ilirički garnizon već 10. pr. Kr. bio sastavljen od pet legija. Teško je donositi neke snažnije zaključke po tom pitanju, no realnim se čini pretpostaviti da su tih pet legija bile IX. *Hispana*, XIII. i XIII. *Gemina*, XV. *Apollinaris* te XX. legija. Jesu li se one kretale izvan provincije u periodu od 10. godine pr. Kr. do 6. godine po Kr., gotovo je nemoguće reći, stoga je možda najispravnije pretpostaviti da je tih pet legija činilo ilirički garnizon u navedenom periodu. Do nekih novih otkrića, definitivno valja pričekati s opsežnijim zaključcima i teorijama.

⁶⁰ CIL 3, 14690.

⁶¹ Sudeći prema podacima F. Bulića, natpis bi se trebao nalaziti u Arheološkom muzeju u Splitu, gdje je zaveden pod inventarnim brojem 2403.

⁶² Restituciju funkcije *legatus pro pretore* bazirao sam na natpisu iz Posušskog Graca (R. Dodig 2003, 233-234, br. 1, 247, T. I, sl. 1).

Međutim, čak i zamršenije pitanje glasi: gdje su te legije bile smještene? Jesu li one dijelile hiberne, ili je svaka imala zaseban tabor, to je za sada nemoguće odgovoriti. No ipak, epigrafski nam materijal pruža mogućnost postavljanja osnovnih hipoteza, koje će u budućnosti moći dokazati ili opovrgnuti potencijalna arheološka istraživanja. Tako se čini da je već 10. godine pr. Kr., područje Narone postalo glavnim vojnim uporištem na istočnoj obali Jadrana, gdje je vjerojatno bila smještena XX. legija.⁶³ Na tom se području javljaju i rani natpisi veterana XV. legije *Apollinaris* i XIII. legije *Gemine*,⁶⁴ pa bi se moglo pomišljati da je Narona služila kao zimski logor i nekih drugih iliričkih legija između 10. godine pr. Kr. i 6. godine po Kristu. U vezi s tim pitanjem vrlo je zanimljivo spomenuti i činjenicu da je kolonija Narona dodijelila zemlju veteranima na području Ljubuškog polja (*pagus Scunasticus*),⁶⁵ zbog čega postoji realna mogućnost da su se veterani naseljavali na području Narone dok je na njenom prostoru bio aktivan legijski garnizon, da bi nakon stjecanja statusa kolonije, možda na samom početku Tiberijeve vladavine, naronitanska zajednica dodijelila zemlju već naseljenim veteranima.⁶⁶

Postoji mogućnost da se slični proces odvijao i u Emoni, a određene podudarnosti u razvoju sa slučajem Narone nemoguće je ignorirati. Iako M. Šašel Kos u zadnje vrijeme iznosi mišljenje da je Emona zapravo bila dijelom Italije,⁶⁷ smatram da činjenice ipak govore da je ona bila dijelom Panonije, odnosno Ilirika. Glavni argument Šašel Kos odnosi se na mišljenje da međašni kamen između Akvileje i Emone,⁶⁸ nedvojbeno dokazuje da su oba grada bili

⁶³ N. Cesarik 2017; N. Cesarik 2019.

⁶⁴ *Legio XV Apollinaris*: AE 1979, 444; AE 1979, 445 (Hardomilje, Ljubuški; usp. najnovije M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 72-73, br. 12-13). *Legio XIII Gemina*: CIL 3, 8438 (tu je doduše riječ o odlikovanom vojniku XIII. legije *Gemine*, koji je postao centurion kohorte *Kampanaca*, što otežava donijeti zaključak o boravku XIII. *Gemine* u Naroni. O tom spomeniku, usp. najnovije D. Maršić 2015).

⁶⁵ ILJug 113-114.

⁶⁶ Da je Narona dobila status kolonije početkom Tiberijeva principata mislio je još E. Ritterling 1924/25, 1243-1244, očito se bazirajući na izostanku epiteta *Augusta* s natpisa AE 1912, 45 = ILJug 1873. Na osnovi natpisa ILJug 113-114 njegovu teoriju znatno nadograđuje J. C. Mann 1983, 30-31. Da je Narona bila tiberijanska kolonija, pomišljao je i A. Degrossi 1962, 144-145.

⁶⁷ M. Šašel Kos 2002; M. Šašel Kos 2003; M. Šašel Kos 2012; M. Šašel Kos 2014; M. Šašel Kos 2016.

⁶⁸ AE 2002, 532 (Bevke). Šašel Kos je natpis pokušala datirati u Augustovo doba, s naglaskom da je sigurno nastao prije Klaudijeva doba (M. Šašel Kos 2002, 377, M. Šašel Kos 2003, 12). Argument za ranije datiranje našla je u vrsti kamena (nabrežinski vapnenac) te paleografskim karakteristikama natpisa. Teško je tvrditi da se natpis na osnovi samo tih argumenata može precizno datirati, no paleografske karakteristike doista upućuju da je riječ o natpisu nastalom krajem Augustova ili početkom Tiberijeva principata (usp. primjere u Dalmaciji: R. Dodig 2003, 233-234, br. 1, 247, T. I, sl. 1: natpis iz Augustova doba; CIL 3, 3198a + 3200 = 10156a + 10158: natpis s početka Tiberijeva principata), pa bi možda bilo naj mudrije povezati taj natpis s vremenom podizanja monumentalnih natpisa sa zidina Emone, koji su upravo nastali na samom početku Tiberijeve vladavine. U jednom od svojih brojnih radova na tu temu, i Šašel Kos kaže kako je najvjerojatnije da natpis potječe iz Augustova ili Tiberijeva doba (M. Šašel Kos 2012, 81).

dijelom iste administrativne jedinice, odnosno X. italske regije.⁶⁹ No takav zaključak ne mora biti točan, na što su upozorile i druge analize,⁷⁰ posebice oko toga da je riječ o „neupitnom dokazu“.⁷¹ Međutim, bez obzira na sve daljnje argumente, smatram da se navodi Plinija Starijeg i Ptolomeja nikako ne smiju ignorirati.⁷² Istina jest da se smještaj Emone u Panoniju može pravdati pretpostavkom da se oba pisca služe geografskim, a ne administrativnim kriterijem,⁷³ no dovođenje takvih izvora u pitanje može načiniti nepopravljivu štetu pri svim ostalim rekonstrukcijama antičke topografije. Ako ne posjedujemo izravne dokaze koji bi opovrgnuli primarna literarna dijela, onda navodi antičkih pisaca trebaju i moraju ostati ključnim dokazima za bilo kakve tvrdnje. Upravo zbog toga što i Plinije i Ptolomej smještaju Emonu na područje Panonije, ne vidim potrebu za iznošenjem suprotnih tvrdnji.⁷⁴ Smatram da je u vezi s tim pitanjem puka želja za dokazivanjem nadišla jačinu temeljnog dokaza, što daljnje argumente zapravo čini nepotrebnim.⁷⁵

Postoji realna mogućnost da je Emona prošla vrlo sličan proces kao i Naronu, gdje posebno valja spomenuti mišljenja da su oba grada možda uzdignuta na rang kolonije početkom Tiberijeva principata,⁷⁶ što je moglo i uzrokovati pojavnost epiteta *Iulia* u njihovim imenima.⁷⁷ Naravno, taj su epitet oba grada mogla dobiti i od Cezara ili Oktavijana,⁷⁸ no određene indicije mogu uputiti na teoriju da su oba grada stekli status kolonije u vrijeme Tiberija.⁷⁹ Ne treba zanemariti ni činjenicu da je Augustovom adopcijom i Tiberije postao

⁶⁹ M. Šašel Kos 2003, 378-979; M. Šašel Kos 2003, 12; M. Šašel Kos 2014, 153.

⁷⁰ C. Cortés Bárcena 2015.

⁷¹ Usp. npr. M. Šašel Kos 2003, 12.

⁷² Plin. *HN* 3.147; Ptol. *Geogr.* 2.14.7; 8.7.6.

⁷³ Usp. npr. M. Šašel Kos 2003, 13-14.

⁷⁴ Bez obzira na ostale argumente, teorija da je Emona bila dijelom Italije u svojem je temelju bazirana na Herodijanovu navodu o neuspjelom maršu Maksimina Tračkog na Rim 238. godine, koji je, prešavši panonsku ravan, ušao u Hemu (Emonu) – prvi grad u Italiji (Hdn. 8.1.4). S obzirom na pokušaje osporavanja navoda Plinija i Ptolomeja (M. Šašel Kos 2003, 13-14; M. Šašel Kos 2012, 83; M. Šašel Kos 2014, 156-157; M. Šašel Kos 2016, 227-228), ne vidim razlog zašto bi se Herodijan smatrao relevantnijim izvorom. Uz to, čak i ako je Herodijanov navod apsolutno ispravan, teško je da se on može smatrati relevantnim podatkom za vrijeme 1. stoljeća pr. Kr., posebice kada uzmemo u obzir Plinijev navod kako se Emona nalazi u Panoniji. Ako je Emona u 3. stoljeću stvarno bila dijelom Italije, onda bi se takva administrativna promjena mogla tražiti u periodu 2. i 3. stoljeća, kada se najprije osniva *praetentura Italiae et Alpium* (ILS 8977 = AE 1893, 88; usp. J. Šašel 1974; P. Kovács 2009, 192-195), a zatim i *Claustra Alpium Iuliarum* (J. Šašel – P. Petru 1971; J. Šašel 1973; usp. i najnovije: J. Kusetić et al. 2014; J. Višnjić 2016).

⁷⁵ Usp. M. Šašel Kos 2016. Riječ je o radu nastalom kao odgovor na kritiku C. Cortés Bárcena 2015.

⁷⁶ Emona: P. Kovács 2014, 47-49. Naronu: E. Ritterling 1924/25, 1243-1244; A. Degrassi 1962, 144-145; J. C. Mann 1983, 30-31.

⁷⁷ V. posebno P. Kovács 2014, 47-49. Analogija se može pronaći u slučaju *oppidum Scarabantia Iulia* (Plin. *HN* 3.146; usp. P. Kovács 2002; P. Kovács 2014, 52).

⁷⁸ Usp. J. J. Wilkes 1996, 574.

⁷⁹ Prvi spomen statusa kolonije u naronitanskom su slučaju upravo natpisi ILjug 113-114 s početka Tiberijeve vladavine. Monumentalni natpisi sa zidina Emone (CIL 3, 10768 = AIJ 170b = ILJug 303; AIJ 170b = ILJug

pripadnik Julija, što posebno dokazuju slučajevi stjecanja civiteta tijekom njegove vladavine, gdje dotadašnji peregrini primaju prenamen *Tiberius* te nomen *Iulius*.⁸⁰ Naravno, Tiberije je po rođenju bio, a u srcu zauvijek i ostao klaudivijevac, što je možda i uzrok činjenici da su građani Emone bili upisani u tribus *Claudia*. U vezi s pitanjem Narone, zanimljivo je primijetiti da ne postoji niti jedan natpis koji potvrđuje njezin *tribus*,⁸¹ ali i da se navod glasačkog okruga javlja iznimno rijetko na naronitanskim natpisima, posebno ako njezin slučaj usporedimo s ostalim kolonijama istočnog Jadrana, poput Salone i Jadera.⁸² Međutim, valja napomenuti kako je riječ o teorijama koje se trenutno ne mogu dokazati ni opovrgnuti na sigurnim osnovama.

Znatna količina ranih natpisa rimskih legionara na području Akvileje i Tergesta,⁸³ svakako može poslužiti kao indicija da su Akvileja i Tergeste služili kao opskrnbne luke legija smještenih u panonskom dijelu Ilirika, pa je stoga izvjesno da je Emona, preko Nauporta,⁸⁴

304) također datiraju u sam početak Tiberijeve vladavine, a sudeći prema njihovom karakteru, čini se sasvim izvjesnim da je Emona uzdignuta na rang kolonije upravo početkom Tiberijeve vladavine (za rekonstrukciju natpisa v. Z. Mráv 2001; kritika kod: M. Šašel Kos 2012, 85-87). Prvi spomen Emone, i to sa epitetom *Iulia* te glasačkim okrugom *Claudia*, javlja se na natpisu CIL 13, 8735. Činjenica da niti Emona ni Narona ne nose epitet *Augusta*, govori protiv pretpostavke o Augustovoj dedukciji. Pretpostavljena dedukcija u Cezarovo, kao i u Oktavijanovo doba, nema uporišta u dokaznom materijalu. Štoviše, natpisi ukazuju da je Narona u kasnorepublikansko vrijeme bila uređena kao *conventus civium Romanorum* (CIL 3, 1820 = 8423; usp. J. J. Wilkes 1996, 574). O konventima v. najnovije F. Milivojević 2017, 301-342.

⁸⁰ Možda je najbolje napomenuti slučajeve stjecanja civiteta kod pripadnika pomoćnih postrojbi (P. A. Holder 1980, 47, 57, T. 4. 1, 59, T. 4. 2).

⁸¹ Alföldy je pak na osnovi nekoliko natpisa iz Narone i njezine okolice (CIL 3, 1851, 1868, 8451 = 14623,2) pomišljao da su građani Narone bili upisani u *tribus Tromentina* (G. Alföldy 1965, 135; pozivajući se i na W. Kubitschek 1889, 235). No činjenica jest da ne postoji natpis na kojem je zabilježena osoba podrijetlom iz Narone (*domo Narona*), tako da se ne može utvrditi u koji su *tribus* bili upisani njezini građani. Na naronitanskom su području zabilježeni i drugi glasački kotari, tako da to pitanje ostaje otvoreno (usp. CIL 3, str. 291). Vrlo dobar primjer svih opasnosti koje donose takva domišljanja jest činjenica da su u Jaderu također potvrđene osobe upisane u *tribus Tromentina* (CIL 3, 2916, 2919, 2920, 2932), no osobe za koje je direktno navedeno da podrijetlom dolaze iz Jadera, redovito su upisane u *tribus Sergia* (CIL 3, 1200; CIL 6, 221, 2378; CIL 13, 6827; AE 1978, 632). No sama činjenica da je neka kolonija upisana u *tribus Tromentina*, ni u kojem slučaju ne dokazuje da je osnovana u doba Cezara, što najbolje pokazuje slučaj kolonije *Aequum*, također upisane u tromentinski tribus (CIL 11, 23; CIL 13, 6828, 6830, 6831, 6833; AE 1966, 241; AE 1967, 367). Oslanjajući se isključivo na činjenično stanje, čitavo povezivanje glasačkog okruga *Tromentina* s osnivanjem kolonija u doba Cezara (W. Kubitschek 1889, 232; G. Alföldy 1965, 101-104), u svojoj je osnovi zapravo plod nedokazivog domišljanja.

⁸² Natpise je najjednostavnije pregledati putem epigrafske baze EDCS.

⁸³ Akvileja: CIL 5, 906, 911, 947; Inscr. Aq. 2, 2761 (*legio VIII Hispana*); CIL 5, 927; usp. i Inscr. Aq. 2, 2781 (*legio XI*); AE 1935, 126; NSA 1934, 10; ILS 2638 (*legio XIII Gemina*); CIL 5, 917; Inscr. Aq. 2, 2796 (*legio XV Apollinaris*); CIL 5, 939, 948 (*legio XX*). Tergeste: CIL 5, 540 (*legio XV Apollinaris, legio XIII Gemina*); Inscr. Aq. 2, 2799 (*legio XV Apollinaris*); AE 1977, 314; Inscr. It. 10.4.50 (*legio XX*).

⁸⁴ Natpis iz Bevke (AE 2002, 532) zapravo dokazuje da je Nauport bio u Italiji, što sasvim odgovara navodu Veleja Paterkula da se dio panonskih ustanika namjerio na samu Italiju početkom Iliričkog rata 6. godine, koja je bila povezana s Panonijom preko linije Nauportum – Tergeste (Vell. Pat. 2.110.4). S obzirom na Ptolomejev (Ptol. *Geogr.* 2.14.7; 8.7.6) te posebice Plinijev navod (Plin. *HN* 3.147) kako se Emona nalazi unutar Panonije, smatram da je evidentno kako je Emona bila dijelom Ilirika.

zapravo gravitirala akvilejskom i tergestanskom području, gdje bi nadležnost iliričkih namjesnika postajala legalnom tek na njezinom teritoriju. Dakle, vojska je vjerojatno imala službenog posla na akvilejskom i tergestanskom tlu, čije su luke služile kao glavna opskrba uporišta panonskog dijela iliričke vojske, tako da je služba vodila mnoge vojnike u Akvileju i Tergeste, gdje su neki i našli posljednje utočište. Posebice jer su na njihovim područjima bile aktivne brojne klesarske radionice, gdje su si vojnici mogli pribaviti nadgrobne spomenike, ali i zakupiti nadgrobne parcele.⁸⁵ Akvilejsko i tergestansko područje posebno bi postali važnim u zimskim periodima, kada je bilo mnogo pametnije vojsku prebaciti na sigurno tlo, lako dostupno raznim oblicima logističke potpore.

No u trenutcima ratnih kampanja, legije su podizale svoje logore na iliričkom tlu – na području Emone,⁸⁶ čija je relativna blizina Akvileji te posebno Tergestama, mogla osigurati potrebnu odstupnicu, ali i lakšu organizaciju logističke potpore.⁸⁷ Na teritoriju Emone, ilirički bi namjesnik mogao legalno aktivirati svoju nadležnost nad iliričkim trupama,⁸⁸ a daljnje penetracije prema panonskim prostranstvima lako su se mogle odvijati riječnim tokovima, posebice posavskim koridorom prema Sisciji i Sirmiju.⁸⁹

Upravo su potonja dva mjesta često naglašavana kao rimska uporišta tijekom Augustove vladavine.⁹⁰ Za Sisciju je evidentno da je služila kao značajni vojni punkt tijekom navedenog perioda,⁹¹ što se posebno da naslutiti iz činjenice da je ona služila kao glavni tabor rimskih trupa tijekom panonske faze Iliričkog rata 6.-9. godine.⁹² Iako epigrafski i arheološki podatci još uvijek ne pružaju dovoljno saznanja o organizaciji vojnog uporišta na utoku Kupe u

⁸⁵ Za spomenike vojnika na području Akvileje, usp. najnovije L. Cigaina 2016. Za natpise legionara u Akvileji v. A. Calderini 1930, 194-207 (usp. i M. Pavan 1979); pomoćne postrojbe: D. B. Saddington 1988; opći pregled vojne povijesti Akvileje: M. Pavan 1987.

⁸⁶ To posebno dokazuju novi arheološki nalazi na lokalitetu Prule – Tribuna u Ljubljani, na kojemu su evidentirani ostaci dviju različitih faza rimskog legijskog logora, koji datiraju od srednjeaugustovskog do ranog tiberijanskog perioda (A. Gaspari et al. 2014; M. Novšak – I. Bekljanov Zidanšek – P. Vojaković 2017, 26-29; T. Žerjal 2017). Posebno je važno naglasiti činjenicu da kronološke faze tog logora nisu dokumentirane samo na analizi keramičkog i numizmatičkog materijala, već i na osnovi radiokarbonskih te posebice dendrokronoloških analiza.

⁸⁷ Što se tiče područja Tergesta, to možda najbolje potvrđuju nalazi zakovica za kalige s južnih padina planine Kokoš (*Monte Cocusso*), koji datiraju u kasnorepublikansko te ranocarsko doba (F. Bernardini – G. Vinci 2016).

⁸⁸ Čini se sasvim izvjesnim da je *Nauportum* služio kao spona u opskrbenj vezi iliričke vojske, gdje bi se potrebna roba dovozila iz Akvileje i Tergesta te bi se Ljubljanicom lako transportirala na iliričko tlo; odnosno na područje vojnog logora u Emoni, nakon koje se otvarao široki posavski koridor prema ostalim važnim uporištima, poput Siscije i Sirmija.

⁸⁹ Tu posebno valja napomenuti dokumentiranje ostataka nekoliko privremenih vojnih logora na širem području Posavlja, i to na trasi od Emone do Siscije (M. Guštin 2015).

⁹⁰ Usp., primjerice: R. Syme 1934b, 355; te novije: I. Radman-Livaja 2012, 164.

⁹¹ Usp. I. Radman-Livaja 2010, 183-190.

⁹² Cass. Dio 55.30.4, 33.2; Vell. Pat. 2.113.3.

Savu,⁹³ posebice o postrojbama koje su tamo boravile,⁹⁴ navode literarnih vrela svakako potvrđuju brojni pojedinačni pronalasci vojne opreme iz rijeke Kupe,⁹⁵ prema kojima je vidljivo da je Siscija vrlo rano postala jednim od najvažnijih iliričkih vojnih punktova tijekom Augustova principata.

Pitanje Sirmija još je manje jasno, no smatram da bi se navod iz Augustovih *Res Gestae* o tome da su *Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti. Neronem, qui turn erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci, protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi*,⁹⁶ mogao protumačiti da je nakon 9. godine pr. Kr., rimski dominij na iliričkom tlu možda bio proširen sve do Sirmija, odnosno nedaleko do utoka Save u Dunav. Također, kampanja koja se pripisuje već spomenutom M. Viniciju, zabilježena na natpisu iz Rima (ILS 8965), navodi da je određeni Augustov legat bio *[primus(?) t]rans flumen Dan<u=I>vium [progressus] / [Dacoru]m(?) et Basternarum exer[citum acie] / [vicit fu]gavitque Cotinos [---] / [---]s et Anarti[os]*. Budući da je riječ o kampanji koja se vodila preko Dunava, na području Bastarna, može se promišljati da je Vinicijev(?) pohod krenuo iz Sirmija, no dok se ne pojave snažniji argumenti, smatram da bi bilo ispravno ostaviti takve zaključke po strani.

Očito je da se Rimljani nisu samo fokusirali na posavsku, već i na podravsku trasu, i to s glavnom bazom u Petoviju. Naravno, ni po tom pitanju ne možemo davati konkretnije odgovore, no znatna količina natpisa rimskih vojnika,⁹⁷ kao i dokumentirane vojne opreme,⁹⁸ svakako upućuju na zaključak da je *Poetovio* služio kao vojni punkt tijekom Augustove vladavine. Naravno, o razvojnim fazama tog garnizona može se samo raspravljati na osnovi pravih arheoloških podataka, koja se još uvijek ne nalaze na horizontu. Vjerojatno je da se na području Ptuja, kao i na području Siscije, Sirmija i Emone, u nekim trenutcima podizao samo kratkotrajni logor, koji bi nakon završetka kampanje bio napušten, dok bi u nekim drugim

⁹³ Najnovije preglede arheološke topografije na području Segestike, odnosno kasnije Siscije, donose I. Radman Livaja – V. Vukelić 2018; te I. Drnić 2018. O recentnim arheološkim istraživanjima i geofizičkim prospekcijama na području Siska, usp. I. Drnić – S. Groh 2018 ; te posebno: T. Jerončić – A. Paro – M. Mesarić 2018.

⁹⁴ Usp. najnovije I. Radman Livaja 2018.

⁹⁵ I. Radman-Livaja 2004.

⁹⁶ *Mon. Anc.* 30.

⁹⁷ Usp. M. Šašel Kos 2014a, 141-142. Natpisi vojnika VIII. legije Auguste: CIL 3, 4060, 10878, 10879; AIJ 262 = AE 1934, 224; AE 1978, 646.

⁹⁸ Usp. najnovije M. Janežić – E. Lazar 2015. Usp. i Z. Mráv 2013.

trenutcima na njegovom području egzistirao i tabor trajnijeg karaktera. No kao što sam napomenuo, o tome se ne može raspravljati bez konkretnih dokaza.⁹⁹

Također, nije sigurno ni što je bilo s dva kasnija legijska tabora u neposrednom zaleđu istočne obale Jadrana u navedenom periodu – Burnumom i Tilurijem? Čini se da na njihovom tlu nisu bili organizirani logori prije kraja Iliričkog rata 6.-9. godine, a ako i jesu, onda su vjerojatno bili kratkotrajnog karaktera. Sudeći prema arheološkim te posebice epigrafskim podacima, legijski logori na Krki i Cetini stalni karakter poprimaju tek početkom Tiberijeve vladavine, odnosno onoga trenutka kada je izgradnjom vitalnih prometnica osigurana njihova stalna opskrba.¹⁰⁰ Natpisi vojnika XX. legije, potvrđeni na području oba navedena logora, mogu sugerirati raniju okupaciju Burnuma i Tilurija, no smatram da bi prisutnost tih legionara na tom području bilo najispravnije promatrati u kontekstu Iliričkog rata 6.-9. godine, kada su oba punkta vjerojatno služila kao ishodišne baze u završnim akcijama protiv Delmata. U svakom slučaju, položaj Burnuma i Tilurija u svojoj je osnovi ovisio o potpori primorskih kolonija – Jadera i Salone – ali i liburnske Skardone, odakle se mogla vršiti logistička potpora,¹⁰¹ a čini se da su i kasniji garnizon na granici Liburnije, kao i onaj u zaleđu Salone, nastali prvenstveno radi kontrole pristupa navedenim kolonijama,¹⁰² kamo su transportirane velike količine prirodnih resursa iz unutrašnjosti Ilirika.

U vezi s pitanjem istočne obale Jadrana, činjenice ukazuju da je glavno vojno uporište bilo na području Narone, a razlog takvog smještaja vojnih snaga valja prvenstveno tražiti u činjenici da je Naronna svojim položajem pružala iznimno dobre manevarske i logističke prednosti.¹⁰³ Kao takva, Naronna je bila savršeno ishodište za kampanje u unutrašnjost provincije, posebice prema Delmatima.¹⁰⁴ Ne treba zanemariti ni činjenicu da dolina Neretve otvara i daljnje komunikacije prema dolini Bosne, čime je formirana i prirodna veza između istočnog Jadrana i Posavine.¹⁰⁵ Sve u svemu, dostupne indicije sugeriraju da su se vojni garnizoni na području Ilirika organizirali uzduž važnih rijeka Panonije i Dalmacije, čime se

⁹⁹ Za sada je jedino sigurno da je *Poetovio* postao legijski logor nakon Iliričkog rata 6.-9. godine, u kojemu je očito boravila VIII. legija *Augusta*. O Petoviju kao legijskom taboru usp. M. Šašel Kos 2014a, 141-145.

¹⁰⁰ O tome više u poglavlju 1.2.3. *Tiberijevi natpisi o gradnji cesta*.

¹⁰¹ Za luku u Skardoni v. M. Glavičić – Ž. Miletić 2011, 144-148.

¹⁰² Usp. N. Cesarik 2017a (garnizon na rijeci Krki); N. Cesarik 2018; N. Cesarik 2019a (garnizon u zaleđu Salone).

¹⁰³ N. Cesarik 2017; N. Cesarik 2019.

¹⁰⁴ Usp. M. Zaninović 1996, 221-228.

¹⁰⁵ Komunikacija koja dolinama Neretve, Neretvice, Fojnice i Bosne prirodno povezuje istočni Jadran i Posavinu, bila je aktivna još u neolitiku (A. Benac 1980, 17-18; D. Radić 2003, 306), a istim su putem do Panonije dolazile i monete Apolonije i Dirahija (usp. P. Popović 1987, 111, sl. 29, 113).

osiguravala sigurna komunikacija i opskrba vojske. U svojoj su osnovi svi garnizoni bili ovisni o primorskim lukama koje su ih hranile te posebice o rijekama koje su im pružale prirodne komunikacijske i manevarske mogućnosti.

1.1.4. Ilirički rat 6.-9. godine

Veliki rat u Iliriku od 6. do 9. godine bio je ključna prekretnica provincijske povijesti. Princeps je njime konačno uspio u svom naumu te je jedno od ključnih sjecišta između istočne i zapadne Europe, konačno integrirao unutar rimske države. Kasije Dion i dalje ostaje glavni izvor za poznavanje ovog događaja,¹⁰⁶ no sada ga nadopunjuje i Velej Paterkul – znatno slabiji povjesničar, ali zato direktni sudionik navedenih događaja.¹⁰⁷

Budući da je Dion opisivao stanje rimske povijesti po načelu godišnjih izvještaja, njegov opis Iliričkog rata nije konzistentan, već je raštrkan između 55. i 56. knjige. Dion ostaje dosljedan svojem ranijem narativu tako da u skladu sa svojim vremenom, uglavnom koristi pojmove „Dalmatinci“ i „Panonci“ s tim da ponekad navodi i precizan termin za određene etnije pobunjenika, pa u nekim slučajima koristi i termine „Breuci“, „Dezidijati“ i sl. Zbog toga što su jedni od glavnih ustanika velikog Iliričkog rata bili Delmati, jasno je da se pod terminom „Dalmatinci“ najčešće kriju upravo pripadnici te etnije, no zbog činjenice da Dion korištenjem termina „Panonci“ i „Dalmatinci“ zapravo definira prostor iz kojega potječu pobunjene etnije, smatram da je najprikladnije koristiti termin „panonske i dalmatinske etnije“.

Ilirički je rat bio temom mnogih istraživača, no po mom se mišljenju posebno mogu naglasiti dva osvrta na tu tematiku, jer riječ je o studijama koje modernim istraživačima nude ključne temelje pri daljnjim analizama. Prva studija je svakako ona Ronalda Symea, gdje je u poglavlju o velikom Iliričkom ratu unutar prvog izdanja CAH-a, na iznimno pitak način harmoniziran pomalo kaotični narativ antičkih pisaca.¹⁰⁸ Syme pri tome nije posezao za nekim dubljim analizama, ali je zato neupućenom čitatelju omogućio da shvati osnovni tijek rata, implementiravši narative Kasija Diona i Veleja Paterkula u jasno razumljiv povijesni kontekst, čime je omogućio i zdrave temelje za daljnje istraživanje. Drugi autor kojega valja

¹⁰⁶ Cass. Dio 55.28.7–32.4; 55.33.1-3; 55.34.3-7; 56.1.1; 56.11.1–17.2. Usp. detaljan kritički osvrt Dionova narativa kod: P. M. Swan 2004, 195-250.

¹⁰⁷ Vell. Pat. 2.110–116. Usp. detaljan kritički osvrt Velejeva narativa kod: A. J. Woodman 1977, 153-188.

¹⁰⁸ R. Syme 1934b, 369-373.

istaknuti svakako je Peter Michael Swan, koji je načinio iscrpnu kritičku analizu narativa Kasija Diona, osvrnuvši se pri tome na sva ostala primarna vrela vezana za tematiku Iliričkog rata.¹⁰⁹ Naravno, postoje i mnogi drugi autori koji su se bavili tom tematikom,¹¹⁰ no gore navedene autore sam posebno napomenuo jer smatram da se analizi iznimno fragmentarnih tematika – kakav je, uostalom, i Ilirički rat – jedino može pristupiti temeljem dobro utvrđenih činjenica, baziranih ponajprije na primarnim vrelima. S druge strane, domišljanja suvremenih istraživača ne smiju se razmatrati u sklopu temeljnog bloka informacija o određenom događaju, jer ona su često bazirana na nedokazivim spekulacijama, čime nerijetko tvore prepreke u pravilnom zaključivanju. A upravo je takva vrsta idealističkog domišljanja često bila jedinim alatom kojim se pokušalo utvrditi određene lokacije, čime su se katkada stvarali i krivi oslonci pri pokušajima preciziranja iliričke toponimije vezane za veliku pobunu od 6. do 9. godine. Budući da ovdje nisam u mogućnosti ulaziti u detaljniju analizu Iliričkog rata, posebice njegove toponimije, ta će se problematika morati ostaviti za neke druge studije. U svakom slučaju, riječ je o tematici koja definitivno zaslužuje zasebnu disertaciju.

No glede kretanja rimskih vojnih postrojbi u Dalmaciji, događaji vezani za Ilirički rat od 6. do 9. godine i nisu od prevelike važnosti, s obzirom na to da antički pisci nisu posvetili preveliku pažnju pojedinačnim postrojbama. Jedina postrojba izravno spomenuta u izvorima je XX. legija, koja je na čelu s Valerijem Mesalinom – u nepotpunom sastavu – zaustavila prvi val iliričkih ustanika.¹¹¹ Nadalje, izvori nam daju samo osnovne podatke o snazi iliričkog garnizona tijekom rata, za kojega Velej Paterkul kaže da je u jednom trenutku brojao 10 legija, 70 kohorti, 14 ala, 10000 veterana, velik broj dobrovoljaca te brojnu konjicu tračkog kralja Remetalka.¹¹²

Izuzev XX. legije, koja je jedina izravno posvjedočena u izvorima, deduktivnom i induktivnom metodom, bazirajući se uglavnom na epigrafskim vrelima, relativno se pouzdano mogu odrediti i ostale legije koje su sudjelovale u Iliričkom ratu.¹¹³ Velej Paterkul spominje

¹⁰⁹ P. M. Swan 2004, 195-250, 371-374.

¹¹⁰ Na primjer: O. Hirschfeld 1890; R. Rau 1925; N. Vulić 1926; E. Köstermann 1953; E. Pašalić 1956 (= E. Pašalić 2009); J. J. Wilkes 1965, 112-121; J. J. Wilkes 1969, 69-77; A. Mócsy 1974, 37-39; D. Džino 2010, 137-155; D. Džino – A. Domić Kunić 2013, 170-179; M. Šašel Kos 2011, 110-112; M. Šašel Kos 2015; I. Radman-Livaja 2012, 165-166; P. Kovács 2014, 30-35; M. Zaninović 2015, 439-453; L. Powell 2018, 136-149; S. Mesihović 2018.

¹¹¹ Vell. Pat. 2.112.1-2. Usp. i Cass. Dio 55.29.1-2.

¹¹² Vell. Pat. 2.113.1. Usp. i navod Svetonija o sudjelovanju čak 15 legija (Suet. *Tib.* 16.1), što je očito pretjerivanje (R. Syme 1933, 27-28).

¹¹³ Usp. posebice R. Syme 1933, 25-31.

da su Cecina Sever i Plautije Silvan u Ilirik doveli pojačanje od pet legija,¹¹⁴ prema čemu je jasno da je snaga iliričkog garnizona, koja je netom prije rata krenula u kampanju na Markomane,¹¹⁵ sveukupno brojala pet legija.¹¹⁶ Na osnovi dostupne epigrafske građe, čini se da je Cecina Sever, koji je služio kao namjesnik Mezije, pod sobom imao III. Skitiku, VIII. Augustu te XI. legiju, dok je Plautije Silvan, kao namjesnik Galacije-Pamfilije, za sobom doveo V. Makedoniku i VII. legiju. Prema tomu, čini se da su u Iliriku otprije služile IX. *Hispana*, XIII. i XIV. *Gemina*, XV. *Apollinaris* te XX. legija.¹¹⁷

U vezi s pitanjem auksilija, temeljem literarnih i epigrafskih vrela, može se utvrditi da su u Iliričkom ratu sudjelovale *ala Parthorum* te tri postrojbe rimskih građana (*cohors VI Voluntariourm*, *cohors VIII Voluntariourm* i *cohors Campana*), dok za sudjelovanje ostalih pomoćnih postrojbi za sada ne postoje sigurni dokazi, čime smo osuđeni samo na spekulacije.¹¹⁸

Budući da se ova disertacija prvenstveno bavi kretanjima rimskih vojnih postrojbi na području Dalmacije od Augustova do Hadrijanova principata, bazirajući se uglavnom na epigrafskim vrelima te arheološkim ostacima vojnih utvrda, nerealno bi bilo očekivati da će se ovdje temeljito analizirati problematika velikog Iliričkog rata. Takav bi pristup prvenstveno zahtijevao detaljnu analizu literarnih vrela, čime bi takva studija više išla u smjeru klasičnog historiografskog, pa čak i filološkog proučavanja. Kako ne bih previše zastranio s ovom tematikom, primarno sam se bazirao na narativu Kasija Diona,¹¹⁹ gdje sam se kod određenih događaja – posebice kod toponimije – referirao i na ostale primarne izvore, kao i na referentnu sekundarnu građu. Cilj ovoga poglavlja nije utvrditi istinu, već samo uputiti na ključne činjenice, na osnovi kojih će se moći raditi daljnje analize.

¹¹⁴ Vell. Pat. 2.112.4.

¹¹⁵ Vell. Pat. 2.109.5; Cass. Dio 55.29.1.

¹¹⁶ Kako Velej navodi da se tijekom rata na jednom mjestu okupilo 10 legija (Vell. Pat. 2.113.1), od kojih je 5 došlo s Cecinom Severom i Plautijem Silvanom (Vell. Pat. 2.112.4), dolazimo do zaključka da je od ranije u Iliriku bilo 5 legija (R. Syme 1933, 26).

¹¹⁷ R. Syme 1933, 31-33. Usp. i J. J. Wilkes 1969, 92-95.

¹¹⁸ Npr. u slučaju kohorti *III Alpinorum* te *II Cyrrhestarum* može se pomišljati da su sudjelovale u slamanju velikog Iliričkog ustanka, no za potvrdu takve pretpostavke za sada ne postoje izravni dokazi. O pomoćnim postrojbama u Dalmaciji, usp. ovdje: poglavlja 3.1 i 3.2.

¹¹⁹ Koristio sam se engleskim prijevodom Earnesta Carya, u izdanju Loeb Classical Library (E. Cary, *Dio's Roman History*, Loeb Classical Library, vol. 1-9, London, 1914-1927).

Zahvaljujući Dionovu narativu znamo da je rat trajao od 6. do 9. godine te možemo rekonstruirati osnovni tijek ratovanja.¹²⁰ Opis rata počinje krajem 28. poglavlja 55. knjige, gdje Dion opisuje razlog zbog kojega je po drugi puta sklopljen mir s germanskim plemenima, što je prvenstveno uzrokovalo nemirno stanje iliričkog stanovništva (Cass. Dio 55.28.6-7). U sljedećoj glavi Dion opisuje razloge pobune (55.29.1), među kojima posebno ističe nezadovoljstvo dalmatinskih etnija u vezi s provođenjem tributa, ali i činjenicu da im je bilo zapovjedbno poslati određeni broj ljudstva za potrebe druge Tiberijeve germanske kampanje (55.29.2). Kako se tadašnji namjesnik Ilirika – Valerije Mesalin – s gotovo cijelom svojom vojskom pridružio Tiberiju,¹²¹ na nagovor Batona dezidijatskog okupljena snaga „dalmatinskog“ ljudstva se pobunila i pobijedila Rimljane koji su došli pred njih, što je ohrabrilo i ostalo stanovništvo na pobunu protiv rimske države.¹²² Nakon njih, pobunili su se i panonski Breuci, koji su na svoje čelo postavili drugog Batona (iliti Batona breučkog) te krenuli u marš na Sirmij i Rimljane u tom gradu. No u naumu osvajanja Sirmija spriječio ih je Cecina Sever,¹²³ namjesnik susjedne provincije Mezije (55.29.3).¹²⁴

U međuvremenu je dezidijatski Baton bezuspješno opsjedao Salonu gdje je i ranjen kamenim projektilom. Iako mu nije uspjelo osvojiti Salonu, usmjerio je ostatak svojih pristaša koji su pustošili obalu Jadrana sve do Apolonije, gdje su, nakon prvotnog poraza, uspjeli izvojevati bitku protiv suprotstavljenih im Rimljana (55.29.4).

Dion sljedeće poglavlje (55.30) fokusira na događaje u Panoniji, koje na samom početku svog narativa spominje i Velej Paterkul.¹²⁵ Naime, kada je Tiberije saznao za ustanak u Iliriku, u strahu od invazije na Italiju,¹²⁶ odlučio se povući iz Germanije te je poslao Valerija Mesalina s prethodnicom (55.30.1)¹²⁷ koja je – kako saznajemo od Veleja Paterkula – bila

¹²⁰ Cass. Dio 55.28.7–30.6 (godina 6.); 55.30.6–32.4 (godina 7.); 55.33.1-3 + 55.34.3-7 (godina 8.); 56.1.1 + 56.11.1–17.2 (godina 9.). Usp. P. M. Swan 2004, 196.

¹²¹ Usp. i Vell. Pat. 2.109.5 (vojska koja je služila u Iliriku sprema se u rat protiv Markomana); 2.112.1-2 (Valerije Mesalin na čelu iliričke vojske).

¹²² Velej Paterkul, za razliku od Kasija Diona, navodi da su se najprije pobunile panonske, kojima su se ubrzo pridružile i sve dalmatinske etnije (Vell. Pat. 2.110.2). Budući da Kasije Dion daje širi opis te navodi i razloge pobune, njegov se navod čini vjerodostojnijim (usp. E. Pašalić 2009, 43-47).

¹²³ A. *Caecina Severus*: usp. E. Groag 1897; PIR² C 106.

¹²⁴ Za osnutak provincije Mezije: R. Syme 1934a; R. Syme 1999, 193-220.

¹²⁵ Vell. Pat. 2.110.2.

¹²⁶ Vell. Pat. 2.110.4 (dio ustanika planira krenuti na Italiju); 2.111.1 (August upozorava Senat da bi neprijatelj, ako se ne poduzmu mjere predostrožnosti, za deset dana mogao doći nadomak Rimu). Usp. i Suet. *Aug.* 25.

¹²⁷ M. *Valerius Messalla Messallinus*. O njemu: D. von Lunzer 1955. Nedavno je objavljen i olovni ingot s natpisom *metallo M[essallini]*, što možda svjedoči da je Valerije Mesalin posjedovao rudnike na području zapadnog Balkana (P. Rothenhöfer – M. Bode – N. Hanel 2018).

sastavljena od nepotpune XX. legije.¹²⁸ Dion navodi da je dezidijatski Baton saznao za Tiberijevu namjeru te je – iako još uvijek nepotpuno oporavljen od ranijih ozljeda – krenuo ususret Mesalinu te se čak pokazao i jačim u otvorenoj bitci, no na kraju je ipak bio poražen jer ga je Mesalin nadmudrio postavivši mu zasjedu.¹²⁹ To je natjeralo dezidijatskog Batona da udruži svoje snage s Batonom breučkim, nakon čega su ustaničke snage okupirale planinu Almu (55.30.2).¹³⁰

Kod te planine ustanici su doživjeli poraz od tračkog kralja Remetalka,¹³¹ kojega je kao prethodnicu poslao Cecina Sever, no ustanici su pružili i snažan otpor protiv samog Severa (55.30.3). Nakon toga, Cecina Sever se morao vratiti u Meziju koju su počeli pustošiti Dačani i Sarmati, dok su u isto vrijeme Tiberije i Mesalin ostali u Sisciji. Njihova odsutnost omogućila je iliričkim ustanicima opustošiti teritorij rimskih saveznika, ali i dati povoda i drugim etnijama na pobunu protiv Rima (55.30.4).¹³² Tiberije im je, doduše, pokušao pristupiti, no ustanici su uspješno izbjegavali otvorenu bitku.¹³³ Zahvaljujući dobrom poznavanju terena i lakoći opreme, mogli su se kretati od jednog do drugog mjesta te tako prouzročiti znatnu štetu Rimljanima, a kad je došla zima, čak su ponovno napali Makedoniju (55.30.5).¹³⁴ Na ustanike koji su napali Makedoniju, reagirali su trački kralj Remetalk i njegov brat Raskupor (*Rhascuporis*), dok se ostali rimski saveznici – kojima su ustanici

¹²⁸ Vell. Pat. 2.112.2

¹²⁹ S druge strane, Vell. Pat. 2.112.2, navodi da je Mesalin bio opkoljen neprijateljskom vojskom koja se iznenadna pobunila; te je s nepotpunom XX. legijom (*semiplena legione vicesima*) razbio i u bijeg natjerao više od dvadeset tisuća neprijatelja, zbog čega je bio odlikovan trijumfalnim odličjima (*ornamenta triumphalia*; za ta odličja: V. Maxfield 1981, 105-108). Za analizu tog dijela narativa, usp. P. M. Swan 2004, 200-201.

¹³⁰ Alma (ὄρος τι Ἀλμῶν), planina kraj Sirmija (SHA, *Prob.* 18.8: *Almam montem in Illyrico circa Sirmium*; Eutr. 9.17: *Almam montem apud Sirmium*), današnja Fruška gora (usp. W. Tomaschek 1894; D. Ivšić 2012, 102).

¹³¹ *Rhoemetaces* (Vell. Pat. 112.4-5; Flor. 2.27.17). Usp. P. M. Swan 2004, 202.

¹³² Za detaljniju analizu tog dijela Dionova teksta: P. M. Swan 2004, 202.

¹³³ Dvojica Batona su očito napustili Frušku goru, odnosno planinu Almu (P. M. Swan 2004, 202), tako da se Dionov navod o izbjegavanju otvorenog sukoba s Tiberijem, kao i o kretanju od jednog do drugog mjesta (Cass. Dio 55.30.5), vjerojatno može povezati s Velejevim navodom kako se ustanici nisu htjeli suprotstaviti Tiberijevoj vojsci, već su okupirali *mons Claudius*, braneći se iz utvrde (Vell. Pat. 2.112.3). *Mons Claudius* spominje i Plin. *HN*, 3.148, kao planinu koja čini granicu između Skordiska i Tauriska (*mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci*). Arheološka istraživanja, ali i terenske odlike međuriječja Save, Drave i Dunava, pokazuju da je *mons Claudius* najvjerojatnije lanac slavonskog gorja, ili čak sama planina Papuk (M. Dizdar – H. Potrebica, 2002, 118). Budući da Tiberije kreće iz Siscije (Cass. Dio 55.30.4), čini se da su se ustanici povukli u dobro branjenu utvrdnu, možda na sam vrh Papuka (953 m.n.v.) gdje se nalazila predrimska utvrda znatnih dimenzija. S tog lokaliteta potječe i raspršena ostava republikanskih denara, kojoj *terminus post quem* predstavlja Oktavijanov denar iz 32.-29. pr. Kr. (RIC 1, *Augustus* 252). Na samom vrhu Papuka danas je smještena vojna baza, a čitavo područje oko nje nalazi se u minski sumnjivom području. Prema informacijama požeških pirotehničara, od kojih sam na uvid dobio republikanske denare, na vrhu Papuka se pronašlo i mnoštvo drugog arheološkog materijala koji ukazuju da se tamo nalazila značajna utvrda iz predrimskog doba.

¹³⁴ Pod „ponovno“ Dion se vjerojatno osvrće na raniji navod kako su ustanici pustošili čitavu obalu Jadrana, sve do Apolonije (Cass. Dio 55.29.4; usp. P. M. Swan 202-203). Napad na Makedoniju spominje i Velej na samom početku svog narativa (Vell. Pat. 2.110.4-6).

pustošili zemlju u doba konzulata Cecilija Metela i Licinija Silijana (7. godina) – nisu usudili stupiti u bitku, već su samo vršili prepade iz visinskih utvrda (55.30.6).¹³⁵

Navodom konzulskog para (*Q. Caecilius Metellus Creticus Silanus – A. Licinius Nerva Silianus*) krajem 30. poglavlja, Dion je naznačio početak 7. godine,¹³⁶ kojoj posvećuje sljedeća dva poglavlja svog narativa (55.31–32.4). Iako se dobar dio narativa 31. poglavlja odnosi na događaje u Rimu, Dion u njemu opisuje Augustovu reakciju na iznenadni ustanak u Iliriku, kao i na mjere koje je morao poduzeti kako bi što efikasnije riješio gorući ilirički problem. Prema Dionovim riječima, August je počeo sumnjati u Tiberija, koji je – prema princepsovu mišljenju – mogao lako razbiti ustanike, ali je namjerno prolongirao ratnu situaciju kako bi što duže ostao pod oružjem. Zbog sumnje u Tiberija, August u Ilirik šalje Germanika s vojskom sastavljenom ne samo od slobodno rođenih građana,¹³⁷ već i od oslobođenika,¹³⁸ uključujući i one koje je princeps netom dao osloboditi (55.31.1).¹³⁹

¹³⁵ Za analizu ovog dijela Dionova narativa, usp. P. M. Swan 2004, 203.

¹³⁶ Usp. V. Ehrenberg – A. H. M. Jones 1955, 39; A. E. Cooley 2012, 458.

¹³⁷ Kasije Dion jedini među antičkim piscima direktno spominje novačenje slobodno rođenih građana (Cass. Dio 55.31.1: *σπατιώτας οἱ οὐκ εὐγενεῖς*), no njegov se navod indirektno može povezati i s Velejevim riječima: *Habiti itaque dilectus* (Vell. Pat. 2.111.1). Usp. i natpis AE 1973, 501 (*Alexandria Troas*), na kojemu je zabilježen *C. Fabricius C. f. Tuscus... tribunus dilectus ingenuorum quem Romae habuit Augustus et Ti. Caesar*. Naočigled nije sigurno kada su August i Tiberije proveli novačenje navedeno na tom natpisu, s obzirom na to da izvori spominju da je August proveo novačenje tijekom ustanka u Iliriku, ali i tijekom krize nastale Varovim porazom u Teutoburškoj šumi (Cass. Dio 56.23.3; Suet. *Aug.* 25.2; Macrobian. *Sat.* 1.11.32). Za opciju o regrutaciji 9./10. zalaže se G. E. Bean (s komentarom kod: J. M. Cook 1973, 412, no. 50), prvenstveno zbog toga što Tiberije nije bio prisutan u Rimu u vrijeme ustanka u Iliriku. S druge strane, P. A. Brunt se zalaže za godinu 6., bazirajući se na činjenici da se Augustovo ime javlja bez epiteta *divus* (što ukazuje na datiranje natpisa prije njegove smrti), ali i činjenici da se nakon navoda o položaju *tribunus dilectus ingenuorum*, javljaju podaci o dvije četverogodišnje prefektore (*praefectus fabrum IIII, praefectus equitum alae praetoriae IIII*), što bi teoretski značilo da je *C. Fabricius* bio *tribunus dilectus ingenuorum* tijekom 6. godine (P. A. Brunt 1974, 173-176). No njegovu je teoriju dodatnim argumentima u pitanje doveo W. Orth, navodeći kako izostanak epiteta *divus* ne mora nužno značiti da je natpis nastao prije Augustove smrti (W. Orth 1978, 57-59), čime se priklonio opciji da je *C. Fabricius* bio *tribunus dilectus ingenuorum* tijekom 9./10. godine. Usp. i komentar u AE 1978, 790, prema kojemu se *dilectus ingenuorum* s natpisa AE 1973, 501 možda dogodio tijekom cenza kojega su, prema *Mon. Anc.* 8.8-9, August i Tiberije zajedno proveli 14. godine. No kako je to još tvrdio G. E. Bean (kod: J. M. Cook 1973, 412, no. 50), ključni se dokaz nalazi u navodu da je Fabricije bio odlikovan od imperatora Germanika za zasluge u Germanskom ratu (*hasta pura et corona aurea donatus est a Germanico Caesare Imperatore bello Germanico*). S obzirom na to da je Germanik primio titulu imperatora 15. godine (Tac. *Ann.* 1.58), smatram da je izglednije da se *dilectus* s natpisa odnosi na krizu 9./10, prema čemu se slažem s mišljenjima G. E. Beana i W. Ortha.

¹³⁸ Regrutiranje oslobođenika spominju i Vell. Pat. 2.111.1; Suet. *Aug.* 25.2; te Macrobian. *Sat.* 2.11.32; dok Plinije spominje regrutiranje robova (Plin. *HN* 7.149). Ti su oslobođenici zapravo bili dobrovoljci (usp. Vell. Pat. 2.113.1; te posebno Macrobian. *Sat.* 2.11.32), regrutirani u kohorte dobrovoljaca (*cohortes voluntariorum*). U Dalmaciji su do sada posvjedočene dvije takve postrojbe (*cohors VI Voluntariorum* i *cohors VIII Voluntariorum*), a njima se vjerojatno može pridružiti i *cohors Campana*, ako je, naravno, ispravno njezino povezivanje s kohortom *I Campanorum Voluntariorum civium Romanorum* koja je služila u Donjoj Panoniji (usp. M. P. Speidel 1976, 342-343; J. Spaul 2000, 22-23). U panonskom dijelu Ilirika, točnije u Sisciji (CIL 3, 10854), posvjedočena je i *cohors XXXII Voluntariorum* (B. Lőrincz 2001, 44).

Nakon što je Germanik došao u Panoniju, gdje se počela okupljati vojska sa svih strana, dvojica su Batona iznenadno napala Cecinu Severa, čija se vojska, dolazeći iz Mezije, utaborila kraj Volkejskih močvara.¹⁴⁰ Ilirički su ustanici prestrašili rimske vojnike koji su se nalazili izvan opkopa te ih natjerali na povlačenje unutar tabora, no kada su im se suprotstavili oni koji su se nalazili unutar tabora, ustanici su bili poraženi (55.32.3). Navod Kasija Diona u mnogočemu nadopunjuje Velej Paterkul, preko kojega saznajemo da nije bila samo riječ o mezijskim trupama Cecine Severa, već i o legijama koje je sa sobom iz prekomorske provincije doveo M. Plautije Silvan,¹⁴¹ ali i o konjici tračkog kralja Remetalka.¹⁴² Cecina Sever i Plautije Silvan sveukupno su doveli pet legija,¹⁴³ koje će se uskoro pridružiti Tiberiju, Valeriju Mesalinu i Germaniku, čime će se na jednom mjestu okupiti vojna sila kakva nije bila viđena još od građanskih ratova.¹⁴⁴

Nakon toga, Rimljani su se podijelili na više detašmana, kako bi pokorili što veći dio ustaničkog teritorija. Većina tih detašmana nije učinila ništa vrijedno spomena, barem ne te godine, iako je Germanik u bitci pobijedio Mezeje, etniju s dalmatinskog područja Ilirika te opustošio njihov teritorij (55.32.4).¹⁴⁵

¹³⁹ Samo novačenje se očito dogodilo još 6. godine, odnosno na samom početku ustanka u Iliriku (Vell. Pat. 2.111.1, 3; usp. P. M. Swan 2004, 205).

¹⁴⁰ Dion (55.32.3) navodi: *στρατοπεδενομένῳ πρὸς τοῖς Οὐολκαίοις ἔλεσι*. Usp. prijevod kod: P. M. Swan 2004, 212: „while he was making camp near the Volcaean Marshes“. Za razliku od njega, J. J. Wilkes 1969, 72 navodi: „while the army was in its camp“. Volkejske se močvare (*Οὐολκαίοις ἔλεσι*), u takvom obliku, ne spominju u drugim vrelima. No s obzirom na to da Cecina Sever i Plautije Silvan dolaze iz Mezije, kao i zbog činjenice da su se ustanici ranije smjestili na *mons Claudius* (najvjerojatnije Papuk ili slavonsko gorje u cijelosti; Vell. Pat. 2.112.3; Plin. *HN*, 3.148; usp. M. Dizdar – H. Potrebića, 2002, 118), čini se da bi Volkejske močvare trebali tražiti istočno od slavonskog gorja. Budući da je izvjesno izjednačavanje Dionovih *Οὐολκαίοις ἔλεσι* sa *palus Hiulca apud Cibalas*, gdje je Konstantin porazio Licinija (*Epit. de Caes.* 41.5), najvjerojatnije je da su Volkejske močvare zapravo barovita područja oko rijeke Vuke (*Ulca fluvius*, *MGH AA* 7.206.31; A. Mayer 1935, 5-7; B. Saria 1961, 541), koja izvire na Krndiji te se ulijeva u Dunav u Vukovaru. Zbog činjenice da se Vuka u antici zvala Ulka, možda je ispravnije govoriti o Ulkejskim močvarama.

¹⁴¹ Zapravo provincija *Galatia-Pamphylia* (R. Syme 1933, 27, bilj. 95). Zanimljivo je da Kasije Dion spominje Plautija Silvana tek pod 8. godinom (55.34.6). Silvan je za zasluge u Iliriku primio trijumfalna odličja (CIL 14, 3605, 3606).

¹⁴² Vell. Pat. 2.112.4. Iako Velej na spominje Volkejske močvare, s obzirom na opis bitke (Cecina Sever dovodi vojsku, Vell. Pat. 2.112.4; prvotno povlačenje konjice i pomoćnih postrojbi te naknadni odgovor rimskih legija koje su izvojevale pobjedu, Vell. Pat. 2.112.5-6) nedvojbeno je riječ o istom događaju (usp. P. M. Swan 2004, 211-212).

¹⁴³ Vell. Pat. 2.112.4. Usp. R. Syme 1933, 29-31; S. Mitchell 1976, 300-307; P. M. Swan 2004, 211.

¹⁴⁴ Vell. Pat. 2.113.1. Iako to nije direktno navedeno, mjesto okupljanja je vjerojatno bila Siscija, koju kao vojno uporište tijekom ustanka spominju Vell. Pat. 2.113.3 i Cass. Dio 55.33.2 (usp. i Strab. 7.5.2, koji ju spominje kao utvrdu u neodređenom kontekstu: *Σισκία φρούριον*). No za drukčije mišljenje, usp. P. M. Swan 2004, 210-211.

¹⁴⁵ *Maezei*, etnija na području salonitanskog konventa (Plin. *HN* 3.142), koju Strabon ubraja među panonska plemena (Strab. 7.5.3). U 1. stoljeću nalaze se pod upravom vojnog prefekta (*praefectus civitatis Maezeiorum*: CIL 9, 2564). Za Mezeje usp. najnovije, D. Grbić 2014, 120-126, gdje su navedena sva primarna vrela te ostala sekundarna građa.

Sljedeće poglavlje Dionova narativa posvećeno je 8. godini, u kojoj su ilirički ustanici čak htjeli tražiti primirje. Prvo ih je pogodila glad, a zatim i bolest jer su bili primorani jesti korove i čudne biljke. Međutim, ipak nije došlo ni do kakvog dogovora jer sve je spriječio nedostatak vjere da bi ih Rimljani poštedjeli, zbog čega su ustanici, uza sve nedaće, i dalje nastavili s otporom (55.33.1). Sljedeća Dionova rečenica sadrži lakunu, no ona se nastavlja na prijašnju epizodu o pomišljanju na primirje, ali i strahu od kažnjavanja. Tako Dion spominje određenog Skenobarda (*Scenobardus*), koji se pretvarao da će promijeniti stranu zbog gladi i bolesti te koji je stupio u kontakt s Manijem Enijem, zapovjednikom garnizona u Sisciji, govoreći mu da bi bio spreman napustiti ustanike, ali da se boji da bi stradao prije nego... [lakuna] (55.33.2).¹⁴⁶ Iako se prva polovica sljedećeg poglavlja (55.34.1-3) odnosi na Augusta, u njoj saznajemo kako je princeps bio dosta energičan glede provođenja kampanja u Iliriku, zbog čega je otišao sve do Arimina ne bi li davao savjete svojim vojskovođama (55.34.3).¹⁴⁷

U međuvremenu, Baton breučki izdao je Pineta (*Pinnes*) te tako primio pravo vladanja nad Breucima (55.34.4). Čini se da nam je lakuna u 55.33 uskratila Dionov spomen kapitulacije Breuka na rijeci *Bathinus*,¹⁴⁸ koja se, po svemu sudeći, dogodila 3. augusta 8. godine.¹⁴⁹ *Pinnes* je uz dvojicu Batona bio jedan od glavnih vođa ustanka,¹⁵⁰ a s obzirom u kakvom ga kontekstu spominje Dion, čini se da je njegov lik bio uveden u narativ u izgubljenom dijelu 33. poglavlja 55. knjige.¹⁵¹ Dion nadalje navodi kako je Baton breučki postao sumnjičav prema njemu podloženim etnijama te je išao od utvrde do utvrde zahtijevajući taoce. No za to je saznao Baton dezidijatski koji je svom donedavnom suborcu odlučio postaviti zasjedu. Dezidijatski je Baton u bitci pobijedio breučkog te ga naposljetku i zatočio u utvrdi. Breučki je Baton ubrzo doveden pred pravdu ustanika te ga je Baton dezidijatski pogubio na licu mjesta (55.34.5).¹⁵²

¹⁴⁶ Određeni vojni događaji iz te lakune mogu se retrospektivno nadoknaditi iz kasnijih navoda Kasija Diona (prelazak Batona breučkog na stranu Rimljana, Cass. Dio 55.34.4) te iz narativa Veleja Paterkula (predaja Panonaca na rijeci *Bathinus*, Vell. Pat. 2.114.4). Usp. P. M. Swan 2004, 215.

¹⁴⁷ Usp. Suet. *Aug.* 20 (August odlazi iz Rima do Ravene, Mediolana ili Akvileje, radi ratova u Panoniji i Germaniji).

¹⁴⁸ P. M. Swan 2004, 215, 221. Za identifikaciju te rijeke usp. ovdje: poglavlje 1.2.3.3.

¹⁴⁹ CIL 10, 6638 = Inscr. It. 13.1.31 = Inscr. It. 13.2.26: *Ti(berius) Aug(ustus) I<l=N>lyrico vic(it)*. Usp. P. M. Swan 2004, 215.

¹⁵⁰ Vell. Pat. 2.110.4, 114.4.

¹⁵¹ P. M. Swan 2004, 221

¹⁵² Velej Paterkul uopće ne spominje razdor između ustanika, već samo izražava nadu da će o događajima u Panoniji izvijestiti u zasebnom djelu (Vell. Pat. 2.114.4).

Nakon toga su se pobunili mnogi Panonci, na što je kampanjom odgovorio Silvan Plaucije, koji je pokorio Breuke, dok je neke od ostalih pobunjenika pokorio bez borbe.¹⁵³ Vidjevši to, Baton dezidijatski gubi svu nadu za Panonijom, što ga je natjeralo da se okrene prema jugu, gdje je, postavivši garnizone, okupirao prolaze prema Dalmaciji te počeo pustošiti tu zemlju (55.34.6).¹⁵⁴ Nakon što je Baton odustao od Panonije, predali su se i posljednji panonski pobunjenici, prvenstveno radi toga što je njihovu zemlju uništavao Silvan. Međutim, određeni su odmetnici dugo vremena vršili manje prepade, što je, prema Dionovim riječima, bilo sasvim normalno nakon tako velikih nemira, posebice kod tamošnjih etnija (55.34.7).¹⁵⁵ Krajem 8. godine, pobjednička se vojska vratila u zimski tabor gdje je Tiberije predao zapovjedništvo nad svim trupama Marku Lepidu,¹⁵⁶ dok se on sam, nakon zime u kojoj su Kvint Sulpicije i Gaj Sabin postali konzulima (9. godine po Kr.), vratio u Rim.¹⁵⁷

Tijekom 9. godine došlo je i do konačnog kraha iliričkih ustanika o čemu Kasije Dion svjedoči u 56. knjizi svoje *Rimske povijesti*. Dion po običaju skače od unutarnjih do vanjskih događaja, tako da prvih deset poglavlja posvećuje događajima u Rimu. Iliričkom se ustanku vraća s navodom da je Germanik, među ostalim mjestima u dalmatinskom dijelu Ilirika, osvojio *Splaunon* (*Σπλαῦνον*),¹⁵⁸ kojega se lako može povezati sa Splonom (*Splonum*), mjestom zabilježenom na više epigrafskih spomenika.¹⁵⁹ Dion navodi kako Germaniku nije bilo lako osvojiti *Splonum*, jer utvrda se nalazila na dobro branjenom položaju, opasana zidinama te s velikim brojem branitelja.¹⁶⁰ Sve je to otežavalo Germaniku da omogući

¹⁵³ Možda je za tu kampanju Silvan bio nagrađen trijumfalnim odličjima (usp. CIL 14, 3605, 3606).

¹⁵⁴ Ovdje nije jasno na što Dion misli, no vjerojatno se Baton namjerio na one koji su stali na stranu Rimljana (P. M. Swan 2004, 222).

¹⁵⁵ Dion ovdje vjerojatno povlači paralelu sa svojim vremenom, jer je on od 226. do 228. godine bio namjesnikom Gornje Panonije (P. M. Swan 2004, 222).

¹⁵⁶ Vell. Pat. 2.114.5. *Marcus Aemilius Lepidus*, konzul 6. godine: PIR A 248; PIR² A 369; R. Syme 1955, 25-33; R. Syme 1986, 128-140. Usp. CIL 3, 13885 (Gradac kod Posušja): *[M(arco) Aemi]lio / [Paulli f(ilio) L]epido* (natpis objavljen kod: F. Fiala 1893, 522, sl. 15; F. Fiala – C. Patsch 1895, 261-262, Nr. 7, fig. 12). Restituciju Lepidova imenovanja bazirao sam na *Fasti consulares Capitolini* (CIL 1², p. 29, n. 42); usp. R. Syme 1986, 458.

¹⁵⁷ Cass. Dio 56.1.1. Po svemu sudeći, Tiberije se vratio u Rim u proljeće 9. godine (usp. P. M. Swan 2004, 224).

¹⁵⁸ Cass. Dio 56.11.1.

¹⁵⁹ CIL 3, 1322 = AE 1968, 443 = IDR 3.3.345 (Zlatna u Daciji); AE 1948, 242 = ILJug 73 (Komini kraj Pljevalja); CIL 3, 8308 (Prijevalje, oko 20 km istočno od Pljevalja); CIL 3, 2026 (Salona); CIL 3, 8783 (Kaštel Sućurac = Salona).

¹⁶⁰ Oko lokalizacije Splona bilo je dosta spora u literaturi. Lokalizacija u dolinu Plive (G. Alföldy 1962, 8-12; G. Alföldy 1965, 158) bazirana je prvenstveno na domišljanju proizašlom iz neutemeljenog povezivanja Bihaća s Dionovim *Ραίτινον* (Cass. Dio 56.11.3), odnosno s mjestom *Raetinium* zabilježenom na natpisu CIL 13, 7023 iz Mainza (W. Tomaschek, 1880, 508-509; G. Alföldy 1962, 1; G. Alföldy 1965, 159). Budući da se u Kominima kraj Pljevalja nalazio municipij čije je ime počinjalo slovom „S“ (CIL 3, 1708 = 6343 = 8309) te posebice što je nedaleko od Pljevalja (u Prijevalju) zabilježeno ime municipija Splona (CIL 3, 8308), ali i da je u samim Kominima na jednom natpisu zabilježeno ime Splonista (ILJug 73), smatram da je logično zaključiti da se

napredovanje, kako s pomoću opsadnih sprava tako i jurišom. No Germanik je uspio osvojiti *Splonum* sretnim spletom okolnosti (56.11.1). Naime, germanski konjanik imena *Pusio* je, bacivši kamen na zid, slučajno srušio čitavi parapet utvrde,¹⁶¹ koji je za sobom povukao čovjeka koji je bio naslonjen na njega. To je utjeralo strah u kosti ostatku splonskih branitelja, koji su se povukli u citadelu te su se naknadno i predali Germaniku (56.11.2).

Odatle su Germanikove trupe došle do mjesta *Raition* (*Ραίτινον*), koje se uglavnom povezuje s Recinijem (*Raetinium*),¹⁶² mjestom zabilježenom na natpisu iz Mainza.¹⁶³ Međutim, Germanikove se trupe nisu baš dobro provele, jer tamošnji su stanovnici odlučili zapaliti vanjske zidine, kao i kuće smještene uz njih, no pobrinuvši se kako vatra ne bi mahnito buknila te kako bi njihova namjera ostala nezapažena. Nakon što su to učinili, vratili su se u citadelu (56.11.3). Tim su činom uspjeli nasamariti Rimljane koji su pohitali unutar grada, s nadom da će pokoriti cijelo mjesto bez zadanog udarca. Tako su se Rimljani, zbog svoje brzopletosti, našli u okružju vatre, koju su – s obzirom na to da im je fokus i dalje bio usmjeren prema neprijatelju – primijetili tek kada ih je okružila sa svih strana. Rimljani su se stoga našli u teškoj situaciji, jer neprijatelj ih je obasipao projektilima odozgora, dok ih je vatra proždimala izvana (56.11.4). Niti su mogli ostati na sigurnom mjestu, a niti su se mogli probiti van bez opasnosti; jer ako bi se udaljili od dometa projektila došli bi u okružje vatre i obratno (56.11.5). Oni koji su se našli u stiješnjenom prostoru, stradali su i od prve i od druge

Splonum nalazio u Pljevaljskoj kotlini (usp. J. J. Wilkes 1965, 121-124). Iako ovdje ne mogu ulaziti u detaljniju raspravu, po mom mišljenju, predrimski *Splonum* valja tražiti na brdu Velika Pliješ (909. m.n.v) na kojemu se nalazi veliko naselje gradinskog tipa, s nekoliko razina branjenih suhozidnim bedemima. Konture bedema gradine na Velikoj Pliješi odlično se vide na zračnim i satelitskim snimkama, a posebice je zanimljivo primijetiti središnje uzvišenje opasano suhozidnim bedemom, koje bi moglo odgovarati Dionovoj citateli (*ἀκρόπολις*), u koju su se povukli branitelji Splona (Cass. Dio 56.11.2). Koliko mi je poznato, u literaturi se o gradini na Velikoj Pliješi pronalaze samo usputne informacije (usp. D. Srejšević 2009, 47).

¹⁶¹ Dion koristi termin *ἐπαλξις*, koji je u engleskom preveden kao „parapet“. U hrvatskom se jeziku koriste i termini „prsobran“ iliti „grudobran“.

¹⁶² W. Tomaschek, 1880, 508-509; G. Alföldy 1965, 158; P. M. Swan 2004, 240.

¹⁶³ CIL 13, 7023: *Andes Sex. f., cives Raetinio, eques alae Claudiae*. Zbog činjenice da je ime *Andes* dobro posvjedočeno na području Bihaća (CIL 3, 10035; CIL 3, 13270 = 14012 = C. Patsch 1894, 355-356, sl. 20 = C. Patsch 1896, 260, Fig. 27; CIL 3, 13273 = 14013 = C. Patsch 1894, 355, br. 3, sl. 19 = C. Patsch 1896, 259, Nr. 3, Fig. 26; CIL 3, 13278), gdje je posvjedočen i natpis veterana ale Klaudije Nove (CIL 3, 10033 = Kat. II., br. 7), *Raetinium* se u literaturi često povezivao s Bihaćem (W. Tomaschek, 1880, 508-509; G. Alföldy 1965, 158). No ime *Andes* je posvjedočeno i na drugim mjestima (Oton: CIL 3, 2824 = 13249; Široka Kula kraj Gospića: CIL 3, 3001 = 10024 = I. Šarić 1975, 25, br. 1, sl. 1 = AE 1976, 529; Aserija (?): V. Zović – A. Kurilić 2015, 438, br. 122), prema čemu je jasno da povezivanje Recinija s Bihaćem, isključivo na pojavnosti imena *Andes*, naprosto nije dokazivo (usp. C. Patsch 1896a, 139). Čak i da je Dionov *Ραίτινον* identičan mjestu *Raetinium* s natpisa iz Mainza, smatram da izjednačavanju s Bihaćem ne ide u prilog činjenica da ne postoji vrelo koje dokazuje sudjelovanje Japoda u Iliričkom ustanku 6.-9. godine. Po mom mišljenju, lokalizaciju mjesta *Ραίτινον*, prvenstveno valja temeljiti na lokalizaciji Splona, koji se – na osnovi nekoliko epigrafskih spomenika – najvjerojatnije nalazio u Pljevaljskoj kotlini (usp. ovdje: bilj. 160).

nedaće, tako da su s jedne strane bili ranjeni, a s druge spaljeni. Većina onih koji su pohitali u grad doživjelo je takvu sudbinu, no neki su se ipak uspjeli spasiti i to zahvaljujući tijelima preminulih, koja su im – nakon što su bačena u plamen – omogućila napraviti most prema izlazu (56.11.6). Vatra je bila toliko pomahnitala da je ugrozila i stanovnike Raitiona, koji su, u okrilju noći, bili primorani napustiti citadelu, sakrivši se u podzemne odaje (56.11.7).

Dion sljedeće poglavlje počinje navodom o osvajanju Seretija,¹⁶⁴ kojega je – prema njegovim riječima – otprije opsjedao i Tiberije, ne uspevši ga pokoriti. Nakon Seretija s lakoćom su osvojena i neka druga mjesta. No kako je rat i dalje trajao, bez obzira na navedene pobjede – što je bio i jedan od razloga što je Italiju zadesila glad – August je odlučio ponovno poslati Tiberija u Dalmaciju (56.12.1).¹⁶⁵ Uvidjevši da je vojska nestrpljiva i željna da okonča rat pod svaku cijenu, ali i strahujući da bi se mogla pobuniti ako ostane na okupu, Tiberije je odlučio podijeliti vojsku na tri dijela. Zapovjedništvo nad jednim dijelom predao je Silvanu, nad drugim Marku Lepidu, dok su on i Germanik s ostatkom vojske krenuli u marš na Batona (56.12.1).¹⁶⁶

Silvan i Lepid su bez većih poteškoća pokorili svoje neprijatelje, no Tiberije je praktički morao lutati po čitavoj zemlji jer se Baton stalno kretao od jednog mjesta do drugog. No kada je Baton našao konačno utočište u Andetriju, utvrdi smještenoj u relativnoj blizini same Salone,¹⁶⁷ Tiberije se našao u nezgodnoj situaciji kada je odlučio započeti s opsadom (55.12.3). Naime, utvrda je bila podignuta na stjenovitom uzvišenju, lako branjenom i teško pristupačnom te okruženom dubokim vododerinama.¹⁶⁸ Ustanici su, štoviše, imali i sve

¹⁶⁴ *Seretion* (*Σερέτιον*), mjesto nepoznate lokacije koje se ne spominje u drugim izvorima.

¹⁶⁵ O dodatnim razlozima za glad u Italiji: P. M. Swan 2004, 241.

¹⁶⁶ O događajima tijekom 9. godine postoji dosta kontradiktornosti u izvorima, dok su determinaciju tjeka događaja dodatno otežala i domišljanja glede toponimije određenih mjesta (posebice Splona i Raitiona). Dok Dion kao prvu vijest pod 9. godinom donosi Germanikovo osvajanje Splona (*Σπλαῦνον*, 56.11.1-2) i Raitiona (*Ραίτινον*, 56.11.3-7), Velej spominje proboj Lepidove vojske, koja je početkom ljeta napustila zimski tabor te se – prošavši kroz teško područje naroda netaknutih ratom – susrela s Tiberijem (Vell. Pat. 2.115.2-3). Nakon toga, Velej spominje kako je to ljeto okončalo mučan rat, jer su bili pokoreni Pirusti, Dezidijati i Delmati, koji su bili gotovo nepokorivi zbog položaja svojih utvrda i planina, a osobito zbog svojih gorskih klanaca. Uz to, navodi kako ih je pokorio sam Tiberije (Vell. Pat. 2.115.4), što je očito favoriziranje Tiberijeva lika, prisutno u čitavu Velejevu narativu. Velej samo usputno spominje Germanika, i to na kraju narativa o ratu u Iliriku, navodeći kako je Germanik iskazao veliku hrabrost jer je bio poslan na divlja i nepristupačna mjesta (Vell. Pat. 2.116.1).

¹⁶⁷ Cass. Dio 56.12.3: *Ἀνδῆτριον* (Andētrion); Strab. 7.5.5: *Ἀνδῆτριον ἐρυμνὸν* (Andētrion erumnon); CIL 3, 3200 = 10158: *viam Gabinianam ab Salonis Andetrium*; Plin. HN 3.142: *...Andetrium... nobilitata proeliis castella*; Tab. Peut. 6: *Andretio XVI Salona*; Ptol. Geog. 2.16.7: *Ἀνδέκτριον* (Andekrion); Rav. Cosm. 4.16: *Endetrio*.

¹⁶⁸ Dion navodi: *Τό τε γὰρ φρούριον ἐπ' εὐερκοῦς πάνυ καὶ δυσπροσβάτου πέτρας ἐτετείχιστο, φάραγγι βαθείαις ποταμοῦς χειμάρρους ἐχούσαις ἐγκεκλειμένον*. Za prijevod usp. P. M. Swan 2004, 243. Swan je Dionove riječi

potrebite zalihe, od kojih je dio već ranije bio spremljen u samoj utvrdi, dok im je ostatak dolazio iz planina koje su bile pod njihovom kontrolom (55.12.4). Uz to su i čarkama opstruirali Rimsku logistiku, pa se Tiberije, u namjeri da opsjedne ustanike, zapravo našao u sasvim suprotnoj poziciji (55.12.5).

Nakon uvodnog dijela u kojemu je opisan položaj Andetrija, kao i otežavajuće okolnosti koje su snašle samog Tiberija, Dion u sljedeća dva poglavlja detaljno opisuje opsadu Andetrija, čime dolazimo i do samog kraja njegova narativa o velikom Iliričkom ustanku 6.-9. godine. Riječ je o najdetaljnije opisanoj opsadi tijekom čitavog rata, kojoj – uz uvodni dio krajem 12. poglavlja – Kasije Dion posvećuje čitavo 13. i 14. poglavlje 56. knjige svoje *Rimske povijesti*.¹⁶⁹

Opsada Andetrija se isprava pokazala jalovom, pa se Tiberije našao u nezgodnoj situaciji jer bi povlačenje njegovih trupa značilo potpuni fijasko. No Tiberijevi su vojnici još jednom pokazali želju za okončanjem rata, pa su protestom i snažnom galamom utjerali strah u kosti pobunjenika, natjeravši ih na povlačenje (56.13.1). Tiberije se zbog toga istovremeno osjećao zadovoljnim i ljutitim, jer s jedne je strane osjetio nemir kod ustanika, dok je s druge morao držati svoju vojsku pod uzdama kako ne bi došlo do pobune. No Tiberije je, kao iskusni vojskovođa, odlučio da vrijeme odradi posao umjesto njega, tako da nije činio nikakve brzoplete akcije te je mirno ostao na svom mjestu. I to je urodilo plodom, jer Baton je – svjestan situacije u kojoj je ostao bez većine zaliha te suočen s drastično brojnijom silom – odlučio poslati glasnika kako bi pokušao dogovoriti uvjete (56.13.2). Međutim, kako Baton nije uspio nagovoriti ostale ustanike na primirje, odlučio ih je napustiti. Očito svjestan bezizlazne situacije, nije htio tražiti daljnju pomoć, iako je još uvijek bilo onih koji su mu je nudili. Sve je to išlo u prilog Tiberiju, koji je na kraju odlučio krenuti u direktni napad na one koji su ostali u utvrdi (56.13.3). Tiberije je odlučio nadgledati marš svojih vojnika s povišene platforme, ne samo kako bi im podizao moral, već i kako bi im mogao poslati dodatnu pomoć, jer njegova je vojska bila znatno brojnija od ustaničke, što mu je, naravno, omogućilo luksuz čuvanja dobrog dijela vojske u rezervi (56.13.4). Pristup samoj utvrdi bio je iznimno težak,

φάραξι βαθείαις ποταμούς χειμάρρους ἐχούσαις ἐγκεκλειμένον preveo kao „*enclosed by deep chasms containing violent streams*“. U našem bi jeziku možda najbolje odgovarao termin „vododerina“, jer on istovremeno podrazumijeva usjeklinu iliti guduru (grč. *φάραξ* = eng. chasm, ravine), koja nabuja u kišnim razdobljima (usp. P. M. Swan 2004, 243, bilj. 40: „*stream beds were no doubt all but dry at the season in question*“).

¹⁶⁹ Za analizu tog dijela Dionova narativa: P. M. Swan 2004, 243-245

što zbog strmine, što zbog gudura i vododerina, pa je Tiberijeva vojska marširala neujednačeno, čime su napustili prvotnu kvadratnu formaciju (56.13.5).

Ustanici su se, pak – gledajući Rimljane kako im se približavaju – rasporedili izvan zidina na samom vrhu strmine te su počeli obasipati Rimljane praktički svime što su imali, od praćkaških projektila do kola natovarenih kamenjem, što je svakako otežalo ionako težak uspon Tiberijevih vojnika (56.14.1-2). Dion nadalje pokušava dramatično opisati borbu u kojoj jedni pokušavaju osvojiti utvrdu, dok drugi čine sve kako bi im to onemogućili. Pa tako i jedni i drugi bodre svoje junake; dok jedni čeznu za slobodom, drugi žude za mirom, pa se svaka strana moli bogovima za sigurnost svojih ratnika (56.14.3-4).¹⁷⁰

Težak i strmovit teren – ali i protivnik koji ih je obasipao kamenjem i projektilima – zasigurno bi došao glave mnogim Rimljanima, da Tiberije nije konstantno slao dodatna pojačanja, čime je spriječio i potencijalno povlačenje svoje vojske. No u isto je vrijeme i lukavo poslao odjeljenje koje je okolnim putem došlo do mjesta gdje se lakše moglo pristupiti utvrdi (56.14.5). Time je Tiberije zbunio neprijatelje, koji su bili tako raspoređeni da se više nisu mogli vratiti unutar zidina utvrde, zbog čega su se razbježali po okolnim brdima, bacivši pri tome oklope kako bi se lakše kretali. Rimljani su ih pak, nemilice proganjali – jer htjeli su jednom za svagda okončati krvavi rat te nisu htjeli omogućiti protivniku ponovno ujedinjenje (56.14.6). Većinom su ih pronašli skrivene u šumama, gdje su ih pobili poput divljih zvijeri, nakon čega su kapitulirali i oni koji su ostali unutar same utvrde (56.14.7).¹⁷¹

Tiberije je počeo provoditi uvjete dogovorene s onima koji su se predali, dok se Germanik pobrinuo za one koji su i dalje pružali otpor, jer mnogi su dezerteri spriječavali lokalno stanovništvu u sklapanju primirja.¹⁷² Germanik je naposljetku osvojio mjesto poznato pod imenom Arduba, koje doduše nije uspio osvojiti samo sa svojim trupama, premda su one bile daleko brojnije od njihovih protivnika. Naime, mjesto je bilo snažno utvrđeno s podnožjem koje je gotovo u cijelosti bilo okruženo brzacima rijeke (56.15.1).¹⁷³ No dezerteri su došli u

¹⁷⁰ Usp. P. M. Swan 2004, 245.

¹⁷¹ Dionov Andetrij je, po mišljenju mnogih, zapravo predrimska utvrda na litici, poznata kao Čukova greda, smještena na stjenovitom grebenu u zaseoku Gornji Čuci poviše Gornjeg Muća (usp. L. Bekić 2002, 102-114; L. Bekić 2011, 316, gdje je navedena i ostala relevantna literatura). Riječ je o utvrđenju s malom površinom branjenog prostora (oko 0,3 ha), no taj položaj vrlo dobro odgovara Dionovom opisu, posebice jer se utvrda nalazi na stjenovitoj litici okruženoj vododerinama. Uostalom, Dion nigdje ne navodi da je riječ o površinski velikoj, već samo o teško pristupnoj i lako branljivoj utvrdi (Cass. Dio 56.12.4). Međutim, za drukčija mišljenja usp. D. Periša 2008, 512; S. Bilić-Dujmušić 2013, 471, bilj. 20.

¹⁷² Za "dezertere" (αὐτόμολοι), usp. P. M. Swan 2004, 245.

¹⁷³ Gradina na Okreti u Puljanima mogla bi odgovarati Dionovom opisu Ardube (usp. D. Periša 2008, 513).

sukob s lokalnim stanovnicima kojima je bilo dosta rata te su žudjeli za primirjem. Na stranu dezertera stale su žene iz utvrde, koje su – za razliku od svojih muževa – čeznule za slobodom te su bile spremne pretrpjeti bilo kakvu sudbinu prije negoli bi pristale na ropstvo. Naposljetku je došlo do žestoke borbe u kojoj su dezerteri nadvladani te su se predali, premda su neki uspjeli i pobjeći (56.15.2). No žene su, grabeći svoju djecu, odlučile počinuti samoubojstvo. Neke su se bacile u plamen, dok su se druge bacile u rijeku koja je okruživala Ardubu. Tako je i ta utvrda bila osvojena, dok su se druge utvrde u njezinoj blizini dobrovoljno predale Germaniku, koji se potom ponovno pridružio Tiberiju, ostavivši Postuma kako bi dovršio pokoravanje preostalih predjela (56.15.3).¹⁷⁴

U međuvremenu je Baton k Tiberiju poslao svog sina Skevu,¹⁷⁵ s obećanjem da će predati i sebe i svoje pristaše ako Tiberije poštedi njegova sina (56.16.1).¹⁷⁶ Primivši traženo jamstvo, Baton je u okrilju noći došao u Tiberijev tabor te je sljedećeg dana doveden pred tribunal.¹⁷⁷ Baton za sebe nije tražio ništa te je čak i nagnuo glavu u iščekivanju smrtne presude, no ipak je održao dugu obranu u ime drugih (56.16.2). Naposljetku, kada je bio upitan od Tiberija zašto se njegov narod pobunio i toliko dugo ratovao protiv rimske države, Baton je odgovorio: „Vi Rimljani ste krivi za to, jer umjesto pastira i pasa, svom ste stadu za čuvare slali vukove“ (56.16.3).

I tako je rat bio konačno gotov, s velikim gubitkom ljudstva te posebice novca, jer u kampanji je sudjelovalo mnoštvo legija, dok je pri tome uzeto vrlo malo plijena (56.16.4).¹⁷⁸ Germanik je ubrzo donio vijest o pobjedi, zbog čega su August i Tiberije primili titulu imperatora koju su pridodali svojim ostalim naslovima te im je izglasano i pravo na trijumf.¹⁷⁹ Također su primili i druga priznanja, među kojima su se posebno isticala dva trijumfalna luka u Panoniji (56.17.1).¹⁸⁰ To su bila jedina priznanja, među mnogim izglasanim, što ih je

¹⁷⁴ Dion pogrešno navodi Postumovo ime kao *Ποστούμιος* (*Postoumios*); usp. P. M. Swan 2004, 246. Riječ je o Gaju Vibiju Postumu, konzularu (*cos. suff.* 5. godine) i prepozitu Dalmacije koji je primio trijumfalna odličja za zasluge u Iliričkom ratu (Vell. Pat. 2.116.2: *Vibius Postumus vir consularis, praepositus Delmatiae, ornamenta meruit triumphalia*). Usp. i Flor. 2.25.11-12: *Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare*. O Vibiju Postumu: R. Hanslik 1958, 1978-1979.

¹⁷⁵ Σκευῶν (Skeuan). Za ime *Scaeva* u Dalmaciji: G. Alföldy 1969, 288-289.

¹⁷⁶ Usp. P. M. Swan 2004, 246-247.

¹⁷⁷ O carskim saslušanjima: F. Millar 1977, 228-240.

¹⁷⁸ Usp. P. M. Swan 2004, 247-248.

¹⁷⁹ O imperatorskim aklamacijama i Tiberijevu trijumfu: P. M. Swan 2004, 248.

¹⁸⁰ Zanimljivo je primijetiti da su u Tiluriju pronađena dva ulomka trijumfalnog spomenika, za koje se smatra da su bili dio tropeja kojim je označena pobjeda u Iliričkom ratu 6.-9. godine (usp. N. Cambi 2010, 131-139; N. Cambi 2013, 12-15). Dion jedini spominje podizanje trijumfalnih lukova u čast pobjede u Iliričkom ratu, a pomalo čudi zašto bi Senat izglasao podizanje obaju lukova u Panoniji? Iako se to ne može dokazati, čini mi se

August htio prihvatiti.¹⁸¹ Germanik je primio trijumfalna odličja, koja su dodijeljena i drugim zapovjednicima,¹⁸² a uz njih je primio i pretorska odličja te pravo davanja glasa u Senatu odmah nakon bivših konzula, kao i privilegiju obnašanja konzulata u ranijoj dobi nego li su to dopuštali običaji (56.17.2).¹⁸³ Čak su i Druzu – Tiberijevu sinu, koji nije sudjelovao u ratnim operacijama – dodijeljena prava da prisustvuje predsjedanjima Senata prije nego li je postao članom tog tijela, a uz to mu je, čim dostigne funkciju kvestora, bilo i zajamčeno davanje glasa u Senatu prije bivših pretora (56.17.3).¹⁸⁴

Tim je riječima završen Dionov narativ o Iliričkom ratu, koji se u epigrafskim vrelima nazivao i *bellum Delmaticum*,¹⁸⁵ a možda i *bellum Batonianum*.¹⁸⁶ Konačna pobjeda nad iliričkim etnijama formalno je proslavljena Tiberijevim trijumfom *ex Illyrico*, koji je – zbog iznenadne katastrofe u Teutoburškoj šumi – bio odgođen te proslavljen 12. godine.¹⁸⁷ Prema riječima Veleja Paterkula, u toj su svečanosti bili odlikovani i zaslužni pojedinci, među kojima su se našli i sam Velej te njegov brat *Magius Celer Velleianus*.¹⁸⁸ Tom su prilikom počašćeni i ključni zapovjednici iz Iliričkog rata, koji su odreda primili *ornamenta*

logičnim pomišljati da bi jedan luk bio podignut u Panoniji, a drugi u Dalmaciji. Naravno, s obzirom na to da je Dion jedini izvor o tim spomenicima, za sada nemamo opravdani razlog za sumnju u preciznost njegova navoda, no ipak smatram da bi – čisto teoretski – mogli pomišljati da su dijelovi Gardunskog tropeja možda pripadali trijumfalnom luku podignutom u čast pobjede u Iliričkom ratu.

¹⁸¹ August je postavio veto na prijedloge određenih senatora da se Tiberiju dodijele titule poput *Pannonicus*, *Invictus* ili *Pius* (Suet. *Tib.* 17.2). Također, August nije proslavio trijumf nad Ilirikom, već je tu čast prepustio isključivo Tiberiju (Vell. Pat. 2.121.2-3; Suet. *Tib.* 20; Inscr. It. 13.2.134-5, 13.2.524-5), usp. P. M. Swan 2004, 248-249.

¹⁸² Odlikovani zapovjednici bili su *M. Valerius Messalla Messallinus* (Vell. Pat. 2.112.1-2; Ov. *Pont.* 2.2.85-90), *M. Plautius Silvanus* (CIL 14, 3605, 3606), *M. Aemilius Lepidus* (Vell. Pat. 2.115.2-3) te *C. Vibius Postumus* (Vell. Pat. 2.116.2); usp. P. M. Swan 2004, 249. Među konzularnim legatima tijekom rata u Iliriku spominje se i *L. Apronius* (*cos.* 8. godine). On se istakao u Postumovim operacijama, no trijumfalna je odličja primio nešto kasnije (Vell. Pat. 2.116.3; usp. R. Syme 1986, 427). Zahvaljujući Tacitu, znamo da je to bilo 15. godine, i to za zasluge u Germanikovom Germanskom ratu (Tac. *Ann.* 1.72).

¹⁸³ Germanik je konzulom postao bez prethodnog obnašanja dužnosti pretora (Cass. Dio 56.26.1). Za kratak pregled Germanikove karijere prema Dionovu narativu: P. M. Swan 2004, 295.

¹⁸⁴ Usp. P. M. Swan 2004, 249-250.

¹⁸⁵ CIL 3, 3158: *Iano Patri / Aug(usto) sacrum / C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Ser(gia) / Aetor aed(ilis) / donatus ab Ti(berio) Caes(are) / Aug(usti) f(ilio) Augusto torq(ue) / maiore bello Delma(tico) ob honorem / Hviratus cum liberis / suis posuit.*

¹⁸⁶ CIL 5, 3346: [--- bello?] / *Batoniano praefui / Iapudiai et Liburn(iai) / sibi et libertis / t(estamento) f(ieri) i(ussit)*. Koliko mi je poznato, jedini primjer imenovanja rata po osobi nalazi se na natpisu CIL 13, 8648 (*centurio legionis XIII, cecidit bello Variano*), dok za imenovanje ratova po vođama rimskih neprijatelja trenutno ne postoje izravni epigrafski dokazi. Natpisi također svjedoče i o postojanju imena *Batonianus* (AE 1990, 844), odnosno *Batoniana* (CIL 3, 14633), što svakako otežava donijeti siguran zaključak da se na natpisu CIL 5, 3346 doista spominje *bellum Batonianum*. Za sada se to ne može dokazati, tako da to ime ostaje u sferi pretpostavke.

¹⁸⁷ Vell. Pat. 2.121.2-3; Suet. *Tib.* 20; Inscr. It. 13.2.134-5, 13.2.524-5.

¹⁸⁸ Vell. Pat. 2.115.1, 121.3.

triumphalia,¹⁸⁹ no epigrafski nam spomenici svjedoče i o drugim odlikovanim pojedincima, među kojima se javljaju pripadnici legija koje su sudjelovale u slamanju ustanka,¹⁹⁰ ali i pojedinci koji nisu naveli imena vojnih postrojbi.¹⁹¹ Tijekom trijumfa, Tiberije je u okovima prikazao iliričke zarobljenike,¹⁹² a među njima i samog vođa ustanika – Batona dezidijatskog – kojemu je naposljetku i poštedito život poslavši ga u Ravenu, čime mu je iskazao zahvalnost što mu je jednom prilikom pružio priliku za bijeg kada se on sam našao u nezgodnoj situaciji.¹⁹³

I tako je princeps napokon uspio pokoriti rudonosni Ilirik. Iako Dion na kraju svog narativa spominje kako je rat donio vrlo malo plijena, August i njegovi nasljednici dobili su priliku crpiti sva prirodna i ljudska bogatstva koja su se krila duboko u planinama Ilirika. O tome možda najbolje svjedoči Florov navod kako je August povjerio zadatak konačnog pokoravanja Delmata Vibiju (Postumu), koji ih je potom natjerao da eksploatiraju zlatonosne žile.¹⁹⁴ I mnogi drugi autori spominju eksploataciju zlata u Dalmaciji,¹⁹⁵ što dodatno rasvjetljava zašto su brojna ilirička plemena bila trn u oku rimskog princepsa. No za uspješno provođenje svojih namjera rimska je država najprije morala administrativno urediti novoosvojenu zemlju te posebice osigurati izgradnju široke i kvalitetne mreže cestovnih komunikacija. Time je princeps mogao crpiti željene resurse, ali i dovesti blagodati svoje civilizacije u te „divlje“ krajeve. Iako je taj proces zasigurno započeo pred sam kraj Augustova života, prvi opipljivi tragovi takvog uređenja ipak se javljaju početkom vladavine njegova neposredna nasljednika.

¹⁸⁹ To su bili *M. Valerius Messalla Messallinus* (Vell. Pat. 2.112.1-2; Ov. *Pont.* 2.2.85-90), *M. Plautius Silvanus* (CIL 14, 3605, 3606); *M. Aemilius Lepidus* (Vell. Pat. 2.115.2-3) te *C. Vibius Postumus* (Vell. Pat. 2.116.2). Za *ornamenta triumphalia*, usp. V. A. Maxfield 1981, 105-108.

¹⁹⁰ Primjerice, vojnik XX. legije: CIL 5, 4365 (usp. N. Cesarik 2017, 109-110; N. Cesarik 2019, 286); vojnik XIII. legije Gemine: CIL 3, 8438 = Kat. II., br. 41 (usp. D. Maršić 2015); vojnici XI. legije: Kat. I., br. 113, 120; možda i AE 2002, 386 te CIL 10, 4862 (usp. N. Cesarik – I. Glavaš 2017, 214). Prikazi odlikovanja na nadgrobnim spomenicima iz Dalmacije: M. Abramić 1924, 225-228; D. Maršić 2014; D. Tončinić 2011, 71-73, br. 42 (= Kat. I., br. 48). Također valja spomenuti i nalaze staklenih falera iz Burnuma i Tilurija s portretima Tiberija, Germanika i Druza (usp. Z. Buljević 2013, gdje je navedena i ostala relevantna literatura). Na natpisu CIL 3, 2018 iz Salone, spominje se tribun nepoznate legije odlikovan od Tiberija, no s obzirom na to da nije poznata legija u kojoj je služio, ostaje pitanje je li odlikovan u Iliričkom ili pak nekom drugom ratu (usp. D. Demicheli 2017, 18).

¹⁹¹ CIL 3, 2718 (*donatus a Tib. Caesare torquibus armillis faleris*); CIL 3, 3158 (*donatus ab Ti. Caesare Aug. f. Augusto torque maiore bello Delmatico*).

¹⁹² Vell. Pat. 2.121.3.

¹⁹³ Suet. *Tib.* 20.

¹⁹⁴ Flor. 2.25.11-12: *Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare*.

¹⁹⁵ Pregledno kod: A. Škegro 1998, 144-149.

1.2. Tiberijevo doba

Nakon što su svoj kraj redom doživjeli Marcel, Marko Agripa, Gaj i Lucije Cezar te naposljetku i Agripa Postum, nije postojao niti jedan pretendent koji bi mogao spriječiti Tiberijev uspon na Augustov tron.¹⁹⁶ Iako ga povijest dijelom pamti kao jednog od osobitijih rimskih careva, posebice u drugoj polovici njegova principata, Tiberije je ipak ostao upamćen kao sposoban vladar koji je dosljedno nastavio politiku Augustova principata, čak je i unaprijedivši na mnogim poljima.

Može se slobodno kazati da je od svih Rimljana, Tiberije možda ostavio i najsnažniji pečat u povijesti Ilirika, jednako kao što je to područje ostavilo itekakva traga na njegov sveopći lik i djelo. Upravo na ovim prostorima, Tiberije je vodio neke od svojih najpoznatijih bitaka – koje su mu naposljetku i donijele ovaciju 9. pr. Kr.,¹⁹⁷ te trijumf 12. po Kristu.¹⁹⁸

Iako se može činiti da je Tiberijevo djelovanje u Ilirku bilo značajnije u periodu dok se nalazio u Augustovoj sjeni – kada je u više navrata ratovao protiv brojnih iliričkih etnija, na kraju ih i potpuno podloživši rimskom dominiju – ipak se može konstatirati da je Tiberije na povijest provincije ostavio znatno snažniji pečat kao rimski princeps. Takvo se nešto posebice ogleda u materijalnom smislu, budući da mnoga epigrafska i arheološka vrela svjedoče o njegovu intenzivnu djelovanju na iliričkom teritoriju.¹⁹⁹ Upravo u periodu Tiberijeve vladavine Ilirik počinje poprimati svekolike civilizacijske tekovine, što se posebno ogleda na polju administrativnog uređenja te izgradnje razgranate cestovne infrastrukture. Time je udaren konačni pečat dotadašnjem duhovnom i materijalnom razvoju autohtonih kultura te se od tada rimski utjecaj počinje snažno ogledati u svim sferama duhovnog i materijalnog razvitka lokalnog iliričkog stanovništva.²⁰⁰

¹⁹⁶ Tiberijevu biografiju obrađuju B. Levick 1999; te R. Seager 2005. Zanimljivu studiju o okolnostima Tiberijeva uspona na tron donosi A. Pettinger 2012.

¹⁹⁷ Cass. Dio 55.2.4.

¹⁹⁸ Vell. Pat. 2.121.2-3; Suet. *Tib.* 20; Inscr. It. 13.2.134-135, 13.2.524-525.

¹⁹⁹ Natpise iz Tiberijeva doba na području Dalmacije nedavno je obradio D. Demicheli 2017. Tiberijevim portretima na prostoru Dalmacije intenzivno se bavi Dražen Maršić (detaljna studija još nije publicirana, ali usp. zanimljivu raspravu u D. Maršić 2014).

²⁰⁰ To je fenomen kojega moderna historiografija konvencionalno naziva „procesom romanizacije“, koji se, bez obzira na svoje prednosti i nedostatke, uvijek može koristiti kao svojevrsni *terminus technicus*. O pojmu „romanizacija“ usp. I. Radman-Livaja 2014.

1.2.1. Pitanje podjele Ilirika

Prije nego što krenem u raspravu o različitim temama uređenja dalmatinskog dijela Ilirika tijekom Tiberijeva principata, dužnost mi je dotaći se pitanja koje se odavna podvlači kada je riječ o kraju Augustova te početku Tiberijeva principata. Naravno, riječ je o pitanju kada je točno Ilirik podijeljen na dvije zasebne provincije, Panoniju i Dalmaciju? Iako su mnogi autori mišljenja da se to dogodilo odmah nakon Iliričkog rata 6.-9. godine, odnosno barem početkom Tiberijeva principata,²⁰¹ činjenice ipak ukazuju da je u formalno-pravnom smislu Ilirik podijeljen na dvije zasebne provincije tek u doba Flavija.²⁰² Glavni problem različitim mišljenjima načinila su dva izvora: u prvom redu Velej Paterkul,²⁰³ te u drugom Dolabelin natpis iz Epidaura.²⁰⁴ No kako će pokazati daljnja rasprava, niti jedan od njih ne može se uzimati kao siguran dokaz za formalno-pravnu podjelu Ilirika na dvije zasebne provincije krajem Augustova, odnosno početkom Tiberijeva principata.

1.2.1.1. Velej Paterkul

Budući da je Velej Paterkul bio izravni svjedok vremena o kojemu je pisao, njegov navod da je 9. godine po Kr. Vibije Postum bio *praepositus Delmatiae*,²⁰⁵ postao je temelj mišljenju da je Ilirik još tijekom rata podijeljen na dvije zasebne provincije,²⁰⁶ jer, nešto ranije, Velej koristi isti termin kada na samom početku Iliričkog rata kaže da je Valerije Mesalin bio *praepositus Illyrici*.²⁰⁷ Dakle, ako doslovno shvatimo Velejeve navode, možemo dobiti gotovo uvjerljiv dojam da je 6. po Kr. postojala *provincia Illyricum* kojoj je na čelu bio Valerije Mesalin, dok već 9. godine po Kr. postoji i *provincia Dalmatia*, kojoj je na čelu Vibije Postum. Sve to, naravno, može usmjeriti i na zaključak da je u isto vrijeme postojala i *provincia Pannonia*.

²⁰¹ Kraj Augustova principata: A. Betz 1939, 5; J. J. Wilkes 1969, 78. Početak Tiberijeva principata: J. Fitz 1988; P. Kovács 2008; P. Kovács 2014, 40-57.

²⁰² Ilirik je stvarno bio podijeljen na dva dijela još krajem Augustova ili početkom Tiberijeva principata, ali ne na dvije zasebne provincije, već na dva područja sa zasebnim egzercitima koji su formalno-pravno pripadali provinciji Ilirik. Tim egzercitima upravljali su carski legati, koji se neformalno mogu nazivati namjesnicima provincija, ali formalno-pravno, oni su bili carevi posrednici koji su imali nadležnost nad određenim područjem unutar iste provincije. Usp. najnovije M. Šašel Kos 2010, 124-127.

²⁰³ Vell. Pat. 2.112.1-2; 2.116.2; 2.125.5.

²⁰⁴ CIL 3, 1741.

²⁰⁵ Vell. Pat. 2.116.2. Na to se veže i navod da je početkom Tiberijeve vladavine, u jeku pobune panonskih legija, P. Kornelije Dolabela bio *in maritima parte Illyrici* (Vell. Pat. 2.125.5).

²⁰⁶ Usp. Mommsenov komentar u CIL 3, 1741.

²⁰⁷ Vell. Pat. 2.112.1-2.

No takvom se zaključku ipak suprotstavlja jedna temeljna činjenica, jer Velej nigdje ne spominje termin *provincia*, već samo *Illyricum*, odnosno *Dalmatia*. Uz to, on koristi neformalan termin – *praepositus* – kojim ne naglašava da je riječ o provincijskom namjesniku (*legatus Augusti pro praetore*), već samo da je riječ o osobi kojoj je dodijeljeno određeno područje djelovanja. U smislu lakšeg razumijevanja, naslov *praepositus* može se doslovno shvatiti kao naš neformalni naslov „zapovjednik“, odnosno opisni termin za osobu koja posjeduje nadležnost nad određenim područjem ili nad određenim dijelom oružanih snaga.²⁰⁸ No taj se termin ne smije izjednačavati sa službenim naslovom tipa „general“, ili pak, u ovome smislu – kao „namjesnik provincije“. Dakle, naslov *praepositus* nije formalni, već neformalni naslov, koji se može koristiti kroz znatno širi spektar formalno-pravnih funkcija, jednako kao što se i termin „zapovjednik“ u hrvatskoj terminologiji može koristiti kroz široku lepezu zapovjednih činova – od poručnika pa sve do generala zbora.

Drugim riječima, budući da se Velejev navod glede Valerija Mesalina javlja na samom početku rata, gdje je on referiran kao *praepositus Illyrici* – termin *praepositus* se načelno može koristiti kao oznaka za osobu koja je bila Augustov legat u Iliriku, odnosno provincijski namjesnik kao glavni zapovjednik (*praepositus*) provincijske vojske. Međutim, navod da je Vibije Postum bio *praepositus Dalmatiae* ne može se smatrati temeljnim dokazom da je – u formalno-pravnom smislu – Ilirik još u tijeku rata podijeljen na dvije zasebne provincije, jer Vibije Postum je mogao biti samo zapovjednik vojske koja je bila smještena na dalmatinskom dijelu provincije Ilirik.²⁰⁹ Dakle, on je tijekom 9. godine po Kristu mogao biti zapovjednik onih oružanih snaga koje su u to vrijeme djelovale na dalmatinskom tlu. Uostalom, tada su na tlu Ilirika djelovali Tiberije i Germanik, koji su posjedovali znatno veće ovlasti od formalnih legata – bilo da su oni nosili titulu *legatus Augusti pro praetore provinciae* ili *legatus Augusti pro praetore exercitus* – tako da se iz Velejeva navoda teško može razaznati prava narav Postumovog formalno-pravnog položaja. Zbog činjenice da Velej izostavlja termin *provincia*, njegov se navod ne može uzimati kao dokaz da je već u to doba i formalno-pravno postojala *provincia Dalmatia*, no njegov navod itekako može poslužiti kao smjernica prema drugim dokazima, što se naravno, pokušalo pronaći na natpisu iz Epidaura.

²⁰⁸ U pridjevnom obliku, termin *praepositus* bi označavao onoga "koji je postavljen na čelo" (usp. I. Marević 2000, 2431). O funkciji prepozita usp. K. Gilliver 2007, 196-197; P. Southern – K. Dixon 1996, 60-61.

²⁰⁹ Za slično razmišljanje usp. J. Fitz 1988, 13-14. Formalni naslov teoretski je mogao glasiti *legatus Augusti exercitus qui est in Dalmatia*, ekvivalentno naslovu kojega su nosili zapovjednici germanskih vojski prije Domicijanova principata (CIL 11, 5271; CIL 12, 113; CIL 12, 1354; možda i AE 1976, 511). Usp. R. Syme 1934a, 123, koji sličnu stvar pretpostavlja za Lentulov slučaj u Meziji.

1.2.1.2. Natpis iz Epidaura

Bez obzira na sve kontroverze koje je izazvao natpis CIL 3, 1741 iz Epidaura,²¹⁰ kao i na sve argumente proizašle iz njega, smatram da se analiza tog natpisa primarno može promatrati kroz dvije ključne činjenice. Prva je ta da se toliko puta spominjana konstrukcija *civitates Superioris provinciae Illyrici* ne nalazi na svim prijepisima tog natpisa. Druga je, dakako, još važnija činjenica da takva konstrukcija zapravo i nema previše smisla. Naime, koliko god to zvuči banalno, konstrukcija *Superior provincia Illyrici* nema niti jednu jedinu analogiju na do sada poznatim natpisima rimskoga svijeta. Niti na jednom natpisu u cijelom rimskom svijetu nije zabilježena konstrukcija u kojoj se u redosljedju javljaju elementi: Gornja ili Donja + *provincia* + geografski naziv. Paralele se mogu tražiti na natpisima koji spominju Gornju ili Donju Germaniju, Gornju ili Donju Meziju, Gornju ili Donju Panoniju itd., no nigdje se neće naići na konstrukciju *Superior (ili Superius) provincia Germania, Inferior (ili Inferius) provincia Moesia* i sl. – već se na natpisima isključivo javljaju konstrukcije *provincia Germania Superior, provincia Moesia Inferior* itd.²¹¹

Drugim riječima, ime provincije, odnosno geografske odrednice područja nadležnosti, na natpisima se isključivo javlja nakon riječi *provincia*, a nikada prije nje. Dakle, da se na natpisu iz Epidaura htjelo naglasiti da su počasnju bazu podigle zajednice „provincije Gornji Ilirik“, na natpisu bi vjerojatnije stajalo *civitates provinciae Illyrici Superioris*, a ne *civitates Superioris provinciae Illyrici*. Imajući to na umu, čitava daljnja argumentacija o postojanju „provincije Gornji Ilirik“ postaje iznimno upitna, a to dodatno otežava i već spomenuta činjenica da se u temeljnim prijepisima ne javlja samo inačica CIVITATES SUPERIORIS, već i CIVITATIS SUPERIORIS, odnosno CIVITATES SUPERIORES.

Ustaljena konstrukcija – CIVITATES SUPERIORIS – nalazi se na prijepisu Marka Silvija (sl. 2), dubrovačkog notara u razdoblju od 1542. do 1548. godine, koji – barem za sada – predstavlja najraniji poznati prijepis tog natpisa.²¹² Istu konstrukciju donosi i Lucius u djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*.²¹³ Međutim, u djelu *Inscriptionum antiquarum*

²¹⁰ O natpisu su diskutirali G. Novak 1965, 97-108; I. Bojanovski 1987; te M. Glavičić 2008, 45-47.

²¹¹ Pretraživanje je najjednostavnije načiniti pomoću epigrafske baze EDCS, gdje se u tražilice mogu upisati različite kombinacije riječi. Detaljnom pretragom ustanovljeno je da nema paralele za pretpostavljenu konstrukciju tipa *Superius (ili Superior) provincia*, odnosno *Inferius (ili Inferior) provincia*. Svaki put kada se spominju geografske odrednice područja nadležnosti, one se uvijek javljaju nakon riječi *provincia*. O digitalnim epigrafskim bazama te svim olakšicama ali i potencijalnim problemima koje dolaze s njima, usp. W. Eck 2017.

²¹² Usp. J. Lučić 1968, 544-546.

²¹³ I. Lucius 1666, 22.

quae passim per Europam, liber, koje je godine 1588. u Leidenu (*Lugduni Batavorum*) tiskao Martin Smetius, stoji verzija CIVITATIS SUPERIORIS (sl. 3),²¹⁴ koju donose i Lucius u *Inscriptiones Dalmaticae*,²¹⁵ te J. Gruter u svom *Inscriptiones antiquae totius orbis romani*.²¹⁶ A da bi se situacija dodatno zakomplicirala, pobrinuo se i Onofrio Panvinio (*Onuphrius Panvinius*), koji 1558. u Veneciji izdaje djelo *Fastorum libri V a Romolo rege vsque ad Imp. Caesarem Carolum V Austriam Augustum: eiusdem in fastorum libros commentarii*, gdje je zabilježena inačica CIVITATES SUPERIORES (sl. 4).²¹⁷ Prilikom izdanja trećeg sveska CIL-a, Mommsen navodi i ostale rukopisne redakcije natpisa te nadopunjuje tada već oštećeni natpis verzijom koju je donio Lucius u *De regno Dalmatiae et Croatiae*.²¹⁸ Iz Mommsenova je obrazloženja jasno da mu je misao vodilja zapravo bio navod Veleja Paterkula kako je Dolabela početkom Tiberijeva principata bio *in maritima parte Illyrici*,²¹⁹ prema čemu je on u natpisu iz Epidaura zapravo tražio dokaz da je Ilirik administrativno bio podijeljen na Gornji (Dalmacija) i Donji (Panonija) već krajem Iliričkog rata 6.-9. godine.

P. CORNELIO
DOLABELLAE COS.
VII. VIRO. EPVLONI
SODALI. TITIENSI
LEG. PRO. PR. DIVI. AVGVSTI
ET. TI. CAESARIS. AVGVSTI
CIVITATES. SVPERIORIS
PROVINCIAE. HILLYRICI
A ij

Slika 2. Silvijev prijepis natpisa iz Epidaura (izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

²¹⁴ M. Smetius 1588, fol. 84, br. 7.

²¹⁵ I. Lucius 1673, 17.

²¹⁶ J. Gruterus 1603, 396, br. 1.

²¹⁷ O. Panvinius 1558, 301. Detaljno o Panviniju: J.-L. Ferrary 1996.

²¹⁸ Mommsen nije znao za redakciju Marka Silvija, jer nju je prvi otkrio J. Lučić 1968, 544-546.

²¹⁹ Vell. Pat. 2.125.5.

P. CORNELIO
DOLABELLAE. COS
VII. VIRO. EPVLON
SODALI. TITIENSI
LEG. PROPR. DIVI. AVGVSTI
ET. TI. CAESARIS. AVGVSTI
CIVITATIS. SVPERIORIS
PROVINCIAE. HILLYRICI

Slika 3. Smetijev prijepis natpisa iz Epidaura (prema: M. Smetius 1588, fol. 84, br. 7)

P. CORNELIO
DOLABELLAE. COS
VII. VIRO. EPVLON
SODALI. TITIENSI
LEG. PROPR. DIVI. AVGVSTI
ET. TI. CAESARIS. AVGVSTI
CIVITATES. SVPERIORES
PROVINCIAE. ILLYRICI

Slika 4. Panvinijev prijepis natpisa iz Epidaura (prema: O. Panvinius 1558, 301)

No što je u stvari istina? Je li na tom natpisu stajalo CIVITATIS SVPERIORIS, CIVITATES SVPERIORIS, ili CIVITATES SVPERIORES? Takvo se što ne može dokazati sa sigurnošću, ali smatram da se mogu ponuditi dodatni argumenti pri pokušaju eliminiranja određenih nelogičnosti. Istina jest da je prijepis Marka Silvija trenutno najraniji poznati prijepis tog natpisa, no to ga ne mora činiti i najvjerodostojnijom verzijom. Panvinijeva i Smetijeva verzija natpisa također su vrlo rane, a iz njihovih se navoda ne dobiva uvid u

korišteni izvor, prema čemu ostaje upitno jesu li oni osobno vidjeli natpis, ili su pak, na uvid dobili nečiji tuđi prijepis.

Međutim, činjenica jest da su, u smislu koncipiranosti redaka, Panvinijeva i Smetijeva verzija apsolutno dosljedne originalnom ulomku, jednako kao što su dosljedne i Silvijevoj verziji natpisa. Teško je prema tomu reći sa sigurnošću koja je od tih verzija ispravna, no smatram da je važno naglasiti da je došlo do očitih zabuna glede transkripcije slova „E“ i „I“, jer paralelno se javljaju inačice CIVITATES (Silvije, Panvinije) i CIVITATIS (Smetije), odnosno, SVPERIORIS (Silvije, Smetije), i SVPERIORES (Panvinije).

No ako se detaljno usporede sadržaji Silvijeve, Panvinijeve i Smetijeve verzije, uočava se da se u njima – osim spomenutih razlika kod imenice *civitas* te pridjeva *superior* – glavna razlika nalazi u zadnjoj riječi trećeg retka, gdje kod Silvija stoji EPVLONI, a kod Panvinija i Smetija EPVLON. Smatram da se upravo u toj sitnici može pronaći zamjerka Silvijevoj verziji, jer imenica *epulo*, *-onis*, *m.* (u značenju „gozbar“) – u kontekstu kolegija sačinjenog od sedmorice gozbara – u ovom se slučaju ne bi trebala deklinirati u dativu jednine (*epuloni*), već u genitivu množine (*epulonum*).²²⁰ Prema tomu, rekao bih da je izvjesno da je Silvije u svom prijepisu dodao slovo I te tako imenicu *epulo* deklinirao u dativu. S druge strane, bez obzira na to što se Martin Smetius pokazao iznimno vještim epigrafičarom, čije je djelo *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber* daleko nadišlo kvalitetu epigrafske struke 16. stoljeća, čini mi se da je u njegovoj verziji predzadnjeg retka epidaurskog natpisa također došlo do pogreške, jer konstrukcija CIVITATIS SVPERIORIS, u ovom slučaju, također nema smisla.

Naime, ako Smetijevu verziju prihvatimo onakvom kakva stoji u originalu, bez ikakvih korekcija, onda bi se sadržaj *civitatis superioris* trebao gledati u kontekstu Dolabeline titule, a ne u kontekstu dedikanta počasnog kipa. Prema tomu bi ispalo da je Dolabela bio *legatus Augusti pro praetore civitatis superioris provinciae Illyrici*, što nema oslonca ni u kakvim analognim primjerima. Čak i da pretpostavimo da se tim navodom naznačila Dolabelina službena titula – prema kojoj je on imao nadležnost nad određenim zajednicama unutar provincije Ilirik – onda bi u tom slučaju riječ *civitas* trebala biti navedena u genitivu plurala

²²⁰ Usp. primjerice CIL 3, 550, 4013; CIL 5, 6977; CIL 6, 1533 = CIL 14, 3996; CIL 6, 1675; CIL 8, 17891, 25367; CIL 11, 5210; AE 1914, 250; ILJug 1627; AE 1998, 280; AE 1940, 99. Naveo sam samo neke od primjera gdje se riječ *epulonum* navela u punom obliku.

(*civitatium*), a ne u genitivu jednine (*civitatis*). Prema tomu, smatram da je jasno da tu opciju valja odbaciti.

Već sam naglasio da se konstrukcija *Superior provincia Illyricum* ne može pravdati niti jednom analogijom, jer se geografska odrednica područja nadležnosti na natpisima isključivo navodi nakon riječi *provincia*, tako da bih rekao da na natpisu iz Epidaura u originalu nikada nije stajalo ni *CIVITATIS SVPERIORIS*, a niti *CIVITATES SVPERIORIS*. Ako razmišljanja baziramo na nepobitnim činjenicama – prije svega na onim natpisima koji se vežu uz Ilirik,²²¹ ali i na onima na kojima se uopće spominju provincije²²² – smatram da se može zaključiti da je na epidaurskom natpisu formalno-pravno bila spomenuta nedjeljiva provincija Ilirik jer na natpisu je jasno stajalo *provinciae {H}Illyrici*. Dakle, nakon riječi *provincia* naveden je *Illyricum*, a ne *Illyricum Superior* ili pak nešto treće.

Stoga smatram da su natpis najvjerojatnije podigle *civitates superiores provinciae Illyrici* jer tim objašnjenjem ne nailazimo niti na logičke, niti na gramatičke prepreke. Budući da je jasno da su renesansni prepisivači radili očite pogreške prilikom transkripcije slova „E“ i „I“, gdje je kod jednih zabilježeno *CIVITATES*, a kod drugih *CIVITATIS* – odnosno, kod jednih *SVPERIORES*, a kod drugih *SVPERIORIS* – smatram da je opravdano sumnjati da ni Silvije ni Smetije nisu ispravno prepisali drugu riječ predzadnjeg retka te da je ona u originalu vrlo lako mogla glasiti *SVPERIORES*. Budući da je upravo takva konstrukcija zabilježena u ranim prijepisima epidaurskog natpisa, mišljenja sam da tu opciju svakako valja uzeti u razmatranje, posebice jer se ona – za razliku od ostalih – može pravdati logikom, s obzirom na to da ni gramatika, a ni epigrafija, nisu prepreke koje će njezinu ispravnost dovoditi u pitanje.²²³

Dakle, nakon što je navedeno ime P. Kornelija Dolabele s njegovim slijedom dužnosti – u kojemu je zabilježeno da je bio i *legatus pro praetore divi Augusti et Ti. Caesaris Augusti* – naveden je i dedikant počasnog kipa. Njega je, po mom mišljenju, dalo podići više zajednica (*civitates*) koje su se prema geografskom kriteriju nazivale „gornjima“ (*superiores*).²²⁴ Iako se ne može odrediti obujam područja koje su zauzimale te zajednice, ipak valja naglasiti da je

²²¹ Usp. posebno CIL 16, 4; RMD 202; AE 1996, 885; CIL 10, 5182.

²²² Natpisnu građu u kojoj se javlja termin *provincia* u kombinaciji s pridjevima *superior* ili *inferior*, najjednostavnije je pregledati putem epigrafske baze EDCS.

²²³ Naravno, s obzirom na to da je taj dio natpisa trajno izgubljen, svi zaključci izvedeni iz njega u svojoj se osnovi baziraju na određenim pretpostavkama.

²²⁴ Na taj bi način, u sadržajnom smislu, natpis bio slično koncipiran kao i natpis CIL 3, 2808 = 9879 iz Skardone: *Neroni Caesari / Germanici f(ilio) Ti(beri) / Aug(usti) n(epoti) divi Aug(usti) pro(nepoti) / flamin(i) Aug(ustali) / civitates Liburniae*.

natpis pronađen u Epidauru, tako da je lako moguće da su te zajednice nastanjivale jugoistočni dio Jadrana i neposredno zaleđe, prema čemu su – u kontekstu strujanja Jadranskog mora – one stvarno bile smještene „gore“.²²⁵ Može se pomišljati i da su kip dale podići zajednice primorskog, odnosno dalmatinskog dijela Ilirika, no to se ne može dokazati sa sigurnošću. S obzirom na mjesto pronalaska natpisa, rekao bih da te zajednice ipak valja tražiti oko Epidaura i njegova zaleđa.

1.2.1.3. Zaključno o podjeli Ilirika

Uzimajući u obzir različite rukopisne inačice natpisa CIL 3, 1741, smatram da se može predložiti opcija koju podupiru i ostali nepobitni dokazi. Ta je opcija da je u formalno-pravnom smislu, na tom natpisu bila spomenuta *provincia Illyricum*. I doista, svi ostali dokazi – u prvom redu vojne diplome – jasno ukazuju da je Ilirik u formalno-pravnom smislu još u doba Nerona bio zasebna i nedjeljiva provincija (*provincia Illyricum*).²²⁶ Smatram da je Panvinijeva verzija dvojbene konstrukcije najlogičnija te da je na natpisu CIL 3, 1741 najvjerojatnije stajalo: *P(ublio) Cornelio / Dolabellae co(n)s(uli) / VIIviro epulon(um) / sodali Titiensi / leg(ato) pro pr(aetore) divi Augusti / et Ti(beri) Caesaris Augusti / civitates superiores / provinciae {H}Illyrici*. No neovisno o tome, smatram da je zbog činjenice da se nakon riječi *provincia* na tom natpisu javlja samo riječ *{H}Illyricum*, u konačnici jasno da je u Augustovo i Tiberijevo doba formalno-pravno postojala samo jedna *provincia Illyricum*.

Budući da je P. Kornelije Dolabela u jeku pobune panonskih legija bio *in maritima parte Illyrici*,²²⁷ prave se paralele mogu naći u Tarakonskoj Hispaniji, gdje je *exercitus Hispanicus* u Augustovo doba bio podijeljen na dva dijela. Jedan je legat zapovijedao s dvije legije na Asturskom teritoriju, dok je drugi zapovijedao jednom legijom na Kantabrijskom području.²²⁸ Još bolja analogija može se pronaći u Germaniji, koja je nakon Varova poraza u Teutoburškoj šumi bila podijeljena na dva egzercita kojima su zapovijedali legati konzularnog ranga.²²⁹ Prema Tacitovim riječima, početkom Tiberijeva principata, gornjim je dijelom zapovijedao

²²⁵ Usp. M. Suić 1992, 64.

²²⁶ Vojne diplome: CIL 16, 4 iz 60. godine; RMD 202 iz 61. godine. Ostali natpisi (iz Tiberijeva i Klaudijeva doba): AE 1996, 885 (*salto qui esset in {H}Illyrico* – tu je riječ o čuvenom dekretu znanom kao *Senatus Consultum de Cn. Pisone Patre*, usp. W. Eck – A. Caballos – F. Fernández 1996, 44-45; D. S. Potter – C. Damon 1999, 26-27); CIL 10, 5182 (*legato divi Claudii in Illyrico*).

²²⁷ Vell. Pat. 2.125.5.

²²⁸ Strab. 3.3.8, 3.4.20; Á. Morillo Cerdán 2009, 243-244.

²²⁹ Usp. K. Matijević 2013.

Gaj Silije, a donjim Aulo Cecina, no vrhovno je zapovjedništvo pripadalo Germaniku.²³⁰ Tacitov navod odlično nadopunjuju epigrafska vrela, prema kojima je jasno da su sve do Domicijanova principata zapovjednici germanskih egzercita nosili titule *legatus (Augusti) pro praetore exercitus Germanici superioris*,²³¹ odnosno *inferioris*.²³² Stoga se vrlo vjerojatno slična stvar dogodila i u Iliriku, gdje je *exercitus Illyricus* najvjerojatnije bio podijeljen na dva dijela – panonski i dalmatinski (ne nužno i na Gornji i Donji), dok su oba formalno pripadali provinciji Ilirik, što je termin koji se u pravnom smislu zadržao sve do Neronova principata. To najbolje podupire slučaj Druza Mlađeg, koji je upravo početkom Tiberijeva principata primio *imperium proconsulare ex Illyrico* čime je postao vrhovnim zapovjednikom sjedinjenog iliričkog egzercita.²³³ Paralele s Germanijom, dakle, i više su nego očigledne.

Publije Kornelije Dolabela je prema tomu bio carski legat u provinciji Ilirik, koji je imao posrednu nadležnost nad onim područjem koje će kasnije biti poznato kao *provincia Dalmatia* te gdje su za vrijeme njegove vladavine bile smještene dvije legije. Jednako tako, u panonskom je dijelu Ilirika postojao carski legat koji je imao posrednu nadležnost nad panonskim dijelom Ilirika, na čijem su teritoriju početkom Tiberijeve vladavine bile smještene tri legije.²³⁴ Ilirik je prema tomu, u formalno-pravnom smislu, sve do vladavine Flavija,²³⁵ ostao zasebna provincija (*provincia Illyricum*), najvjerojatnije podijeljena na dva egzercita kojima su posredno zapovijedali carevi legati konzularnog ranga.

²³⁰ Tac. *Ann.* 1.31.

²³¹ CIL 11, 5271: *legatus pro praetore exercitus qui est in Germania superiore*; CIL 12, 113: *legatus eius pro praetore exercitus Germanici superioris*.

²³² CIL 12, 1354: *legatus pro praetore exercitus Germanici inferioris*. Ista je konstrukcija vjerojatno zabilježena i na natpisu AE 1976, 511. Germanija je tek u Domicijanovo doba bila formalno-pravno podijeljena na dvije zasebne provincije – Gornju (*Germania Superior*) te Donju (*Germania Inferior*), usp. M.-T. Raepsaet-Charlier 1973.

²³³ D. Kienast 2004, 82. Na osnovi toga je proslavio *ovatio ex Illyrico* (FOst, 41; M. N. Nickbakht 2005).

²³⁴ Usp. Tac. *Ann.* 1.16 (*castris aestivis tres simul legiones habebantur, praesidente Iunio Blaeso*). Ilirik je bio dio velike careve provincije, odnosno u doslovnom smislu riječi – dio careva područja nadležnosti, koji ga je mogao uređivati te ustrojbeno dijeliti po svojoj vlastitoj volji. Upravo zbog toga što je Ilirik bio zasebna provincija, Druz prima *imperium proconsulare ex Illyrico*, nakon kojega slavi *ovatio ex Illyrico*. Dakle, u formalno-pravnom smislu, po pitanju nadležnosti, Ilirik je tada evidentno bio nedjeljiva provincija.

²³⁵ Negdje tijekom flavijske dinastije, Ilirik se i formalno-pravno dijeli na dvije zasebne provincije – provinciju Dalmaciju i provinciju Panoniju. Dokazi o tomu mogu se pronaći na epigrafskim spomenicima, ponajprije vojnim diplomama, gdje se po prvi puta u službenom smislu i Panonija i Dalmacija spominju kao provincije (*Pannonia*: CIL 16, 26; te RMD 138 iz 80. godine; CIL 16, 30 iz 84. godine; CIL 16, 31 iz 85. godine; *Dalmatia*: CIL 16, 38 iz 94. godine; AE 2007, 1783 iz 97. godine). Po tom je pitanju svakako zanimljiv primjer L. Funisulana Vetonijana, čija je karijera poznata s tri natpisa (*Forum Popilii*: CIL 11, 571 = AE 1992, 602; *Andautonia*: CIL 3, 4013; *Iader*: K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 206-208, No. 3.) na kojima je zabilježeno da je bio namjesnik provincije Dalmacije, kao i provincije Panonije. Na diplomi CIL 16, 14 iz godine 71., spominje se da Vespazijan dodjeljuje zemlju veteranima Ravenske flote u Panoniji (*deducti in Pannoniam*), što može značiti da su već početkom njegova principata ustanovljene zasebne provincije – Panonija

1.2.2. Rimska vojska u Dalmaciji tijekom Tiberijeva principata

Na osnovi Tacitova navoda, znamo da su početkom Tiberijeve vladavine u Dalmaciji boravile dvije legije,²³⁶ a na osnovi brojnih epigrafskih potvrda, jasno je da su to bile *legiones VII et XI*.²³⁷ Njima je bio pridružen i velik broj auksilijarnih postrojbi,²³⁸ no o svima njima bit će riječi u zasebnim poglavljima. Iako se većina natpisa sa spomenom auksilijarnih postrojbi ne može sigurno datirati, vjerojatno je da su i *ala Parthorum*, *ala Pannoniorum* – te mnoge druge postrojbe posvjedočene samo jednim natpisom – u Dalmaciji boravile tijekom Tiberijeve vladavine. Jedini sigurno datirani natpis sa spomenom pomoćne postrojbe još je jedan Dolabelin natpis iz Epidaura, gdje je zabilježena prisutnost VI. kohorte *Voluntariorum*.²³⁹

Po svemu sudeći, u isto se vrijeme razvijaju i tri snažna vojna garnizona, smještena u zaleđu triju primorskih kolonija – Jadera, Salone i Narone²⁴⁰ – dok postoji mogućnost da je i manji garnizon bio smješten u zaleđu Epidaura. Ciljevi tih garnizona, po mom su mišljenju bili sasvim jasni. Nakon konačnog gušenja Iliričkog ustanka, Rimska je država dobila toliko željenu nagradu – mogućnost crpljenja svekolikih prirodnih i ljudskih resursa iz unutrašnjosti provincije.²⁴¹ No za te je potrebe najprije trebalo sagraditi kolne ceste, kako bi se plijen mogao nesmetano prenositi do primorskih luka. Sve su to, naravno, morali osiguravati rimski vojnici pa su tako – na ključnim strateškim točkama, u neposrednom zaleđu primorskih kolonija – bili podignuti kompleksni sustavi vojnih garnizona.²⁴²

Na ovom mjestu prije svega želim raspraviti o tri zasebne teme vezane za period Tiberijeve vladavine, u kojima je značajnu ulogu odigrao i P. Kornelije Dolabela. To su u prvom redu:

i Dalmacija. Najstariji natpis koji spominje Dalmaciju (NSA 1912, 379 = AE 1913, 194) teoretski se može datirati u Klaudijevo, Neronovo, pa čak i Vespazijanovo doba. Prema A. E. Gordon – J. S. Gordon, 1958, 109-110, No. 112, natpis se teoretski datira između 37. i 62. godine, ali pod pretpostavkom da je *Ti. Iulius Iulianus, tribunus cohortis VIII Voluntariorum quae est in Dalmatia* imao 25 godina u trenutku smrti njegova oca, inače Tiberijeva oslobođenika. Naravno, on je mogao imati i više godina u trenutku postavljanja natpisa (usp. E. Birley 1988, 149; H. Devijver 1989, 133-134), tako da se ne može isključiti nešto kasnije datiranje. No bez obzira na to, na tom se natpisu ne spominje *provincia Dalmatia*, već samo *Dalmatia*, tako da je moguće da se na natpisu koristi geografski, a ne administrativni pojam.

²³⁶ Tac. *Ann.* 4.5.

²³⁷ A. Betz 1939, 5-40; J. J. Wilkes 1969, 95-115, 460-469.

²³⁸ G. Alföldy 1962a = G. Alföldy 1987, 239-297.

²³⁹ ILJug 636 = AE 1964, 227.

²⁴⁰ Iako se Narona ne nalazi direktno u samom primorju, ona je zbog plovnosti rijeke Neretve imala otvoren put ka moru, tako da ju u tom kontekstu možemo smatrati „primorskom“ kolonijom.

²⁴¹ Usp. prvenstveno Flor. 2.25.11-12: *Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare.*

²⁴² Usp. N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018.

1. Tiberijeve ceste u Dalmaciji
2. Izrada provincijskog katastra i razgraničenja između domaćih zajednica
3. Podjela Ilirika na manje distrikte na čelu s prefektima peregrinskih zajednica

Od ta tri poglavlja najveću sam pozornost posvetio Tiberijevim cestama u Dalmaciji, budući da je riječ o stožernoj tematici provincijalne povijesti na dalmatinskom dijelu Ilirika, u kojoj su veliku ulogu odigrale i rimske legije. Stoga, neka mi se oprostite određeni ekskursi koje sam bio primoran načiniti, kako bi o toj tematici raspravio na što temeljitiji način.

1.2.3. Tiberijeve ceste u Dalmaciji

Studiju o rimskoj vojsci na području Dalmacije iz vremena ranog principata, nemoguće je načiniti bez osnovnog osvrta na natpise o gradnji cesta s početka Tiberijeve vladavine. Riječ je o možda i najvažnijem izvoru za poznavanje inicijalne faze izgradnje stalnog vojnog sustava na istočnoj obali Jadrana, ali i opće pacifikacije i romanizacije dalmatinskog dijela provincije Ilirik. To su i najraniji sigurno datirani spomeni VII. i XI. legije s iliričkog područja, pa je i logično da studija o njihovom boravku na navedenom prostoru upravo započne analizom tih natpisa. Uostalom, taj se izvor i savršeno uklapa uz ostala vrela koja svoju pažnju, barem usputno, okreću području Ilirika s kraja Augustova i početka Tiberijeva principata.²⁴³

Kao što je priča dobro poznata, sveukupno četiri ploče bile su uzidane u zvonik katedrale sv. Dujma u Splitu, a nekada su činile sastavni dio dvaju natpisa postavljenih 16./17. i 19./20. godine po Kristu. U stručnu su literaturu ušli pod dva različita termina, kao što su „solinski

²⁴³ Usp. primjerice Velejev navod kako je August netom prije smrti planirao poslati Tiberija u Ilirik, ne bi li učvrstio mirom ono što je osvojeno u ratu (Vell. Pat. 2.123.1). Odmah nakon Augustove smrti uslijedila je i pobuna panonskih legija (*VIII Augusta, VIII Hispana* te *XV Apollinaris*), koju najdetaljnije opisuje Tac. *Ann.* 1.16-30 (v. posebno 1.20, gdje navodi da vojnici grade ceste i mostove; usp. i Cass. Dio 57.4.1-5; Vell. Pat. 2.125; Suet. *Tib.* 25). O pobuni panonskih legija: J. J. Wilkes 1963; te najnovije J. Parat 2016, gdje je navedena i ostala relevantna literatura. Nedugo nakon toga (17. godine), Tiberije šalje svog vlastitog sina (Druza Mlađeg) u Ilirik ne bi li se priviknuo vojničkom životu i stekao naklonost vojske (Tac. *Ann.* 2.44). Druz, s povremenim prekidima, boravi u Iliriku do početka 20. godine (Tac. *Ann.* 2.53, 3.7), a u te je tri godine držao *imperium proconsulare ex Illyrico* (D. Kienast 2004, 82) na osnovi čega je proslavio *ovatio ex Illyrico* (FOst, 41; M. N. Nickbakht 2005: *V k(alendas) Iun(ias) Drusus o[vans] / triumphavit ex Ill[yirico]*; usp. i Tac. *Ann.* 2.64). O Druzovu boravku u Iliriku: D. Rendić-Miočević 1952. Nakon Augustove smrti dolazi i do dedukcije veterana na naronitanskom području (u Ljubuškom polju, usp. M. Glavičić – Ž. Pandža 2017), gdje su *veterani pagi Scunastici, quibus colonia Naronitana agros dedit* (ILJug 113, 114), podigli spomenik u čast božanskog Augusta i vladajućeg cara Tiberija. Usp. i natpise CIL 3, 2908 (*Iader*) te CIL 3, 1741 (*Epidaurum*), na kojima su zabilježene građevinske aktivnosti rimskih vojnih postrojbi tijekom namjesništva P. Kornelija Dolabele.

natpisi“ ili „Dolabeline ploče“,²⁴⁴ no smatram da bi najprecizniji termin bio „Tiberijevi natpisi o gradnji cesta“, jer upravo je Tiberijevo ime, i to na oba natpisa, navedeno u nominativu; dok je ime P. Kornelija Dolabele spomenuto samo na natpisu iz 19./20. godine, i to u ablativu.²⁴⁵ Uostalom, Tiberije je kao car bio glavni pokrovitelj, a time i glavni vršitelj radnje, čime zaslužuje da se natpisi zovu njegovim imenom. Uz dužno poštovanje P. Korneliju Dolabeli, koji je nesumnjivo imao itekakve zasluge za provedbu tog građevinskog pothvata, s obzirom na činjenicu da je riječ o „carskim natpisima“, bilo bi logično nazivati ih i carskim imenom.

Proučavajući navedene natpise, ali i ostale relevantne izvore i činjenice koji se na ovaj ili onaj način oslanjaju na njih, došao sam do zaključka da bi razmišljanja o barem tri od sveukupno pet Tiberijevih cesta valjalo temeljito izmijeniti, ali i da se odgovor na razloge i čimbenike njihove izgradnje može poprilično i nadograditi. Da bih potkrijepio svoja razmatranja, najprije ću razlučiti sve relevantne izvore na kojima se temelji priča o trasama Tiberijevih cesta, počevši naravno, od same analize Tiberijevih natpisa.

Iako su se transkripcije tih natpisa našle u brojnim ranim izdanjima, počevši od Ivana Lučića,²⁴⁶ pa sve do prvog izdanja trećeg sveska CIL-a iz 1873., gdje je i detaljno navedena starija literatura,²⁴⁷ njihova prva potpuna redakcija dogodila se tek kada ih je u Arheološkom muzeju u Splitu detaljno pregledao Mihovil Abramić, primijetivši da četiri navedene ploče čine sastavni dio dvaju različitih natpisa.²⁴⁸ Budući da su u prvom izdanju trećeg sveska CIL-a natpisi bili doneseni u pomalo izmiješanom redosljedju, tako je prvi natpis u stvarnosti kombinacija prve i treće (CIL 3, 3198a + 3200), a drugi kombinacija četvrte i druge ploče (CIL 3, 3201 + 3198b). Određene korekcije natpisa, u suplementu trećeg sveska CIL-a, načinio je i Hirschfeld, tako da su sve ploče označene i dodatnim brojevima,²⁴⁹ čime su se dobile naizgled zamršene reference, prema kojima je prvi natpis iz 16./17. poznat kao CIL 3, 3198a + 3200 = 10156a + 10158, dok je drugi natpis, iz 19./20., poznat kao CIL 3, 3201 + 3198b = 10159 + 10156b.²⁵⁰

²⁴⁴ Npr. I. Bojanovski 1974, 17 („solinski natpisi“); I. Glavaš 2016, 7; N. Cesarik 2016, 150 („Dolabeline ploče“); A. Kolb 2015, 650-651; D. Demicheli 2017, 13 („*tabulae Dolabellae*“).

²⁴⁵ Dakle, odnosi se na vrijeme njegova namjesništva.

²⁴⁶ I. Lucius 1666, 34; I. Lucius 1673, 34.

²⁴⁷ CIL 3, 3198, 3200, 3201.

²⁴⁸ M. Abramić 1928, 151.

²⁴⁹ Prva ploča: CIL 3, 3198a = 10156a; druga ploča: CIL 3, 3198b = 10156b; treća ploča: CIL 3, 3200 = 10158; četvrta ploča: CIL 3, 3201 = 10159.

²⁵⁰ Natpisi su nedavno objavljeni i u CIL 17/4.2, str. 130-132.

Temeljiti pregled ove tematike monografski je prezentirao Ivo Bojanovski, a kako je to dobro poznato, na prvome je natpisu zabilježena izgradnja dviju, a na drugome izgradnja triju cesta. Najveća zasluga Ive Bojanovskog počiva u činjenici da je on, za razliku od nekih drugih autora, navedene ceste detaljno ispitivao na terenu.²⁵¹

Međutim, iako je Bojanovski s vremenom čak i postao sinonimom za Tiberijeve (odnosno Dolabeline) ceste u Dalmaciji, temeljnu osnovu, onu epigrafsku, zapravo dugujemo Mihovilu Abramiću i Gézi Alföldy. Naime, Abramić je prvi nadopunio čitanje natpisa iz 16./17. godine, ali i revidirao pomalo nerealno čitanje jednog sadržajnog elementa natpisa iz 19./20. godine, u kome je umjesto *ad summum montem* (do vrha brda/planine), pročitao *ad imum montem* (do podnožja brda/planine).²⁵² S druge strane, G. Alföldy, koji je također imao priliku izravno proučiti natpise, prvi je koji je na drugome natpisu definitivno rekonstruirao određene toponomastičke i onomastičke elemente, zaključivši da je jedna od triju cesta vodila *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus*.²⁵³

Iz navedenih studija, proizašle su sljedeće rekonstrukcije:

Na prvom natpisu iz 16./17. godine zabilježene su:

1. Cesta koja je išla *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*. Bila je duga 167 milja, a gradile su je veksilacije VII. i XI. legije. Na osnovi ishodišta i pretpostavljenog odredišta, povezana je s trasama zabilježenim na Peutingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*) i Antoninovu itineraru (*Itinerarium Antonini*), koje su povezivale Salonu sa Servicijem, odnosno s dolinom Save. Netom prije Servicija, na *Tab. Peut.* zabilježena je postaja *Ad Fines*, za koju se pretpostavilo da je mogla biti odredište Tiberijeve ceste. Problem neslaganja udaljenosti s natpisa (167 milja) s udaljenostima od Salone do Servicija (154 milje prema Antoninovu itineraru, odnosno 126 milja prema *Tab. Peut.*),²⁵⁴ pokušalo se objasniti s nekoliko pretpostavki: od toga da je Tiberijeva cesta išla nekom trećom trasom, do toga da *ad fines* s natpisa nije isto što i *Ad Fines* s *Tab. Peut.*²⁵⁵

²⁵¹ I. Bojanovski 1974.

²⁵² M. Abramić 1928, 147-153.

²⁵³ G. Alföldy 1964; G. Alföldy 1965a. Prije njega je na određene elemente (*ad Hedum* i *ad Bathinum flumen*) upozorio i A. Budrovich 1957.

²⁵⁴ Očito je na *Tab. Peut.* došlo do svojevrsne koruptele.

²⁵⁵ I. Bojanovski 1974, 41-129.

2. Cesta poznata pod nazivom *via Gabiniana*, koja je vodila *ab Salonis Andetrio*. Na natpisu nije navedena njezina dužina, a trasirali su je i izgradili pripadnici VII. legije. Cesta je lako povezana sa segmentom ceste od Akvileje do Dirahija zabilježene na *Tab. Peut.*, koja je uzdužno povezivala istočnu obalu Jadrana. Prema *Tab. Peut.*, udaljenost između Andetrija i Salone iznosi 16 milja. Pretpostavlja se da je riječ o trasi koja je, preko Klisa, Prugova i Gizdavca, povezala Salonu s Mučkim poljem.²⁵⁶

Na drugom natpisu iz 19./20. godine spomenute su:

3. Cesta koja je vodila *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*. Bila je duga 156 milja, a povezana je s cestom spomenutom na *Tab. Peut.* koja je povezivala Salonu s Argentarijom. Bojanovski je pretpostavio da je Tiberijeva cesta vjerojatno vodila do putne postaje *Staneceli*, odakle je nastavila do područja Breze, odnosno do Podgore kraj Župče, gdje je vjerojatno bio *Hedum castellum Daesitiatum*. Kasnije je, od postaje *Staneceli*, cesta produžena do Argentarije te je kao takva zabilježena na *Tab. Peut.* (bez trase od *Staneceli* do *Hedum castellum Daesitiatum*).²⁵⁷ Ključni dokaz za lociranje etničke zajednice Dezidijata, pa tako i trase Tiberijeve ceste, jest natpis iz Breze na kojemu je spomenut *T. Flavius Valens Varronis f., princeps Desitiatum*.²⁵⁸

4. Cesta koja je vodila *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus, a Salonis munit per milia passuum CLVIII*. Cesta je bila dugačka 158 milja, a vodila je do rijeke *Bathinus* koja je činila granicu između etničkih zajednica Oserijata i Breuka.²⁵⁹ Još od Balduina Sarije, prevladava pretpostavka da je *Bathinus flumen* antičko ime za rijeku Bosnu,²⁶⁰ pa je tako i cesta tražena na trasi između Salone i doline Bosne. Prema ranijim mišljenjima, cesta nije bila zabilježena u itinerarima (niti u Antoninovu itineraru niti na *Tab. Peut.*), zbog čega je njezino lociranje predstavljalo i najveći istraživački problem. Poteškoće pri njezinu lociranju pravila je i činjenica što je do doline Bosne vodila i gore spomenuta cesta *ad Hedum castellum Daesitiatum*, pa je I. Bojanovski pretpostavio da su obje ceste dobrim dijelom dijelile istu trasu, i to čak u duljini od 122 milje, odnosno od Salone do stanice

²⁵⁶ I. Bojanovski 1974, 130-132.

²⁵⁷ I. Bojanovski 1974, 133-191.

²⁵⁸ ILJug 1582.

²⁵⁹ I. Bojanovski 1974, 192-202.

²⁶⁰ B. Saria 1930. Rijeku *Bathinus* spominje Vell. Pat. 2.114.4, kao rijeku na kojoj su se 8. godine po Kr. predali Breuci.

*Stenece*li, odakle se prva račvala prema području Breze, a druga išla dalje niz rijeku Bosnu, vjerojatno prema Zenici.²⁶¹

5. Cesta koja je vodila *ad imum montem Ditionum Ulcirum per milia passuum a Salonis LXXVIII*. Riječ je o najkraćoj cesti s natpisa iz 19./20. godine, ukupne dužine 77,5 milja. Aktualna teorija pretpostavlja da je ova cesta svojevrsni produžetak ceste od Salone do Andetrija, gdje je cesta zapravo produžena do Burnuma te dalje prema Strmici u dolini Butižnice. Kasnije, u Klaudijevo vrijeme, cesta se dolinom Mračaja produžila prema Grahovskom polju te dalje prema dolini Unca, Petrovačkom polju i dolini Sane. Prema toj teoriji, trasa ceste od Salone do Burnuma, zapravo je segment velike itinerarske ceste od Akvileje do Dirahija.²⁶²

Iz ovoga je sažetka vidljivo da je najveća nedoumica glede Tiberijevih cesta prisutna kod ceste *ad Bat(h)inum flumen*, koja se nije mogla detektirati na terenu. Zbog prevladavajućeg mišljenja da je *Bathinus flumen* antičko ime za rijeku Bosnu, jedino što je preostalo bilo je pretpostaviti da je ta cesta svojim velikim dijelom zapravo ista kao i cesta *ad Hedum castellum Daesitiatum*. No pažljivom opservacijom temeljnog vrela po ovom pitanju – samih Tiberijevih natpisa – vidljivo je da je glavnu poteškoću u lociranju Tiberijevih cesta načinila tzv. cesta *ad fines provinciae Illyrici*, budući da na tom natpisu uopće nije prisutan sadržaj koji se redovito navodi u stručnoj literaturi. Da bih potkrijepio svoje stavove, najprije ću analizirati prvi natpis.

1.2.3.1. Revizija prvoga Tiberijeva natpisa o gradnji cesta

Iako je Abramić prvi spojio navedene ploče, smatram da je ovom prilikom najbolje započeti s transkripcijom natpisa kakva je donesena u CIL-u:

[*Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIII co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan(a) / [---]*

//

[*---*] / *cuius via<e=I> mil{l}ia pasuus sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII.*

²⁶¹ I. Bojanovski 1974, 183, 201.

²⁶² I. Bojanovski 1974, 203-220. O toj cesti v. najnovije N. Cesarik – I. Glavaš 2018.

Kako je vidljivo iz natpisa, dvije ploče sadrže podatke o gradnji dviju cesta (sl. 5-6). Natpis je oštećen s desne strane, no prva je tri retka lako restituirati jer sadrže titulaturu cara Tiberija u nominativu (*Tiberius Caesar divi Augusti filius Augustus Imperator*). U njoj su navedeni i iznimno važni databilni podatci, prema kojima je jasno da je spomenik podignut u vrijeme kad je Tiberije iza sebe imao dva konzulata te je po 18. put primio tribunsku ovlast, što po današnjem računanju vremena smješta natpis u 16./17. godinu po Kristu.²⁶³

Nakon Tiberijeve titulature dolazi do lakune u četvrtom retku, koja se – s obzirom na analogiju s donje ploče – može lako nadopuniti imenicom *via* u akuzativu (*viam*) nakon koje slijedi prijedlog *a* s konstrukcijom u ablativu (*colonia Salonitana*). Nakon tog sadržaja, natpis se nastavlja na drugoj ploči, prema čijem je početnom retku vidljivo da između sadržaja dviju ploča postoji određena lakuna. Prema sadržaju druge ploče, navedena je cesta sveukupno iznosila 167 rimskih milja (*cuius viae milia passus sunt CLXVII*), a bila je izgrađena (*munit*) radovima veksilacija VII. i XI. legije (*per vexillarios legionum VII et XI*).

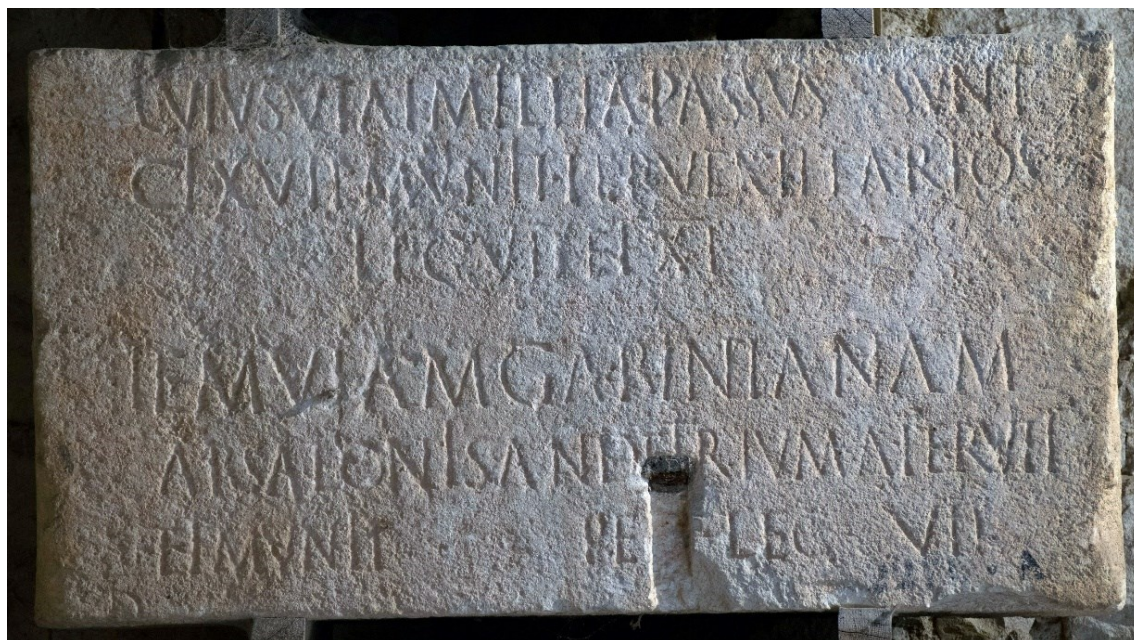
Nakon navoda o cesti dugoj 167 milja, navedena je izgradnja još jedne ceste, nazvane Gabinijana (*item viam Gabinianam*), koja je vodila od Salone do Andetrija (*ab Salonis Andetrio*) i koju su trasirali te izgradili vojnici VII. legije (*aperuit et munit per legionem VII*). Ukupna dužina te ceste nije navedena.

Ako ostavimo po strani daljnju raspravu o tom natpisu, koja će se uglavnom bazirati na ostalim vrelima i terenskim činjenicama, sve što iz ovoga natpisa znamo (sukladno prijepisu iz CIL-a) jest da su veksilacije VII. i XI. legije izgradile (*munit*) cestu u dužini od 167 milja od Salone do nepoznatog odredišta te da su pripadnici VII. legije trasirali i izgradili (*aperuit et munit*) cestu od Salone do Andetrija. Potonju je cestu, zahvaljujući ostalim literarnim vrelima te posebice itinerarima, relativno lako odrediti na terenu, no prva je cesta, barem do vremena Abramića, bila apsolutna nepoznanica. I tu zapravo dolazimo da naravi pretpostavke koja je izrodila svojevrzni lažni aksiom, prisutan u velikom broju radova koji tematiziraju povijest rimske Dalmacije.

²⁶³ D. Kienast 2004, 77-78.

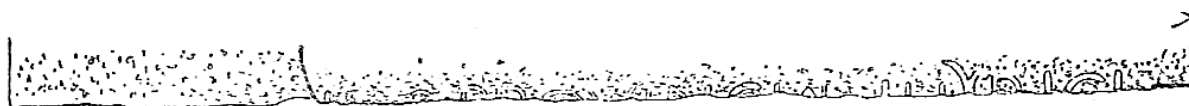
Slika 5. Prvi dio Tiberijeva natpisa o gradnji cesta u Dalmaciji iz 16./17. godine (Arheološki muzej Split, inv. br. A-2269, snimio O. Harl)

Slika 6. Drugi dio Tiberijeva natpisa o gradnji cesta u Dalmaciji iz 16./17. godine (Arheološki muzej Split, inv. br. A-2271, snimio O. Harl)

1.2.3.1.1. Abramićeva intervencija

Naime, kako je Mihovil Abramić tada bio ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu, imao je gotovo svakodnevnu priliku uživo promatrati navedene natpisne ploče. I tako je primijetio da se na kraju I. ploče – nakon sadržaja [*viam*] *a colonia Salonitana* – sačuvala vršna zona još jednoga retka. Taj je redak bio ključan za određivanje trase ceste, jer on bi se trebao odnositi upravo na ono što je u prvotnom čitanju bilo apsolutno nepoznato – na samo odredište ceste dugačke 167 milja. Pažljivom opservacijom, Abramić je primijetio da taj – do tada neprimijećeni redak – krije podatak o konstrukciji u genitivu, koji je sa sigurnošću pročitao kao *provinciae Illyrici*, ali i da se prije tog sadržaja može rekonstruirati sadržaj od još nekoliko slova (sl. 7). Slijedom toga došlo je do rekonstrukcije prema kojoj je cesta u duljini od 167 milja, koju su izgradili vojnici VII. i XI. legije, vodila *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*.²⁶⁴

Slika 7. Abramićeva skica donjeg retka prvog dijela natpisa iz 16./17. godine (prema: M. Abramić 1928, 149)

I tako je Abramićevo čitanje postalo općeprihvaćeno u stručnoj literaturi, bez dvojbi u njegovu ispravnost. No da je tako nešto dapače dvojbeno, pokazuje činjenično stanje ne samo Abramićeva pristupa, već i stanja samog natpisa. Možda je ovom prilikom najbolje istaknuti Abramićeve riječi, da bi se uvidjela narav njegove argumentacije:

„Gornji dio slova, kojima su sastavljene riječi: *PROVINCIAE ILLYRICI*, potpuno je siguran. Lijevo od prve riječi prepoznao sam u razmaku od 3–4 slova ostatke dvaju slova, valjda od *I* i *N*. Izgleda mi vjerojatno, ako ne sasvim sigurno, da je u ovom retku uklesano sljedeće:

ad fin[es] provinciae Illyrici.“²⁶⁵

Dakle, sasvim je jasno da je restitucija *ad fines* isključivo bazirana na Abramićevoj pretpostavci, prema kojoj čak niti dva slova koja je stavio van uglate zagrade („I“ i „N“)

²⁶⁴ M. Abramić 1928, 148-149.

²⁶⁵ M. Abramić 1928, 149.

nikako nisu sigurna.²⁶⁶ Zapravo, na tom se dijelu natpisa ne vidi ništa te bi bilo kakva rekonstrukcija teksta na osnovi vršne zone neočuvanih slova bila teško prihvatljiva. Jasno je već samim time da je tako nešto iznimno upitno, no stvar se još i dodatno zakomplicirala jer Abramić je na prvotnu pretpostavku nadgradio i drugu, prema kojoj bi cestu s tog natpisa valjalo poistovjetiti s cestom koja je od Salone vodila do Servicija, netom prije kojega se nalazi putna postaja *Ad Fines*. No tu nije kraj, jer činjenica da udaljenost od Salone do postaje *Ad Fines* prema kombinaciji Antoninova itinerara i Peutingerove karte iznosi svega 138 milja (što je čak 29 milja manje od udaljenosti spomenute na Tiberijevu natpisu), natjerala je Abramića na još jednu pretpostavku, kojom je predložio da je u itinerarima zapravo preskočena pokoja postaja, gdje se izgubilo 29 milja.²⁶⁷ Koliko mi je poznato, nakon njega nitko nije preispitivao činjenično stanje izvora, već su pretpostavke bazirane na pretpostavci prihvaćene kao neupitne činjenice, što je, kako će se vidjeti dalje, stvorilo i fundamentalni problem rekonstrukcijama ostalih Tiberijevih cesta.

Smatram da je jasno da Abramićevo čitanje valja preispitati te da se može ponuditi alternativno rješenje po pitanju trase te zagonetne ceste, koja možda nema nikakve veze s cestom koja je povezivala Salonu s dolinom Vrbasa i vodila dalje do rijeke Save. Također, da Abramićevo čitanje [*ad ffin[es] provinciae Illyrici*], u krajnjoj liniji nema logičnu podršku, govori činjenica da bi takva konstrukcija bila nedorečena te da se kao takva vjerojatno nikada ne bi našla na rimskom natpisu. Naime, ako je natpis postavljen u Saloni te ako se odnosi na izgradnju ceste koja se nalazi unutar Ilirika, smatram da ne bi imalo smisla navoditi da cesta vodi do granica provincije u kojoj se ona nalazi. Ako bi natpis govorio da cesta vodi do određene granice, onda bi preciznost navoda ovisila od imena provincije s kojom se graniči, a ne spomenom granica provincije u kojoj se ta cesta nalazi.²⁶⁸

²⁶⁶ Da je Abramićeva intervencija u rekonstrukciju tog dijela natpisa bila nesigurna pokazuje i činjenica da u konačnom čitanju natpisa donosi rekonstrukciju [*ad ffin[es]*], prema kojemu je i slovo S navodno sigurno na natpisu (M. Abramić 1928, 151). Ta se restitucija često javlja i u naknadnim radovima koji spominju taj natpis.

²⁶⁷ M. Abramić 1928, 153.

²⁶⁸ Da je tomu istina, dokazuju analogni primjeri natpisa iz ostalih dijelova Rimskoga Carstva, prema kojima se pojam „granica“ spominje samo onda kada cesta ide do (ili od) granica s nekom drugom provincijom. Usp. primjerice skupinu miljokaza iz provincije *Africa Proconsularis*, na kojima je zabilježeno da se obnovila cesta od Kartagine do granica s provincijom Numidijom: *viam a Karthagine usque ad fines Numidiae provinciae longa incuria corruptam adque dilapsam restituerunt* (CIL 8, 10047, 10083, 22009, 22020, 22123). O toj cesti v. kod M. de Vos 2013, 200-205. Usp. i skupinu miljokaza iz Arabije, koji svjedoče da je Trajan organizirao Arabiju kao provinciju te dao trasirati i popločati cestu od granica sa Sirijom sve do Crvenog mora: *reducta in formam provinciae Arabia viam novam a finibus Syriae usque ad mare Rubrum aperuit et stravit* (ILS 5834, za cjelovitiji popis v. CIL 3, str. 2303-2304; usp. i katalog miljokaza kod P. Thomsen 1917).

Prema tomu, logika Abramićeve pretpostavljene konstrukcije ponovno bi se morala osloniti na pretpostavku, odnosno na prijedlog da se nakon sadržaja prve te ispred sadržaja druge ploče nalazio još pokoji redak, u kojemu bi se ponovno moralo pretpostaviti da se spominjao drugi dio konstrukcije koji se odnosi na provinciju s kojom se graniči.²⁶⁹ Smatram da ne moram posebno naglasiti da takvim konstrukcijama ne bi trebalo biti mjesta u znanstvenim interpretacijama.

Međutim, koliko su god navedene konstrukcije nelogične, ponovno se mora postaviti temeljno pitanje: može li se ikako cesta s natpisa povezati s cestom kakvu je pretpostavio Abramić te ako ne, koja se cesta zapravo spominje na tom natpisu? Smatram da je u ovom slučaju jedini preostali potporanj teorije M. Abramića zapravo njezina opća prihvaćenost. Nelogičnost takve pretpostavke najbolje opisuje pokušaj I. Bojanovskog da na itinerarsku trasu od 138 milja pokuša „prilijepiti“ cestu dugu 167 milja, iz kojega je proizašao zaključak da *ad fines* s natpisa ne mora biti isto što i *Ad Fines* s Peutingerove karte.²⁷⁰

1.2.3.1.2. Nova razmišljanja

Iako bi cesta koja bi međusobno povezala Dalmaciju s Panonijom svakako bila od iznimne strateške važnosti, smatram da bi se takva cesta vjerojatnije počela graditi tek nakon što se međusobno povežu sve ključne točke u neposrednoj unutrašnjosti priobalnih kolonija. Drugim riječima, da bi garnizon u zaleđu primorskih kolonija mogao funkcionirati bez poteškoća, prvo se morala izgraditi cestovna infrastruktura koja će osigurati stalnu opskrbu, ali i međusobnu povezanost ključnih strateških točaka. Rekao bih da je izgledno da bi to bio preduvjet za daljnje penetracije u unutrašnjost provincije, koje će osigurati neometanu eksploataciju prirodnih i ljudskih dobara. Prema tomu, po mojem mišljenju, problem

²⁶⁹ Baneći Abramićeve pretpostavke, u smislu povezivanja ceste s natpisa s onom koja je vodila do Save preko postaje *Ad Fines*, u pretpostavljenom dijelu bi se trebao tražiti sadržaj *Inferioris*, odnosno ponovno pretpostavljeni naziv za onaj dio Ilirika koji će se kasnije službeno zvati *provincia Pannonia* (takvu su pretpostavku iznijeli M. G. Schmidt i A. Kolb u CIL 17/4.2, str. 130; usp. i P. Kovács 2008, 240 = P. Kovács 2014, 44, koji je pretpostavio čitanje *provinciae Illyrici Superioris*, što po gore spomenutoj logici zapravo nema smisla). No Ilirik u to vrijeme zasigurno nije bio podijeljen na dvije zasebne provincije, jer od 17. do 20. godine u provinciji boravi Druz Mlađi, koji je od senata primio *imperium proconsulare ex Illyrico*, što potvrđuje da je u to vrijeme područje Ilirika u smislu nadležnosti bilo jedinstveno, ali po svemu sudeći podijeljeno na dva egzercita – panonski i dalmatinski (usp. donekle slično razmišljanje kod M. Šašel Kos, 2010, 124-126). Slična se situacija desila i u Tarakonskoj Hispaniji (Strab. 3.3.8, 3.4.20; Á. Morillo Cerdán 2009, 243-244), ali i u Germaniji (Tac. *Ann.* 1.31; M.-T. Raepsaet-Charlier 1973; K. Matijević 2013), gdje su egzerciti pripojeni tim provincijama bili podijeljeni na dva dijela. Pojam *Superior provincia Illyricum* (kojega mnogi čitaju na natpisu CIL 3, 1741) po mojem je mišljenju krivo interpretiran te takva konstrukcija nema uporišta u analognim primjerima, a niti je u toj formi zabilježena na svim prijepisima tog natpisa (usp. ovdje: poglavlje 1.2.1.2).

²⁷⁰ Usp. I. Bojanovski 1974, 43, 125-126.

identifikacije ceste duge 167 milja krije se u općeprihvaćenoj pretpostavci da je dio tzv. „limes ceste“, odnosno segmenta itinerarske ceste od Akvileje do Dirahija – koji prolazi kroz Liku te povezuje ključne vojno-strateške točke dalmatinskog garnizona (Burnum, Andetrij, Tilurij i Bigeste) – morala biti izgrađena već za Augustove vladavine.²⁷¹ No za takvu pretpostavku nema nikakvih izravnih dokaza. Dapače, svi relevantni dokazi upućuju da je ta cesta izgrađena tek za vrijeme Tiberija.

Ako se malo bolje prouči narav te pretpostavke, vidljivo je da su joj temelj stvorila razmišljanjima Karla Patscha i Jare Šašela, koji su pretpostavljali da je sustav rimskih utvrđenja od Burnuma do naronitanskog zaleđa bio izgrađen odmah nakon Oktavijanovih kampanja protiv Japoda i Delmata.²⁷² No smatram da ne treba posebno objašnjavati zašto takve pretpostavke nemaju uporišta,²⁷³ ali ću ipak navesti neke od ključnih činjenica.

Kao prvo, nakon Oktavijanovih kampanja sigurno nije bio osnovan stalni vojni garnizon na području Ilirika, ne samo zato što u to vrijeme uopće nije bio uspostavljen sustav stajaće vojske u cijelom rimskom svijetu,²⁷⁴ već i zato što je par godina kasnije uslijedila velika bitka kod Akcija, u kojoj je Oktavijan koristio cijelu svoju vojsku.²⁷⁵ Smatram da ne treba posebno naglašavati da bi bilo iznimno nelogično da Oktavijan – uslijed krucijalnih vojno-političkih trenutaka – odluči osnovati sustav utvrda u neposrednom zaleđu istočne obale Jadrana, i to u vrijeme kada takav sustav uopće nije ustanovljen u cijelom rimskom svijetu. Uz to, ne postoje nikakvi materijalni dokazi koji bi potvrdili da je bilo koji od stalnih dalmatinskih garnizona u unutrašnjosti osnovan prije zadnjih godina Augustove, odnosno prije samog početka Tiberijeve vladavine.²⁷⁶

Sustav stalne stajaće vojske rimskoga svijeta, nastao je tek početkom Augustova principata, ali ne i na području Ilirika, jer tada je Ilirik bio uređen kao senatska provincija,²⁷⁷ dakle kao provincija bez stalnog vojnog garnizona.²⁷⁸ Tek nakon Tiberijeva Panonskog rata, August

²⁷¹ M. Abramić 1928, 152; I. Bojanovski 1974, 15; Ž. Miletić 2006, 131.

²⁷² C. Patsch 1914, 158; J. Šašel 1974a.

²⁷³ Usp. J. J. Wilkes 1977; R. Dodig 2011, 331-332.

²⁷⁴ Sustav profesionalne stajaće vojske uspostavljen je tek nakon što je Oktavijan 27. pr. Kr. primio titulu *Augustus*, usp. L. Keppie 1998, 145-148; L. Keppie 2000, 25-28, 51-53.

²⁷⁵ L. Keppie 1998, 127-128.

²⁷⁶ U dosadašnjim istraživanjima legijskih logora u Burnumu i Tiluriju nisu pronađeni dokazi koji bi potvrdili takve pretpostavke (usp. poglavlja o garnizonima na granici Liburnije te u zaleđu Salone).

²⁷⁷ Cass. Dio 53.12.4; Strab. 17.3.25. Usp. D. Dzino 2010, 117-125.

²⁷⁸ N. Cesarik 2017, 109.

uzima Ilirik pod svoju nadležnost te u njemu osniva stalni vojni garnizon.²⁷⁹ No čini se da je tada vojska pridružena primorskom dijelu Ilirika, iz praktičnih te strateško-logističkih razloga bila smještena isključivo na primorskom području, napose u okolici Narone,²⁸⁰ dok za njezino prisustvo na području unutrašnjosti nema direktnih dokaza. Uostalom, da je vojska bila smještena na području unutrašnjosti, u lancu utvrda kakvoga su pretpostavili Patsch i Šašel, vjerojatno nikada ne bi ni došlo do opsjedanja obalnog prostora tijekom Iliričkog rata,²⁸¹ niti bi se Delmati povukli u Andetriju,²⁸² kao jedno od njihovih posljednjih uporišta.²⁸³ Dakle, smatram da je jasno da se na osnovi činjenica može zaključiti da je sustav stalnih utvrda u neposrednoj unutrašnjosti nastao tek nakon Iliričkog rata.

No na osnovi gore spomenutih pretpostavki, ustalilo se i mišljenje da je rimskoj vojsci, ako već nisu izgradili utvrde, barem bila potrebna cesta kako bi mogli promptno reagirati na nemire u provinciji. No vojsci uopće nisu potrebne ceste da bi ona mogla operirati i manevrirati na terenu. Kolne ceste (*viae munitae*) postaju potrebne u trenucima kada se vojska stalno nastani na određenom području, kako bi se mogla organizirati stalna i neometana logistička potpora. Budući da se dokazi za tako nešto, u unutrašnjosti javljaju tek u doba Tiberija (čitav niz natpisa rimskih vojnika, ostatci arhitekture rimskih vojnih logora, sitni materijal, ali i natpisni materijal o gradnji cesta), smatram da je logično zaključiti da je vojno-strateška mreža rimskih komunikacija između obalnih kolonija i unutrašnjih garnizona nastala tek početkom Tiberijeve vladavine.

Zato smatram da je cesta spomenuta na natpisu iz 16./17. godine, zapravo cesta koja je prirodnim putem povezala Salonu s unutrašnjim koridorom, na kojemu su nastale stalne vojne utvrde. Zato cestu i grade veksilacije VII. i XI. legije – jer to je prava *via militaris*, odnosno cesta koja je nastala za potrebe vojske. Izgradnja takve ceste, kao jedne uzdužne kontrolno-obrambene linije, koja kontrolira pristup temeljnoj rimskoj komponenti u vidu primorskih kolonija, svakako bi bila taktičko-strateška osnova za daljnje infrastrukturne prodore u dublju unutrašnjost provincije. Nakon završetka te ceste, stvorila se i osnova za izgradnju komunikacija u dublju unutrašnjost provincije, koje su i dovršene tri godine poslije.

²⁷⁹ Cass. Dio 54.34.4.

²⁸⁰ N. Cesarik 2017, 108-111.

²⁸¹ Usp. Cass. Dio 55.29.4.

²⁸² Cass. Dio 56.12.3-14.7.

²⁸³ To je primijetio i D. Periša 2008, 509.

Smatram da je vojska prvo trebala načiniti osnove za vlastitu stratešku i logističku funkcionalnost, a izgradnja ceste koja povezuje sve buduće strateške točke u unutrašnjosti – na potezu tzv. „limes ceste“ – bila je i osnova za podizanje stalnih logora, koje je možda inauguriralo Druz Mlađi, kada je 17. godine (dakle iste godine kada je i dovršena cesta u dužini od 167 milja) primio *imperium proconsulare ex Illyrico*.²⁸⁴ Zato su cestu i gradile legije, jer ona je upravo njima izvorno bila i namijenjena. Tu se po mom mišljenju krije pravo „vojno značenje“ ceste sa solinskog natpisa.

Početak izgradnje te ceste možda je bio i razlog zašto je August pred samu smrt planirao poslati Tiberija u Ilirik. Prema riječima Veleja Paterkula, Tiberije je trebao „učvrstiti mirom ono što je osvojeno u ratu“.²⁸⁵ Smatram da se pod time može iščitati da je August zapravo planirao poslati Tiberija u Ilirik kako bi se izgradila osnovna cestovna mreža, koja bi povezala buduće stalne logore na trasi koja kontrolira pristup primorskim kolonijama, čime su stvorene osnove za konačnu pacifikaciju Ilirika. A toj akciji, za razliku od pretpostavljenih akcija u ranije Augustovo doba, potporu čine neupitni materijalni dokazi.

Pred samu Augustovu smrt, namjesnikom Ilirika postaje upravo P. Kornelije Dolabela,²⁸⁶ koji je vjerojatno dobio zapovijed da osnuje stalne vojne garnizone u neposrednoj unutrašnjosti primorskih kolonija te stvori osnovnu mrežu kolnih komunikacija kako bi osigurao stalnu opskrbu novoosnovanih vojnih utvrda. Nakon što je to učinjeno, godine 17., novi car šalje svog vlastitog sina u Ilirik, kako bi se privikao vojničkom životu te pridobio naklonost vojske.²⁸⁷ Nešto slično, dogodilo se i u Hispaniji, kada je nakon Kantabrijskih ratova August posjetio Hispaniju²⁸⁸ te inaugurirao njezin stalni vojni garnizon, izgrađivši ključnu prometnicu indikativna imena – *via Augusta militaris*.²⁸⁹ Dakle, s izgradnjom ceste

²⁸⁴ Usp. ovdje: bilj. 243.

²⁸⁵ Vell. Pat. 2.123.1: *Quippe Caesar Augustus cum Germanicum nepotem suum reliqua belli patraturum misisset in Germaniam, Tiberium autem filium missurus esset in Illyricum ad firmanda pace quae bello subegera.*

²⁸⁶ A. Jagenteufel 1958, 14-17.

²⁸⁷ Tac. Ann. 2.44: *Nec multo post Drusus in Illyricum missus est ut suesceret militiae studiaque exercitus pararet; simul iuvenem urbano luxu lascivientem melius in castris haberi Tiberius seque tutiorem rebatur utroque filio legiones obtinente.* Za ostale detalje, usp. ovdje: bilj. 243.

²⁸⁸ Cass. Dio 54.23.7, 54.25.1; Mon. Anc. 12.2. Usp. E. S. Gruen, 1996, 166.

²⁸⁹ Ime te ceste zabilježeno je na miljokazima iz Domicijanova vremena, na kojima je navedeno da se obnovila radi trošnosti. Prvotno su bili poznati fragmentarni miljokazi CIL 2, 4721 i CIL 2, 4722 iz Kordube, na kojima nije sačuvan pridjev *militaris*, no 1979., na desnoj obali rijeke Guadalquivir, 9 km nizvodno od Kordube, otkriven je miljokaz na kojemu se u potpunosti sačuvalo ime ceste – *via Augusta militaris* (P. Sillieres 1981), što je u konačnici omogućilo nadopunu prijašnja dva natpisa.

započelo se tek nakon konačne pacifikacije Hispanije,²⁹⁰ a njezina je izgradnja bila u izravnoj vezi s osnivanjem stalnog vojnog garnizona u vidu „limesa bez granice“.²⁹¹ Paralele su, dakle, sasvim očigledne.

1.2.3.1.3. Odredište ceste

Gledajući ostale izvore, posebice Peutingerovu kartu, logično je postaviti pitanje o konačnom odredištu te ceste. Moram priznati da sam odmah pomislio da je najvjerojatnije riječ o cesti do Senije, vrlo važne luke na području sjevernog Jadrana, koja je preko Vratnika činila najbržu vezu jadranskog Primorja i današnje hrvatske unutrašnjosti.²⁹² A da bi to stvarno moglo biti tako, pokazuje činjenica da prema Peutingerovoj karti, ukupna udaljenost između Salone i Senije iznosi 168 milja, dakle samo jednu milju više nego što spominje Tiberijev natpis!

Iako smatram da po konačnom odgovoru valja biti suzdržan, neodoljivo je predložiti da je odredište prve Tiberijeve ceste stvarno bila Senija. I doista, mnogo je čimbenika koji bi mogli potkrijepiti tu teoriju. Kao prvo, riječ je o velikoj itinerarskoj trasi koja najprirodnijim putem, preko Vratnika i kroz Liku te krškim zaravnima i zavalama Dalmacije, vodi sve do Salone.²⁹³ Cesta prolazi područjem rimskih saveznika – Liburna i Japoda – koji po svemu sudeći nisu sudjelovali u velikoj buni od 6. do 9. godine.²⁹⁴ Tom se cestom povezuju vrlo važne luke,

²⁹⁰ G. Alföldy 1996, 454-455. Iz tog vremena (16-13 g. pr. Kr.) vjerojatno potječu i natpisi na građevnim blokovima rimskog mosta u današnjem Martorellu nedaleko od Barcelone, na kojemu su navedene sigle legija stacioniranih u Hispaniji: AE 1984, 607a – *L(egio) IIII*; AE 1984, 607b – *L(egio) VI*; AE 1984, 607c – *L(egio) X*. Iste su legije zabilježene i na Augustovim miljokazima, datiranim u 9./8. godinu pr. Kr.: AE 1984, 583 – *l(egio) X G(emina)*; AE 1984, 584 – *legio IIII Mac(edonica)*; AE 1984, 585 – *l(egio) VI*. Usp. i Augustov miljokaz CIL 2, 4922 iz 8./7. godine pr. Kr., na kojemu je zabilježeno ime ceste kao – *via Augusta*.

²⁹¹ Á. Morillo Cerdán 2009, 243-245; Á. Morillo 2011, 16-19. Za općeniti pregled o rimskoj vojsci u Hispaniji, posebice s novim arheološkim podacima: Á. Morillo 2006.

²⁹² S. Szavits Nossan 1970, 127-129; M. Glavičić 1994, 43-44. Po svemu sudeći, upravo je Senija bila polazišna točka Oktavijanovog pohoda na Japode „s ove strane Alpa“ (usp. M. Glavičić 1994, 51; M. Glavičić – N. Cambi 2017, 7-9).

²⁹³ Ovu je cestu u najnovije vrijeme opisao Ž. Miletić 2006, 128-131, s mišljenjem da je velebitski masiv prelazila preko Vučjaka nedaleko od Dubokog Dola podno Tremzine (dijela jugoistočnog Velebita između Crnopca, Gostuše i Koma). O cesti preko Vučjaka: M. Abramić – A. Colnago 2009, 27-28 = M. Abramić – A. Colnago 2011, 230-231. O cesti od Burnuma do Krupe: Ž. Miletić – I. Glavaš 2013, 538-555.

²⁹⁴ Takvog su mišljenja: R. Rau 1925, 343; M. Suić 1981, 138; M. Suić 1992, 57. S druge strane, C. Patsch 1899, 171, smatra da su i Liburni i Japodi sudjelovali u ratu protiv Rima 6.-9. godine. E. Pašalić 2009, 71-83, smatra da su Japodi sudjelovali u pobuni; dok M. Zaninović 1996, 305-306 pretpostavlja da su Liburni barem jednim dijelom sudjelovali u Iliričkom ustanku. Teško je po tom pitanju išta dokazati, no smatram da natpisi CIL 3, 3158 (*C. Iulius C. f. Ser. Aetor, donatus ab Ti. Caesare Aug. f. Augusto torque maiore bello Delmatico*) i ILJug 208 (*T. Octavius C. f. Macer, centurio cohortis I Liburnorum*) govore u prilog činjenici da su Liburni tijekom rata 6.-9. bili saveznici Rimljana. Po svemu sudeći, na natpisu CIL 5, 3346 nije zabilježen prefekt koji je za vrijeme Iliričkog rata upravljao Liburnijom i Japodijom (kako smatra M. Suić 1992, 64), već je na njemu

preko kojih je mogla biti vršena opskrba vojnih uporišta koja su se morala podignuti na negostoljubivom terenu, na granici s Delmatima. Na toj su cesti smješteni vojni logori dalmatinskog dijela Ilirika, a cesta je kao takva, u konačnici bila i prirodna veza s Italijom, budući da je Senija, preko Tarsatike, spojena i s Akvilejom.²⁹⁵

Moje je mišljenje, za koje smatram da podupiru i određeni argumenti, da su 16./17. godine cestu Salona – Senija vjerojatno izgradili pripadnici VII. i XI. legije, kako bi se prirodnim putem, kroz teritorij saveznika te djelomično kroz teritorij bivšeg neprijatelja, povezali ključni strateški elementi. Na taj se način stvorio jedan uzdužni koridor koji je načinio osnove za daljnje penetracije u unutrašnjost te širenje romanizacije u zabačenije dijelove Ilirika. Cesta je imala i glavu i rep, jer su i ishodište i odredište zapravo bile važne luke, iz kojih se po potrebi uvijek mogla slati logistička i ostala potpora. A da bi se ta mreža i dodatno učvrstila, vojnici istih legija (VII. i XI.) možda su izgradili i spoj s trećom važnom logističko-strateškom komponentom – kolonijom Jader.²⁹⁶

To ne znači da na toj trasi prije nije bilo puta kojim se mogla služiti i vojska već u Augustovo doba. Prethodno je tom trasom vjerojatno postojao pješačko-jahači, odnosno karavanski put, koji je bio namijenjen transportu putem mula, mazgi, magaraca i konja, no kolna cesta – *via munita* – vjerojatno nastaje tek za vrijeme Tiberija. Smatram da dosta činjenica ide u prilog takvom zaključku, a možda je upravo zbog toga ta cesta bila *munit per vexilarios legionum VII et XI*, a ne *aperuit et munit* kao cesta do Andetrija. Ta je komunikacija vjerojatno već bila trasirana, jer riječ je o prirodnom putu koji poljima i krševitim zaravnima – preko Japodije – povezuje primorski dio Ilirika s unutrašnjošću te se kao takva, vjerojatno koristila i u prapovijesti.

Bilo bi vrlo nezahvalno pretpostaviti sadržaj koji bi eventualno nadopunio lakunu u Tiberijevu natpisu iz 16./17. godine. Vršna zona zadnjeg retka na prvom dijelu natpisa toliko je loše sačuvana da bi bilo kakva pretpostavka bila nedokaziva. Nekoliko sam puta osobno proučio natpis te jedino što mogu zaključiti jest da je sadržaj *ILLYRICI* bolje vidljiv od sadržaja kojega je Abramić pročitao kao *PROVINCIAE*, no čini mi se da se obje riječi mogu

najvjerojatnije zabilježen rimski časnik odlikovan za zasluge u Iliričkom (iliti Batonijanskom) ratu, nakon čega je imenovan prefektom peregrinskih zajednica Japodije i Liburnije (usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 131).

²⁹⁵ Ž. Miletić 2006, 126.

²⁹⁶ Takva se interpretacija može bazirati na natpisu CIL 3, 2908, premda na njemu nije direktno spomenuta cestogradnja. Iako je Burnum logistički ponajprije ovisio o luci u Skardoni (usp. M. Glavičić – Ž. Miletić 201, 144-148), ipak je kolonija Jader bila najvažnija rimska točka na području Liburnije.

smatrati sigurnim, s tim da je prva riječ najvjerojatnije bila navedena u arhaičnom obliku, kao PROVINCIAI. Naime, u zadnjem slovu prije sadržaja ILLYRICI nema tragova vodoravne haste, već je, dapače, vidljiv dio vertikalne haste koji se po mom mišljenju može razabrati kao gornji dio slova „I“. Da je genitiv na natpisu pisan u arhaičnom obliku, potvrđuje i riječ *viai* na drugom dijelu natpisa (*cuius viai mil{l}ia pasuus sunt*).

Budući da nema nikakvih sigurnih tragova slova prije sadržaja *provinciai Illyrici*, teško je donijeti zaključak o početnom dijelu tog retka. Također, nije jasno na što se odnosi konstrukcija *provinciai Illyrici*, odnosno, nadovezuje li se ona na gornji redak gdje je navedena *colonia Salonitana*, ili je ona dio konstrukcije koji se odnosi na određište, a možda i na nešto treće.²⁹⁷ Stoga, s obzirom na krhkost dostupnog izvora, smatram da je najispravnije čitavo to pitanje ostaviti otvorenim, jer svaki će se prijedlog uvijek moći osporiti određenim argumentima. Jedino što po tom pitanju znamo, jest da je cesta vodila od Salone, da su ju gradili vojnici VII. i XI. legije te da je sveukupno bila duga 167 milja. Budući da je itinerarska cesta od Salone do Senije vodila preko značajnih strateških položaja, poput pomoćnog logora u Andetriju te posebice legijskog logora u Burnumu – ali i da je prema Peutingerovoj karti bila dugačka 168 milja – smatram da je logično predložiti da je cesta od Salone do Senije upravo izgrađena početkom Tiberijeve vladavine, točnije 16./17. godine.

1.2.3.1.4. Dodatni argumenti

Uza sve navedeno, dodatni argument za datiranje ceste Salona – Senija u period rane Tiberijeve vladavine, možda se može pronaći i na natpisu pronađenom na lijevoj obali rijeke Krke, u selu Marasovine kraj Bobodola. Na tom se području nalazio najvažniji prijelaz preko rijeke Krke, budući da su se tu formirale iznimno blage padine prema toku rijeke, ali i nekadašnji sedreni otočić, odnosno nekadašnja sedrena barijera Čavlinova buka, koja je

²⁹⁷ Samo za primjer mogu navesti činjenicu da je Salona bila *caput provinciae Illyrici*, prema čemu se, teoretski, cijeli taj redak mogao odnositi na Salonu, dok bi kompletan navod određišta mogli tražiti u izgubljenom retku koji je nekada stajao između sadržaja današnjih ploča iz Arheološkog muzeja u Splitu (na taj bi način, primjerice, pojam kolonije Salone bio dodatno obogaćen njezinim opisom kao *capite provinciae Illyrici*, na sličan način kao na natpisu AE 1906, 30, na kojem se spominje kako je Efez bio glavni grad Azije: *Efesena(!) urbi quae Asiae caput est*). S obzirom na konstrukciju *ab Salonis Andetrium* s drugog dijela natpisa, moguće je da se i kod navoda prve ceste nije koristio prijedlog *ad*, što ostavlja mogućnosti da je određište bilo navedeno u akuzativu bez prijedloga (npr. *a colonia Salonitana / [Seniam]*). Ako je to stvarno tako, onda se konstrukcija *provinciai Illyrici* potencijalno može odnositi na neki drugi sadržaj, naveden u nedostajućem retku. Ako se konstrukcija *provinciai Illyrici* odnosi na određište, onda je kao i kod prijedloga da se odnosi na Salonu, riječ o dodatnom pojašnjavanju određišta, za što su moguće razne opcije. Međutim, s obzirom da nigdje nisam našao analogiju koja bi bespogovorno potvrdila bilo koju od navedenih opcija, smatram da je svako potenciranje trenutno nedokazivo.

usporavala vodu te tako tvorila staro Bobodolsko jezero.²⁹⁸ Upravo radi toga, na tom je mjestu i izgrađen most preko kojega je kolna cesta Senija – Senj, odnosno magistrala Akvileja – Dirahij, prelazila rijeku Krku. Nedaleko prijelaza preko Čavlinova buka, nalazi se i jedan od četiriju pomoćnih logora garnizona u Burnumu.²⁹⁹ Iako je natpis fragmentaran, s popriličnom se sigurnošću može datirati u period Tiberijeve vladavine, budući da je jedino Tiberije bio *divi Augusti filius, divi Iuli nepos*:

[*Ti(berius) Caesar div]i Aug(usti) f(ilius) d[ivi Iuli n(epos) Augustus] / [---]VII [---]*.³⁰⁰

Od prvoga i zadnjega slova u prvom retku natpisa, sačuvale su se samo vertikalne haste, no radi sadržaja između njih (AVG F – *Augusti filius*), relativno ih je lako restituirati, budući da taj sadržaj – u kombinaciji slova s vertikalnim hastama – dopušta samo rekonstrukciju Tiberijeve filijacije, prema kojoj je prva hasta zapravo slovo I, odnosno dio Augustova epiteta *divus* u genitivu (*divi*), dok druga može biti samo dio slova D, odnosno dio početnog slova filijacije *divi Iuli nepos*.³⁰¹ U drugom se retku sačuvao dio priložnog broja koji se vjerojatno odnosi na broj tribunskih počasti ili imperijalnih aklamacija. Budući da je riječ o fragmentu, ne može se sa sigurnošću tvrditi kada je natpis točno podignut, no vrlo je važan podatak da je podignut u vrijeme Tiberijeve vladavine. S obzirom na to da je natpis pronađen nedaleko od mjesta gdje se nalazi glavni prijelaz preko rijeke Krke, postoji realna mogućnost da je tim natpisom bila obilježena izgradnja mosta preko Čavlinova buka.

1.2.3.1.5. Nadogradnja uzdužnog koridora

Vjerojatno su u isto vrijeme, dakle u vrijeme rane Tiberijeve vladavine, odnosno za Dolabelina namjesništva, izgrađene i trase prema Naroni te dalje prema Epidauru.³⁰² Indicija

²⁹⁸ N. Cesarik 2017a, 366-367; Za novije spoznaje o tom riječnom prijelazu usp. Š. Vrkić 2017, 216-220, gdje se koristi termin „riječni prijelaz Bobodol“, koji je svakako ispravan, no zbog višeznačnosti tog imena, smatram da je preciznije govoriti o „prijelazu preko nekadašnje sedrene barijere Čavlinova buka“.

²⁹⁹ N. Cesarik 2017a, 366-368.

³⁰⁰ CIL 3, 14316,4. Natpis je objavio C. Patsch, 1895, 414, br. 76, sl. 75. Natpis sam na osnovi ostalih Tiberijevih natpisa iz Dalmacije restituirao u nominativu, za razliku od Patscha koji ga je restituirao u dativu.

³⁰¹ S obzirom na analogije, natpis nije moguće restituirati niti s jednim drugim elementom. Budući da je nakon sadržaja [*div]i Aug(usti) f(ilius)* vidljiv trag slova koje sadrži lijevu vertikalnu hastu, to slovo može biti samo slovo D. U konstrukciji svih carskih imenovanja (usp. D. Kienast 2004), to slovo može jedino biti dijelom sadržaja [*divi Iuli n(epos)]* ili [*divi n(epos)]*. Analize se vrlo lako mogu načiniti pomoću tražilice na epigrafskoj bazi Clauss – Slaby, gdje se u traženu rubriku može upisati bilo koja željena kombinacija. Na osnovi takve pretrage, mogu se pronaći i adekvatne analogije ostalih rimskih natpisa, prema kojima je jasno da u obzir dolazi samo restitucija Tiberijeva imena (usp. primjerice: CIL 2, 4712, 4715, 4749, 4773, 4777, 4778, 4883, 4935, 4952; CIL 3, 7099; CIL 5, 4307; CIL 11, 3783; AE 1912, 11; AE 1998, 278b).

³⁰² I za cestu prema Naroni se pretpostavljalo da je morala biti izgrađena vrlo rano. Usp. primjerice, S. Čače 2008, 15-19, koji pretpostavlja da je cesta nastala vrlo rano, možda već u rano Augustovo doba, ali i sam

za cestu prema Epidauru jest natpis na kojemu je zabilježena određena radna akcija VI. kohorte *Voluntariorum* u vrijeme Dolabelina namjesništva.³⁰³ Za cestu prema Naroni ne postoje izravni dokazi, ali valja napomenuti da postoji još jedan natpis iz Salone koji je možda spominjao cestogradnju.³⁰⁴ Nedavno je o njemu raspravljao I. Glavaš, argumentirajući da je riječ o zabludi o petoj „Dolabelinoj ploči“.³⁰⁵ Ulomak iz Arheološkog muzeja u Splitu po svojoj se naknadnoj namjeni nikako ne može dovesti u isti kontekst s četiri ploče iz zvonika sv. Dujma, ali se po sadržaju natpisa potencijalno može dovesti u kontekst Tiberijevih natpisa o gradnji cesta.

Nedavno sam tom ulomku posvetio i kratku raspravu, u kojoj sam nadopunio argumente kolege Glavaša, s tim da sam predložio zaključak kako je ulomak natpisa iz Arheološkog muzeja u Splitu nedvojbeno dio natpisa CIL 3, 3199, kojega su svojevremeno prepisali Dinko Zavorović i Šimun Ljubavac.³⁰⁶ Uz to, ukazao sam na nelogičnosti ranijih analiza tog natpisa,³⁰⁷ te ponudio vlastitu restituciju Tiberijeva natpisa, koja glasi:

*[Ti(berius) Caesar] divi Aug[usti f(ilius)] / [Aug(ustus) pont(ifex)] max(imus) tr(ibunicia)
[pot(estate) ---] / [imp(erator) ---] co(n)s(ul) ite[rum ---] / [a colonia(?)] Salonitan[a(?) ---] /
P(ublio) Dola[bella leg(ato) pro pr(aetore)].³⁰⁸*

U osnovi se slažem s kolegom Glavašem kako se ne može sa sigurnošću tvrditi da je natpis CIL 3, 3199 = 10157 sigurno spominjao cestogradnju,³⁰⁹ no s obzirom na poznate analogije,

napominje kako je riječ o čisto hipotetskom prijedlogu te da je nezahvalno pretpostavljati o nečemu za što ne postoje dokazi u izvornom materijalu. Ta je komunikacija vrlo vjerojatno bila aktivna i mnogo ranije, no pravo je pitanje kada ona postaje uređena za kolni promet te kada se vlasti počinju aktivno brinuti za nju (usp. S. Čače 2008, 18). Po mom mišljenju, to se dogodilo tek s uspostavom čvrste vlasti u neposrednoj unutrašnjosti istočnog Jadrana. Smatram da je izgradnja kolnih cesta bila prvenstveno uzrokovana logističkim potrebama stalnih garnizona, za čiju su se uspostavu pak morali osigurati i sigurni uvjeti. Sudeći prema literarnim te posebice materijalnim dokazima, stalni garnizoni u neposrednom zaleđu istočnog Jadrana uspostavljeni su tek krajem Augustova, odnosno početkom Tiberijeva principata. Za sada nisu zabilježeni miljokazi iz Augustova doba, a najstariji poznati miljokaz iz Dalmacije potječe upravo s početka Tiberijeve vladavine (CIL 3, 10164; usp. I. Bojanovski 1974, 15). Prema tomu, svaki pokušaj rasprave o ranoaugustovskoj fazi cestogradnje u neposrednoj unutrašnjosti istočne obale Jadrana, ostaje samo u sferi domišljanja.

³⁰³ ILJug 636.

³⁰⁴ CIL 3, 3199 = 10157.

³⁰⁵ I. Glavaš 2016.

³⁰⁶ Usp. N. Cesarik 2018a.

³⁰⁷ Usp. primjerice D. Demicheli 2017, 23, cat. no. 8-9, koji je na osnovi Glavaševa rada (I. Glavaš 2016) pretpostavio da su natpisi CIL 3, 3199 i CIL 3, 10157 zapravo dva različita natpisa. Demicheli je svoju restituciju preuzeo iz CIL 17/4.2, str. 132, u kojoj je greškom konzultiran Lučićev prijepis prvoga dijela (iliti prve ploče) Tiberijeva natpisa o gradnji cesta u Dalmaciji iz 16./17. godine (usp. detaljno N. Cesarik 2018a, 12-13).

³⁰⁸ N. Cesarik 2018a, 14.

³⁰⁹ I. Glavaš 2016, 10.

kao i na sadržaj Zavorovićeve i Ljubavčeva prijepisa, takvo nešto je sasvim moguće.³¹⁰ Naravno, bilo bi bezobzirno izvoditi ikakve zaključke iz tako lapidarnog natpisa, no on ipak svjedoči da je u periodu između 10. marta 15. te samog početka 18. godine, bio dovršen značajan građevinski pothvat³¹¹ koji je uz pomoć dalmatinskog legata inicirao sam car Tiberije. Budući da su upravo u tom periodu dovršene ceste zabilježene na prvom Tiberijevu natpisu (Kat. I., br. 98), na kojemu se javlja i slična konstrukcija kao na natpisu CIL 3, 3199 = 10157, postoji velika mogućnost da je taj pothvat bio upravo dio velikih građevinskih akcija kojima je glavni grad Dalmacije bio cestovno povezan s ostatkom provincijskih središta. Dodatni argument za takvu pretpostavku može se pronaći i u drugom Tiberijevu natpisu o gradnji cesta, postavljenom 19./20. godine,³¹² na kojemu se, kao i na natpisu CIL 3, 3199 = 10157, upravo spominje carski legat P. Kornelije Dolabela.³¹³

1.2.3.2. Pitanje cesta s natpisa iz 19./20. godine. Tko je gradio ceste?

Već sam napomenuo kako smatram da se ne može nesumnjivo tvrditi da su Rimljani gradili ceste prvenstveno da bi legije mogle brzo reagirati u unutrašnjost provincije. Da su reakcije rimske vojske ovisile o izgradnji cesta, Rim se nikada ne bi maknuo s Apeninskog poluotoka. Vojsci je za marš potreban prohodan teren, a ne kolna cesta. Tako nešto postat će potrebno onda kada se vojska permanentno odluči nastaniti na određenom mjestu, što će izroditi potrebu za stalnom opskrbom vojske. Po tom je pitanju velika razlika u kvantitativnim potencijalima kakve pruža kolna cesta naspram običnog karavanskog puta. No po pitanju kretanja same vojske, razlike između kolnog i pješaćkog puta nisu od krucijalne važnosti. Zato smatram da razloge izgradnje cesta u unutrašnjosti provincije ne treba primarno tražiti u vojno-strateškom značaju, već u razlogu koji pokreće ljudski rod uopće, a to su isključivo ekonomsko-strateški razlozi. No što je vojska nego svojevrsna gospodarska grana, koja čini potporanj svim drugim oblicima ekonomije. Uostalom, rat je samo nastavak ekonomske suradnje drugim sredstvima.³¹⁴

³¹⁰ Detaljnije kod: N. Cesarik 2018a, 8-12.

³¹¹ Datacija se bazira na navodu titule *pontifex maximus* te obnašanja drugog Tiberijeva konzulata, usp. D. Kienast 2004, str. 77-78.

³¹² CIL 3, 3201 + 3198b = 10159 + 10156b.

³¹³ N. Cesarik 2018a, 14.

³¹⁴ Tu sam parafrazirao čuvenu izjavu Carla von Clausewitza (usporedi englesko izdanje: C. Clausewitz 2007, 28).

Bez obzira na to što rimski izvori govore o uzrocima velikog Iliričkog rata, smatram da se bez pretjerivanja može reći da je razlog za rat bila isključivo čovjekova narav. A njegova povijest na ovome planetu može se jednostavno svesti na zaključak da je ona „ništa drugo nego priča o kontroli i eksploataciji resursa“, i to u svim mogućim oblicima, pa bili oni materijalni ili ne. Smatram da se i po toj jednostavnosti mogu tražiti razlozi izgradnje cesta prema unutrašnjosti Ilirika, jer ceste su građene upravo zbog glavnog razloga zašto je Ilirik uopće i osvojen. A osobno smatram da Ilirik nije bio osvojen zato što je Rimljanima prijetila opasnost od barbara, već zato što rat donosi slastan plijen, ponajviše u vidu eksploatacije prirodnih i ljudskih resursa.³¹⁵ Naravno da je to pitanje puno kompleksnije te da se iz tog osnovnog razloga javlja čitav spektar drugih, no svedemo li naša razmišljanja na bazičnu osnovu, smatram da su razlozi ovdje poprilično jasni.

Rekao bih da se po tom pitanju posebno valja osvrnuti na određene pretpostavke prema kojima „nema sumnje“ da su te ceste također gradile rimske legije.³¹⁶ Razumljivo je da je prvi natpis osnova takvoj pretpostavci, no smatram da se to kao takvo ne smije tvrditi na sigurnoj osnovi.

Dakle, na drugom natpisu nalazi se sljedeći sadržaj:

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad Hedum castel(lum) / Daesitiatum per mil{l}(ia) [pass]uum / CLVI munit / et idem viam ad Bat(h)inum flumen / quod dividit Breuc[os] Oseriatibus / a Salonis munit per [milia pas]suum / CLVIII

//

[--- et idem viam (?)] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per mil{l}ia passuum / a Salonis LXXVIID / P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore).

I ovaj je natpis, poput prvoga, doživio poprilična oštećenja, ali većina njegova sadržaja čita se bez poteškoća. Kao i prvi natpis, i ovaj je razlomljen u dva dijela (iliti dvije ploče), pa se ne može sa sigurnošću razaznati koliko je sadržaja naknadno izgubljeno (sl. 8-9). Svakako se čini da je natpis sadržavao barem još jedan redak, koji se odnosi na ustaljeni početak navoda o

³¹⁵ O eksploataciji prirodnih resursa na području rimske Dalmacije: A. Škegro 1999, 39-138; A. Škegro 2006, 149-155. O eksploataciji zlata v. posebno A. Škegro 1998.

³¹⁶ Npr. J. J. Wilkes 1969, 452-454; te I. Bojanovski 1974, 30, koji ih izričito nazivaju vojničkim cestama. Slijedom takvog razmišljanja, došlo je do izričitih tvrdnji kako nema sumnje da su te tri ceste gradili vojnici VII. i XI. legije (usp. primjerice: M. Zaninović 1996, 286; M. Glavičić 2014, 43; I. Glavaš 2016, 8).

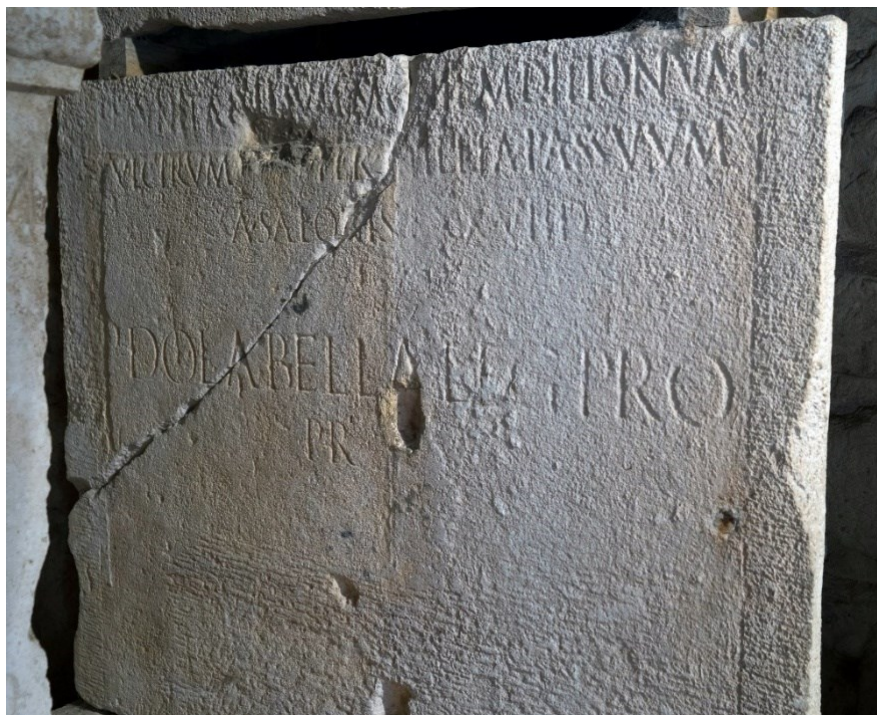
izgradnji treće navedene ceste. U tom sam retku pretpostavio čitanje [--- *et idem viam*], pozivajući se na konstrukciju kod druge spomenute ceste. Najveći problem potpunoj restituciji stvara velika istrošenost natpisa u samoj sredini, gdje su određeni elementi vidljivi samo iz pomne i direktne opservacije. To se prije svega odnosi na odredišta prve dvije ceste, gdje je prvo pročitano kao *ad Hedum castellum Daesitiatum*, a drugo kao *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus*. Sadržaj koji je bio najteži za pročitati odnosi se na toponim *Hedum*, hidronim *Bat(h)inum flumen* te etnonime *Breucos et Oseriatibus*. Današnje čitanje tog sadržaja uglavnom je zasluga A. Budrovicha i G. Alföldya (sl. 10).³¹⁷ Još je jedan element pravio problem potpunom čitanju, a on se odnosi na odredište treće ceste, za koje se prvotno smatralo da je vodilo *ad summum montem*, što je Abramić ispravio u *ad inum montem*,³¹⁸ a ta je konstrukcija i danas jasno vidljiva na natpisu.

Slika 8. Prvi dio Tiberijeva natpisa o gradnji cesta u Dalmaciji iz 19./20. godine (Arheološki muzej Split, inv. br. A-2272, snimio O. Harl)

³¹⁷ Prvo je Budrovich predložio nadopunu teksta sadržajem *ad Hedum* te *ad Bathinum flumen* (A. Budrovich 1957), nakon čega je isto načinio Alföldy, pročitavši uz to i dio *quod dividit Breucos Oseriatibus* (G. Alföldy 1964; G. Alföldy 1965a).

³¹⁸ M. Abramić 1928, 150.

Slika 9. Drugi dio Tiberijeva natpisa o gradnji cesta u Dalmaciji iz 19./20. godine (Arheološki muzej Split, inv. br. A-2272, snimio O. Harl)

AD·HEDVM·CASTEL

ET·IDEM·VIAM·AD·BATINVM·FLVMEN
 QVOD·DIVIDIT·BREVCO·SOSER|AT|BVS

Slika 10. Alföldyeva rekonstrukcija ključnih elemenata Tiberijeva natpisa iz 19./20. godine (prema: G. Alföldy 1964, 249)

Kao što sam već napomenuo, smatram da se određene činjenice vezane za fiksiranje trasa ovih cesta mogu izmijeniti, ali i da nema osnove za nedvojbeni zaključak da su te ceste gradile rimske legije u svrhu vlastite strateške potrebe. Svakako je da su te ceste imale veliku stratešku važnost i u vojnome smislu, ali smatram da one nisu bile od krucijalne važnosti za njezino operiranje na terenu, kao i za funkcioniranje stalnog vojnog garnizona u zaleđu istočnojadranskih kolonija. Barem ne onakvu kakvu je imala uzdužna cestovna mreža koja je spajala vojne logore i primorske luke. Zato smatram da po pitanju izgradnje ovih triju cesta treba na drukčiji način razlučiti sadržajne elemente drugoga Tiberijeva natpisa.

Dakle, na prvom su natpisu spomenute dvije ceste koje su gradile rimske legije. Druga navedena cesta sasvim jasno vodi do vojnog uporišta u Mućkom polju (Andetrij), dok sam za drugu predložio da povezuje Salonu s garnizonom na rijeci Krki te u produžetku i s važnom strateškom lukom u Seniji. Budući da su te ceste povezivale vojna uporišta, gradila ih je vojska, i to upravo za svoje vlastite potrebe.

Na drugom natpisu nije spomenuta niti jedna vojna postrojba, pa stoga smatram da bi bilo ispravnije pomišljati da vojska u osnovi nije imala primarne veze s izgradnjom triju cesta prema unutrašnjosti. Smatram da je teško očekivati da se na natpisu izostavi podatak da su te ceste gradile rimske legije, posebno nakon događaja koji su se dogodili u Panoniji krajem 14. godine, kada je došlo do pobune tamošnjih legija, čija su odjeljena upravo bila iskorištavana za gradnju cesta i mostova.³¹⁹ Bio bi popriličan administracijski propust kada bi car i provincijski namjesnik izostavili spomenuti doprinos legija u javnom dokumentu, posebice kada je riječ o gradnji čak triju cesta po tako teškom terenu, koje su sagrađene netom nakon napete situacije u susjednom području. Smatram da se tako nešto, u tom periodu, najvjerojatnije ne bi propustilo spomenuti. Ne treba niti zanemariti i natpis iz Jadera podignut 18./19.,³²⁰ dakle godinu prije salonitanskog natpisa, prema kojem su pod namjesništvom P. Kornelija Dolabele, VII. i XI. legija izvršile određenu gradnju koja se možda odnosi na nadogradnju ranije cestovne mreže. Ako ništa drugo, taj natpis svjedoči da su legije bile zauzete sve do 18./19. godine, tako da bi bilo teško za očekivati da u isto vrijeme grade tri dodatne ceste u unutrašnjosti provincije.

Iako su legije brojile više tisuća ljudi, smatram da ni one ne bi mogle biti u isto vrijeme na toliko različitih mjestima te pri tome i osiguravati kontrolu primorskog dijela provincije. Iz tog razloga, čini mi se logičnijim pomišljati da je, u osnovi, te ceste zapravo gradio netko drugi. Također sam mišljenja da je i to, na određeni način, neizravno zabilježeno na natpisu.

Zbog toga je potrebno ponovno razlučiti određene elemente na Tiberijevim natpisima. Dakle, ako je cestama s prvog natpisa zajedničko to što su ih izgradile legije, ali i da su vodile do samih vojnih uporišta, koji su elementi zajednički cestama s drugog natpisa? Odgovor na to pitanje je očit, jer ono što povezuje sve tri ceste s tog natpisa jest činjenica da se u svim konstrukcijama spominju etničke zajednice predrimskog Ilirika. Prva cesta vodi do Dezidijata,

³¹⁹ Tac. *Ann.* 1.20.

³²⁰ CIL 3, 2908.

druga do Breuka i Oserijata, a treća do Diciona. Zato smatram da se teoretski može pomišljati da su navedene etnije, koje su uostalom činile samu jezgru ustanka od 6. do 9. godine (posebice Breuci i Dezidijati), bile po kazni prisiljene graditi ceste koje su vodile do njihovih središta.³²¹

Ako je to stvarno bilo tako, onda bi takav potez svakako ubio više muha jednim udarcem, što bi u potpunosti bilo u skladu s imperijalističkom politikom Rima te širenja sveopće romanizacije. Od takve bi akcije obje strane imale koristi, jer Rim bi prisiljavanjem na rad ukrotio opasnu prijetnju,³²² ali i dobio toliko željenu transportnu vezu između Panonije i Dalmacije te posebno sredstvo kojim se mogla crpiti velika i slasna količina plijena u vidu prirodnih resursa. I pokoreni bi narodi dobili određenu korist, jer njihovi bi se centri povezali s novim tekovinama rimske civilizacije. Starješine i prvaci etničkih zajednica dobili bi priliku postati Rimljanima te uživati sve blagodati novog, evoluiranog društvenog statusa. Takva je praksa nadaleko vidljiva po epigrafskom materijalu.³²³

Možemo si samo zamisliti kakve su scene morale nastupiti nakon suzbijanja Iliričkog ustanka te kakav je jad i bijeda uslijedila kod autohtonog pokorenog stanovništva. Današnjim ljudima tako nešto je teško i zamislivo. Ali postupkom izgradnje cesta, u vidu svojevrsne „suradnje“ s lokalnim pokorenim stanovništvom, ekspanzionistička i nemilosrdna sila kakav je bio Rim, dobila bi čak i epitet dobrotvora; jer, iako su pregazili i ponizili dobar dio domaćeg stanovništva, oni im ipak pružaju pomoć te dugoročno gledano, njihov život čine boljim. U tom jadu i bijedi, što će stanovništvo pregažena duha učiniti, nego prihvatiti slamku spasa. Postupno će zaboraviti ono što se dogodilo te će mijenjanjem svog kulturnog identiteta prilagoditi život novim tekovinama. A ako jedna riječ može dobro opisati čovjeka, to je definitivno prilagodljivost, a takvih scenarija ima na pretek u povijesti čovječanstva.

Glede ovih promišljanja, postoji još jedna vrlo važna i zanimljiva poveznica, a ta je da je u jednom trenutku regrutiran velik broj domaćeg stanovništva, napose Breuka i Delmata, od

³²¹ Wilkes je na određeni način bio na tragu takvog zaključka kada je rekao: „*In quite a different category was the massive programme of strategic roads under Tiberius, built partly by the provincial Legions VII and XI controlling native labour, presumably mostly prisoners from the war 6–9*“ (J. J. Wilkes 1969, 452).

³²² Usp. primjerice W. Eck 2007, 115, gdje naglašava dvojakost politike regrutiranja pokorenih naroda u sustav auksilijarnih postrojbi, čime se drastično slabila moć neprijatelja te u isto vrijeme i jačao vojni potencijal rimskog imperija.

³²³ Usp. primjerice natpise CIL 3, 2776 (*princeps Delmatarum*), ILJug 1582 (*princeps Desitiatium*), CIL 3, 14328 (*praepositus Iapodum*), CIL 3, 14324, 14326 (*praepositus et princeps Iapodum*), ILJug 1853 (*princeps civitatis Docleatium*) te ILJug 280 (*princeps praefectus Scordiscorum*). O integraciji domaćeg stanovništva nakon rimskog osvajanja, usp. najnovije D. Dzino 2014, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

kojih je podignuto čak 15 kohorti (7 delmatskih i 8 breučkih).³²⁴ Naravno, nigdje nije zabilježeno kada su one osnovane, ali se pretežno smatra da se to desilo netom nakon rata.³²⁵ No opet se postavlja logično pitanje: ima li smisla odmah nakon rata regrutirati dosadašnjeg neprijatelja, ili je pak za takvo nešto potrebno određeno vrijeme, ali i posebna sredstva prilagodbe? Zato smatram da bi u pogledu osnivanja iliričkih kohorti, iznimno korisno sredstvo bila organizirana radna akcija. Ponovno, takvo je nešto bio čest primjer, posebice u ne tako davnoj povijesti.³²⁶

Vojska je očigledno sudjelovala u procesu izgradnje ovih cesta, ali po mom mišljenju, samo kao sredstvo kontrole prisiljene radne snage, odnosno kako bi osigurala neometani dovršetak tog građevinskog pothvata. Smatram da, za razliku od cesta iz 16./17. godine, vojne postrojbe nisu bile čimbenik koji je svojim naporima dovršio gradnju, što je možda bio razlog izostavljanja imena rimskih legija s javnog dokumenta kakav je bio Tiberijev natpis. Iako ova moja razmišljanja, barem za sada, ne može poduprijeti nekakav čvrsti i neoboriv dokaz, ipak smatram da sam iznio popriličan niz argumenata zašto takva razmišljanja valja imati na umu. Na kraju krajeva, u ovom je slučaju možda bolje postaviti pitanje zašto na natpisu nisu spomenute legije, nego u konačnici pokušati odgovoriti na pitanje tko je gradio navedene ceste.³²⁷

Na kraju, nakon ove poprilične rasprave, moram se vratiti na same trase ovih triju cesta, jer smatram da je sada jasno da se barem jednu od njih – onu koja je vodila *ad Bat(h)inum flumen* – može redefinirati. Rošadom kojom je „oslobođena“ trasa nekadašnje Abramićeve ceste *ad fines provinciae Illyrici*, otvorila se mogućnost objašnjenja najveće nedoumice vezane za Tiberijeve ceste prema unutrašnjosti. Sada, kada je cesta prema dolini Vrbasa „oslobođena“, smatram da na mjestu Abramićeve ceste *ad fines provinciae Illyrici*, zapravo treba tražiti cestu *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus*.

³²⁴ Kohorte Delmata: C. Cichorius 1900, 280-283; M. Zaninović 1967, 70-74; J. Spaul 2000, 302-311. Kohorte Breuka: C. Cichorius 1900, 257-260; J. E. Bogaers 1969, 36-44; J. Spaul 2000, 317-327.

³²⁵ M. Zaninović 1967, 70.

³²⁶ Usp. primjerice M. van der Linden 2008.

³²⁷ Na pitanje tko ih je gradio, ionako se ne može dati konačni odgovor, ali se zato može pokušati iznijeti prijedlog zašto – za razliku od natpisa iz 16./17. – na natpisu iz 19./20. nisu spomenute legije? Naravno da zbog činjenice što su legije gradile ceste iz 16./17. postoji realna indicija da su iste legije gradile i ceste s natpisa iz 19./20., ali se ne može tvrditi da za to nema sumnje. A sumnja u takvu tvrdnju svakako postoji, budući da legije nisu spomenute na tom natpisu, prema čemu postoji jednako realna indicija da te legije, u konačnici, možda i nisu bile glavni čimbenik koji je izgradio ceste s natpisa iz 19./20. godine. U tom slučaju, realno je predložiti da ih je gradio netko drugi, no konačan odgovor na to pitanje za sada se ne može donijeti na sigurnoj osnovi.

1.2.3.3. Ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus

Objavom vojne diplome iz Slavenskog Šamca, izdane Likaju, Birsovu sinu, rodnom iz Marsunije (*Marsunnia*, današnji Slavonski Brod),³²⁸ po mom je mišljenju postalo jasno da rijeka Bosna zapravo ne može biti rijeka koja čini granicu između Breuka i Oserijata, a samim time niti Velejeva *Bathinus flumen*.³²⁹ Navedena diploma ključan je dokaz za ubiciranje Breuka, jer dokazuje da je Marsunija (*Marsonie* na *Tab. Peut.*) činila njihovo integralno područje,³³⁰ što se uklapa u Plinijev navod da su Breuci bili naseljeni uz rijeku Savu.³³¹ S druge strane, terenska su istraživanja pokazala da je Plinijev i Velejev *Mons Claudius*,³³² najvjerojatnije lanac slavenskog gorja (Psunj, Papuk, Krndija, Požeška gora i Dilj).³³³ Plinije, naime, opisujući međuriječje Save, Drave i Dunava, navodi *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci*.³³⁴ Arheološka istraživanja u Zvonimirovu, locirala su Tauriske sjeverozapadno od slavenskog gorja,³³⁵ dok su istraživanja na lokalitetu Štrbinci, između Đakova i Budrovaca, pokazala da su Skordisci zauzimali područje istočno od navedenog gorja.³³⁶ Time je zapravo i potvrđeno da Oserijate valja tražiti zapadno od Breuka, kako su to još tvrdili Alföldy i Mocsy,³³⁷ te posebno Marić koji ih je lokalizirao na području Donje Doline.³³⁸ Dakle, čini se da su Oserijati zauzimali šire područje Gradiškog, Breuci Brodskog, a Skordisci Bosutskog Posavlja (gledajući po vertikali: istočno od krajnjih obronaka Dilja te istočno i sjeveroistočno od ušća rijeke Bosne u Savu).³³⁹

³²⁸ J. Mišktiv 1998; RMD 204.

³²⁹ Zanimljivo je primijetiti relativno novije radove M. Zaninovića i A. Domić Kunić, koji su, znajući za diplomu iz Slavenskog Šamca, ipak ostali pri starom mišljenju da je *Bathinus flumen* antičko ime za rijeku Bosnu (M. Zaninović 2003, 445; A. Domić Kunić 2006, 78-79).

³³⁰ J. Mišktiv 1998, 96.

³³¹ Plin. *HN*, 3.147.

³³² Plin. *HN*, 3.148; Vell. *Pat.* 2.112.3.

³³³ M. Dizdar – H. Potrelica, 2002, 118.

³³⁴ Plin. *HN*, 3.148.

³³⁵ M. Dizdar 2013.

³³⁶ M. Dizdar 2013a. Za vinkovačko područje usp. M. Dizdar 2001.

³³⁷ A. Mocsy 1974, 54-55, Fig. 9; G. Alföldy 1964, 254; G. Alföldy 1965a, 326-327.

³³⁸ Z. Marić 1964, 73.

³³⁹ Da su Breuci (Panonci) graničili sa Skordiscima, svjedoči i navod Kasija Diona (Dio. Cass. 54.31.2), a to je potvrdio i natpis iz Varaždinskih Toplica, na kojemu je zabilježen Kvint Gavije Fronton, centurion XIII. legije Gemine i prefekt peregrinskih zajednica Skordiska, Breuka i Jaza (D. Kušan Špalj 2015, 50-54, 152, kat. br. 64). Prvotno čitanje natpisa Kvinta Gavija Frontona treba neznatno korigirati, budući da je u toj restituciji napisano je da je bio *primus pilus*, no on je zapravo bio obični centurion XIII. legije Gemine (prije imena legije javlja se centurionski znak koji podsjeća na arapsku brojku „7“): *Q(uintus) Gavi[u]s Q(uinti) f(ilius) Pub(lilia) / Fronto 7(centurio) leg(ionis) XIII / Gem(inae) praef(ectus) civitatium / Scordisc(orum) et Breuco(rum) / et Iasorum beneficio / Imperatoris tra(n)s(latus) / successio(n)ibus in leg(ione) IIII / Macedonic(a) dedicavit / Bachylus lib(ertus) eius*.

Nakon ovog kratkog opisa postaje jasno da rijeka Bosna, koja utječe u Savu kod Slavenskog Šamca – dakle 45 km istočnije od Slavenskog Broda – ne može biti granična rijeka između Breuka i Oserijata, već tu rijeku treba tražiti zapadnije, između Gradiškog i Brodskog Posavlja. A jedine rijeke koje dolaze u obzir tako postaju Vrbas kao desna, i Orjava kao lijeva pritoka Save. Vrbas utječe u Savu kod Srpca, a Orjava nešto nizvodnije, kod Slavenskog Kobaša te s obroncima Motajice i Požeške gore, te dvije rijeke čine prirodnu granicu između Gradiškog i Brodskog Posavlja.

Smatram da je već nakon ovih konstatacija jasno koja je rijeka zapravo *Bathinus flumen*, no da bih potkrijepio svoja razmišljanja, moram napraviti mali ekskurs kako bih razlučio neka stara, ustaljena mišljenja veze panonske hidronimije.

1.2.3.3.1. Pitanje rijeke *Bathinus*

Iz dosadašnje je rasprave jasno naznačeno kako veliki problem pravilnom zaključivanju katkada stvaraju ustaljena mišljenja koja ne stoje na čvrstim i neoborivim činjenicama. No to je realnost s kojom se istraživači uvijek moraju suočavati, koliko god to bio težak posao. Gotovo je nemoguće naići na tvrdnju koja barem u maloj osnovi ne leži na određenoj pretpostavci, no dok god je u tekstu naznačeno da je riječ o pretpostavci te – dok su god doneseni izvori i argumenti na kojima ona stoji – neće nastupiti veliki problemi, jer naknadnim će istraživačima biti očišćen put za daljnje zaključivanje. No pitanje antičke topografije u nekim je slučajevima toliko zamršena i komplicirana stvar koja je često osuđena isključivo na zaključivanje na osnovi pretpostavki. A kada ta topografija nije glavna tematika određenog rada, često se ne navede narav i argumentacija temeljnih pretpostavki, već se povezivanje današnjih toponima s antičkim nerijetko spomene kao sigurna stvar. I tu se stvore veliki problemi pri izvođenju zaključaka koji će se bazirati na tim dostignućima, jer ponekad je nemoguće provjeravati baš svaku sitnicu.

Takav je i slučaj s imenima rijeka, za koja se naizgled čini da su jasno definirana u antičkim izvorima. No zapravo je često riječ o proizvoljnom zaključivanju, baziranom na osnovi potencijalnih etimoloških i terenskih poveznica, što zna uzrokovati „sigurne“ zaključke pri povezivanju antičkih i današnjih imena rijeka. U mnogim je slučajevima evidentan etimološki kontinuitet u nazivlju rijeka, pa je tako *Savus* = Sava, *Dravus* = Drava, *Danuvius* = Dunav,

Colapis = Kupa, *Drinus* = Drina. No takav se kontinuitet nije svugdje zadržao, a kao dobre primjere valja izdvojiti Krku i Cetinu, koje su bile antički *Titius* i *Hippus*.³⁴⁰

Dakle, jasno je da je većina rijeka praktički zadržala isto ime, no evidentno je i da je u nekim slučajevima došlo do nazivnog diskontinuiteta, što upozorava na veliki oprez pri korištenju etimoloških poveznica kao isključivog kriterija u povezivanju antičkih s današnjim nazivima rijeka. Kao primjer neargumentiranog povezivanja navest ću slučajeve kod antičkih *Oeneus*, *Valdasus* te upravo *Bathinus flumen*, koje su sve odreda pogrešno interpretirane u stručnoj literaturi.

Tako primjerice Bojanovski bez većeg pojašnjenja definira Ptolomejev *Oeneus* kao Unu,³⁴¹ očigledno na osnovi potencijalnih etimoloških poveznica, no iz izvora je jasno da je to rijeka koja utječe u Jadransko more kod Tarsatike.³⁴² Zato je najvjerojatnije da je tu zapravo riječ o Rječini kod današnje Rijeke.³⁴³

Plinijev *Valdasus* je bez prevelikog razloga izjednačen s Ukrinom,³⁴⁴ bosanskom rijekom koja se ulijeva u Savu oko 9 km jugozapadno od Slavenskog Broda (nedaleko od sela Koraće). Jedini izvor u kojemu se spominje *Valdasus* jest Plinije Stariji koji navodi dvije gornje pritoke Save, koje su i same značajne – *supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles*. Prije njih spominje da Kolapis utječe u Savu kod Siscije (*Colapis in Saum influens iuxta Sisciam*) te da Bakuntij utječe u Savu blizu Sirmija (*alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit*).³⁴⁵ Budući da je Plinije za Kolapis i Bakuntij ostavio i podatke gdje se one ulijevaju u Savu, lako ih je povezati s Kupom i Bosutom,³⁴⁶ što je u potpunoj suprotnosti sa *Valdasom* i *Urpanom*, jer smo po njihovom pitanju osuđeni samo na etimološke i terenske poveznice, a samim time i na pretpostavke.

³⁴⁰ Krka (*Titius flumen*): Plin. *HN* 3.129; 3.139-140; Ptol. *Geog.* 2.16.24; v. posebno natpis CIL 3, 6418 = 9896 (Kat. I., br. 127) iz Mratova: *secus Tit(i)um flumen*. Cetina (*Hippus flumen*): CIL 3, 3202 (Salona): *pontem Hippis flumi/nis*; te posebno ILJug 144 (*Tilurium*): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et N(umini) H(ippi) fl(uminis)*.

³⁴¹ I. Bojanovski 1988, 47, 304, bilj. 1. Usp. i I. Borzić 2014, 39.

³⁴² Ptol. *Geog.* 2.16.

³⁴³ M. Kozličić 1990, 82-84. O rimskoj Tarsatici usp. M. Blečić 2001; te najnovije J. Višnjic 2009, 27-33 gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

³⁴⁴ Prvi koji je povezoao Ukrinu s *Valdasom* bio je W. Tomaschek 1880, 500, no tu je riječ o nasumičnom pokušaju, a taj se podatak kasnije javlja i kod novijih autora (usp. I. Bojanovski 1988, 341, 382; A. Domić Kunić 2004, 166).

³⁴⁵ Plin. *HN* 3.148.

³⁴⁶ Povezivanje Kupe s rijekom *Colapis* jasno je i na osnovi etimologije, no da nam Plinije nije donio podatak gdje se Bakuntij ulijeva u Savu, teško bismo ga na osnovi etimologije povezali s Bosutom.

No *Urpanus* je na osnovi etimologije i drugih izvora lako povezati s Vrbasom, koji stvarno jest značajna rijeka. Uz etimološke poveznice, ključan je navod na Peutingerovoj karti, gdje se na trasi posavske magistrale, između Servicija (Gradiška) i Marsonije (Sl. Brod) spominje postaja *Urbate*, koja je i na osnovi terenskih podataka ubicirana na područje Srpca (mjesto gdje Vrbas utječe u Savu). Dakle, jasno je da je postaja nazvana po rijeci *Urpanus* (*Urbanus*), jer na tom mjestu *Urpanus* utječe u Savu.³⁴⁷ No što je sa Valdasom? Kakva je bila logika povezivanja Ukriane s tim imenom?

Budući da se tu nisu sačuvali nikakvi etimološki dodiri, jedino što je preostalo bilo je načiniti određenu dedukciju. Dakle, kako je bilo ustaljeno da je *Oeneus* Una, odnosno da je *Bathinus* Bosna, očito je po kriteriju dužine toka, sljedeća rijeka za povezivanje s Valdasom postala Ukrina. No bez obzira na gore spomenute argumente vezane za interpretacije oko Une i Bosne, postavlja se logično pitanje: zašto bi Plinije izdvojio Vrbas i Ukrinu, a ne bi spomenuo Bosnu te posebice Unu? Naravno, tu se postavlja i pitanje izvora kojega je Plinije koristio pri nabranjanju panonskih rijeka,³⁴⁸ ali njegovo eventualno određivanje neće u konačnici pojasniti kriterij Plinijeva nabranjanja.

No smatram da je kriterij Plinijeva nabranjanja poprilično jasan. Na prvome je mjestu naveo Kupu i Bosutu, koje su ne samo značajne pritoke Save, već i rijeke koje se ulijevaju kraj važnih panonskih središta (Siscija i Sirmij), čime je dodatno naglašena njihova topografska važnost. Nakon njih, on najvjerojatnije navodi dvije preostale najznačajnije rijeke savskog sliva, a kao kriterij, po samoj se logici nameće njihov plovni potencijal te ukupna dužina njihova toka. Budući da *Oeneus* nikako ne može biti Una te da je *Urpanus* definitivno Vrbas, smatram da je logično zaključiti da je antički naziv za Unu bio *Valdasus flumen*.³⁴⁹ Nakon navoda Kupe i Bosuta, Plinije je jednostavno izdvojio preostale dvije glavne pritoke Save, koje su dobrim dijelom plovne, a samim tim i značajne. Budući da je Una, nakon Kupe, najveća pritoka Save, koja u nju utječe uzvodnije od Vrbasa, logično je da ju je Plinije spomenuo na prvom mjestu.³⁵⁰

³⁴⁷ I. Bojanovski 1984, 174-179.

³⁴⁸ O njima usp. A. Domić Kunić 2004.

³⁴⁹ Takvog je mišljenja bio i M. Ihm 1896, 78, koji je *Valdasus flumen* povezao s božanstvom *Vidasus*, zabilježenom na natpisima iz Topuskog (CIL 3, 3941, 10819; AIJ 516, 517).

³⁵⁰ Rijeke Una i Vrbas i danas su dijelom plovne te su uz Savu, Neretvu i Drinu jedine plovne rijeke na području Bosne i Hercegovine.

Bez obzira na to što je Mayer s preciznim argumentima osporio Sarijinu teoriju o etimološkim poveznicama između rijeke Bosne i *Bathinus flumen*,³⁵¹ ona je ipak postala općeprihvaćena, posebno kod Alföldya i Bojanovskog (na kojega je dodatno utjecao i Budimir).³⁵² No pronalaskom diplome iz Slavenskog Šamca,³⁵³ postalo je jasno da rijeku *Bathinus* valja tražiti zapadno od Slavenskog Broda te da je antičko ime rijeke Bosne glasilo *Basanus*. Naime, na Peutingerovoj je karti nakon Marsonije navedena postaja *Ad Basante*, dok se u Kozmografiji Anonima Ravenjanina spominje u inačici *Bassantis*.³⁵⁴ Bojanovski je pokušavao povezati ime postaje *Ad Basante (Bassantis)* s današnjim imenom rijeke Bosut, no tome u prilog ne idu ni povijesne, ni terenske, a niti etimološke činjenice.³⁵⁵ U prvom se redu to odnosi na već spomenuti navod Plinija da se rijeka Bakuntij ulijeva u Savu nedaleko od Sirmija. Bakuntij ne može biti ni jedna druga rijeka nego Bosut, pa se povezivanje antičkog toponima *Ad Basante* s današnjim hidronimom Bosut ne može smatrati opravdanim. Postaja se i ranije ubicirala na neposredno područje gdje se rijeka Bosna ulijeva u Savu, odnosno na područje kod Slavenskog Šamca,³⁵⁶ tako da smatram očitim da je *Ad Basante* značilo ništa drugo nego „Na Bosni“ ili „Kod Bosne“. Iz toga je evidentno da je postaja *Ad Basante*, odnosno *Basantis*, nazvana po rijeci koja se kraj nje ulijeva u Savu. Prema tomu, posredstvom imena postaje, sačuvalo nam se i antičko ime rijeke Bosne (*Basanus flumen*).³⁵⁷

Dakle, identična je stvar kao i s postajom *Urbate*, koja je nazvana po Vrbasu s obzirom na to da se on na tom mjestu ulijeva u Savu, a slična je stvar i s Marsonijom (iliti Marsunijom) jer se na mjestu Slavenskog Broda u Savu ulijeva rijeka Mrsunja, ali i s Drinom, po čijem je

³⁵¹ A. Mayer 1932, 114-119. Usp. i N. Vulić 1933.

³⁵² G. Alföldy 1964; G. Alföldy 1965a; I. Bojanovski 1974, 198; M. Budimir 1959. Na opću prihvaćenost Sarijine pretpostavke, važnu je ulogu odigrao i raniji Goossov pokušaj u povezivanju *Bathinus* s Bednjom (C. Gooss 1876, 453), kojega je u konačnici definitivno eliminirao Tiberijev natpis, budući da cesta od 158 milja nikako ne bi mogla povezati Salonu s Hrvatskim zagorjem.

³⁵³ J. Miškiv 1998; RMD 204.

³⁵⁴ *Rav. Cosm.* 4.19.

³⁵⁵ I. Bojanovski 1984, 186-188. Na njega je očito utjecao D. Sergejevski 1958, 264, koji je, ignoriravši Plinijev navod o Bakuntiju, pokušao izjednačiti današnje ime Bosut s antičkim *Ad Basante*. Temeljem tih domišljanja, ali i ignoriranjem Plinija, *Bacuntius* se nije samo izjednačavao s postajom *Ad Basante* s Peutingerove karte već čak i s *Bathinus flumen* (usp. M. Babić 2009). Ustaljena pretpostavka da je *Bathinus* antičko ime za Bosnu, utjecala je i na S. Andrića, koji na osnovi tog domišljanja također pokušava izjednačiti postaju *Ad Basante* s Plinijevim Bakuntijem (S. Andrić 2018, 17-22).

³⁵⁶ Usp. D. Sergejevski 1958, 263. Bojanovski je bio na dobrom tragu pravog ubiciranja postaje kada se osvrnuo na prijelaz preko Save kod Slavenskog Šamca te na očiti rimski supstrat u imenu srednjovjekovne utvrde Kostroman u Kruševici (I. Bojanovski 1984, 190, 195), ali je odbijao prihvatiti činjenicu da je *Ad Basante* „Kod Bosne“, pa je postaju tražio što bliže Bosutu, u okolici Županje (I. Bojanovski 1984, 186-187, 195-199). Najvjerojatnije je da se postaja nalazila na mjestu Kostromana u Kruševici kod Slavenskog Šamca, blizu kojega se u zadnje vrijeme odvijaju arheološka istraživanja pod vodstvom Lidije Miklik-Lozuk iz Muzeja Brodskog Posavlja.

³⁵⁷ To je još pomišljao i N. Vulić 1933, 5-7.

ušću također nazvana postaja s itinerara (*Drinum fl.* na *Tab. Peut.*). Očito je, dakle, da rijeke Vrbas i Bosna svoje nazivne korijene vuku još iz predrimskog vremena, kada su bile znane kao *Urpanus (Urbanus)* i *Basanus*, što nije slučaj s Unom, drugom najvećom pritokom Save, za koju je sasvim izgledno da je u antici bila poznata kao *Valdasus flumen*.

Dužnost mi je sada vratiti se na zaključak o konačnom povezivanju antičke *Bathinus flumen* s njezinim današnjim imenom. Dakle, već sam napomenuo da rijeku koja je činila odredište Tiberijeve ceste valja tražiti zapadno od Slavenskog Broda. Ta rijeka treba činiti prirodnu granicu između oserijatskog i breučkog područja, odnosno granicu između područja Gradiške i Brodske Posavine. Na osnovi terenskih odrednica, u obzir dolaze samo dvije rijeke: Vrbas kao desna i Orljava kao lijeva pritoka Save. One čine prirodnu komunikaciju između zapadnih obronaka Motajice s južne (bosanske), odnosno obronaka slavenskog gorja sa sjeverne (hrvatske) strane savskog toka te kao takve čine granicu između Gradiške i Brodske Posavine.

Iz ostalih je izvora jasno da je Vrbas u antici bio znan kao *Urpanus flumen* te da se na njegovu ušću nalazila postaje *Urbate*, što svjedoči o etimološkom kontinuitetu naziva te rijeke. Prema tomu, Vrbas nikako ne može biti *Bathinus flumen*. To može biti samo Orljava.

1.2.3.3.2. Odredište ceste

Moram priznati da sam proučavajući ovu problematiku, u početku čak pomišljao da je Vrbas zapravo *Bathinus flumen*. Kada sam primijetio da je Abramićevo čitanje Tiberijeva natpisa iz 16./17. godine bazirano na više pretpostavki, bilo mi je jasno da cestu *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus* valja tražiti na trasi ceste za koju je Bojanovski mislio da se zvala *ad fines provinciae Illyrici*. Eliminiranjem te pretpostavke sve je postalo logično. Više se nije morao tjerati mak na konac u traženju nepodudaranja milijacije s natpisa (167 milja) i Antoninova itinerara (154 milje prema Serviciju) te se nije moralo zaključivati da „cesta koja vodi *ad fines* zapravo nije vodila *Ad Fines*“.³⁵⁸ Također,

³⁵⁸ Ovdje sam parafrazirao bilješku Bojanovskog, koja je bila bazirana na činjenici da je postaja *Ad Fines* prema *Tab. Peut.* udaljena od Servicija 16 milja. Ako se tih 16 milja oduzme od ukupne udaljenosti od Salone do Servicija (154 milje) dobivamo 138 milja. Produkt toga bile su razne pretpostavke, od kojih je jedna glasila da cesta možda nije završavala u postaji *Ad Fines* (I. Bojanovski 1974, 43, 125-126). Bilo je i drugih pretpostavki, poput onih da je cesta išla nekim trećim smjerom; ili da pretpostavljeni *ad fines* s Tiberijeva natpisa nije isto što i *Ad Fines* s Peutingerove karte. To najbolje opisuje rečenica Bojanovskog da se mogu „samo izvoditi zaključci u okviru pretpostavki“ (usp. I. Bojanovski 1974, 125-126). Na osnovi iznesenog, smatram da su sve te pretpostavke sada nepotrebne.

više se nije moralo pretpostavljati da su ceste *ad Hedum castellum Daesitiatum* i *ad Bat(h)inum flumen*, većim dijelom, praktički iste ceste.

Postalo mi je jasno da je Abramićeva pretpostavka stvorila dodani čvor u zamršenom klupku pitanja rijeke *Bathinus*, a povezivanjem Vrbasa s tom rijekom sve je postalo smislenije. Cesta od Salone do Servicija, prema Antoninovu itineraru iznosi 154 milje, što je puno lakše uklopiti s podatkom s Tiberijeva natpisa iz 19./20. (158 milja), negoli što je bilo Bojanovskom, kada je na tu trasu pokušao „prilijepiti“ cestu dugačku 167 milja, koja vodi do nesigurnog odredišta. No kada sam došao do spoznaje da Vrbas ne može biti *Bathinus flumen*, jer iz izvora je jasno da se Vrbas zvao *Urpanus flumen*, shvatio sam da sam čitavo vrijeme krivo gledao na odredište same ceste, koje je, na neki način, čak i relativno precizno navedeno na samom natpisu.

Dakle, na natpisu piše da cesta vodi *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus, a Salonis munit per milia passuum CLVIII*. Ostavimo sada po strani spoznaju da su Vrbas i Bosna zapravo *Urpanus* i *Basanus* te pokušajmo pretpostaviti da je bilo koja od tih rijeka *Bathinus flumen*. Nakon toga, postavimo si pitanje: je li moguće da cesta od Salone vodi do rijeke Bosne ili do Vrbasa u dužini od 158 milja te da pri tome čini granicu između posavskih etnija, Breuka i Oserijata? Smatram da je odgovor na to pitanje poprilično jasan, jer na natpisu je jasno naznačeno da cesta vodi *ad Bat(h)inum flumen*, dakle „do rijeke *Bathinus*“! Prema tomu, to ne mogu biti ni Bosna ni Vrbas, jer cesta bi do tih rijeka došla puno prije nego što bi došla do svog konačnog odredišta. A odredište ceste je bila rijeka *Bathinus*! Da su Bosna ili Vrbas bili spomenuti na natpisu, onda bi na njemu najvjerojatnije bilo navedeno da cesta vodi uzduž ili kraj tih rijeka, a ne do njih.³⁵⁹

No cesta vodi „do rijeke *Bathinus*“, po čemu smatram da je jasno da tu rijeku valja tražiti na hrvatskoj strani posavskog sliva.³⁶⁰ To treba biti lijeva pritoka Save, čije ušće čini odredište Tiberijeve ceste. Jedino je ušće rijeke mogao biti precizan pojam za odredište ceste, dok bi svaki drugi dio riječnog toka bio apsolutno neodređen pojam. Dakle, kada cesta dođe

³⁵⁹ Takva se konstrukcija nalazi na natpisu CIL 3, 5755 = 11846, gdje je navedeno da cesta vodi uz rijeku Dunav: *Imp(erator) Caesar / M(arcus) Aureliu/s Antoni/nus Pius Fe/lux Aug(ustus) Par/t(hicus) maximus / Brit(annicus) maxim/us tr(ibunicia) p(otestate) X[V imp(erator) III co(n)s(ul) design(at)us IIII] / viam iuxta / amnem Da/nuvium fi/eri iussit a / Boi{i}odur<o=V> in / Saloato m(ilia) p(assuum) / XV.*

³⁶⁰ Mislim da je po tom je pitanju pogrešku načinio G. Alföldy 1965a, 326, koji je smatrao da „u obzir dolaze samo južne pritoke Save“. Smatram da je stvar zapravo obrnuta. Naravno, u vrijeme kada se Alföldy bavio ovim pitanjem, nije bila poznata diploma iz Slavonskog Šamca, pa se nije niti mogao fiksirati teritorij Breuka, tako da su njemu preostale samo pretpostavke.

do rijeke *Bathinus*, odnosno kada se po prvi puta susretne s njom, tada cesta konačno staje.³⁶¹ Tada ona dolazi do odredišta! A ta rijeka, uz to, čini granicu između Gradiškog (Oserijati s Donjom Dolinom) i Brodskog Posavlja (Breuci s Marsunijom).

Dakle, mislim da je jasno da navedena rijeka može biti samo rijeka Orlava te da je cesta od Salone vodila do područja gdje se Orlava ulijeva Savu, odnosno do lokaliteta Dvorine između Pričca i Slavenskog Kobaša. Time se zapravo rješavaju sve nedoumice. Cesta je prirodnim putem, preko Vagnja, Livanjskog i Kupreškog polja, pa dolinom Plive i Vrbasa, povezala Dalmaciju s Posavinom, a odredište joj je bilo kod gaza preko Save, na mjestu ušća Stare Orlave. Ta je cesta s godinama doživjela brojne nadogradnje i spojeve te je u itinerarima prisutna u različitim inačicama,³⁶² prema kojima je očito da je kasnije dobila i zapadni ogranak prema Serviciju, sjedištu panonske riječne flote u kasnoj antici.³⁶³ Tiberijeva je cesta originalno vodila prema sjevernim obroncima Motajice, do ušća Stare Orlave, odnosno do mosta preko Save, čiji su ostatci potvrđeni na položaju Dvorine između Pričca i Slavenskog Kobaša.

Naime, tijekom iznimno niskog vodostaja 2000. godine, na lokalitetu Dvorine, kod starog ušća Orlave, mještani su iz korita Save izvukli nekoliko masivnih kamenih blokova, koji su kasnije prebačeni u Muzej Brodskog Posavlja. U suradnji s ronjocima iz Kluba podvodnih aktivnosti „Marsonia“, brodski su arheolozi naknadno izvršili podvodno rekognosciranje navedenog terena, čime je ustanovljeno da se u koritu Save nalazi još četvrtastih kamenih

³⁶¹ Da je tomu istina dokazuju analogni primjeri s natpisa iz ostalih dijelova Rimskoga Carstva. Tu se posebno ističe nekoliko miljkoka koji svjedoče da je *via Aemilia* u Augustovo doba bila popločana od Arimina do rijeke Trebije: *Imp(erator) Caesar Augustus / pontifex maximus co(n)s(ul) / XIII tribunicia potestate XXII / viam Aemiliam ab Arimino / ad flumen Trebiam / muniendam curavit / LXXIX* (CIL 11, 8103, usp. i AE 1952, 56 = 1957, 215; AE 2000, 584). Rijeka Trebija se ulijeva u rijeku Po kod Placentije, a *via Aemilia* je upravo vodila od Arimina do Placentije (odnosno do ušća Trebije u Po, usp. G. Radke 1973, 1575-1595). Dobar primjer su i natpisi o gradnji ceste *via Claudia Augusta*, koja je povezala Padsku dolinu sa granicom na Dunavu, do pomoćnog logora *Submuntorium* (o njoj detaljno: G. Grabherr 2006). Prvi natpis, pronađen na granici Recije i Italije (CIL 5, 8003, Rabland) doslovno kaže da je cesta popločana od Pada do Dunava (*munit a flumine Pado a<d=T> flumen Danuvium*). Na drugom je pak natpisu (CIL 5, 8002, Cesio) navedeno da je cesta popločana od Altina do Dunava (*munit ab Altino usque ad flumen Danuvium*). Iako je *Altinum* smješten oko 60 km sjeverno od ušća Pada u Jadran, on se nalazi unutar velike Padske doline, tako da je navod rijeke Po na natpisu iz Rablanda više bio opisnog karaktera, jer je cesta povezala dolinu Pada s Dunavom (usp. G. Grabherr 2006, 64-68; A. Kolb 2012, 67; A. Kolb – L. Zingg 2016, 14). Cesta nije vodila uz navedene rijeke, već je jednostavno povezala njihove doline. U trenutku kada je cesta došla do Dunava, došla je i do svog odredišta.

³⁶² I. Bojanovski 1974, 51-127.

³⁶³ *Not. Dign. occ.* 32.55.

baza i to u pravilnim razmacima, što sugerira da se na tom mjestu nalaze ostatci rimskoga mosta.³⁶⁴

Među kamenim blokovima s lokaliteta Dvorine posebno se ističe jedan ulomak s natpisom, a na istom su mjestu pronađena i dva masivna ulomka miljokaza (sl. 11), što posebno ukazuje na to da je rimska cesta prelazila Savu kod ušća Stare Orljave. Natpis je dosta oštećen, a budući da je riječ o pješčenjaku, teško je čitljiv, no na donjem dijelu kamena, sačuvana su slova AVG, dok se iznad njih nazire i ostatak broja (sl. 12). Ne mogu reći sa sigurnošću kakav je karakter tog natpisa, jer postoji mogućnost da je riječ o natpisu na građevnom bloku, ali i da je riječ o ostatku miljokaza. S obzirom na stanje kamena, trebalo bi ga detaljno konzervirati te pokušati skenirati modernim metodama, kako bi se natpis mogao detaljno analizirati.

Slika 11. Ulomci miljokaza s lokaliteta Dvorine na rijeci Savi (Muzej Brodskog Posavlja, snimio N. Cesarik)

Slika 12. Ulomak kamena s natpisom s lokaliteta Dvorine na rijeci Savi (Muzej brodskog Posavlja, snimio N. Cesarik)

³⁶⁴ Zahvaljujem se kolegici Lidiji Miklik-Lozuk iz Muzeja Brodskog Posavlja na ustupljenim informacijama o ovom značajnom otkriću.

Upravo na mjestu Dvorina, Savu je prelazila i posavska magistrala od Siscije do Sirmija, nakon kojega je zaobilazila poplavno područje Jelas polja te nastavljala dalje prema Marsuniji, i to obroncima Dilja, pravcem: Lužani – Oriovac – Sibinj – Slavonski Brod.³⁶⁵ Dakle, cestom *ad Bat(h)inum flumen*, povezan je glavni grad provincije (Salona) s posavskom magistralom Siscija – Sirmij, na mjestu prijelaza preko Save, odnosno kod starog ušća rijeke Orljave (*Bathinus flumen*).

Ukupna udaljenost tako definirane ceste, iznimno se dobro uklapa u podatke s Antoninova itinerara i Tiberijeva natpisa. Cesta *ad Bat(h)inum flumen*, prema Tiberijevu je natpisu ukupno iznosila 158 milja, što sasvim može odgovarati udaljenosti do Dvorina kraj Pričca. Trasa je bila nešto duža od trase prema Serviciju (154 milje prema Antoninovu itineraru), što je i logično s obzirom na terenske okolnosti. Trasu ceste je, dobrim dijelom, detaljno opisao Ivo Bojanovski, no misleći da je to tzv. cesta *ad fines provinciae Illyrici*.³⁶⁶

Izgleda da su mnoge postaje na Savi, posebice one na breučkom teritoriju, ili neposredno uz njega, bile nazivane prema ušćima rijeka koje upravo na njihovim područjima utječu u Savu. Tako je *Urbate* nazvan po ušću Vrbasa, *Marsunnia* po ušću Mrsunje (ili obratno?), a *Ad Basante* (*Bassantis*) prema ušću Bosne.³⁶⁷ Identično njima, odredište Tiberijeve ceste bilo je *ad Bathinum flumen*, odnosno područje između Pričca i Slavenskog Kobaša, gdje rijeka Orljava (*Bathinus flumen*) utječe u Savu. *Bathinus flumen* bila je izvorna breučka rijeka, koja je prirodno povezivala dva integralna područja te etnije – Požešku kotlinu i Brodsku Posavinu,³⁶⁸ te su se upravo zbog toga panonski Breuci predali na njoj 8. godine po Kristu. Svojevrstu klopku povezivanju *Bathinus flumen* s rijekom Orljavom činile su ustaljene pretpostavke, koje su antički *Bathinus* s današnjim rijekama pokušavale povezati isključivo na osnovi potencijalnih etimoloških dodira. No smatram da su arheološki podatci, literarna i

³⁶⁵ I. Bojanovski 1984, 181-184.

³⁶⁶ I. Bojanovski 1974, 51-127. Za razliku od itinerarskih cesta koje su vodile prema Serviciju, Tiberijeva cesta je išla istočnije, prema obroncima Motajice, a njezin bi točan pravac tek trebalo odrediti. Po mom mišljenju, možda bi ju trebalo tražiti na potezu od Klasnice kod Laktaša, pa desnom obalom Vrbasa – preko Milosavaca, Papažana i Starog Martinca – sve do Srpeca te dalje do prijelaza preko Save kod starog ušća Orljave. Budući da ta cesta velikim dijelom ide kroz područje Bosne i Hercegovine, nisam bio u prilici istraživati ju na terenu, tako da pitanje njezine točne trase ostaje otvoreno. Naravno, kod definiranja točne trase, treba voditi i računa na poplavna područja, kojih je na ovom području u antici zasigurno bilo više nego danas. Velika je zasluga I. Bojanovskog što je terenski istraživao dijelove ove ceste, no smatram da bi njezinu cijelu trasu ipak trebalo detaljno revidirati. Za pravo definiranje ove trase trebat će načiniti detaljan pregled terena, koristeći se georeferenciranim terenskim podacima te posebice LiDAR-om.

³⁶⁷ Uz njih valja napomenuti i postaju *Drinum fl.* na *Tab. Peut.*, odnosno *Drinum* kod Anonima Ravenjanina (*Rav. Cosm.* 4.19), koju treba tražiti oko ušća Drine u Savu (usp. I. Bojanovski 1984, 211-218).

³⁶⁸ M. Dizdar – H. Potrebica 2002, 119; M. Dizdar – H. Potrebica 2005, 64.

epigrafska vrela te posebice terenske odrednice, opovrgnule pokušaje povezivanja Bosne ili Bednje s rijekom *Bathinus*. Kao i u slučaju Krke, Cetine ili primjerice Une, riječ je o rijeci koja u svom nazivu nije sačuvala autohtoni predrimski korijen, već je s novopridošlim slavenskim stanovništvom, dobila i novo ime – Orjava.³⁶⁹

Mjesto na kojemu rijeka Orjava utječe u Savu (ušće Stare Orjave), vjerojatno je bilo poznato kao *Ad Bathinum*, a tu se potencijalno razvilo i određeno naselje.³⁷⁰ No budući da rijeka Orjava nije plovna, a samim time niti značajna,³⁷¹ položaj njezina ušća nije imao potencijala kakvoga su imali položaji oko ušća Une, Vrbasa i Bosne, tako da eventualna postaja *Ad Bathinum* (ako je uopće i postojala u kasnijim dobima), nije bila navedena u mjerodavnim itinerarima.³⁷² No to je primjetno i kod ostalih odredišta Tiberijevih cesta, gdje neka uopće nisu bila niti tradirana u itinerarima (*ad imum montem Ditionum Ulcirum*), dok su u slučaju drugih, odredišta kasnijih odvojaka postala važnija od onih iz Tiberijeva vremena (primjerice odvojak od *Staneceli* prema Argentariji na Tiberijevoj cesti *ad Hedum castellum Daesitiatum*).

Na kraju, moram napomenuti i jednu zanimljivu etimološku poveznicu između antičkih i današnjih vremena, jer upravo je na području donjeg toka rijeke Orjave, odnosno blizu njezina ušća u Savu, smješteno selo Batrina kod Lužana, što bi moglo uputiti da se ime rijeke *Bathinus* sačuvalo u imenu tog slavenskog sela. Zanimljivo je primijetiti Mayerovu konstataciju kako je glas *a* u antičkom *Bathinus* možda bio kratak,³⁷³ što bi svakako odgovaralo izgovoru imena sela Batrina. No ono što se čini posebno zanimljivim jest

³⁶⁹ Definicija riječi *orjava* prema *Hrvatskom enciklopedijskom rječniku* (Sv. 7, Novi Liber, Zagreb 2004, str. 186) glasi: „1. bučno prolaženje, probijanje brze rijeke ili potoka; 2. tutnjava, grmljavina, treskanje (zvukovi velike snage koje proizvode jaki izvori kao topovi, lavine itd.“ Izvodi se od glagola „oriti se“ (*prasl.* orati, oriti) u značenju: „razlijegati se na velikom otvorenom prostoru; odjekivati, odzvanjati (o zvuku ili glasu)“. Usp., primjerice, F. Stošić 1927, 20: „Šum i orjava vječna su pjesma Manojlovca.“. Ime rijeke Orjave može se povezati sa činjenicom da je ona često bujala, tako da bi njezino doslovno značenje mogli povezati s riječi „bujica“. Slična je stvar i s potokom Orljača na južnom Velebitu, poznatom po svom bujičnom toku koji ljeti presušuje, a koji izvire između Velikog i Malog Štirovca te se ulijeva u Malu Paklenicu kod kote 485, između Jukića dolina i Runjavice.

³⁷⁰ Određene nalaze spominje I. Bojanovski 1984, 184. Djelatnici Muzeja Brodskog Posavlja na mjestu Dvorina kraj Pričca uočili su ostatke temelja kamenog zida, no na tom mjestu nisu bila podvrgnuta nikakva arheološka istraživanja. I sam toponim Dvorine vrlo je indikativna imena te bi mogao sugerirati da je na tom mjestu postojalo određeno naselje.

³⁷¹ Eventualno je bilo moguće splavarenje manjega obujma. Danas je tok Orjave reguliran, što ju je učinilo potpuno neplovnom. Također, regulacijom je izmijenjeno i njezino ušće, tako da danas postoji termin „ušće Stare Orjave“, a meandri njezina starog toka dobro su vidljivi na zračnim snimkama kod toponima „Dvorine“ između Pričca i Slavenskog Kobaša.

³⁷² Zato rijeka *Bathinus* nije ni spomenuta kod Plinija, jer ona za razliku od Une (*Valdasus*) i Vrbasa (*Urpanus*), nije značajna rijeka.

³⁷³ A. Mayer 1932, 116-117.

činjenica da se otprilike 1,5 km sjeveroistočno od samog sela, na Topografskoj karti 1:25000, nalazi toponim „Široka Batrina“, pored kojega se nalazi i toponim „Brod“, smješten uz rijeku Orljavu, nedaleko od sela Bečić. Budući da je Orljava oduvijek bila vrlo plavna rijeka, zbog čega je u konačnici i regulirana, ta dva toponima mogu sugerirati da je sjeveroistočno od Batrine bio prijelaz (brod) preko Orljave, koji je, niskim obroncima Dilja, otvarao put prema Marsuniji. Na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000, na mjestu Široke Batrine, nalazi se toponim „Stara“, koji možda upućuje da je tu nekada bila „Stara Batrina“, formirana kod gaza preko nekada vrlo poplavnog područja,³⁷⁴ čije ime možda potječe od nekadašnjeg naziva za rijeku Orljavu (*Bathinus flumen*).

1.2.3.4. Cesta ad imum montem Ditionum Ulcirum

Nedostatak izvora koji bi precizno locirali područje rasprostiranja etničke zajednice Diciona, predstavlja glavni problem točnog lociranja odredišta najkraće Tiberijeve ceste iz 19./20. godine. Paradoksalno, najprecizniji izvor za lociranje Diciona upravo je Tiberijev natpis, budući da je na njemu zabilježeno da je podnožje dicianske planine *Ulcirus* udaljeno 77,5 milja od Salone. Relativno dodatan potporanj njihovu lociranju jest Plinije Stariji, koji Dicione smješta na područje salonitanskog juridičkog konventa, skupa s Delmatima, Deurima, Mezejima i Sardeatima.³⁷⁵ Dakle, sve što znamo jest da Dicione valja tražiti u unutrašnjosti istočne obale Jadrana, na granici s Delmatima, Deurima, Mezejima i Sardeatima, i to u relativnom krugu od 77,5 milja od Salone. Svi ostali natpisi na kojima se spominju Dicioni,³⁷⁶ pronađeni su van područja Ilirika, tako da ne nude potencijalne opcije za njihovo precizno lociranje. No barem se iz tih natpisa može zaključiti da su Dicioni, sudeći prema onomastičkim kriterijima, bili srodni Delmatima, Mezejima, Dezidijatima i Breucima, budući da su među njima bila zastupljena imena *Bato* i *Dasas*,³⁷⁷ koja se javljaju i kod gore spomenutih etnija.³⁷⁸ Ipak, uz sve poteškoće, određenom deduktivnom metodom, relativno je

³⁷⁴ Iako se iz današnje perspektive može činiti da je prometovanje južnom Panonijom bilo jednostavno, budući da se radi o relativno ravnom terenu, to definitivno nije bilo tako. Prije regulacije južnopanonskih rijeka, prometovanje je bilo iznimno otežano, posebno u kišnim periodima, budući da su rijeke činile brojna poplavna područja, tako da su se mogle prijeći samo na određenim mjestima.

³⁷⁵ Plin. *HN*, 3.142.

³⁷⁶ Na dva se natpisa spominje konstrukcija *natione Ditio* (CIL 5, 541; CIL 13, 7508; usp. D. Grbić 2014, 119-120, br. 48-49), dok se na još dva natpisa imenica *Ditio* javlja u funkciji osobnog imena (CIL 5, 1830; AE 1992, 1151).

³⁷⁷ CIL 13, 7508: *Bato Dasantis fil(ius) / natione Ditio mil(es) ex / coh(orte) IIII Delmatarum a/nn(or)um XXXV stipendior(um) XV / h(ic) s(itus) e(st) h(eres) p(osuit)*.

³⁷⁸ G. Alföldy 1969, 163-164, 185.

uspješno definirano područje Diciona, koje najvjerojatnije valja tražiti na tromeđi Dalmacije, Like i Bosne, odnosno na području doline rijeke Butižnice, šireg područja Plavna te na području Grahovskog polja.³⁷⁹

Valja napomenuti da je proces određivanja odredišta najkraće Tiberijeve ceste iz 19./20. godine bio dugotrajan i složen proces, baziran na razmišljanjima različitih autora, ali i na temelju raznih vrela iz različitih perioda rimske vladavine. Upravo zbog toga, zaključci o aktualnoj teoriji mogu se činiti i pomalo nerazumljivim, posebice ako se ne naglasi da su oni produkt spoja i nadogradnje različitih razmišljanja. Naravno, glavna smjernica iza konačnog definiranja tog odredišta bazira se na zdravoj logici, prema kojoj je ono traženo na nekom od planinskih prijevoja između Dalmatinske zagore i krških zavala Zadinarja, a na kojima postoje jasni tragovi rimske cestovne izgradnje. Gledano iz kuta današnjeg prometovanja, prirodna veza između dalmatinskog zaleđa i krških polja Zadinarja odvija se preko tri glavna pravca. Prvi je onaj putem: Trilj – Kamensko – Buško blato – Duvanjsko polje, drugi putem: Sinj – Obrovac Sinjski – prijevoj Vaganj – Prolog – Livanjsko polje, dok treći ide putem: Knin – Strmica – prijevoj Derale (tzv. Kninska vrata) – Grahovsko polje. Jedini preostali pravac bio bi onaj preko Uništa, no o težini takvog puta svjedoči činjenica da je cestovni pristup tom mjestu danas moguć samo preko hrvatske strane, odnosno iz Kijeva, dok je put prema Grahovskom polju izričito pješačkog karaktera.

Na osnovi terenske logike i primarnih vrela, pravac Trilj – Buško blato – Duvanjsko polje „zauzela“ je Tiberijeva cesta *ad Hedum castellum Daesitiatum*, odnosno itinerarska cesta Salona – Argentarija. Pravac Sinj – Prolog – Livanjsko polje, zauzela je pak itinerarska cesta do doline Save, koju se, sve do sada, povezivalo s Tiberijevom cestom iz 16./17. godine, dugačkom 167 milja. Kako je pokazano u ranijoj raspravi, cesta koja ide preko prijevoja Vaganj zapravo je cesta *ad Bathinum flumen, quod dividit Brucos Oseriatibus* iz 19./20. godine, koja je vodila do ušća rijeke Orljave, gdje se nalazio most preko rijeke Save. S

³⁷⁹ I. Bojanovski 1988, 262-265; D. Grbić 2014, 115-118. Izgledno je da su Dicioni graničili i s Liburnima, i to na području međuriječja Zrmanje i Krke. Koridor preko Radučkog i Mokrog polja zapravo je prirodna komunikacija između glavnih prijelaza preko Zrmanje i Krke. Taj je koridor, s čitavim skupom raznih gradinskih lokaliteta, kontrolirala iznimno dominantna gradina na Radučkoj glavici. Terenski, povijesni, arheološki, ali i mnogi drugi čimbenici upućuju na to da je upravo Radučka glavica bila središte liburnske zajednice Burnista (usp. N. Cesarik 2018b, 5-13). Na tom je teritoriju izgrađen i veliki suhozidni bedem (Š. Vrkić 2017), s očitom namjerom kontrole pristupa tom „najranjivijem“ dijelu Liburnije. Sličan koridor između Krke i Zrmanje formiraju i Očestovsko i Pađensko polje, a na krševitoj zaravni od Tanjgine glavice do Kravje drage također se naziru ostatci suhozidnog bedema. Po svemu sudeći, čini se da je taj teritorij kontrolirala zajednica Diciona, na što možda upućuje i natpis iz obližnjeg Otona (CIL 3, 2824 = 13249; S. Čače 1989, 88).

obzirom na „zauzetost“ pravaca preko Buškog blata i Prologa, jedino što je preostalo bilo je zaključiti da je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* vodila preko Knina i Strmice sve do Bosanskog Grahova.

Uglavnom, riječ je o teoriji nastaloj na razmišljanjima Adolfa Baurea, Philipa Ballifa, Carla Patscha, Mihovila Abramića te, naravno, Ive Bojanovskog. Temelj aktualnoj pretpostavci o lociranju podnožja planine *Ulcirus* udario je Adolf Bauer, predloživši da podnožje planine *Ulcirus* (a time i odredište najkraće Tiberijeve ceste iz 19./20.) valja tražiti „auf den Pass von Rastello di Grab“,³⁸⁰ odnosno na mjestu nekadašnjeg mletačkog te kasnijeg austrijskog raštela kod Graba u Strmici, koji je bio integralni dio nekadašnjeg dalmatinsko-bosanskog sanitarnog kordona.³⁸¹ Bauer je pravac ceste trasirao dolinom gornjeg toka rijeke Cetine, preko Vrlike, sve do Knina i Strmice.³⁸²

Nešto ranije, izašla je i knjiga Phillipa Ballifa o rimskim cestama na području Bosne i Hercegovine, u kojoj je autor iznio niz vlastitih zapažanja o cestovnom prometu između doline rijeke Butišnice i Grahovskog polja te dalje prema dolini Unca, Petrovačkom polju i dolini rijeke Sane.³⁸³ U raspravi o potencijalnoj trasi ceste *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, posebno valja spomenuti dvije važne činjenice vezane za Ballifova istraživanja. Prva se odnosi na njegovo zapažanje rimske ceste u dolini Mračaja, s desne strane potoka, otprilike 1 km uzvodno od Graba u Strmici, ali i ostatke ceste u dolini Malog Mračaja, prema zaseoku Živkovići te dalje – preko prijevoja Derala – sve do izvora Begovac nedaleko od sela Pečenci u Grahovskom polju.³⁸⁴ Druga se činjenica svakako odnosi na Ballifovu tablicu s rimskim miljokazima, u kojoj je zabilježio 17 miljokaza s područja Grahovskog polja, doline Unca i Petrovačkog polja, podignutih u vrijeme cara Klaudija.³⁸⁵

Unutar Ballifove studije o cestama izašao je i vrlo zahvalan prilog Carla Patscha, gdje je donesen korpus epigrafskih spomenika koji svjedoče o rimskim cestovnim pravcima na području Bosne i Hercegovine, među kojima su izdvojena i četiri Klaudijeva miljokaza iz prethodno spomenute Ballifove tablice.³⁸⁶ Tako je na osnovi fizičkih ostataka ceste u dolini

³⁸⁰ A. Bauer 1894, 138.

³⁸¹ Usp. R. Jelić – I. Zorić 1978.

³⁸² A. Bauer 1894, 138.

³⁸³ P. Ballif 1893, 12-16.

³⁸⁴ P. Ballif 1893, 13.

³⁸⁵ P. Ballif 1893, 47-49, Nr. 2-18.

³⁸⁶ C. Patsch 1893, 52-53, Nr. 18, 2, 5, 14. Na ta četiri miljokaza zabilježene su udaljenosti od 36, 43, 46 i 69 milja. Miljokazi su objavljeni i u CIL 3, 13329, 13330, 13331, 13335.

Mračaja te prema podacima s miljokaza iz Grahovskog polja, doline Unca i Petrovačkog polja, zaključeno da se udaljenost zabilježena na Klaudijevim miljokazima računala od Burnuma, budući da se niti jedno od ostalih rimskih središta ne bi uklopilo u brojke s navedenih miljokaza.³⁸⁷

Nakon Ballifa, Patscha i Bauera, važan doprinos tematici donio je i Mihovil Abramić, budući da je on načinio već spomenutu intervenciju u čitanju sadržaja Tiberijeva natpisa, u kojoj je ispravio prvotno čitanje *ad summum montem* u *ad imum montem*.³⁸⁸ I konačno, nakon Abramićeve intervencije, na scenu nastupa Ivo Bojanovski, koji je – koristeći razmišljanja ranije spomenutih autora – predložio rješenje prema kojemu je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* iz 19./20., zapravo nastavak ceste od Salone do Andetrija (*via Gabiniana*) izgrađene 16./17. godine.³⁸⁹ Prema njegovoj pretpostavci, koja je na neki način još uvijek aktualna, cesta je u Tiberijevo doba načinjena do Strmice, da bi u Klaudijevo doba dobila svoj integralni nastavak prema Grahovskom polju te dalje prema dolini Sane.

Slijedom njegova razmišljanja, *mons Ulcirus* se počeo poistovjećivati s planinom Ilicom (Ujilicom),³⁹⁰ odnosno s najsjevernijim ogrankom planinskog masiva Dinare. Za razliku od Bauera, Bojanovski je pretpostavio da je cesta izvorno išla od Salone do Burnuma, i to trasom itinerarske ceste preko Andetrija, Magnuma i Promone, da bi njezin krajnji dio išao trasom: Burnum – Puljane – Čitluk – Vrbnik – Knin – Golubić – Strmica.³⁹¹

O ovoj sam cesti, u suradnji s kolegom Ivom Glavašem, već priopćio neka nova zapažanja, gdje smo prikazali ostatke rimske ceste koja povezuje današnja naselja Marasovine i Bobodol s Vrbnikom kod Knina.³⁹² Gledajući terenske okolnosti, jasno je da ta cesta zapravo čini vitalnu poveznicu između legijskog logora u Burnumu i vojne ispostave smještene na brdu Kapitul kod Knina.³⁹³ S obzirom na prirodne komunikacije koje vode do Kninskog polja, pretpostavili smo da se ta novootkrivena trasa, dolinom Butižnice, može načelno produžiti i do Strmice, prema čemu je ranija pretpostavka Ive Bojanovskog dobila i određene terenske potpornje. Ono što se činilo najvažnijim, jest činjenica da bi tako definirana trasa od Salone

³⁸⁷ P. Ballif 1893, 15. Osnova za računanje udaljenosti bio je miljokaz iz Resanovaca s oznakom od 36 milja (P. Ballif 1893, 49, Nr. 18; C. Patsch 1893, 52, Nr. 18; CIL 3, 13329).

³⁸⁸ M. Abramić 1928, 150.

³⁸⁹ I. Bojanovski 1974, 205.

³⁹⁰ I. Bojanovski 1974, 204.

³⁹¹ I. Bojanovski 1974, 210.

³⁹² N. Cesarik – I. Glavaš 2018.

³⁹³ O Kapitolu usp. najnovije: D. Demicheli 2018.

do Strmice, stvarno mogla odgovarati udaljenosti od 77,5 milja zabilježene na Tiberijevu natpisu.

No moram priznati da se u načelu nikada nisam složio s teorijom I. Bojanovskog, bez obzira na to što sam s kolegom Glavašem, na neki način, pokušao pravdati njegove pretpostavke. Nekoliko činjenica mi je pri tome stvaralo najveće poteškoće. Prva bi svakako bila često spominjana tvrdnja da je *caput viae ad imum montem Ditionum Ulcirum* bio legijski logor u Burnumu, a ne Salona kao glavni grad provincije, koja je uostalom i spomenuta na natpisu. Na Tiberijevu je natpisu jasno naznačeno da cesta vodi od Salone do podnožja planine *Ulcirus*, pa mi osobno nikako nije bilo jasno na koji bi način Burnum mogao biti *caput* te ceste. Objašnjenje koje se nudilo, ponovno nije bilo rješenje inicijalnog problema, već dapače, samo novi problem prema kojem mi se ta teorija još više čini neodrživom.

Pravdanje te teorije, odnosno opravdanje prvoga problema, očito se pokušalo obrazložiti pretpostavkom da je dobar dio ceste već bio izgrađen i prije negoli se cesta uopće počela graditi. Ako sam dobro shvatio Bojanovskog i autore koji se na njega referiraju,³⁹⁴ prema njihovom mišljenju trasa ceste do Andetrija bila je gotova 16./17. godine (što je spomenuto na prvom Tiberijevom natpisu), dok je trasa do Burnuma prema ranijim pretpostavkama bila gotova u Augustovo doba.³⁹⁵ Prema takvom razmišljanju, akcija izgradnje ceste do podnožja planine *Ulcirus*, zapravo je krenula od logora na rijeci Krki, zbog čega se udaljenost na miljokazima iz Bosne i Hercegovine računala od Burnuma, a ne od Salone.

Problem takvog objašnjenja opet mi se čini nelogičnim, posebice zbog toga što bi gotovo tri petine ceste bile dovršene i prije negoli se uopće započelo s njezinom gradnjom. Naravno, postavlja se i pitanje zašto je uopće onda spomenuta udaljenost od Salone? Već sam spomenuo da nema dokaza o gradnji ceste u neposrednom zaleđu kolonija tijekom Augustova principata, već naprotiv: najvjerojatnije je da je cesta od Salone do Burnuma dio cestovne izgradnje iz 16./17. godine, kada je izgrađena vojno-koridorska cesta od Salone do Senije. Da ne spominjem činjenicu da su miljokazi, koji tvore glavni potporanj teorije, zapravo nađeni na trasi pretpostavljenog produžetka ceste *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, a k tomu su podignuti i trideset godina nakon izgradnje Tiberijeve ceste.

³⁹⁴ Usp. Ž. Miletić 2006, 130; I. Glavaš – Ž. Miletić 2013, 556-557.

³⁹⁵ Tako pretpostavlja Ž. Miletić 2006, 131.

Treća nelogičnost teorije I. Bojanovskog vezana je uz samu metodu mjerenja njezine udaljenosti. Naime, Bojanovski je mjerenje krenuo s brojem od 54 milje, koliko iznosi udaljenost od Salone do Burnuma prema Peutingerovoj karti te je tom broju pridodao udaljenost od Burnuma do Strmice, koju je izračunao preko karte.³⁹⁶ Istina je da njegov konačan zbroj načelno odgovara podatku s natpisa, ali ponovno nije jasno kako bi cesta (koja prema natpisu ide od Salone do podnožja brda *Ulcirus*) išla od Salone do Burnuma (i to prelazeći rijeku Krku), da bi u konačnici krenula unatrag – ponovno preko Krke – te nastavila prema Kninskom polju i dolinom Butižnice išla sve do Strmice? Ako se duljina ceste prema natpisu računala od Salone, onda se čini vjerojatnijim da se u njezinoj konačnoj duljini ne bi računao ekskurs prema Burnumu, već najkraća udaljenost između Salone do planine *Ulcirus*. Prema tome, udaljenost od Salone do Strmice, kakvu je računao Bojanovski, trebalo bi umanjiti za relativno veći broj milja, koliko iznosi ekskurs od sela Bobodol do legijskog logora Burnum i nazad, što bi značajno poremetilo njezin konačan zbroj.

Također, ako je cesta išla preko Promone, ulazeći u Kosovo polje, onda ne vidim razlog zašto bi uopće išla do Burnuma, kada bi po logici terena, od Kosovog polja trebala ići izravno prema Kninskom polju te dalje, dolinom Butižnice, do same Strmice. Očito je da su naknadni slojevi rimske cestogradnje, nastali kroz idućih nekoliko stoljeća, stvorili poprilične teškoće u pokušaju determiniranja inicijalne faze provincijske cestogradnje, što je i rezultiralo različitim zaključcima. Smatram da je inicijalnu fazu ispravnije promatrati u vidu ključnih samostalnih prometnica na koje su se naknadno dodavali slojevi vicinalnih pravaca.

Osobno mi se čini nelogičnim zaključiti da je jedna od najranijih cesta uopće izgrađenih u provinciji, zapravo kombinacija različitih cesta, koje se u svojoj osnovi kreću i nelogičnim trasama (čak i naprijed-nazad) te za koje često nema pravih dokaza. U nastojanju terenskog određivanja inicijalne faze provincijske cestogradnje, mišljenja sam da valja potpuno ogoliti opće spoznaje o rimskim cestama, posebice one koje se baziraju na kasnijim vrelima, poput kasnoantičkih itinerara i miljokaza. A da bi se takvo što napravilo, možda je najbolje krenuti od činjenice da prije Tiberijeve izgradnje, u unutrašnjosti provincije, po svemu sudeći nisu postojale kolne ceste.

³⁹⁶ I. Bojanovski 1974, 210-211.

U kasnijim je vremenima cestogradnja znatno uznapredovala, pa su mnogi pravci dobili i alternative. Neki su vjerojatno bili i zapušteni,³⁹⁷ a izgradnjom vicinalnih pravaca, stvorila se široka cestovna mreža, pa je iz današnje perspektive gotovo nemoguće razlučiti određene faze izgradnje. No oslanjanje na kasnoantičke itinerare i miljokaze katkada je jedino što istraživač može načiniti, ali u rekonstrukciji prvoga sloja jedne tako složene priče oni ne bi trebali činiti temeljnu osnovu građenja teorije.

Prema tomu, smatram da jedino terenska logika može činiti temelj građenja takvih teorija. Mislim da teren po tom pitanju valja proučavati neovisno od kasnijih izvora, koji – kako je vidljivo – mogu itekako otežati istraživanje ako ih se tretira kao glavne oslonce pri građenju teorija. Zato smatram da na teren treba gledati kao na praznu ploču, na kojoj su Rimljani u jednom trenutku izgradili ključne prometne pravce. Istraživač si mora postaviti pitanje: da ne postoje ceste, kojom bi trasom bilo najbolje povezati dvije točke na karti? Ako na takvoj trasi postoje i dokazi o rimskoj cestogradnji te ako se s njom uklapaju i podatci o udaljenosti između mjesta, onda se takve teorije mogu smatrati uvjerljivim, pa se u načelu mogu i prihvatiti. No bez obzira na to, one se uvijek moraju temeljito preispitivati. Izvori poput kasnoantičkih itinerara i miljokaza, često su ključni dokazi za definiranje rimskih cesta, ali, ponavljam, oni ne bi trebali biti temeljna osnova građenja teorija, posebno ako su izvorni podatci krhki poput onih koji su prisutni na Tiberijevim natpisima.

Sudeći prema činjeničnom stanju, inicijalna faza provincijske cestogradnje započeta je početkom Tiberijeve vladavine, a najvjerojatnije je da su njegove ceste nastale na temelju prijašnjih pješačkih i konjskih putova, koji su pratili prirodnu logiku terena. Zato smatram da bi u konačnici, svaku od cesta spomenutih na natpisu iz 19./20. godine, trebali promatrati kao zaseban pravac koji je povezo Salonu s unutrašnjosti Ilirika. Te su ceste mogle, a negdje i morale dijeliti iste trase, posebno do ključnih točaka nakon kojih su se račvale, poput Klisa ili Tilurija. No smatram da bi bilo nelogično da su ceste dijelile trase gotovo cijelim svojim putem. Vrlo dobar primjer po tom pitanju upravo su ceste *ad Hedum castellum Daesidiatium* i *ad Bathinum flumen*, za koje se smatralo da su praktički iste ceste, što se, barem po mom mišljenju, ipak pokazalo netočnim.

³⁹⁷ Usp. primjerice natpise iz provincije *Africa Proconsularis*, na kojima je zabilježeno da se cesta od Kartage do granica s Numidijom, koju je dao izgraditi Hadrijan, obnovila u doba Karakale, a kasnije i Maksimina, jer je dugo bila zapuštena: *viam a Karthagine usque ad fines Numidiae provinciae longa incuria corruptam adque dilapsam restituerunt* (CIL 8, 10047, 10083, 22009, 22020, 22123; M. de Vos 2013, 200-201).

No uza sve poteškoće na kojima je Bojanovski gradio svoju teoriju, postoji jedna temeljna činjenica koja njegovu teoriju definitivno opovrgava. Smatram da je najbolje doslovno prenijeti temelj njegove pretpostavke:

„Pravac ceste odredio je već Ballif. Na osnovu milijacije miljokaza u Resanovcima (XXXVI m. p.), u Drvaru (XXXXII m. p.) i na Pasjaku iznad Drvara (XXXVI m. m.), Ballif je ispravno zaključio da je *caput viae* bio u Burnumu, od kojeg se računala milijacija, a ne do Salone, što znači da početni segment ove komunikacije treba tražiti na liniji Burnum–Salona, a ne *Aequum–Salona*. Pri tome je Ballif isključio pravac dolinom gornje Cetine.“³⁹⁸

Raspravljajući o rimskoj cesti na području Grahovskog polja, doline Unca i Petrovačkog polja, Phillip Ballif niti u jednom trenutku nije spomenuo cestu *ad imum montem Ditionum Ulcirum*. On je samo zaključio da se milijacija zabilježena na Klaudijevim miljokazima očito odnosi na udaljenost od Burnuma, zbog čega je cijelu cestu promatrao kao jedan jedinstveni pravac koji je išao od Burnuma do Strmice te dalje prema dolini Sane.³⁹⁹ Tek je Bauer tvrdio da *imus mons Ulcirus* zapravo Grab u Strmici, odnosno da je cesta morala ići prirodnim putem koji dolinom Mračaja povezuje dolinu Butižnice sa Grahovskim poljem. Prema tome, Ballif nikada nije isključio pravac dolinom gornje Cetine, kako je to ustanovio Bojanovski. Takvo nešto nikako nije ni mogao jer Bauerov je članak izašao godinu dana nakon Ballifove knjige. Prema tomu, smatram da ne moram posebno obrazlagati kako teorija I. Bojanovskog ne drži vodu.

Slijedom svega navedenoga, postavlja se pitanje kako riješiti ovaj zamršeni problem i da li se išta od toga može smatrati sigurnim? Smatram da za početak, u svojoj osnovi, prvo treba postaviti pitanje može li se uopće *mons Ulcirus* poistovjetiti s planinom Ilicom (Ujilicom),⁴⁰⁰ odnosno s najsjevernijim ogrankom planinskog masiva Dinare? Ako bi Grab u Strmici bio *imus mons Ulcirus*, odnosno ako bi to bila gradina Stražbinica u zaseoku Matos, smještena nad utokom Mračaja u Butižnicu – kraj koje se nalazi srednjovjekovna utvrda poznata i kao Matas gradina (sl. 13) – onda bi bilo malo vjerojatno da je *mons Ulcirus* zapravo planina Ilica. Naravno, problem takvom poistovjećivanju predstavlja prosta činjenica da se Strmica uopće ne nalazi u njezinu podnožju. Strmica se nalazi u dolini Butižnice (sl. 14), između Orlovice i Derale, na mjestu gdje potok Mračaj utječe u Butižnicu, a tu se zapravo nalazi krajnji rub

³⁹⁸ I. Bojanovski 1974, 203.

³⁹⁹ P. Ballif 1893, 12-16. Usp. i CIL 3, str. 2178.

⁴⁰⁰ I. Bojanovski 1974, 204.

planinske cjeline Dinare. Istina jest da dolina Butišnice predstavlja zapadni rub planine Ilice, ali mjesta u dolini Butišnice koja se nalaze u podnožju Ilice su Drenovac Osredački i Tiškovac Lički, a ona se nalaze 9, odnosno 16 km sjeverno od Strmice (sl. 15).

Rimska je cesta sigurno prošla dolinom Mračaja, koji je usjekao prirodnu komunikaciju između Grahovskog polja i doline Butišnice, a samim time i vrlo važnog područja Kninskog polja. Sjeverno od Malog Mračaja, između Debelog brijega i Zekinice, nalazi se i prijevoj Derala (nazvan po planini) preko kojega i danas vodi moderna cesta prema Bosanskom Grahovu (sl. 16), a to se sedlo – zbog svog strateškog značaja – čak naziva i „vratima Knina“. Dakle, rimska cesta nije došla do podnožja Ilice, da bi došla do Grahovskog polja, već je zapravo došla do podnožja Orlovice i Derale, odakle je dolinom Mračaja, preko prirodnog sedla između Debelog brijega i Zekinice, sjeverno od Malog Mračaja, došla do sela Pečenci u Grahovskom polju, da bi preko Begovca krenula dalje prema dolini Unca i Petrovačkom polju.⁴⁰¹

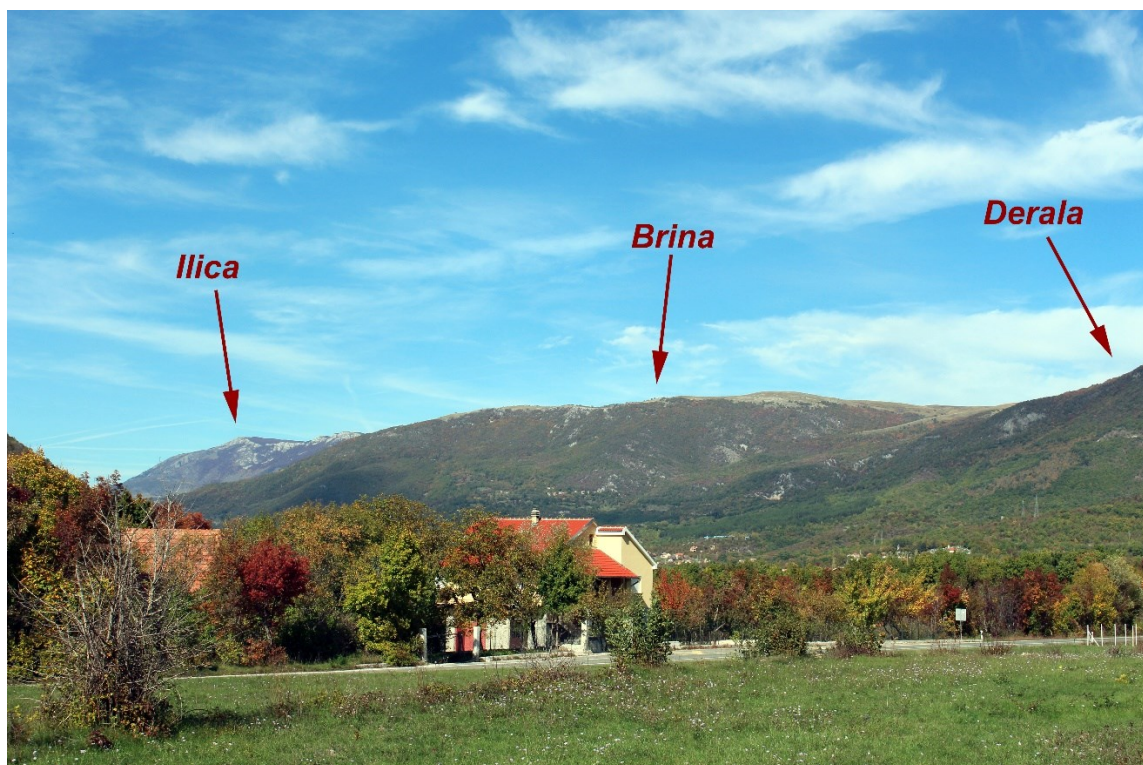

Slika 13. Matas gradina i dolina Mračaja (snimio N. Cesarik)

⁴⁰¹ Usp. P. Ballif 1893, 13.

Slika 14. Pogled na dolinu Butižnice prema Kninskom polju iz Strmice (snimio N. Cesarik)

Slika 15. Pogled na planinu Ilicu iz Strmice (snimo N. Cesarik)

Slika 16. Pogled na Deralu i cestu od Strmice do Bosanskog Grahova (snimio N. Cesarik)

Stoga, sudeći prema terenskoj situaciji, smatram da je izvjesno da planina Ilica (Ujiilica) ne može biti *mons Ulcirus*. Ako je Tiberijeva cesta stvarno išla do doline Butižnice, odnosno ako je došla do Strmice, onda *mons Ulcirus* jedino može biti Orlovica, odnosno Orlica, kako je naznačena u jozefinskoj topografskoj karti (sl. 17).⁴⁰² A tomu u prilog ide i činjenica da je jedini natpis vojnika XI. legije u dolini Butižnice, pronađen upravo „podno Orlovice, u luci Dragaševoj“.⁴⁰³ Iako u dolini Butižnice postoji više zaselaka nazvanih po Dragašima, vrlo je vjerojatno riječ o Dragašima kod toponima Orašje u Strmici.⁴⁰⁴ Tu se nalazi i zaselak Vidovići, nedaleko kojega je Werner Buttler identificirao utvrdu na kojoj je pronašao ulomke rimske keramike i tegula.⁴⁰⁵ Možda je upravo na mjestu te utvrde bila legijska ispostava, odnosno podnožje planine *Ulcirus*?

⁴⁰² Usp. <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/>.

⁴⁰³ CIL 3, 6416 (= Kat. I., br. 157).

⁴⁰⁴ Na Topografskoj karti 1:25000 (list Strmica 4416-2-4-1, godina izvornika: 2006) naznačen je samo toponim Orašje, dok su na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000 (list Strmica 5 K 10 - 45, godina izvornika: 1998) naznačeni i zaseoci Dragaši te Vidovići.

⁴⁰⁵ W. Buttler 1933, 190.

Slika 17. Pogled na Orlovicu iz Kninskog polja (snimio N. Cesarik)

Ako je cesta stvarno išla do Orašja u Strmici, postavlja se pitanje kojom je trasom položena? Uzimajući u obzir nelogičnosti koje sam napomenuo glede hipoteze Ive Bojanovskog, smatram da bi trebalo ponovno razmotriti trasu koju je načelno predložio Adolf Bauer – da je cesta išla dolinom Cetine, preko Vrlike i Kijeva, sve do Knina i Strmice. Ta je trasa sasvim logična jer ona predstavlja prirodnu poveznicu između Salone i kninskog zaleđa. Kao što sam ranije napomenuo, dokazi upućuju na zaključak da su se kolne ceste u unutrašnjosti počele graditi početkom Tiberijeva principata, tako da na situaciju prije njihove izgradnje možda treba gledati kao na praznu ploču, na kojoj će vrlo brzo nastati široka i razgranata mreža cestovnih pravaca. Mreža koja će u svojoj osnovi dobaro zamagliti inicijalnu fazu izgradnje te otežati put modernim istraživačima.

Zato smatram da je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* u svojoj osnovi bila zasebna cesta koja je povezala Salonu s jednim od krških polja Zadinarja, a ne produžetak ranije ceste. Takvi su produžetci uslijedili vrlo brzo, ali smatram da na njih ne treba gledati kao na dijelove inicijalne faze. Cesta od Salone do Burnuma te dalje do Senije, po svemu je sudeći bila izgrađena za potrebe vojske. Ona je služila kao jedan uzdužni koridor koji je tvorio osnove za opskrbu vojnih utvrda, ali i kontrolu pristupa primorskim kolonijama te posebice kontrolu kolanja dobara iz unutrašnjosti. Ta je cesta najvjerojatnije dovršena 16./17. godine, kada je utvrđen stalni vojni garnizon primorskog Ilirika, nakon čega Tiberije šalje svog vlastitog sina

u Ilirik.⁴⁰⁶ Zato mi se čini logičnim zaključiti da cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, u svojoj osnovi, nije dio te magistralne prometnice, već zasebna cesta koja je išla sasvim drukčijom trasom.

Bauerovu bi teoriju tek trebalo potvrditi na terenu te ne bi trebalo nagliti s neosnovanim zaključcima. Jedino što ovim putem mogu učiniti jest napomenuti da bi po terenskoj logici, takva cesta možda mogla ići od Kijeva do Orlića, gdje bi ulazila u Kosovo polje te – preko Kapitula i Kninskog polja – nastavila dalje prema dolini Butižnice. Zapadno od Kijeva i toponima Pržine, nalazi se Klanac između Kozjaka i Tutnjevine, koji preko Polače povezuje Kijevo s Orličem u Kosovom polju. Na samom ulazu u polje, na području Orlića, blizu zaselaka Kekići i Gopci, nalazi se antička vila istraživana 80-ih godina 20. stoljeća.⁴⁰⁷ Prilikom istraživanja vile, pronađena je i tegula s pečatom VIII. kohorte Dobrovoljaca (*cohors VIII Voluntariorum*).⁴⁰⁸ Sudeći prema natpisnoj građi, ali i odlikama terena, evidentno je da je Kosovo polje bilo *prata legionis*,⁴⁰⁹ čije su ulaze kontrolirale vojne utvrde. Na južnom dijelu, na ulazu iz Petrovog polja, nalazila se utvrda u Klancu kod Tepljuha, dok je na sjevernom dijelu, na ulazu iz Kninskog polja smještena utvrda u Kapitolu kod Knina.⁴¹⁰ Sudeći prema pronalasku tegule s pečatom vojne postrojbe, ali i pečatima *Pansiana*, pronađenih na lokalitetu smještenom na području legijskog zemljišta, čini se sasvim logičnim pomišljati da je i na prostru Orlića bila manja vojna utvrda koja je kontrolirala ulaz iz doline rijeke Cetine.⁴¹¹ A taj je pravac upravo mogao biti dio ceste koja je vodila do podnožja brda *Ulcirus*.

Dužnost mi je napomenuti da su sve ovo samo teorije te da će za pravo trasiranje ceste, ali i lociranje njezina odredišta, trebati jači argumenti. Trenutno stanje ne pruža neke značajnije mogućnosti ka konačnom definiranju ceste *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, no sudeći prema činjenicama kojima raspoložemo mogu se ponuditi neka logična rješenja. Ako je Područje Strmice stvarno bilo *imus mons Ulcirus*, onda smatram da je logično zaključiti da je

⁴⁰⁶ Tac. *Ann.* 2.44.

⁴⁰⁷ Lj. Radić – M. Budimir 1990.

⁴⁰⁸ Lj. Radić – M. Budimir 1990, 45, 47, sl. 17/2.

⁴⁰⁹ CIL 3, 13250 (pronađen na oranici „Vedro polje“, podno toponima Brijeg); AE 1988, 923 (pronađen na oranici Lužine na samom ulazu iz Petrovog u Kosovo polje). Oba su natpisa nađena na samim rubovima Kosovog polja, prema čemu je jasno da je ono – kao jasno definirana i zatvorena geografska cjelina – bilo *prata legionis*. O tome više: N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

⁴¹⁰ Usp. N. Cesarik 2017a, 368-369.

⁴¹¹ Postoji mogućnost da je manja utvrda bila smještena na Buvačevoj glavici u Orliču, gdje se nalaze ostatci određenog utvrđenja. Podatke o tome dobio sam od kolege i prijatelja Miloša Biserka iz Knina, na čemu mu se najiskrenije zahvaljujem. Naravno, bez pravih istraživanja, ne može se ništa više reći o toj potencijalnoj utvrdi.

planina Orlovica bila antički *Ulcirus*. Tomu u prilog ide i natpis vojnika XI. legije pronađen u njezinu podnožju (Kat. I., br. 157), blizu kojega se nalazi i utvrđenje s rimskim ostatcima.

1.2.3.4.1. Alternativna opcija za *imus mons Ulcirus*

Postoji još jedna mogućnost o kojoj bi valjalo raspraviti, a ona se u svojoj osnovi, na određeni način, dotiče inicijalne ideje Bojanovskog. Naime, u svojim sam ranijim istraživanjima došao do jedne zanimljive spoznaje, koja možda nije točna, no smatram da mi je dužnost iznijeti određene argumente vezane za nju. U vrijeme kada sam počeo intenzivnije obilaziti šire područje koje je gravitiralo legijskom logoru u Burnumu, osobito područje Otona, Plavna te doline Butižnice prema Strmici, primijetio sam da bi položaj Gradine iznad Đurića u Plavnu teoretski mogao odgovarati antičkom *imus mons Ulcirus*.⁴¹² Naravno, to je bilo puno prije negoli sam došao da ostalih spoznaja o cestama zabilježenim na Tiberijevim natpisima. Tada sam na neki način još uvijek bio pod „utjecajem“ Bojanovskog pa sam i dalje na cestu *ad imum montem Ditionum Ulcirum* gledao kao na nastavak ceste Salona – Andetrij.

Prvo što sam tada primijetio jest položaj gradine poviše Đurića, koja se nalazi točno na zapadnom podnožju Orlovice. Budući da je od Plavanjskog polja sve do legijskog logora u Ivoševcima, izgrađen 32,6 km dug akvedukt, kojega je pratila i rimska cesta, činilo mi se vrlo zanimljivim pomišljati da bi upravo to područje moglo biti podnožje planine *Ulcirus* s Tiberijeva natpisa jer time bi se lako eliminirale nelogičnosti trasiranja Ive Bojanovskog, koji je „svoju“ trasu vodio naprijed-nazad preko Krke. Dobio sam dojam preko kojega mi se mnogo smislenijim činilo da je cesta prelazila Krku kod Burnuma te da je bukovičkom stranom nastavila sve do Stare Straže, da bi dolinom Radljevca došla do područja Plavna. No to je uostalom bio i plod mog inicijalnog odbijanja teorije I. Bojanovskog. Sa željom za određenim kompromisom, u radu s kolegom Glavašem, predložio sam da bi tim istim putem cesta mogla doći i do Strmice, jer riječ je o prirodnoj komunikaciji koja se, u načelu, koristi i danas.⁴¹³ Time se na neki način, barem eliminira nelogično trasiranje naprijed-nazad preko rijeke Krke.

No bez obzira na iznimni strateški položaj Plavanjskog polja,⁴¹⁴ koje je opskrbljivalo legijski logor svježom vodom, ali i samog položaja Gradine iznad Đurića, ključnom se

⁴¹² Za tu gradinu: W. Buttler 1933, 190, Nr. 17, T. 34, Nr. 4.

⁴¹³ N. Cesarik – I. Glavaš 2018, 358.

⁴¹⁴ O arheološkoj topografiji Plavna usp. S. Gunjača 1958, 124 i d.

pokazala zanimljivost da bi se ukupna udaljenost od Salone do Gradine iznad Đurića u Plavnu, mogla savršeno uklopiti u podatak s Dolabelina natpisa. Naime, ako brojci od 54 milje (koliko iznosi udaljenost od Salone do Burnuma prema *Tab. Peut.*) dodamo ukupnu istraženu dužinu od 32,6 km legijskog akvedukta (čija dužina odgovara rimskoj cesti),⁴¹⁵ dobivamo ukupnu brojku od 76,5 milja. Budući da je Ilakovac ukupnu dužinu legijskog akvedukta mjerio od izvora Begovac (odnosno od samog južnog ruba Plavanjskog polja), vrlo se lako može pronaći nedostajuća milja na području Plavna, i to upravo prema Gradini iznad Đurića. Cestu koja vodi do Plavna, Ilakovac je nazvao „operativnom komunikacijom“,⁴¹⁶ no vrlo je važno konstatirati da je blago skretanje akvedukta između Pene i Crnog krša u Radučiću – odnosno napuštanje prvotnog kanala u dužini od 400 metara – nedvojbeno uputilo na zaključak da je cesta prethodila akveduktu.⁴¹⁷

To je vrlo važna konstatacija u okviru pretpostavke da je Plavno bilo podnožje brda *Ulcirus* s Tiberijeva natpisa, jer na natpisu se spominje samo izgradnja ceste. Naravno, to je i logično, jer pretpostavljam da je prvo morala nastati cesta da bi se uopće mogao graditi akvedukt. Budući da je ta cesta bila iznimno važna komponenta legijskog garnizona u Burnumu, izgledno je da je izgrađena vrlo rano, možda već 19./20. godine, nakon koje se, u nekom kasnijem trenutku, krenulo i u izgradnju akvedukta.⁴¹⁸ Također, pitanje vremena izgradnje legijskog akvedukta od Plavna do Burnuma i dalje je nerazjašnjeno, a Ilakovac se služio isključivo historijskom metodom, prema kojoj je pretpostavio da je izgrađen onda kada je izgrađen logor, najvjerojatnije već tijekom Tiberijeve vladavine.⁴¹⁹ No budući da za takav zaključak nema dokaza, sasvim je moguće da je akvedukt izrađen nešto kasnije, a na osnovi analogija o građevinskim fazama šireg prostora logora na Krki, kako onih epigrafskih,⁴²⁰ tako i onih arheoloških,⁴²¹ čini se i da je legijski akvedukt vrlo lako mogao nastati tijekom Klaudijeva ili čak Vespazijanova principata.

⁴¹⁵ Ukupna dužina akvedukta: B. Ilakovac 1982, 96; B. Ilakovac 1984, 40. Trasa operativne komunikacije: B. Ilakovac 1980, 109-115.

⁴¹⁶ B. Ilakovac 1980, 111; B. Ilakovac 1982, 56; B. Ilakovac 1984, 25.

⁴¹⁷ B. Ilakovac 1980, 113.

⁴¹⁸ Ilakovac se prilikom pokušaja datiranja akvedukta koristio isključivo historijskom metodom, prema kojoj je pretpostavio da je akvedukt nastao u isto vrijeme kada i logor, odnosno za vremena Tiberijeve vladavine. Naravno, zbog nedostatka čvrstih činjenica, jasno je da je akvedukt svakako mogao nastati i u Klaudijevo ili Vespazijanovo doba.

⁴¹⁹ B. Ilakovac 1982, 101-105; B. Ilakovac 1984, 44-47.

⁴²⁰ Klaudijevo doba: CIL 3, 14321,16 = 14987,1 = ILJug 2809; ILJug 2810 (= Kat. I., br. 178). Vespazijanovo doba: AE 2009, 1032.

⁴²¹ Usp. M. Kandler 1977; M. Glavičić – Ž. Miletić 2009, 76-82; M. Glavičić 2011.

Gledajući iz današnjeg kuta, kada raspoložem s kudikamo širim spektrom terenskih informacija o ovom problemu, ne bih se odlučio za teoriju o Plavnu, posebice jer smatram da je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* bila zasebna cesta, a ne produžetak ceste iz 16./17. godine. No bez obzira na to je li *imus mons Ulcirus* s Tiberijeva natpisa Plavno ili Strmica, u oba je slučaja izgledno da je Orlovica antički *mons Ulcirus*, jer oba se mjesta nalaze upravo u njezinu podnožju (sl. 18-19). Oba položaja imaju svoje strateške prednosti te po mom mišljenju, oba i dalje mogu teoretski konkurirati kao potencijalna rješenja. U okviru takvog razmišljanja, ne bi trebalo niti isključiti mogućnost da je *imus mons Ulcirus* stvarno područje oko Gradine iznad Đurića, ali da je inicijalna cesta do tog položaja vodila preko Vrlike i Kijeva. Ipak, takvo nešto ostaje samo u sferi domišljanja, a za konačno definiranje valja odraditi ekstenzivni terenski pregled koji će uključivati i georeferencirane podatke, a ne samo proizvoljna mjerenja na karti. Ne moram niti spomenuti kakve bi koristi imali od detaljnog istraživanja putem LiDAR-a.

Sudeći prema svojim geografskim odlikama (tromeđe Dalmacije, Bosne i Like), ali i epigrafskim podacima iz obližnjeg Otona (od kojega vodi drugi put prema Plavnu),⁴²² čini se da je područje Plavna stvarno pripadalo Dicionima.⁴²³ Na to upućuje i nedavni pronalazak velikog suhozida na istoku Bukovice,⁴²⁴ čime je najvjerojatnije bila označena granica Liburnije prema Dicionima. Iako bih se u načelu složio s A. Baureom, da je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* vodila do Strmice, točnije do podnožja Orlovice kod Orašja u Strmici, gdje je pronađen natpis vojnika XI. legije, kao i utvrda s rimskim ostatcima, ipak moram napomenuti jednu primjedbu koja bi mogla ići u korist opcije Gradine iznad Đurića u Plavnu.

⁴²² CIL 3, 2824 = 13249: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(onservatori?) / P(ublius) Aelius / Andes / Barcini / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Natpis je nađen u zaseoku Rokvići u Otonu (C. Patsch 1895, 395, br. 31, sl. 30 = C. Patsch 1897, 194, Nr. 31, Fig. 30). Na današnjoj Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000 (list Ervenik 5 J 9 – 20, godina izvornika: 1986) jedini zabilježeni Rokvići su oni u zaseoku Kneževići - Rokvići, južno od zaseoka Kneževići - Desići. Između ta dva zaseoka nalazi se toponim „Pećine“, a zanimljivo je primijetiti da je riječ o oranici. Budući da je nedaleko od Pećina vrlo vjerojatno pronađena ova ara, lako je moguće da se u arealu Pećina nalazilo i Jupiterovo svetište. Drugi put prema Plavnu vodi preko Pađena i Otona, odnosno Oton Bendera, kroz zaselak Čupkovići, između Čupkovića kite i Žabinca te ulazi u Plavno kod zaseoka Vunduci, gdje se spaja s cestom koja vodi dolinom Radljeva. Trasa tog puta prolazi kraj današnje crkve sv. Đorđa u Pađenima, gdje je pronađen natpis vojnika XI. legije (CIL 3, 13251).

⁴²³ S. Čače 1989, 88, referirajući se na područje Otona, Gornje Zrmanje i doline Butižnice, a samim time i na područje Plavna.

⁴²⁴ Š. Vrkić 2017.

Slika 18. Pogled na Orlovicu iz zaseoka Asani u Plavnu (snimio N. Cesarik)

Slika 19. Pogled na Orlovicu iz Strmice (snimio N. Cesarik)

Ta se primjedba bazira na činjenici da bi izgradnja ceste do Plavna zasigurno bila jedan zaokruženi građevinski pothvat, naravno i vrlo važan u strateškom smislu (temelj za gradnju akvedukta), dok bi gradnja ceste do Strmice zapravo bila nedovršen posao, jer ne vidim razlog zašto bi se cesta u Tiberijevo vrijeme načinila samo do Strmice, da bi tek u Klaudijevo doba bila produžena prema Grahovskom polju. Veza s Grahovskim poljem, preko doline Mračaja, upravo je najvažnija strateška važnost položaja Strmice, pa bi se – u kontekstu rimske logike – cesta vjerojatno gradila u potpunosti, a ne napola. Možda je cesta od Burnuma do Strmice te dalje prema Grahovskom polju i dolini Sane, u cijeloj svojoj dužini bila izgrađena (*via munita*) tek u doba Klaudija, pa se upravo radi toga, udaljenost na miljokazima mjerila od Burnuma. Drugim riječima, moguće je da je cesta od Burnuma do doline Sane bila jedinstveni građevinski pothvat, započet i dovršen u doba Klaudija, koji načelno nema nikakve veze s Tiberijevom cestom *ad imum Ditionum Ulcirum*. Tomu bi osim Klaudijevih miljokaza, mogao svjedočiti i natpis L. Ikonija Suriya iz Strmice (Kat. I., br. 157), budući da se na njegovu natpisu ime legije javlja s počasnim naslovom *Claudia Pia Fidelis*, kojega je primila početkom Klaudijeva principata.

1.2.3.5. Zaključno o Tiberijevim cestama u Dalmaciji

S obzirom na sve navedeno može se zaključiti da je inicijalni proces izgradnje cesta u zaleđu istočne obale Jadrana, zabilježen na Tiberijevim natpisima iz 16./17. i 19./20. godine, tekao u dvije glavne faze. Glavni cilj prve faze cestovne izgradnje vjerojatno je bio stvoriti uzdužni koridor koji će međusobno povezati novoosnovane vojne garnizone u neposrednom zaleđu istočnojadranskog priobalja, ali i uspostaviti redovnu logističku vezu s najvitalnijim točkama opskrbnog puta. Tako je prva cesta, preko novoosnovanih vojnih garnizona, potencijalno povezala Salonu sa Senijom, a prema natpisu je bila dugačka 167 milja. Sasvim je moguće da je to upravo onaj pravac koji je zabilježen na *Tab. Peut.*, prema kojoj udaljenost između Salone i Senije – preko Andetrija, Magnuma, Promone i Burnuma – iznosi 168 milja; dakle, samo jednu milju više nego što je navedeno na natpisu. Cestu su zajedničkim snagama gradile veksilacije VII. i XI. legije, zbog čega se bez pretjerivanja može reći da je ta cesta bila prava *via militaris*.

Druga cesta zabilježena na natpisu iz 16./17. godine povezala je Salonu s jednim ogrankom novoosnovanog garnizona u njezinu neposrednu zaleđu – s utvrdom u Andetriju. Kako će pokazati daljnja rasprava, vojni garnizon u salonitanskom zaleđu bio je organiziran na sličan

način kao i onaj na rijeci Krki.⁴²⁵ Za kontrolu pristupa Saloni, Rimljani su izgradili moćan garnizon, sastavljen od jednog legijskog i vjerojatno tri pomoćna logora.⁴²⁶ Jedan od pomoćnih logora bio je smješten u Mućkom polju (*Andetrium*), a štitio je jedan od prirodnih ulaza prema Saloni, koji je od Muća, preko Prugova i Gizdavca, vodio prema Klisu. Cestu su trasirali i izgradili pripadnici VII. legije, tada smještene u Tiluriju. Činjenica da su cestu od Salone do Andetrija gradili upravo vojnici VII. legije, upućuje na zaključak da je pomoćni logor u Andetriju bio dio sveobuhvatnog vojnog garnizona u salonitanskom zaleđu, s legijskim logorom na Gardunu kao svojevrsnim nukleusom.⁴²⁷

Budući da su načelno postojala dva spoja Salone s Andetrijem, ostaje nejasno kojom je trasom vodila *via Gabiniana*. To otežava i činjenica što na natpisu nije navedena udaljenost ceste, već samo njezino ishodište i odredište. Najprirodniji pravac između Salone i Andetrija je onaj preko Prugova i Gizdavca, a upravo se za taj pravac zalagao I. Bojanovski, identificirajući ga s Tiberijevom cestom s natpisa iz 16./17. godine.⁴²⁸ No postoji i pravac koji je Salonu i Andetriju povezivao preko Dugopolja, Dicma, Sičana i Neorića.⁴²⁹ Taj je pravac zapravo dio komunikacije koja povezuje Andetriju i Tiluriju te vodi dalje – preko Cetine – prema koloniji Naroni. Gledano iz ondašnje perspektive, putnik koji bi se iz pravca Burnuma našao u Mućkom polju, imao je opciju odvojiti se prema Saloni, i to preko Prugova, Gizdavca i Klisa, no imao je i opciju nastavka prema Tiluriju te dalje prema Imotskom polju i koloniji Naroni. Prema tome, iz perspektive putnika koji putuje prema Naroni, glavni grad provincije uopće nije bio na pravcu velikog magistralnog puta, budući da nije bilo potrebe raditi skretanje prema Saloni.⁴³⁰

Teško je zaključiti koji je od ta dva pravca zapravo *via Gabiniana*, no rekao bih da ne treba samo tako isključiti mogućnost da je to pravac preko Dugopolja, Dicma, Sičana i Neorića. Ako je prva cesta, u dužini od 167 milja, stvarno povezala Salonu sa Burnumom te dalje i sa Senijom, onda bi bilo logično da je ona išla najpovoljnijim i najprirodnijim pravcem, a to bi u ovom slučaju bio pravac preko Prugova i Gizdavca. To bi značilo da su Salone i Andetriju već bili međusobno povezani izgradnjom ceste od Salone do Senije. No na natpisu je izdvojena i *via Gabiniana* koju su trasirali i izgradili vojnici VII. legije. Budući da pravac preko

⁴²⁵ Za organizaciju vojnog garnizona na rijeci Krki: N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018b, 13-20.

⁴²⁶ Usp. N. Cesarik 2018; N. Cesarik 2019a.

⁴²⁷ N. Cesarik 2018, 60.

⁴²⁸ I. Bojanovski 1974, 132, 206.

⁴²⁹ J. Britvić 1965, 29, bilj. 2.

⁴³⁰ Usp. Ž. Miletić 2006, 131.

Dugopolja, Dicma, Sičana i Neorića, zapravo predstavlja spoj Salone na trasu između Andetrija i Tilurija, postoji realna mogućnost da je upravo to bila *via Gabiniana*.⁴³¹ Možda je zbog toga ta cesta i dobila posebno ime, kako bi se razlikovala od trase koja je išla preko Prugova i Gizdavca.

S obzirom na to da je *via Gabiniana*, prema takvom prijedlogu, u svojoj osnovi bila dio komunikacije koja je međusobno povezivala dijelove garnizona u salonitanskom zaleđu, njezina je izgradnja bila povjerena vojnicima VII. legije sa sjedištem u Tiluriju. Dakle, prema svemu sudeći, moguće je da su 16./17. godine dovršene dvije trase koje su Salonu povezale sa Andetrijem. Prva od njih, možda je dio ceste od Salone do Senije, koja je išla preko Klisa, Prugova i Gizdavca, dok je druga – poznata kao *via Gabiniana* – možda išla preko Dugopolja, Dicma, Sičana i Neorića, čime je potencijalno predstavljala dio komunikacije koja je povezivala ključne točke vojnog garnizona smještenog u zaleđu Salone.⁴³²

S obzirom na ostalu natpisnu građu, vjerojatno je da su otprilike u isto vrijeme izgrađene i trase prema Tiluriju te dalje prema Naroni i Epidauru, kao i cesta koja je povezala koloniju Jader s vojnim garnizonom na jugoistoku Liburnije. Na taj je način stvorena široka lepeza pristupnih putova koji su činili osnovu za logističku potporu novoosnovanih vojnih garnizona u zaleđu priobalnih kolonija. Istim se potezom načinio i jedan uzdužni cestovni koridor koji je međusobno povezo ključne vojno-strateške točke, što je u konačnici i otvorilo mogućnost daljnjim penetracijama u unutrašnjost provincije te konačnom ostvarivanju glavnog cilja osvajanja Ilirika – kontroli i eksploataciji svih oblika prirodnih i ljudskih resursa.

U drugoj fazi cestovne izgradnje, upravo su izgrađene ceste koje su vodile u unutrašnjost provincije. Na natpisu iz 19./20. godine zabilježena je izgradnja triju cesta koje su Salonu povezale s područjima Dezidijata, Breuka, Oserijata i Diciona. Na tom natpisu nije naznačeno tko ih je gradio, no prema svemu sudeći, čini se logičnim pomišljati da su ih gradili upravo pripadnici pokorenih iliričkih etnija. Vojska je vjerojatno sudjelovala u kontroli izgradnje tih cesta, ali ne i u samoj izgradnji, jer smatram da bi se u protivnom to i navelo na natpisu.

Prva cesta, koje je vodila *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*, identificirana je s itinerarskom cestom od Salone do Argentarije, koja je Salonu – preko Trilja, Buškog blata i

⁴³¹ Takvog su mišljenja i J. Britvić 1965, 29, bilj. 2.; te Ž. Miletić 2006, 131.

⁴³² Budući da na natpisu nije zabilježena ukupna duljina te ceste, već samo njezino ishodište i odredište, takva je hipoteza sasvim realna.

Duvanjskog polja – povezala sa središnjom Bosnom. Na osnovi natpisa ILJug 1582, pretpostavljeno je da se *Hedum castellum Daesidiatum* nalazio na području Breze kod Sarajeva. Bez obzira na to što je I. Bojanovski detaljno opisao trasu te ceste, uključujući današnje mogućnosti istraživanja terena suvremenim metodama, revidiranje njegovih zaključaka i više je nego potrebno.

Druga cesta s natpisa iz 19./20. vodila je *ad Bat(h)inum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus*. Riječ je o itinerarskoj cesti koja je Salonu, preko Vagnja, Livanjskog i Kupreškog polja – zatim dolinom Plive i Vrbasa – povezala s Posavinom, a odredište joj je bilo kod gaza preko Save, na mjestu starog ušća rijeke Orljave (*Bathinus flumen*). Tom je cestom stvorena najkraća veza između Dalmacije i Panonije, a odredište ceste predstavljalo je i spoj s velikom posavskom magistralom od Siscije do Sirmija.

Treća Tiberijeva cesta iz 19./20. vodila je *ad imum montem Ditionum Ulcirum*. S obzirom na terenske podatke, najvjerojatnije je da je *mons Ulcirus* bio antički naziv za Orlovicu, planinu koja razdvaja dva važna Dicianska središta – Plavno u njezinom zapadnom te Strmicu u njezinom istočnom podnožju. Postoje dvije opcije za određivanje odredišta Tiberijeve ceste, od kojih je prvo zapravo područje Plavna, otkuda je proveden legijski akvedukt prema Burnumu. Druga bi pak opcija bila utvrda u zaseoku Vidovići u Orašju u Strmici, smještena nedaleko od ušća Mračaja u Butižnicu, odakle vodi prirodni put prema Grahovskom polju te dalje – preko doline Unca i Petrovačkog polja – do doline Sane. Budući da i jedna i druga opcija imaju svojih prednosti i nedostataka, konačno pitanje odredišta najkraće Tiberijeve ceste iz 19./20., jedino će moći riješiti budući terenski podatci, dobiveni prvenstveno sustavnim terenskim istraživanjem te korištenjem modernih tehnoloških dostignuća. S obzirom na narav arheološke struke, ali i promjenjive dinamike njezinih teorija i modela, ne bi trebalo čuditi da se konačno rješenje čak i krije na nekom potpuno trećem mjestu.

1.2.4. Izrada provincijskog katastra i razgraničenja između domaćih zajednica

Posebna skupina epigrafskih spomenika svjedoči o katastarskom uređenju dalmatinskog dijela Ilirika, koje je po svemu sudeći započelo upravo početkom Tiberijeva principata, odnosno tijekom namjesništva P. Kornelija Dolabele. Osnovni preduvjet za funkcioniranje provincijskog upravnog aparata – te što efikasnijeg provođenja tributa – upravo je bilo

uređenje svojevrsnog zemljišnog katastra, tako da su provincijski legati uz pomoć legijskih časnika donosili odluke o razgraničenjima između lokalnih zajednica te na mjestima međa postavljali tzv. terminacijske natpise.⁴³³ O tom uređenju posebno svjedoči natpis iz nešto kasnijeg doba, na kojem je zabilježeno da je anonimni provincijski namjesnik dao obnoviti raniji katastar, nazvan upravo po P. Korneliju Dolabeli – *forma Dolabelliana*.⁴³⁴ Prema tomu je očito da je Dolabela stvorio temelje katastarskog uređenja kojim su se koristili i ostali provincijski namjesnici, a to dodatno potvrđuju i kasniji slučajevi u kojima su obnovljena ranija razgraničenja iz Dolabelina vremena.

Tako je na natpisima iz Dalmacije zabilježeno nekoliko terminacija sa spomenom P. Kornelija Dolabele,⁴³⁵ no na samo tri natpisa su spomenuti i vojnici. Prvi natpis potječe upravo iz vremena njegova namjesništva (Kat. I., br. 90), gdje je zabilježeno da je Gaj Ticije Gemin, centurion VII. legije, proveo razgraničenje između Aserijata i Korinjana. Ista je terminacija obnovljena u doba A. Ducenija Gemina (Kat. I., br. 96), provincijskog legata iz Neronova doba.⁴³⁶ Na natpisu se spominje kako se obnavlja razgraničenje iz Dolabelina namjesništva koje je sproveo gore spomenuti centurion VII. legije, s tim da je došlo do neznatne pogreške kod navoda sigle njegova prenomena, s obzirom da je na natpisu umjesto slova C uklesano slovo S. Za razliku od prvog natpisa, gdje je *C. Titius Geminus* referiran kao *7 (centurio) legionis VII*, na drugom je spomenut kao *princeps posterior legionis VII*, prema čemu dolazimo da saznanja da je Gemin bio jedan od *primi ordines* VII. legije tijekom namjesništva P. Kornelija Dolabele. Obnovu ranije terminacije, u ime A. Ducenija Gemina, proveli su Aulo Rezije Maksim i Kvint Ebucije Liberal, *primi ordines* XI. legije, čija su imena zabilježena na više natpisa kojima su obilježene međe između Nedita i Korinjana.⁴³⁷ Treći je natpis nedavno pronađen u Zadru, točnije u naselju Diklo (Kat. I., br. 91), a njega je po odredbi P. Dolabele postavio *Caius Velius Bassus, centurio legionis VII*.⁴³⁸

⁴³³ Usp. J. J. Wilkes 1974.

⁴³⁴ ILJug 874.

⁴³⁵ ILJug 919; ILJug 2872 = AE 1910, 80; AE 1995, 1229; AE 1995, 1230; Kat. I., br. 90-91; Kat. I., br. 96. Usp. J. J. Wilkes 1974, 258-260; I. Babić 1996.

⁴³⁶ Usp. A. Jagenteufel 1958, 28-29.

⁴³⁷ Kat. I., br. 100, 101, 103. Uz njih, ime Kvinta Ebucija Liberala zabilježeno je i na međašu između Sidrina i Aserijata (Kat. I., br. 102).

⁴³⁸ Natpis još uvijek nije adekvatno objavljen, budući da je samo prikazan na posteru A. Kurilić i J. Barake sa znanstvenog skupa u Berlinu. Autorice pretpostavljaju da je, s obzirom na mjesto pronalaska, moguće da je njime određena međa između Jadera i Enone, a predlažu i opciju da se na natpisu možda spominju i carski posjedi (usp. A. Kurilić – J. Baraka 2012). No po mom mišljenju ne bi trebalo odbaciti opciju da je natpisom možda određena međa između nekih drugih liburnskih zajednica te da je natpis u recentnijim periodima završio

Krajem Tiberijeve vladavine legatom u dalmatinskom dijelu Ilirika postaje L. Voluzije Saturnin, koji je tu dužnost obnašao i tijekom Kaligulina principata.⁴³⁹ Njegovo je ime zabilježeno na pet terminacijskih natpisa, koji su svi podignuti tijekom Kaligulina principata.⁴⁴⁰

1.2.5. Podjela Ilirika na manje distrikte na čelu s prefektima peregrinskih zajednica

Sudeći prema nekoliko natpisa, vidljivo je da je Ilirik nakon rata 6.-9. bio administrativno podijeljen na manje distrikte kojima su upravljali vojni prefekti iz viteškog staleža. Na području svog okruga, takvi su prefekti imali gotovo istu ulogu kao i provincijski namjesnici. Njihova je primarna zadaća bila održavati red na području svoje posredne nadležnosti,⁴⁴¹ ali i provoditi redovito prikupljanje poreza,⁴⁴² te su na tom teritoriju imali i određene sudbene ovlasti nad peregrinskim stanovništvom.⁴⁴³ Postoji više varijacija službene terminologije na kojima se javlja takvo osoblje, a čije su titule isključivo poznate iz epigrafskih vrela.

U ponekim su slučajevima spomenute prefektore nad određenim geografskim pokrajinama, pa se javljaju titule poput *praefectus Asturiae*,⁴⁴⁴ *praefectus Gallaeciae*,⁴⁴⁵ *praefectus Iudaeae*,⁴⁴⁶ *praefectus Sardiniae*,⁴⁴⁷ ili pak *praefectus Corsicae*.⁴⁴⁸ Češće se javljaju

u sekundarnoj upotrebi u Diklu. Ako je natpis pronađen u sekundarnoj upotrebi (a čini se da jest), onda bi teoretski mogao potjecati sa znatno šireg prostora Liburnije, pa čak i Dalmacije, budući da su primjeri selidbe dalmatinskih natpisa relativno dobro posvjedočeni u novijoj povijesti. Usp., primjerice, natpis CIL 3, 394*8 = CIL 5, 542 (= Kat. I., br. 199) koji je početkom 19. stoljeća prebačen iz Burnuma u Trst (N. Cesarik 2016a); ili pak natpis CIL 3, 9250, objavljen još krajem 19. stoljeća kao nalaz iz Salone, koji se nedavno locirao u Skradinu (usp. M. Glavičić – Ž. Miletić 2011, 141-144); a slična je situacija i sa natpisom AE 2015, 1082 iz Skradina, čija se polovica pronašla u Trogiru (usp. D. Demicheli 2015). No u ovom je slučaju možda najbolji primjer međaša između Aserijata i Alverita, koji je u sekundarnoj upotrebi pronađen na Bribirskoj glavici (B. Kuntić-Makvić – M. Šegvić 1988, 51-52, sl. 2-3).

⁴³⁹ A. Jagenteufel 1958, 17-19.

⁴⁴⁰ Kat. I., br. 92, 93, 95, 97; CIL 3, 9833.

⁴⁴¹ W. Eck 2007a, 39-43. Ti prefekti nisu bili samostalni upravitelji, već su bili podređeni provincijskom legatu. Za sigurno obavljanje svojih zadaća, pod svojim su zapovjedništvom morali imati i određene vojne snage.

⁴⁴² Usp. M. Ghiretti 1985, 760.

⁴⁴³ M. Ghiretti 1985, 759. Po tom je pitanju najbolji primjer Poncija Pilata, prefekta Judeje (AE 1963, 104), za kojega je jako dobro poznato da je posjedovao sudbeni autoritet u judejskom distriktu provincije Sirije, budući da je predsjedao daleko najpoznatijim suđenjem u povijesti čovječanstva (usp. F. J. Matera 1991, 16; te posebno D. W. Chapman – E. J. Schnabel 2015, 153-298). Za lik Poncija Pilata v. detaljno kod H. K. Bond 1998.

⁴⁴⁴ CIL 2, 4616.

⁴⁴⁵ CIL 2, 3271.

⁴⁴⁶ AE 1963, 104.

⁴⁴⁷ AE 1893, 47.

⁴⁴⁸ CIL 12, 2455. Za Korziku i Sardiniju, usp. J. A. Wilson 1996, 443. Na Sardiniji je nedavno otkriven i natpis na kojemu je najvjerojatnije bio spomenut *praefectus civitatis Valentinae* (AE 2007, 692; usp. A. Forci 2011).

konstrukcije koje spominju prefekturu nad određenim peregrinskim zajednicama, pa su tako zabilježeni *praefectus civitatium Scordischorum et Breucorum et Iasorum*,⁴⁴⁹ *praefectus ripae Danuvii et civitatium duarum Boiorum et Azaliorum*,⁴⁵⁰ *praefectus civitatis Colaphianorum*,⁴⁵¹ *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae*,⁴⁵² *praefectus civitatium in Alpibus Maritimis*,⁴⁵³ *praefectus civitatum Barbariae in Sardinia*,⁴⁵⁴ te *praefectus Raetis Vindolicis, vallis Poeninae et levis armaturae*.⁴⁵⁵ Tim se primjerima može pridružiti i natpis s Augustova slavoluka iz Suse, koji svjedoči da su na području Kotijskih Alpa lokalni dinasti primili titulu prefekta zajednica, nakon što je njihovo kraljevstvo neizravno pripojeno rimskoj upravi.⁴⁵⁶

Iako se te funkcije ne spominju izravno u literarnim velima, na osnovi epigrafskog materijala jasno je da su prefektima peregrinskih zajednica, odnosno prefektima manjih oblasti unutar provincija, redovno bili imenovani legijski centurioni ili bivši zapovjednici auksilijarnih postrojbi, odnosno isključivo osobe s određenim zapovjednim iskustvom.⁴⁵⁷

U dalmatinskom dijelu Ilirika do sada su zabilježena tri prefekta peregrinskih zajednica. U dva su slučaja zabilježeni prefekti peregrinskih zajednica Liburnije i Japodije,⁴⁵⁸ dok je u trećem posvjedočen prefekt zajednice Mezeja te vrlo vjerojatno i Dezidijata.⁴⁵⁹ Na prvom je natpisu zabilježena osoba koja je očito bila odlikovana za zasluge u Iliričkom (ili Batonijanskom) ratu, nakon čega je bila imenovana prefektom Japodije i Liburnije (*praefui Iapudiai et Liburniai*).⁴⁶⁰ Budući da natpis nije sačuvan u cijelosti, nije poznato u kojoj je postrojbi služio taj anonimni prefekt. Ranije se smatralo da je riječ o osobi koja je obnašala prefekturu nad Japodijom i Liburnijom tijekom Iliričkog rata,⁴⁶¹ no vjerojatnije je da je do

⁴⁴⁹ D. Kušan Špalj 2015, 50-54, 152, kat. br. 64. Njezino čitanje natpisa trebalo bi neznatno korigirati. Naime, očito je da je *Q. Gavius Fronto* bio obični centurion XIII. legije Gemine, a ne *primipilaris*, budući da se prije navoda legije nalazi centurionska oznaka (slična arapskom broju „7“). Usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 129, bilj. 3.

⁴⁵⁰ CIL 9, 5363.

⁴⁵¹ CIL 3, 14387.

⁴⁵² CIL 5, 1838, 1839.

⁴⁵³ CIL 5, 1838, 1839.

⁴⁵⁴ CIL 14, 2954.

⁴⁵⁵ CIL 9, 3044.

⁴⁵⁶ CIL 5, 7231. Usp. i AE 1994, 753. O integraciji Kotijskih Alpa unutar rimske interesne sfere, detaljno: C. Roncaglia 2013; H. Cornwell 2017.

⁴⁵⁷ Usp. A. N. Sherwin-White 1939, 12; A. Mócsy 1974, 69; W. Eck 2007a, 33-34; R. Ardevan 2012.

⁴⁵⁸ CIL 5, 3346; N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 130-132.

⁴⁵⁹ CIL 9, 2564.

⁴⁶⁰ CIL 5, 3346.

⁴⁶¹ M. Suić 1992, 63-64.

obnašanja funkcije došlo nakon rata. Naime, ratovi se na natpisima najčešće spominju u kontekstu dobivenih odličja,⁴⁶² tako da je izgledno da je dotična osoba bila časnik neke od vojnih postrojbi smještenih u Iliriku (najvjerojatnije legijski centurion), koji je bio odlikovan za vojne zasluge u Iliričkom ratu, nakon čega je imenovan prefektom peregrinskih zajednica Japodije i Liburnije,⁴⁶³ odnosno kako je na natpisu navedeno: „prefektom Japodije i Liburnije“.⁴⁶⁴

Slučaj tog anonimnog prefekta odlično nadopunjuje nedavno pronađeni natpis iz Zadra (Kat. I., br. 113). Riječ je o bazi počasnog kipa podignute Kastričiju, primipilaru XI. legije, kojega je Tiberije odlikovao s tri para falera, torkvesa i armila te s dvije zlatne krune,⁴⁶⁵ nakon čega je imenovan kao *praefectus civitatum Liburnorum et Iapudum*.⁴⁶⁶ Zanimljivo je primijetiti da su oba ova prefekta imali nadležnost nad peregrinskim zajednicama Liburnije i Japodije, koje su zajedno pripadale juridičkom konventu u Skardoni.⁴⁶⁷ Stoga je izvjesno da su u određeno vrijeme, barem u slučaju Liburnije i Japodije, prefekti peregrinskih zajednica imali nadležnost nad čitavim područjem juridičkog konventa, gdje su imali ovlasti slične onima provincijskih namjesnika. Sličnu stvar možemo primijetiti i u slučaju Asturije, gdje je također potvrđen prefekt,⁴⁶⁸ koji je očito imao nadležnost nad područjem koje se poklapalo s teritorijem asturskog juridičkog konventa.⁴⁶⁹

⁴⁶² Usp. V. A. Maxfield 1981, 47-50.

⁴⁶³ N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 131.

⁴⁶⁴ Kako je već rečeno, epigrafski materijal svjedoči da su se titule prefekata navodile na više načina. Tako se titula prefekta katkada veže samo za određeno geografsko područje (npr. AE 1893, 47: *praefectus Sardiniae*; ili CIL 12, 2455: *praefectus Corsicae*); katkada se spomenu zajednice unutar geografskog područja (primjerice CIL 14, 2954: *praefectus civitatum Barbariae in Sardinia*), dok se ponekad titula samo veže uz peregrinske zajednice (npr. D. Kušan Špalj 2015, 50-54, 152, kat. br. 64: *praefectus civitatum Scordischorum et Breucorum et Iasorum*), gdje riječ *civitatum* nije morala biti nužno navedena (usp. CIL 9, 3044: *praefectus Raetis Vindolicis*). Slijedom toga, smatram da je izvjesno da je titula *praefectus Iapudiae et Liburniae* imala isto značenje kao i titula *praefectus (civitatum) Liburnorum et Iapudum*.

⁴⁶⁵ Za slučajeve gdje se spominju odlikovanja takvog tipa, usp. L. Keppie 2000, 167-168. Općenito o tim odlikovanjima: V. A. Maxfield 1981, 80-81, 86-97.

⁴⁶⁶ Usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 130-132; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 197-201. Ključan argument za restituciju [*praefecto*] *Liburnor(um) et Iapudum*, ili pak [*praefecto*] *civ(itatum)* *Liburnor(um) et Iapudum* nalazi se u činjenici da je riječ o primipilu XI. legije, a prefektima peregrinskih zajednica u pravilu su bile imenovane osobe od zapovjednog iskustva, bilo da je riječ o legijskim centurionima, ili pak o prefektima pomoćnih postrojbi. S obzirom na to da se imena liburnskog i japodskog etnika javljaju u genitivu plurala, bazirajući se na brojnim epigrafskim analogijama centuriona koji su obnašali funkciju prefekata peregrinskih zajednica, smatram da u restituciji tog dijela natpisa valja tražiti navod prefekture nad peregrinskim zajednicama Liburnije i Japodije.

⁴⁶⁷ Plin. *HN* 3.139. Za nova razmišljanja o skardonitanskom konventu usp. D. Demicheli 2015.

⁴⁶⁸ CIL 2, 4616.

⁴⁶⁹ Usp. P. Ozcáriz Gil 2013, 57-58.

Za razliku od skardonitanskog konventa kojemu su pripadali *Iapudes et Liburnorum civitates XIII*,⁴⁷⁰ zajednice koje su pripadale konventima u Saloni i Naroni bile su organizirane u mnogobrojne dekurije.⁴⁷¹ Plinije navodi da salonitanskom konventu pripadaju: *in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIII Ditiones, CCLXVIII Maezei, LII Sardeates*.⁴⁷² Naronitanskom su pak konventu pripadali: *Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desitiaties CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis*.⁴⁷³

Među do sada poznatim prefektima peregrinskih zajednica, jedini preostali prefekt u dalmatinskom dijelu Ilirika bio je dotični *Marcellus*, poznat s natpisa iz Bovijana u Samniju.⁴⁷⁴ Na njegovu je natpisu zabilježeno da je obnašao funkciju prefekta *civitatis Maezeiorum* te vrlo vjerojatno i prefekta *civitatis Daesitiatium*. Patsch je čak predlagao i opciju da je Marcel bio i prefekt *civitatis Melcumanorum*,⁴⁷⁵ no izglednijim se čini da je na tom dijelu natpisa spomenuta prefektura nad kohortom *II Varcianorum*.⁴⁷⁶

Budući da je Marcelova funkcija glasila *praefectus civitatis Maezeiorum* (dakle, riječ je o konstrukciji u genitivu jednine) vrlo je vjerojatno da je on u određenom trenutku imao samo nadležnost nad zajednicom Mezeja,⁴⁷⁷ koja je prema Pliniju s 268 dekurija pripadala salonitanskom konventu.⁴⁷⁸ Zbog oštećenja natpisa, točna formulacija vezana za pretpostavljenu prefekturu nad Dezidijatima nije poznata, no vrlo je vjerojatno bila konstruirana na sličan način, odnosno kao *praefecti civitatis Daesitiatium*. Kao što je već rečeno, prema Pliniju, Dezidijati su sa 103 dekurije pripadali naronitanskom konventu.⁴⁷⁹

Dakle, čini se da su funkcije nad peregrinskim zajednicama u Marcelovu slučaju bile odvojene, a razlog tomu potencijalno se krije u činjenici da su te dvije zajednice pripadale

⁴⁷⁰ Plin. *HN* 3.139.

⁴⁷¹ O tome usp. S. Čače 2010.

⁴⁷² Plin. *HN* 3.142.

⁴⁷³ Plin. *HN* 3.143.

⁴⁷⁴ CIL 9, 2564. O njegovoj karijeri usp. najnovije S. Bekavac – Ž. Miletić 2018. Za drukčije mišljenje glede smjera njegove karijere: K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 202-205; N. Cesarik 2019b, 14-15.

⁴⁷⁵ C. Patsch 1898, 363.

⁴⁷⁶ Usp. PME 2, M 78 bis; N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 129.

⁴⁷⁷ Analogno slučaju s natpisa CIL 3, 14387 (*praefectus civitatis Colaphianorum*).

⁴⁷⁸ Plin. *HN* 3.142.

⁴⁷⁹ Plin. *HN* 3.143.

različitim juridičkim konventima.⁴⁸⁰ Možda se upravo radi toga na njegovu natpisu spominje konstrukcija u genitivu jednine (*civitatis*), jer zapravo je riječ o prefekturi nad samo jednom etnijom. Da je Marcel u isto vrijeme imao nadležnost nad Dezidijatima, na natpisu bi vjerojatnije stajalo da je bio *praefectus civitatum Maezeiorum et Daesitiatium*, kao što je primjerice slučaj s Kvintom Gavijem Frontonom, koji je bio *praefectus civitatum Scordischorum et Breucorum et Iasorum*.⁴⁸¹

S obzirom na znatno veći broj različitih etnija koje su pripadale salonitanskom i naronitanskom konventu (koje su uz to bile i podijeljene na veći broj dekurija), čini se da njima nisu mogli upravljati pojedinci koji su imali nadležnost nad čitavim teritorijem konventa, već je, radi što uspješnijeg upravljanja, imenovan veći broj prefekata koji su imali nadležnost nad pojedinim zajednicama unutar jednog ili drugog konventa. Uz to, riječ je i o slabije romaniziranim područjima, što je za razliku od Liburnije i Japodije,⁴⁸² iziskivalo i dodatne napore provincijskog upravnog aparata. Budući da je Marcel najvjerojatnije držao dvije različite prefekture – prvu nad zajednicom Dezidijata u naronitanskom, a drugu nad zajednicom Mezeja u salonitanskom konventu – čini se da su takvi viteški časnici tijekom svoje karijere mogli obnašati i više sukcesivnih prefektura nad različitim zajednicama dalmatinskog dijela Ilirika.⁴⁸³

⁴⁸⁰ S druge strane, J. J. Wilkes 1969, 289 smatra da je Marcel u isto vrijeme bio prefekt Mezeja i Dezidijata, no osobno smatram da bi u tom slučaju na natpisu vjerojatnije stajao genitiv plurala imenice *civitas*.

⁴⁸¹ D. Kušan Špalj 2015, 50-54, 152, kat. br. 64.

⁴⁸² O uređenju Liburnije početkom principata usp. S. Čače 2006, gdje je navedena i ostala relevantna literatura. O Japodima nakon Oktavijanovog pohoda: B. Olujić 2007, 97-212.

⁴⁸³ Sukcesivno obnašanje prefektura nad pergrinskim zajednicama potvrđeno je i u slučaju Gaja Bebija Atika (CIL 5, 1838, 1839).

1.3. Kaligulino doba

Budući da je Kaligula vladao tek nepune četiri godine,⁴⁸⁴ iz perioda njegova principata potječe svega nekoliko natpisa koji svjedoče o aktivnostima rimskih vojnika na području Dalmacije. Isključivo je riječ o već spomenutim terminacijskim natpisima, na kojima je zabilježena djelatnost dvojice legata – L. Voluzija Saturnina i L. Aruncija Kamila Skribonijana.⁴⁸⁵

Tijekom namjesništva L. Voluzija Saturnina, određeni [---] *Laco*, centurion VII. legije, bio je postavljen kao sudac u međašnom sporu između Nedita i (najvjerojatnije) Korinjana (Kat. I., br. 92). Za vrijeme istog namjesnika, L. Trebije Sekund – *praefectus castrorum*, najvjerojatnije VII. legije – postavio je među između Onastina i Nerastina (Kat. I., br. 93), dok su sudcima u graničnom sporu između nepoznatih zajednica na području Oprominja bili imenovani *Vibullius*, tribun VII., te *L. Salvius* i *M. Sueto*, centurioni XI. legije (Kat. I., br. 97). Na istom je području postavljen još jedan međaš iz vremena Kaligulina principata i namjesništva L. Voluzija Saturnina,⁴⁸⁶ no na njemu se nisu sačuvali nikakvi drugi podatci. Tijekom namjesništva Klaudijevog legata Pizona (Kat. I., br. 95), *C. Marius Maternus* – centurion VII. legije – pregledao je i obnovio granicu između Nerastina i Pituntina koja je bila postavljena još u doba L. Voluzija Saturnina.

Nakon L. Voluzija Saturnina, još u vrijeme Kaligulina principata, dalmatinskim je legatom imenovan L. Aruncije Kamilo Skribonijan – namjesnik čije je ime ostalo upamćeno u povijesti po neuspješnoj buni protiv cara Klaudija.⁴⁸⁷ Tijekom njegova namjesništva, Manije Celije, centurion VII. legije, postavio je među između Sapuata i [---]matina (Kat. I., br. 94).⁴⁸⁸

Moguće je da su i neki od natpisa vojnika VII. i XI. legije na kojima se ne javlja titula *Claudia Pia Fidelis* bili postavljeni tijekom Kaliguline vladavine, no za takve tvrdnje nema nikakvih dokaza. Kaligula je bio zadnji od careva od kojega su peregrini teoretski mogli primiti ime *Caius Iulius*, tako da se ne može isključiti mogućnost da su neki od auksilijara

⁴⁸⁴ Pregled Kaliguline biografije donose: A. A. Barrett 2001; A. Winterling 2011.

⁴⁸⁵ Usp. A. Jagenteufel 1958, 17-21.

⁴⁸⁶ CIL 3, 9833.

⁴⁸⁷ A. Jagenteufel 1958, 19-21. O Skribonijanovoj pobuni: N. Cambi 2009.

⁴⁸⁸ Najvjerojatnije je riječ o Lamatinima ili Ematinima (usp. J. J. Wilkes 1974, 267, no. 23).

(Kat. II., br. 45-47) čak primili civitet za vrijeme njegove vladavine. Naravno, i ovdje je riječ samo o mogućnostima, ne i o sigurnim činjenicama.⁴⁸⁹

Sudeći prema dostupnoj građi, period Kaliguline vladavine nije donio nikakve novitete u razvoju dalmatinskog garnizona. Stoga se čini izvjesnim da je Kaligula zapravo nastavio Tiberijevu vanjsku politiku prema Iliriku, tako da se kratkotrajni period njegova principata slobodno može proučavati u širem kontekstu Tiberijeva perioda na dalmatinskom tlu. Da je Kaligulino doba zapravo bilo svojevrsna prijelazna faza u razvitku dalmatinskog garnizona, ponajbolje pokazuje činjenica da je period njegova principata na dalmatinskom tlu obilježen djelovanjem dvojice legata, od kojih je jedan obnašao svoju funkciju još u zadnjim godinama Tiberijeva principata, dok je drugi svoju epizodu u Dalmaciji neslavno završio upravo početkom Klaudijeve vladavine, koja obilježava važnu prekretnicu u provincijskoj povijesti dalmatinskog dijela Ilirika.

⁴⁸⁹ U jednom je slučaju riječ o veteranu kohorte *II Cyrrhestarum* (Kat. II., br. 47), dok je u ostalim riječ o aktivnim vojnicima iste postrojbe (Kat. II., br. 45-46). Budući da je u potonjim primjerima riječ o aktivnim vojnicima, ipak se čini da je riječ o stjecanju civiteta još u Augustovo doba, i to na individualnoj osnovi, odnosno po posebnom činu hrabrosti (usp. P. A. Holder 1980, 29, 46-47). U slučaju veterana Gaja Julija Mare (Kat. II., br. 47), moguće je stjecanje civiteta za vrijeme Kaligule, posebice jer se čini da vojnici pomoćnih postrojbi nisu primali civitet po časnom otpustu tijekom Augustove vladavine (P. A. Holder 1980, 46-47). Naravno, moguća je i opcija u kojoj je Mara, na osnovi iskazane hrabrosti, primio civitet od Augusta još kao aktivan vojnik, da bi kasnije stekao i veteranski status.

1.4. Klaudijevo doba

Klaudijevo doba predstavlja jednu od najvažnijih prekretnica u razvoju dalmatinskog garnizona, što se posebno percipira kroz brojne epigrafske i arheološke ostatke koji se mogu pripisati periodu njegove vladavine. Klaudije je, nakon Augusta, smatran jednim od najvećih reformatora rimske vojske, što se posebno razmatra kroz prizmu novih karijernih obrazaca – pogotovo onih namijenjenih vitezovima – ali i kroz temeljite izmjene vezane za gradnju i izgled vojnih logora, koji se od njegova principata počinju graditi od kamena te počinju poprimati pravilni pravokutni tlocrt.⁴⁹⁰

Period Klaudijeve vladavine u Dalmaciji ponajprije je obilježila pobuna dalmatinskog legata, L. Aruncija Kamila Skribonijana, koja se odigrala tijekom 42. godine, odnosno u drugoj godini Klaudijeva principata.⁴⁹¹ To je godina koja predstavlja jedan od najvažnijih termina u proučavanju povijesti rimske vojske u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća, budući da se mnogi parametri – poput epigrafskih i arhitektonskih ostataka – na osnovi nekoliko činjenica mogu lako datirati prije ili poslije navedene godine.

1.4.1. Skribonijanova pobuna

Podatke o tom događaju prvenstveno nam donose Svetonije i Kasije Dion,⁴⁹² a djelomično i drugi pisci.⁴⁹³ Svetonije je ostavio više-manje fiktivan opis događaja, prema kojemu je legat u Dalmaciji – Furije Kamilo Skribonijan – pokrenuo građanski rat protiv Klaudija, no čija je pobuna trajala svega pet dana, budući da su pobunjene legije vratile svoju odanost caru, i to zbog praznovjernog straha jer im se stjegovi nisu dali ukrasiti niti izvući iz zemlje.⁴⁹⁴ Kasije Dion, za razliku od Svetonija, zadire u dublju srž te kao uzrok pobune navodi smrt Apija Junija Silana, vrlo uglednog senatora kojega je Klaudije dao pogubiti na nagovor svoje žene Mesaline i oslobođenika Narcisa.⁴⁹⁵ Silanova je smrt srozala carevu popularnost te su mnogi

⁴⁹⁰ O Klaudijevim vojnim reformama: C. Thomas 2004; D. Tončinić 2014. O reformi viteških karijera u Klaudijevo doba: H. Devijver 1970 = H. Devijver 1989, 16-81. O vojnim logorima u Klaudijevo doba: A. Johnson 1983, 234-245.

⁴⁹¹ Pobuna se najvjerojatnije odigrala u ljeto 42. godine (usp. N. Cambi 2009, 71). Pregled Klaudijeve biografije donosi B. Levick 2001.

⁴⁹² Suet. *Claud.* 13.2; Cass. Dio 60.15.1-4.

⁴⁹³ Za sve izvore o Skribonijanu v. PIR A 936 = PIR² A 1140. Općenito o Skribonijanovoj pobuni v. najnovije: N. Cambi 2009; J. Parat 2016a.

⁴⁹⁴ Suet. *Claud.* 13.2. Tu verziju donosi i Oros. 7.6.

⁴⁹⁵ Cass. Dio 60.14.1-4.

ugledni Rimljani – na čelu s Anijem Vinicijanom – počeli kovati urotu protiv Klaudija. No budući da Vinicijan nije imao nikakvu vojnu potporu, u pomoć je pozvao Furija Kamila Skribonijana – careva legata u Dalmaciji – koji je raspolagao velikim brojem vojnih snaga te koji je prema Dionovim riječima, imao i vlastiti plan za ustanak budući da su ga neki već počeli zagovarati kao cara.⁴⁹⁶

Vinicijan je na svoju stranu uspio pridobiti veći broj osoba iz senatorskog i viteškog staleža, no to mu nije bilo od koristi jer su vojnici – kojima je Skribonijan držao govor o vraćanju Rima ka republikanskoj tradiciji – posumnjali da će ponovno izbiti nevolje i razdor te ga odbili poslušati. Skribonijan se prestrašio vojske i pobjegao na Isu, gdje si je – prema Dionu – oduzeo život.⁴⁹⁷ Tacit, za razliku od njega, navodi da ga je ubio vojnici *Volaginius*,⁴⁹⁸ dok Orozije navodi da su ga ubili vojnici koji su prvotno stali na njegovu stranu, da bi mu na kraju odbili poslušnost.⁴⁹⁹ S obzirom na Tacitov autoritet, vjerodostojnijom se smatra verzija u kojoj ga je ubio Volaginije.⁵⁰⁰

Dion navodi kako je Klaudije tijekom pobune čak bio i spreman prepustiti prijestolje Skribonijanu, ali se ohrabrio nakon što je vojska ostala na njegovoj strani, stoga je najprije nagradio vojnike na razne načine, ali i potakao Senat da legijama podari počasne naslove te da od tada budu nazivane Klaudijevim, pobožnim i odanim. Nakon toga je – kao i svaki ozbiljni vladar – morao učiniti neizbježno, tako da je sproveo temeljitu odmazdu nad onima koji su se urotili protiv njega.⁵⁰¹

Na priču iz povijesnih, uklapaju se i podatci iz epigrafskih vrela, budući da se na velikom broju spomenika VII. i XI. legije, nakon rednog broja postrojbe javljaju sigle CPF, odnosno skraćena počasna titula *Claudia Pia Fidelis* koju navodi Kasije Dion.⁵⁰² Prema tomu, godina 42. predstavlja ključni *terminus* prilikom datiranja natpisa VII. i XI. legije, budući da se natpisi na kojima je prisutna ta titula mogu sa sigurnošću datirati nakon 42. godine. S druge strane, izostanak navedene titule predstavlja relativno pouzdanu odrednicu za datiranje natpisa

⁴⁹⁶ Cass. Dio 60.15.1-2.

⁴⁹⁷ Cass. Dio 60.15.3.

⁴⁹⁸ Tac. *Hist.* 2.75.

⁴⁹⁹ Oros. 7.6.

⁵⁰⁰ Usp. N. Cambi 2009, 69.

⁵⁰¹ Cass. Dio 60.15.4.

⁵⁰² Cass. Dio 60.15.4. Usp. poglavlja o VII. i XI. legiji.

prije 42. godine iako određene iznimke svakako upućuju na oprez pri donošenju sigurnih zaključaka po tom pitanju.⁵⁰³

Skribonijanova pobuna nije bila samo običan provincijski događaj, jer ona je itekako utjecala na buduću Klaudijevu vanjsku i unutarnju politiku te posebno na njegov odnos prema senatorskom staležu, ali i općoj organizaciji rimske vojske. Vrlo je vjerojatno da je Klaudije upravo zbog iskustva sa Skribonijanovom urotom i krenuo u temeljite reforme cjelokupne organizacije rimske vojske, a njezine se posljedice posebno ogledaju na epigrafskom i arheološkom materijalu s dalmatinskog tla.⁵⁰⁴

1.4.2. Klaudijevi legati u Dalmaciji nakon Skribonijana

Sudeći prema navodu Svetonija, Skribonijana je na mjestu dalmatinskog legata zamijenio *L. Salvius M. f. Otho* – otac M. Salvija Otona, cara koji je vladao svega tri mjeseca tijekom 69. godine. Ništa se ne zna o njegovom djelovanju u Dalmaciji osim da je dao pogubiti one vojnike koji su se tijekom Kamilove pobune pokajali te zatim i smaknuli nadređene časnike koji su bili kolovođe u buni protiv cara.⁵⁰⁵ Iako je točno vrijeme njegova namjesništva nepoznato, Jagenteufel ga smješta u period između 42. i 43. godine.⁵⁰⁶

Njegov nasljednik možda je bio dotični *Piso*, zabilježen na terminacijskom natpisu iz Gorice kod Dubrave u Poljicima (Kat. I., br. 95), kojim je obnovljena međa između Pituntina i Nerastina.⁵⁰⁷ Postoje dvojica Pizona koja dolaze u obzir. Prvi je *C. Calpurnius Piso* (konzul s početka Klaudijeva principata),⁵⁰⁸ dok je drugi *L. Calpurnius Cn. f. Piso* (konzul 27. godine).⁵⁰⁹ Za Gaja Kalpurnija Pizona zalagao se M. Abramić,⁵¹⁰ dok se za Lucija Kalpurnija Pizona odlučio A. Jagenteufel,⁵¹¹ no budući da se niti jedna od mogućnosti ne može dokazati ili odbaciti na sigurnoj osnovi, identifikacija tog namjesnika s odgovarajućim senatorom i dalje ostaje nerazjašnjena.

⁵⁰³ Usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 128-129.

⁵⁰⁴ Usp. D. Tončinić 2014, 88-92.

⁵⁰⁵ Suet. *Otho* 1.2.

⁵⁰⁶ A. Jagenteufel 1958, 21-22.

⁵⁰⁷ Među je pregledao i obnovio Gaj Martije Matern, *centurio legionis VII Claudiae Piaae Fidelis*, a taj natpis predstavlja jedini precizno datirani natpis vojnika VII. legije nakon 42. godine (usp. ovdje: poglavlje 2.1.3.2).

⁵⁰⁸ E. Groag 1897a, 1377-1379, Nr. 65.

⁵⁰⁹ E. Groag 1897b, 1383-1384, Nr. 76.

⁵¹⁰ M. Abramić 1924, 224, pozivajući se na E. Groag 1897a, 1378.

⁵¹¹ A. Jagenteufel 1958, 22-24.

Prema Abramiću i Jegenteufelu, Pizona je na mjestu dalmatinskog legata zamijenio *C. Ummidius Durmius Quadratus*,⁵¹² no kako je Umidije na natpisu referiran kao *legatus divi Claudii in Ilyrico*,⁵¹³ ne može se sa sigurnošću razabrati je li on bio legat u dalmatinskom ili pak panonskom dijelu Ilirika.⁵¹⁴

Klaudije je tijekom svog principata imao popriličnih problema s osobama iz senatorskog staleža, a mnoge od njih dao je i pogubiti, s tim da su neki i sami počinili samoubojstva nakon osuđujućih presuda.⁵¹⁵ Osim Skribonijana, Klaudije je očito imao problema s još jednim legatom u Dalmaciji, o kojemu ne znamo praktički ništa, osim da ga je izravno naslijedio P. Antej Ruf.⁵¹⁶ O tom događaju svjedoče dva građevinska natpisa iz Burnuma,⁵¹⁷ na kojima je ime P. Anteja Rufa uklesano unutar razure nastale brisanjem imena prijašnjeg legata (sl. 20). Radi činjenice da nema tragova korekcija kod priložnih brojeva u carevoj titulaturi, očito je da je Antej Ruf naslijedio nepoznatog legata još tijekom 51. godine.⁵¹⁸ No bez obzira na sve, čini se da je P. Antej Ruf služio kao legat u Dalmaciji sve do kraja Klaudijeve vladavine, kada ga početkom Neronova principata najvjerojatnije nasljeđuje *C. Calpetanus Rantius Sedatus*.⁵¹⁹

Slika 20. Ime P. Anteja Rufa uklesano unutar razure (Arheološki muzej Zadar, lapidarij na Forumu, inv. br. A18531, snimio N. Cesarik)

⁵¹² M. Abramić 1924, 224; A. Jagenteufel 1958, 24-25.

⁵¹³ CIL 10, 5182; usp. i CIL 10, 5180; te AE 1973, 188.

⁵¹⁴ Usp. ovdje: poglavlje 1.2.1.

⁵¹⁵ Usp. D. McAlindon 1956; D. McAlindon 1957; B. Baldwin 1964; S. H. Rutledge 2011, 105-110.

⁵¹⁶ O namjesništvu P. Anteja Rufa: A. Jagenteufel 1958, 25-27.

⁵¹⁷ CIL 3, 14321,16 = 14987,1 = ILJug 2809; ILJug 2810 (= Kat. I., br. 178).

⁵¹⁸ M. Abramić 1924, 221-225.

⁵¹⁹ A. Jagenteufel 1958, 27-28.

1.4.3. Pomoćne postrojbe i njihovi zapovjednici

Nedugo nakon Skribonijanove pobune Klaudije je osnovao novu konjaničku postrojbu koja je nosila indikativno ime – *ala Claudia Nova* – te koja je boravila u Dalmaciji sve do građanskog rata 69. godine (Kat. I., br. 1-7, a možda i br. 8).⁵²⁰ Po svemu sudeći, tijekom Klaudijeva principata došlo je do temeljite reorganizacije dalmatinskog garnizona, gdje je zasigurno došlo i do premještanja određenih pomoćnih postrojbi. Vjerojatno je da su tada neke postrojbe i napustile Dalmaciju te su zamijenjene novim postrojbama koje nisu imale veze s urotom 42. godine. No na osnovi krhke epigrafske građe, teško je donositi čvrste zaključke o tome kada su se točno događali premještaji pomoćnih postrojbi. Primjerice, u slučaju dviju konjaničkih postrojbi (*ala Hispanorum* i *ala Pannoniorum*), čini se da su obje početkom Klaudijeva principata već prisutne u Panoniji,⁵²¹ no zbog krhkosti dokaza ne može se sa sigurnošću tvrditi da Dalmaciju nisu napustile i nešto ranije, primjerice još tijekom Tiberijeva principata. Očito je, također, i da je dalmatinski garnizon bio ojačan s nekim drugim postrojbama tijekom Klaudijeva principata, no osim spomenute ale Klaudije Nove – koja je vjerojatno osnovana kao direktna posljedica urote 42. godine – o terminima dolaska ostalih postrojbi može se raspravljati samo na osnovi teško dokazivih pretpostavki.⁵²² Na natpisima vojnika pomoćnih postrojbi javlja se i nekoliko osoba s imenom *Ti. Claudius* (Kat. I., br. 2, 3, 6, 21),⁵²³ što upućuje da je riječ o vojnicima koji su stekli civitet u Klaudijevo ili Neronovo doba. U Klaudijevo vrijeme se počinju izdavati i vojne diplome,⁵²⁴ a period njegove vladavine općenito je obilježen jačanjem utjecaja pomoćnih postrojbi,⁵²⁵ koje se od tada počinju i utvrđivati u odvojenim logorima manjih dimenzija.⁵²⁶ Uz to, sudeći prema

⁵²⁰ Usp. G. Alföldy 1987, 242-243.

⁵²¹ Usp. B. Lőrincz 1996, 73-74 (*ala Hispanorum*); G. Alföldy 1987, 244 (*ala Pannoniorum*).

⁵²² Primjerice, za *cohors I Bracaraugustanorum* se u literaturi mogu naći različiti podatci, od toga da je u Dalmaciji prisutna još od Augustova principata (npr. G. Alföldy 1987, 249), do toga da je u Dalmaciju došla sredinom 1. stoljeća (npr. R. Dodig 2007, 11). Na osnovi portreta Verana, Katuronova sina (Kat. II., br. 38; usp. R. Dodig 1985, 108, sl. 5; R. Dodig 2007, 18, sl. 3), rekao bih da je izgledno da je postrojba prisutna u Dalmaciji tijekom Klaudijeva ili Neronova doba (pokojnikov portret ukazuje da mu je uzor bila portretistika cara Klaudija, usp. Ž. Miletić 2017, 36), no to ne može isključiti pretpostavku da je ona u Dalmaciju došla i prije Klaudijeva principata.

⁵²³ Na natpisu pod Kat. I., br. 40 javlja se dotični *Ti. Claudius Claudianus, praefectus cohortis I Bracaraugustanorum*, no tu je riječ o pripadniku viteškog staleža, tako da ga ne možemo promatrati u kontekstu običnih vojnika koji su stekli civitet kroz vojnu službu.

⁵²⁴ Usp. E. Birley 1986. Do sada su poznate tri diplome izdane u Klaudijevo doba (CIL 16, 1-3; detaljnije kod: S. Dušanić 1982).

⁵²⁵ C. Thomas 2004, 432-435.

⁵²⁶ Usp. D. Tončinić 2014, 85.

Svetonijevom navodu,⁵²⁷ Klaudije je i reformirao karijere viteških časnika,⁵²⁸ kojima je od njegova doba namijenjena jedinstvena karijera u sustavu *tres militiae equestres*.⁵²⁹ Postoji teoretska mogućnost da je *Ti. Iulius Iulianus* obnašao položaj tribuna kohorte *VIII Voluntariorum* tijekom Klaudijeva principata,⁵³⁰ no to se ne može zaključiti na sigurnoj osnovi, jer natpis na kojemu se on spominje jednako se može datirati i u Neronovo, pa čak i Vespazijanovo doba.⁵³¹

O slučaju Marcela, centuriona XI. legije *Claudiae Piae Fidelis*,⁵³² već je bilo govora u poglavlju o prefektima peregrinskih zajednica na području Ilirika. Po mom mišljenju, Marcel je najvjerojatnije stupio u vojnu karijeru na položaju kohorte *II Varcianorum*,⁵³³ a zatim i kohorte *III Alpinorum*, nakon čega je držao sukcesivne prefekture nad peregrinskim zajednicama iz salonitanskog i naronitanskog konventa, da bi na kraju postao centurionom XI. legije.⁵³⁴ S obzirom na to, moguće je da je prefekturu nad III. kohortom Alpinaca držao tijekom Klaudijeve vladavine, a budući da su pripadnici te postrojbe ostavili popriličan broj natpisa na dalmatinskom tlu, čini se sasvim izvjesnim da je Marcel svoju drugu vojnu funkciju obnašao upravo u Dalmaciji.⁵³⁵

Unutar dalmatinskog korpusa epigrafskih spomenika, poznata su samo četvorica prefekata čije se obnašanje službe na dalmatinskom tlu može datirati u drugu polovicu 1. stoljeća, odnosno u period nakon Klaudijeve reforme viteških karijera.⁵³⁶ Dvojica su zabilježena na

⁵²⁷ Suet. *Claud.* 25.1.

⁵²⁸ Usp. H. Devijever 1970.

⁵²⁹ O viteškim časnicima i njihovim karijerama unutar sustava *tres militiae equestres*, detaljno: H. Devijever 1989; H. Devijever 1992. Usp. i E. Birley 1988, 147-164.

⁵³⁰ NSA 1912, 379 = AE 1913, 194.

⁵³¹ A. E. Gordon – J. S. Gordon, 1958, 109-110, No. 112, teoretski datiraju natpis između 37. i 62. godine, ali pod pretpostavkom da je *Ti. Iulius Iulianus* imao 25 godina u trenutku smrti njegova oca, Tiberijeva oslobođenika. No *Iulianus* je mogao imati i nešto više godina u trenutku postavljanja natpisa, tako da se kasnije datiranje ne može isključiti na sigurnoj osnovi (usp. ovdje: poglavlje: 3.2.15).

⁵³² CIL 9, 2564.

⁵³³ PME 2, M 78 bis; N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 129; N. Cesarik 2019b, 14-15.

⁵³⁴ Usp. K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 204-205; N. Cesarik 2019b, 15.

⁵³⁵ Takvog je mišljenja i Ž. Miletić, s tim da je on pretpostavio kako je Marcel prvotno služio kao centurion XI. legije, da bi nakon toga obnašao prefekturu nad peregrinskim zajednicama te prefekturu nad III. kohortom *Alpinorum* (Ž. Miletić 2017, 36-38; usp. i S. Bekavac – Ž. Miletić 2018). No za takvu pretpostavku nema sigurnih dokaza, budući da ne postoje jasni primjeri transfera hereditarnih vitezova iz legijskog centurionata u sustav viteških milicija nakon Klaudijeve reorganizacije viteških milicija, dok nekoliko sigurnih primjera nepobitno dokazuju obrnute slučajeve (usp. B. Dobson 1972, 196; D. J. Breeze – B. Dobson 1993, 189; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 202-205; N. Cesarik 2019b).

⁵³⁶ Na dalmatinskim je natpisima zabilježen i tribun kohorte *VI Voluntariorum* (Kat. II., br. 63), no on je tu službu obnašao u Tiberijevo doba, kada karijere vitezova nisu bile uređene posebnim karijernim sustavom (usp. H. Devijever 1989, 111). Valja napomenuti i da postoje natpisi na kojima su zabilježeni zapovjednici pomoćnih postrojbi, no njihove su službe navedene u kontekstu slijeda dužnosti, što ne mora značiti da su te funkcije

diplomama, i to s kraja Domicijanova (Kat. II., br. 67), odnosno Nervina principata (Kat. II., br. 31), jedan je zabilježen na natpisu iz Salone (Kat. II., br. 60), dok je četvrti – *Ti. Claudius Claudianus* – postavio žrtvenik *Dianae Nemorensi* na području Ljubuškog polja (Kat. II., br. 40), a o točnom periodu njegove službe može se raspravljati samo na osnovi pretpostavki. No tu je svakako zanimljivo primijetiti njegovo imenovanje, budući da ono itekako podsjeća na imenovanje već spomenutog Tiberija Julija Julijana, sina Tiberijeva oslobođenika koji je obnašao tribunat nad VIII. kohortom *Voluntariorum*.⁵³⁷ S obzirom na tu potencijalnu poveznicu, teoretski se može pomišljati da je i *Ti. Claudius Claudianus* bio sin osobe koja je civitet stekla od samog cara Klaudija, što bi – ako se pozovemo na argumentaciju Arthura i Joyce Gordon glede slučaja Tiberija Julija Julijana – teoretski moglo značiti da je *Ti. Claudius Claudianus* bio slobodnorodeni sin Klaudijevog oslobođenika, koji je u odrasloj dobi postao prefektom I. kohorte *Bracaraugustanorum*.⁵³⁸ Na tako pretpostavljenoj osnovi, njegova bi se služba hipotetski čak i mogla suziti u određeni period, što bi čak i moglo odgovarati ranijim razmišljanjima glede boravka te postrojbe u Dalmaciji.⁵³⁹ Naravno, takvo se nešto nikako ne smije tvrditi na sigurnoj osnovi, već se o tome može samo raspravljati na osnovi određenog kurioziteta, i to čisto u sferi domišljanja. Budući da je *gens Claudia* bila jedna od najprominentnijih patricijskih obitelji u Rimu, ali i da je *nomen Claudius* bio naširoko rasprostranjen i među plebejcima, postoji itekakva mogućnost da je *Ti. Claudius Claudianus* bio potomak stare loze Klaudija, koji je kao pripadnik viteškog staleža imenovan prefektom pomoćne postrojbe na službi u Dalmaciji. A ako je tako, onda se njegova služba na dalmatinskom tlu može datirati u znatno širi period, pa tako i u period vladavine samog cara Klaudija.

obnašali u Dalmaciji. U slučaju da na području Dalmacije ne postoje natpisi drugih vojnika neke pomoćne postrojbe, teško je da spomen zapovjedništva nad pomoćnom postrojbom na počasnom ili nadgrobnom spomeniku određenog pripadnika viteškog staleža može svjedočiti o boravku te postrojbe u Dalmaciji.

⁵³⁷ NSA 1912, 379 = AE 1913, 194.

⁵³⁸ Usp. A. E. Gordon – J. S. Gordon, 1958, 109-110, No. 112.

⁵³⁹ Primjerice, za Tiberija Julija Julijana se pretpostavilo da je morao imati minimalno 25 godina u trenutku smrti njegova oca, kako bi on, kao slobodnorodeni sin Tiberijeva oslobođenika, mogao obnašati funkciju tribuna VIII. kohorte *Voluntariorum* (A. E. Gordon – J. S. Gordon, 1958, 109-110, No. 112). Kada bi se hipoteza za službu Tiberija Klaudija Klaudijana postavila na istim osnovama, onda bi on teoretski mogao obnašati svoju službu između 66. i 79. godine. No istraživanja su ipak pokazala da su viteški časnici najčešće obnašali prvu miliciju u dobi od 35 do 40 godina (H. Devijver 1989, 133, 139), prema čemu se navedena granica može podići barem za deset godina. Naravno, ovo je samo plod domišljanja, koji se nikako ne može dovesti u vezu sa zaključkom baziranom na sigurnoj osnovi.

1.4.4. Veterani u Klaudijevo doba

Čini se da je nakon dedukcije zemljišta u Ljubuškom polju (*pagus Scunasticus*) s početka Tiberijeva principata i dalje nastavljeno s naseljavanjem veterana na tom području. Indicija za takvo nešto jest natpis M. Antonija Maksima, signifera i veterana XI. legije *Claudiae Piae Fidelis* (Kat. I., br. 146). Budući da je riječ o do sada jedinom poznatom veteranu s područja Ljubuškog polja čiji se natpis datira nakon 42. godine, ne može se sa sigurnošću tvrditi da je i tijekom Klaudijeva principata došlo do organizirane dodijele zemljišta veteranima dalmatinskih legija, tako da narav njegova naseljavanja na području Ljubuškog polja i dalje ostaje nerazjašnjena. No o organiziranom naseljavanju veterana u tom periodu svjedoči navod Plinija Starijeg kako je Klaudije naselio veterane u *Siculi*.⁵⁴⁰ Novija arheološka istraživanja potvrdila su ostatke pravilnog naselja na području Resnika u zapadnom dijelu Kaštelanskog zaljeva, i to s razvojnim fazama iz 2.-1. st. pr. Kr. te 1.-5. st. po Kristu,⁵⁴¹ a nekoliko natpisa veterana VII. i XI. legije s titulom *Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 74, 136-138) s područja Kaštela najvjerojatnije potvrđuju Plinijeve vijesti.⁵⁴²

Na osnovi naslova *Claudia*, postoje snažne indicije da je kolonija *Aequum* osnovana upravo za Klaudija ili pak njegova neposredna nasljednika Nerona.⁵⁴³ Ipak, novija su istraživanja pokazala da su se veterani vjerojatno naseljavali na tom području čak i prije Klaudija,⁵⁴⁴ tako da će se konačni odgovori o utemeljenu kolonije, ali i o razvojnim fazama potencijalnog ranijeg naselja, moći dobiti tek nakon temeljitih arheoloških ispitivanja.

⁵⁴⁰ Plin. *HN* 3.141. Usp. i natpis CIL 3, 2028 = 8753 iz Salone, koji se dovodio u vezu s Plinijevim navodom o Klaudijevoj dedukciji veterana na području Sikula, na osnovi čega se izrodila pretpostavka o naseljavanju veterana V. legije Makedonike na salonitanskom području (usp. G. Alföldy 1964a, 177-179; J. J. Wilkes 1969, 114). O tome više u posebnom poglavlju o pitanju naseljavanja veterana V. legije Makedonike na području Dalmacije (usp. ovdje: poglavlje 2.4).

⁵⁴¹ Usp. I. Kamenjarin – I. Šuta 2011.

⁵⁴² O veteranima na području Sikula usp. najnovije I. Matijević 2017, 134-135. S područja Bijača kod Trogira potječe i jedan natpis veterana VII. legije na kojemu se ne javlja titula *Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 36), tako da postoji mogućnost da je do određenog (ne nužno i organiziranog) naseljavanja veterana na zapadnom dijelu kaštelanskog zaljeva došlo i prije Klaudijeve dedukcije, a slična je situacija vidljiva i u Ekvumu (Kat. I., br. 55; usp. D. Tončinić – D. Demicheli 2008). Na osnovi natpisa pod Kat. I., br. 36, Wilkes je čak predložio da je Klaudije osnovao veteransko naselje u Sikulima prije 42. godine (J. J. Wilkes 1969, 451), a s njim se složio i J. Parat 2016a, 205; no ipak valja ukazati na činjenicu da izostanak počasne titule *Claudia Pia Fidelis* ne mora nužno datirati natpis prije 42. godine (usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 128-129).

⁵⁴³ Usp. M. Sanader 2016, 41-44; D. Demicheli 2016, 163-164. Na području Ekvuma, do sada su zabilježena četiri veterana VII. legije, od kojih tri potječu iz perioda nakon 42. godine (Kat. I., br. 78-80), dok jedan natpis najvjerojatnije potječe iz perioda prije 42., budući da na njemu nije zabilježena titula *Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 55). Na području Gale kod Otoka kraj Sinja pronađena je i stela veterana XI. legije (Kat. I., br. 145), koja također datira iz perioda nakon 42. godine.

⁵⁴⁴ Kat. I., br. 55. Usp. D. Tončinić – D. Demicheli 2008.

1.4.5. Vojni logori u Dalmaciji u doba Klaudija

Na osnovi nekoliko dobro dokumentiranih primjera, vidljivo je da vojni logori upravo u Klaudijevo doba počinju poprimati pravilni pravokutni izgled te se sve češće počinju graditi i od čvrstog materijala.⁵⁴⁵ Uz to, od Klaudijevog se doba počinje javljati i distinkcija između legijskih i auksilijarnih logora, budući da se od tog vremena napušta sustav izgradnje velikih logora iz Augustova i Tiberijeva vremena koji su bili predviđeni za smještaj više vojnih postrojbi na istom mjestu.⁵⁴⁶ Iako su arheološka istraživanja vojnih logora u Dalmaciji za sada iznimno skromna te se ne mogu uspoređivati sa stanjem istraživanja u razvijenijim zemljama poput Španjolske, Njemačke ili Britanije,⁵⁴⁷ dosadašnja su istraživanja ipak potvrdila da su na području legijskih logora u Burnumu i Tiluriju, objekti građeni od kamena nastali upravo u Klaudijevo doba.⁵⁴⁸ Upravo u to doba počinju se proizvoditi i tegule s pečatima dalmatinskih legija,⁵⁴⁹ što je najvjerojatnije bila direktna posljedica reorganizacije dalmatinskog garnizona, koja je upravo obilježena velikim infrastrukturnim promjenama u načinu gradnje vojnih logora.⁵⁵⁰

Iako su rijetki pomoćni logori bili predmetom arheoloških istraživanja, iz tlocrtnih je oblika vidljivo da su svi do sada poznati auksilijarni logori u Dalmaciji vjerojatno nastali najranije u Klaudijevo doba, budući da svi imaju tlocrtni oblik tzv. „igraće karte“ (eng. „*playing-card layout*“).⁵⁵¹ Jedina dva pomoćna logora koji su bili predmetom relativno skromnih arheoloških

⁵⁴⁵ A. Johnson 1983, 234-245; D. Tončinić 2014, 85-86.

⁵⁴⁶ Usp. D. Tončinić 2014, 85.

⁵⁴⁷ Za vojne logore u Hispaniji: Á. Morillo – J. Aurecochea 2006, 211-381. Za logore u Germaniji i Britaniji: A. Johnson 1983. O logorima iz Augustova doba u Germaniji: C. M. Wells 1972.

⁵⁴⁸ Burnum: S. Zabehlicky-Scheffenecker – M. Kandler 1979, 9-15. Tilurij: Z. Šimić-Kanaet – D. Tončinić – S. Radović 2005; M. Sanader et al. 2014, 79-80.

⁵⁴⁹ G. Alföldy 1987, 317-325; D. Tončinić 2009, 1450-1454; D. Tončinić – A. Tabak – A. Librenjak 2011, 362-364.

⁵⁵⁰ Lujo Marun bilježi pronalazak četiriju peći za proizvodnju tegula na položaju Rivine u selu Smrdelje (L. Marun 1998, 62, 70, 115), od kojih je nekoliko godina poslije ostala sačuvana samo jedna (C. Patsch 1900, 79-80). Zbog sporadičnih nalaza tegula s pečatima IV. legije Flavije Feliks i VIII. legije Auguste, smatra se da su te peći pripadale vojnoj radionici legija smještenih u Burnumu (I. Pedišić – E. Podrug 2008, 85-86, bilj. 3). Nedavnim rekognosciranjem djelatnika Muzeja grada Šibenika na područja sela Smrdelje (duž potoka Kukelj – Jaruga), nisu uočeni ostatci antičke arhitekture, ali su uočeni ostatci dovršenih i nedovršenih primjeraka tegula. Među njima se nije našlo pečatiranih primjeraka, ali navedene tegule svojom teksturom nalikuju legijskim pečatiranim primjercima, pa bi se – po prijedlogu Pedišića i Podruga – usporednom analizom smrdeljske gline i legijskih pečatiranih tegula, možda mogla potvrditi pretpostavka o vojnoj pripadnosti smrdeljskih peći (usp. I. Pedišić – E. Podrug 2008, 86, bilj. 4).

⁵⁵¹ Usp. N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018b, 13-20 (pomoćni logori na rijeci Krki); N. Cesarik 2018; N. Cesarik 2019a (pomoćni logori u zaleđu Salone); N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020 (svi do sada poznati pomoćni logori u provinciji Dalmaciji).

istraživanja su logor na Gračinama na Humcu kod Ljubuškog⁵⁵² te auksilijarni logor poviše sedrene barijere Brljanskog slapa, na mjestu Jurinih ograda u Ivoševcima.⁵⁵³ Iako je čak donedavno bila aktualna debata jesu li istraženi objekti na Gračinama uopće dio vojnog logora ili ne,⁵⁵⁴ zračne snimke tog objekta nesumnjivo govore da je riječ o auksilijarnom logoru pravilnog pravokutnog tlocrta (tzv. oblik „igračće karte“) veličine 1,7 ha.⁵⁵⁵ Prema tome, ne bi trebalo biti sumnje da je arheološki lokalitet na Humcu stvarno rimski auksilijarni logor, a da je to istina potvrdila su i nedavno pokrenuta sustavna arheološka istraživanja.⁵⁵⁶ S obzirom na klasični oblik „igračće karte“, sasvim je izgledno je da je logor na Gračinama svoju stalnu „kamenu fazu“ poprimio tek u Klaudijevo doba. Za pretpostavljene ranije faze trebat će pričekati rezultate budućih arheoloških istraživanja.⁵⁵⁷

Garnizon na rijeci Krki bio je organiziran s jednim legijskim i čak četiri pomoćna logora, smještenim poviše sedrenih barijera gornjeg toka Krke (Čavlinov buk, Bilušića buk, Brljan, Manojlovac, Miljacka slap, Daljenski buk te sedrena barijera na mjestu Mostina, oko 750 m nizvodno od Daljenskog buka).⁵⁵⁸ Svi logori imaju klasičan oblik „igračće karte“, što svakako upućuje da su oni u takvom obliku nastali upravo u doba Klaudija (sl. 21). Uostalom, logori pomoćnih postrojbi upravo se u Klaudijevo doba počinju odvajati od legijskih tabora, tako da je sasvim izgledno da su sva četiri auksilijarna logora smještena poviše sedrenih barijera gornjeg toka rijeke Krke izgrađena upravo tijekom Klaudijeva principata. To su barem djelomično potvrdila i arheološka istraživanja, budući da je istraživanjem legijskog logora

⁵⁵² V. Atanacković-Salčić 1977; V. Atanacković-Salčić 1978; I. Bojanovski 1981.

⁵⁵³ Ž. Miletić 2011, 267-268; N. Cesarik 2017a, 365.

⁵⁵⁴ Usp. R. Dodig 2011.

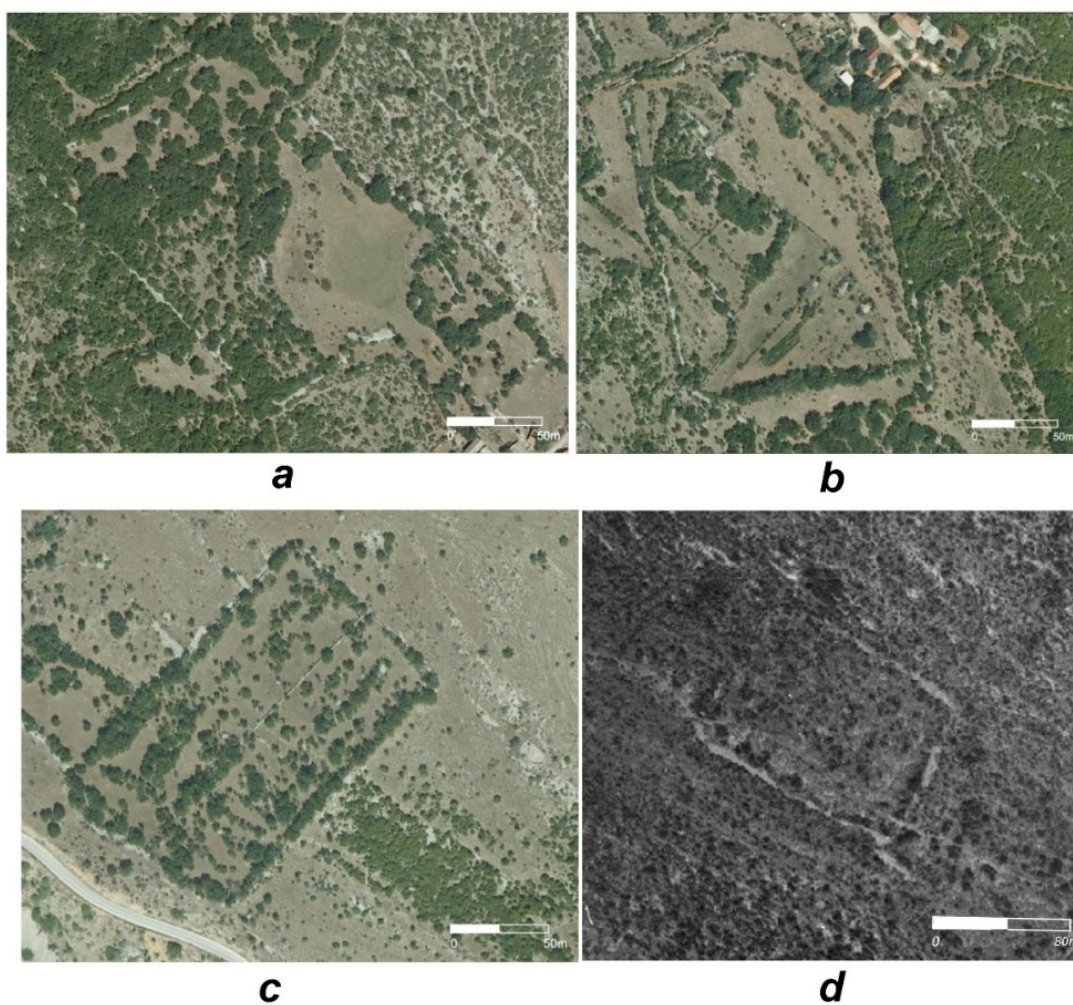
⁵⁵⁵ Ž. Miletić 2017, 30-31; N. Cesarik 2018, 60-61, Fig. 24.

⁵⁵⁶ Prema informacijama s Facebook stranice *Ljubuški Archaeological Project* od 29. svibnja 2018., arheološka su istraživanja potvrdila postojanje vojnih baraka na Gračinama, prema čemu više nema sumnje da je tu riječ o rimskom vojnom logoru.

⁵⁵⁷ Ranije su postojale teorije čak i o kasnorepublikanskoj fazi logora na Gračinama, koja se bazirala na pronalasku tegule s pečatom Q.C.P. Pansiana (I. Bojanovski 1985, 78, br. 2, T. 1, sl. 2; I. Bojanovski 1988, 367; Ž. Miletić 2017, 25-26). No datiranje te tegule bazirano je isključivo na pretpostavkama. Kod tegula s pečatom *Pansiana* sigurno se mogu datirati samo primjerci s carskim imenima (primjerice *Ti. Pansiana* datira se u Tiberijevo doba itd.), dok je datacija ostalih primjeraka isključivo bazirana na domišljanju. Tako se pretpostavlja da tegule s pečatom *Pansae Vibi* datiraju do 43. pr. Kr., kada konzul Gaj Vibije Pansa umire u bitci kod Mutine; dok se za tegule koje imaju samo pečat *Pansiana* predlaže datacija u Augustovo doba, ali ponovno na osnovi pretpostavke da je u određenom trenutku August preuzeo tvornicu te da nije stavljao svoje ime na tegule. Slijedom tih pretpostavki, određena praznina u slijedu proizvodnje pokušala se obrazložiti prijedlogom da je Oktavijan naslijedio tvornicu netom nakon Pansine smrti te da je – sve dok nije imenovan Augustom – koristio pečat *Q.C.P. Pansiana* (usp. R. Matijašić 1983, 962-969, 989). No gledajući činjenice, ta se tegula može datirati u znatno širi period, teoretski čak i kroz čitavo 1. stoljeće po Kristu, tako da je nemoguće išta datirati na osnovi tako krhkoga podatka. O tegulama s pečatom *Pansiana* usp. najnovije M. T. Pellicioni 2012.

⁵⁵⁸ N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018b, 13-20.

1973./74. utvrđeno da je logor dobio čvrste objekte upravo u Klaudijevo doba,⁵⁵⁹ dok su pokusna istraživanja lokaliteta na mjestu Jurinih ograda u Ivoševcima otkrila sjeveroistočni zaobljeni ugao auksilijarne utvrde, kao i tegule s pečatom *legionis XI Claudia Pia Fidelis*.⁵⁶⁰ No kao i u slučaju Gračina, o daljnjim zaključcima o logorima na rijeci Krki moći će se raspravljati samo nakon budućih arheoloških istraživanja.⁵⁶¹

Slika 21. Rimski pomoćni logori na desnoj obali rijeke Krke (izvor: a-c – Geoportals DGU; d – ispu.mgipu.hr)

⁵⁵⁹ S. Zabehlicky-Scheffenecker – M. Kandler 1979, 9-15.

⁵⁶⁰ Ž. Miletić 2011, 267-268; N. Cesarik 2017a, 365.

⁵⁶¹ O građevinskim aktivnostima u Klaudijevo doba svjedoči i nekoliko miljokaza pronađenih na području Bosne i Hercegovine (CIL 3, 13329, 13330, 13331, 13335), prema čemu je evidentno da se cestovna mreža – započeta još u Tiberijevo vrijeme – dodatno razgranala u Klaudijevo doba. Udaljenost na tim miljokazima mjerila se upravo od Burnuma (P. Ballif 1893, 15), čime je dodatno naglašena njezina vojno-strateška važnost.

Slična je situacija i s garnizonom u zaleđu Salone. Arheološka istraživanja unutar legijskog logora u Tiluriju potvrdila su da su kameni objekti nastali upravo u doba Klaudija,⁵⁶² dok pravilni pravokutni tlocrt pomoćnih logora u salonitanskom zaleđu također ukazuje da su ti logori najvjerojatnije izgrađeni u Klaudijevo doba.⁵⁶³ No ne moram posebno naglašavati koje su osnove za daljnje rasprave o toj tematici.

⁵⁶² Z. Šimić-Kanaet – D. Tončinić – S. Radović 2005; M. Sanader et al. 2014, 79-80; D. Tončinić 2014, 91.

⁵⁶³ Za te logore usp. N. Cesarik 2018, 55-60; N. Cesarik 2019a.

1.5. Neronovo doba

Period Neronove vladavine na prostoru dalmatinskog dijela Ilirika prvenstveno je obilježen s nekoliko epigrafskih vrela koja su se pokazala iznimno važnim po određenim pitanjima provincijalne povijesti. U prvom redu valja izdvojiti dvije diplome, izdane 60. i 61. godine,⁵⁶⁴ na kojima se u formalno-pravnom smislu javlja termin *Illyricum*, čime se označava geografski okvir provincije u kojoj su diplome izdane. Slijedom tih pravnih dokumenata, jasno je da provincija Ilirik još u Neronovo vrijeme – u formalno-pravnom smislu – nije bila podijeljena na dvije zasebne provincije (Dalmaciju i Panoniju). Prema tome, izvjesno je da čak i za period Neronove vladavine ne možemo *de iure* koristiti termin *provincia Dalmatia*, budući da će se takva provincija, u formalno-pravnom smislu, očito formirati tek početkom flavijske dinastije.⁵⁶⁵

Drugi natpisi spadaju u kategoriju međaša koji redom potvrđuju provođenje razgraničenja između nekoliko liburnskih zajednica, a sve su ih u vrijeme namjesništva Aula Ducenija Gemina provodili centurioni XI. legije – Aulo Rezije Maksim i Kvint Ebucije Liberal (Kat. I., br. 96, 100-103). Osim što navedeni natpisi donose važne podatke pri rekonstrukciji rasprostiranja teritorija određenih liburnskih zajednica, oni su zahvalni pokazatelj kako valja biti iznimno oprezan prilikom datiranja natpisa sa spomenom VII. i XI. legije. Razgraničenje između Nedita i Korinjana zajedno su proveli Aulo Rezije Maksim i Kvint Ebucije Liberal (Kat. I., br. 96, 100, 101, 103), obnovivši pri tome ranije određenu među iz vremena namjesništva P. Kornelija Dolabele (Kat. I., br. 96). Na natpisu iz Popovića kod Karina, kojim je naznačeno obnavljanje međe iz vremena Dolabele (Kat. I., br. 96), ime XI. legije navedeno je s počasnom titulom *Claudia Pia Fidelis*, dok je na natpisima iz Pridrage (Kat. I., br. 100, 101) i Novigrada (Kat. I., br. 103) ta titula izostavljena. Kvint Ebucije Liberal proveo je i razgraničenje između Aserijata i Sidrina, a ime XI. legije na tom se natpisu ponovno javlja bez počasne titule (Kat. I., br. 102). Nedosljednost u pojavnosti počasne titule na tim natpisima iziskuje izniman oprez pri pokušaju relativno preciznijeg datiranja natpisa VII. i XI.

⁵⁶⁴ CIL 16, 4; RMD 202.

⁵⁶⁵ Usp. CIL 16, 14; CIL 16, 26; RMD 138; CIL 16, 30; CIL 16, 31; CIL 16, 38; CIL 11, 571 = AE 1992, 602; CIL 3, 4013; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 206-208, No. 3).

legije, budući da je jasno da se poneki natpisi na kojima je ona izostavljena sa sigurnošću mogu datirati nakon 42. godine.⁵⁶⁶

Po svemu sudeći, međa između Nedita i Korinjana do sada je zabilježena na čak četiri različita natpisa iz vremena namjesništva A. Ducenija Gemina. Osim već spomenutog natpisa iz Popovića kod Karina kojim se obnavlja terminacija iz Dolabelina vremena,⁵⁶⁷ zabilježena su i tri gotovo identična natpisa s područja Novigrada i Pidrage (Kat. I., br. 100, 101, 103), pa se u literaturi mogu pronaći i različiti podatci o njihovom ukupnom broju.⁵⁶⁸ Prvi natpis poznat je iz prijepisa Alda Manucija,⁵⁶⁹ a kao mjesto pronalaska zabilježena je crkva sv. Martina u Novigradu.⁵⁷⁰ No budući da u samom Novigradu ne postoji crkva sv. Martina, vjerojatno je riječ o crkvi sv. Martina smještenoj u nekadašnjem novigradskom Docu, odnosno današnjoj Pidrazi.⁵⁷¹

Drugi je pak natpis objavio H. Liebl,⁵⁷² a pronađen je u kući Josipa Batura u Pidrazi.⁵⁷³ Riječ je o fragmentu gotovo identičnog sadržaja s natpisa iz crkve sv. Martina, zbog čega je i Liebl pomišljao da je riječ o natpisu kojega je ranije prepisao Manucije.⁵⁷⁴ Zbog samih toponima pronalaska natpisa, naočigled se stvarno može činiti da je riječ o jednom te istom natpisu koji se u Manucijevo doba nalazio kod crkve sv. Martina u novigradskom Docu (današnja Pidruga), da bi kasnije bio uzidan u kuću Josipa Batura, svega 600 m sjevernije od crkve sv. Martina.⁵⁷⁵

No da je riječ o dva različita natpisa, posumnjao je još J. J. Wilkes, koji ih je – uz određenu dozu opreza – ipak uvrstio kao zasebne primjerke u svom katalogu međašnih natpisa rimske Dalmacije.⁵⁷⁶ Razlog sumnji da je riječ o dva različita natpisa prvenstveno se može tražiti u različitoj koncipiranosti natpisnih redaka, no zbog činjenice da renesansni prepisivači nisu

⁵⁶⁶ O tome usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 128-129.

⁵⁶⁷ CIL 3, 9973 (= Kat. I., br. 96).

⁵⁶⁸ Npr. A. Kurilić 2006, 49, bilj. 187.

⁵⁶⁹ Riječ je Aldu Manuciju Mlađem (*Aldus Manutius Pauli f.*, 1547-1597), unuku Alda Manucija Starijeg (1449/1452-1515), poznatog venecijanskog humanista i pionira tiskarstva. Usp. CIL 3, str. XXIX.

⁵⁷⁰ CIL 3, 2883 (= Kat. I., br. 100). Manucijev prijepis natpisa nalazi se u rukopisu Vat. lat. 5237, na str. 91 (dostupno na: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5237).

⁵⁷¹ O srednjovjekovnom Docu kod Novigrada: S. Gunjača 1963.

⁵⁷² H. Liebl 1902, 4-5, Nr. 1.

⁵⁷³ CIL 3, 15045,2 (= Kat. I., br. 101). Zanimljivo je spomenuti da se zaselak Baturi u Pidrazi nalazi oko 600 m sjevernije od crkve sv. Martina.

⁵⁷⁴ Razlog takvom povezivanju očito se krije i u činjenici da se upravo na području Pidrage nalazi starokršćanska crkva sv. Martina.

⁵⁷⁵ Pretpostavljam da se kuća Josipa Batura nalazi na području zaseoka Baturi u Pidrazi, koji se nalazi 600 metara sjevernije od crkve sv. Martina.

⁵⁷⁶ J. J. Wilkes 1974, 260-262, No. 7-8.

uvijek dosljedno prenosili koncepciju natpisnih redaka,⁵⁷⁷ to ne može biti odlučujući argument pri tvrdnji da je riječ o dva različita natpisa. No tu je po mom mišljenju ključan različit navod sadržaja *principem posteriore*, koji je kod Manucija naveden bez skraćivanja, dok je na natpisu iz kuće Josipa Batura prva riječ skraćena kao *prin(cipem)*.⁵⁷⁸ Uz to, nedavno je u Novigradu, prilikom restauracije tamošnje župne crkve, pronađen još jedan natpis identičnog sadržaja,⁵⁷⁹ tako da smatram da se u konačnici može zaključiti da natpise iz crkve sv. Martina (Kat. I., 100) i kuće Josipa Batura (Kat. I., br. 101) treba tretirati kao dva različita natpisa s istim sadržajnim tekstom.

Novopronađeni natpis iz Novigrada (Kat. I., br. 103), inače prelomljen na dva dijela (sl. 22), služio je u svrhu dovratnika konobe stare župne crkve (kasnije stare škole) te je otkriven prilikom njezine restauracije i konzervacije 2004. godine.⁵⁸⁰ Natpis svojom koncepcijom također ne odgovara prijepisu Alda Manucija, pa stoga smatram da je riječ o trećem gotovo identičnom natpisu o razgraničenju između Nedita i Korinjana, koje su zajedno proveli Aulo Rezije Maksim i Kvint Ebucije Liberal (ne računajući, naravno, natpis iz Popovića kojim je obnovljena međa iz vremena Dolabelina namjesništva). Na natpisu iz stare župne crkve u Novigradu, kognomen Aula Rezija Maksima naveden je u skraćenom obliku – *Max(imum)* – dok je kod Alda Manucija naveden u punom obliku. Također, u petom retku novopronađenog natpisa – nakon sadržaja *leg(ato)* – javljaju se slova AG, odnosno suspregnuta verzija ustaljene kratice AVG (*Augusti*), koja nije prisutna na Manucijevom prijepisu, što smatram da je dodatan dokaz o konačnom postojanju triju natpisa identičnog sadržaja.

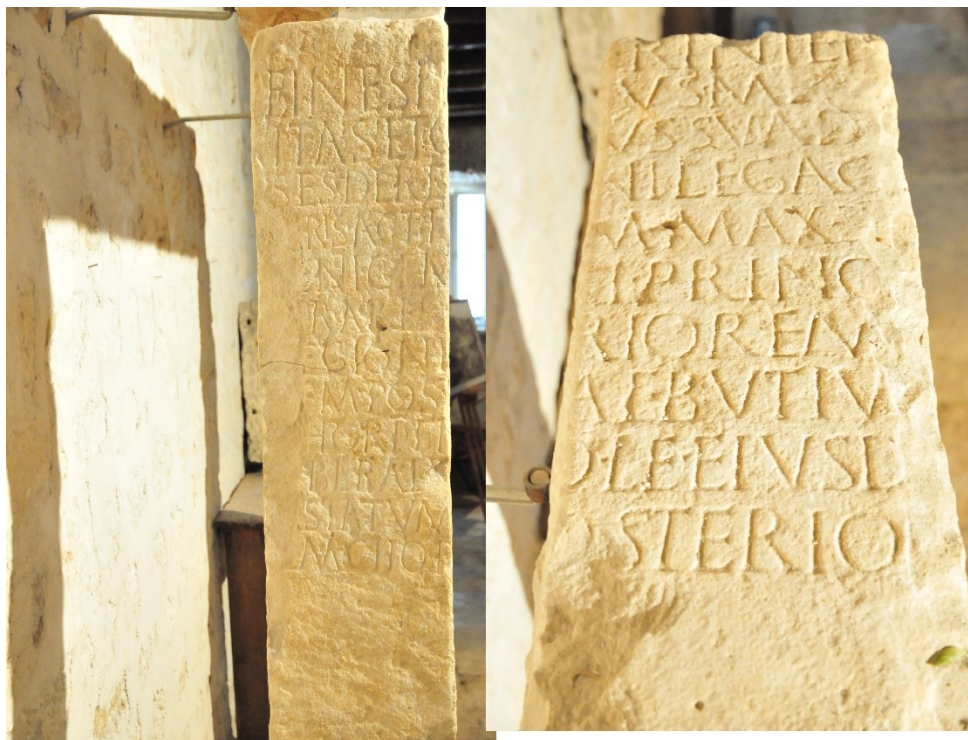
⁵⁷⁷ Za primjer navodim već spomenuti natpis CIL 3, 1741 iz Epidaura, koji se kod samog Lučića javlja u različitim inačicama (usp. I. Lucius 1666, 22; I. Lucius 1673, 17). Slična je situacija i s natpisom CIL 3, 3199 = 10157 iz Salone (usp. N. Cesarik 2018a, 8). I sam je Manucije radio očite pogreške pri koncipiranosti natpisnih redaka, pa je tako natpis sa slavoluka Melije Anijane iz Jadera (CIL 3, 2922 = 9987) prepisao u tri, iako natpis originalno teče u dva retka. No očito je da je tomu razlog bila širina stranice papira, što ga je natjeralo da jedan dio sadržaja drugog retka napiše ispod njega, a dodatno je ilustrativno da je isti natpis kod Lučića naveden u pet redaka (usp. I. Lucius 1673, 16). Greške se javljaju i kod ostalih natpisa iz Jadera (CIL 3, 2903, 2907, 2929), a posebno je zanimljivo primijetiti razlike u koncepciji redaka natpisa CIL 3, 2929 u prijepisima Alda Manucija i Šimuna Ljubavca (usp. I. Lucius 1673, 26, n. 13), gdje se naknadno ispostavilo da niti jedan od njih nije dosljedno prenio koncepciju natpisnih redaka (usp. G. Ferrari Cupilli 1859, 180).

⁵⁷⁸ Koliko je vidljivo iz Manucijevih prijepisa dalmatinskih natpisa, on nije dosljedno prenosio koncepciju natpisnih redaka, no isto tako nije radio korekcije u samom sadržaju natpisa te je sav tekst prenosio onako kako i stoji u originalu, bez vlastitih skraćivanja ili punih restituiranja pojedinih riječi (usp. Vat. lat. 5237 te natpise CIL 3, 2903, 2907, 2922 = 9987, 2929 iz Jadera).

⁵⁷⁹ Usp. A. Kurilić 2006, 49, bilj. 187.

⁵⁸⁰ U prostoru stare župne crkve danas se nalazi Zavičajni muzej u Novigradu, gdje je natpis i prezentiran. Natpis sam osobno vidio i pregledao u travnju 2015. godine s kolegicom Kornelijom A. Giunio iz Arheološkog muzeja Zadar te kolegom Domagojem Tončinićem sa Sveučilišta u Zagrebu.

Prema tome, čini se da je međa između Nedita i Korinjana bila označena na više mjesta s različitim natpisima, koji su u kasnijim vremenima bili iskorištavani kao spoliji u gradnji recentnijih građevina. Dva su natpisa naknadno završila na području današnje Pridrage: prvi u crkvi sv. Martina u nekadašnjem novigradskom Docu, dok je drugi završio u kući Josipa Batura oko 600 metara sjevernije. Treći je natpis završio u Novigradu, gdje je sve do nedavno bio ugrađen kao dovratnik konobe tamošnje stare župne crkve.⁵⁸¹

Slika 22. Međašni natpis iz stare župne crkve u Novigradu (Kat. I., br. 103; snimio D. Tončinić)

Vrijeme namjesništva A. Ducenija Gemina otprilike se datira u period između 63. i 67. godine,⁵⁸² a upravo se na taj period odnosi i navod Flavija Josipa, koji kaže kako je godine 66. u Dalmaciji smještena samo jedna legija.⁵⁸³ Sudeći prema međašnim natpisima, jasno je da je to bila XI. legija *Claudia Pia Fidelis*. Vrlo je vjerojatno da su mnogi od natpisa XI. legije podignuti upravo u vrijeme Neronove vladavine, no, naravno, takvo je nešto vrlo teško precizirati u pojedinačnim slučajevima. Jedini donekle sigurniji način za takvu dataciju su

⁵⁸¹ To ne treba posebno čuditi ako imamo na umu da je međa između livada III. legije Makedonike (*prata legionis IIII Macedonicae*) i kolonije Julijobrige potvrđena na čak devetnaest identičnih natpisa (J. J. Cepeda Ocampo – J. M. Iglesias Gil – A. Ruiz Gutiérrez 2008, 313; P. Á. Fernández Vega et al. 2012)

⁵⁸² A. Jagenteufel 1958, 28-29. Neronov namjesnik u Dalmaciji prije A. Ducenija Gemina bio je *C. Calpetanus Rantius Sedatus* (ILJug 2064; A. Jagenteufel 1958, 27-28).

⁵⁸³ Joseph. *BJ* 2.16.4.

nadgrobne stele s portretima koji se – na osnovi analogija s carskom portretistikom – mogu datirati u jedan uži vremenski period.⁵⁸⁴

Nakon Neronove smrti dolazi i do konačnog odlaska XI. legije iz Dalmacije. Legija se prvo priključila građanskom ratu između Otona i Vitelija,⁵⁸⁵ nakon kojega ju je pobjedonosni Vitelije poslao nazad u njezin matični tabor.⁵⁸⁶ No ubrzo je uslijedio i rat između Vitelija i Vespazijana, što je uzrokovalo konačan rastanak XI. legije i logora na desnoj obali Krke.⁵⁸⁷ Nakon što je novim princepsom postao Vespazijan, čime je započela dinastija Flavija, legija sudjeluje u gušenju Batavskog ustanka,⁵⁸⁸ poslije kojega se stalno smješta u logoru *Vindonissa* u Germaniji.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ Usp. primjerice portretnu stelu L. Cezija Basa (Kat. I., br. 58), o kojoj detaljno raspravlja D. Maršić 2010, 67-78, sa zaključkom da je najvjerojatnije nastala u Neronovo doba.

⁵⁸⁵ Tac. *Hist.* 2.11.

⁵⁸⁶ Tac. *Hist.* 2.67.

⁵⁸⁷ Tac. *Hist.* 3.50.

⁵⁸⁸ Tac. *Hist.* 4.68.

⁵⁸⁹ R. Fellmann 2000; F. Matei-Popescu 2010, 129.

1.6. Flavijsko doba

Period vladavine flavijskih careva donosi novu fazu u razvoju provincijalne povijesti na tlu Dalmacije. Po svemu sudeći, tada se napušta raniji sustav vojne uprave nad peregrinskim zajednicama te prijašnje vojne prefekte iz viteškog staleža zamjenjuju prvaci zajednica,⁵⁹⁰ koji nose titule prepozita i princepsa iliti prefekta i princepsa.⁵⁹¹ Tada vjerojatno dolazi i do konačnog, odnosno formalno-pravnog razdvajanja Ilirika na dvije zasebne i službene provincije, tako da se od perioda Flavija u pravom smislu riječi može koristiti termin *provincia Dalmatia*.⁵⁹²

Vespazijan je dolaskom na vlast osnovao i nove legije, od kojih je jedna upravo zaposjela logor na rijeci Krki te je nazvana po carevom gentiliciju: *legio IIII Flavia Felix*. Iako se zbog slabog stanja istraživanja ne može previše raspravljati o razvoju dalmatinskog garnizona u periodu Vespazijanove vladavine, ipak je vidljivo da tada dolazi do određenih nadogradnji vojnih aglomeracija. Dokaz za to prvenstveno je monumentalni Vespazijanov natpis kojim je označena konačna izgradnja amfiteatra u Burnumu,⁵⁹³ što svakako upućuje na mogućnost budućeg detektiranja flavijskih faza u ostalim objektima garnizona na desnoj obali Krke. O tim aktivnostima neposredno svjedoče i brojne tegule s pečatom IIII. legije Flavije Feliks.⁵⁹⁴

U Vespazijanovo je doba nastavljeno i s razgraničenjima između domaćih zajednica u kojima aktivno prisustvuju legijski časnici, o čemu za sada svjedoči samo jedan natpis s neodređenog mjesta na području Liburnije (Kat. I., br. 194). Na natpisu je kao carski legat zabilježen *L.(?) Plotius Pegasus*, koji je tu funkciju obnašao u neodređenom periodu

⁵⁹⁰ Usp. G. Alföldy 1965, 177.

⁵⁹¹ CIL 3, 14324 (Privilica kod Bihaća): *[T(itus) F]lavius / [---]ditanus / [civ(itate?) d]on(atu)s ab / [Imp(eratore)] Vespasiano / Ca[e]sare Aug(usto) / pra[e]positu[s] / et p[rin]cep[s] / Iapo[d]um*. Za prepozite Japoda usp. C. Patsch 1896a, 115-118, br. 1-4 (= C. Patsch 1899, 155-159, Nr. 1-4). Usp. i AE 1958, 73 = ILJug 280 (Novi Slankamen): *T. Flavius Proculus, princeps praefectus Scordischorum*.

⁵⁹² Prve diplome izdane u provinciji Panoniji datiraju u 80. godinu (CIL 16, 26; RMD 138), dok se prva diploma izdana u provinciji Dalmaciji datira u 93. godinu (CIL 16, 38). Termin *provincia Dalmatia* po prvi se puta javlja na natpisima L. Funisulana Vetonijana (CIL 11, 571 = AE 1992, 602; CIL 3, 4013; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 206-208, No. 3), koji je bio dalmatinski namjesnik početkom Domicijanova principata (A. Jagenteufel 1958, 31-32). Na diplomu CIL 16, 14 iz godine 71. spominje se da Vespazijan dodjeljuje zemlju veteranima Ravenske flote u Panoniji (*deducti in Pannoniam*), što može značiti da su već početkom njegova principata ustanovljene zasebne provincije (Panonija i Dalmacija). Nažalost, na diplomu RMD 324 = AE 2003, 2060 iz 71. godine, nije sačuvan podatak o provinciji u kojoj je izdana, iako se na osnovi određenih sadržajnih elemenata čini da je to bilo u Panoniji (usp. W. Eck 2003).

⁵⁹³ AE 2009, 1032. Usp. N. Cambi et al. 2006; M. Glavičić – Ž. Miletić, 2009; M. Glavičić 2011; M. Glavičić – Ž. Miletić 2013.

⁵⁹⁴ Za tegule IIII. legije Flavije Feliks u Dalmaciji: D. Tončinić 2009, 1452-1453. Za iste tegule u kontekstu građevinskih aktivnosti u Burnumu: Ž. Miletić 2011, 268-269.

Vespazijanova principata te je, barem za sada, riječ o jedinom sigurno zabilježenom legatu provincije Dalmacije iz Vespazijanova doba.⁵⁹⁵ Vrijeme njegova namjesništva, kao i vrijeme njegova konzulata, još uvijek nisu poznati, no Gallivan njegov konzulat smješta između 71. i 73.,⁵⁹⁶ zbog čega se čini da Pegaz nije bio prvi dalmatinski legat iz perioda Vespazijanove vladavine. Jagenteufel je pretpostavio da je to bio M. Pompej Silvan,⁵⁹⁷ no za takvu tvrdnju ne postoje čvrsti dokazi.

Naime, *M. Pompeius Silvanus* spomenut je kod Tacita kao dalmatinski legat u drugoj polovici 69., u jeku građanskog rata između Vespazijana i Vitelija,⁵⁹⁸ no Jagenteufel je pretpostavio da je on postao legatom još krajem Neronova principata, ali i da je na tom položaju ostao i na samom početku Vespazijanove vladavine.⁵⁹⁹ Njegovo je ime zabilježeno na tri međaša s identičnim sadržajem, pronađenim u Dobropoljcima, Brgudu i Bribirskoj glavici,⁶⁰⁰ kojima je određena međa između Aserijata i Alverita.⁶⁰¹ Na osnovi činjenice da na tim međašima nisu zabilježeni pripadnici legija, Jagenteufel je pretpostavio da je natpis podignut nakon odlaska XI. legije iz Dalmacije te je pokušao datirati natpis u početak Vespazijanova principata, a time ujedno i produžiti Silvanovo namjesništvo u 70. godinu.⁶⁰² No dolaskom Vespazijana na vlast, u Dalmaciju stiže III. legija *Flavia Felix*,⁶⁰³ pa se izglednijim čini pomišljati da su međaši postavljeni u jeku građanskog rata 69. godine, kada je XI. legija nakratko napustila Dalmaciju, ne bi li se pridružila Otonu u borbi protiv Vitelija.⁶⁰⁴ Tacit spominje da *Pompeius Silvanus* nije pokazao preveliku volju tijekom Vespazijanova rata protiv Vitelija,⁶⁰⁵ ali i da je već 70. bio u Rimu,⁶⁰⁶ zbog čega je, po mom mišljenju, izvjesno da mu nije produljen mandat dalmatinskog namjesnika početkom Vespazijanova principata. Sudeći prema trenutnom stanju istraživanja, M. Pompeja Silvana je na mjestu

⁵⁹⁵ O njemu detaljno: E. Champlin 1978.

⁵⁹⁶ P. Gallivan 1981, 207, 219.

⁵⁹⁷ Usp. A. Jagenteufel 1958, 29-31.

⁵⁹⁸ Tac. *Hist.* 2.86; 3.50

⁵⁹⁹ A. Jagenteufel 1958, 30.

⁶⁰⁰ Dobropoljci: CIL 3, 9938; Brgud: AE 2003, 1333; Bribirska glavica: B. Kuntić-Makvić – M. Šegvić 1988, 51-52, sl. 2-3.

⁶⁰¹ Usp. S. Čače 2003, 22-24, br. 3-5. Ime M. Pompeja Silvana možda se spominje i na natpisu iz Salone (AE 1994, 1346). Riječ je o fragmentiranom natpisu, na kojemu, ako je uopće spomenut *M. Pompeius Silvanus*, ne postoje elementi koji bi precizirali točno vrijeme njegova namjesništva.

⁶⁰² A. Jagenteufel 1958, 30.

⁶⁰³ Usp. ovdje: poglavlje 2.1.5.

⁶⁰⁴ Tac. *Hist.* 2.11; 2.67.

⁶⁰⁵ Tac. *Hist.* 3.50.

⁶⁰⁶ Tac. *Hist.* 4.47.

dalmatinskog legata zamijenio nepoznati konzular, kojega pak, na istom mjestu kasnije zamjenjuje *Plotius Pegasus*.

Zbog apsolutnog nedostatka arheoloških istraživanja, za sada nije sigurno što se dogodilo s pomoćnim logorima na desnoj obali Krke, kao ni s logorima poviše rijeke Cetine, zbog čega nije moguće raspravljati o eventualnima flavijskim fazama tih lokaliteta. Bez konkretnih arheoloških podataka ne može se raspravljati niti o kretanjima pomoćnih postrojbi u Dalmaciji tijekom Vespazijanova principata, iako se čini izvjesnim da su III. legiji Flaviji Feliks bile pridružene i određene pomoćne postrojbe. No za sada ne postoje direktni dokazi koji bi potvrdili takve pretpostavke,⁶⁰⁷ tako da odgovori na ta pitanja i dalje ostaju samo u sferi domišljanja.

Kratak period Titova principata nije ostavio značajne tragove razvoja dalmatinskog garnizona,⁶⁰⁸ no zato je period njegova brata Domicijana obilježen važnim događajem za provincijsku povijest, jer tada se III. legija *Flavia Felix* premješta na dunavski limes, čime Dalmacija postaje *provincia inermis*.⁶⁰⁹ Više od sedamdeset godina poslije velikog Iliričkog rata – nakon dugotrajnog procesa stabilizacije i romanizacije provincijskog življa – neizbježni tijek demilitarizacije Dalmacije, u Domicijanovo doba doživljava svoj klimaks. Očito je da rimska vlast u dalmatinskim etnijama više nije vidjela toliku opasnost, a jednako tomu, niti Dalmacija više nije pružala ekonomske mogućnosti kakve je nudilo netaknuto područje rudonosne Dacije što je, u konačnici, uzrokovalo premještanje jedine dalmatinske legije na dunavski front. Prvi dalmatinski namjesnik iz Domicijanova doba bio je *L. Funisulanus Vettonianus*,⁶¹⁰ čija je karijera donedavno bila poznata s natpisa iz Andautonije te grada *Forum Popilii*,⁶¹¹ ali je odnedavno poznata i zahvaljujući počasnom natpisu iz Zadra.⁶¹² Na natpisima je zabilježeno kako je Funisulan, nakon provincije Dalmacije, bio i namjesnikom

⁶⁰⁷ Za sada se u doba Flavija sa sigurnošću može utvrditi samo prisutnost kohorti *III Alpinorum* i *VIII Voluntariorum*, koje su u Dalmaciji boravile od 1. do 3. stoljeća po Kristu.

⁶⁰⁸ Moguće je da *L. Funisulanus Vettonianus*, koji je služio kao namjesnik Dalmacije početkom Domicijanova principata, započeo svoju službu još tijekom Titova principata (usp. A. Jagenteufel 1958, 31-32). Prema tomu, postoji i teoretska mogućnost da je terminacijski natpis iz Kosijereva podignut u Titovo doba (Kat. I., br. 195), no to se ne može tvrditi na sigurnoj osnovi. Uz to, iz perioda Titova principata potječe i miljokaz iz Orepka u Prudu (ILJug 974 = CIL 17/4, 363) te nedavno otkriveni natpis iz Skardone, čija je polovica naknadno završila u Trogiru (D. Demicheli 2015).

⁶⁰⁹ A. Betz 1939, 39-40.

⁶¹⁰ A. Jagenteufel 1958, 31-32. Detaljno o Funisulanu: PIR² F 570.

⁶¹¹ CIL 3, 4013 (*Andautonia*); CIL 11, 571 = AE 1992, 602 (*Forum Popilii*).

⁶¹² K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 206-208.

Panonijske te Gornje Mezije, nakon čega je odlikovan u Domicijanovom Dačkom ratu,⁶¹³ što svakako ukazuje na mogućnost da je baš on bio odgovoran za prebacivanje III. legije Flavije Feliks na područje dunavskog limesa.⁶¹⁴ Upravo je u njegovo vrijeme zabilježen i posljednji terminacijski natpis za čije se postavljanje pobrinuo pripadnik legija smještenih u Dalmaciji (Kat. I., br. 195), a to je ujedno i posljednji sigurno datirani natpis III. legije Flavije Feliks s dalmatinskog tla.

Iz Domicijanova vremena potječe i trenutno najranije poznata diploma izdana u provinciji Dalmaciji, na kojoj su – među postrojbama koje su otpustile islužene vojnike 94. godine – zabilježene *cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum* i *cohors III Alpinorum* (Kat. II., br. 67). Na toj je diplomi, kao legat provincije zabilježen *Q. Pomponius Rufus*, koji će sljedeće godine biti *consul suffectus*,⁶¹⁵ što dokazuje da je Dalmacija – odlaskom III. legije Flavije Feliks – postala provincijom pretorskog ranga.⁶¹⁶ Zbog te se činjenice javila i pretpostavka da je *C. Cilnius Proculus* (*cos. suff.* 87. godine) bio legat pretorskog ranga u Dalmaciji tijekom Domicijanova principata.⁶¹⁷ No novi su dokazi pokazali da konzul iz 87. uopće nije bio namjesnik Dalmacije te da je zapravo riječ o njegovu istoimenu sinu, koji je obnašao dužnost sufektnog konzula 100. godine.⁶¹⁸

⁶¹³ Odlikovanje u Dačkom ratu zabilježeno je samo na natpisu iz grada *Forum Popilii* (CIL 11, 571 = AE 1992, 602). Druga su dva natpisa očito podignuta nakon Domicijanove smrti i njegova *damnatio memoriae* (C. Bruun 2015, 214; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 208).

⁶¹⁴ Usp. ovdje: poglavlje 2.1.5.

⁶¹⁵ P. Gallivan 1981, 218. Ime Kvinta Pomponija Rufa zabilježeno je i na natpisu iz crkve sv. Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku (ILJug 942): *Q(uito) [Pomp]onio Rufo / leg(ato) Imperatoru[m] / [---]*. Natpis je najvjerojatnije postavljen nekoliko godina nakon Rufova namjesništva u Dalmaciji (W. Eck – A. Pangerl 2007, 237).

⁶¹⁶ A. Jagenteufel 1958, 32-34; B. W. Jones 1974, 48-50.

⁶¹⁷ Usp. B. W. Jones 1974, 49-50.

⁶¹⁸ W. Eck – A. Pangerl 2004, 235.

1.7. Od Nerve do Hadrijana

Nervinim dolaskom na vlast, Dalmacija i dalje ostaje carska provincija pretorskog ranga, što je nedavno potvrđeno i vojnom diplomom izdanom 97. godine (Kat. II., br. 31), na kojoj je kao legat provincije, po svemu sudeći, zabilježen *Cn. Pompeius Ferox Licinianus (cos. suff. 98)*.⁶¹⁹ Ovaj su put na diplomi zabilježene kohorte *I Belgarum* te *I Alpinorum*, što svjedoči da je – računajući ranije zabilježene kohorte *VIII Voluntariorum* te *III Alpinorum* – dalmatinski namjesnik u Nervino doba na raspolaganju najvjerojatnije imao četiri pomoćne postrojbe. No kako je pitanje prisutnosti kohorte *I Alpinorum* u Dalmaciji dosta zamršen slučaj,⁶²⁰ postoji i mogućnost da je na navedenoj diplomi došlo do pogreške te da je tu zapravo riječ o kohorti *III Alpinorum*, zabilježenoj na brojnim natpisima iz Dalmacije.⁶²¹ Jedno je pak sigurno: ako je kohorta *I Alpinorum* doista bila prisutna u Dalmaciji tijekom Nervina principata, ona se na ovim prostorima nije dugo zadržala, jer već je 103. godine zabilježena na diplomi izdanoj u Britaniji,⁶²² a ubrzo i u Donjoj Panoniji.⁶²³ Dakle, otprilike početkom Trajanova principata dalmatinski se garnizon, po svemu sudeći, sastojao od tri pomoćne postrojbe: *cohors VIII Voluntariorum, cohors III Alpinorum* te *cohors I Belgarum*.⁶²⁴

Kao što sam već napomenuo, nove su spoznaje uspjele razmrsiti nedoumice glede namjesništva Gaja Kilnija Prokula u Dalmaciji. Njegova je karijera djelomično zabilježena na dva fragmentarna natpisa iz Arecija,⁶²⁵ od kojih se na jednom sačuvao i sadržaj koji bilježi namjesništvo nad Dalmacijom.⁶²⁶ Budući da se sve do nedavno znalo samo za jednog konzulara s imenom *C. Cilnius Proculus (cos. suff. 87.)*, javljale su se poteškoće s uklapanjem njegove karijere u karijerni obrazac zabilježen na natpisima iz Arecija. Jedini vremenski reper koji je služio za određivanje karijere tog namjesnika bila je godina 100., kada je *C. Cilnius Proculus* zabilježen kao namjesnik Gornje Mezije.⁶²⁷ S obzirom na tu činjenicu, Jagenteufel je pokušao smjestiti vrijeme njegova namjesništva – kao konzularnog legata – u period od

⁶¹⁹ W. Eck – A. Pangerl 2007, 236-238.

⁶²⁰ Usp. ovdje: poglavlje 3.2.1.

⁶²¹ Usp. W. Eck – A. Pangerl 2007, 235.

⁶²² CIL 16, 48.

⁶²³ CIL 16, 164. Diploma je datirana u 110. godinu.

⁶²⁴ Riječ je i o postrojbama koje su ostavile najviše epigrafskog traga u čitavoj provinciji Dalmaciji. Usp. G. Alföldy 1987, 280-282 (*III Alpinorum*), 283-285 (*I Belgarum*), 288-291 (*VIII Voluntariorum*).

⁶²⁵ CIL 11, 1833; AE 1926, 123.

⁶²⁶ AE 1926, 123.

⁶²⁷ CIL 16, 46.

Nervina do početka Trajanova principata,⁶²⁸ naravno, na osnovi mišljenja da je Dalmacija morala ostati provincijom pretorskog ranga do kraja Domicijanova principata. Syme je pak predložio period od kraja Domicijanova do kraja Nervina principata, s mišljenjem da Dalmacija nije nužno morala biti provincija pretorskog ranga do samog kraja Domicijanove vladavine.⁶²⁹ Dvojbu oko točnog vremena Kilnijeve namjesništva u Dalmaciji pokušao je uskladiti Jones, koji je predložio period prije njegova konzulata 87. godine, ali pod pretpostavkom da je III. legija *Flavia Felix* napustila Dalmaciju već početkom Domicijanova principata, a ne 86. godine kako se to inače smatra.⁶³⁰

No zahvaljujući novootkrivenoj diplomi izdanoj u Kapadokiji, došlo se do spoznaje da je postojao još jedan *C. Cilnius Proculus*, koji je bio *consul suffectus* 100. godine.⁶³¹ Na osnovi te činjenice postalo je jasno da je *C. Cilnius Proculus* s natpisa iz Arcija zapravo sin istoimenog konzula iz 87., što je omogućilo i razriješenje vremena, ali i ranga njegova namjesništva u Dalmaciji. S obzirom na to da je *C. Cilnius Proculus* bio sufektini konzul tijekom marta i aprila 100. te da je već u maju iste godine bio namjesnik Gornje Mezije, period njegova namjesništva – kao legata pretorskog ranga – valja datirati prije 100. godine.⁶³²

Budući da je sada jasno da je Dalmacija ostala provincija pretorskog ranga i za vrijeme Nerve, gdje je 97. godine legatom bio *Cn. Pompeius Ferox Licinianus* (Kat. II., br. 31), mišljenja sam da bi se Kilnijevo namjesništvo u Dalmaciji moglo smjestiti u period između 95. i 96. godine, čime bi se uskladili i raniji prijedlozi A. Jagenteufela i R. Symea.⁶³³ Moguće je da je njegovo namjesništvo uslijedilo i nešto kasnije, možda 99. godine, no sigurno je da on nije bio namjesnik 98., jer tada je u Dalmaciji zabilježen još jedan legat pretorskog ranga. Riječ je o izvjesnom Maceru kojega spominje Marcijal,⁶³⁴ a sudeći prema konzularnim fastima, u obzir dolaze tri osobe: *M. Marcius Macer* (*cos. suff.* 100. godine), *Q. Baebius Macer* (*cos. suff.* 103. godine) te *P. Calpurnius Macer* (*cos. suff.* 103. godine).⁶³⁵ Budući da Syme nije znao za prvoga, on je u obzir uzeo preostalu dvojicu.⁶³⁶ Eck i Pangerl su pak

⁶²⁸ A. Jagenteufel 1958, 34-35.

⁶²⁹ R. Syme 1959, 512-513

⁶³⁰ B. W. Jones 1974, 49-50. O odlasku III. legije Flavije Feliks iz Dalmacije, usp. ovdje: poglavlje 2.1.5.2.

⁶³¹ W. Eck – A. Pangerl 2004, 235. Usp. A. E. Cooley 2012, 467.

⁶³² W. Eck – A. Pangerl 2004, 235.

⁶³³ A. Jagenteufel 1958, 34-35; R. Syme 1959, 512-513.

⁶³⁴ Mart. 10.78. Usp. R. Syme 1959, 515; B. W. Jones 1974, 49.

⁶³⁵ Usp. A. E. Cooley 2012, 467.

⁶³⁶ R. Syme 1959, 515.

oprezno naveli mogućnost da je *M. Marcius Macer* (koji je dužnost sufektnog konzula obnašao s Gajem Kilnijem Prokulom) mogao biti legat Dalmacije iz 98., ali s dodatnim naglaskom da je namjesnik te godine vjerojatnije bila osoba koja je nešto kasnije došla do konzulata.⁶³⁷ No uzimajući u obzir činjenicu da su i *Q. Pomponius Rufus* (*cos. suff. 95.*) te *Cn. Pompeius Ferox Licinianus* (*cos. suff. 98.*) bili dalmatinskim namjesnicima u godinama koje su izravno prethodile njihovim konzulatima, smatram da je sasvim izgledno pomišljati da je *M. Marcius Macer* bio namjesnik u Dalmaciji 98., nakon čega je već 100. godine imenovan sufektnim konzulom. Ipak, s obzirom na to da ne postoje čvrsti dokazi koji bi izravno povezali jednog od navedenih senatora s provincijom Dalmacijom, točna identifikacija tog namjesnika i dalje ostaje nepoznata.

O periodu Trajanova principata ne postoje gotovi nikakvi tragovi koji bi rasvijetlili razvoj dalmatinskog garnizona. Jedini epigrafski spomenik koji se eventualno može datirati u period njegova principata jest međašni natpis pronađen na oranici Vedro polje, podno toponima Brijeg u Uzdolju, na samom jugoistočnom rubu Kosovog polja.⁶³⁸ Natpis je datiran navodom carskog prokuratora Augustana Belicija,⁶³⁹ u čije je vrijeme označena međa između privatne šume hrasta lužnjaka (*roboretum*) i legijskih livada (*prata legionis*). Nešto južnije od Vedrog polja, na predjelu zvanom Lužine, smještenom na samom južnom ulazu u Kosovo polje, pronađen je i natpis koji označava područje livada XI. legije (*terminus pratorum legionis XI Claudiae Piaae Fidelis*; Kat. I., br. 177). Ako se natpis iz Vedrog polja može datirati u sam početak Trajanova principata, kako se to uglavnom spominje u literaturi,⁶⁴⁰ onda smatram da bi to mogao biti dokaz da u to vrijeme u Burnumu nije bila stacionirana legijska posada. Naime, legijske su livade potpadale pod *dominium populi Romani vel Caesaris* te su u carskom posjedu ostajale neovisno o tome služi li se njima legija ili ne.⁶⁴¹

U literaturi se često susreće i teorija da je Trajan prošao Dalmacijom u svom pohodu na Daciju, a u kontekstu toga spominje se i potencijalni prikaz logora u Burnumu na čuvenom Trajanovom stupu.⁶⁴² Naravno, bez obzira na primamljivost i uvjerljivost tih hipoteza,

⁶³⁷ W. Eck – A. Pangerl 2004, 235.

⁶³⁸ CIL 3, 13250: [*Termini p]o[s(iti) inter p]ra[ta leg(ionis) [e]t fines / roboreti Fla(vi) / Marc(iani) per Augu[st(i)]anum Belli/c(i)um proc(uratorem) / Aug(usti)*]. Usp. C. Patsch 1895, 418, br. 81 = C. Patsch 1897, 215, Nr. 81; J. J. Wilkes 1974, 264, no. 14a-b, Fig. 5.

⁶³⁹ Punim imenom *Ti. Claudius Augustanus Alpinus L. Bellicius Sollers* (CP 68; PME C 122).

⁶⁴⁰ CP 68; J. J. Wilkes 1969, 105, 459; M. Zaninović 1996, 260.

⁶⁴¹ J. J. Wilkes 1969, 105. Usp. i S. Čače 2013, 29-32, s pregledom ranije literature.

⁶⁴² N. Cambi 2010a, 150.

činjenica jest da se one i dalje ne mogu pravdati čvrstim dokazima. No s obzirom na dostupnu građu, izvjesno je da je Dalmacija u Trajanovo doba ponovno postala carska provincija konzularnog ranga.⁶⁴³ Koji je bio razlog tomu, ne može se reći sa sigurnošću. U kontekstu Trajanova doba potencijalno se spominje i boravak odjeljenja VIII. legije Auguste, koji je – uz nekoliko natpisa vojnika – prvenstveno potvrđen brojnim tegulama s njezinim pečatom. Je li takvo odjeljenje boravilo u Burnumu u Trajanovo doba te je li dolazak dijela VIII. legije Auguste uzrokovao ponovnu administrativnu promjenu, trenutno se ne može tvrditi na sigurnoj osnovi. Sve u svemu, za odgovor na to pitanje trebat će pričekati konkretnije rezultate arheoloških istraživanja.

Kako trenutno stoji stanje istraživanja, čini se da početak Hadrijanova principata označava i konačan kraj procesa demilitarizacije Dalmacije, s obzirom na činjenicu da postoje snažne indicije da Burnum tada prestaje biti vojno uporište te postaje civilno naselje s municipalnim rangom.⁶⁴⁴ Međutim, valja naglasiti da postoje i određene indicije koje upozoravaju na donošenje sigurnih zaključaka po pitanju odsutnosti rimskih legija u Dalmaciji tijekom Hadrijanove vladavine. To se prvenstveno odnosi na podatak s Hadrijanova sestercija, na čijem je reversu spomenut *exercitus Delmaticus*,⁶⁴⁵ ali i na činjenicu da je, po svemu sudeći, baš u Hadrijanovo doba dalmatinskim namjesnikom bio *L. Vitrasius Flamininus (cos. suff. 122. godine)*, koji je držao zagonetnu funkciju (ili bolje reći funkcije) *legatus pro praetore Italiae Transpadanae et provinciae Moesiae superioris et exercitus et provinciae Dalmatiae*.⁶⁴⁶

⁶⁴³ Trenutno se zna da su dalmatinski namjesnici iz Trajanova vremena bili *C. Iulius Proculus* (A. Jagenteufel 1958, 35-37) te *L. Minicius Fundanus* (R. Syme 1959, 515-516).

⁶⁴⁴ M. Zaninović 1996, 275-278; Ž. Miletić 2010, 139-141; Ž. Miletić 2011, 271. Valja napomenuti da još uvijek nije sigurno je li Burnum doista postao municipij. Indicija za to prvenstveno su tri natpisa, od kojih se na dva spominje dekret dekurionskog vijeća (CIL 3, 2828 = 9890, CIL 3, 2830 = 9891; potencijalno i CIL 3, 14321,24), dok se na trećem spominje *decurio m(unicipii) B(---)*, što se pokušalo restituirati kao *m(unicipii) B(urnistarum)*. No čitanje tog natpisa nije sasvim sigurno. Dapače, restitucija *dec(urioni) m(unicipii) B(istuensis)* imala bi prave i brojne podrške u epigrafskom materijalu (CIL 3, 12761, 12762, 12765; ILJug 1755, 1756), dok postojanje dekurionskog vijeća u Burnumu ne može biti i dokaz municipaliteta, s obzirom na to da su i *canabae legionis* imale svoje dekurione, a s njima i dekurionsko vijeće (D. J. P. Mason 1987, 145; usp. CIL 3, 1093, 1100, 1214, 4298; AE 1972, 363; AE 1937, 173; AE 1944, 93; AE 1953, 9; AE 2003, 1446). U svakom slučaju, činjenica da su Burnisti u doba Marka Aurelija još uvijek peregrinska zajednica (CIL 3, 2809; J. J. Wilkes 1969, 290) svakako opovrgava pretpostavku da je ta zajednica, zajedno s kanabama, stekla municipalni status još u doba Hadrijana (usp. Ž. Miletić 2010, 139).

⁶⁴⁵ K. Regling 1925, 268.

⁶⁴⁶ CIL 10, 3870 + 4414 = AE 1985, 275. Postojala su različita mišljenja o tome je li riječ o jednoj ili više funkcija (usp. R. Syme 1959, 513-514). Budući da je na natpisu CIL 3, 14499 *L. Vitrasius Flamininus* adresiran samo kao *legatus Augusti pro praetore Moesiae superioris*, najvjerojatnije je riječ o sukcesivnim funkcijama (usp. W. Eck 1983, 169-170, bilj. 409).

Zbog ustaljenog mišljenja da u Dalmaciji tijekom Hadrijanova principata nisu boravile legije, općenito se smatra da se *exercitus Delmaticus* s Hadrijanova sestercija odnosi samo na pomoćne postrojbe.⁶⁴⁷ No termin *exercitus* – u kontekstu provincijske vojske kojom zapovijeda namjesnik konzularnog ranga – u pravilu se odnosi na vojsku koju tvore rimske legije,⁶⁴⁸ pa je u svakom slučaju više nego iznenađujuće da je Hadrijan spomenuo *exercitus Delmaticus* na svom novcu.⁶⁴⁹ Valja napomenuti i da se ranije smatralo da je *L. Vitrasius Flamininus* bio namjesnikom u Dalmaciji između 171. i 173.,⁶⁵⁰ no kasniji su dokazi pokazali da je on sigurno bio namjesnik Gornje Mezije tijekom Hadrijanova principata,⁶⁵¹ zbog čega je sasvim izvjesno da je i mandat u Dalmaciji obnašao u vrijeme istog cara.⁶⁵² Smatram da upravo radi tih činjenica ne bi trebalo nagliti sa zaključcima da je Dalmacija u doba Hadrijana bila demilitarizirana na način na koji se to općenito smatra. Valja napomenuti da još uvijek nije dokazano kada je točno VIII. legija *Augusta* (ili njezino odjeljenje) boravila u Dalmaciji, a zbog podataka da u Hadrijanovo doba postoji izvjesni *exercitus Delmaticus*, kojim očito zapovijeda *legatus pro praetore exercitus et provinciae Dalmatiae*, smatram da ima smisla ponovno razmotriti Patschev prijedlog da je to možda bilo tijekom antoninskog perioda.⁶⁵³

No bez obzira na ove opaske, sigurno je da mirno razdoblje na dalmatinskom tlu nije dugo potrajalo, jer već početkom vladavine Marka Aurelija, na dalmatinskom se tlu osnivaju dvije *cohortes milliariae Delmatarum*, koje – otprilike u Komodovo doba – podižu nove vojne logore, smještene na krajnjim rubovima provincije Dalmacije.⁶⁵⁴ No s obzirom na to da taj period izlazi izvan okvira ove radnje, to je već priča za neka druga istraživanja.

⁶⁴⁷ D. Rendić-Miočević 1990, 80.

⁶⁴⁸ Usp. A. Betz 1939, 40.

⁶⁴⁹ A. E. Birley 1997, 279-280

⁶⁵⁰ A. Jagenteufel 1958, 40-43.

⁶⁵¹ RMD 247; W. Eck – A. Pangerl 2008, 377; I. Topalilov 2017, 295.

⁶⁵² W. Eck 1983, 169-170, bilj. 409.

⁶⁵³ C. Patsch 1895a, 145

⁶⁵⁴ N. Cesarik – I. Glavaš 2017.

2. RIMSKE LEGIJE NA PODRUČJU DALMACIJE

Budući da su legije predstavljale udarnu vojnu snagu rimskog imperija, koja je itekako bila ukorijenjena u gotovo sve socijalne aspekte rimske države, za očekivati je da će svako proučavanje tematike rimske vojske u pravilu biti duboko vezano uz razvojni proces rimskih legija. Literatura je po tom pitanju iznimno šarolika, no posebno se može naglasiti utjecajna studija Lawrencea Keppiea pod naslovom *The Making of the Roman Army*,⁶⁵⁵ u kojoj je na najbolji način objašnjen razvojni proces cjelokupne organizacije rimske vojske, u kojemu su legije svakako igrale ključnu ulogu.

No bez obzira na brojne studije koje su tematizirale razvojni proces rimske vojske u globalu,⁶⁵⁶ ime koje se i danas dominantno veže uz rimske legije svakako je ono Emila Ritterlinga, koji je prije gotovo stotinu godina detaljno obradio tematiku rimskih legija u izdanju *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.⁶⁵⁷ Ono što ponajviše karakterizira Ritterlingov rad jest činjenica da je on ne samo pojasnio razvojni proces rimskih legija od republikanskog doba do perioda dominata, već je i faktografski obradio povijest svake pojedinačne legije. Premda se pod uredničkom palicom Y. Le Boheca nedavno pojavio i zbornik naslova *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*,⁶⁵⁸ u kojemu su predstavljena nova otkrića o povijesti pojedinačnih rimskih legija, rad Emila Ritterlinga i danas je ostao neizostavno štivo u proučavanju kretanja pojedinačnih legija iz perioda Rimskoga Carstva.

Period 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća ostao je možda i najplodonosniji period po pitanju tematike rimskih legija, jer tada je publicirana i knjiga Henrya Parkera pod naslovom *The Roman Legions*, koja je do dandanas ostala najbolja monografija o rimskim legijama napisana na engleskom jeziku.⁶⁵⁹ Nešto poslije objavljen je i iznimno značajan rad Ronalda Symea o tematici kretanja legija tijekom Augustove vladavine – periodu koji je vrlo dobro popraćen literarnim vrelima, ali i periodu o kojem postoji relativno skroman epigrafski materijal.⁶⁶⁰ Naravno, tijekom godina je objavljen i niz drugih radova koji su na ovaj ili onaj način doprinijeli poznavanju povijesti rimskih legija, kako u cijelosti, tako i pojedinačno.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ L. Keppie 1998.

⁶⁵⁶ Usp. primjerice Y. Le Bohec 1994; P. Southern 2007.

⁶⁵⁷ E. Ritterling 1924/25.

⁶⁵⁸ Y. Le Bohec 2000.

⁶⁵⁹ H. M. D. Parker 1928.

⁶⁶⁰ R. Syme 1933.

⁶⁶¹ Po tom pitanju ponovno moram napomenuti radove L. Keppiea, u kojima je iznimno uspješno obrađen čitav niz pitanja o raznim aspektima povijesti rimskih legija (usp. L. Keppie 1983; L. Keppie 2000).

U zadnje su se vrijeme pojavile i značajne monografije koje detaljno tematiziraju povijest pojedinačnih legija, prvenstveno kroz prizmu bogate epigrafske baštine. Među njima valja posebno spomenuti knjigu Stephena Jamesa Malonea, *Legio XX Valeria Victrix: Prosopography, archaeology and history*,⁶⁶² koja je ne samo važna jer obrađuje tematiku legije koja je bila prisutna na iliričkom tlu, već donosi i detaljan pregled svih najvažnijih spoznaja o raznim aspektima razvojne povijesti rimskih legija. Sličnu je stvar u slučaju XV. legije *Apollinaris* načinio i Martin Mosser.⁶⁶³

Iako postoje mnoge zahvalne monografije koje tematiziraju povijest pojedinačnih legija,⁶⁶⁴ po pitanju iliričkog tla posebno valja spomenuti i dvojezičnu knjigu *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije (Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia)* kolege Domagoja Tončinića, u kojoj su detaljno prikazani svi spomenici koje su na području Dalmacije iza sebe ostavili pripadnici VII. legije.⁶⁶⁵

Po pitanju kretanja rimskih legija na području Dalmacije valja posebno spomenuti dva djela: u prvom redu *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* Artura Betza,⁶⁶⁶ te poglavlje *The Roman Army in Dalmatia* u monografiji J. J. Wilkesa.⁶⁶⁷ Naravno, njima valja pridružiti i druge istraživače koji su objavljivali natpise rimskih legionara nakon II. svjetskog rata,⁶⁶⁸ čime su znatno obogaćene sadašnje spoznaje o natpisima rimskih legionara na području Dalmacije.

U ovom su poglavlju obrađeni najvažniji aspekti legija za koje se – na osnovi direktnih epigrafskih nalaza – može potvrditi da su u jednom trenutku boravile na području Dalmacije u razdoblju od Augustova do Hadrijanova principata. To su redom: *legio XX*, *legio XV Apollinaris*, *legio VII (Claudia Pia Fidelis)*, *legio XI (Claudia Pia Fidelis)*, *legio IIII Flavia Felix* te *legio VIII Augusta*.

⁶⁶² S. J. Malone 2006.

⁶⁶³ M. Mosser 2003.

⁶⁶⁴ Među njima se mogu izdvojiti radovi koji tematiziraju pojedine legije (npr. E. Dabrowa 1993: *legio X Fretensis*) ili povijest legija na prostoru određenih provincija (npr. F. Matei-Popescu 2010: *Moesia Inferior*).

⁶⁶⁵ D. Tončinić 2011.

⁶⁶⁶ A. Betz 1939.

⁶⁶⁷ J. J. Wilkes 1969, 88-135.

⁶⁶⁸ Na primjer, M. Suić 1970.

2.1. Itinerari pojedinačnih legija

2.1.1. Legio XX

Svega pet natpisa svjedoče o boravku XX. legije na području Ilirika (Kat. I., br. 1-4, 7). Iako je riječ o skromnoj skupini, kojoj se eventualno mogu dodati i još tri natpisa (Kat. I., br. 5, 6, 8), okviri boravka XX. legije u Iliriku mogu se relativno precizno rekonstruirati, prvenstveno zahvaljujući literarnim vrelima i općim historijskim okolnostima vezanim za područje Ilirika tijekom Augustova principata.⁶⁶⁹ Prvi ju spominje Velej Paterkul,⁶⁷⁰ i to u kontekstu iliričke vojske koju je Tiberije okupio 6. godine u zimskom logoru u Karnuntu te koju je planirao povesti u svoju drugu germansku kampanju.⁶⁷¹ Iznenadni ustanak u Iliriku poremetio je planiranu invaziju te je Tiberije poslao Valerija Mesalina koji je s nepotpunom XX. legijom razbio prvi val iliričkih ustanika.⁶⁷² Druga literarna referenca nalazi se kod Tacita, koji spominje da je XX. legija godine 14. smještena kod opida *Ubiorum* (današnji Köln) u Germaniji.⁶⁷³ Pri tome se čini sasvim izglednim da je legija napustila Ilirik netom nakon 9. godine, kako bi pojačala rajnski garnizon koji je bio ozbiljno osakaćen nakon maskara u Teutoburškoj šumi.⁶⁷⁴ Dakle, Velejev navod je osnova za zaključak da je XX. boravila u Iliriku, i to kao dio službenog garnizona iliričkog namjesnika prije velikog Iliričkog rata, dok Tacitov navod sugerira da je – neposredno nakon rata – legija napustila Ilirik i otišla u Germaniju. Otvorena pitanja su: kada je legija došla u Ilirik i gdje je bila smještena?

2.1.1.1. Pitanje dolaska

Budući da je XX. legija najvjerojatnije sudjelovala u Augustovim Kantabrijskim ratovima od 25. do 19. godine pr. Kr.,⁶⁷⁵ moguće je da je u Ilirik došla već 16. godine pr. Kr. kada je Publije Silije Nerva, kao prokonzul Ilirika, skršio pobunu Alpskih plemena te Panonaca i

⁶⁶⁹ Detaljan pregled povijesti XX. legije donosi S. J. Malone 2006, 27-36. Za novija razmišljanja o boravku XX. legije u Iliriku: N. Cesarik 2017; N. Cesarik 2019.

⁶⁷⁰ Vell. Pat. 2.112.2.

⁶⁷¹ Usp. Vell. Pat. 2.109.5; Dio 55.29.1.

⁶⁷² Vell. Pat. 2.112.2. Usp. i Dio 55.30.1-2.

⁶⁷³ Tac. *Ann.* 1.37; 1.39.

⁶⁷⁴ Indicija za takav prijedlog jest činjenica da je Tiberije radi Varova poraza u Teutoburškoj šumi (o tome: P. S. Wells 2003) odgodio prava na trijumf nad Ilirikom (Vell. Pat. 2.121.2; Suet. *Tib.* 17.2) te je već 10. godine krenuo u Germaniju kako bi stabilizirao rajnski garnizon (Vell. Pat. 2.120; Cass. Dio 56.23.2-4; Suet. *Tib.* 18.1; usp. E. S. Gruen 1996, 185). Budući da je XX. legija pratila Tiberija u mnogim kampanjama (Tac. *Ann.* 1.42.), čini se sasvim vjerojatnim da je krenula put Germanije već 10. godine po Kristu.

⁶⁷⁵ S. J. Malone 2006, 28-31.

Noričana.⁶⁷⁶ Nerva je ranije služio kao legat u Kantabrijskim ratovima,⁶⁷⁷ pa je upravo on mogao biti veza između XX. legije i Ilirika, odnosno, upravo je on mogao dovesti XX. legiju iz Hispanije u Ilirik.⁶⁷⁸ Budući da je tada Ilirik još uvijek bio senatska provincija,⁶⁷⁹ legija je vjerojatno bila smještena na području Akvileje,⁶⁸⁰ odakle je i umarširala u Ilirik 12. i 11. pr. Kr. kada je Tiberije vodio Panonski rat.⁶⁸¹

Indicija o sudjelovanju legije u tom ratu bazirana je na natpisu L. Antonija Kvadrata koji je bio *donatus torquibus armillis ab Tiberio Caesare bis*.⁶⁸² Još je R. Syme primijetio važnost tog natpisa zaključivši da je XX. legija dva puta sudjelovala u osvajanju Ilirika:⁶⁸³ prvi put u Panonskom ratu 12.-9. godine pr. Kr., nakon kojeg je Tiberije nagrađen ovacijom⁶⁸⁴ te drugi put u Iliričkom ratu 6.-9. godine po Kr., kada je nagrađen punopravnim trijumfom.⁶⁸⁵ *L. Antonius Quadratus* najvjerojatnije je bio odlikovan na obje službene svečanosti,⁶⁸⁶ koje su između ostalog i služile nagrađivanju zaslužnih vojnika.⁶⁸⁷

Dakle, XX. je legija vjerojatno došla s P. Silijem Nervom iz Hispanije u Ilirik, gdje se smjestila u dobro uhodanu odsakočnu bazu kod Akvileje. No očito je da tamo nije boravila do 6. godine, jer August je odmah nakon Panonskog rata preuzeo Ilirik pod svoju kontrolu. Razlog za to bio je jasan: Iliriku je bila potrebna stalna vojna sila.⁶⁸⁸ Od tada Ilirik više nije senatska, već carska provincija konzularnog ranga, koja je u svojoj osnovi bila vojnog karaktera i koja je morala imati snažan vojni garnizon kakav je i izravno zabilježen 6. godine, kada je Tiberije spremao invaziju na Bohemiju.⁶⁸⁹

⁶⁷⁶ Cass. Dio 54.20.1-2; usp. ILS 899.

⁶⁷⁷ Vell. Pat. 2.90.4; usp. CIL 2, 3414.

⁶⁷⁸ Usp. N. Cesarik 2019, 288.

⁶⁷⁹ ILS 899. Ilirik kao senatsku provinciju spominju Cass. Dio 53.12.2; te Strab. 17.3.25 (usp. detaljnije D. Dzino 2010, 117-125).

⁶⁸⁰ CIL 5, 939, 948.

⁶⁸¹ R. Syme 1933, 23, bilj. 62; N. Cesarik 2017, 110. Usp. i Suet. *Aug.* 20.

⁶⁸² CIL 5, 4365.

⁶⁸³ R. Syme 1933, 15-16, bilj. 14.

⁶⁸⁴ Tiberije je ovaciju nad Panonijom proslavio 9. g. pr. Kr. (Cass. Dio 55.2.4).

⁶⁸⁵ Vell. Pat. 2.121.2; Suet. *Tib.* 20. Tiberije je trijumf nad Ilirikom proslavio 23. oktobra 12. godine, Inscr. It. 13, 2, 134-135, 524-525: *Ti(berius) Caesar curru triumphavit ex Ilvrico(!)*.

⁶⁸⁶ N. Cesarik 2017, 110; N. Cesarik 2019, 286. Da je XX. legija dugo služila Tiberija svjedoči i Tacitov podatak o Germanikovu govoru kojega je držao vojnicima I. i XX. legije (Tac. *Ann.* 1.42.).

⁶⁸⁷ Usp. V. A. Maxfield 1981, 110-118.

⁶⁸⁸ Cass. Dio 54.34.4.

⁶⁸⁹ N. Cesarik 2017, 109-111.

2.1.1.2. Smještaj XX. legije u Iliriku

Na pitanje gdje bi se na području Ilirika mogla smjestiti XX. legija, odgovor mogu ponuditi arheološki dokazi – prije svega natpisi, ali i opće povijesne okolnosti koje su prethodile Tiberijevim ratovima na tom području. Iako su dva natpisa pri tom pitanju naočigled neupotrebljiva, budući da spominju veterane i jer su pronađeni u civilnom kontekstu – u Saloni i Jaderu (Kat. I., br. 2-3) – oni ipak ukazuju na stratešku te posebno logističku važnost rimskih kolonija tijekom zadnje faze osvajanja Ilirika, tako da ne treba isključiti mogućnost da su vojnici XX. legije imali i službenog posla u Saloni i Jaderu u određenim periodima Augustova principata.⁶⁹⁰ Treći je natpis pronađen na području logora u Burnumu (Kat. I., br. 1) te je zbog kasnijeg snažnog vojnog karaktera krajnjeg jugoistoka Liburnije uziman kao primarni spomen XX. legije na iliričkom području.⁶⁹¹ No taj je natpis isključivo poznat iz prijepisa, pri čemu nije poznat čak niti njegov karakter. Razlog zbog kojeg ga valja razmatrati s oprezom jest činjenica da se u ranijim objavama znalo pogriješiti s prijepisima burnumskih natpisa, posebice glede tobožnjih natpisa vojnika XX. legije,⁶⁹² tako da nije isključeno da taj natpis zapravo predstavlja centuriona XI. legije – postrojbe koja je u Burnumu posvjedočena s više desetaka natpisa. Iako osobno vjerujem (što nema nikakve veze s činjenicom) da je *Sal. Frebranus Bacullus* stvarno bio *hastatus prior legionis XX*, za sada nema činjenične osnove za dokaz o ranom okupiranju Burnuma, posebno ne prije Iliričkog rata 6.-9. godine.

No upravo po tom pitanju dobro uskače građevinski natpis iz Narone (Kat. I., br. 4), koji izravno svjedoči o boravku XX. legije na naronitanskom području.⁶⁹³ Prije svega, u obzir valja uzeti povijesne okolnosti, jer od svih područja istočne obale Jadrana, područje Neretve je najranije bilo izloženo rimskom utjecaju te mnoga arheološka i epigrafska vrela svjedoče o vrlo ranoj prisutnosti Rimljana na naronitanskom području.⁶⁹⁴ Upravo su iz Narone kretale

⁶⁹⁰ Smatram da je logično zaključiti kako su obje kolonije igrale ključnu ulogu u opskrbi samih legija.

⁶⁹¹ E. Ritterling 1924/25, 1770; S. J. Malone 2006, 31; Ž. Miletić 2010, 120.

⁶⁹² Usp. N. Cesarik 2017, 107; N. Cesarik 2019, 287.

⁶⁹³ N. Cesarik 2017, 108; N. Cesarik 2019, 287.

⁶⁹⁴ Rana epigrafska vrela s područja Narone: CIL 1, 2291 = CIL 3, 1820 = 8423; CIL 1, 2293; CIL 3, 1858; CIL 3, 14625 (usp. C. Patsch 1902, 92; C. Patsch 1996, 31-34; C. Patsch 1997, 9-10). O urbanizmu Narone: N. Cambi 1980. O najnovijim arheološkim spoznajama na području Narone: E. Marin et al. 2017, gdje se donose temeljite analize raznolikog arheološkog materijala pronađenog tijekom sustavnih istraživanja naronitanskog foruma (analiza keramičkog materijala: M. Topić 2017, 149-180; analiza numizmatičkih nalaza: M. Bonačić Mandinić 2017, 368-369, 374-375).

gotovo sve vojne intervencije na teritorij Delmata tijekom republikanskog razdoblja,⁶⁹⁵ gdje klimaks predstavlja Publije Vatinije koji piše Ciceronu *ex castris Narona*.⁶⁹⁶

Ako ponovno postavimo pitanje: gdje bi Rimljani postavili vojnu silu u novoosnovanu carsku provinciju Ilirik, odgovor bi bio – tamo gdje su ju smještali i desetljećima prije. Takvo područje upravo je bilo područje Narone, koje je prednjačilo prvenstveno svojim strateškim i logističkim prednostima, ali i činjenicom da se na tom teritoriju rimska tradicija već dobro utemeljila.⁶⁹⁷ Važnost naronitanskog natpisa krije se i u njegovu karakteru, jer riječ je o natpisu koji izravno svjedoči da je legija boravila na teritoriju Narone u određenom periodu. Na njemu je legija zabilježena u nominativu – kao vršitelj radnje, što govori da je ona učinila svojevrstan građevinski zahvat. Karakter tog zahvata zasigurno je bio vojne naravi, no njegova veličina nije nam poznata, budući da je natpis pronađen u sekundarnoj upotrebi.⁶⁹⁸ Također, važno je naglasiti kako je teško za očekivati da je ta gradnja odrađena tijekom Iliričkog rata, jer legija je tada bila okupirana ratovanjem, pa je vjerojatnije da je riječ o gradnji nastaloj prije 6. godine.⁶⁹⁹

O boravku XX. legije na području Narone možda svjedoči i natpis signifera podrijetlom iz Italike (Kat. I., br. 5), pri čemu posebno valja naglasiti konstrukciju *annorum natus* koja se javlja na natpisima iz kasnorepublikanskog i ranocarskog perioda.⁷⁰⁰ Činjenica da je taj *signifer* rodом iz Hispanije, može uputiti na pretpostavku da je regrutiran dok se XX. legija borila u Kantabrijskim ratovima.⁷⁰¹ Također, očito je da je riječ o aktivnom vojniku, a ne o naseljenom veteranu, što opet govori o važnosti Narone kao vojnog punkta u zadnjim desetljećima Augustove vladavine. Na osnovi jednoga natpisa (Kat. I., br. 6), postoji mogućnost da se i određeni broj veterana XX. legije naselio na području Narone, vjerojatno još u vremenu kada je legija boravila u Iliriku.

2.1.1.3. Ostala uporišta

Sudeći, dakle, prema povijesnim okolnostima, može se zaključiti da je legija bila smještena na području Narone nakon što je Ilirik postao carska provincija te da tamo boravi sve do 6.

⁶⁹⁵ M. Zaninović 1996, 223-225.

⁶⁹⁶ Cic. *Fam.* 5. 9. Usp. R. Dodig 2012, 27-28.

⁶⁹⁷ N. Cesarik 2017, 108, 111; N. Cesarik 2019, 287.

⁶⁹⁸ E. Marin 1998, 42, br. 1, 92, sl. 76-77.

⁶⁹⁹ N. Cesarik 2017, 111, bilj. 47; N. Cesarik 2019, 288.

⁷⁰⁰ Usp. CIL 1, 3358a; CIL 1, 1569 = CIL 10, 6011; te posebno CIL 1, 792 = CIL 10, 3886.

⁷⁰¹ Usp. N. Cesarik 2019, 287-288.

godine,⁷⁰² kada s Tiberijem odlazi prema Karnuntu i neplanski prekinutoj germanskoj ekspediciji. Tijekom Iliričkog rata, njezina su odjeljenja možda bila smještena na području Burnuma, koji je mogao služiti kao jedna od ishodišnih točaka prema delmatskom teritoriju.

Ista je situacija i s drugim vojnim punktom dalmatinskog dijela Ilirika – Tilurijem, gdje je na jednom natpisu (Kat. I., br. 7) zabilježen još jedan njezin pripadnik. Riječ je o natpisu CIL 3, 13978 kojega je D. Tončinić uvrstio u popis vojnika VII. legije. Međutim, na natpisu je jasno vidljivo da je riječ o vojniku XX. legije, budući da u drugom retku natpisa nedvojbeno stoji *miles leg(ionis) XX* (sl. 23-25). S obzirom na revidirano čitanje tog natpisa, može se ponuditi i izglednije rješenje za čitanje natpisa CIL 3, 13977 (Kat. I., br. 8), za kojega se čak smatralo da je komemorirao veterana IX. legije (sl. 26). Razlog takve pretpostavke ležao je u nedoumici oko sadržaja NONAN VETER u trećem retku natpisa, za kojega se predložilo čitanje *nonan(orum) veteranus*.⁷⁰³ No u okviru poznatih epigrafskih spomenika rimskih legionara, nigdje nema analognog primjera koji bi podupro takvu tvrdnju, tako da takav prijedlog treba u potpunosti odbaciti.⁷⁰⁴ Radi navoda tribusa *Camilia* u retku iznad, određeni su autori u sadržaju NONAN pokušali vidjeti nepoznati domicil, no smatram da se sve nedoumice mogu lako riješiti ako se taj sadržaj razabere kao pokojnikov kognomen. U tom bih smislu rekao da je njegov kognomen bio skraćen, a možda i suspregnut te da je glasio *Nonan(us)* ili pak *Non(i)an(us)*.⁷⁰⁵ Sličan primjer navoda tog kognomena zabilježen je na

⁷⁰² Na osnovi natpisa CIL 3, 7452, pronađenog u blizini rijeke *Oescus* (područje kasnije provincije Donje Mezije), očito je da je XX. legija (ili njezin dio) u jednom trenutku bila prisutna i na Donjem Dunavu. Natpis odaje karakteristike Augustova perioda te se gotovo sigurno može datirati prije 6. godine po Kr., tako da postoji mogućnost da je XX. legija u jednom trenutku ili uskočila kao nadopuna za prebacivanje mezijjskih trupa na Istok, ili je sudjelovala u nekoj od kampanja u periodu između 6. pr. Kr. i 4. po Kr. (možda u Lentulovoj kampanji protiv Dačana i Sarmata; usp. R. Syme 1934a, 134-137).

⁷⁰³ W. Kubitschek 1894, 69-70.

⁷⁰⁴ Kubitschek je svoju pretpostavku pokušao obrazložiti primjerima s natpisa CIL 14, 2282: *Aur(elius) Cryso/mallus qui/ntane(n)sis / leg(ionis)*; CIL 3, 6519 (na kojemu nije zabilježen termin *primani*, kako to tvrdi Kubitschek); zatim CIL 8, 2532, na kojemu je spomenut termin *tertiani*; te naposljetku CIL 9, 5420, gdje se spominju *quartani*. No niti na jednom od ovih primjera nema konstrukcije u kojoj se redni broj javlja prije imenice *veteranus* (ili bilo kojeg drugog čina), a od svih navedenih natpisa, samo je prvi (CIL 14, 2282) privatni spomenik vojnika (i to iz znatno kasnijeg razdoblja), dok su ostali natpisi u stvari javni dekreti careva, na kojima se termini *tertiani* i *quartani* koriste u neformalnom obliku. Tako je natpis CIL 9, 5420 zapravo Domicijanovo pismo upućeno gradu *Falerio Picenus*, zapisano na brončanoj pločici (usp. F. F. Abbot – A. C. Johnson 1926, 367-368 no. 63), dok je CIL 8, 2532 zapravo čuveni Hadrijanov natpis na kojemu je zabilježen govor vojnicima III. legije Auguste i njoj pridruženih pomoćnih postrojbi (usp. M. P. Speidel 2006, 7). Stoga, teško da ijedan od ovih natpisa može poslužiti kao analogija Kubitschekovoj teoriji (W. Kubitschek 1894, 69-70). Da je kojim slučajem na natpisu CIL 3, 13977 sačuvan barem jedan element nakon riječi *veteranus*, o Kubitschekovoj teoriji bi se eventualno moglo raspravljati. Ovako, kada je natpis prekinut nakon navoda *veteranus*, u daljnjem je tekstu – s obzirom na iznimno veliki primjer analogija u cijelom rimskom svijetu – logično očekivati sadržaj *legionis* nakon kojega slijedi redni broj.

⁷⁰⁵ Za kognomen *Nonianus* u zapadnim provincijama v. OPEL 3, str. 103.

natpisu CIL 8, 23113a iz Afrike, gdje je u majuskuli zabilježen kao *Nonanus*, no u restituciji je donesen kao *Non(i)anus*.

Slika 23. Nadgrobna stela vojnika XX. legije iz Tilurija (Kat. I., br. 7; Arheološki muzej Split, inv. br. A-1984, snimio A. Verzotti)

Slika 24. Detalji natpisa vojnika XX. legije iz Tilurija (Kat. I., br. 7; Arheološki muzej Split, inv. br. A-1984, snimio A. Verzotti)

Slika 25. Detalj rednog broja legije na natpisu iz Tilurija (Kat. I., br. 7; Arheološki muzej Split, inv. br. A-1984, snimio N. Cesarik)

Slika 26. Nadgrobna stela veterana iz Tilurija (Kat. I., br. 8; Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A-1983, snimio O. Harl)

Budući da su nadgrobne stele CIL 3, 13977 i CIL 3, 13978 pronađene u isto vrijeme na istom lokalitetu,⁷⁰⁶ a možda čak i u istom kontekstu, posebno valja naglasiti i činjenicu da su oba spomenika – tipološki gledano – gotovo identični po svojim izvedbama. U oba je slučaja riječ o jednostavnim profiliranim stelama s upisanim trokutastim zabatima i stiliziranim akroterijima te dosta visokom gredom između natpisnog polja i zabata. Upravo je neuobičajena visina arhitrava ono što ih čini unikatnim među ostalim nadgrobnim stelama iz legijskog logora na Gardunu. U oba su primjerka, unutar zabata prikazane i identične, gotovo kružne rozete, prema čemu bih rekao da je ovdje riječ o tipološki identičnim i istovremenim stelama, nastalim u okviru iste klesarske radionice. Budući da je natpis CIL 3, 13977 tek jedan od dva natpisa iz Tilurija na kojima se spominju veterani,⁷⁰⁷ te radi očiglednih sličnosti s jedinim natpisom vojnika XX. legije iz Tilurija, smatram da se može pomišljati da je na natpisu CIL 3, 13977 bio komemoriran veteran XX. legije. To bi značilo da je u jednom trenutku, vjerojatno tijekom Iliričkog rata 6.-9. godine, ili neposredno nakon njega, u Tiluriju boravila XX. legija (ili njezin dio), gdje se određeni dio njezinih veterana naselio u arealu legijske utvrde prije negoli je legija pošla u Germaniju.

2.1.1.4. Zaključno o XX. legiji

Na kraju, rekao bih samo da je na osnovi svih relevantnih činjenica najvjerojatnije da je XX. legija postala dijelom iliričkog garnizona nakon administrativne reorganizacije 11. godine pr. Kr. te da od tada legija vjerojatno boravi na području Narone, koja je služila kao savršena logistička potpora za eventualne prodore prema unutrašnjosti. Nakon prisilnog prekida planirane invazije na Markomane, legija od 6. do 9. godine prisustvuje u borbama na iliričkom tlu, u krvavom ratu protiv Breuka, Dezidijata, Delmata i ostalih iliričkih etnija. Sudeći prema navodu u literarnim vrelima, legija se očito iskazala u borbi protiv dvojice Batona, čemu je vjerojatno pridonijelo i dobro poznavanje terena, budući da su se neki njezini vojnici protiv istog neprijatelja borili još i tijekom Tiberijeva Panonskog rata. Nakon što se tijekom Iliričkog rata preselio u neposredno zaleđe istočne obale Jadrana, vjerojatno je da su ključne strateške točke, smještene na prijelazima preko Krke i Cetine, ali i na prirodnim koridorima prema krškim poljima Zadinarja, postale ishodišne baze za kampanje protiv Delmata. Tomu u prilog potencijalno ide i navod Plinija Starijeg, koji i Burnum i Tilurij

⁷⁰⁶ F. Bulić 1894, 5, br. 3-4. Stele su čak i danas prezentirane jedna pored druge u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu, gdje nose inventarne brojeve A-1983 (CIL 3, 13977) i A-1984 (CIL 3, 13978).

⁷⁰⁷ Drugi je CIL 3, 2710 = 9726 (= Kat. I., br. 41).

spominje kao utvrde proslavljene u bitkama.⁷⁰⁸ Sudeći prema malobrojnoj, ali vrlo važnoj epigrafskoj ostavštini, očito je da je XX. legija, odnosno barem njezini detašmani, tijekom rata protiv Delmata boravili i na prostoru budućih logora VII. i XI. legije.

2.1.2. Legio XV Apollinaris

Na području Dalmacije zabilježena su tek dva natpisa XV. legije *Apollinaris*. Oba potječu iz Ljubuškog polja te oba spominju veterane (Kat. I., br. 9-10). Budući da je na području Narone već 11./10. godine pr. Kr. vjerojatno osnovan stalni vojni garnizon,⁷⁰⁹ moguće je da su u jednom trenutku u njemu boravili i pripadnici XV. legije *Apollinaris*. Može se pomišljati na period Iliričkog rata 6.-9. godine, ali ne smiju se isključiti niti raniji datumi (između 11./10. godine pr. Kr. i 6. godine po Kristu).

Budući da je na početku Tiberijeva principata kolonija Narona dodijelila zemlju veteranima naseljenim u Ljubuškom polju (*pagus Scunasticus*),⁷¹⁰ zanimljivo je spomenuti da je E. Ritterling davno pretpostavio da je Narona uzdignuta na rang kolonije u Tiberijevo, a ne u Cezarovo ili Oktavijanovo doba kako se to inače misli.⁷¹¹ Natpisi kojima se svjedoči da je kolonija Narona dodijelila zemlju veteranima ne potvrđuju ranije osnivanje kolonije Narone,⁷¹² već samo svjedoče da je početkom Tiberijeva principata postojala *colonia Narona* koja je na svom teritoriju dodijelila zemlju veteranima. Moguće je da je Narona stekla rang kolonije i u ranijim periodima, no za sada se to ne može potvrditi nikakvim izravnim dokazom.⁷¹³ Ako je na području Narone doista postojala legijska utvrda tijekom Augustova principata,⁷¹⁴ onda bi bilo teško objasniti istovremeno egzistiranje kolonije i vojnog logora. Stoga smatram da ne treba odbaciti teoriju J. C. Manna da su se veterani najprije naseljavali u okolici legijske utvrde, odnosno na području koje je osnivanjem kolonije potpalo pod teritorij naronitanskog agera.⁷¹⁵ Nakon toga, novoosnovana kolonija mogla je jednostavno dodijeliti

⁷⁰⁸ Plin. *HN* 3.142. Usp. ovdje: poglavlje 4.2.4.

⁷⁰⁹ N. Cesarik 2017; N. Cesarik 2019.

⁷¹⁰ *ILJug* 113-114.

⁷¹¹ E. Ritterling 1924/25, 1243-1244. Za Cezarovo vrijeme zalažu se G. Alföldy 1965, 135; te J. J. Wilkes 1969, 248. Za Oktavijanovo/Augustovo doba: *CIL* 3, str. 291 (Mommsen); C. Patsch 1907, 28 = C. Patsch 1996, 36; M. Zaninović 1996, 225-226.

⁷¹² Usp. G. Alföldy 1965, 135; M. Glavičić 2003, 222.

⁷¹³ Usp. ovdje: poglavlje 4.3.

⁷¹⁴ Indicija za to bio bi građevinski natpis XX. legije (Kat. I., br. 4) te rani natpis signifera legije, rodnom iz Italike (Kat. I., br. 5). Usp. N. Cesarik 2019, 287-288.

⁷¹⁵ J. C. Mann 1983, 30-31.

zemlju veteranima koji su već bili naseljeni na njezinu teritoriju. Veterani su mogli dobiti nova zemljišta ili im je moglo biti potvrđeno vlasništvo nad onim parcelama koje su već zaposjeli dok je egzistirala legijska utvrda.⁷¹⁶ No zbog pomakanja direktnih dokaza, sve teorije o točnom osnutku kolonije Narone, kao i o potencijalnoj vojnoj utvrdi iz Augustova doba, trenutno ostaju nedokazive.

Sudeći prema velikom broju stipendija, izvjesno je da su veterani određeno vrijeme bili zadržani *sub vexillo* kao svojevrсни *vexillum veteranorum*.⁷¹⁷ Prema epigrafskom materijalu, navedeni su veterani većinom pripadali VII. legiji (Kat. I., br. 16-26), ali dva natpisa veterana XV. legije *Apollinaris* sugeriraju da su se u okolici Narone, možda još i za Augustova života, naselili i veterani drugih iliričkih legija.⁷¹⁸ Budući da se XV. *Apollinaris* početkom Tiberijeva principata nalazila u Panoniji, gdje je sudjelovala u pobuni tamošnjih legija,⁷¹⁹ moguće je da je do naseljavanja njezinih veterana na naronitanskom području došlo neposredno nakon Iliričkog rata 6.-9. godine, iako se ni raniji (između 10. pr. Kr. i 6. po Kr.), a niti kasniji datumi (početak Tiberijeve vladavine) ne mogu isključiti sa sigurnošću.⁷²⁰

Na jednom natpisu iz Aserije možda se spominje XV. legija,⁷²¹ ali zbog njegove fragmentarnosti ne može se sa sigurnošću reći je li riječ o XV. *Apollinaris* ili XV. Primigeniji, dok i narav samog natpisnog sadržaja ostaje nejasna.⁷²² Upravo zbog toga, taj je natpis izostavljen iz rasprave.

2.1.3. Legio VII (Claudia Pia Fidelis)

Pripadnici VII. legije ostavili su velik broj natpisa na području dalmatinskog dijela Ilirika (Kat. I., br. 11-99), što svjedoči o njezinom intenzivnom boravku na ovim prostorima. Najviše

⁷¹⁶ Usp. J. C. Mann 1983, 30-31. Iz same Narone potječu dva natpisa veterana VII. legije (Kat. I., br. 11-12).

⁷¹⁷ J. C. Mann 1983, 30-31. Za drukčije mišljenje, usp. L. Keppie 2000, 54-55. O pojmu *vexillum veteranorum*: L. Keppie 1973 = L. Keppie 2000, 239-247.

⁷¹⁸ O veteranima na području Ljubuškog polja, v. najnovije M. Glavičić – Ž. Pandža 2017.

⁷¹⁹ Pobuna panonskih legija: Tac. *Ann.* 1.16-30 (usp. i Cass. Dio 57.4.1-5; Vell. Pat. 2.125); J. J. Wilkes 1963; J. Parat 2016. *Legio XV Apollinaris* kao dio panonskog garnizona: Tac. *Ann.* 1.23; 1.30. O povijesti XV. *Apollinaris* tijekom Augustova i Tiberijeva doba, v. najnovije M. Mosser 2003, 138-145. Pregled povijesti legije donosi i E. L. Wheeler 2000.

⁷²⁰ Za naseljavanje veterana XV. legije na području Narone u Tiberijevo doba (nakon pobune panonskih legija) opredijelili su se G. Alföldy 1987, 312 (gdje je nadopunio tvrdnju iz ranijeg rada; usp. G. Alföldy 1964a, 175) te M. Mosser 2003, 94.

⁷²¹ CIL 3, 15026a = ILJug 2831. Zbog neposrednog loma nakon grafema XV postoji mogućnost da je riječ i o XVI. legiji.

⁷²² Na primjer, nije sigurno je li riječ o natpisu na kojemu je spomenut *cursus honorum* određene osobe (analogno natpisu ILJug 1627) ili je riječ o kakvom veteranu ili slično.

natpisa aktivnih vojnika pronađeno je u Tiluriju (Kat. I., br. 38-41, 43-53, 77, 86-89) i njegovoj neposrednoj okolici (Kat. I., br. 54), što potvrđuje da je VII. legija tijekom svog boravka u Dalmaciji bila smještena na području današnjeg Garduna poviše Trilja. Velika koncentracija aktivnih vojnika potvrđena je i u Saloni (Kat. I., br. 27-30, 57, 63, 65-68, 70, 84-85) i njezinoj okolici (Kat. I., br. 35, 37, 54, 75-76, 82), što je i logično, budući da je garnizon u zaleđu Salone – koji se protezao od Mućkog polja do Turjačkih poda i Gardunskog platoa – upravo bio izgrađen s ciljem kontrole pristupa glavnom gradu provincije.⁷²³ Salona je bila glavna luka na istočnom Jadranu, koja je logistički održavala garnizon u njezinu zaleđu, a upravo su njezini dokovi bili odredište eksploatiranih resursa iz unutrašnjosti provincije. Kako bi se osigurala logistička potpora, ali i izvoz prirodnih dobara, Salona je uvijek morala biti pod budnim okom rimskih vojnika.⁷²⁴

Posebnu skupinu vojnika VII. legije čine natpisi pronađeni na području Ljubuškog polja (*pagus Scunasticus*), no tamo su zabilježeni samo veterani (Kat. I., br. 16-26)⁷²⁵ kojima je *colonia Naronitana agros dedit*,⁷²⁶ tako da tu skupinu ne treba promatrati u kontekstu boravka cijele legije na navedenom području.

Pitanja vezana uz boravak VII. legije u Dalmaciji nedavno su temeljito razrađena u monografiji Domagoja Tončinića.⁷²⁷ No ipak valja raspraviti o ponekim temama, kao što su:

1. Vrijeme dolaska legije u Ilirik
2. Boravak legije u Tiluriju nakon 42. godine i vrijeme njezina napuštanja Dalmacije

2.1.3.1. Vrijeme dolaska legije u Ilirik

Iako je u zadnje vrijeme napisano više radova koji su se dotakli pitanja dolaska VII. legije na području Ilirika, gdje se većina autora slaže da je ona došla tijekom Iliričkog rata od 6. do 9. godine,⁷²⁸ još uvijek se može naići na Cuntzovu teoriju da je legija u Ilirik došla u ranoj

⁷²³ N. Cesarik 2018; N. Cesarik 2019a. Postoji mogućnost i o smještaju odjeljenja na području Andetrija, budući da je tamo pronađen natpis centuriona legije koja je nosila naslov *Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 207). No zbog činjenice da su i VII. i XI. legija nosile navedeni naslov, ne može se sigurnošću reći kojoj je legiji pripadao taj centurion, tako da taj natpis valja tretirati s rezervom.

⁷²⁴ O natpisima rimskih vojnika iz Salone usp. I. Matijević 2015.

⁷²⁵ Njima se mogu pridodati i dva veterana čiji su natpisi pronađeni u Naroni (Kat. I., br. 11-12).

⁷²⁶ ILJug 113-114; usp. M. Glavičić – Ž. Pandža 2017.

⁷²⁷ D. Tončinić 2011.

⁷²⁸ Usp. D. Tončinić 2011, 11-13, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

fazi Augustove vladavine.⁷²⁹ No po mom mišljenju, tu teoriju valja definitivno odbaciti. Još je R. Syme, vrlo jezgrovitom deduktivnom i induktivnom metodom, eliminirao VII. legiju kao postrojbu koja je boravila u Iliriku prije rata 6.-9. godine.⁷³⁰ Zaključak da je ona morala biti jedna od pet legija koje su se priključile iliričkom garnizonu tijekom rata, podupiru i paleografske karakteristike jer svi natpisi vojnika VII. legije imaju paleografske odlike kakve se na natpisima vojnika javljaju tek nakon Augustove smrti.⁷³¹ S obzirom na to, čini se sasvim sigurnim da je legija došla u Ilirik tijekom rata 6.-9. godine. Syme je ostavio otvorenim pitanje je li legija u Ilirik došla s Cecinom Severom iz Mezije ili s Markom Silvanom iz Velejeve prekomorske provincije,⁷³² za koju je ranije lucidno zaključio da je to jedino mogla biti provincija *Galatia-Pamphylia*.⁷³³ No iz tablice koju je donio, vidljivo je da su njegove sumnje lagano išle ka zaključku da je ipak Cecina Sever bio taj koji je VII. legiju poveo sa sobom.⁷³⁴

Symeove je zaključke kasnije nadgradio, ali i izmijenio S. Mitchell, koji je na osnovi dva natpisa veterana,⁷³⁵ jednog konjanika misicija,⁷³⁶ te jednog aktivnog vojnika,⁷³⁷ zaključio da je VII. legija od 25. godine pr. Kr. ipak bila dijelom Galacijskog garnizona.⁷³⁸ Također je zaključio da je 13. pr. Kr. sudjelovala u Tračkom ratu makedonskog prokonzula L. Kalpurnija Pizona, zbog čega se na nekoliko natpisa javlja s naslovom *Macedonica*,⁷³⁹ te da se nakon Tračkog rata ponovno vratila u Galaciju sudjelujući 6. godine u Isaurijskom ratu M. Plaucija Silvana, koji ju je godinu kasnije poveo sa sobom u veliki Ilirički rat.⁷⁴⁰ Nakon rata prisutna je u dalmatinskom dijelu Ilirika, gdje je zabilježen iznimno velik broj njezinih pripadnika podrijetlom iz Male Azije, koji su očito bili regrutirani dok je legija boravila u Galaciji.⁷⁴¹

⁷²⁹ O. Cuntz 1929.

⁷³⁰ R. Syme 1933, 25-33.

⁷³¹ Spomenike vojnika VII. legije u Dalmaciji donosi D. Tončinić 2011. O paleografiji rimskih natpisa iz navedenog vremena: A. E. Gordon – J. S. Gordon 1958, 19-83, No. 7-78, Pl. 6-35. Općenito o paleografskim karakteristikama rimskih natpisa: J. S. Gordon – A. E. Gordon 1957.

⁷³² Vell. Pat. 2.112.4. Usp. R. Syme 1933, 30-31.

⁷³³ R. Syme 1933, 27, bilj. 95.

⁷³⁴ R. Syme 1933, 31-33.

⁷³⁵ CIL 3, 6826; AE 1903, 74 = IGR 3, 1476.

⁷³⁶ AE 1961, 15. Natpis je prvotno objavljen u G. E. Bean 1959, 93, Pl. XVI, b, d.

⁷³⁷ CIL 3, 6827.

⁷³⁸ S. Mitchell 1976.

⁷³⁹ CIL 10, 1711, 4723, 8241, 8163 = AE 2012, 354; CIL 3, 7386; AE 1938, 141; AE 2008, 1338.

⁷⁴⁰ S. Mitchell 1976, 303.

⁷⁴¹ S. Mitchell 1976, 304-307. Usp. Kat. I., br. 12, 16-18, 20-21, 23, 26, 29, 32-33, 37-39, 42-43, 46, 48, 60.

D. Tončinić navodi da je K. Strobel u svom radu donio još jedan natpis vojnika VII. legije iz Galacije,⁷⁴² no on u svom radu donosi iste natpise kao i S. Mitchell.⁷⁴³ Strobelova tvrdnja da se legija nakon 9. godine nakratko vratila u Galaciju, ne bi li se konačno premjestila u Dalmaciju oko 14. godine,⁷⁴⁴ nije bazirana na nepobitnim činjenicama, zbog čega ne vidim valjani razlog za takav zaključak. Čini se sasvim nelogičnim da bi se legija nakon rata vratila u Galaciju, da bi se gotovo odmah nakon toga ponovno vratila u Ilirik, posebice ako ne postoje valjani razlozi za takvo što. Budući da ne postoje nikakvi dokazi za Strobelovo promišljanje, vjerojatnije je da je legija odmah nakon rata priključena iliričkom garnizonu, gdje ostaje sve do vladavine Klaudija ili Nerona.⁷⁴⁵ Zanimljiva je i Tončinićeva opaska kako su i Mitchell i Strobel propustili obrazložiti zašto je legija ostavila tako malen broj natpisa tijekom svog tridesetogodišnjeg boravka u Galaciji.⁷⁴⁶ Smatram da se tako nešto prije svega može opravdati činjenicom da su provincijski natpisi legionara iz Augustova doba iznimno rijetki,⁷⁴⁷ pa je i puka sreća što se uopće sačuvao jedan natpis aktivnog vojnika VII. legije u toj provinciji.

2.1.3.2. Pitanje boravka legije u Tiluriju nakon 42. godine i vrijeme njezina odlaska iz Dalmacije

Zanimljivo je primijetiti drastičan nerazmjer u koncentraciji natpisa sigurno datiranih nakon 42. godine u Tiluriju i Saloni. Naime, na samo jednom natpisu iz Tilurija javlja se počasna titula *Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 77), dok ih je u Saloni do sada pronađeno čak devet (Kat. I., br. 57, 63, 65-68, 70, 75).⁷⁴⁸ Uz to, natpis iz Tilurija poznat je samo iz prijepisa, s očitim transkripcijskim koruptelama. S pravom se stoga može postaviti pitanje je li legija tijekom cijelog svog boravka u Dalmaciji boravila u logoru u Tiluriju? Naravno, to što je u

⁷⁴² D. Tončinić 2011, 14, bazirajući se na: K. Strobel 2000, 527.

⁷⁴³ S. Mitchell 1976, 301.

⁷⁴⁴ K. Strobel 2000, 527-528.

⁷⁴⁵ O vremenu odlaska VII. legije iz Dalmacije, pregledno kod: D. Tončinić 2011, 14.

⁷⁴⁶ D. Tončinić 2011, 14.

⁷⁴⁷ Usp. primjerice predgovor 2. izdanju knjige *The Making of the Roman Army*, L. Keppiea: „*The pace of epigraphic discovery has not slackened, though the number of military inscriptions which can confidently be dated to before AD 14 remains disappointingly small*“ (L. Keppie 1998, 10).

⁷⁴⁸ Činjenica da je u Saloni pronađeno više natpisa nego u Tiluriju i ne treba biti toliko začuđujuća, jer Salona ionako daleko prednjači po općoj produktivnosti rimskih epigrafskih spomenika te je, do sada, s njezinog područja pronađeno gotovo jednako natpisa kao i u svim ostalim područjima provincije Dalmacije zajedno. Najjednostavniji način provjere te konstatacije ukupan je broj natpisa zavedenih u epigrafsku bazu podataka Clauss – Slaby, u kojoj je do danas (uključujući *instrumenta*) zavedeno 9886 natpisa iz provincije Dalmacije, od kojih je čak 4889 iz Salone. Taj popis možda nije savršeno točan ili sasvim potpun, ali mnogo govori o omjeru produktivnosti epigrafskih spomenika u Saloni u odnosu na ostatak provincije Dalmacije.

Tiluriju do sada pronađen samo jedan natpis ne znači da ih nije bilo još, no ipak „bode u oči“ ovakav omjer, posebno ako se takvo stanje usporedi sa stanjem natpisa vojnika XI. legije iz Burnuma, gdje je zabilježeno više natpisa s titulom *Claudia Pia Fidelis* nego bez nje.⁷⁴⁹ Istina je da su u Tiluriju pronađene i tegule s pečatom VII. legije,⁷⁵⁰ na kojima se javlja počasna titula, no one se ne smiju uzimati kao indikator dužeg boravka, jer bez obzira koliko ih se pronašlo, one su sve mogle nastati u istoj sezoni, čak i u istoj seriji.

Takav nerazmjer bio je i oslonac premisi da je VII. legija vrlo brzo napustila Dalmaciju, možda već 45. godine, kada je Trakija izdvojena kao rimska provincija.⁷⁵¹ Dodatan razlog tražio se i u činjenici da je Klaudije na vlastitoj koži osjetio kakvu prijetnju mogu napraviti dvije legije nadomak Italije te je – da bi spriječio „potencijalne Skribonijane“ – Dalmaciji ostavio samo jednu legiju.⁷⁵²

Nedavno je D. Maršić odbacio takvo mišljenje, jer je – pozivajući se na natpise pripadnika VII. legije iz Betzova kataloga – došao do ukupnog broja od 50-ak natpisa bez titule i 25 s njom, što otprilike čini omjer 2:1.⁷⁵³ No u takvom bi raščlanjivanju valjalo i dodatno odvojiti natpise aktivnih vojnika od natpisa veterana, budući da su potonji mogli ostati „živima“ dugi niz godina nakon što je postrojba otišla iz Dalmacije. Dakle, ako učinimo takvu raščlambu, dolazimo do spoznaje da je svega 10 natpisa podignuto za aktivne vojnike (Kat. I., br. 57, 63, 65-68, 70, 75-77), od kojih su samo četvorica navedeni kao obični vojnici (*milites*, Kat. I., br. 65, 66, 68, 77). I pri tome naglašavam riječ „navedeni“, jer jedan je spomenik podigao oslobođenik čiji je patron bio vojnik VII. legije *Claudiae Piae Fidelis* (Kat. I., br. 68).⁷⁵⁴ Indikativan je i natpis iz Salone koji je podignut vojniku koji je primio 24 stipendije (Kat. I., br. 65), kojemu je, dakle, nedostajala samo jedna godina do statusa punopravnog veterana.⁷⁵⁵ Ostala dvojica primila su 18 (Kat. I., br. 66), odnosno 20 stipendija (Kat. I., br. 77) te su

⁷⁴⁹ Bez titule: Kat. I., br. 116-130 (vjerojatno i br. 131). S titulom: Kat. I., br. 148-186 (vjerojatno i br. 187-192).

⁷⁵⁰ D. Tončinić – A. Tabak – A. Librenjak 2011, 362-363; D. Tončinić 2011, 123-133.

⁷⁵¹ H. Nesselhauf 1941, 42.

⁷⁵² J. J. Wilkes 1969, 96.

⁷⁵³ D. Maršić 2010, 74, bilj. 37, bazirajući se na A. Betz 1939, 64-67. Pregled razmišljanja o mogućim datumima odlaska VII. legije donose: R. Dodig 2005, 214; D. Tončinić 2011, 14.

⁷⁵⁴ Spomenik je *vivus fecit* podigao oslobođenik *L. Trebonius Successus* – i to *patronis suis, sibi et suis libertis libertabusque*. Među patronima je naveden *L. Trebonius Valens, miles legionis VII Claudiae Piae Fidelis* te njegov sin i sestra, tako da taj spomenik ne smijemo direktno vezati uz boravak VII. legije u Dalmaciji nakon 42. godine, jer je svakako mogao nastati nakon što je legija napustila Dalmaciju, s tim da je patron mogao i umrijeti znatno prije nego li je oslobođenik podigao spomenik. Zanimljivo je primijetiti i to da se na natpisu ne nalaze gotovo uvijek prisutni podatci poput tribusa i filijacije, što može sugerirati nešto kasnije datiranje, odnosno u vrijeme kada legija više nije prisutna u Dalmaciji.

⁷⁵⁵ Usp. L. Keppie 2000, 247.

obojica pripadala skupini starijih vojnika, koji su se ozbiljno približili veteranskom statusu. Ostali natpisi spominju dočasnike (*principales*, Kat. I., br. 57, 63, 70) i niže časnike (*centuriones*, Kat. I., br. 67, 74, 75), a ponovno su indikativne činjenice da je jedan *signifer* primio čak 26 stipendija (Kat. I., br. 57), što ga praktički čini veteranom, dok je jedan od centuriona spomenut samo kao patron oslobođenika kojemu je naslovljen nadgrobni spomenik (Kat. I., br. 67). Uostalom, centurioni su se nakon umirovljenja često priključivali municipalnom životu,⁷⁵⁶ tako da njihova prisutnost u Saloni ne mora imati nikakve veze s daljnjim boravkom legije u provinciji.

Iz ovakvog raščlanjivanja, vidljivo je da su samo tri natpisa podignuta za obične aktivne vojnike (*milites*), od kojih su sva trojica kucala na vrata veteranskom statusu (Kat. I., br. 65, 66, 77). S druge strane, među natpisima aktivnih vojnika na kojima se ne javlja titula *Claudia Pia Fidelis*, sveukupno je zabilježeno 18 običnih vojnika (*milites*, Kat. I., br. 27, 28, 30, 38-48, 50-54) te dvojica principala (*eques* i *signifer*, Kat. I., br. 29, 49). Gotovo svi časnici (*centuriones* i *tribuni*) zabilježeni na terminacijskim natpisima (Kat. I., br. 90-92, 94, 96-97) vršili su svoju dužnost prije 42. godine,⁷⁵⁷ osim Gaja Marija Materna (Kat. I., br. 95), centuriona koji je pregledao i obnovio među između Nerastina i Pitunta tijekom namjesništva Klaudijeva legata Pizona.⁷⁵⁸

To je jedini natpis sa spomenom aktivnog pripadnika VII. legije *Claudiae Piae Fidelis* kojem se datacija barem relativno može suziti, jer očito je nastao nakon Skribonijanove pobune i namjesništva L. Salvija Otona te prije namjesništva Publija Anteja Rufa, dakle okvirno između 43. i 51. godine.⁷⁵⁹ Točno vrijeme Pizonova namjesništva ne može se odrediti sa sigurnošću, no jasno je da on nije namjesnik koji je doživio *damnatio memoriae* na natpisima iz Burnuma početkom 51. godine,⁷⁶⁰ netom prije nego li je dalmatinskim legatom imenovan P. Antej Ruf.⁷⁶¹

⁷⁵⁶ B. Dobson 1970, 104-115 = D. J. Breeze – B. Dobson 1993, 206-217. Usp. N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 130-133.

⁷⁵⁷ Njima se vjerojatno može pridružiti i *L. Trebius Secundus* (Kat. I., br. 93), *praefectus castrorum* koji je u Kaligulino doba postavio među između Onastina i Nerastina. Iako na natpisu nije naznačeno da je on bio prefekt logora VII. legije, s obzirom na vrijeme i mjesto postavljanja međaša, takvo je nešto vrlo izvjesno (usp. D. Tončinić 2011, 119-120, br. 95).

⁷⁵⁸ Najvjerojatnije je riječ o L. Kalpurniju Pizonu, no u obzir dolazi i *C. Calpurnius Piso* (A. Jagenteufel 1958, 22-24).

⁷⁵⁹ *L. Salvius Otho*: Suet. *Otho*, 1.2; usp. A. Jagenteufel 1958, 21-22. *P. Anteius Rufus*: CIL 3, 1977; CIL 3, 14321,16 = 14987,1 = ILJug 2809; ILJug 2810 (= Kat. I., br. 178); ILJug 1987; usp. A. Jagenteufel 1958, 25-27.

⁷⁶⁰ CIL 3, 14321,16 = 14987,1 = ILJug 2809; ILJug 2810 (= Kat. I., br. 178). Usp. M. Abramić 1924, 221-225.

⁷⁶¹ M. Abramić 1924, 224-225.

Natpisi iz Burnuma – na kojima je Antejevo ime uklesano unutar razure nastale brisanjem spomena ranijeg namjesnika – nedvojbeno dokazuju da je Anteju Ruf zamijenio nama nepoznatog namjesnika, i to već 51. godine po Kristu.⁷⁶² Prema analizi ostalih sadržajnih elemenata, jasno je da unutar razure ne možemo tražiti Skribonijanovo ime, jer navodi broja konzulata,⁷⁶³ kao i imperijalnih aklamacija,⁷⁶⁴ ne pokazuju nikakve tragove naknadnih korekcija. Dakle, očito je da namjesništvo Klaudijeva legata Pizona – bilo da je riječ o Gaju Kalpurniju Pizonu ili Luciju Kalpurniju Pizonu – valja datirati između 43. te vjerojatno prije 50. godine.⁷⁶⁵

Budući da se sačuvao podatak da je tijekom 50. te početkom 51. godine, dalmatinskim legatom bila osoba koja je doživjela *damnatio memoriae*, postoji velika mogućnost da je upravo te godine VII. legija napustila Dalmaciju. Iako se za sada takvo mišljenje ne može poduprijeti dodatnim dokazom, ipak je važno uočiti da je Klaudije 51. godine ponovno imao problema s legatom Dalmacije, kojega je osudio na brisanje iz sjećanja. Dakle, moguće je da je Klaudije upravo tim činom odlučio smanjiti dalmatinski garnizon na jednu legiju, prebacivši VII. legiju u Meziju. Ovakvim bi se predloškom zapravo približile dosadašnje teze – prva o odlasku 45.⁷⁶⁶ te druga o odlasku 56./57.⁷⁶⁷ – te bi se pravo rješenje možda moglo naći u sredini. Za razliku od prijašnjih prijedloga, smatram da ovaj u svojoj osnovi ipak leži na određenom dokazu, i to proizašlom iz epigrafskog materijala same provincije. Tim bi se prijedlogom upravo mogli pomiriti glavni razlozi kojima se, na određeni način, pokušava opovrgnuti jedna od tih teorija. Tako bi se mogla objasniti i relativno manja količina natpisa VII. legije s titulom *Claudia Pia Fidelis* u Dalmaciji, koja je, s druge strane, opet dosta velika da bi se teorija o njezinom preranom odlasku činila uvjerljivom. Stoga mi se čini možda i

⁷⁶² M. Abramić 1924, 223. Betz je predložio objašnjenje prema kojem je sam Anteju Ruf bio namjesnik čije je ime radirano na tim natpisima, budući da je i on doživio *damnatio memoriae*, ali u doba Nerona (Tac. *Ann.* 16.14), prema čemu bi nakon Neronove smrti Antejevo ime ponovno bilo uklesano na natpisima (A. Betz 1939, 21). No smatram da tu teoriju valja odbaciti, jer Antejev je kognomen uklesan razmaknutim slovima unutar razure, prema čemu je očito da je prvotno ime bilo duže (usp. M. Abramić 1924, 224).

⁷⁶³ Na natpisu CIL 3, 14321,16 = 14987,1 = ILJug 2809, navedeno je *co(n)s(uli) V.* Klaudije je 5. konzulat obnašao od 1. januara do 31. decembra 51. godine (D. Kienast 2004, 91).

⁷⁶⁴ Na natpisu ILJug 2810 (= Kat. I., br. 178), navedeno je *imp(eratori) XXI.* Klaudije je 21. imperijalnu aklamaciju primio tijekom 50. godine (D. Kienast 2004, 91).

⁷⁶⁵ Odnosno između namjesništva L. Salvija Otona (Suet. *Otho*, 1.2; A. Jagenteufel 1958, 21-22) i godine kada Dalmacijom upravlja namjesnik koji je doživio *damnatio memoriae*, za kojega samo znamo da je još početkom 51. godine bio na čelu Dalmacije (M. Abramić 1924, 222-225).

⁷⁶⁶ H. Nesselhauf 1941, 42; G. Alföldy 1987, 325.

⁷⁶⁷ E. Ritterling 1924/25, 1619. Nešto kasniji datum, odnosno 62. godinu, predložio je B. Filow 1906, 21. U svakom slučaju, godina 62. predstavlja najkasniji *terminus* za nazočnost VII. legije u Meziji (usp. A. Betz 1939, 38-39).

najispravnijim predložiti da je legija napustila Dalmaciju oko 51. godine, kada je nama nepoznati namjesnik doživio *damnatio memoriae*, nakon kojega kormilo Dalmacije preuzima P. Antej Ruf.

Na osnovi krhkog činjeničnog stanja teško je u potpunosti isključiti bilo koju od hipoteza po pitanju vremena odlaska VII. legije iz Dalmacije, jer prema precizno datiranim spomenicima sve teorije i dalje ostaju realne. Osobno me pomalo čudi činjenica da je nakon 42. zabilježen iznimno malen broj aktivnih vojnika, posebice u Tiluriju, stoga mi se čini sasvim mogućim da je legija napustila Dalmaciju već u Klaudijevo doba. Međutim, kako to obično biva s tematikom ovakve naravi, smatram da je najispravnije zaključiti da oslonac svih ovih teorija treba graditi na budućim arheološkim istraživanjima legijskog logora u Tiluriju. Bez čvrstih dokaza, svaka od navedenih teorija više spada u sferu domišljanja, negoli u sferu zaključaka baziranih na znanstveno ispravnim činjenicama.

2.1.4. Legio XI (Claudia Pia Fidelis)

Pripadnici XI. legije ostavili su iza sebe mnoštvo epigrafskih svjedočanstava tijekom službe u Dalmaciji (Kat. I., br. 96-186; te vjerojatno 187-192), a najveća koncentracija natpisa pronađena je na širem teritoriju liburnskog garnizona, točnije na području legijskog logora u Burnumu (Kat. I., br. 116-132, 149-186; te vjerojatno 187-192), što potvrđuje da je legija bila smještena oko porječja Krke tijekom svog boravka u Dalmaciji.⁷⁶⁸ Natpisi također svjedoče i o prisutnosti legionara u glavnom gradu provincije (Kat. I., br. 105, 133-134), ali i u drugim mjestima gdje su očito bila smještena manja odjeljenja, kao na primjer u Tiluriju (Kat. I., br. 108-109)⁷⁶⁹ te Skardoni (Kat. I., br. 110) – mjestu gdje se nalazio prijelaz preko donjeg toka rijeke Krke, ali i vrlo važna luka koja je bila logistička potpora garnizona na granici Liburnije.⁷⁷⁰ Aktivan vojnik zabilježen je i u Alboni (Kat. I., br. 115), no karakter njegove

⁷⁶⁸ Osnovni pregled natpisa vojnika XI. legije u Dalmaciji donosi A. Betz 1939, 67-70. Od njegova vremena objavljeno je još nekoliko natpisa, usp. M. Suić 1970, 94-105, br. 1-6; N. Cesarik 2014; N. Cesarik 2016a, 232-233, Fig. 1-2; N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 130-133; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 197-206; D. Demicheli 2018.

⁷⁶⁹ Postoji mogućnost i o smještaju odjeljenja na području Andetrija, budući da je tamo pronađen natpis centuriona legije koja je nosila naslova *Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 207). No zbog činjenice da su i VII. i XI. legija nosile navedeni naslov, ne može se sigurnošću reći kojoj je legiji pripadao taj centurion, tako da taj natpis valja tretirati s rezervom.

⁷⁷⁰ M. Glavičić – Ž. Miletić 2011, 144-148.

prisutnosti na području sjeverozapadnog dijela Liburnije za sada ostaje nejasan.⁷⁷¹ Literarni izvori spominju lojalnost legije caru Klaudiju tijekom Skribonijanove pobune 42. godine,⁷⁷² zbog čega ju je –skupa sa VII. legijom – car nagradio počasnom titulom *Claudia Pia Fidelis*,⁷⁷³ što se može i izravno pratiti na velikom broju natpisa njezinih pripadnika (Kat. I., br. 96, 133-178, 182-183, 185-186).⁷⁷⁴ Odlazak legije također je dobro popraćen u izvorima, budući da je zabilježeno da se legija priključila građanskom ratu 69.,⁷⁷⁵ nakon kojega sudjeluje u gušenju Batavskog ustanka⁷⁷⁶ te se smješta u logoru *Vindonissa* u Germaniji.⁷⁷⁷

Otvorena pitanja na koja želim ponuditi odgovor su:

1. Je li XI. legija koja je boravila u Dalmaciji identična legiji koju je tijekom Galskih ratova osnovao Gaj Julije Cezar?
2. Što je bilo s legijom nakon bitke kod Akcija te kada je točno došla na iliričko tlo?
3. Kada se legija stalno smjestila u Burnumu?

2.1.4.1. Pitanje osnutka

Iako ovo pitanje nije izravno vezano za naša područja – jer, u osnovi se tiče nekog drugog prostora, ali i drugih vremena – smatram da bi ipak bilo zahvalno prodiskutirati neka temeljna pitanja oko osnutka i identiteta XI. legije, budući da je riječ o legiji koja je ostavila najsnažniji pečat u romanizaciji Dalmacije tijekom 1. stoljeća po Kristu. Kako na to pitanje još uvijek nije ponuđen adekvatan i konačan odgovor, smatram da ima mjesta toj raspravi, posebice jer se mogu ponuditi i neka svježija razmišljanja. Glavna nedoumica po pitanju identiteta XI. legije prostog je karaktera, a odnosi se na identitet njezina osnivača. Pitanje glasi: je li ju osnovao Cezar ili August, a odgovor na njega i dalje neće biti konačan, no smatram da ova rasprava barem može osvijetliti put nekim budućim razmišljanjima.

⁷⁷¹ Natpis sam osobno vidio u Narodnom muzeju u Labinu, a čini mi se da je riječ o natpisu koji bi se, kao i natpis CIL 5, 8197 iz Karojbe (danas prezentiran unutar glavnih gradskih vrata u Motovunu), mogao vezati uz raniji period, kada je u jednom trenutku XI. legija očito boravila na širem području Akvileje (najvjerojatnije u periodu između 16. i 8. pr. Kr., kada se javljaju učestale pobune Panonaca, koje je u velikoj mjeri skršio Tiberije u svom Panonskom ratu 12.-9. pr. Kr.).

⁷⁷² Cass. Dio 60.15.3; Suet. *Claud.* 13.2. O Skribonijanovoj pobuni: N. Cambi 2009; J. Parat 2016a.

⁷⁷³ Cass. Dio 60.15.4.

⁷⁷⁴ Počasna titula prisutna je i na svim pečatiranim tegulama XI. legije u Dalmaciji, usp. D. Tončinić 2009.

⁷⁷⁵ Tac. *Hist.* 2.11; 2.67; 3.50.

⁷⁷⁶ Tac. *Hist.* 4.68.

⁷⁷⁷ Usp. R. Fellmann 2000. Najnoviji pregled povijesti XI. legije, s posebnim osvrtom na njezin boravak u Donjoj Meziji, donosi F. Matei-Popescu 2010, 125-165.

Izvori nam govore da je Cezarova XI. legija osnovana netom prije bitke s Helvećanima 58. godine pr. Kr,⁷⁷⁸ te da je, kao i ostale Cezarove dugovječne legije, raspuštena nakon građanskog rata s Pompejem. Cezar je svoje veterane naselio na području Italije i južne Galije,⁷⁷⁹ a sudeći prema nekim izvorima, postoji mogućnost da je vojnike XI. legije naselio na područje Bovijana u Samniju, gdje je osnovana *colonia Bovianum Undecumanorum*.⁷⁸⁰ Dakle, nakon građanskog rata, legija praktički prestaje egzistirati, no određenu mogućnost njezinoj resurekciji pruža činjenica da je nakon Cezarove smrti, mladi Oktavijan privolio naklonost Cezarovih veterana naseljenih u Kampaniji,⁷⁸¹ te tako rekonstituirao Cezarovu VII. i VIII. legiju,⁷⁸² zadržavši njihov cezarijanski identitet.

Postoji nekoliko indicija da je Oktavijan na isti način rekonstituirao i Cezarovu XI. legiju, iako literarna vrela po tom pitanju ostaju nijema.⁷⁸³ Naime, nekoliko natpisa s praćkaških projektila svjedoče da je Oktavijan tijekom Peruzijanskog rata 41. pr. Kr. pod sobom imao i XI. legiju,⁷⁸⁴ što upućuje na zaključak da je Oktavijan – između 43. i 41. pr. Kr. – ili pridobio Cezarove veterane i rekonstituirao staru XI. legiju ili je osnovao novu legiju koja je nosila redni broj XI.

Međutim, glavni problem u determiniranju identiteta Cezarovih i/ili Augustovih legija uglavnom se krije u nejasnoći podrijetla njihova znakovlja,⁷⁸⁵ jer općenito se smatra da one legije koje nose znak bika (poput navedenih VII. i VIII. legije) potječu iz Cezarova, dok one koje nose znak jarca potječu iz Augustova vremena.⁷⁸⁶ No koliko je trenutno poznato, znak XI. legije zabilježen je jedino na Galijenovu antoninijanu, a na njemu nije prikazan ni bik ni jarac, već Neptun.⁷⁸⁷ To se najčešće dovodi u vezu s prisutnošću legije u nekoj od velikih pomorskih bitaka,⁷⁸⁸ a to je i glavni argument mišljenju da XI. legija iz vremena principata nema veze s legijom koja je služila Cezaru te da ju je zapravo osnovao August.

⁷⁷⁸ Caes. *B Gall.* 1.10.3 (spominje novačenje dvije legije); 2.23.3 (spominje XI. legiju).

⁷⁷⁹ L. Keppie 1998, 111. O naseljavanju veterana u doba Cezara i Augusta detaljno: L. Keppie 1983 (usp. i novije: L. Keppie 2000, 249-262).

⁷⁸⁰ Plin. *HN* 3.107; v. detaljno L. Keppie 1983, 161-163. No za novija razmišljanja usp. N. Cesarik 2019b, 15.

⁷⁸¹ Cic. *Att.* 16.8.2; *App. B Civ.* 3.40.

⁷⁸² Cic. *Phil.* 11.37; 14.27. Usp. i CIL 10, 4786.

⁷⁸³ Usp. L. Keppie 1998, 133.

⁷⁸⁴ CIL 11, 6721,25-27.

⁷⁸⁵ E. Ritterling 1924/25, 1375; H. M. D. Parker 1928, 262.

⁷⁸⁶ H. M. D. Parker 1928, 262; L. Keppie 1998, 139-140. Ipak, postoji mnogo iznimaka, posebice za one legije koje je osnovao August.

⁷⁸⁷ RIC 5.1, *Gallienus* 359.

⁷⁸⁸ U obzir dolaze bitka protiv Seksta Pompeja 36. g. pr. Kr. i – vjerojatnije – bitka kod Akcija 31. g. pr. Kr.

No prikaz Neptuna na Galijenovu novcu ipak valja uzeti s dosta opreza, ne samo zbog toga što takav prikaz nije zabilježen na nekom drugom vrelu, već i zbog toga što je poznat popriličan broj legija koje su nosile više amblema,⁷⁸⁹ pa je i lik Neptuna mogao biti samo jedan od znakova XI. legije.⁷⁹⁰ Činjenica da se na dva projektila iz Peruzije javlja natpis *L(egio) XI / divom (sic) / Iulium*,⁷⁹¹ a na trećem *Leg(io) XI div(um) Iul(ium)*,⁷⁹² mogla bi značiti da je Oktavijan rekonstituirao i Cezarovu XI. legiju, jer upravo je tim natpisima naglašena veza Božanskog Julija i pripadnika XI. legije. Ti natpisi upućuju da je legija zadržala svoj stariji identitet te da se u Cezarovo ime borila na strani njegova legitimna nasljednika. Smatram da upravo zbog toga, Julija Cezara treba smatrati pravim osnivačem XI. legije, a njegova nasljednika Oktavijana osobom koja je rekonstituirala legiju zadržavši njezin cezarijanski identitet. Sigurno je da je mladi Oktavijan – koji je svoju političku karijeru stvorio na Cezarovu imenu – vezu sa svojim božanskim ocem nastojao održati u svakoj prilici, a posebno tamo gdje bi mu bila najkorisnija – kod stjecanja naklonosti Cezarovih veterana. Stoga mu je zasigurno bilo od iznimne koristi zadržati identitet legija koji je stvorio njegov božanski otac, posebno onih koje su s njim prošle „sito i rešeto“. Takva je nesumnjivo bila i XI.

2.1.4.2. Nakon Perusije i dolazak na iliričko područje

Iako nakon opsade Peruzije dolazi historijska lakuna u kretanjima i zbivanjima oko XI. legije, evidentno je da je ona sudjelovala u nadolazećima ratnim kampanjama koje su zadale konačan udarac rimskoj Republici. No sudeći prema dostupnim vrelima, sigurno je jedino da je legija sudjelovala u bitci kod Akcija, jer se u koloniji *Ateste* (gdje je August naselio vojnike XI. legije nakon Akcija) javlja nekoliko veterana koji nose kognomen *Actiacus*.⁷⁹³

⁷⁸⁹ Primjerice II. legija *Augusta*, koja nosi dva znaka – jarca i pegaza (L. Keppie 2000, 127-131). Popis znakova različitih legija donose A. Domaszewski 1885, 55; te S. J. Malone 2006, 215-218.

⁷⁹⁰ XI. je legija možda nosila i znak vepra (S. J. Malone, 2006, 217; bazirano na reversu Galijenova antoninijana s legendom: *Leg(io) IX (!) Cl(audia) VII P(ia) VII F(idelis)*, objavljenom kod C. Oman 1918, 90, Pl. III, 19), ali i vučice s blizancima (E. Ritterling 1924/25, 1691; bazirano na CIL 11, 6716,16 – gema s natpisom XI. legije).

⁷⁹¹ CIL 11, 6721,26a-b.

⁷⁹² CIL 11, 6721,26.

⁷⁹³ Ta se činjenica koristi i kao glavni razlog zašto legija nosi lik Neptuna kao svoj znak. Dva spomenika potječu iz kolonije *Ateste* (CIL 5, 2501, 2503), a jedan iz *Patavija* (CIL 5, 2839). Kognomen *Actiacus* spominje se i na natpisima iz *Akvileje* (CIL 5, 890) i *Ferare* (CIL 5, 2389), no bez spomena vojnika XI. legije. Zanimljivo je da su sve osobe s ovim kognomenom upisane u tribus *Romilia*, u kojega su bili upisani građani kolonije *Ateste*. Čini se sasvim izvjesnim da je August naselio veterane XI. legije u *Ateste* (usp. CIL 5, 2495, 2512; NSA 1891, 217), dok su se trojica gore spomenutih vojnika naknadno preselila u druge gradove (usp. L. Keppie 2000, 97-98). O veteranima iz kolonije *Ateste*, najnoviju studiju donosi F. Boscolo 2016.

Veterani su dobili svoj komad zemlje u Italiji, no pitanje što je bilo s postrojbom? U literaturi se često napominje da je nakon Akcija premještena na područje Balkanskog poluotoka,⁷⁹⁴ no to do sada nije bilo poduprto čvrstim dokazima. Prvi natpis koji se može nepobitno datirati tek je Tiberijev natpis o gradnji cesta iz Salone, datiran u 16./17. godinu.⁷⁹⁵ Uz njega, na nekoliko su natpisa spomenuti i pripadnici legije koji su bili odlikovani za ratne zasluge od Augusta i Tiberija, pa je izvjesno da je legija sudjelovala u Iliričkom ratu 6.-9. godine.⁷⁹⁶

Pitanje je jedino je li ona bila dio iliričkog garnizona prije ustanka ili je na to područje došla kao pojačanje s Cecinom Severom iz Mezije, odnosno s Plaucijem Silvanom iz Galacije? Prema analizi R. Symea, koja još uvijek predstavlja glavno štivo po pitanju kretanja legija u Augustovo doba, XI. legija nije bila dijelom iliričkog garnizona prije rata. No budući da tada nije bilo čvrstih dokaza, Syme je ostavio otvorenom opciju je li XI. došla s Cecinom Severom ili Plaucijem Silvanom, uz blagu naklonost prvoj opciji.⁷⁹⁷

Među tri legije koje su došle iz Mezije, Syme je na jednom mjestu zabilježio IV. Skitiku, VIII. Augustu i XI.,⁷⁹⁸ dok je na drugome predložio VII., VIII. Augustu i XI. legiju.⁷⁹⁹ Veći je problem bio odrediti koje su legije došle s Markom Silvanom, odnosno pod koju je provinciju Velej Paterkul mislio kada je rekao da je pomoć došla *ex transmarinis provinciis*.⁸⁰⁰ Syme je lucidno zaključio da je njegovo namjesništvo jedino moglo biti u Galaciji,⁸⁰¹ te je na jednom mjestu pretpostavio da je odatle Silvan sa sobom poveo V. Makedoniku i VII. legiju,⁸⁰² da bi na kraju ipak predložio IV. Skitiku i V. Makedoniku.⁸⁰³ Da je Syme barem polovično bio u pravu, pokazali su recentniji nalazi, a njegova promišljanja po pitanju dolaska VII. legije iz Galacije potvrdio je i S. Mitchell.⁸⁰⁴ Druga Silvanova legija najvjerojatnije je bila V.

⁷⁹⁴ E. Ritterling 1924/25, 1691.

⁷⁹⁵ CIL 3, 3198a + 3200 = 10156a + 10158 (= Kat. I., br. 98).

⁷⁹⁶ Kat. I., br. 113; CIL 10, 4862; AE 2002, 386.

⁷⁹⁷ R. Syme 1933, 29-33.

⁷⁹⁸ R. Syme 1933, 31.

⁷⁹⁹ R. Syme 1933, 31, 33.

⁸⁰⁰ Vell. Pat. 2.112.4.

⁸⁰¹ R. Syme 1933, 27, bilj. 95. Usp. i R. K. Sherk 1951, 26.

⁸⁰² R. Syme 1933, 30-31.

⁸⁰³ Iako je Syme izrekao da se V. Makedonika i VII. legija čine kao najbolji izbor, u isto je vrijeme predložio i par *IV Scythica – V Macedonica*, što je na kraju i pretpostavio u svojoj konačnoj tablici (R. Syme 1933, 31, 33).

⁸⁰⁴ S. Mitchell 1976.

Makedonika (na ranijim natpisima poznata i kao *V Gallica*),⁸⁰⁵ tako da je izgledno da je III. Skitika bila pod Cecinom Severom u Meziji.⁸⁰⁶

Po pitanju boravka XI. legije prije Iliričkog rata također su se pojavili novi nalazi koji idu u korist Symeove teze da je ona bila dijelom mezijskog garnizona prije nego je počeo rat u Iliriku. Dva rana natpisa aktivnih vojnika XI. legije pronađeni u Filipima upućuju na zaključak da je legija bila dijelom garnizona kojom je zapovijedao prokonzul Makedonije.⁸⁰⁷ Pod njegovu je nadležnost potpadalo i područje Mezije prije nego li je ono izdvojeno kao nova carska provincija, možda čak i neposredno prije Iliričkog rata,⁸⁰⁸ stoga je očito da je osnivanjem Mezije vojska makedonskog prokonzula pripojena toj carskoj provinciji,⁸⁰⁹ a među njom se vjerojatno našla i XI. legija. Jedan natpis njezina vojnika svjedoči da je legija u jednom trenu boravila i na području Akvileje,⁸¹⁰ koja je očito služila kao ishodišna točka jedne od vojnih kampanja tijekom Augustova principata, a najizglednijom se čini Tiberijeva kampanja protiv Panonaca 12.-9. prije Krista.⁸¹¹

2.1.4.3. Podizanje stalnog logora u Burnumu

Kao što sam napomenuo ranije, prvi sigurno datirani natpis sa spomenom XI. legije jest natpis o gradnji ceste u duljini od 167 milja, podignut početkom Tiberijeve vladavine (16./17. godine).⁸¹² Ta cesta sigurno nije mogla biti dovršena u jednoj sezoni te je očito da su vojnici dalmatinskih legija neposredno nakon rata pristupili značajnim građevinskim aktivnostima s ciljem pacifikacije i što bolje logističke povezanosti unutar provincije. Je li legija zauzela položaj na rijeci Krki te počela graditi logor u Burnumu odmah nakon rata ili je to uslijedilo nakon dovršetka gradnje ceste? Trenutačno stanje istraživanja legijskog logora u Burnumu ne omogućava odgovor na to pitanje, no činjenica da je u Burnumu pronađen keramički materijal

⁸⁰⁵ Usp. B. Levick 1967, 200-201. S druge strane, K. Strobel 2000, 522-523 naglašava kako ne postoji izravni dokazi za takvu tvrdnju. No s obzirom na trenutno stanje istraživanja, takvo se povezivanje čini kao najlogičniji izbor. Vjerojatno je da je legija u jednom trenutku ratovala na makedonskom tlu, zbog čega je promijenila prvotni naziv te dobila naslov *Macedonica* (usp. S. Mitchell 1976, 307).

⁸⁰⁶ Usp. M. A. Speidel 2000, 328. Možda to dokazuje natpis AE 2001, 1788 pronađen u mjestu Sami na otoku Kefaloniji (provincija Makedonija): *C(aius) Quintius / C(ai) filius) Pub(lilia) Veron(a) / mil(es) leg(ionis) IIII cen(turia) / C(ai) Anini mil(itavit) / annis XVI / vixit annis / XXXV h(ic) s(itus) e(st)*.

⁸⁰⁷ ILGR 229, 254. Usp. i CIGLP 95, gdje je zabilježen veteran XI. legije.

⁸⁰⁸ Usp. R. Syme 1934a, 122-134.

⁸⁰⁹ R. Syme 1939, 394.

⁸¹⁰ CIL 5, 927. Usp. i Inscr. Aq. 2, 2781. Tom bi se periodu mogli pripisati i natpisi iz relativno nedalekih Karoibe (CIL 5, 8197) i Albone (CIL 3, 3052), na kojima se spominju obični vojnici XI. legije.

⁸¹¹ Usp. ovdje: poglavlje 1.1.1.

⁸¹² Usp. ovdje: poglavlje 1.2.3.1.

koji se može datirati u kraj Augustova principata – ali i brončane monete iz istog perioda – može uputiti na to da je Burnum još krajem Augustova principata služio kao važan vojno-strateški punkt.⁸¹³ Na sličan zaključak može uputiti i natpis sa spomenom centuriona XX. legije – postrojbe koja je još u Augustovo doba bila dijelom Iliričkog vojnog garnizona.⁸¹⁴ Po svemu sudeći, čini se da je rimska vojska došla na područje Burnuma već tijekom Iliričkog rata od 6. do 9. godine ili neposredno nakon njega, no pitanje je je li to uporište odmah dobilo karakter stalnog garnizona u kojemu je vojska boravila u zimskim periodima?

Kao analogiju onome što se događalo u ranim godinama nakon rata valja izdvojiti pobunu legija u susjednoj Panoniji, koju je vrlo detaljno opisao Tacit.⁸¹⁵ Jedan od glavnih razloga pobune bilo je upravo iskorištavanje vojnika, posebno onih koji su odavna trebali bili časno otpušteni,⁸¹⁶ dok su u isto vrijeme legijska odjeljenja bila zadužena graditi ceste i mostove.⁸¹⁷ Dakle, u Panoniji je vojska pristupila istim radnim akcijama kao i u Dalmaciji, a dugo zadržavanje vojnika „pod stijegom“ u Dalmaciji neizravno je zabilježeno i na natpisima veterana VII. legije iz Ljubuškog polja (*pagus Scunasticus*).⁸¹⁸ Međutim, ono što ovdje želim naglasiti nije ni gradnja cesta niti predugo zadržavanje veterana „pod stijegom“, već činjenica da su sve tri panonske legije (VIII. *Augusta*, IX. *Hispana* i XV. *Apollinaris*) u trenutku pobune bile smještene na istom mjestu,⁸¹⁹ ali i da je svaka od njih imala vlastiti zimski logor, u koje su se vratile nakon svršetka pobune.⁸²⁰

Dakle, može se pretpostaviti da situacija u Dalmaciji nije bila znatno drugačija od one u Panoniji te da su vojnici VII. i XI. legije, nakon 9. godine, vrlo vjerojatno tijekom ljetnih sezona čak i dijelile ljetne tabore, da bi zimi svaka boravila u svom vlastitom zimskom logoru. Jesu li te utvrde već 9. godine bile smještene na Krki i Cetini, ili su u to rano doba bile smještene negdje drugdje? Na to se trenutno ne može odgovoriti, jer za sada nema direktnih dokaza koji bi potvrdili, ali ni opovrgnuli tvrdnju da su Burnum i Tilurij odmah nakon rata postali stalni logori XI., odnosno VII. legije.

⁸¹³ Keramički materijal: I. Borzić 2013, 145-148, T. 1-2. Numizmatički materijal: I. Borzić et al. 2014, 180-182, Kat. br. 22, 23, 26-31; D. Filipčić 2017, 73, 78-80, Kat. br. 10-14, 16-21.

⁸¹⁴ Kat. I., br. 1. O boravku XX. legije u Iliriku, usp. ovdje: poglavlje 2.1.1.

⁸¹⁵ Tac. *Ann.* 1.16-30 (usp. i Cass. Dio 57.4.1-5; Vell. Pat. 2.125); J. J. Wilkes 1963; J. Parat 2016.

⁸¹⁶ Tac. *Ann.* 1.17.

⁸¹⁷ Tac. *Ann.* 1.20.

⁸¹⁸ Kat. I., br. 16-20, 23-25. O veteranima iz Ljubuškog polja, usp. najnovije: M. Glavičić – Ž. Pandža 2017. Velik broj stipendija zabilježen je i u slučaju veterana XI. legije na natpisima s Roškog slapa (Kat. I., br. 110, 120).

⁸¹⁹ Tac. *Ann.* 1.16.

⁸²⁰ Tac. *Ann.* 1.30.

Jedina područje – osim Burnuma i Tilurija – koja bi se mogla izdvojiti kao područja od iznimne strateške, ali i logističke važnosti unutar još uvijek nepacificirane provincije – posebno u zimskim periodima – jesu ona na području Narone i Salone te njihova neposredna zaleđa. Čini se da je područje Narone vrlo rano postalo vojni punkt za stalni smještaj legija te je izgledno da je Narona već 11./10. pr. Kr. postala utvrda XX. legije.⁸²¹ Nije sigurno je li Narona i neposredno nakon rata sačuvala svoj vojni značaj, no već sama činjenica da je upravo kolonija Narona dodijelila zemlju veteranima VII. i XV. legije,⁸²² upućuje na iznimnu vojnu važnost naronitanskog područja u neposrednim godinama nakon Iliričkog rata. O važnosti Salone ne treba posebno raspravljati, jer ona je bila *caput provinciae* te ishodišna točka Tiberijevih cesta,⁸²³ a na njezinom je teritoriju zabilježen velik broj aktivnih legionara VII. i XI. legije.⁸²⁴ Stoga ne bi valjalo odbaciti tezu da su šira područja Narone i Salone mogla služiti kao rane zimske utvrde dalmatinskih legija, odnosno da su se tijekom zimskih perioda legije smještale na sigurna mjesta sa značajnim logističkim kapacitetima. Tako nešto moglo je potrajati sve dok provincija nije bila do kraja pacificirana te logistički efikasno povezana, što je ubrzo i uslijedilo u prvim godinama Tiberijeve vladavine.

Događaj koji bi se prema mom mišljenju trebao povezati s mogućim podizanjem stalnih logora jest Druzov boravak u Iliriku od 17. do 20. godine.⁸²⁵ Druz je tada zapravo bio na čelu provincije, s obzirom da je – primivši *imperium proconsulare ex Illyrico*⁸²⁶ – on bio vrhovni zapovjednik iliričkog garnizona te je njegov boravak na ovim prostorima imao isključivo vojni karakter.⁸²⁷ P. Kovács njegov dolazak čak povezuje i s podjelom Ilirika na Dalmaciju i Panoniju,⁸²⁸ a viški natpis o posveti kampa⁸²⁹ svakako ide u prilog premisi da je Druz došao u primorski dio Ilirika ne bi li napravio svojevrsnu reformu iliričkog garnizona prema zapovijedi svog oca. Moguće je stoga da su upravo u tom periodu – kada su uostalom i

⁸²¹ N. Cesarik 2017; N. Cesarik 2019.

⁸²² ILJug 113-114. Veterani VII. legije iz Narone i Ljubuškog polja: Kat. I., 11-12, 16-26; veterani XV. *Apollinaris* iz Ljubuškog polja: Kat. I., br.9-10; potencijalni veteran XX. legije iz Narone: Kat. I., br. 6. Za veterane iz Ljubuškog polja v. M. Glavičić – Ž. Pandža 2017.

⁸²³ Natpis iz 16./17. godine: CIL 3, 3198a + 3200 = 10156a + 10158 (v. ovdje Kat. I., br. 98). Natpis iz 19./20. godine: CIL 3, 3201 + 3198b = 10159 + 10156b. Usp. ovdje: poglavlje 1.2.3.

⁸²⁴ Natpisi aktivnih vojnika VII. legije: Kat. I., br. 27-30, 57, 63, 65-68, 70, 84-85 (usp. i natpise iz okolice Salone: Kat. I., br. 35, 37, 54, 75-76, 82). Natpisi aktivnih vojnika XI. legije: Kat. I., br. 105, 133-134, 141.

⁸²⁵ Tac. *Ann.* 2.44, 2.53, 3.7. Usp. D. Rendić-Miočević 1952.

⁸²⁶ D. Kienast 2004, 82. Na osnovi prokonzularnog imperija Druz je proslavio *ovatio ex Illyrico* (FOst, 41; M. N. Nickbakht 2005: *Vk(alendas) Iun(ias) Drusus ofvans] / triumphavit ex Ill[yirico]*; usp. i Tac. *Ann.* 2.64).

⁸²⁷ Tac. *Ann.* 2.44.

⁸²⁸ P. Kovács 2008, 245; P. Kovács 2014, 56-57.

⁸²⁹ AE 1964, 228.

dovršeni opskrbni putovi u vidu Tiberijevih vojnih cesta – nastali stalni legijski logori u Burnumu i Tiluriju. Pri tome naglašavam riječ „stalni“, jer izvjesno je da su oba služila kao vojni punktovi, odnosno kao privremeni logori i mnogo godina ranije. Izgradnjom cesta koje su povezale ključne točke dalmatinskog dijela Ilirika, novoizgrađeni logori dobili su i značajne logističke kapacitete te su sigurno mogli prihvatiti legije i u zimskim uvjetima. No koja je god od navedenih opcija istinita, njihovu točnost mogu dokazati ili opovrgnuti samo detaljna arheološka istraživanja navedenih vojnih punktova.

2.1.5. Legio III Flavia Felix

Boravak III. legije Flavije Feliks u provinciji Dalmaciji potvrđen je sa svega sedam natpisa njezinih vojnika (Kat. I., br. 194-200). Najviše ih potječe iz Burnuma, gdje su odreda zabilježeni aktivni vojnici (Kat. I., br. 198-200), dok dva potječu iz Salone, gdje je na prvom natpisu zabilježen aktivni vojnik (Kat. I., br. 196), a na drugom naseljeni veteran (Kat. I., br. 197). Preostala dva natpisa spadaju u kategoriju javnih, odnosno terminacijskih natpisa (Kat. I., br. 194-195). U prvom je slučaju riječ o natpisu čije mjesto nalaza nije poznato (Kat. I., 194), ali se, s obzirom da je pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru, misli da potječe s područja južne Liburnije.⁸³⁰ Na njemu je zabilježen *C. Petilius Firmus, tribunus militum legionis III Flaviae Felicis*, koji je u ime Vespazijana bio određen sudcem u nekom graničnom sporu. Na kraju natpisa spomenut je i *[L.(?) Plo]tius(?) Pegasus*, koji je očito služio kao namjesnik provincije Dalmacije u Vespazijanovo doba.⁸³¹ Na drugom je natpisu zabilježeno da je provincijski namjesnik L. Funisulan Vetonijan naredio obnovu mosta i međaša na posjedu Vezija, i to posredstvom T. Kasija Frontona – zamjenika centuriona III. legije Flavije Feliks (Kat. I., br. 195).⁸³² Ta su dva natpisa ujedno i precizirala period boravka III. legije u Dalmaciji, budući da je jasno da je ona služila u provinciji tijekom vladavine careva iz flavijske dinastije.⁸³³ O boravku legije u Dalmaciji također svjedoče i brojne tegule s njezinim pečatom, zabilježene na više lokaliteta unutar same provincije.⁸³⁴

⁸³⁰ J. J. Wilkes 1974, 268, no. 25, na osnovi smještaja natpisa u Arheološkom muzeju u Zadru pretpostavlja da potječe s područja Ravnih kotara, no takvo je nešto nedokazivo jer natpis je jednako mogao biti postavljen i na području Bukovice, pa čak i šire.

⁸³¹ O njemu v. E. Champlin 1978.

⁸³² Usp. I. Bojanovski 1973, 178-181, br. 1, sl. 13; J. J. Wilkes 1974, 266-267, no. 21.

⁸³³ *L. Funisulanus Vettonianus* bio je namjesnik provincije Dalmacije tijekom Domicijanova principata, vjerojatno oko 80. do 83. godine (A. Jagenteufel 1958, 31-32).

⁸³⁴ D. Tončinić 2009, 1452-1453; D. Tončinić – A. Tabak – A. Librenjak 2011, 362.

2.1.5.1. Osnutak legije

Kasije Dion donosi dragocjeni podatak da je Vespazijan osnovao tri nove legije (*II Adiutrix*, *III Flavia* te *XVI Flavia*),⁸³⁵ što je bila očita posljedica njegove reorganizacije rajnskog garnizona, budući da su tada raspuštene *I Germanica*, *III Macedonica*, *XV Primigenia* te XVI. legija. Lakuna u Tacitovim *Historijama* onemogućuje sagledavanje točnog razvoja događaja nakon Civilova ustanka, no očito je da su navedene legije ili izgubile svoje orlove, ili su se predale, što je uzrokovalo njihovo raspuštanje.⁸³⁶

Nove su legije podignute već 70. godine, a za regrutaciju vojnika vjerojatno se pobrinuo Julije Agrikola.⁸³⁷ Iako nije sigurno što se zapravo dogodilo, predloženo je nekoliko opcija zašto su legije – nazvane po carevom gentiliciju (*Flavia*) – dobile brojeve III i XVI. Prvi prijedlog dao je Ritterling koji je pomislio da je Vespazijan time odao počast svojim pobjedonosnim legijama, u prvom redu III. Galici (*legio III Gallica*) koja je prva stala na njegovu stranu u ratu protiv Vitelija,⁸³⁸ ali i XV. *Apollinaris* koja se posebno istakla pod Titom tijekom Prvog židovskog ustanka,⁸³⁹ tako da su redni brojevi novoosnovanih legija slijedili iza broja III i XV.⁸⁴⁰ No koliko god ta teorija bila interesantna, riječ je o nedokazivom domišljanju jer ne postoje analogije koje bi sa sigurnošću potvrdile takav prijedlog.

Nešto jednostavniji, a time i vjerojatniji prijedlog iznio je Parker, prema kojemu su brojevi III i XVI odabrani jer je u tom trenutku postojala samo jedna legija s rednim brojem III (*legio III Scythica*), dok je broj XVI bio potpuno slobodan. Budući da su već postojale dvije legije s rednim brojem I (*Augusta* i *Adiutrix*) te rednim brojem III (*Augusta* i *Cyrenaica*), a car je već osnovao legiju s rednim brojem II (*legio II Adiutrix*), bilo je logično popuniti sljedovanje rednim brojem IV, kojega je nakon raspuštanja III. Makedonike zauzimala samo jedna legija (*IV Scythica*), kao i brojem XVI koji je nakon raspuštanja XVI. legije ostao potpuno upražnjen.⁸⁴¹

⁸³⁵ Cass. Dio 55.24.3.

⁸³⁶ H. M. D. Parker 1928, 107.

⁸³⁷ E. Ritterling 1924/25, 1540, bazirano na Tac. *Hist.* 4.68; te Tac. *Agr.* 7.

⁸³⁸ *Legio III Gallica* bila je prva legija koja je podržala Vespazijana (Suet. *Vesp.* 6.3) te je na njegovu stranu pridobila i VIII. Augustu i VII. Klaudiju (Tac. *Hist.* 2.85), nakon čega se i iskazala u borbi protiv vitelijevaca (Tac. *Hist.* 3.29).

⁸³⁹ Usp. E. Ritterling 1924/25, 1751-1752.

⁸⁴⁰ E. Ritterling 1924/25, 1268.

⁸⁴¹ H. M. D. Parker 1928, 107-108.

Treću i najsmisleniju teoriju iznio je E. Birley, koji je u osnivanju IV. i XVI. Flavije vidio Vespazijanovu reorganizaciju III. Makedonike i XVI. legije.⁸⁴² Birley je zapravo krenuo od činjenice da *legio VII Galbiana* za Vespazijana dobiva novo ime – *legio VII Gemina* – što je možda bila posljedica spajanja dvije starije legije (u ovom slučaju VII. Galbijane i vjerojatno I. Germanike).⁸⁴³ Nadalje, kako je Vespazijan raspustio čak četiri legije, bilo bi logično pomisliti da je novopečeni car u isto vrijeme osnovao i/ili reorganizirao ekvivalentan broj novih legija. Ako su ostatci I. Germanike bili pridodani VII. Galbijani, čime se stvorila *VII Gemina* te ako njoj dodamo Dionove tri legije (*II Adiutrix*, *III Flavia*, *XVI Flavia*), dobivamo sveukupno brojku od četiri novoosnovane, odnosno reorganizirane legije. Prema tomu, novoosnovana legija *II Adiutrix*,⁸⁴⁴ dobila je broj koji je slijedio ranije osnovanu legiju istog pridjeva (*legio I Adiutrix*), dok su III. Makedonika i XVI. legija bile reorganizirane, čime su nastale novopečene legije s carskim epitetom u svojim imenima – *III Flavia Felix* te *XVI Flavia Firma*.⁸⁴⁵

Osobno, teorija E. Birleya mi se u svakom slučaju čini najuvjerljivijom, a kao dodatni potporanj može joj se pridodati i natpis s Roškog slapa gdje je zabilježen *Appinius Quadratus*, *centurio veteranorum legionis IIII Macedonicae* (Kat. I., br. 193).⁸⁴⁶ Budući da je *IIII Flavia Felix* nakon svog osnivanja upravo zauzela upražnjeni logor na rijeci Krki, smatram da je logično predložiti da su preživjeli pripadnici IIII. Makedonike – koji su ispunili zadane prohtjeve legionarskog staža te time stekli veteranski status – bili naseljeni na području Roškog slapa, gdje se nalazio glavni prijelaz preko srednjeg toka rijeke Krke te gdje su i ranije bili smješteni veterani XI. legije (Kat. I., br. 110, 120).⁸⁴⁷ To bi čak moglo značiti i da je *legio IIII Flavia Felix* bila osnovana upravo na dalmatinskom tlu te da su uz nove regrute, njezinu kralježnicu činili preživjeli vojnici IIII. legije Makedonike. Prije osnivanje same legije, pripadnici IIII. Makedonike koji su zadovoljili uvjete veteranskog statusa, naseljeni su na području Roškog slapa, gdje su očito dobili svoja zemljišta, ali i novu ulogu u kontroli vitalnog kolnog prijelaza preko srednjeg toka rijeke Krke.⁸⁴⁸

⁸⁴² E. Birley 1928 = E. Birley 1988, 311-315.

⁸⁴³ Bazirano na Cezarovu navodu (Caes. *BCiv.* 3.4.1) da je naslov *Gemella* označavao legiju koja je oformljena spajanjem dviju starijih postrojbi. Vjerojatno je isto označavao i naziv *Gemina* (E. Birley 1988, 57).

⁸⁴⁴ Usp. Tac. *Hist.* 4.68.

⁸⁴⁵ E. Birley 1988, 314. Za XVI. legiju Flaviju: E. Dabrowa 1982.

⁸⁴⁶ O pojmu *centurio veteranorum*: O. Richier 2002; za IIII. legiju Makedoniku: J. Gómez-Pantoja 2000.

⁸⁴⁷ O strategiji naseljavanja legijskih veterana u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća, usp. ovdje: poglavlje 2.3.

⁸⁴⁸ Rekao bih da je sasvim izvjesno da je *Appinius Quadratus* (Kat. I., br. 193) bio otpušten prije nego što je osnovana IIII. legija *Flavia Felix*; te je stoga na svom natpisu zadržao identitet svoje stare legije (*IIII*

2.1.5.2. Odlazak iz Dalmacije

Odlazak legije iz Dalmacije nije popraćen nikakvim preciznim vrelom, no budući da je u provinciji zabilježen relativno skroman korpus natpisa njezinih pripadnika, očito je da se nije dugo zadržala na ovim prostorima. Stoga se sasvim realnim čini Ritterlingov prijedlog da je legija napustila provinciju najkasnije 86. godine,⁸⁴⁹ kada je Domicijan krenuo u svoju dačku kampanju. Nakon rata, legija je kratko vrijeme bila dijelom panonskog garnizona, da bi ubrzo otišla u Gornju Meziju, gdje se smjestila u *Singidunum*.⁸⁵⁰

Osoba koja ju je možda povel sa sobom u dačku kampanju, mogao je upravo biti *L. Funisulanus Vettonianus*,⁸⁵¹ koji je služio kao namjesnik Dalmacije, Panonije, a zatim i Gornje Mezije, na osnovi čega ga je Domicijan odlikovao za zasluge u Dačkom ratu.⁸⁵² Budući da u liku *L. Funisulana* imamo direktnu vezu između Dalmacije, Panonije i Gornje Mezije – koji je i sudjelovao u Domicijanovom Dačkom ratu – postoji očigledna mogućnost da ju je upravo on povukao iz Dalmacije te na carevu zapovijed prebacio na dunavski front.⁸⁵³

2.1.6. *Legio VIII Augusta*

Svega šest natpisa vojnika VIII. legije Auguste svjedoči o njezinoj prisutnosti u Dalmaciji (Kat. I., br. 201-206), no narav i vrijeme njezina boravka u provinciji i dalje nisu objašnjeni na zadovoljavajući način. Dva su natpisa pronađena u Burnumu (Kat. I., br. 201-202) – legijskom logoru u kojemu je kroz dobar dio 1. stoljeća boravila XI., a kasnije i III. legija

Macedonica). Ranije su bili predloženi i drugi datumi dedukcije veterana III. legije Makedonike na području Roškoga slapa (npr. E. Ritterling 1924/25, 1553, koji predlaže vrijeme tijekom Iliričkog rata 6.-9.), ali ne vidim razloga za takvo što jer *III Macedonica*, koliko je poznato, nije boravila u Iliriku tijekom svoje povijesti. Vjerojatnija mi se stoga čini teza da je do dedukcije veterana III. Makedonike došlo netom prije njezina konačnog raspuštanja te osnivanja III. legije Flavije Feliks. To možda potvrđuje i natpis AE 1985, 473 na kojemu je najvjerojatnije komemoriran *centurio leg(ionis) III Fla(viae) Macedon(icae?)*; usp. J. Gómez-Pantoja 2000, 115.

⁸⁴⁹ E. Ritterling 1924/25, 1542. Usp. i R. Syme 1928, 46; A. Mócsy 1974, 82. S druge strane, B. W. Jones 1974, 49, naglašava mogućnost da je legija napustila Dalmaciju čak i koju godinu ranije – možda već na samom početku Domicijanova principata, kada novopečeni car počinje obraćati sve veću pažnju na ojačavanje mezijskog garnizona.

⁸⁵⁰ A. Mócsy 1974, 86, 91.

⁸⁵¹ Osim terminacijskog natpisa iz Kosijereva (Kat. I., br. 195), *L. Funisulan Vetonijan* zabilježen je i na nedavno otkrivenom počasnem natpisu iz Zadra (K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 206-208, No. 3), na kojemu je donesena cijela njegova karijera, poznata otprije i s natpisa iz grada *Forum Popilii* (CIL 11, 571 = AE 1992, 602) te Andautonije (CIL 3, 4013). Više o njemu kod: C. Bruun 2015, 211-214.

⁸⁵² CIL 3, 4013.

⁸⁵³ Vrijeme *Funisulanova* namjesništva u Panoniji datirano je vojnim diplomama u 84. (CIL 16, 30) i 85. godinu (CIL 16, 31); usp. A. Jagenteufel 1958, 31-32. Na osnovi tih podataka, sasvim je moguće da je *legio III Flavia Felix* napustila Dalmaciju krajem 83. ili početkom 84. godine.

Flavia Felix. Na jednom je natpisu zabilježen aktivan vojnik (Kat. I., br. 201), dok se kod drugoga nije sačuvao položaj (Kat. I., br. 202), no vjerojatno je i ovdje riječ o običnom vojniku.⁸⁵⁴ Po jedan natpis običnih vojnika potvrđen je i u Alboni (Kat. I., br. 204) te Letki u Duvanjskom polju (Kat. I., br. 205), dok je jedini veteran zabilježen u Fulfinu (Kat. I., br. 202). Za fragmentarni natpis iz Salone (Kat. I., br. 206) nije sigurno je li komemorirao aktivnog vojnika ili veterana. Prisutnost legije potvrđena je i brojnim tegulama s njezinim pečatom, zabilježenim na više lokaliteta u provinciji Dalmaciji.⁸⁵⁵

Budući da se VIII. Augusta borila na iliričkom tlu tijekom rata 6.-9. godine,⁸⁵⁶ te da je 14. godine bila dijelom panonskog garnizona,⁸⁵⁷ moguće je da natpis iz Albone možemo čak pripisati i Augustovu periodu.⁸⁵⁸ Ostali natpisi vjerojatno potječu iz kasnijeg doba, ali nažalost, niti jedan od njih nije moguće datirati na sigurnoj osnovi. Sudeći prema gentiliciju veterana iz Fulfina (*Trebius*), postoji mogućnost da je riječ o domaćem čovjeku koji se odlučio vratiti u svoj rodni kraj, tako da njegov natpis možda nema nikakve veze s boravkom legije u Dalmaciji.⁸⁵⁹ Pripadnici VIII. Auguste ne javljaju se niti kao posrednici u graničnim sporovima, tako da pitanje vremena njezina boravka u Dalmaciji i dalje ostaje otvoreno, a nije niti jasno je li u Dalmaciji boravila cijela legija ili samo jedno odjeljenje kako se to često pretpostavlja.

Legija je nakon Iliričkog rata 6.-9. godine bila smještena u Petoviju,⁸⁶⁰ a tijekom Klaudijeva principata biva prebačena u Meziju,⁸⁶¹ iako postoji i mogućnost da je jedan dio legije

⁸⁵⁴ I. Bojanovski je pokušao i natpis CIL 3, 8687 iz Salone pripisati pripadniku VIII. Auguste (I. Bojanovski 1990, 700, br. 5), no tu je najvjerojatnije riječ o vojniku VII. legije (D. Tončinić 2011, 112-113, br. 88). Također nije sigurno je li se na natpisu CIL 3, 2865 iz Nadina spominje vojnik, a bome ni legija (I. Bojanovski 1990, 700, br. 6). Na jednom natpisu iz Sarajevskog polja (CIL 3, 8375 = 12740; I. Bojanovski 1990, 700, br. 8) zabilježen je i veteran VIII. legije Auguste, no tu je riječ o znatno kasnijem spomeniku, tako da nije ušao u ovu raspravu. Ista je situacija i s fragmentiranim natpisom CIL 3, 14692 iz Salone, gdje se spominje *duplicarius legionis VIII P(iae) F(idelis)*, prema čemu se natpis može datirati u vrijeme Komoda ili kasnije (E. Ritterling 1924/25, 1660). Na ostalim natpisima iz Sarajevskog polja (CIL 3, 2776a = 8374 = ILJug 1581; te CIL 3, 13863 = ILJug 1580; I. Bojanovski 1990, 700-701, br. 9-10) ne spominje se VIII. legija, zbog čega se oni ne mogu uzimati u obzir u ovoj raspravi.

⁸⁵⁵ D. Tončinić 2009, 1451-1453, Abb. 2.

⁸⁵⁶ Usp. E. Ritterling 1924/25, 1645; R. Syme 1933, 29-33; A. Betz 1939, 51.

⁸⁵⁷ Tac. *Ann.* 1.23; 1.30.

⁸⁵⁸ Iz Labina potječe i natpis vojnika XI. legije (Kat. I., br. 115) koji se najvjerojatnije može pripisati periodu Augustove vladavine (usp. ovdje: bilj. 771).

⁸⁵⁹ J. J. Wilkes 1970, 533.

⁸⁶⁰ M. Šašel Kos 2014a, 141-142. Natpisi vojnika VIII. Auguste: CIL 3, 4060, 10878, 10879; AIJ 262 = AE 1934, 224; AE 1978, 646.

⁸⁶¹ E. Ritterling 1924/25, 1651.

sudjelovao u Klaudijevom osvajanju Britanije.⁸⁶² Nakon građanskih ratova 69. godine, legija je prebačena u Gornju Germaniju. Prvotni joj se logor nalazio u današnjem mjestu Mirebeau na rijeci Bèze (*Mirebeau-sur-Bèze*), da bi za vrijeme Domicijana bila prebačena u logor *Argentorate* (današnji Strasbourg), gdje je ostala sve do kasne antike.⁸⁶³

Prijedlozi o boravku VIII. Auguste u Dalmaciji uglavnom idu u nekoliko različitih smjerova. Prvi je prijedlog dao još C. Patsch, koji je pomišljao da njezin boravak u Dalmaciji valja datirati u vrijeme vladavine Antonina Pija.⁸⁶⁴ S njim se u načelu slaže i Ritterling, koji prisutnost VIII. Auguste ili njezina detašmana u Dalmaciji ipak radije datira u period Markomanskih ratova Marka Aurelija.⁸⁶⁵ S druge strane, I. Bojanovski pretpostavlja da je legija boravila u Dalmaciji svega nekoliko mjeseci tijekom 69. godine, i to neposredno nakon odlaska XI. legije prema Germaniji, da bi već iste godine otišla iz provincije.⁸⁶⁶

J. J. Wilkes pak iznosi više mogućnosti, od one za koju se zalagao Bojanovski preko opcije da legija ili njezina veksilacija dolazi u Dalmaciju nakon odlaska III. Flavije Feliks prema dunavskom limesu, pa sve do perioda Markomanskih ratova, kada se dalmatinski garnizon pojačava s dvije milijarne kohorte te veksilacijama legija II. i III. Italike.⁸⁶⁷ Teoriju da je veksilacija VIII. Auguste zamijenila III. Flaviju Feliks zastupa i Miletić, koji datira njezin boravak između 86. i početka Hadrijanova principata, kada Burnum, po njegovu mišljenju, već postaje municipij.⁸⁶⁸

Naravno, niti jedna od ovih teorija ne može se dokazati sa sigurnošću, no smatram da se ona I. Bojanovskog ipak može opovrgnuti, jer kratkotrajni boravak VIII. Auguste ipak se čini

⁸⁶² Usp. L. Keppie 1971 = L. Keppie 2000, 166-172.

⁸⁶³ Pregled povijesti VIII. Auguste u novije je vrijeme sumirao M. Reddé 2000.

⁸⁶⁴ C. Patsch 1895a = C. Patsch 1897a.

⁸⁶⁵ E. Ritterling, 1924/25, 1646, 1659

⁸⁶⁶ I. Bojanovski 1990, 705. Sličnu je stvar na osnovi natpisa iz Burnuma (Kat. I., br. 201) pretpostavio i A. Betz 1939, 52.

⁸⁶⁷ J. J. Wilkes 1969, 115-116. O milijarnim kohortama Delmata i veksilacijama II. i III. Italike u provinciji Dalmaciji, v. najnovije N. Cesarik – I. Glavaš 2017.

⁸⁶⁸ Ž. Miletić 2011, 270-272. Valja napomenuti da još uvijek nije sigurno je li Burnum postao municipij. Indicija za to prvenstveno su tri natpisa, od kojih se na dva spominje dekret dekurionskog vijeća (CIL 3, 2828 = 9890, CIL 3, 2830 = 9891; potencijalno i CIL 3, 14321,24), dok se na trećem spominje *decurio m(unicipii) B(---)*, što se pokušalo restituirati kao *m(unicipii) B(urnistarum)*. No čitanje tog natpisa nije sasvim sigurno. Dapače, restitucija *dec(urioni) m(unicipii) B(istuensis)* imala bi prave i brojne podrške u epigrafskom materijalu (CIL 3, 12761, 12762, 12765; ILJug 1755, 1756), dok postojanje dekurionskog vijeća u Burnumu ne može biti i dokaz o municipalitetu, kada je poznato da su *canabae legionis* imale svoje dekurione, a s njima i dekurionsko vijeće (D. J. P. Mason 1987, 145; usp. CIL 3, 1093, 1100, 1214, 4298; AE 1972, 363; AE 1937, 173; AE 1944, 93; AE 1953, 9; AE 2003, 1446). U svakom slučaju, činjenica da su Burnisti u doba Marka Aurelija još uvijek peregrinska zajednica (CIL 3, 2809; J. J. Wilkes 1969, 290) svakako opovrgava pretpostavku da je ta zajednica, zajedno s kanabama, stekla municipalni status još u doba Hadrijana (usp. Ž. Miletić 2010, 139).

nerealnim ako imamo na umu da je legija i aktivno proizvodila tegule. Smatram da je Miletić dobro argumentirao zašto je legija ili njezina veksilacija morala provesti relativno duži period u provinciji, jer u protivnom ne bi uspjela dovršiti čitav proces proizvodnje i distribucije gotovih proizvoda.⁸⁶⁹ Njegovu sam tezu i osobno podržao jednom prilikom,⁸⁷⁰ no smatram da se ne smije niti odbaciti teorija o boravku odjeljenja VIII. Auguste tijekom ili nakon Markomanskih ratova, posebice što nekoliko natpisa sa spomenom njezinih pripadnika upravo potječu iz perioda 2. polovice 2. stoljeća.⁸⁷¹ Pretpostavka da je veksilacija VIII. Auguste došla u Dalmaciju još tijekom Domicijanova principata ne čini mi se uvjerljivom, jer tada Dalmacija postaje provincija pretorskog ranga, a kao takva se zadržava sve do Trajanova doba.

Upravo se u početak Trajanova principata datira međaš iz Kosovog polja na kojemu se spominju *prata legionis*,⁸⁷² a s obzirom na to da na njemu nije navedeno ime legije, rekao bih da je izvjesno da Burnum u to vrijeme nema legijsku posadu. No možda je baš dolazak veksilacije VIII. Auguste uzrokovao ponovnu administrativnu promjenu, jer Dalmacija tijekom Trajanova principata ponovno postaje provincija konzularnog ranga.⁸⁷³ U svakom slučaju, na pitanje boravka VIII. legije Auguste u Dalmaciji, najadekvatniji će odgovor moći donijeti buduća arheološka istraživanja vojnih uporišta u Dalmaciju, posebice onoga u Burnumu, s obzirom na činjenicu da je tamo pronađena većina epigrafskog materijala koji svjedoči o boravku te postrojbe u Dalmaciji.

⁸⁶⁹ Ž. Miletić 2011, 271-272.

⁸⁷⁰ N. Cesarik 2016b.

⁸⁷¹ CIL 3, 14692 (Salona) – *duplicarius legionis VIII Piae Fidelis*; CIL 3, 8375 = 12740 (Gradac kod Hadžića u Sarajevskom polju) – *veteranus legionis VIII Augustae*.

⁸⁷² CIL 3, 13250. Datacija natpisa: CP 68; J. J. Wilkes 1969, 105, 459.

⁸⁷³ A. Jagenteufel 1958, 35-37.

2.2. Analiza sadržajnih elemenata natpisa rimskih legionara

U katalogu I. sveukupno je izdvojeno 207 natpisa sa spomenom rimskih legionara i legija. Većinom je riječ o nadgrobnim spomenicima, tako da većina natpisa sadrži uobičajene elemente, poput imenovanja pokojnika, podatka o pripadnosti legiji, podrijetlu, ukupnim godinama života te broju primljenih godišnjih plaća. Na mnogim se natpisima spominju i komemoratori, dok većina sadrži i različite nadgrobne formulacije tipične za period ranog principata.

U ovom će poglavlju, uz rasprostranjenost nalaza, biti analizirani i podatci o različitim sadržajnim elementima natpisa rimskih legionara s područja Dalmacije, počevši od regrutacije vojnika, analize zabilježenih godina, imenovanju legionara i njihovim komemoratorima, kao i o formulacijama prisutnim na nadgrobnim spomenicima.

2.2.1. Rasprostranjenost nalaza

Najveća koncentracija natpisa rimskih legionara s područja Dalmacije zabilježena je na širem području garnizona u Burnumu, odakle je do sada zabilježen čak 71 natpis (Kat. I., br. 1, 110, 111, 116-132, 148-193, 198-202). Budući da je taj garnizon bio organiziran kao kompleksan sustav utvrda koje su kontrolirale ulaze u Liburniju, ali i na područje legijskih livada (*prata legionis*), natpisi su – osim u neposrednom arealu legijskog tabora – pronađeni i na relativno širem području oko njega. U pravilu je riječ o lokalitetima od važnog strateškog značaja pri kontroli prirodnih komunikacija, poput riječnih prijelaza, ušća vodenih tokova ili pak prirodnih klanaca koji su spajali jasno definirane geografske cjeline.⁸⁷⁴

Tako je u neposrednom arealu legijskog tabora do sada zabilježen 51 natpis sa spomenom rimskih legionara i legija (Kat. I., br. 1, 116, 117, 122-126, 128-131, 132?, 149, 150, 152-156, 159, 161, 162, 164-166, 168-175, 178-180, 182, 184-186, 188-192, 198-202).⁸⁷⁵ Među ostalim lokalitetima, najviše je natpisa zabilježeno na području Knina (Kat. I., br. 121, 148, 151, 160, 167, 176, 181, 183), posebice na brdu Kapitul, smještenom na ušću Kosovčice u

⁸⁷⁴ Usp. N. Cesarik 2017a, 363-364.

⁸⁷⁵ Među navedenim natpisima, samo jedan spada u skupinu građevinskih natpisa, tako da na njemu nije zabilježen legionar, već cijela legija, najvjerojatnije *legio XI Claudia Pia Fidelis* (Kat. I., br. 178). U katalog nisu uvrštene tegule s legijskim pečatima, prvenstveno jer je riječ o serijskim proizvodima koji se pronalaze u relativno velikom broju. O pečatiranim tegulama s prostora Burnuma: Ž. Miletić 2011.

rijeku Krku (Kat. I., br. 121, 148, 151, 160, 181, 183).⁸⁷⁶ Tri natpisa aktivnih vojnika potječu iz Mokrog Polja (Kat. I., br. 118, 119, 187), gdje se nalazio vrlo važan prijelaz preko rijeke Zrmanje koji je blagim padinama Koma omogućavao laku vezu s Prevljesom te dalje s Palankom i Malom Popinom. Također, tri natpisa, ali ovaj put legijskih veterana, pronađena su i na Roškom slapu (Kat. I., br. 118, 119, 187), dok jedan natpis legijskog veterana potječe iz Mratova (Kat. I., br. 127).⁸⁷⁷ Po jedan natpis zabilježen je i na području Skradina (Kat. I., br. 111), Strmice (Kat. I., br. 157), Klanca kod Tepljuha (Kat. I., 158), Pađena (Kat. I., br. 163) te zaseoka Čenići u Uzdolju, na samom južnom rubu Kosovog polja (Kat. I., br. 177).

Odreda je riječ o važnim lokalitetima u komunikacijskom smislu, jer svi su smješteni na ključnim točkama pravaca koji vode prema Liburniji ili prema legijskim livadama u Kosovom polju.⁸⁷⁸ Tako se na području Skardone nalazio najvažniji prijelaz preko donjeg toka Krke, ali i vrlo važna luka kojom se vršila opskrba garnizona u Burnumu.⁸⁷⁹ Na području Strmice nalazi se prirodni put prema Grahovskom polju, koji preko doline Unca i Petrovačkog polja otvara koridor do doline Sane.⁸⁸⁰ Klanac u Tepljuhu se pak nalazi na prirodnoj vezi između Petrovog i Kosovog polja, čime se kontrolirao ulaz na područje legijskih livada, koje su – sudeći prema terminacijskom natpisu iz Čenića – započinjale na samom ulazu u Kosovo polje, odnosno na predjelu zvanom Lužine. Terminacija između legijskih livada i privatne šume hrasta lužnjaka (*roboretum*) zabilježena je i na natpisu nađenom podno toponima Brijeg u Uzdolju, na predjelu poznatom pod imenom Vedro polje.⁸⁸¹ Budući da je sjeverni ulaz u Kosovo polje bio pod kontrolom utvrde na kninskom Kapitolu, očito je da je Kosovo polje – kao jasno definirana geografska cjelina – bilo izdvojeno kao *prata* legije smještene na desnoj obali Krke.⁸⁸² Vrlo je izgledno da je Burnum imao još jedno izdvojeno polje koje je služilo kao *prata legionis*, jer upravo je s područja Plavanjskog polja proveden akvedukt kojim je garnizon u Burnumu stalno bio opskrbljen pitkom vodom.⁸⁸³ Osim ulaza kroz dolinu Radljeveca, do Plavna se može doći i iz smjera Pađena, preko Oton Bendera, a upravo je na

⁸⁷⁶ Za natpise pod Kat. I., br. 167 i 176 navedeno je da su potječu iz Knina, no vrlo je vjerojatno da su i oni originalno bili postavljeni u arealu Kapitula.

⁸⁷⁷ Za njega usp. ovdje: poglavlje 2.3.2.

⁸⁷⁸ O novim razmišljanjima o livadama XI. legije u Kosovom polju, usp. N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

⁸⁷⁹ M. Glavičić – Ž. Miletić 2011, 144-148.

⁸⁸⁰ N. Cesarik – I. Glavaš 2018, 354.

⁸⁸¹ Toponim „Vedro polje“ ne nalazi se na Topografskoj karti 1:25000 niti na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000, ali je zabilježen na Katastarskoj karti Habsburškog Carstva iz 1828. godine (<https://mapire.eu/en/map/cadastral>).

⁸⁸² N. Cesarik 2017a, 368-369; N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

⁸⁸³ B. Ilakovac 1982, 35-105; B. Ilakovac 1984.

tom putu pronađen natpis vojnika XI. legije. Osim toga, Pađene se nalaze i na važnom putu prema Kravjoj Dragi, na mjestu prijelaza preko gornjeg toka Zrmanje, koji je također otvarao najprirodniju komunikaciju iz Dalmacije prema Lici.

Poslije burnumskog garnizona, najviše natpisa rimskih legionara i rimskih legija potječe s područja Salone, glavnog grada provincije.⁸⁸⁴ Tamo je do sada zabilježeno čak 46 natpisa sa spomenom legija koje su boravile u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća (Kat. I., br. 2, 27-34, 57-73, 81, 83-85, 98, 104-107, 133-135, 139-143, 196, 197, 206). Osim što je riječ o glavnom gradu provincije, riječ je i o najvažnijoj luci istočnog Jadrana, stoga ne treba čuditi da je Salona konstantno privlačila veliki broj rimskih vojnika. Neki od njih vjerojatno su preminuli tijekom aktivne službe, zbog čega su bili i pokopani na području Salone, no mnogi su se i umirovili iz vojne službe, zbog čega su bili privučeni gradskom vrevom provincijskog središta, na čijem su području pronašli i konačno utočište.

Za potrebu kontrole pristupa glavnom provincijskom gradu, u njegovu je zaleđu bio organiziran kompleksan sustav utvrda, također smještenih na ključnim mjestima prirodnih komunikacija, poput prijelaza preko rijeke Cetine ili pak točaka koje su spajale različite geografske cjeline.⁸⁸⁵ Najveći je broj natpisa pronađen na području Garduna i Vojnića, gdje su se nalazila dva važna prijelaza preko Cetine koji su omogućavali vezu Salone sa središnjom Bosnom te s dolinom Neretve.⁸⁸⁶ Sa samog područja legijskog logora u Tiluriju i njegove relativno šire okolice, do sada su zabilježena 34 natpisa sa spomenom rimskih legionara (Kat. I., br. 7, 8, 37-55, 77-80, 82, 86-89, 108-109, 145). S užeg područja legijskog tabora potječe 25 natpisa (Kat. I., br. 7, 8, 38-53, 77, 86-89, 108, 109), no natpisi legionara pronađeni su i na području Dugopolja (Kat. I., br. 37), Dicma (Kat. I., br. 54), Klisa (Kat. I., br. 82) te Mućkog polja (Kat. I., br. 207). Uz njih valja spomenuti i pet natpisa legijskih veterana čiji su natpisi pronađeni na području kolonije *Aequum* (Kat. I., br. 55, 78-80, 145).

Riječ je odreda o važnim sastavnicama vojnog sustava koji je štitio ulaze prema glavnom gradu Dalmacije, a njemu se mogu pripisati i natpisi veterana pronađeni na području Kaštela (Kat. I., br. 36, 74, 136-138), odnosno mjesta *Siculi*, gdje je – prema riječima Plinija Starijeg

⁸⁸⁴ O natpisima vojnika s područja Salone: I. Matijević 2015.

⁸⁸⁵ N. Cesarik 2018, 53-55; N. Cesarik 2019a.

⁸⁸⁶ O legijskom logoru u Tiluriju, usp. M. Sanader – D. Tončinić 2010. Za cestu prema središnjoj Bosni: I. Bojanovski 1974, 133-191. Za cestu prema Naroni: I. Bojanovski 1977. Za nove spoznaje o prijelazima preko rijeke Cetine kod Tilurija: N. Cesarik 2019a.

– Klaudije dao naseliti veterane.⁸⁸⁷ Budući da su veterani najčešće bili naseljavani na onim područjima gdje je postojala potreba za određenom kontrolom prometnih komunikacija, vrlo je vjerojatno da je jedan od razloga podizanja veteranskog naselje u Sikulima bila zaštita ulaza na područje Salone iz smjera zapada.⁸⁸⁸ U tom se kontekstu možda mogu promatrati i natpisi iz Trogira (Kat. I., br. 35, 75, 76).

Kao treći važni vojni punkt na području Dalmacije ističe se područje oko Narone, u čijem je neposrednom zaleđu pronađeno čak 14 natpisa legijskih veterana (Kat. I., br. 9, 10, 16-26, 146),⁸⁸⁹ dok iz same Narone potječe 6 natpisa rimskih legionara i legija (Kat. I., br. 4-6, 11, 12, 56).⁸⁹⁰

Uz navedene lokalitete, natpisi rimskih legionara koji se mogu datirati u period od Augustova do Hadrijanova principata, potvrđeni su na području kolonije Jader (Kat. I., br. 3, 14, 91, 99, 113, 114, 147), Aserije (Kat. I., br. 15),⁸⁹¹ Albone (Kat. I., br. 115, 204), Prološca (Kat. I., br. 112, 144), Fulfina (Kat. I., br. 204) te Duvanjskog polja (Kat. I., br. 205). Uz njih, valja spomenuti i relativno veću skupinu međaša koji su postavljeni između teritorija domaćih zajednica.⁸⁹² Najviše ih je pronađeno na širem području Korinija (Kat. I., br. 92, 96, 100, 101, 103) i Poljica (Kat. I., br. 93, 95), no pronađeni su i na području Bruške (Kat. I., br., 102), Oklaja (Kat. I., br. 97) te Kosijereva (Kat. I., br. 195), dok jednom međašu nije poznato točno mjesto pronalaska (Kat. I., br. 194).

⁸⁸⁷ Plin. *HN* 3.141.

⁸⁸⁸ Za cestu koja je preko Skardone povezivala Jader i Salonu, detaljno: Ž. Miletić 1992; Ž. Miletić 1993, 140-146.

⁸⁸⁹ M. Glavičić – Ž. Pandža 2017.

⁸⁹⁰ Tim se natpisima eventualno može pridružiti i natpis vojnika XIII. legije koji je naknadno imenovan centurionom kohorte *Campana* (Kat. II., br. 41). Zbog činjenice da je taj vojnik imenovan centurionom pomoćne postrojbe, teško je povezivati njegovu službu u legiji s područjem Narone, iako se ni to ne može odbaciti na sigurnoj osnovi.

⁸⁹¹ Iz Aserije potječe i natpis s mjernog stola na kojemu se spominje pripadnik legije (CIL 3, 15025 = ILJug 2832 = AE 1981, 697), no zbog fragmentarnosti natpisa teško je reći o kojoj je legiji riječ, kao i odgonetnuti koji je bio njegov čin (vjerojatno *tribunus militum*, usp. H. Liebl – W. Wilberg 1908, 63). Naime, pri prvoj objavi natpisa, nakon slova LEG, kao sigurnim je naznačen grafem X (H. Liebl – W. Wilberg 1908, 63), pa je A. Kurilić pomišljala da je možda riječ o XI. legiji (A. Kurilić 2006, 38); no nakon slova LEG vidljiv je samo gornji desni serif slova zakošenog ulijevo te ostatak haste poviše njega, pa se ne može utvrditi je li riječ o grafemu X ili V. Slijedom toga, teško je pretpostaviti o kojoj je legiji riječ. Zbog te činjenice, ali i zbog toga što postoji realna mogućnost da je riječ o osobi koja je svoju službu odradila izvan Dalmacije, taj natpis nije uvršten u katalog.

⁸⁹² Za međaše usp. J. J. Wilkes 1974.

2.2.2. Rekrutacija legionara

Na sveukupno 120 natpisa izraženo je podrijetlo legionara (Kat. I., br. 3, 5, 9, 12-21, 23-30, 32, 33, 36-56, 58, 60, 61, 63, 64, 69, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 86, 87, 104, 105, 108, 110, 111, 113, 116, 118-120, 122-127, 129, 134, 141-144, 148-161, 163-175, 181, 183, 186-191, 193, 198, 201, 201, 206).⁸⁹³ Iz Italije dolazi 64 vojnika, dok je njih 52 regrutirano iz provincija, s tim da u jednom slučaju nije sigurno je li riječ o gradu iz Italije ili Peninskih Alpa (Kat. I., br. 183), dok u tri primjera, zbog fragmentarnosti natpisa, nije moguće odrediti mjesto podrijetla legionara (Kat. I., br. 25, 189, 206).

Natpisna građa svjedoči da su vojnici podrijetlom iz Italije došli iz 7 različitih regija (II., V., VII., VIII., IX., X. te XI.), a najviše ih je regrutirano iz X. regije (*Venetia et Histria*). Gledajući pojedinačne gradove, najviše je vojnika došlo iz Verone (njih osmorica: Kat. I., br. 9, 15, 63, 64, 86, 150, 166, 173) te Florencije (njih sedmorica: Kat. I., br. 27, 36, 56, 118, 144, 181, 188).

Među vojnicima prednjače pripadnici XI. legije, u kojoj je zabilježeno 37 (možda i 38) Italika (Kat. I., br. 108, 111, 113, 116, 118-120, 122-127, 141, 142, 144, 148-153, 155, 156, 160, 164-166, 168, 169, 172, 173, 181, 187, 188, 191, 193, možda i 183?), dok su njih 25 bili pripadnici VII. legije (Kat. I., br. 13-15, 27, 30, 36, 40, 47, 49, 52-56, 58, 61, 63, 64, 69, 72, 74, 75, 78, 81, 86). Njima valja pridodati po jednog pripadnika XX. (Kat. I., br. 3), odnosno XV. legije (Kat. I., br. 9).

Gledajući po provincijama, najviše je vojnika došlo iz Male Azije (Kat. I., br. 12, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 32, 33, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 48, 60, 110, 129?, 159, 171), Makedonije (Kat. I., br. 19, 28, 45, 50, 51, 87, 104, 105, 154, 175) te Narbonske Galije (Kat. I., br. 134, 143, 163, 167, 170, 186, 198, 201, 202), no legionari su također regrutirani iz Peninskih Alpa (Kat. I., br. 174, 183?), Hispanije (Kat. I., br. 5, 157, 158), Norika (Kat. I., br. 190), Dalmacije (Kat. I., br. 161), a možda i Epira (Kat. I., br. 129), čiji je južni dio, od Augustova do Hadrijanova principata, pripadao provinciji Ahaji.⁸⁹⁴

Među vojnicima regrutiranim s područja Male Azije, najviše je pripadnika VII. legije (Kat. I., br. 12, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 32, 33, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 48, 60), dok ih je

⁸⁹³ Temeljnu studiju o regrutaciji rimskih legionara donosi G. Forni 1953 (za nadopunu podataka, usp. G. Forni 1992, 11-141). O pitanju regrutacije legionara raspravlja i J. C. Mann 1983.

⁸⁹⁴ J. Keil 1936, 556-557, 565-566; B. Levick 1996, 648; B. Levick 2000, 627

svega nekoliko bilo priključeno XI. legiji (Kat. I., br. 110, 129?, 159, 171). S druge strane, vojnici novačeni s područja Narbonske Galije uglavnom su bili pripadnici XI. legije (Kat. I., br. 134, 143, 163, 167, 170, 186), ali i III. legije Flavije Feliks (Kat. I., br. 198) te VIII. legije Auguste (Kat. I., br. 201, 201).

Novačenje legionara prema italskim regijama i provincijama, ali i po pripadnosti pojedinačnim legijama detaljno je prikazano u tablicama 1 i 2, dok su svi gradovi naznačeni i na zasebnim kartama (sl. 27-29).

Tablica 1. Podrijetlo legionara iz Italije

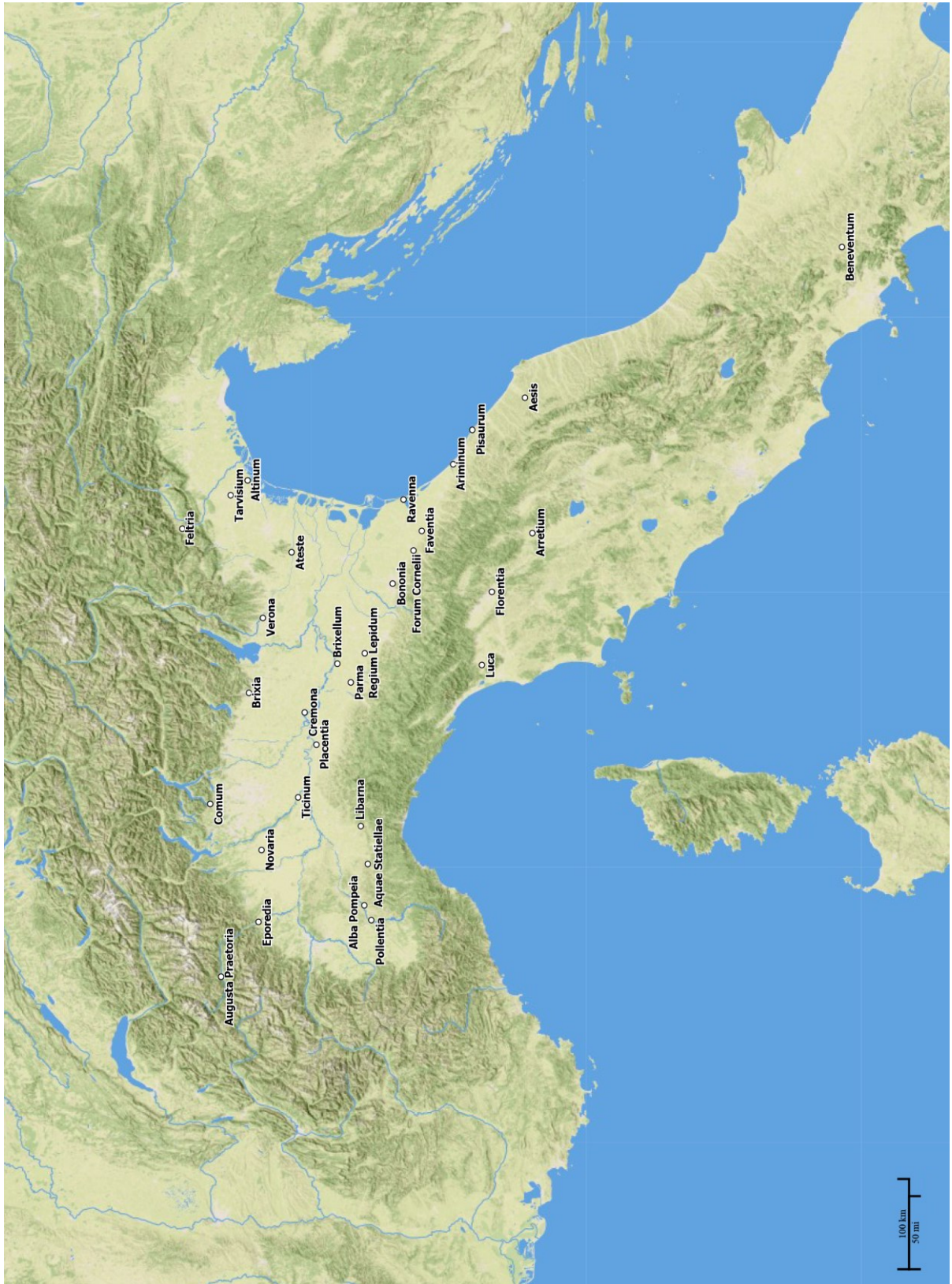
Regija	Imena gradova s pripadajućim kataloškim brojevima (Kat. I.)	Ukupno natpisa
<i>Regio II Apulia et Calabria</i>	Beneventum - 47	1
<i>Regio V Umbria et Ager Gallicus</i>	Aesis - 52 Pisaurum – 58	2
<i>Regio VII Etruria</i>	Arretium - 30, 69, 75, 127 Florentia - 27, 36, 56, 118, 144, 181, 188 Luca – 3	12
<i>Regio VIII Aemilia</i>	Ariminum - 126 Bononia – 61, 191 Brixellum - 72, 124 Faventia - 193 Forum Cornelii – 49, 54, 183? Parma - 172 Placentia – 81, 149 Ravenna - 152 Regium Lepidum – 120	13 + 1?
<i>Regio IX Liguria</i>	Alba Pompeia – 113 Aquae Statiellae - 148, 156, 187 Libarna – 55 Pollentia - 155	6
<i>Regio X Venetia et Histria</i>	Altinum – 14, 168 Ateste - 122 Brixia - 78, 123, 141 Cremona - 74, 116, 119, 125, 164 Feltria - 165 Tarvisium - 160 Verona – 9, 15, 63, 64, 86, 150, 166, 173	21
<i>Regio XI Transpadana</i>	Augusta Praetoria - 40, 53, 142 Comum - 153, 169 Eporedia - 108, 111 Novaria – 151 Ticinum - 13	9

Legenda: **Legio VII**, **Legio XI**, **Legio XV**, **Legio XX**

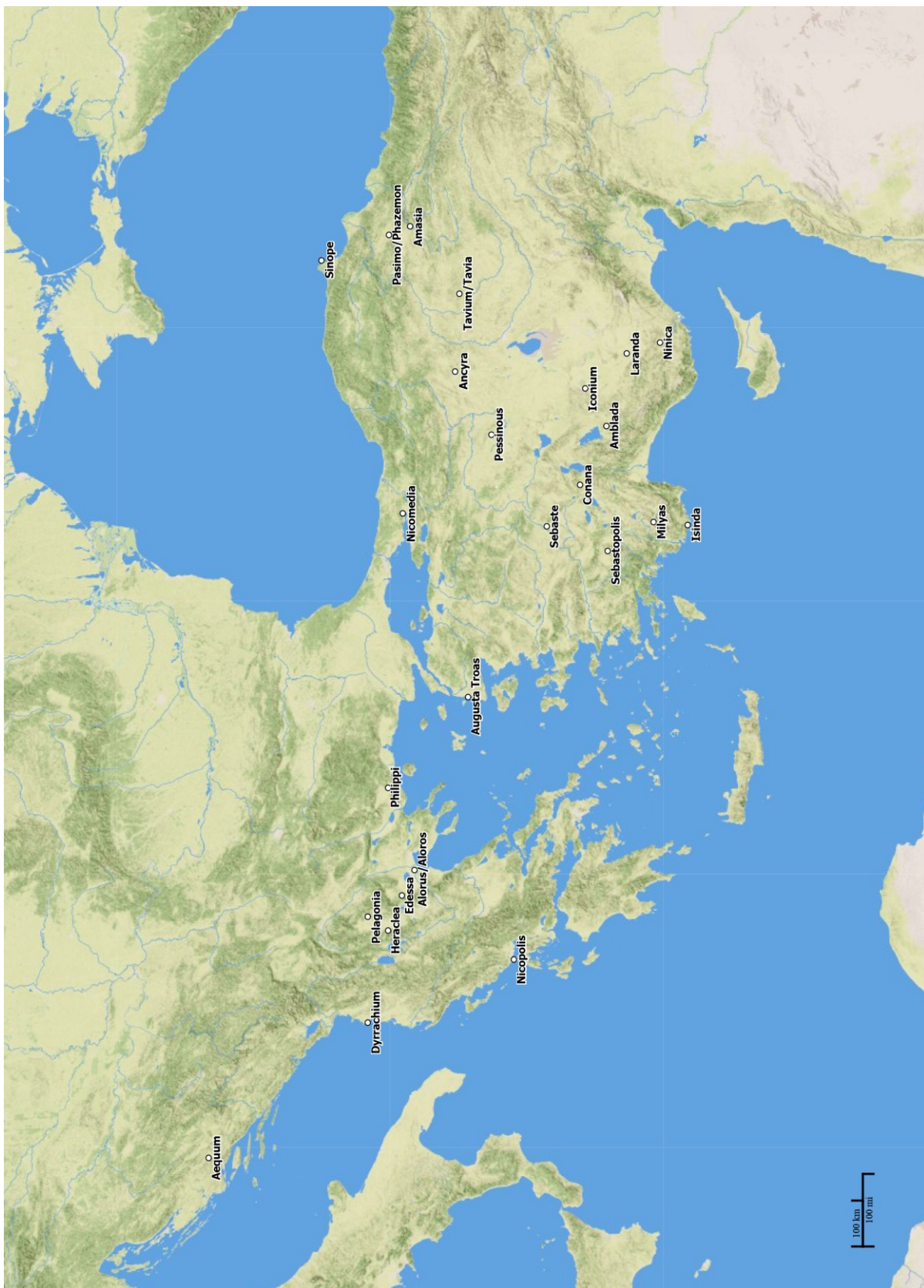
Tablica 2. Podrijetlo legionara po provincijama

Provincija	Imena gradova s pripadajućim kataloškim brojevima (Kat.I.)	Ukupno natpisa
<i>Asia Minor</i>	Amasia – 159 Amblada – 46 Ancyra – 48 Augusta Troas – 60 Conana – 20, 41 Iconium – 23 Isinda – 29 Laranda – 38, 39, 110 Mylas – 16, 17 Nicomedia – 129? Ninica – 43 Pasimo – 33 Pessinus – 12, 24, 26, 37, 42 Sebaste – 32 Sebastopolis – 21 Sinope – 18 Tavium – 171	24 +1?
<i>Alpes Poeninae</i>	Forum Claudii – 174, 183?	1 +1?
<i>Dalmatia</i>	Aequum – 161	1
<i>Epirus</i> (provincia <i>Achaea</i>)	Nicopolis – 129?	1?
<i>Gallia Narbonensis</i>	Aquae Sextiae – 143 Augustonemetum – 170, 186 Forum Iulii – 167 Lucus Augusti – 163 Lugdunum – 198 Vienna – 134, 201, 202	9
<i>Hispania</i>	Caesarea Augusta – 157 Italica – 5 Segontia <i>vel</i> Segovia – 158	3
<i>Macedonia</i>	Alorus – 19 Dyrrachium – 51 Edessa – 28 Heraclea – 45, 154, 175 Pelagonia – 104 Philippi – 50, 87, 105	10
<i>Noricum</i>	Iuvavum – 190	1
<i>Incerta</i>	Clistinna – 44 Trenahensis – 77	2

Legenda: **Legio VII**, **Legio XI**, **Legio IIII**, **Legio VIII**, **Legio XX**

Slika 27. Novačenje legionara: Italija (izvor: awmc.unc.edu)

Slika 28. Novačenje legionara: Mala Azija, Makedonija, Epir i Dalmacija (izvor: awmc.unc.edu)

Slika 29. Novačenje legionara: Hispanija, Narbonska Galija, Peninske Alpe i Norik (izvor: awmc.unc.edu)

2.2.3. Analiza položaja

Bez pretjerivanja se može reći da je hijerarhijski sustav modernih vojski, ništa drugo nego kopija sustava kojega je prije više od 2000 godina uvela rimska država. Iako je riječ o dosta složenom procesu, taj je sustav uglavnom usavršen uspostavom principata, kada je uvedena profesionalna stajaća vojska. Naravno, sustav je s vremenom postupno evoluirao tako da je tematika razvoja hijerarhije rimske vojske iznimno složena, ali i vrlo dobro obrađena u kapitalnim djelima modernih istraživača.⁸⁹⁵

Kao i danas, u sustavu rimske hijerarhije može se razaznati nekoliko glavnih skupina pripadnika rimskih legija, od običnih vojnika (*milites gregarii*),⁸⁹⁶ veterana (*veterani*), vojnika oslobođenih fizičkoga rada (*immunes*), dočasnika (*principales*), nižih (*centuriones*) i viših časnika (*praefectus castrorum*, *primi ordines*), pa sve do zapovjednika iz viteškog (*tribuni angusticlavii*), odnosno senatorskog staleža (*tribunus laticlavius*, *legatus legionis*).⁸⁹⁷

Budući da su obični vojnici činili glavninu legije, normalno je za očekivati da se na većini natpisa iz Dalmacije spominju obični vojnici te časno otpušteni veterani. Do sada su poznata 82 obična vojnika (Kat. I., br. 7, 16, 27, 28, 30, 35, 38-41, 43, 44-48, 50-54, 65, 66, 68, 77, 84-86, 105, 115, 116, 118, 122-125, 129, 131, 133, 134, 142?, 148?, 149-165, 169,⁸⁹⁸ 170-175, 181-183, 186, 188?, 190-192, 196, 199-201, 204, 205) te 59 veterana (Kat. I., br. 2, 3, 6, 8-13,⁸⁹⁹ 15-20, 21?, 22-25, 26?, 31-34, 36, 37, 42, 55, 58-62, 64, 69, 71, 74, 78, 79, 104, 107, 110, 112, 114, 120, 127, 135-138, 144-146, 167, 197, 203), s tim da je u jednom slučaju

⁸⁹⁵ Usp. posebice kapitalo djelo Alfreda von Domaszewskog (A. Domaszewski 1908), koje je u njezinom drugom izdanju komentarima nadopunio Brian Dobson (A. Domaszewski 1967). Po pitanju hijerarhije rimske vojske također valja spomenuti i Erica Birleya, koji je napisao značajan broj radova na tu tematiku (usp. E. Birley 1988), ali i B. Dobsona, koji se uspješno bavio karijerama primipilara (B. Dobson 1978; B. Dobson 2000) i centuriona (usp. njegove radove u: D. J. Breeze – B. Dobson 1993). Novija saznanja o hijerarhiji rimske vojske prezentirana su i na kongresu u Lyonu (Y. Le Bohec 1995). Također valja spomenuti i Huberta Devijvera, čiji su radovi do danas ostali temelj izučavanja raznih aspekata viteških karijera (H. Devijver 1989; H. Devijver 1992). Kapitalno djelo o vitezovima napisala je i S. Demougin (usp. posebno dio o viteškim milicijama: S. Demougin 1988, 275-392). Osim na epigrafskim spomenicima, mnogi važni podatci o organizaciji rimske vojske sačuvali su se i na papirusima, a o tome je iscrpno pisao James Frank Gilliam (usp. J. F. Gilliam 1986). Za tematiku dočasnika, usp. radove D. J. Breezea u: D. J. Breeze – B. Dobson 1993. Na kraju, valja napomenuti i radove Michaela P. Speidela, koji je iznimno uspješno pisao o raznim aspektima rimske vojne povijesti (M. P. Speidel 1984; M. P. Speidel 1992).

⁸⁹⁶ O njima: W. C. McDermott 1970. Uz termin *milites gregarii*, katkada se javlja i naziv *milites gregales* (usp. primjerice, S. A. Phang 2008, 16, 74, gdje se koriste oba termina).

⁸⁹⁷ Usp. P. Gilliver 2007, 189-193.

⁸⁹⁸ Na natpisu pod Kat. I., br. 169 zabilježena su dvojica običnih vojnika.

⁸⁹⁹ Na natpisu pod Kat. I., br. 12 zabilježena su dva veterana.

spomenut i *missicius* (Kat. I., br. 106).⁹⁰⁰ Na natpisima je također zabilježeno i nekoliko slučajeva u kojima su obični vojnici napredovali od višeg čina (Kat. I., br. 118, 142?, 148?, 171), dok je na nekoliko primjera zabilježen i čin kojega je veteran imao prije umirovljena (*equus – veteranus*: Kat. I., br. 56, 112; *speculator – veteranus*: Kat. I., br. 112; *signifer – veteranus*: Kat. I., br. 146).

Poznat je i relativno velik broj centuriona (Kat. I., br., 1, 14, 27, 67, 75, 76, 89-91, 92?, 94-96, 97, 100-103, 113, 126, 142, 143, 147, 150-158, 166, 182, 183, 187, 190?, 193, 201, 207),⁹⁰¹ od kojih su neki spadali u skupinu *primi ordines*, odnosno među centurione I. kohorte u legiji (*primus pilus*: Kat. I., br. 113; *primipilares vel principes*: Kat. I., br. 126; *hastatus prior*: Kat. I., br. 1; *princeps posterior et hastatus posterior*: Kat. I., br. 96, 100, 101, 103). Relativno velik broj centuriona, posebice XI. legije,⁹⁰² zabilježen je na natpisima običnih vojnika koji su istakli pripadnost centuriji (Kat. I., br. 27, 150-158, 182, 183, 190, 201), dok je u nekoliko primjera zabilježen i *cursus honorum* legijskog centuriona (Kat. I., br. 142, 143, 147). Također su poznata i dva prefekta logora (*praefecti castrorum*, Kat. I., br. 93, 168) te trojica tribuna (Kat. I., br. 97?, 108, 194).

Među skupinom dočasnika (*principales*),⁹⁰³ najčešće je zastupljen čin signifera (Kat. I., br. 5, 49, 63, 70, 109, 117, 132?, 146, 148?, 189) te konjanika legije (*equus legionis*: Kat. I., br. 29, 56, 119, 120, 164),⁹⁰⁴ no na natpisima se javlja i *optio* (Kat. I., br. 171, 195),⁹⁰⁵ *aquilifer* (Kat. I., br. 198), *imaginifer* (Kat. I., br. 57), *cornicen* (Kat. I., br. 118) te *medicus* (Kat. I., br. 128). Na natpisima su također zabilježena i dvojica legijskih spekulatora (Kat. I., br. 112, 141).⁹⁰⁶

⁹⁰⁰ O problemu tog termina usp. najnovije D. Maršić 2015a, 12-13, s ostalom relevantnom literaturom. Za više detalja, usp. ovdje: poglavlje 2.3.1.

⁹⁰¹ Posebnu studiju o legijskim centurionima donosi J. R. Summerley 1992.

⁹⁰² O tome: N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 126-128.

⁹⁰³ Posebnu studiju o njima donosi D. J. Breeze 1974 (reprint kod: D. J. Breeze – B. Dobson 1993, 11-58).

⁹⁰⁴ O konjanicima legije (*equites legionis*) usp. posebno: D. J. Breeze 1969 (reprint kod: D. J. Breeze – B. Dobson 1993, 65-70).

⁹⁰⁵ O tom terminu: D. J. Breeze 1976 (reprint kod: D. J. Breeze – B. Dobson 1993, 71-77).

⁹⁰⁶ O legijskim spekulatorima: M. Clauss 1973, 59-81.

2.2.4. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima legionara

Kao što je vidljivo iz tablice 3, od sveukupno 180 nadgrobnih spomenika rimskih legionara, na njih 69 jasno je očuvan podatak o broju proživljenih godina i broju stipendija, s tim da je na 12 spomenika sačuvan samo podatak o broju proživljenih godina, dok je u 15 slučajeva prisutan samo podatak o broju godišnjih plaća.

Izračunom razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija kod aktivnih se vojnika može jasno odrediti i dob novačenja, dok navedena razlika u slučaju veterana ne mora biti pokazatelj dobi novačenja, jer neki su veterani bili umirovljeni i nisu više primali stipendije. No statistička usporedba dobi novačenja aktivnih vojnika i razlike između proživljenih godina i broja primljenih stipendija kod veterana, može pokazati postoji li sličnost ili razlika u brojčanim odnosima tih skupina, a ako se pokaže sličnost, može se postaviti teza da su neki od veterana preminuli tijekom aktivne službe te da razlika broja doživljenih godina i primljenih plaća u nekim slučajevima doista pokazuje dob njihova novačenja.⁹⁰⁷

U tablici 3 se – uz gore navedene podatke – nalaze i podatci o pripadajućoj legiji te vojnom položaju, dok je razlika između doživljenih godina i primljenih stipendija kod veterana označena zvjezdicom (*).

⁹⁰⁷ Na osnovi velikog broja stipendija, kod nekoliko je veterana očito da su i nakon stjecanja veteranskog statusa ostali u aktivnoj službi te su i dalje primali plaću. Ako se pokaže da razlika između broja doživljenih godina i primljenih stipendija kod većine vojnika s veteranskim statusom nema odstupanja od iste razlike u slučaju aktivnih vojnika, može se zaključiti da su neki od veterana preminuli u trenutku dok su još uvijek bili na plaći. Naravno, to se ne može tvrditi za svaki slučaj, no ako statistički podatci ne pokazuje razliku u navedenim odnosima, tada ti podatci mogu tvoriti temelj za izdvajanje posebne grupe koju bi mogli nazvati „aktivnim veteranima“.

Tablica 3. Popis podataka na nadgrobnim spomenicima legionara

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)
7.	XX	<i>miles</i>	40	16	24
12.	VII	<i>veteranus</i>	60	-	-
15.	VII	<i>veteranus</i>	50	25	25*
16.	VII	<i>veteranus</i>	-	33	-
16.	VII	<i>miles</i>	-	22	-
17.	VII	<i>veteranus</i>	60	30	30*
18.	VII	<i>veteranus</i>	50	27	23*
19.	VII	<i>veteranus</i>	50	26	24*
20.	VII	<i>veteranus</i>	50	28	22*
23.	VII	<i>veteranus</i>	55	28	27*
24.	VII	<i>veteranus</i>	50	29	21*
25.	VII	<i>veteranus</i>	62	29	33*
27.	VII	<i>miles</i>	35	14	21
28.	VII	<i>miles</i>	35	12	23
29.	VII	<i>principalis</i>	35	-	-
30.	VII	<i>miles</i>	-	9	-
32.	VII	<i>veteranus</i>	56	32	24*
33.	VII	<i>veteranus</i>	55	-	-
37.	VII	<i>veteranus</i>	45	25	20*
38.	VII	<i>miles</i>	40	21	19

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)
39.	VII	<i>miles</i>	44	23	21
40.	VII	<i>miles</i>	30	8	22
41.	VII	<i>miles</i>	45	20	25
42.	VII	<i>veteranus</i>	44	25	19*
43.	VII	<i>miles</i>	39	17	22
44.	VII	<i>miles</i>	40	18	22
45.	VII	<i>miles</i>	33	12	21
46.	VII	<i>miles</i>	40	21	19
47.	VII	<i>miles</i>	-	17	-
48.	VII	<i>miles</i>	36	16	20
49.	VII	<i>principalis</i>	30	8	22
50.	VII	<i>miles</i>	35	15	20
51.	VII	<i>miles</i>	30	7	23
52.	VII	<i>miles</i>	30	7	23
53.	VII	<i>miles</i>	35	-	-
54.	VII	<i>miles</i>	34	16	18
56.	VII	<i>veteranus</i>	50	30	20*
58.	VII	<i>veteranus</i>	53	33	20*
60.	VII	<i>veteranus</i>	55	-	-
63.	VII	<i>principalis</i>	45	26	19
65.	VII	<i>miles</i>	-	23	-

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)
66.	VII	<i>miles</i>	38	18	20
72.	VII	-	-	30	-
77.	VII	<i>miles</i>	45	20	25
104.	XI	<i>veteranus</i>	45	25	20*
105.	XI	<i>miles</i>	30	10	20
106.	XI	<i>missicius</i>	35	-	-
109.	XI	<i>principalis</i>	30	10	20
110.	XI	<i>veteranus</i>	70	38	32*
111.	XI	<i>miles</i>	30	8	22
114.	XI	<i>veteranus</i>	80	25	55*
115.	XI	<i>miles</i>	20	-	-
116.	XI	<i>miles</i>	40	14	26
117.	XI	<i>principalis</i>	45	21	24
118.	XI	<i>principalis</i>	35	17	18
119.	XI	<i>principalis</i>	29	12	17
120.	XI	<i>veteranus</i>	44	25	19*
122.	XI	<i>miles</i>	40	16	24
123.	XI	<i>miles</i>	30	8	22
124.	XI	<i>miles</i>	33	13	20
125.	XI	<i>miles</i>	28	-	-
134.	XI	<i>miles</i>	37	-	-

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)
146.	XI	<i>veteranus</i>	50	30	20*
149.	XI	<i>miles</i>	-	12	-
150.	XI	<i>miles</i>	-	22	-
151.	XI	<i>miles</i>	28	10	18
152.	XI	<i>miles</i>	33	15	18
153.	XI	<i>miles</i>	38	20	18
154.	XI	<i>miles</i>	42	22	20
155.	XI	<i>miles</i>	30	10	20
156.	XI	<i>miles</i>	35	12	23
157.	XI	<i>miles</i>	-	23	-
158.	XI	<i>miles</i>	32	12	20
159.	XI	<i>miles</i>	-	17	-
161.	XI	<i>miles</i>	18	1	17
162.	XI	<i>miles</i>	37	-	-
163.	XI	<i>miles</i>	-	16	-
164.	XI	<i>principalis</i>	38	20	18
165.	XI	<i>miles</i>	-	16	-
166.	XI	<i>centurio</i> ⁹⁰⁸	63	43	20
167.	XI	<i>veteranus</i>	45	24	21*

⁹⁰⁸ Budući da je riječ o jedinom centurionu koji je naveo broj doživljenih godina te broj primljenih godišnjih plaća, njegov je slučaj proučavan zajedno s dočasnicima (*principales*).

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)
169.	XI	<i>miles</i>	35	14	21
170.	XI	<i>miles</i>	35	16	19
171.	XI	<i>principalis</i>	30	11	19
172.	XI	<i>miles</i>	-	16	-
173.	XI	<i>miles</i>	34	14	20
174.	XI	<i>miles</i>	35	14	21
175.	XI	<i>miles</i>	40	17	23
176.	XI	-	29	-	-
182.	XI	<i>miles</i>	-	23	-
183.	XI	<i>miles</i>	35	-	-
185	XI	-	40	20	20
189.	XI?	<i>miles</i>	-	23	-
191.	XI?	<i>miles?</i>	-	19	-
192.	XI?	<i>miles?</i>	35	18	17
193.	III	<i>veteranus</i>	40	-	-
198.	III	<i>principalis</i>	41	18	23
199.	III	<i>miles</i>	40	18	22
200.	III	<i>miles</i>	-	31	-
201.	VIII	<i>miles</i>	29	10	19

Budući da podatci kojima raspolažemo odgovaraju ordinalnoj skali, primijenit će se neparametrijska statistička obrada.⁹⁰⁹

Kako bi se opisala glavna svojstva svake skupine podataka, uz tabelarni i grafički prikaz rezultata, provest će se deskriptivna statistička obrada određivanjem centralnih vrijednosti (ili medijana) kao mjere prosječne vrijednosti za analizirane skupine podataka⁹¹⁰ te uz svaki medijan poluinterkvartilno raspršenje kao pokazatelj rasapa podataka.⁹¹¹

Za statističku analizu koristit će se Mann-Whitneyev U-test,⁹¹² dok će se sam test provesti korištenjem MWU online kalkulatora.⁹¹³

Budući da su vojnici VII. i XI. legije ostavili najviše epigrafskih spomenika na području Dalmacije, ukupan broj podataka dozvoljava izvršiti usporednu statističku analizu godina života i vojne službe navedenih na nadgrobniim spomenicima pripadnika tih legija. Broj natpisa vojnika ostalih legija (*legio XX*, *legio XV Apollinaris*, *legio IIII Flavia Felix*, *legio VIII Augusta*) je nedostatan, zbog čega u njihovom slučaju nije moguće izvršiti statističku analizu po pitanju godina života i vojne službe.

S obzirom na ukupan broj nadgrobniih spomenika na kojima se – uz godine života i broj primljenih stipendija – može jasno odrediti i položaj u vojsci, također se može provesti i usporedna statistička analiza godina na nadgrobniim spomenicima po položaju u vojsci.

⁹⁰⁹ Usp. B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 94.

⁹¹⁰ B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 38.

⁹¹¹ B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 54.

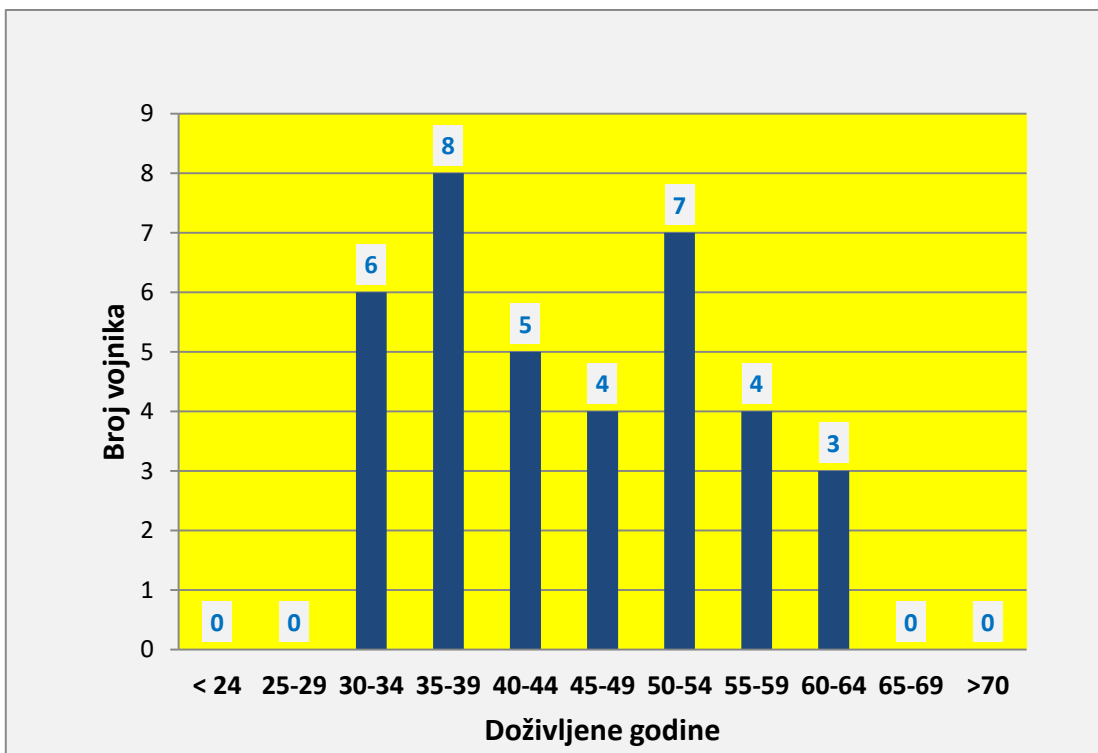
⁹¹² Usp. B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 386.

⁹¹³ <http://www.socscistatistics.com/tests/mannwhitney/Default.aspx>.

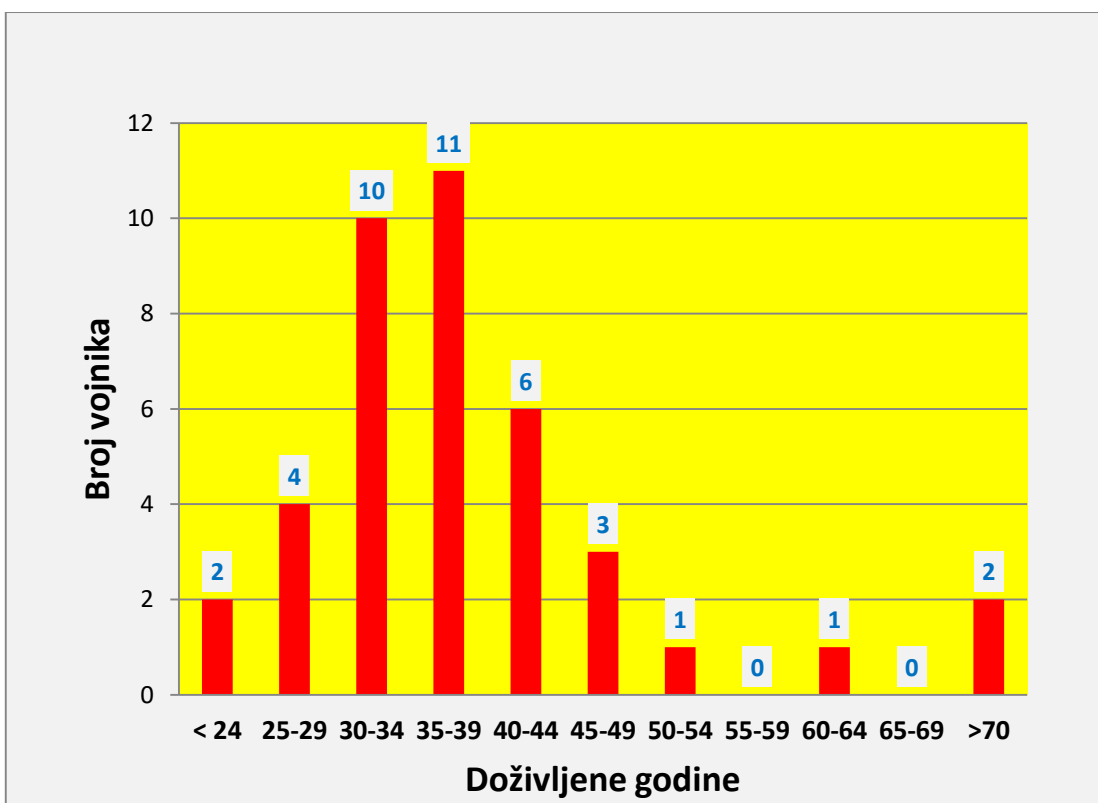
2.2.4.1. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima vojnika VII. i XI. legije

Tablica 4. Raspodjela doživljenih godina vojnika VII. i XI. legije

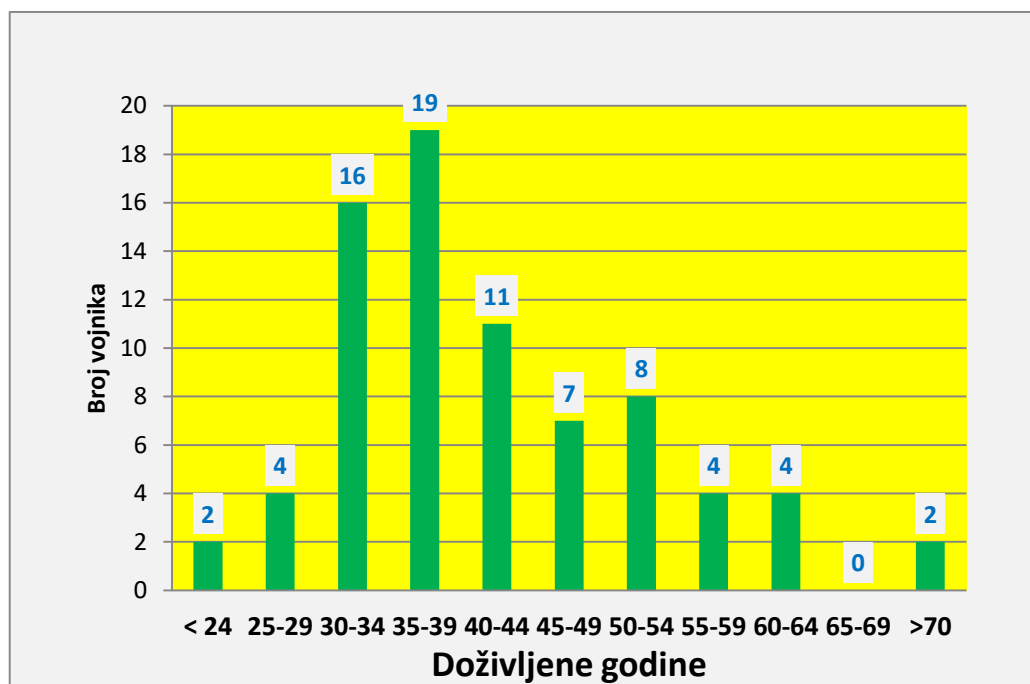
Doživljene godine	VII. legija	XI. legija	Ukupno
< 24	0	2	2
25-29	0	4	4
30-34	6	10	16
35-39	8	11	19
40-44	5	6	11
45-49	4	3	7
50-54	7	1	8
55-59	4	0	4
60-64	3	1	4
65-69	0	0	0
>70	0	2	2
Ukupno N	37	40	77
Medijan C	44	35	38
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	7,5	5	6

Grafikon 1. Raspodjela doživljenih godina vojnika VII. legije

Grafikon 2. Raspodjela doživljenih godina vojnika XI. legije

Grafikon 3. Raspodjela doživljenih godina na svim natpisima

Broj proživljenih godina sveukupno je poznat kod 77 sigurnih pripadnika VII. i XI. legije, među kojima je 37 pripadnika VII. te 40 pripadnika XI. legije.⁹¹⁴ Izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 44 godine, uz poluinterkvartilno raspršenje od 7,5, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 36,5 i 51,5 godina. Vojnici XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su živjeli 35 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 30 i 40 godina.

Razlika u dobivenim centralnim vrijednostima je uvjetovana značajno različitim proporcijama veterana u VII. i XI. legiji.⁹¹⁵ Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 38 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 32 i 44 godine.⁹¹⁶

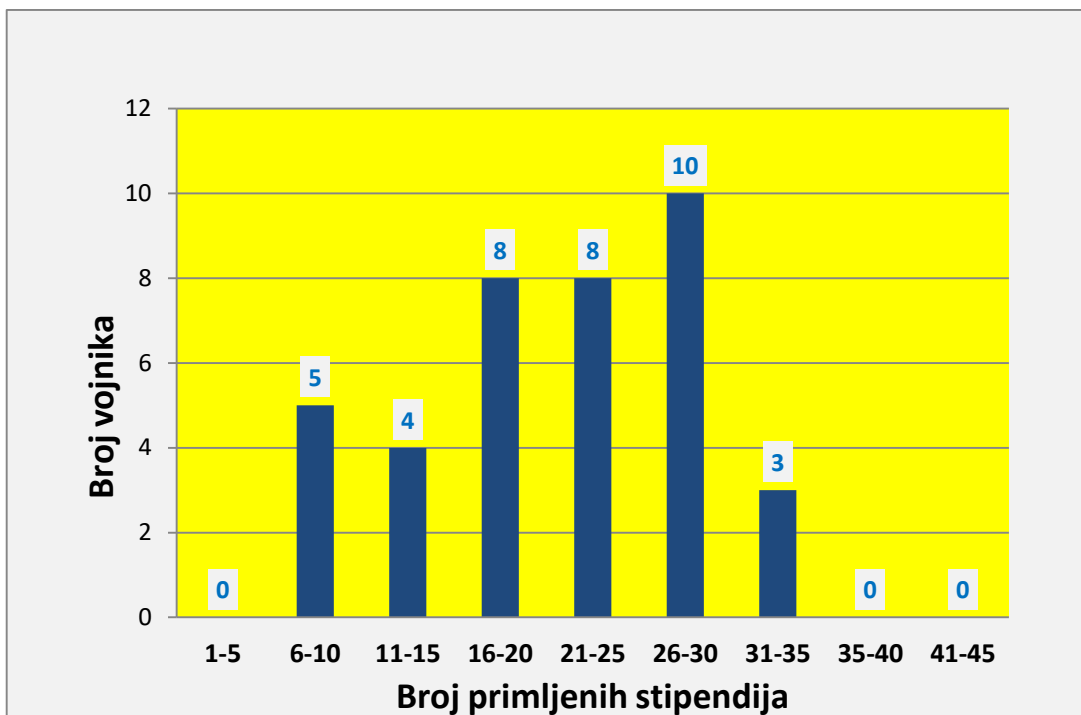
⁹¹⁴ Za problematiku zaključivanja o doživljenim godinama na osnovi podatka s natpisa: K. Hopkins 1966. Valja napomenuti da se u ovom slučaju radi o egzaktnim podacima, navedenim na natpisima jasno definirane grupe (legionari), pronađenim na jasno određenom geografskom području (Dalmacija) te u jasno definiranom vremenskom periodu (1. stoljeće), tako da ne vidim razlog zašto sumnjati u te podatke.

⁹¹⁵ VII. legija: $p=0,47$; XI. legija: $p=0,15$; $t=13,33$. Usp. B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 185.

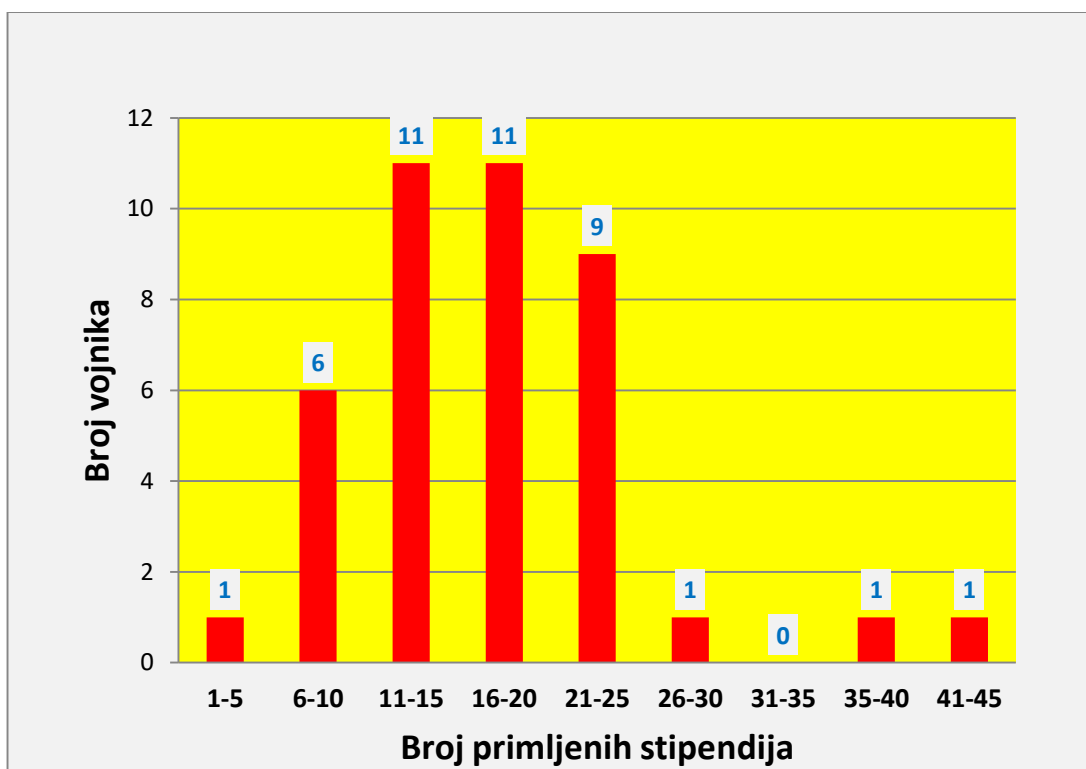
⁹¹⁶ Navedeni statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječnu životnu dob svih vojnika VII. i XI. legije na području Dalmacije.

Tablica 5. Raspodjela primljenih stipendija vojnika VII. i XI. legije

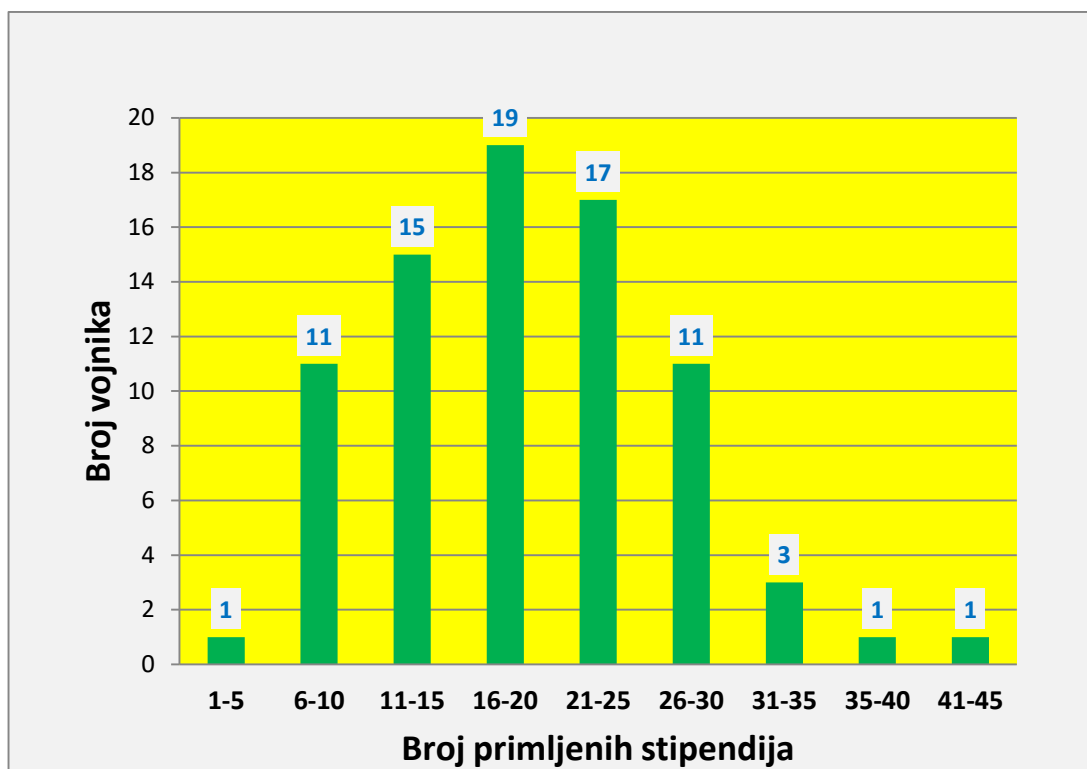
Broj stipendija	VII. legija	XI. legija	Ukupno
1-5	0	1	1
6-10	5	6	11
11-15	4	11	15
16-20	8	11	19
21-25	8	9	17
26-30	10	1	11
31-35	3	0	3
35-40	0	1	1
41-45	0	1	1
Ukupno N	38	41	79
Medijan C	21,5	16	18
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	6	5	6

Grafikon 4. Raspodjela broja stipendija za VII. legiju

Grafikon 5. Raspodjela broja stipendija za XI. legiju

Grafikon 6. Raspodjela broja stipendija za sve natpise

Broj primljenih stipendija sveukupno je poznat kod 79 sigurnih pripadnika VII. i XI. legije, među kojima je 38 pripadnika VII. te 41 pripadnik XI. legije. Izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 21,5 stipendiju, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika primilo između 14,5 i 27,5 stipendija. Vojnici XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su primili 16 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% vojnika primilo između 11 i 21 stipendije. Kao i kod izračuna doživljenih godina i ovdje je razlika u dobivenim centralnim vrijednostima uvjetovana značajno različitim proporcijama veterana u VII. legiji.⁹¹⁷

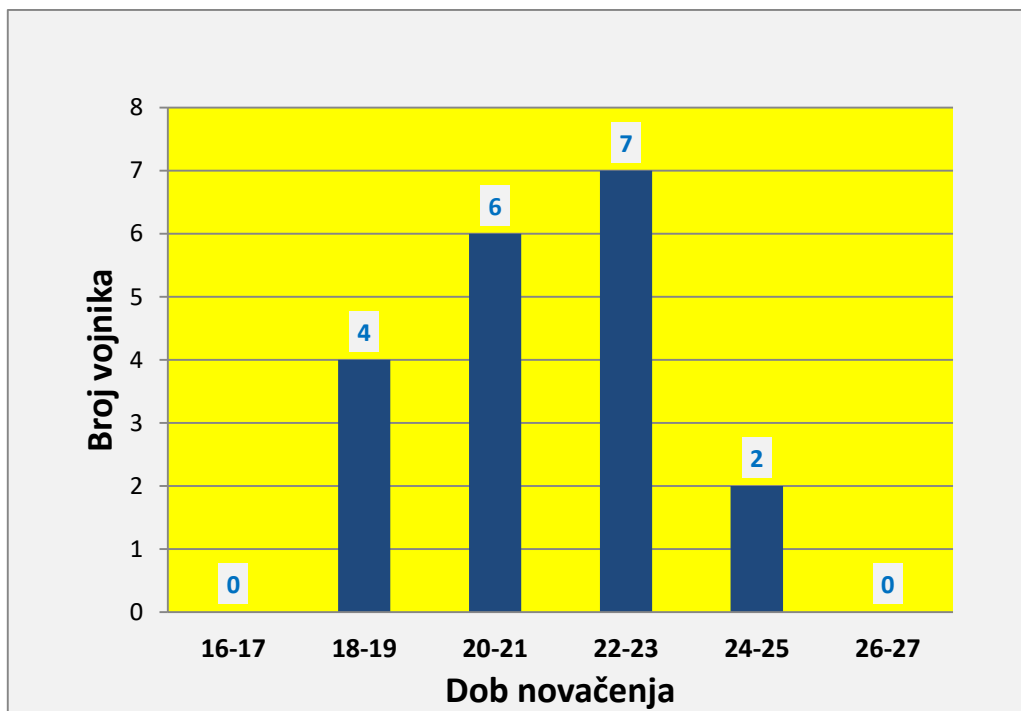
Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije, čiji su spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 18 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika primilo između 12 i 24 stipendije.⁹¹⁸

⁹¹⁷ VII. legija: $p=0,47$; XI. legija: $p=0,15$; $t=13,33$. Usp. B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 185.

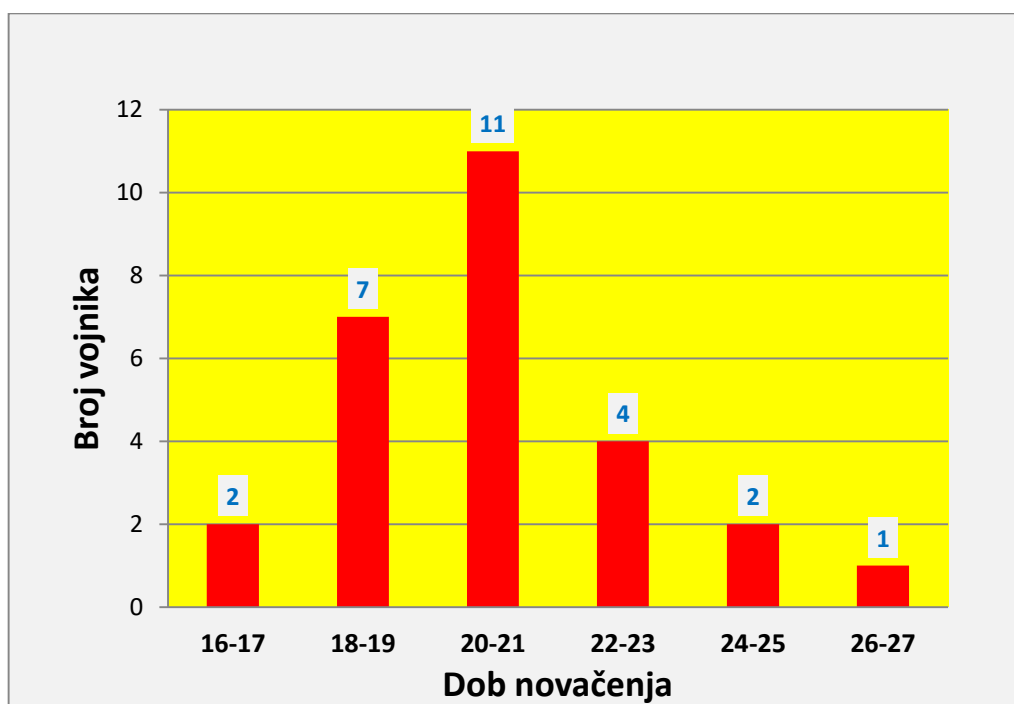
⁹¹⁸ Ovi statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječan broj primljenih stipendija svih vojnika VII. i XI. legije u Dalmaciji.

Tablica 6. Raspodjela po dobi novačenja vojnika VII. i XI. legije

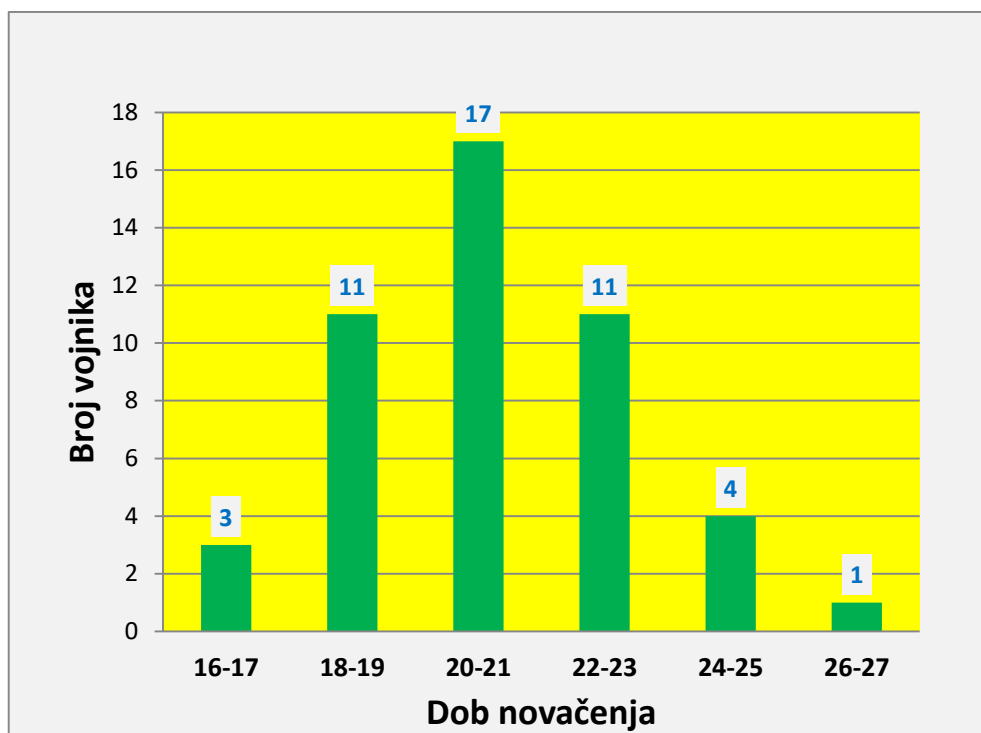
Dob	VII. legija	XI. legija	Ukupno
16-17	0	2	3
18-19	4	7	11
20-21	6	11	17
22-23	7	4	11
24-25	2	2	4
26-27	0	1	1
Ukupno N	19	27	46
Medijan C	21	20	20
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	1,5	2	1,5

Grafikon 7. Raspodjela po dobi novačenja za VII. legiju

Grafikon 8. Raspodjela po dobi novačenja za XI. legiju

Grafikon 9. Raspodjela po dobi novačenja za sve natpise

Podatak o dobi novačenja sveukupno je poznat kod 46 vojnika, 19 pripadnika VII. legije i 27 pripadnika XI. legije. Izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 21 godine života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 19,5 i 22,5 godine života. Vojnici XI. legije, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su novačeni u dobi od 20 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 2, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 18 i 22 godine života.

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između vojnika VII. i XI. legije u kontekstu raspodjele po dobi novačenja te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina. Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije, čiji su spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 20 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 18,5 i 21,5 godine života.⁹¹⁹

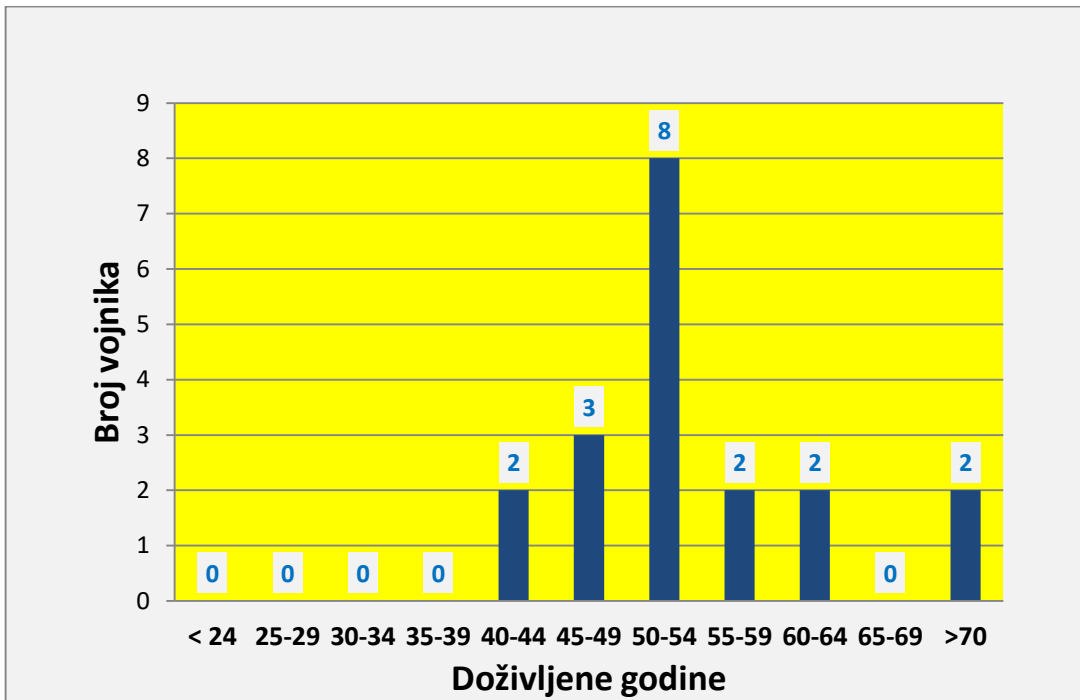
⁹¹⁹ Ovi statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječan broj primljenih stipendija svih vojnika VII. i XI. legije u Dalmaciji.

2.2.4.2. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima po položaju u legiji

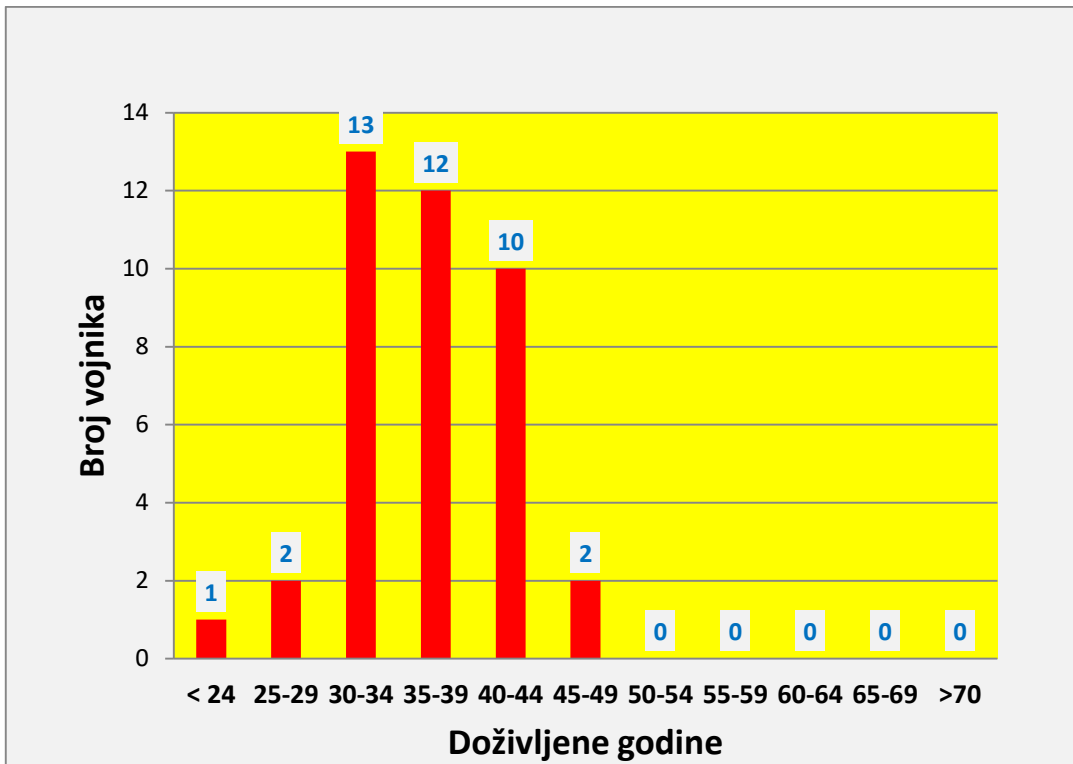
Iz tablice 3 vidljivo je da je sačuvano 69 nadgrobnih spomenika na kojima se jasno može odrediti položaj u vojsci, godine života i broj primljenih stipendija te će se iz podataka s tih nadgrobnih spomenika izvršiti analiza godina po položaju u vojsci.

Tablica 7. Raspodjela doživljenih godina po principu položaja u legijama

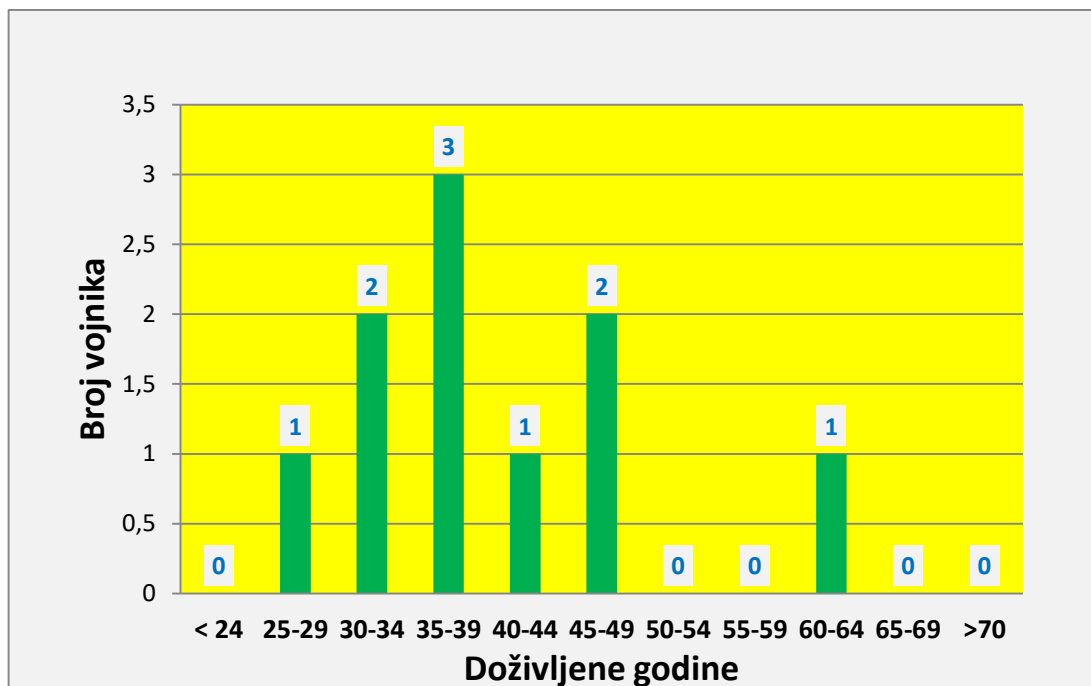
Doživljene godine	<i>veterani</i>	<i>milites</i>	<i>principales</i>	Svi aktivni vojnici
< 24	0	1	0	1
25-29	0	2	1	3
30-34	0	13	2	15
35-39	0	12	3	15
40-44	2	10	1	13
45-49	3	2	2	9
50-54	8	0	0	8
55-59	2	0	0	2
60-64	2	0	1	3
65-69	0	0	0	0
>70	2	0	0	2
Ukupno	19	40	10	50
N				
Medijan	50	35	37	35
C				
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	5,5	4,5	7,5	5

Grafikon 10. Raspodjela doživljenih godina za skupinu "veterani"

Grafikon 11. Raspodjela doživljenih godina za skupinu "milites"

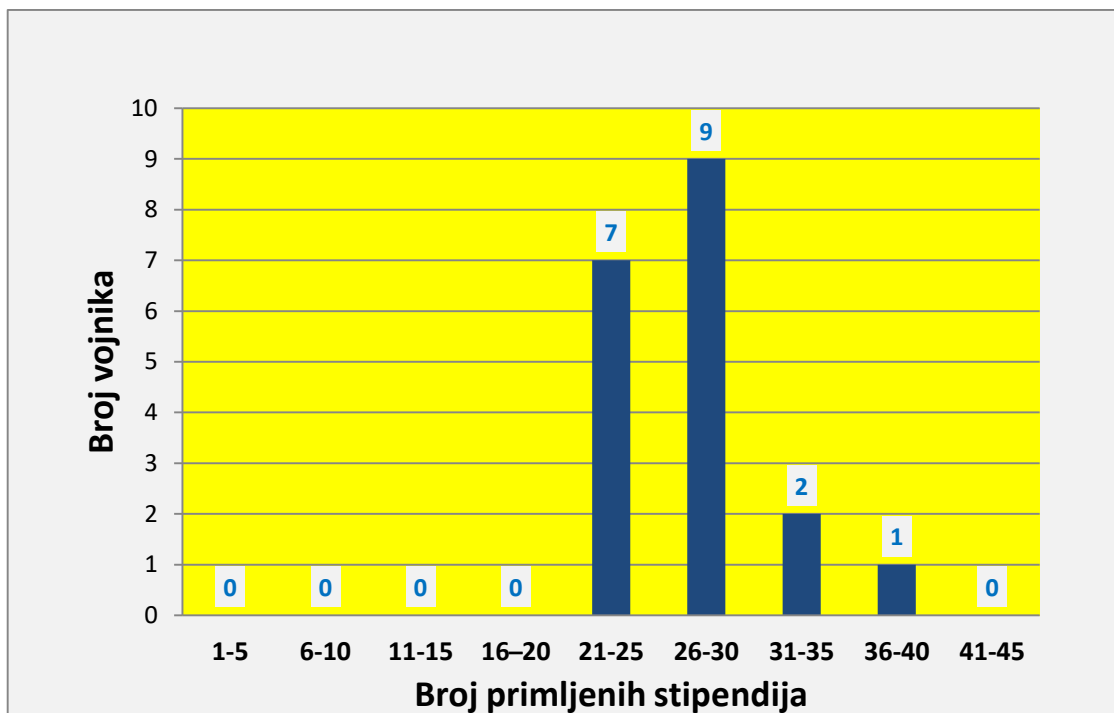
Grafikon 12. Raspodjela doživljenih godina za skupinu "principales"

Izračunom medijana može se zaključiti da su veterani, čiji su nadgrobnji spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 50 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5, što znači da je 50% veterana doživjelo između 44,5 i 55,5 godina. Obični vojnici (*milites*), čiji su nadgrobnji spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su živjeli 35 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 4,5, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 30,5 i 39,5 godina. Dočasnici (*principales*), čiji su nadgrobnji spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su živjeli 37 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 7,5, što znači da je 50% principala doživjelo između 29,5 i 44,5 godina.

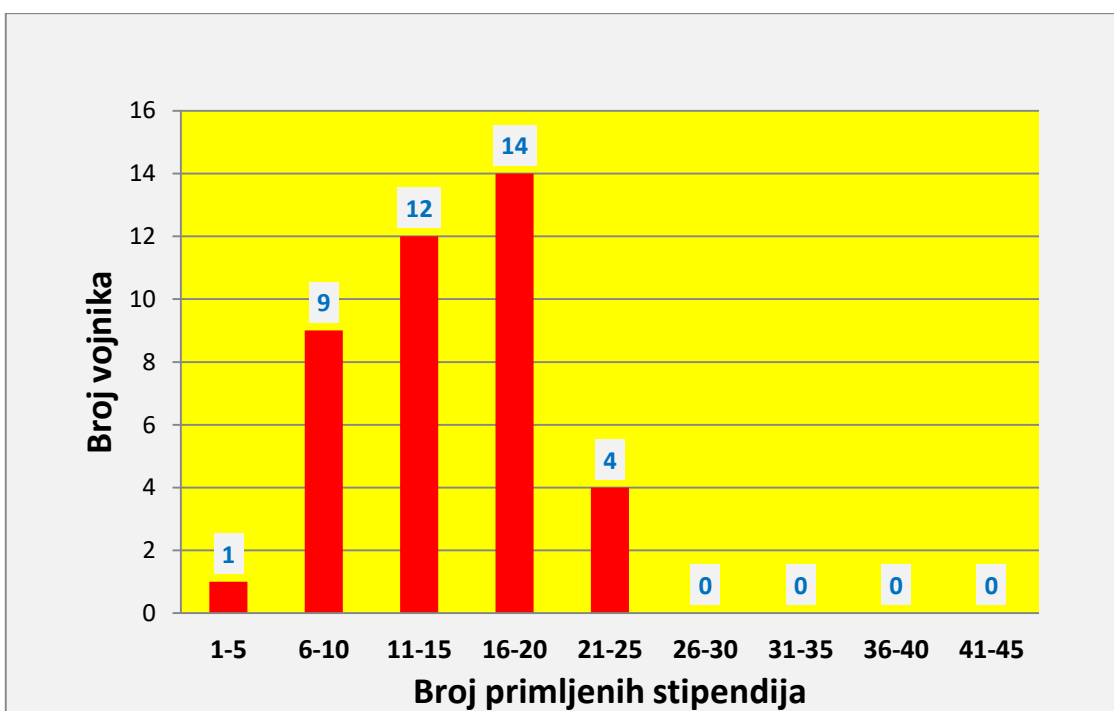
Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele doživljenih godina te se prikupljeni podaci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobnih spomenika aktivnih vojnika može se zaključiti da su aktivni vojnici, čiji su spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno doživjeli 35 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% aktivnih vojnika doživjelo između 30 i 40 godina života. Razlika između doživljenih godina veterana i aktivnih vojnika je logički velika te ju ne treba posebno testirati.

Tablica 8. Raspodjela broja primljenih stipendija po principu položaja u legijama

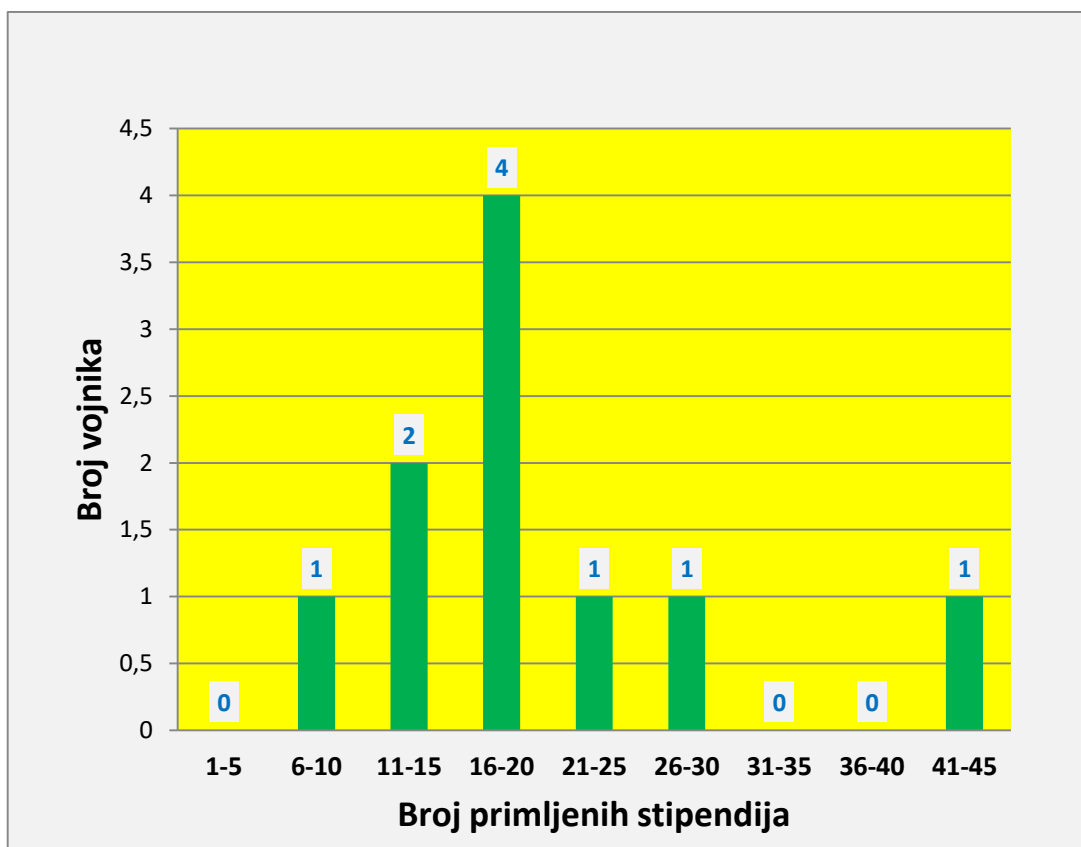
Broj primljenih stipendija	<i>veterani</i>	<i>milites</i>	<i>principales</i>	Svi aktivni vojnici
1-5	0	1	0	1
6-10	0	9	1	10
11-15	0	12	2	14
16-20	0	14	4	18
21-25	7	4	1	5
26-30	9	0	1	1
31-35	2	0	0	0
36-40	1	0	0	0
41-45	0	0	1	1
Ukupno N	19	40	10	50
Medijan C	28	14,5	17,5	15,5
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	2,5	3,5	4,5	3

Grafikon 13. Raspodjela primljenih stipendija za skupinu "veterani"

Grafikon 14. Raspodjela primljenih stipendija za skupinu "milites"

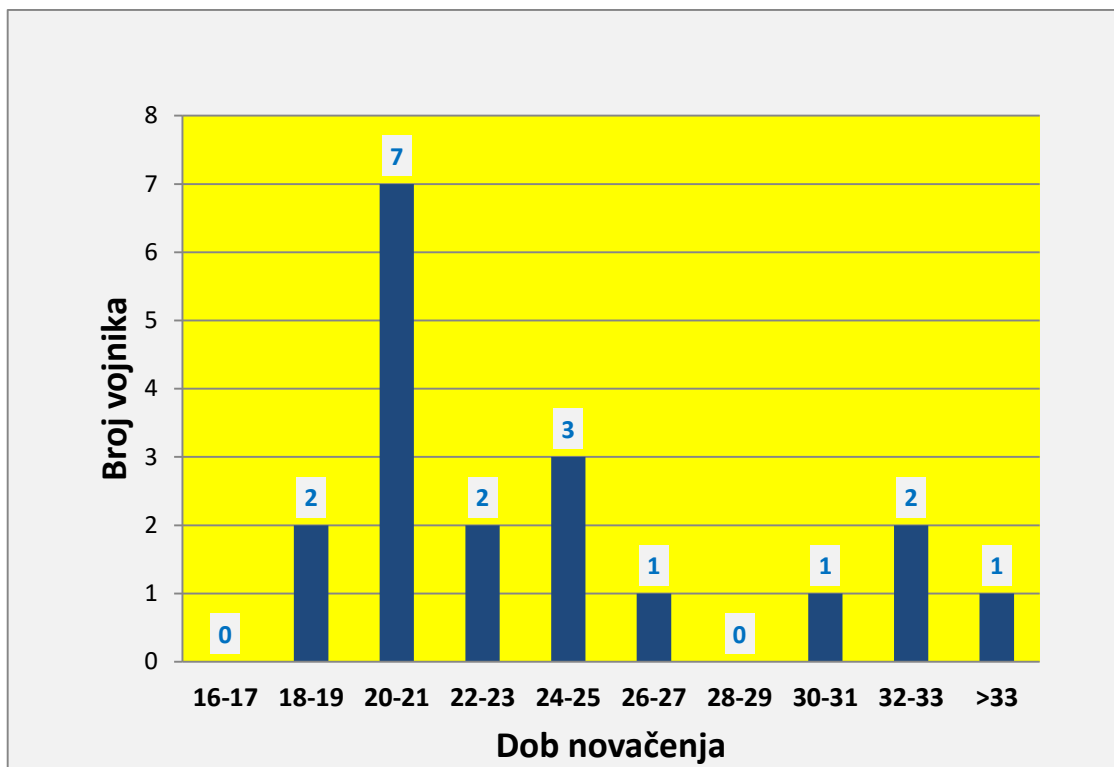
Grafikon 15. Raspodjela primljenih stipendija za skupinu "principales"

Izračunom medijana može se zaključiti da su veterani, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 28 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 2,5, što znači da je 50% veterana primilo između 25,5 i 30,5 stipendija. Obični vojnici (*milites*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su primili 14,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 3,5, što znači da je 50% vojnika primilo između 11 i 18 stipendija. Dočasnici (*principales*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su primili 17,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 4,5, što znači da je 50% principala primilo između 13 i 22 stipendije.

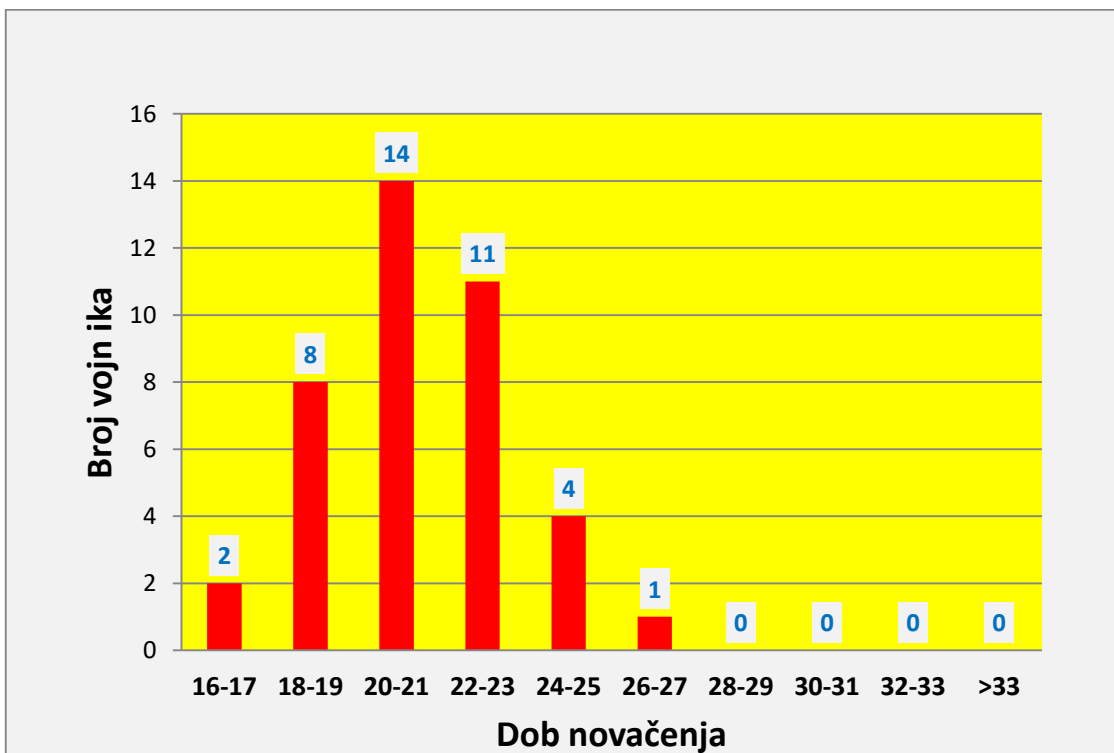
Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele broja primljenih stipendija te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). Izračunom medijana može se zaključiti da su aktivni vojnici, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 15,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 3, što znači da je 50% aktivnih vojnika primilo između 12,5 i 18,5 stipendija. Razlika između primljenih stipendija kod veterana i aktivnih vojnika je logički velika te ju ne treba testirati.

Tablica 9. Raspodjela dobi novačenja po principu položaja u legijama

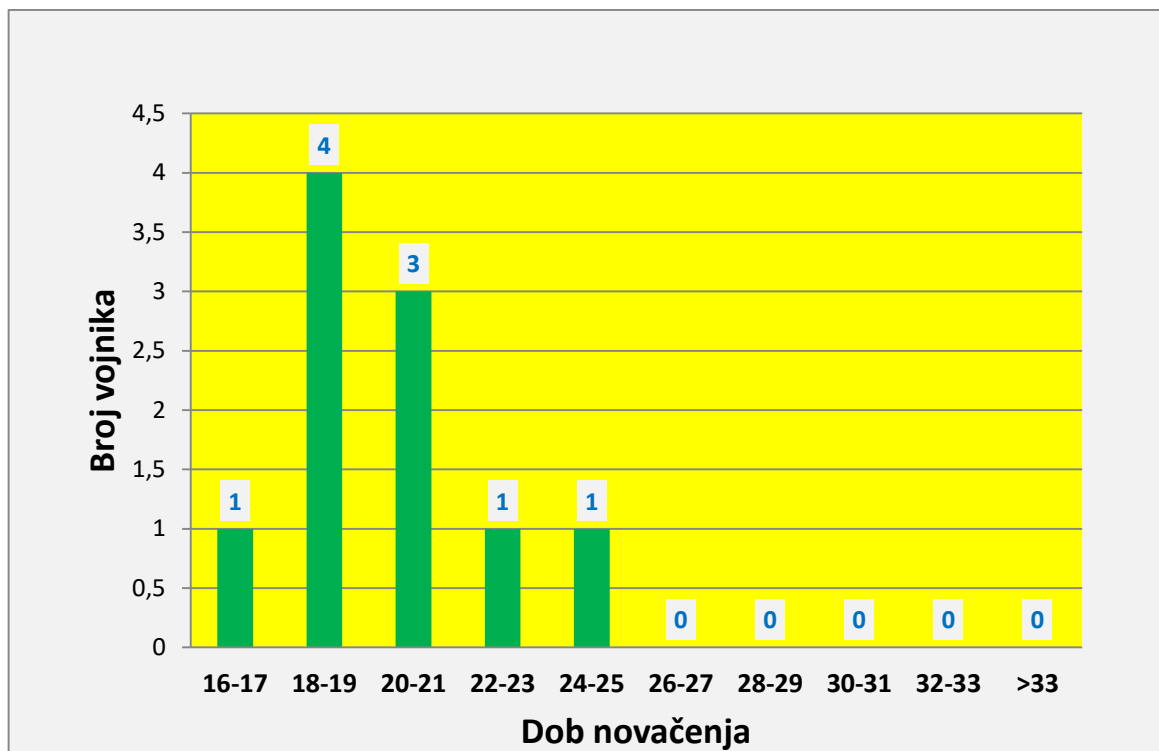
Broj primljenih stipendija	<i>veterani</i>	<i>milites</i>	<i>principales</i>	Svi aktivni vojnici
16-17	0	2	1	3
18-19	2	8	4	12
20-21	7	14	3	17
22-23	2	11	1	12
24-25	3	4	1	5
26-27	1	1	0	1
28-29	0	0	0	0
30-31	1	0	0	0
32-33	2	0	0	0
>33	1	0	0	0
Ukupno N	19	40	10	50
Medijan C	22	21	19,5	20
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	3,5	1,5	2	1,5

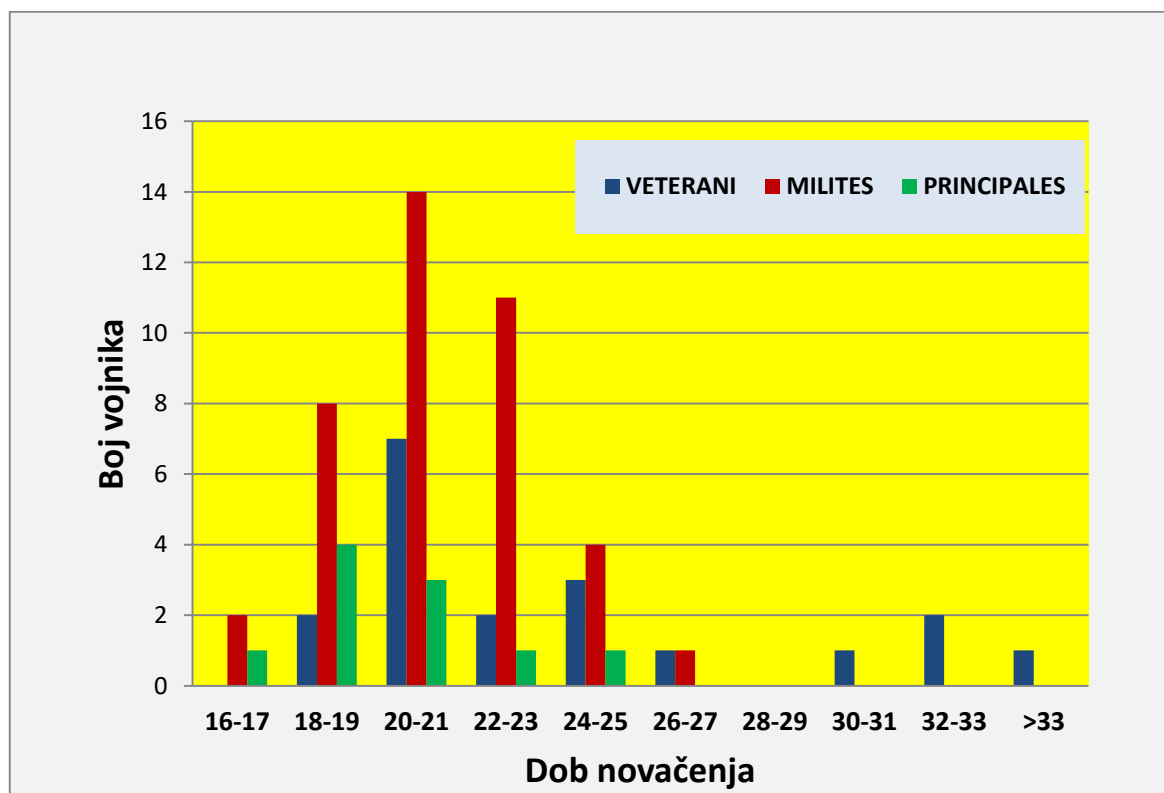
Grafikon 16. Raspodjela pretpostavljene dobi novačenja za skupinu "veterani"

Grafikon 17. Raspodjela dobi novačenja za skupinu "milites"

Grafikon 18. Raspodjela dobi novačenja za skupinu "principales"

Grafikon 19. Raspodjela dobi novačenja za sve skupine vojnika

Izračunom medijana može se zaključiti da su obični vojnici (*milites*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 21 godinu, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da ih je 50% novačeno u dobi između 19,5 i 22,5 godine života. Dočasnici (*principales*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su novačeni u dobi od 19,5 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 2, što znači da ih je 50% novačeno u dobi između 17,5 i 21,5 godine života.

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p>0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele dobi novačenja te se prikupljeni podaci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici).

Kao što je ranije napomenuto, kod aktivnih se vojnika izračunom razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija jasno može odrediti i dob novačenja. No kod veterana, navedena pak razlika nije jasan pokazatelj dobi novačenja jer neki su veterani bili umirovljeni i nisu više primali stipendije. Uvidom u grafikon 16 jasno je vidljiva dihotomija u raspodjeli pretpostavljene dobi novačenja za veterane.

Uvidom u tablicu 3 vidljivo je da nadgrobni spomenici veterana pod Kat. I., br. 17, 25, 110 i 114 ukazuju na podskupinu veterana koji su najduže živjeli te čija razlika između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija (30, 33, 32 i 55) jasno upućuje da se radi o veteranima koji su umirovljeni te koji više nisu primali stipendiju.

Uvidom u grafikon 19 vidljivo je da se kod većeg broja veterana (proporcija $p=0,79$, uz standardnu pogrešku proporcije $SD=0,09$)⁹²⁰ raspodjela po pretpostavljenoj dobi novačenja preklapa s raspodjelama po dobi novačenja legionara koji su do kraja života bili aktivni (skupine *milites* i *principales*).

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p>0,05$) između ove skupine veterana i skupine aktivnih vojnika u kontekstu raspodjele dobi novačenja što ukazuje da je veći dio veterana, čiji su nadgrobni spomenici očuvani, bio u aktivnoj vojnoj službi do kraja svog života.

⁹²⁰ B. Petz – V. Kolesarić – D. Ivanec 2012, 181.

2.2.5. Imenovanje legionara

Od sveukupno 207 izdvojenih natpisa sa spomenom rimskih legionara ili samih legija, njih 180 je nadgrobno-karaktara (Kat. I., br. 1-3, 5-75, 77-83, 85-89, 104-112, 114-129, 131, 133-146, 148-176, 179-193, 196-204, 206). Slijede natpisi javnoga karaktara, među kojima se posebno izdvaja skupina od 15 međaša (Kat. I., br. 90-97, 100-103, 177, 194, 195), no zabilježeni su i građevinski (Kat. I., br. 4, 98, 99, 178) te počasni natpisi (Kat. I., br. 113, 147). Posvetnih je natpisa zabilježeno razmjerno malo, svega pet primjera (Kat. I., br. 76, 84, 132, 205, 207), dok je u jednom slučaju ime vojnika XI. legije zabilježeno na okovu korica mača, prema čemu taj natpis spada u kategoriju *instrumenta* (Kat. I., br. 130).⁹²¹

Na natpisima se najčešće javlja tročlana imenska forma (*tria nomina*), no gotovo je jednako često i dvočlano imenovanje bez kognomena (*dua nomina*). Tročlana se forma javlja u sveukupno 99 primjera (Kat. I., br. 1, 10, 14, 16, 20, 22, 34, 35, 47, 55-60, 62, 66, 68, 69, 74, 75, 78-81, 90-93, 95, 96, 100-103, 108, 112, 114, 115, 123, 124, 128, 129, 133, 134, 136-138, 141-143, 145-159, 161-176, 183, 186, 188-191, 193-204, 207), dok je *dua nomina* zabilježena u 72 slučaja (Kat. I., br. 2, 3, 5, 7-9, 11-13, 15, 17-19, 21, 23, 24, 26-29, 31-33, 36-46, 48-51, 53, 54, 61, 63-65, 67, 76, 77, 86, 87, 94, 97, 104-107, 109-111, 113, 116, 119, 120, 122, 125-127, 130-132, 135, 160, 187).

Imenovanje je najčešće popraćeno filijacijom i navodom tribusa (Kat. I., br. 1-3, 7-9, 11-13, 15-21, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 37-51, 53-55, 58-62, 65,66, 73-75, 78, 79, 81, 86, 88, 104, 105, 108-110, 113, 115, 116, 120, 122-124, 127, 131, 136-138, 141-143, 147-150, 153-160, 163, 167-175, 181, 187, 188, 191, 197, 198, 201), no relativno se često susreće i imenovanje bez tih elemenata (Kat. I., br. 27, 33-35, 63, 64, 67, 68, 76, 90-97, 100-103, 112, 130, 132, 133, 145, 146, 161, 176, 194-196, 203, 205). Naravno, razlog izostavljanja filijacije i tribusa u mnogim je slučajevima ovisio i o karakteru natpisa, pa su kod svih međaša ti elementi u pravilu izostavljeni (Kat. I., br. 90-97, 100-103, 194, 195), a ista je situacija i s jedinim natpisom iz kategorije *instrumenta* (Kat. I., br. 130), dok je gotovo identično i s posvetnim natpisima, gdje navedeni elementi nisu prisutni u tri od pet poznatih primjera (Kat. I., br. 76,

⁹²¹ Imena legija javljaju se i na pečatiranim tegulama (usp. D. Tončinić 2009, 1450-1454), no one nisu uvrštene u katalog prvenstveno jer su rađene u velikim serijama, ali i zbog činjenice da se na njima ne javljaju imena vojnika. Imena nekolicine legionara zabilježena su i na dvije kacige pronađene u Burnumu (T. Šeparović – N. Uroda 2009, 34-37, kat. br. 33-34), no budući da na njima nije zabilježeno ime legije, oni su također izostavljeni iz rasprave.

132, 205).⁹²² Također valja primijetiti da je na nadgrobnim spomenicima izostavljanje filijacije i tribusa uzrokovano i činjenicom da imena vojnika nisu bila navedena na prvom mjestu (Kat. I., br. 35, 67, 196). Slijedom toga, kada natpise raščlanimo po njihovu karakteru, vidljivo je da su na nadgrobnim spomenicima legionara filijacija i tribus gotovo redoviti sadržajni elementi, koji su u potpunosti izostavljeni samo u 13 slučajeva (Kat. I., br. 27, 33, 34, 63, 64, 68, 112, 133, 145, 146, 161, 176, 203).

U nekim je slučajevima prisutna filijacija ali je izostavljen tribus (Kat. I., br. 10, 14, 31, 36, 56, 69, 77?, 106, 111, 114, 128, 166),⁹²³ dok se u svega tri primjera javlja tribus bez filijacije (Kat. I., br. 119, 134, 199).

2.2.6. Komemoratori

U sveukupno 87 slučajeva prisutan je i podatak o komemoratorima nadgrobnih spomenika (Kat. I., br. 2, 3, 11, 12, 18, 23-29, 31, 34-38, 41, 43, 45-51, 54, 58, 63, 65, 68, 70-74, 77-79, 104, 107, 109, 112, 113, 119, 120, 122, 123, 126-128, 134, 135, 141-143, 146-147, 149, 150, 152-159, 161, 163-167, 169, 171, 174, 175, 183, 185, 189, 191, 192, 196, 199, 200).⁹²⁴ Na jednom je natpisu primjetno da je na njemu bio naveden i podatak o komemoratoru, no njegovo se ime nije sačuvalo (Kat. I., br. 128). Također, na nekim se natpisima javljaju i dvojica komemoratora (Kat. I., br. 31, 63, 141, 143, 152, 167).

U nekoliko pak primjera ime komemoratora nije bilo navedeno, ali je zato naglašen njihov odnos s pokojnikom. U takvom se kontekstu najčešće spominje *heres* (Kat. I., br. 18, 24, 49, 51, 54, 58, 123, 149, 150, 153-158, 165, 191, 200),⁹²⁵ no u nekoliko je slučajeva komemorator naveden kao *frater* (Kat. I., br. 41, 46, 119, 122),⁹²⁶ dok se u jednom slučaju javlja i pokojnikova majka (Kat. I., br. 161).

⁹²² Zbog fragmentarnosti natpisa, u jednom slučaju nije sigurno je li imenovanje bilo popraćeno filijacijom i tribusom (Kat. I., br. 207).

⁹²³ U jednom je slučaju riječ o natpisu kojega je centurion VII. legije dao podići svome ocu, a budući da je imenu oca pridružen *tribus* i *domus*, očito nije bilo potrebe za ponavljanjem tih elemenata prilikom imenovanja sina, tako da se ime tog centuriona formalno javlja u *tria nomina* obliku bez filijacije i tribusa (Kat. I., br. 14).

⁹²⁴ Posebnu studiju o nadgrobnim komemoracijama kod vojne populacije donose: R. P. Saller – B. D. Shaw 1984, 139-145.

⁹²⁵ U dva je slučaja naveden i pluralni izraz – *heredes* (Kat. I., br. 18, 54).

⁹²⁶ Imenica *frater* se u ovom smislu može shvatiti dvoznačno, jer postoji mogućnost da se radi o pravoj braći, no češće je riječ o suborcima, odnosno „braći po oružju“ (usp. M. A. Speidel 2014, 322-323). Detaljnu analizu termina *frater* u vojnom kontekstu donosi J. Keparťová 1986.

Katkada su i sami vojnici komemorirali druge osobe, pa su tako osim sebi samima, spomenike podizali i pripadnicima svoje obitelji ili suborcima (Kat. I., br. 9, 12, 14, 16, 22, 55, 56, 59, 62-64, 67, 69, 73, 75, 133, 137, 138, 140, 141, 145, 197).

Po pitanju odnosa pokojnih vojnika i njihovih komemoratora, najčešće je riječ o nasljednicima (Kat. I., 18, 24, 28, 45, 49, 51, 54, 58, 77, 79, 123, 127, 149, 150, 152-158, 165, 167, 175, 189, 191, 200), no često su navedeni i oslobođenici (Kat. I., br. 2, 3, 11, 25, 27, 28, 34, 43, 48, 63, 68, 70, 73, 78, 79, 107, 120, 141, 143, 147, 166). Kao što je već rečeno, u jednom je slučaju majka komemorirala svog sina (Kat. I., br. 161), a isto je u jednom primjeru učinio i otac (Kat. I., br. 126), dok su u tri navrata vojnike komemorirali njihova djeca (Kat. I., br. 31, 104, 113, 146).⁹²⁷ Također, na osnovi istog gentilicija, u dva je navrata jasno da su pokojnicima spomenik podigli pripadnici njihove obitelji, no ne može se sa sigurnošću reći je li riječ o braći, sinovima ili očevima (Kat. I., br. 142, 199). Na natpisima se u svojstvu komemoratora razmjerno rijetko spominju i žene (Kat. I., br. 36, 71, 74, 143, 112), a među njima je u četiri slučaja jasno da je riječ o supružnicama pokojnika (Kat. I., br. 36, 71, 74, 143),⁹²⁸ dok u jednom primjeru nije jasan odnos između pokojnika i komemoratorice.

Kod komemoratora se relativno često susreće i termin *frater* (Kat. I., br. 38, 41, 46, 77, 119, 122, 125, 134, 159, 169, 171, 185, 192, 196), no samo se u četiri slučaja može zaključiti da je riječ o pravoj braći, budući da ti komemoratori nose ista gentilna imena kao i pokojnici (Kat. I., br. 38, 134, 159, 169), dok je u ostalim slučajevima najvjerojatnije riječ o suborcima.⁹²⁹ Na osnovi navedenog položaja u vojsci, u četiri je slučaja jasno naznačeno da su komemoratori bili suborci pokojnika (Kat. I., br. 12, 164, 169, 183), a jedan od njih pokojnika je referirao upravo imenicom *frater* (Kat. I., br. 169). Među tim primjerima posebno se izdvaja natpis kojim veteran VII. legije komemorira svog suborca (Kat. I., br. 12), koji mu je ujedno bio i ujak (*avunculus*).⁹³⁰

⁹²⁷ U tri je navrata riječ o sinovima (Kat. I., br. 104, 113, 146), dok je u jednom riječ o kćeri i sinu (Kat. I., br. 31).

⁹²⁸ Na tri je natpisa (Kat. I., br. 36, 71, 74) riječ o ženama veterana koji su časnim otpustom stekli privilegiju valjanog braka. U jednom je pak slučaju riječ o ženi (*uxor*) isluženog centuriona koji se očito umirovio te pridružio civilnom životu u glavnom gradu provincije (Kat. I., br. 143). O braku rimskih vojnika: B. Campbell 1978; S. E. Phang 2001.

⁹²⁹ O tome detaljno: J. Kepartová 1986.

⁹³⁰ Termin *avunculus* može se odnositi na majčina brata, ali i na muža majčine sestre (što bi odgovaralo našem terminu „tetak“; usp. P. G. W. Glare 1968, 221).

Zbog manjka podataka, u nekoliko slučajeva nije poznat odnos pokojnika i komemoratora (Kat. I., br. 23, 29, 109, 112, 163, 174).

2.2.7. Nadgrobne formulacije

Nadgrobne formulacije s natpisa rimskih legionara tipične su za period 1. stoljeća. Najčešća formulacija je svakako H.S.E. (*hic situs est*),⁹³¹ koja je prisutna na sveukupno 68 primjera (Kat. I., br. 10, 11-13, 15, 17-20, 22-24, 28, 30-33, 36-54, 58-61, 67, 74, 77, 78, 104, 109, 112, 116, 117, 119, 120, 122-125, 127-129, 131, 136, 144, 158, 160, 167, 192, 196, 198, 201). Među navedenim primjerima u pet je slučajeva riječ o pluralnoj formulaciji H.S.S. (*hic siti sunt*; Kat. I., br. 12, 59, 112, 125, 196), s tim da je na jednom natpisu, gdje su komemorirana dvojica pokojnika, greškom navedena formulacija u jednini (Kat. I., br. 117).

Često se susreće i formulacija T.F.I. (*testamento fieri iussit*),⁹³² koja je zabilježena u 37 primjera (Kat. I., br. 10, 13, 15, 19, 28, 29, 33, 42, 45, 47, 50, 56-58, 61, 66, 78, 79, 127, 137, 141, 143, 144, 152, 153, 156, 157, 166, 167, 170, 174, 175, 182, 197, 199, 200, 203). Relativno je česta i formulacija F.C. (*faciendum curavit*), koja se najčešće javlja u inačici H.F.C. (*heres faciendum curavit*; Kat. I., br. 143, 149, 150, 152-158, 175, 191), no katkada se u kontekstu komemoratora javljaju sinovi (Kat. I., br. 146), braća ili suborci (Kat. I., br. 159, 169) te oslobođenici samih pokojnika (Kat. I., br. 166), dok u jednom slučaju nije naveden odnos pokojnika i komemoratora, već se javljaju samo sigle F.C. (Kat. I., br. 163).

Formulacija *heres posuit* ili *heredes posuerunt*, koja je često navedena sigloma H.P. prisutna je na 12 natpisa (Kat. I., br. 18, 24, 28, 45, 49, 51, 54, 58, 77, 123, 165, 167), dok se formulacija H.M.H.N.S. (*hoc monumentum heredem non sequetur*) javlja u 4 primjera (Kat. I., br. 14, 59, 80, 197).⁹³³ Označavanje grobišne parcele zabilježeno je u 13 slučajeva (Kat. I., br. 3, 13, 14, 58, 60, 63, 64, 68, 137, 141, 142, 144, 197), s tim da je u dva slučaja navedena samo širina (Kat. I., 141, 142), a jednom samo dužina grobišne parcele (Kat. I., br. 144).

Na nekoliko se natpisa javlja i konstrukcija *vivus fecit* (Kat. I., br. 9, 16, 59, 62, 64, 68, 69, 75, 126, 138),⁹³⁴ dok se posveta Manima, navedena u punom (*Manibus*) ili lagano skraćenom

⁹³¹ Karakteristična je za period 1. stoljeća: G. Alföldy 1969, 28.

⁹³² Tipična za period ranog principata: G. Alföldy 1969, 28.

⁹³³ Ta se formulacija javlja na natpisima ranog principata: G. Alföldy 1969, 30.

⁹³⁴ Formulacija *vivus fecit* karakteristična je za period ranog principata (G. Alföldy 1969, 28).

obliku (*Dis Ma*),⁹³⁵ javlja u svega dva primjera (Kat. I., br. 168, 172). Na četiri je natpisa prisutna i konstrukcija *bene merens* (Kat. I., br. 68, 74, 133, 138).⁹³⁶

⁹³⁵ U takvom obliku, formulacija je tipična za 2. polovicu 1. stoljeća (G. Alföldy 1969, 28).

⁹³⁶ Riječ je o formulaciji kojom se označavaju moralne odlike pokojnika, a češće se javlja u kasnijim periodima (G. Alföldy 1969, 29).

2.3. Dodatak I. Strateška uloga naseljavanja veterana u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća

O fenomenu zbrinjavanja islužjenih legionara bilo je mnogo govora u stručnoj literaturi, a među brojnim raspravama po tom pitanju posebno se izdvaja rad L. Keppiea u kojemu je detaljno obrađena tematika naseljavanja veterana na području Italije od 47. do 14. godine prije Krista,⁹³⁷ a isti je autor napisao i čitav niz ostalih zahvalnih studija glede veteranske populacije rimskoga svijeta.⁹³⁸ U isto se vrijeme pojavila i vrlo važna studija J. C. Manna, kojom je obrađena tematika regrutiranja legionara te naseljavanja veterana tijekom principata.⁹³⁹ Budući da je na području Dalmacije posvjedočen izniman broj epigrafskih svjedočanstava o naseljavanju legijskih veterana, oba su se autora u svojim radovima dotakli i naših krajeva, među kojima je posebno izdvojen slučaj naseljavanja veterana na području Ljubuškog polja (*pagus Scunasticus*).⁹⁴⁰

No da bi tematika legijskih veterana na području Dalmacije dobila zaokruženu studiju, pobrinuo se sveprisutni Géza Alföldy,⁹⁴¹ ali i J. J. Wilkes koji je tematici veterana posvetio zasebno poglavlje unutar svoje monografije o Dalmaciji.⁹⁴² O naseljavanju legijskih veterana na području balkanskih provincija detaljno je pisala i S. Ferjančić,⁹⁴³ koja se u suradnji s O. Pelcer-Vujačić posebno dotakla i naseljavanja veterana na području Ilirika u doba Tiberija,⁹⁴⁴ dok su o veteranima s područja Ljubuškog polja nedavno pisali M. Glavičić i Ž. Pandža.⁹⁴⁵

Navedeni su autori detaljno obradili tematiku naseljavanja veterana, tako da nema posebne potrebe za analizom temeljnih vrela po pitanju procesa naseljavanja legijskih veterana tijekom principata, kao što je i nepotrebno ponavljati osnovne spoznaje o naseljavanju veterana na području Dalmacije, no postoje neke zanimljive činjenice koje se mogu iščitati iz prostorne analize smještaja veterana te posebice kroz statističku analizu godina navedenih na njihovom nadgrobniim spomenicima.

⁹³⁷ L. Keppie 1983.

⁹³⁸ Usp. L. Keppie 2000, 233-316.

⁹³⁹ J. C. Mann 1983.

⁹⁴⁰ J. C. Mann 1983, 30-31; L. Keppie 2000, 54-55

⁹⁴¹ G. Alföldy 1964a (ažurirani reprint u: G. Alföldy 1987, 298-312).

⁹⁴² J. J. Wilkes 1969, 107-115. Usp. i novije: J. J. Wilkes 2000, 328-332.

⁹⁴³ S. Ferjančić 2002.

⁹⁴⁴ S. Ferjančić – O. Pelcer-Vujačić 2017.

⁹⁴⁵ M. Glavičić – Ž. Pandža 2017.

Naime, najveća koncentracija natpisa legijskih veterana, izuzev primorskih kolonija,⁹⁴⁶ zabilježena je na iznimnim strateškim točkama koje su odreda štatile ulaze prema primorskim kolonijama. U zaleđu Narone to je bio *pagus Scunasticus*, gdje je još Tiberije dao naseliti veterane VII. i XV. legije.⁹⁴⁷ Po pitanju Salone, u prvom redu valja naglasiti *Aequum*, mjesto na kojem se nalazio jedan od glavnih prijelaza preko rijeke Cetine te koji je stajao na jednom od prirodnih ulaza prema teritoriju Salone.⁹⁴⁸ U tom kontekstu valja svakako spomenuti i veteransko naselje *Siculi*, smješteno na trasi ceste od Skardone do Salone,⁹⁴⁹ koje je štitilo ulaz prema glavnom gradu provincije iz smjera zapada.⁹⁵⁰ Po pitanju Liburnije, prvenstveno kolonije Jader, takvu je ulogu po svemu sudeći imao Roški slap, s obzirom na to da se na mjestu njegove sedrene barijere nalazi glavni prijelaz preko srednjeg toka rijeke Krke.⁹⁵¹

Na svim navedenim mjestima prisutna je značajnija zastupljenost veteranskih natpisa. Neka od tih mjesta čak su i izravno spomenuta u izvorima (Plin. *HN* 3.142: *Siculi, in quem locum Divus Claudius veteranos misit*),⁹⁵² druga su navedena u epigrafskim vrelima (ILJug 113,

⁹⁴⁶ *Salona*: Kat. I., br. 2, 31-34, 58-62, 64, 69, 71, 104, 107, 135, 197; *Narona*: Kat. I., br. 6, 11, 12, 56; *Iader*: Kat. I., br. 3, 13, 114. U sličnom se kontekstu može promatrati i natpis veterana iz Aserije (Kat. I., br. 15). S druge strane, natpis legijskog veterana iz Fulfina (Kat. I., br. 203) možda ukazuje na to da je u jednom trenutku došlo do planskog naseljavanja veterana na području Omišlja. Naime, na natpisu o kaptiraju novih izvora te spajanja flavijskog Fulfina na akvedukt *Aqua Flavia Augusta* zabilježeno je da je to svojim novcem financirao *L. Sestius Dexter, veteranus cohortis III praetoriae* (D. Rendić-Miočević 1974). Uz to, novija arheološka istraživanja potvrdila su postojanje planski uređenog naselja u uvali Sepen kraj Omišlja (M. Čaušević-Bully – I. Valent 2015), koje je vrlo vjerojatno osnovano upravo u Vespazijanovo doba. S obzirom na sve navedeno, smatram da je realno pomišljati da je tijekom Vespazijanova principata došlo do planskog naseljavanja veterana na području Fulfina. Za naseljavanje veterana u Vespazijanovo doba usp. L. Keppie 2000, 277-290.

⁹⁴⁷ *Veterani pagi Scunastici* (ILJug 113, 114): Kat. I., br. 9, 10, 16-26, 146. Dva natpisa veterana pronađena su i na području Imotskog polja (Kat. I., br. 112, 144), gdje je još u Tiberijevo doba došlo do određene građevinske aktivnosti, o čemu svjedoči natpis iz 26./27. godine (CIL 3, 8512). Vrlo je vjerojatno da su veterani nadzirali magistralnu cestu koja je povezivala Salonu i Naronu, a njihovu su ulogu u kasnijim periodima preuzeli konzularni beneficijariji smješteni u obližnjem Runoviću (*municipium Novae*: I. Glavaš 2016a, 24-27).

⁹⁴⁸ *Aequum*: Kat. I., br. 55, 78, 79, 145. U istom se kontekstu može shvatiti i prisutnost veterana VII. legije u Dugopolju (Kat. I., br. 37), s obzirom na to da se na tom mjestu račvaju putevi prema Ekvumu i Tiluriju. Njima se mogu pripisati i dva natpisa veterana s područja Tilurija (Kat. I., br. 8, 42) koji su se očito naselili u neposrednom arealu legijskog tabora.

⁹⁴⁹ Za tu cestu usp.: Ž. Miletić 1992; Ž. Miletić 1993, 140-146.

⁹⁵⁰ Natpisi veterana iz Sikula: Kat. I., br. 36, 74, 136-138.

⁹⁵¹ Natpisi veterana s Roškog slapa: Kat. I., br. 110, 120, 193. U istom se kontekstu može promatrati i natpis veterana iz Mratova (Kat. I., br. 127), s obzirom na to da se nedaleko od Mratova nalaze prijelazi preko Krke kod Daljenskog buka i Mostina (usp. N. Cesarik 2018b, 13-16). Jedan natpis veterana XI. legije pronađen je i na području Knina (Kat. I., br. 167), čiju stratešku važnost ne treba posebno naglašavati, s obzirom na to da Kninsko polje čini prirodno raskrižje između nekoliko različitih geografskih cjelina, a između ostalog, tamo se nalazila i važna legijska ispostava koja je čuvala ulaz na područje legijskih livada (*prata legionis*, usp. N. Cesarik 2017a, 363-364, 368-369).

⁹⁵² Usp. i natpis CIL 3, 2028 = 8753 iz Salone. Riječ je o natpisu kojega su u čast primipilara i prefekta tabora V. legije Makedonike podigli *veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo legato Augusti et missi sunt Q. Futio Lusio Saturnino M. Seio Varano consulibus*. Na osnovi konzulskog para, vrijeme otpuštanja veterana datira u drugu polovicu 41. godine (A. E. Cooley 2012, 460; usp. AE 1978, 137 = AE 1984, 228 = TPSulp 70; AE 1991, 438), što otvara mogućnost povezivanja s Plinijevim navodom o Klaudijevom naseljavanju veterana u Sikulima

114: *veterani pagi Scunastici quibus colonia Naronitana agros dedit*), dok je u slučaju Ekvuma izvjesno da je došlo do dedukcije veterana u Klaudijevo ili Neronovo doba,⁹⁵³ na čijem su se području veterani najvjerojatnije naseljavali i prije samog osnivanja kolonije.⁹⁵⁴ Dakle, vidljivo je da je praksa smještaja veterana – između ostalog – imala i značajan strateški karakter, jer čini se da je njihova primarna zadaća bila kontrolirati ulaze prema područjima rimskih kolonija, tako da su veteranska odjeljenja, skupa s legijskim i pomoćnim taborima, činila kompleksne sustave zaštite pristupa priobalnim kolonijama. Zbog toga se čini da veterani nisu nužno bili umirovljenici u pravom smislu riječi, odnosno časno otpušteni vojnici koji više nisu bili obvezni služiti svojim nadređenima. Svakako je bilo i onih koji stjecanjem veteranskog statusa više nisu htjeli ili mogli služiti caru, pa su sreću potražili u civilnim naseljima gdje su pronašli mir i konačno počivalište. No očito je da je bilo i onih koji su svojevrijedno ili po naređenju i dalje služili svojim nadređenim te su i dalje primali plaću.⁹⁵⁵ Sudeći prema epigrafskoj građi, čini se da su potonji čak bili u većini, stoga se s pravom može govoriti o slučaju „aktivnih veterana“.

Teško je reći koji je glavni razlog zadržavanja veterana pod stijegom, odnosno teško je reći jesu li neki od veterana bili prisiljeni služiti vojsci na neodređeni period ili je to katkada bila i želja samih legionara, jer produžetak službe značio je i sigurnu plaću, a vjerojatno i neke druge privilegije. Može se čak pomišljati i na slučaj „institucionalizacije“, odnosno stapanja osobe s institucijom kojoj pripada, gdje je moguće da neki od veterana jednostavno nisu vidjeli smisla u umirovljenju. Vojska je mnogim pojedincima bila sve što su u životu poznavali te sve čemu su ikada pripadali, a u toj su instituciji i krvavo izgradili svoj identitet te stekli i određeni autoritet unutar svoje društvene skupine. S obzirom na to, sasvim je moguće da je bilo i slučajeva u kojima isluženi vojnici, nakon 25 godina staža, jednostavno nisu bili sposobni obrađivati zemlju ili se pridružiti civilnom životu, s pokušajem uklapanja u sredinu koja im je po svim mjerilima bila apsolutna nepoznanica.

(usp. G. Alföldy 1964a, 177-179; J. J. Wilkes 1969, 114). No postoji i mogućnost da su navedeni veterani bili naseljeni negdje drugdje te da su posredstvom drugih osoba (*curam gerentibus*) dali podići spomenik svom bivšem zapovjedniku koji se priključio municipalnom životu glavnog grada Dalmacije (usp. ovdje: poglavlje 2.4).

⁹⁵³ A. Betz 1939, 13-14. Usp. i D. Demicheli 2016, 163-164.

⁹⁵⁴ D. Tončinić – D. Demicheli 2008, 354.

⁹⁵⁵ Na značajnom broju natpisa potvrđeno je služenje duže od predviđenih 25 godina (Kat. I., br. 16-20, 23-25, 32, 56, 58, 110, 146). Za predviđeni rok legionarske službe, usp. L. Keppie 2000, 239-247.

No koji god tomu bili razlozi, vidljivo je da je država imala koristi od takvih vojnika te ih je iz određenih razloga i dalje držala na plaći. Oni su vjerojatno dobili poneke privilegije, ali su i dalje morali redovno izvršavati određene zadaće jer u protivnom sigurno ne bi bili plaćeni. Kao jedna od mogućnosti zašto ih je država plaćala i nakon stjecanja veteranskog statusa, nameće se jednostavna činjenica da su ti vojnici bili dobro upoznati s raznim oblicima provincijskog upravnog protokola, ali su i dobro poznavali teren te su zasigurno upoznali i lokalne ljude, kao i njihove običaje zbog čega im je – za razliku od golobradih mladića pridošlih iz raznih krajeva Carstva – vjerojatno bilo mnogo lakše ispunjavati određene vrste zadaća.

Osim što prostorni obrazac smještaja veterana jasno ukazuje da su neki od njih i dalje imali važnu ulogu u cjelokupnom funkcioniranju dalmatinskog garnizona, na zaključak o postojanju „aktivnih veterana“ prvenstveno upućuje statistička analiza. Naime, ona nesumnjivo pokazuje kako nema odstupanja u distribuciji brojevnih vrijednosti razlike između doživljenih godina i primljenih stipendija kod značajne većine veterana i skupine aktivnih vojnika. I to ne naglašavam samo zato što postoji niz primjera u kojima razlika između godina života i primljenih stipendija kod veterana odgovara prosječnoj dobi novačenja kod aktivnih vojnika,⁹⁵⁶ već zbog toga što tako pokazuje egzaktna i detaljna statistička analiza, korištenjem Mann-Whitneyevog U-testa.⁹⁵⁷ Zbog toga se stvarno može zaključiti da je dobar dio veterana, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na tlu Dalmacije, preminuo tijekom vojne službe te su oni – baš kao i aktivni vojnici – služili pod stiježom sve do kraja života.⁹⁵⁸

Kao moguće objašnjenje tog fenomena prvenstveno se nameću vrijeme i prostor. Naime, riječ je o najranijim periodima principata u kojima, po svemu sudeći, sustav zbrinjavanja veterana još uvijek nije bio konačno definiran. Isto tako, valja naglasiti i da je riječ o nepograničnom području koje je postupno ostalo bez cjelokupnog legijskog garnizona. S obzirom na to, čini se sasvim mogućim da je dugo zadržavanje veterana pod stiježom, u konačnici bio i sastavni dio postupnog procesa demilitarizacije Dalmacije.

⁹⁵⁶ Postoji niz veterana u čijim slučajevima razlika između doživljenih godina i primljenih stipendija apsolutno odgovara prosječnoj razlici aktivnih vojnika (Kat. I., br. 20, 24, 37, 42, 56, 58, 104, 120, 146, 167).

⁹⁵⁷ Usp. ovdje: poglavlje 2.2.4.2.

⁹⁵⁸ Na osnovi velike razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija (30, 33, 32 i 55), u četiri je slučaja jasno da su se neki od veterana povukli iz službe i više nisu primali plaću (Kat. I., br. 17, 25, 110 i 114) te su očito proživjeli i određeni broj pravih umirovljeničkih godina.

Tablica 10. Popis legijskih veterana na čijim su se nadgrobnim spomenicima sačuvali podatci o godinama života i/ili broju primljenih stipendija

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)	Nalazište
12.	VII	<i>veteranus</i>	60	-	-	Narona
15.	VII	<i>veteranus</i>	50	25	25	Asseria
16.	VII	<i>veteranus</i>	-	33	-	Pagus Scunasticus
17.	VII	<i>veteranus</i>	60	30	30	Pagus Scunasticus
18.	VII	<i>veteranus</i>	50	27	23	Pagus Scunasticus
19.	VII	<i>veteranus</i>	50	26	24	Pagus Scunasticus
20.	VII	<i>veteranus</i>	50	28	22	Pagus Scunasticus
23.	VII	<i>veteranus</i>	55	28	27	Pagus Scunasticus
24.	VII	<i>veteranus</i>	50	29	21	Pagus Scunasticus
25.	VII	<i>veteranus</i>	62	29	33	Pagus Scunasticus
32.	VII	<i>veteranus</i>	56	32	24	Salona
33.	VII	<i>veteranus</i>	55	-	-	Salona
37.	VII	<i>veteranus</i>	45	25	20	Dugopolje
42.	VII	<i>veteranus</i>	44	25	19	Tilurium
56.	VII	<i>veteranus</i>	50	30	20	Narona
58.	VII C.P.F.	<i>veteranus</i>	53	33	20	Salona
60.	VII C.P.F.	<i>veteranus</i>	55	-	-	Salona
104.	XI	<i>veteranus</i>	45	25	20	Salona
110.	XI	<i>veteranus</i>	70	38	32	Roški slap

Kat. br.	Legija	Položaj	Ann	Stip	Razlika (Ann - stip)	Nalazište
114.	XI	<i>veteranus</i>	80	25	55	Iader
120.	XI	<i>veteranus</i>	44	25	19	Roški slap
146.	XI C.P.F.	<i>veteranus</i>	50	30	20	Pagus Scunasticus
167.	XI C.P.F.	<i>veteranus</i>	45	24	21	Knin
193.	III Mac.	<i>veteranus</i>	40	-	-	Roški slap

2.3.1. Značenje izraza *missicius*

Zbog gore navedenih zaključaka moguće je iznijeti i prijedlog za objašnjenje pojma *missicius*. Naime, u literaturi se uvriježilo mišljenje da je termin *missicus* zapravo sinonim za termin *veteranus*,⁹⁵⁹ ali s obzirom da se na natpisima javlja i kombinacija tih termina (*veteranus missicus*) ili pak termini poput *miles missicius veteranus* te *miles missicius*, pojavile su se i različite teorije koje su pokušale objasniti taj izraz.⁹⁶⁰ No na osnovi analize natpisa veterana na području Dalmacije smatram da je poprilično sigurno da – barem u nekim slučajevima – te izraze valja odvojiti, jer činjenica da je vojnik postao veteran ne mora nužno značiti i da je bio otpušten u pravom smislu riječi (*missum facere*).⁹⁶¹ Naprotiv, vidljivo je da su mnogi vojnici veteranskog statusa i dalje bili aktivni te su i dalje primali plaću, na osnovi čega je teško govoriti da su oni bili *missicii* u pravom smislu riječi. Upravo zbog toga smatram da se može ponuditi logičan i realan prijedlog objašnjenja termina *missicius*, a on je po mom mišljenju značio upravo ono što ta riječ definira u doslovnom smislu: otpuštenik, otpušteni vojnik ili onaj koji više nije aktivan,⁹⁶² pa bio on prijevremeno otpušteni vojnik ili pak umirovljeni veteran.

⁹⁵⁹ L. Keppie 2000, 241.

⁹⁶⁰ Usp. najnovije: D. Maršić 2015a, 12-13.

⁹⁶¹ Za značenje glagola *mitto*, 3., *misi*, *missum*: P. G. W. Glare 1968, 1119-1120.

⁹⁶² Usp. P. G. W. Glare 1968, 1118.

Možda se upravo zbog toga javljaju termini *missicius*,⁹⁶³ *miles missicius*,⁹⁶⁴ te *veteranus missicius*,⁹⁶⁵ odnosno *miles missicius veteranus*,⁹⁶⁶ jer vojnik nije morao nužno steći veteranski status da bi bio časno otpušten iz vojske. Neki od vojnika su, vjerojatno iz zdravstvenih razloga, bili primorani napustiti službu, a zbog činjenice da nisu stekli veteranski status nazivali su se samo misicijima (*missicii*) ili otpuštenim vojnicima (*milites missicii*). Smatram da to najbolje pokazuje slučaj misicija XI. legije koji je preminuo u Saloni sa svega 35 godina (Kat. I., br. 106). Po svemu sudeći, riječ je o vojniku koji nije odslužio dovoljan broj godina da bi stekao veteranski status, već je – vjerojatno iz zdravstvenih razloga – bio prijevremeno otpušten iz legije, zbog čega je na svom epitafu naslovljen kao *missicius legionis XI*.⁹⁶⁷ Naravno, i umirovljeni veterani su se mogli nazivati samo misicijima jer oni su u svojoj osnovi upravo bili „otpušteni“ iz vojske, odnosno nisu više bili pod stijegom, što potencijalno objašnjava slučaje onih misicija koji su dugo služili u vojsci.⁹⁶⁸

Takvi su se vojnici mogli posebno nazivati i otpuštenim veteranima (*veterani missicii*), čime su se razlikovali od onih veterana koji su formalno još uvijek bili pod stijegom, što je posebice vidljivo na epigrafskom materijalu sa spomenom veterana u Dalmaciji, gdje zadržavanje pod stijegom nije imalo fiksirani rok, već se ono moglo produžiti na neodređeni period.

U konačnici je i veteran mogao biti *missicius*, a da to nije izravno navedeno na natpisu, što nam svakako otežava pokušaj razlučivanja kada je riječ o stvarno umirovljenom, a kada o aktivnom veteranu.⁹⁶⁹ Naravno, u mnogim je slučajevima to nemoguće razaznati, no ako pogledamo statističku analizu te obrazac lokacija na kojima su naseljavani veterani, može se

⁹⁶³ Primjerice: CIL 3, 14355,14 (*missicius legionis XIII Geminae*); CIL 13, 6951a (*missicius legionis XXI*); AE 2002, 1155 (*missicius legionis XV Apollinaris*); AE 1915, 47 (*missicius ex legione III Cyrenaica*).

⁹⁶⁴ CIL 12, 3179 = ILS 2267 = AE 1994, 1174. Usp. i B. Lőrincz 2001, 195, Kat. Nr. 124 (*missicius eques alae Hispanorum*).

⁹⁶⁵ AE 1920, 63.

⁹⁶⁶ ILS 2321.

⁹⁶⁷ Identična je stvar i s misicijem XIII. legije Gemine (CIL 3, 14355,14) koji je također preminuo s 35 godina; te posebno s misicijem ale *Batavorum* (AE 1987, 829) koji je preminuo sa svega 30 godina. Smatram da to ujedno i objašnjava zašto *Virdomarus Thartontis f., domo Biturix, missicius alae Claudiae Novae* (Kat. II., br. 1) na svom nadgrobnom spomeniku nosi peregrinsko ime (usp. D. Maršić 2015a, 13). Po mom mišljenju, riječ je o otpuštenom vojniku koji nije stekao veteranski status, a s njim niti rimsko građansko pravo.

⁹⁶⁸ Usp. primjerice AE 1912, 187: *missicius alae Capitoniana* koji je doživio 80 godina te primio 35 stipendija; ili pak AE 1974, 475: *missicius cohortis I Noricorum* koji je nakon 28 stipendija primio civitet. Usp. i B. Lőrincz 2001, 195, Kat. Nr. 124: *Ti. Claudius Severus Icepni f., Vangio, missicius eques alae Hispanorum*, koji je doživio 60 godina te očito primio civitet. Njima se može pridružiti i *miles missicius T. Iulius Festus militavit annos XXV in legione XVI* (CIL 12, 3179 = ILS 2267 = AE 1994, 1174).

⁹⁶⁹ Dakle, po mom mišljenju, iza pojma *missicius* krije se naziv za časno otpuštenog vojnika, bilo da je riječ o umirovljenom veteranu ili pak o vojniku koji je iz određenih razloga prijevremeno umirovljen iz vojske.

zaključiti da su oni veterani čiji su nadgrobni spomenici pronađeni unutar civilnog konteksta (kolonije, municipiji) – kao i oni kojima razlika između broja doživljenih godina i broja stipendija uvelike odskoče od prosjeka – najvjerojatnije bili veterani koji više nisu služili pod stijegom. U slučaju veterana čiji su spomenici pronađeni na strateškim točkama koje su štitile pristupe kolonijama ili pak u slučaju onih kojima navedena razlika odgovara prosjeku aktivnih vojnika, može se pomišljati da je riječ o veteranima koji su i dalje bili zadržani pod stijegom.

2.3.2. Gdje je ubijen A. Sentije, veteran XI. legije?

Na osnovi ovih spoznaja, ali i na osnovi određenih topografskih otkrića, smatram da mogu nadograditi odličnu studiju Slobodana Čače o pokušaju lokaliziranja točnog mjesta gdje je ubijen Aulo Sentije,⁹⁷⁰ veteran XI. legije čiji je nadgrobni spomenik pronađen kod crkve sv. Martina u Mratovu (Kat. I., br. 127). Naime, kada sam došao do spoznaje da legijski veterani nisu nužno morali biti u potpunosti umirovljeni od službe te da su mnogi od njih i dalje odrađivali određene zadaće, pomislio sam da je vrlo moguće da je i A. Sentije na neki način ostao u vojnoj službi. Na to me prvenstveno naveo navod da je Sentije ubijen *secus Titium flumen*, odnosno uz rijeku Krku. To me uputilo na pomisao da je Sentije možda došao u sukob sa svojim ubojicom zbog prijelaza preko rijeke Krke. Budući da su Rimljani izgradili čitav niz vojnih utvrda poviše prijelaza preko rijeke Krke, ali i da su upravo na takvim mjestima i naseljavali veterane (Roški slap), bilo bi logično pomisliti da je A. Sentije u trenutku svoje smrti bio u svojstvu čuvara jednog od prijelaza preko rijeke Krke. Budući da je navedeno da je ubijen *finibus Varvarinorum*, smatram da je logično zaključiti da se to dogodilo na desnoj obali rijeke, a budući da je mjesto ubojstva dodatno precizirano pojmovima *in agello* (u malom polju) te *ad Petram Longam*, to bi mjesto vjerojatno valjalo tražiti na jednom od dolinskih proširenja, odnosno livada uz rijeku Krku. U svojim sam ranijim razmišljanjima prvo pomislio na mogućnost da je riječ o Roškom slapu, s obzirom na to da su tamo potvrđena tri natpisa legijskih veterana,⁹⁷¹ od kojih je jedan nosio titulu *centurio veteranorum* (Kat. I., br. 193), što ukazuje da je riječ o zapovjedniku veteranskog odjeljenja (*vexilla veteranorum*).⁹⁷² Budući da je Roški slap po sinklinali prirodno vezan za Varvariju, prvotno

⁹⁷⁰ S. Čače 1989, 62-68.

⁹⁷¹ Kat. I., br. 110, 120, 193.

⁹⁷² Usp. L. Keppie 2000, 243.

sam pomišljao kako bi dolinsko proširenje desno od Roškoga slapa možda moglo odgovarati navodu da se ubojstvo dogodilo na varvarinskoj strani rijeke Krke. No takva se pretpostavka teško može pravdati, prvenstveno jer je Sentijeva stela pronađena u Mratovu, oko 8 km sjeveroistočno od Roškog slapa, pa bi u okviru pretpostavke da je Sentije (u trenutku ubojstva) služio na Roškom slapu, bilo i za očekivati da je on na tom mjestu dobio i zemlju, zbog čega bi vjerojatno tamo bio i pokopan. Uz to, teško je za očekivati da bi Roški slap – kao jedan od najmarkantnijih slapova Krkina kanjona – nosio naziv po stijeni (*Petra Longa*), a ne po činjenici da je riječ o markantnoj sedrenoj barijeri, na kojoj je uostalom izgrađen i jedan od najvažnijih kolnih mostova na rijeci Krki.

No kako to obično biva, uvidom u neke nove te povezivanjem prijašnjih spoznaja, smatram da sada gotovo pouzdano mogu reći gdje je Sentije bio ubijen. Naime, pregledavanjem zračnih snimki na području Čučeva, nedavno sam uočio ostatke četvrtog u nizu rimskih pomoćnih logora, koji je kontrolirao nekoliko sporednih prijelaza preko rijeke Krke. Jedan od tih prijelaza zove se „Mostina“, a nalazi se između srednjovjekovnih utvrda Trošenj i Nečven (sl. 30-32). Osim navedenih utvrđenja, tu je smještena i prapovijesna utvrda na litici kod Trošenja, pa je sasvim jasno da se radi o kontinuitetu kontrole riječnog prijelaza od prapovijesti do srednjeg vijeka.⁹⁷³ No do spoznaje da se taj dio Krkina kanjona zove Mostina nisam došao uvidom u Topografsku ili Hrvatsku osnovnu kartu, već uvidom u katastarske podatke. Naime, na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000, na desnoj obali rijeke Krke, između Daljenskog buka i navedene manje sedrene barijere (podno Saračeve grede), naznačen je toponim Gaz, no u katastru je ta čestica (br. 5356) označena toponimom „Mostina“,⁹⁷⁴ što ukazuje na činjenicu da je na tom mjestu nekada stvarno postojao most, kojega su evidentno čuvale srednjovjekovne utvrde Trošenj i Nečven. Naravno, u toj spoznaji ne bi bilo ništa specifično da ne postoji podatak L. Montija: „*Presso il Krka distante dalla chiesa di S. Martino due miglia e mezzo circa esiste un macigno chiamato duga greda o duga stina (= petra longa), al confine dei due villaggi Puljane e Bogatić e presso un punto dei funie detto mostine*“.⁹⁷⁵

⁹⁷³ N. Cesarik 2018b, 13-20.

⁹⁷⁴ Katastarski ured Knin, katastarska općina Kistanje.

⁹⁷⁵ CIL 3, 6418 = 9896; S. Čače 1989, 65. Podatak o tome donosi i Šime Ljubić: „*blizu Krke, okolo dvie milje i pol od sv. Martina, strši hridina, koju još danas zovu „duga stina“, na medji sela Puljana i Bogatića, na mjestu nazvanu „Mostine“*“ (Š. Ljubić 1867, 166).

Dakle, dvije i pol milje od mjesta pronalaska stele Aula Sentija (crkva sv. Martina u Mratovu) nalazi se toponim „duga greda“ iliti „duga stina“, nedaleko mjesta poznatog pod nazivom „mostine“, između Puljana i Bogatića. Smatram da ne bi trebalo biti sumnje da je „duga stina“ upravo stijena koja se nalazi iznad prijelaza „Mostina“ između Trošenja i Nečvena, udaljena svega 2,5 km od crkve sv. Martina te smještena preko puta granice katastarskih općina Puljane i Bogatić Prominski.⁹⁷⁶ Prema tomu, rekao bih da je sasvim izvjesno da je A. Sentije s ostalim veteranima dobio zemlju na području Mratova, no po mom mišljenju odabir tog položaja nije bio nasumičan, već je Sentije vrlo vjerojatno ostao pod stijegom nadzirući one koji su htjeli prijeći Krku na jednom od njezinih sporednih prijelaza, na mjestu poznatom pod toponimom *Petra Longa* (Duga stijena). U jednoj od takvih kontrola naletio je i na svog ubojicu, a svemu su, kao i kod većine ubojstava, vjerojatno kumovali motivi privatno-interesne naravi. Budući da je A. Sentije zasigurno ubijen prije 42. godine, čini se da je kontrola nad prijelazima između Mratova i Čučeva kasnije potpala pod nadzor pomoćnog logora u Čučevu, koji je najvjerojatnije izgrađen u sklopu Klaudijeve temeljite reorganizacije dalmatinskog garnizona.⁹⁷⁷

Slika 30. Pogled na nekadašnji prijelaz preko Krke na mjestu "Mostina" na rijeci Krki (snimio N. Cesarik)

⁹⁷⁶ Na desnoj strani Krkina kanjona, točno preko puta međe katastarskih općina Puljane i Bogatić Prominski, nalazi se dolinsko proširenje pod toponimom „Dugača“, smješteno ispod stijene koja se pruža sve do prijelaza na Mostinama. Po svemu sudeći, čini se izvjesnim da je ta livada nazvana po „dugoj stijeni“ koja strši iznad nje.

⁹⁷⁷ Usp. N. Cesarik 2018b, 13-20.

Slika 31. Prijelaz na mjestu "Mostina" između Trošenja i Nečvena (snimio N. Cesarik)

Slika 32. Položaj "Mostina" na rijeci Krki (snimio N. Cesarik)

2.4. Dodatak II. Pitanje naseljavanja veterana V. legije Makedonike na području Dalmacije

Posredstvom rukopisnih inačica sačuvan je iznimno zanimljiv podatak o natpisu iz Salone, podignutom u čast L. Precilija Julijana, primipilara i prefekta tabora V. legije Makedonike.⁹⁷⁸ Spomenik su dali podići *veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo legato Augusti et missi sunt Q. Futio Lusio Saturnino M. Seio Varano consulibus*, a s obzirom na dataciju, taj se natpis pokušao povezati s Plinijevim navodom da je Klaudije dao naseliti veterane u Sikule.⁹⁷⁹ No da bih o tome iznio vlastito mišljenje, dužnost mi najprije analizirati osnovne sadržajne elemente samog natpisa.

Kao prvo, riječ je o natpisu koji se sačuvao posredstvom dvaju prijepisa, od kojih oba sadrže velik broj očitih pogrešaka. Godine 1873., natpis je pod brojem 2028 uvršten u prvo izdanje trećeg sveska CIL-a, a Mommsen je u njemu preuzeo redakciju koju je – posredstvom jednog rukopisnog prijepisa – načinio Francesco Antonio Zaccaria. Budući da taj prijepis sadrži velik broj očitih pogrešaka, Mommsen je u svojoj prvoj redakciji pokušao ispraviti određene nelogičnosti, no naknadno je otkrio da je prijepis istoga natpisa načinio i Šimun Ljubavac, što mu je u drugoj redakciji omogućilo načiniti potpuniju restituciju određenih sadržajnih elemenata natpisa.⁹⁸⁰ Nešto kasnije, godine 1902., natpis je pod brojem 8753 uvršten i u suplement trećeg sveska CIL-a, gdje su paralelno prikazani prijepisi Šimuna Ljubavca i Francesca Antonia Zaccarije. Interpolacijom dvaju prijepisa, natpis je pridružen epigrafskim bazama sa sljedećom restitucijom:

L(ucio) Praec[i]l[i]o L(uci) f(ilio) Clementi / Iuliano / pontif(ici) quinquennal(i) desig(nato) / fl(ami)ni patrono coloniae / primipilari leg(ionis) V Macedonicae / praefecto castrorum / leg(ionis) eiusdem veterani qui / militaver(unt) sub P(ublio) Me<mm=NT>i{n}o Re/gulo legato August{al}i et mis/si sunt Q(uinto) <F=E>u{te}tio Lusio Saturni/no M(arco) Seio Verano co(n)s(ulibus) curam geren/tibus Ti(berio) Claudio Celso Ti(beri) Aug(usti) [l(iberto?)] / Combio M(arco) Tauritio Marcellino / l(ocus) d(atus) p(ublice).⁹⁸¹

⁹⁷⁸ CIL 3, 2028 = 8753.

⁹⁷⁹ G. Alföldy 1964a, 177-179; J. J. Wilkes 1969, 114.

⁹⁸⁰ EE 4, 259.

⁹⁸¹ EDCS-27601587; EDH, HD054776.

Na osnovi Ljubavčeva prijepisa ime počašćene osobe restituirano je kao *L(ucio) Praecilio*, s tim da je načinjena manja intervencija ubacivanjem dva slova I u njegov nomen jer kod Ljubavca zapravo stoji L. PRAECLO.⁹⁸² Sljedeća intervencija odnosi se na ime legata Pubilja Memija Regula,⁹⁸³ gdje je umjesto Ljubavčevog MENTINO, odnosno Zaccarijinog MEMTINO, ispravljeno u MEMMIO. Nadalje, Ljubavčev je prijepis donio logični odgovor na pitanje funkcije P. Memija Regula, jer u tom je prijepisu nakon Memijeva imena naznačeno LEGATO AUGVSTALI, što je u svakom slučaju smislenije od Zaccarijina ANGRETI. Zbog toga je uslijedila samo manja intervencija u drugoj Ljubavčevoj riječi, pa je sadržaj AVGVSTALI ispravljen u AVGVSTI. Intervencija je morala biti načinjena i u imenu prvog navedenog konzula – L. Fucija Luzija Saturnina – jer kod Ljubavca (ali i kod Zaccarije) stoji EVTETIO, što je ispravljeno u FVTIO. Ime drugog konzula nije ispravljano, no noviji su natpisi nedvojbeno pokazali da se on zvao *Marcus Seius Varanus*,⁹⁸⁴ a ne *Veranus* kako je to navedeno kod Ljubavca i Zaccarije. Stoga umjesto VERANO treba stajati VARANO. Na kraju, u predzadnjem retku natpisa, u Ljubavčevu je prijepisu vidljiv očit manjak sadržaja u odnosu na verziju Zaccarije,⁹⁸⁵ zbog čega je taj redak u potpunosti preuzet od Zaccarije.

Gledajući natpis u cijelosti, Ljubavčev je prijepis omogućio razrješenje mnogih koruptela, no i dalje pomalo nejasnim ostaje sadržaj 12. i 13. retka; odnosno nije jasno jesu li nakon sadržaja *curam gerentibus* navedene dvije ili tri osobe. Naime, kod Zaccarije stoji TI CLAVDIO CELSO TI AVG / COMBIO M TAVRITIO MARCELLINO, dok kod Ljubavca stoji TI CLAVDIO CELSO TITI AVG / MARCELLO. U epigrafskim je bazama predloženo čitanje *Ti(berio) Claudio Celso Ti(iberi) Aug(usti) [l(iberto?)] Combio M(arco) Tauritio Marcellino*, no smatram da se to čitanje ne može uzeti sa sigurnošću jer tu se u potpunosti uzdajemo u Zaccarijinu redakciju, koja u drugim dijelovima natpisa sadrži očite i znatne pogreške. To ponajprije govorim zbog činjenice da bi se prvi dio tog sadržaja – *Tiberio Claudio Celso* – po svemu sudeći trebao odnositi na osobu koja je stekla civitet od cara Klaudija, pa je u tom smislu teško s tom osobom povezati pretpostavljeni sadržaj *Ti(beri)*

⁹⁸² Kod Zaccarije stoji L. FL. PRAET, pa je izvjesno da je Ljubavčeva verzija bliža originalu.

⁹⁸³ O njemu: PIR M 342 = PIR² M 468.

⁹⁸⁴ AE 1978, 137 = AE 1984, 228 = TPSulp 70; AE 1988, 239; AE 1991, 438.

⁹⁸⁵ U predzadnjem retku kod Ljubavca stoji samo MARCELLO, dok kod Zaccarije stoji COMBIO M. TAVRITIO MARCELLINO.

Aug(usti) [l(iberto?)], jer to bi ukazivalo da je riječ o Tiberijevu oslobođeniku.⁹⁸⁶ Uz to, kod Zaccarije se nakon sadržaja TI AVG javlja i kognomen COMBIO, pa bi imenovanje *Ti. Claudius Celsus Ti. Avg. lib. Combius*, po mom sudu bilo bez presedana. Zbog toga mi se prije čini da su u tom dijelu spomenute dvije osobe: prva bi bila *Ti. Claudius Celsus*, a druga *Ti.(?) Combius(?)*. Budući da su i Ljubavac, a posebno autor prijepisa kojega donosi Zaccaria, načinili niz očitih pogrešaka, ne bi bilo čudno da slova AVG nisu originalno stajala na natpisu, pa bi u tom dijelu možda mogli tražiti gentilicij osobe čiji je prenamen glasio *Tiberius*, a kognomen *Combius* ili vjerojatnije *Cambius*.⁹⁸⁷ Naravno, s obzirom na raniji navod gentilicija *Claudius*, može se pomišljati da je riječ o još jednoj osobi koja se zvala *Ti. Claudius*, no to se, naravno, ne može tvrditi sa sigurnošću. Međutim, ako usporedimo Ljubačev prijepis sa Zaccarijinim, vidljivo je da kod Ljubavca stoji TITI AVG, dok kod Zaccarije stoji TI AVG. Ako se baziramo na Ljubačev prijepis, vidljivo je da je u tom sadržaju prisutno sedam slova, pa ako prva dva slova odvojimo od ostalih, taj se sadržaj potencijalno može čitati kao TI TIAVG. To bi svakako moglo dati osnove da u sadržaju TIAVG zapravo čitamo CLAVD, na što dodatno upućuje i činjenica da su treće i četvrto slovo u obje riječi identične (A i V). Budući da je evidentno da oba prijepisa sadrže značajnije pogreške, smatram da bi bilo realno pomišljati da je između Tiberija Klaudija Celza i Marka Tauricija Marcelina spomenuta još jedna osoba, koja se potencijalno zvala *Ti. Claudius Cambius*.

Iako to ovdje nije od presudne važnosti, gledajući navedene prijepise, ipak mi se čini izglednijim da su na kraju natpisa bile navedene tri, a ne dvije osobe kako se to prvotno mislilo. Čak i da prihvatimo sadržaj *Ti(beri) Aug(usti)* nakon imena Tiberija Klaudija Celza, postavlja se realno pitanje zašto bi se nakon kognomena i potencijalne libertinske filijacije javio još jedan kognomen? No bez obzira na broj tih osoba, najvažnije je saznanje da je riječ o osobama koje su izvršile nalog (*curam gerentibus*) veterana o podizanju počasnog spomenika L. Preciliju Klementu Julijanu.

S obzirom na navedene konstatacije, koristeći Ljubavčev i Zaccarijin prijepis, može se predložiti sljedeća restitucija:

⁹⁸⁶ Jedinu sam paralelu našao na natpisu CIL 6, 968*, no tamo je naveden *Ti. Claudius, Ti. Aug. verna, Thrypho*. Dakle, riječ je o robu rođenom u carevoj kući (*verna*), vjerojatno u doba Tiberija, no koji je civitet po svemu sudeći dobio od Klaudija.

⁹⁸⁷ Ime *Combius* do sada nije zabilježeno niti na jednom natpisu u rimskom svijetu, dok je kognomen *Cambius* zabilježen na natpisu iz Narbonske Galije (CIL 13, 3503) te vrlo vjerojatno i na natpisu iz Hardomilja kod Ljubuškog (Kat. II., br. 39); usp. OPEL 2, 28.

L(ucio) Praec[i]l[i]o L(uci) f(ilio) Clementi / Iuliano / pontif(ici) quinquennal(i) desig(nato) / fl(ami) patr(ono) colon(iae) / primipilari leg(ionis) V Macedonicae / praefecto castrorum / leg(ionis) eiusdem veterani qui / militaver(unt) sub P(ublio) Me<mm=NT>i{n}o Re/gulo legato August{al}i et mis/si sunt Q(uinto) <F=E>u{te}tio Lusio Saturni/no M(arco) Seio V<a=E>rano co(n)s(ulibus) curam geren/tibus Ti(berio) Claudio Celso Ti(berio) <Cl=TI>av<d=G>(io) / C<a=O>mbio M(arco) Tauritio Marcellino / l(ocus) d(atus) p(ublice).⁹⁸⁸

2.4.1. Razrada ključnih elemenata

Sadržaj tog natpisa može se podijeliti u četiri glavne činjenice. Prva se, naravno, odnosi na počašćenog primipilara, L. Precilija Klementa Julijana, za kojeg saznajemo da je služio kao *primus pilus* i *praefectus castrorum legionis V Macedonicae*. Na osnovi dobro datiranih natpisa, pouzdano znamo da je *legio V Macedonica* krajem Tiberijeva i početkom Klaudijeva principata boravila u Meziji,⁹⁸⁹ dok je na osnovi nekoliko natpisa aktivnih vojnika vrlo vjerojatno da je tada bila smještena u logoru *Oescus* na donjem Dunavu.⁹⁹⁰

Druga se činjenica odnosi na dedikante spomenika, za koje saznajemo da su bili *veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo legato Augusti*. I u tom slučaju pouzdano znamo da je riječ o veteranima koji su služili u Meziji, jer P. Memije Regul je bio carev legat u združenim provincijama Meziji, Makedoniji i Ahaji,⁹⁹¹ i to zasigurno krajem Tiberijeva te početkom Klaudijeva principata.⁹⁹² Dakle, zbog činjenice da je riječ o veteranima koji su služili za mezijskog namjesnika, koji su k tomu dali podići spomenik primipilaru V. legije Makedonike, smatram da je očito kako je riječ o veteranima iste legije.

⁹⁸⁸ Umetnuo sam izmjenu u kognomenu drugog konzula, za kojega se na osnovi pouzdanih analogija zna da se zvao *Varanus*, a ne *Veranus* (AE 1978, 137 = AE 1984, 228 = TPSulp 70; AE 1988, 239; AE 1991, 438). Također, na osnovi Ljubavčeva sadržaja TITI AVG u 12. retku, predložio sam izmjenu *Ti(berio) <Cl=TI>av<d=G>(io)*, dok sam za sadržaj COMBIO u 13. retku predložio izmjenu u *Cambio* (na osnovi analogija s natpisa CIL 13, 3503; te Kat. II., br. 39).

⁹⁸⁹ CIL 3, 1698 = 13813b (godina 33./34.); AE 1957, 286 (godina 44./45.); AE 1944, 70 (godina 46.); CIL 11, 1835 (između 44 i 50. godine).

⁹⁹⁰ AE 1912, 188 (*veteranus, hic situs est + miles, heres fiduciarius faciendum curavit*); AE 1957, 298 (*miles*); AE 1957, 301 (*miles*); AE 1927, 51 (*centurio*). Za ranu povijest V. legije Makedonike, usp. najnovije: F. Matei-Popescu 2010, 35-45.

⁹⁹¹ Cass. Dio 58.25.4-5.

⁹⁹² S. E. Stout 1911, 6-8. Ključan dokaz da je Regul bio namjesnikom Mezije tijekom Tiberijeva i Klaudijeva principata jest natpis IG 3, 613 = EE 1, str. 219.

Treća se činjenica ponovno odnosi na veterane, odnosno na točno vrijeme njihova otpuštanja: *et missi sunt Q. Futio Lusio Saturnino M. Seio Varano consulibus*. Ranije se stavljao nešto širi raspon godina kada su *Q. Futius Lusius Saturninus* i *M. Seius Varanus* činili konzulski par,⁹⁹³ no novijim je otkrićima pouzdano ustanovljeno da je to bilo u drugoj polovici 41. godine.⁹⁹⁴ Dakle, riječ je o veteranima koji su otpušteni na samom početku Klaudijeva principata, i to prije Skribonijanove pobune u Dalmaciji.

Četvrta činjenica odnosi se na već spomenute osobe s kraja natpisa, jer na osnovi navoda *curam gerentibus*, jasno je da su se za sam čin podizanja natpisa u ime veterana pobrinule neke druge osobe, za koje nije sasvim jasno je li ih bilo dvoje ili troje.

Dakle, kada sumiramo podatke s natpisa, iz njega saznajemo da su veterani V. legije Makedonike, koji su služili u Meziji za namjesnika P. Memija Regula te koji su otpušteni iz službe tijekom druge polovice 41. godine, posredstvom nekoliko osoba (*Ti. Claudius Celsus*, *Ti. Claudius Cambius*, *M. Tauritius Marcellinus*) dali podići spomenik u Saloni svom bivšem zapovjedniku, koji je pak bio primipilar i prefekt tabora V. legije Makedonike te koji se priključio municipalnom životu u Saloni, postavši i patronom kolonije.

Tumačenje tog natpisa može krenuti u više nedokazivih smjerova, no zbog činjenice da je riječ o natpisu s početka Klaudijeva principata, najprimamljivije ga je bilo povezati s navodom Plinija Starijeg o Klaudijevu naseljavanju veterana na području Sikula,⁹⁹⁵ a upravo to načinili su G. Alföldy i J. J. Wilkes, koji su zaključili da je početkom Klaudijeva principata vjerojatno došlo do naseljavanja mezijskih veterana na području Salone.⁹⁹⁶ Naravno, ti su veterani automatski povezani sa Sikulima, gdje je uslijedio zaključak da su tamo – uz veterane dalmatinskih – u određenom trenutku bili naseljeni i veterani mezijskih legija.⁹⁹⁷ Budući da je otpuštanje tih veterana datirano prije 42. godine,⁹⁹⁸ takva bi pretpostavka mogla iznjedriti pomisao da je Klaudije naselio veterane na područje Sikula čak i prije Skribonijanove pobune,

⁹⁹³ Primjerice: E. Ritterling 1924/25, 1583; A. Betz 1939, 50 (Kaligulino ili početak Klaudijevog doba); G. Alföldy 1964a, 178 (između 41. i 44. godine); J. J. Wilkes 1970, 544 (između 38. i 44. godine).

⁹⁹⁴ Točnije, između početka jula te kraja oktobra 41. godine (P. A. Gallivan 1978, 417, 424; A. E. Cooley 2012, 460). Ključan dokaz za određivanje točnog perioda njihova konzulata jest natpis AE 1978, 137 = AE 1984, 228 = TPSulp 70. Za popis konzula tijekom Kaligulina principata: P. A. Gallivan 1979.

⁹⁹⁵ Plin. *HN* 3.142.

⁹⁹⁶ G. Alföldy 1964a, 177-179; J. J. Wilkes 1969, 114. To je prije njih pomišljao i A. Betz 1939, 50, no on nije povukao paralelu sa Sikulima.

⁹⁹⁷ G. Alföldy 1964a, 178; J. J. Wilkes 1969, 114.

⁹⁹⁸ Usp. AE 1978, 137 = AE 1984, 228 = TPSulp 70; P. A. Gallivan 1978, 417, 424; A. E. Cooley 2012, 460.

na osnovi čega su se javile i pretpostavke o više zasebnih dedukcija veterana na salonitanskom području tijekom Klaudijeva principata.⁹⁹⁹

No činjenica jest da su to samo domišljanja te da se na osnovi činjeničnog stanja takva hipoteza ne može potvrditi, zbog čega ona ostaje samo jedna od mnogih nedokazivih pretpostavki. Naravno, povezivanje epigrafskog s literarnim izvorom svakako je primamljivo te je Plinijev navod zanimljiva osnova za indiciju o potencijalnom naseljavanju veterana V. legije Makedonike na području Sikula, no po istoj se logici može iznijeti čitav niz gotovo istovjetnih pretpostavki. Primjerice, zašto taj natpis ne bi bio indicija za naseljavanje veterana mezijskih legija na području Ekvuma, ili pak Roškog slapa? Činjenica da je natpis podignut u Saloni ne može biti dokaz da su otpušteni veterani naseljeni na istom području, jer mjesto podizanja natpisa u ovom se slučaju odnosi na L. Precilija – primipilara V. legije Makedonike – koji je u trenutku podizanja natpisa bio patron kolonije Salone.

Dakle, ne može se sa sigurnošću osporiti hipoteza da su ti veterani bili naseljeni na nekom drugom mjestu te da su svom bivšem zapovjedniku dali podići spomenik u koloniji kojoj je on postao patronom. Stoga hipoteza da su ti veterani bili naseljeni u Ekvumu te da su dali podići spomenik L. Preciliju u Saloni, istovjetna je pretpostavci da su veterani naseljeni u Sikulima, Roškom slapu ili bilo gdje drugdje. Naravno, suvišno je dokazivati nedokazivo.

Taj je natpis jedan od mnogih izvora koji otvaraju mogućnost za višesmjerna teoretiziranja, koja se – radi nedostatka pravih dokaza – ne mogu potvrditi. Dakle, jedini način na koji bi se mogla dokazati hipoteza o naseljavanju veterana V. legije Makedonike na području Dalmacije – pa bilo to na području Sikula ili negdje drugdje – jest otkriće barem jednog natpisa njezina veterana koji bi se mogao datirati u period Klaudijeve vladavine.¹⁰⁰⁰ Bez takvog natpisa ostaju nam samo nedokazive pretpostavke.

2.4.2. Curam gerentibus

No postoji jedna teorija za koju ipak postoje određeni dokazi. Naime, činjenica da su navedeni veterani podigli natpis svom bivšem zapovjedniku na području Salone, ne mora uopće značiti da su ti veterani bili naseljeni na području Dalmacije. Naprotiv, vrlo je moguće

⁹⁹⁹ G. Alföldy 1964a, 177-178.

¹⁰⁰⁰ Na području Salone zabilježena su dva veterana V. legije Makedonike (CIL 3, 13907; ILJug 2089), no oba natpisa potječu iz perioda kasnoga principata (usp. I. Matijević 2015, 384-386, kat. br. 24-25).

da je riječ o veteranima koji su bili naseljeni na području Mezije te koji su odlučili podići spomenik u čast svog bivšeg prefekta tabora, koji je možda čak i utjecao na njihovo otpuštanje, što bi svakako moglo objasniti zašto su veterani dali podići spomenik posredstvom osoba navedenih na kraju natpisa (*curam gerentibus Ti. Claudio Celso...*).¹⁰⁰¹

Na području Mezije, točnije u arealu logora *Oescus*, posvjedočeno je dosta veterana V. legije Makedonike,¹⁰⁰² čak i više nego aktivnih vojnika, a još k tomu, najraniji se natpisi datiraju otprilike u Klaudijevo doba.¹⁰⁰³ Stoga mi se osobno čini da su počasni natpis L. Preciliju Klementu Julijanu dali podići veterani V. legije Makedonike, otpušteni u drugoj polovici 41. te naseljeni na području Mezije gdje su vojevali za legata P. Memija Regula. Budući da je L. Precilije Klemet Julijan, kao primipilar – te posebno kao *praefectus castrorum* – potencijalno utjecao na njihovo otpuštanje iz službe, veterani su mu se odužili podizanjem spomenika u koloniji kojoj je on postao patronom.¹⁰⁰⁴ Zbog toga što su veterani bili smješteni u Meziji, a Precilije se naselio u glavnom gradu Dalmacije, za podizanje počasnog spomenika opunomoćene su osobe zabilježene na kraju natpisa (*curam gerentibus Ti. Claudio Celso...*).

Dakle, kako je vidljivo, počasni natpis L. Precilija Klementa Julijana uopće ne mora indicirati naseljavanje veterana mezijskih legija na području Salone, već on samo potvrđuje da su ti veterani – posredstvom drugih osoba – dali podići počasni spomenik svom bivšem zapovjedniku. Budući da su na području logora *Oescus* posvjedočeni veterani V. legije Makedonike, čiji najraniji natpisi datiraju vjerojatno u Klaudijevo doba,¹⁰⁰⁵ mišljenja sam da je takva opcija sasvim izgledna. S druge strane, radi činjenice da na području Dalmacije nisu potvrđeni natpisi veterana V. legije Makedonike iz navedenog perioda – ali i zbog činjenice da su veterani s natpisa L. Precilija opunomoćili druge osobe ne bi li se podigao spomenik u Saloni – teorija o naseljavanju veterana mezijskih legija na području Dalmacije ne čini se uvjerljivom.

Počašćivanje bivšeg zapovjednika koji je postao patronom kolonije – podizanjem počasnog natpisa upravo u toj koloniji – nije neobična praksa. Dapače, koliko mi je poznato, dva vrlo

¹⁰⁰¹ *Cura*, -ae, f. = briga, ovlaštenje, nadzor, zadaća, zadatak, odgovornost... (J. Marević 2000, 656); *gerens*, -entis = koji nosi, radi, obnaša... (J. Marević 2000, 1229).

¹⁰⁰² CIL 3, 7428; CIL 3, 12348; CIL 3, 14415; AE 1912, 188; AE 1912, 189; AE 1960, 128.

¹⁰⁰³ Primjerice: CIL 3, 12348; CIL 3, 14415 (usp. F. Matei-Popescu 2010, 44).

¹⁰⁰⁴ Iskazivanje patronske časti primipilaru koji se priključio municipalnom životu bila je uobičajena praksa (B. Dobson 1970, 105, 111-113 = D. J. Breeze – B. Dobson 1993, 207, 213-215).

¹⁰⁰⁵ CIL 3, 12348; CIL 3, 14415 (usp. F. Matei-Popescu 2010, 44).

slična primjera idu u prilog teoriji da navedeni veterani nisu imali veze s Dalmacijom. Prvi je natpis M. Vetija Valenta, čovjeka s fantastičnom vojnom karijerom,¹⁰⁰⁶ koji je u određenom trenutku služio kao *exercitator equitum speculatorum*, ali i kao trecenarij, što je vrlo vjerojatno bila titula glavnog zapovjednika same elite careve garde.¹⁰⁰⁷ Nakon umirovljenja, Valent je postao patronom kolonije *Ariminum*, a podatak o njegovoj karijeri dugujemo upravo desetorici spekulatora koji su mu na području te kolonije dali podići spomenik. Dakle, očito je riječ o počašćivanju svog bivšeg zapovjednika, pri čemu dedikanti nemaju veze s kolonijom u kojoj su dali podići spomenik.

Druga se paralela nalazi na natpisu Gaja Valerija Klementa, također primipilara te patrona kolonije *Augustae Taurinorum*, kojemu su spomenik dali podići *decuriones alae Gaetulorum, quibus praefuit bello Iudaico sub divo Vespasiano Augusto patre*.¹⁰⁰⁸ Nedavno je u Torinu pronađen još jedan natpis sa spomenom Gaja Valerija Klementa, koji pak otkriva da je on bio *primipilaris legionis III Cyrenaicae*.¹⁰⁰⁹ Budući da je III. legija *Cyrenaica* boravila u Egiptu te da su *Gaetuli* bili nomadi sa sjevera Afrike,¹⁰¹⁰ ali i zbog činjenice da je veksilacija III. legije *Cyrenaicae* sudjelovala u slamanju Prvog židovskog ustanka,¹⁰¹¹ Gaj Valerije Klement je očito bio postavljen na čelo veksilacije III. legije *Cyrenaicae* kojoj su se pridružile i određene pomoćne postrojbe. Klement se kasnije povukao u koloniju Augustu Taurinorum, gdje je obnašao dužnost kvinkenalnog douvira te je bio imenovan i patronom kolonije. Dekurioni *alae Gaetulorum*, čije kretanje nema veze s Augustom Taurinorum, podigli su počasni spomenik u čast svog bivšeg zapovjednika upravo na području te kolonije.

Za slučajeve M. Vetija Valena i Gaja Valerija Klementa znao sam iz prijašnjeg iskustva, dok sam proučavao neke druge aspekte natpisa rimskih vojnika, tako da ne mogu reći postoji li još sličnih primjera. No bez obzira na to, smatram da su ta dva slučaja sasvim dostatna kako bi se ukazalo na praksu postavljanja počasnog natpisa bivšem zapovjedniku na području kolonije kojoj je on postao patron. Ti primjeri svakako pokazuju da dedikanti ne moraju imati veze s kolonijom gdje su dali podići spomenik, prema čemu je jasno da niti *veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo legato Augusti* zapravo ne moraju imati veze s kolonijom Salonom. Dapače, po mom mišljenju, ti veterani nisu bili naseljeni na području kolonije

¹⁰⁰⁶ CIL 11, 395. Za reviziju čitanja određenih dijelova tog natpisa, usp. N. Cesarik 2014a, 98-102.

¹⁰⁰⁷ Usp. detaljno: N. Cesarik 2014a, 103-110.

¹⁰⁰⁸ CIL 5, 7007.

¹⁰⁰⁹ AE 1995, 686.

¹⁰¹⁰ H. Dessau 1910, 464-465.

¹⁰¹¹ E. Ritterling, 1924/25, 1509.

Salone, niti su imali veze s Dalmacijom, što je vjerojatno bio razlog zašto su dali imenovati opunomoćenike kako bi se podizanje počasnog spomenika na području Salone sprovelo u djelo.

Kada se to točno desilo, ostaje nerazjašnjeno. Naime, u dodatnim natuknicama pridodanim reprintu svoga rada o veteranima na području Dalmacije, Alföldy se poveo za navodom konzulskog para, datiravši natpis u drugu polovicu 41. godine.¹⁰¹² No navodom konzulskog para nije naznačen datum podizanja spomenika, već samo datum otpuštanja veterana koji su vojevali za P. Memija Regula na području Mezije. Prema tomu, druga polovica 41. zapravo predstavlja *terminus post quem* za dataciju natpisa L. Precilija Klementa Julijana, no točan datum podizanja spomenika ipak ostaje nepoznat. To je svakako moglo uslijediti već u drugoj polovici 41., no ne može se osporiti činjenica da je do toga moglo uslijediti i u narednim godinama Klaudijeva principata. Jedno je sigurno: natpis je podignut onda kada je L. Precilije već bio imenovan patronom kolonije Salone, a je li to bilo 41., 42. ili pak neke treće godine, u konačnici i nije toliko bitno.

¹⁰¹² G. Alföldy 1987, 312.

2.5. Katalog I. Natpisi rimskih legionara i legija s područja Dalmacije

Br.	Natpis	Postrojba	Mjesto pronalaska	Referenca
1.	Sal(vius) Frebranus T(iti) f(ilius) / Quir(ina) Baculus has(tatus) / pri(or) leg(ionis) XX	legio XX	Burnum	CIL 3, 2836
2.	T(itus) Fuficius C(ai) f(ilius) Pol(lia) vet(eranus) leg(ionis) XX / T(itus) Fuficius T(iti) l(ibertus) Privatus / Fuficia O(mulieris) l(iberta) Prisca Fuficia T(iti) l(iberta) Prima	legio XX	Salona	CIL 3, 2030
3.	C(aio) Allio T(iti) f(ilio) Fab(ia) Luc(a) / veter(ano) leg(ionis) XX / C(aio) Allio Prisco f(ilio) / ann(orum) X Allia C(ai) l(iberta) Mete / patrono et filio / viva b(e)ne merenti / in fronte p(edes) X in agr(o) p(edes) XVI / et C(aio) Allio Vitali filio	legio XX	Iader	CIL 3, 2911
4.	Leg(io) XX [---]	legio XX	Narona	E. Marin 1998, 42, br. 1; N. Cesarik 2017, 109-111; N. Cesarik 2019, 279-284
5.	Q(uintus) Mar[ius? ---] / Serg(ia) Itali[ca ---] / signifer l[eg(ionis) XX(?) ---] / annor(um) nat(us) XX[---] / stipendiorum X[---]	legio XX (?)	Narona	CIL 3, 8436; N. Cesarik 2019, 288, bilj. 73
6.	[---] Baebius I[---] / [---] vet(eranus) leg(ionis) X[X(?) --] / [---] M[---] / [---] L(ucius) Baebius [---] / [---] Baebia Pr[---] / [---] T II[---]	legio XX (?)	Narona	CIL 3, 1811
7.	C(aius) Oppius C(ai) f(ilius) Fab(ia) / miles leg(ionis) XX / annorum XL / stipendior(um) XVI / [---]	legio XX	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 13978; D. Tončinić 2011, 78, br. 47; (ovdje: sl. 23-25)

8.	Sex(tus) Cornelius / Sex(ti) f(ilius) Camilia / Non(i)an(us) veter(anus) / [leg(ionis) XX(?) ---]	legio XX (?)	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 13977; (ovdje: sl. 26)
9.	L(ucius) Gavius L(uci) f(ilius) Pub(lilia) Ve/rona vet(eranus) leg(ionis) XV se / vivo fecit / et M(arco) Gavio fratri / et liberto Hilaro	legio XV Apollinaris	Pivnice u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	AE 1979, 444; M. Mosser 2003, 235, Nr. 133; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 73, br. 13
10.	L(ucius) Luc[---] / C(ai) f(ilius) Prim[us] / vete(ranus) leg(ionis) / XV Apolli/naris / h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) ¹⁰¹³	legio XV Apollinaris	Kratine u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	AE 1979, 445; M. Mosser 2003, 258-259, Nr. 183; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 72, br. 12
11.	M(arcus) Heredius M(arci) f(ilius) Pal(atina) / veteranus leg(ionis) VII / h(ic) s(itus) est fecit / Faustus l(ibertus)	legio VII	Narona	CIL 3, 1813; D. Tončinić 2011, 40, br. 16
12.	L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Vel(ina) / Pessinunte ann(or)um LX vet(eranus) / Marcia Maxima uxor / L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Valens / L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Gallus / Riccia L(uci) [f(ilia)] Bulla / h(ic) s(iti) s(unt) / L(ucius) Atilius L(uci) f(ilius) Vel(ina) veter(anus) leg(ionis) VII / avunculo suo posuit et sibi	legio VII	Narona	CIL 3, 1818; D. Tončinić 2011, 82, br. 52

¹⁰¹³ Zadnja dva retka natpisa slabije se vide, s tim da je zadnji redak klesan izvan natpisnog polja. Glavičić i Pandža donose restituciju prvoga retka kao [--- C(aius)?] / Leuc[ius?], no smatram da je očito kako je prvi sačuvani redak zapravo i prvi redak cjelokupnog natpisa. Na osnovi fotografije natpisa, rekao bih da drugo sačuvano slovo nije E, kako su naveli Glavičić i Pandža, već slovo L (lom je nastao točno po sredini vertikalne haste drugog slova, pa se može činiti da je riječ o tragu srednje horizontalne haste slova E). Prema tomu, smatram da je natpis počinjao s dva uzastopna slova L, pa sam predložio čitanje *L(ucius) Luc[---]*. Čak i ako je drugo slovo zapravo E, opet smatram da je prvo slovo zapravo sigla prenomena *Lucius*. U tom slučaju, nomen bi teoretski čak mogao glasiti *Eupunius* (v. posebno CIL 3, 2021 = Kat. I., br. 196; OPEL 2, 127), *Eubinius* (OPEL 2, 124), *Eunius* (OPEL 2, 126) ili čak *Epunius* (OPEL 2, 128). No smatram da je ipak riječ o nekom od nomena koji počinju sa *Luc[---]* (usp. OPEL 3, 33-37).

13.	Sex(tus) Atilius / Sex(ti) f(ilius) Pap(iria) / veter(anus) leg(ionis) VII / domo Ticino / hic situs est / testamento / fieri iussit / in f(ronte) p(edes) XV in a(gro) p(edes) XX	legio VII	Iader	CIL 3, 2913; D. Tončinić 2011, 28, br. 7
14.	T(ito) Elvio Sca(pta) Marino / IIIvir(o) Altini / T(itus) Elvius T(iti) f(ilius) Salinator / 7(centurio) leg(ionis) VII patri / in fronte p(edes) XXX in agro p(edes) XXX / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)	legio VII	Iader	CIL 3, 2914; D. Tončinić 2011, 36, br. 13
15.	Q(uintus) Magius / C(ai) f(ilius) Publ(ilia) dom(o) / Verona vetera(nus) / leg(ionis) VII annoru(m) / L stipend(iorum) XXV / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(ic) [s(itus)] e(st)	legio VII	Asseria	CIL 3, 9939; D. Tončinić 2011, 63, br. 37
16.	L(ucius) Domitius L(uci) f(ilius) A<n=II>(iensi) / Aquila vet(eranus) leg(ionis) VII / domo Myliada(!) / stip(endiorum) XXXIII vi(vus) fe[c(it)] sib(i) / et C(aio) Domitio [L(uci) f(ilio)] A[n(iensi)] / [A]qui[l]ino mil(iti) [le]g(ionis) V[II] / stip(endiorum) XXII [---] / [---] / [---] / [---] fecit	legio VII	Filovača, Ljubuški (Pagus Scunasticus / Bigeste)	CIL 3, 8487; D. Tončinić 2011, 33, br. 11; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 63, br. 1
17.	L(ucius) Herenni/us L(uci) f(ilius) Pap(iria) / M<y=U>liade / vet(eranus) leg(ionis) VII / an(norum) LX sti(pendiorum) / XXX h(ic) s(itus) e(st)	legio VII	Mujanovića glavica, Ljubuški (Pagus Scunasticus / Bigeste)	CIL 3, 6364 = 8488; D. Tončinić 2011, 40, br. 17; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 64, br. 2
18.	C(aius) Licinius C(ai) f(ilius) / Fab(ia) dom(o) Sinope / vete(ranus) leg(ionis) VII an(norum) L / stip(endiorum) XXVII / h(ic) s(itus) e(st) / heredes posuer(unt)	legio VII	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	AE 2000, 1174; D. Tončinić 2011, 55, br. 31; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 68, br. 8

19.	M(arcus) Livius M(arci) / f(ilius) Pal(atina) dom(o) / Aloro ve/teranus / leg(ionis) VII an(norum) / L stip(endiorum) XXVI / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio VII	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	ILJug, 1920; D. Tončinić 2011, 57, br. 32; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 69, br. 9
20.	[L(ucius)] Oppius L(uci) [f(ilius)] / Ser(gia) Signinus do/mo Con(s)tan(tia) vet(eranus) / leg(ionis) VII ann(or)um L sti(pendiorum) XXVIII / h(ic) s(itus) e(st) ¹⁰¹⁴	legio VII	Vuna u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	ILJug 1916; R. Dodig 2005, 211, no. 5; D. Tončinić 2011, 76, br. 45; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 66, br. 5
21.	M(arcus) Sosius M(arci) f(ilius) / Fab(ia) Sebasto(poli) / [vet(eranus?) leg(ionis)] VII / [---] ¹⁰¹⁵	legio VII	Gračine u Humcu kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	CIL 3, 8493; D. Tončinić 2011, 84, br. 55; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 64, br. 3
22.	P[---]a / at[---] fa/to rapta h(ic) s(ita) e(st) / C(aius) Valerius C(ai) f(ilius) Den/to veter(anus) leg(ionis) VII lib(ertae) / suae posuit	legio VII	Humac kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	ILJug 670; D. Tončinić 2011, 89, br. 58; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 65, br. 4
23.	Q(uintus) Valerius / Q(uinti) f(ilius) Qui(rina) dom(o) / Icon(io) vet(eranus) leg(ionis) / VII an(norum) LV stip(endiorum) / XXVIII h(ic) s(itus) e(st) / Q(uintus) Portorius et Q(uintus) Va/lerius Anteros posuer(unt)	legio VII	Vuna u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	AE 2003, 1330; D. Tončinić 2011, 91, br. 60; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 67, br. 6
24.	T(itus) Varius T(iti) f(ilius) / Vel(ina) domo / Pessinunte / vet(eranus) leg(ionis) VII / an(norum) L sti(pendiorum) XXIX / h(ic) s(itus) e(st) her(es) pos(uit)	legio VII	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	ILJug 1921; D. Tončinić 2011, 93, br. 63; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 68, br. 7

¹⁰¹⁴ Tončinić donosi krivo čitanje u 4. retku natpisa – *annor(um) LXX*. S druge strane, Dodig ispravno čita *ann(or)um L sti(pendiorum) XXVII*. Meni se čini da broj stipendija treba nadopuniti s još jednim grafemom I, odnosno da je iznosio XXVIII, jer se ispod anse vide tri okomite haste, odnosno tri grafema I.

¹⁰¹⁵ Jedino je prvi redak natpisa sačuvan u potpunosti. Od drugoga se sačuvala gornja polovica, no čita se bez teškoća. Prema prijepisu iz CIL-a, u 19. je stoljeću bio sačuvan i krajnji desni rub trećeg retka, koji daje naznake broja VII. Prema ostalim analogijama, taj je red restituiran sa sadržajem [*vet(eranus?) leg(ionis)*] VII.

25.	[---]elius Ma[---] / [---] domo R[---] / [--- ve]t(eranus) leg(ionis) VII / [--- st]ip(endiorum) XXVIII / [an]n(orum) LXII [---]LI[---] / [---] patrono [---] / [---] ¹⁰¹⁶	legio VII	Grebine u Vitaljini kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	AE 2000, 1176; V. Atanacković-Salčić 1981, 273, kat. br. 14; R. Dodig 2005, 212, no. 9; D. Tončinić 2011, 103, br. 74; M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 70, br. 10
26.	C(aius) Marcilius / C(ai) [f(ilius) Vel(ina) do]mo Pe/[ssin(unte) vet(eranus?) leg(ionis) V]II / C([---] / [---] / C(aius) M[arcilius? ---] / [---] ¹⁰¹⁷	legio VII	Mlade u Veljacima kod Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	R. Dodig 2005, 212, no. 10; D. Tončinić 2011, 69, br. 40 M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 71, br. 11
27.	C(aius) Asurius mil(es) / leg(ionis) VII 7(centuria) Trini / ann(orum) XXXV stip(endiorum) XIV / domo Florentia / Severa lib(erta) / pos(u)it	legio VII	Salona	CIL 3, 8723; D. Tončinić 2011, 27, br. 5

¹⁰¹⁶ Riječ je o iznimno oštećenom natpisu, zbog čega je u literaturi prisutno više različitih čitanja određenih sadržajnih elemenata. Vukosava Atanacković-Salčić donosi čak i crtež s jasno naznačenim tekstom u sedam redaka, no Dodig u svom radu daje suptilnu naznaku da tekst zadnjega retka nije čitljiv. Tončinić te Glavičić i Pandža prenose čitanje zadnjeg retka prema V. Atanacković-Salčić, s tim da Glavičić i Pandža pokušavaju riješiti pitanje podrijetla kao *domo Rudis*, naznačivši da se prije sadržaja *domo* nalazi slovo B (koje se ranije čitalo kao P) što bi moglo biti dio tribusa *Fabia*. Natpis nisam vidio uživo tako da ne mogu sa sigurnošću reći koja se slova stvarno nalaze na natpisu, tako da sam upitne dijelove ostavio otvorenim. No ono što mogu reći jest da se čitanje Vukosave Atancković-Salčić čini dvojbenim, jer navod patronata na natpisu legionara predmnijeva da je natpis podigao njegov oslobođenik. Atanacković-Salčić donosi sadržaj FI LI nakon navoda godina života u 5. sačuvanom retku, no ta se slova ne naziru u potpunosti na fotografijama kasnijih autora (jasnije se vide slova LI, dok je slovo F nesigurno). Kao što rekoh, s obzirom na navod patronata, rekao bih da je tu navedno ime oslobođenika, no bez direktnog uvida u stvarno stanje natpisa ne mogu to tvrditi sa sigurnošću. Sadržaj kojega je V. Atancković-Salčić donijela u 7. retku nije vidljiv na fotografijama, zbog čega ga nisam stavio u restituciju. Na fotografijama se u 4. retku vide četiri grafema I nakon grafema V, zbog čega je izgledno da je pokojnik primio 29 stipendija.

¹⁰¹⁷ Ako se prihvati restitucija domicila (*Pessinus*), onda treba prihvatiti i nadopunu tribusa (*Velina*) jer za njega svakako ima mjesta između filijacije i domicila. Nisam prihvatio Tončinićevu intervenciju u restituciji 4. retka, u kojem je pretpostavio navod počasne titule *Claudia Pia Fidelis*, jer slovo C (ako to uopće i je slovo C?) može biti i dijelom nekog drugog sadržajnog elementa. Niti na jednom natpisu veterana VII. legije s područja Ljubuškog polja do sada nije potvrđena počasna titula *Claudia Pia Fidelis*, tako da je izvjesno da nije bila prisutna niti na ovom.

28.	Q(uintus) Valerius / Q(uinti) f(ilius) Corn(elia) / Edessa mil(es) / leg(ionis) VII ann(orum) / XXXV stip(endiorum) XII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) L(ucius) Valerius / h(eres) p(osuit) et Valeria / Quinta l(iberta) h(ic) s(itus) e(st)	legio VII	Salona	AE 1991, 1290; D. Tončinić 2011, 91, br. 59
29.	M(arcus) Titius M(arci) f(ilius) S[er]/gia domo Isinda / eques leg(ionis) VII anno[r(um)] / XXXV stipend(iorum) X[---] / ex testament(o) fi[eri] / iussit arbitr[atu] / L(uci) Gelli M(arci) f(ilii) Serg[ia]	legio VII	Salona	ILJug 2090; D. Tončinić 2011, 85, br. 56
30.	[---] / [Pompt]ina A[rr]jetio / [---] mil(es) le[g(ionis)] VII / ann{i}or(um) [---] / [s]tipe[n]dior(um) IX / h(ic) s(itus)	legio VII	Salona	CIL 3, 2071; D. Tončinić 2011, 102, br. 72
31.	Q(uinto) Hortensio / Q(uinti) f(ilio) vet(erano) leg(ionis) / VII h(ic) s(itus) e(st) / Hortensia / Q(uinti) f(ilia) Quarta et / L(ucius) Corellius I[u]c/undus patri posuere	legio VII	Salona	CIL 3, 2033; D. Tončinić 2011, 41, br. 18
32.	T(itus) Sabinius T(iti) f(ilius) / Fab(ia) domo / Sebaste vete(ranus) / leg(ionis) VII ann(orum) LVI / sti(pendiorum) XXXII / h(ic) s(itus) e(st) ¹⁰¹⁸	legio VII	Salona	CIL 3, 2048; D. Tončinić 2011, 82, br. 53
33.	L(ucius) Arruntius / domo Pasimoae / anno(rum) LV / [vet(eranus) leg(ionis)] VII h(ic) s(itus) e(st) / [testament]o fieri iussit / [---] ¹⁰¹⁹	legio VII	Salona	ILJug 2091; D. Tončinić 2011, 26, br. 4
34.	Pinaria C(ai) lib(erta) / [---] / patrono suo / C(aio) Pinario Scarpo / [ve]t(erano) leg(ionis) VII et filio / [---]	legio VII	Salona	ILJug 2280; D. Tončinić 2011, 81, br. 50

¹⁰¹⁸ U restituciji koju donosi Tončinić, prvi redak te početci drugoga i trećega, doneseni su u uglatim zagradama, jer je u Mommsenovu prijepisu iz CIL-a taj dio napisan u kurzivu. Mommsen se poziva na Paraviju i Lanzu, pa je očito da je spomenik pretrpio oštećenje od vremena kada je prvi put prepisan do vremena kada ga je vidio Mommsen. Iz razloga što je u CIL-u donesen prijepis bez zagrada, u restituciji nisam stavljao uglate zagrade.

¹⁰¹⁹ Na natpisu se nije sačuvao čin, no zbog velikog broja proživljenih godina očigledno je da je L. Aruncije bio veteran VII. legije.

35.	Rutilia [---] / v(iva) f(ecit) sibi et A(ulo) R[utilio] / Tusco patr[i ---] / leg(ionis) VII et A(ulo)[Rutilio] / Primioni f[ilio] / et Rutiliae Fes[tae(?) --] / defunctae ¹⁰²⁰	legio VII	Tragurium	CIL 3, 9711; D. Tončinić 2011, 106, br. 77
36.	L(ucius) Vegnonius / L(uci) f(ilius) vet(eranus) leg(ionis) V[II] / [d]om(o) Florent[ia] / [Tr]opaena F[a]/[br]icia se vi[va] / [si]bi et vir[o] / <f=E>(ecit) / hic s(itus) est	legio VII	Bijaći kod Trogira (Siculi)	CIL 3, 9712; D. Tončinić 2011, 95, br. 65
37.	C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) / Vel(ina) domo / Pessinunte / vet(eranus) leg(ionis) VII / ann(or)um XLV stip(endiorum) XXV / h(ic) s(itus) e(st) / C(aius) Mummius p(osuit)	legio VII	Dugopolje	AE 1994, 1355; D. Tončinić 2011, 45, br. 21
38.	L(ucius) Ancharenus Q(uinti) f(ilius) / Ser(gia) Laranda mil(es) / leg(ionis) VII ann(or)um XL stip(endiorum) XXI / h(ic) s(itus) e(st) / Q(uintus) Ancharenus haec tanquam / posuit tibi dona frater quia / longe a patria te cecidisse dolet / optaram vivo potius dare vina / me tib(i) non obito care ferenda / tuo si quicquam sentire potes / [pro te]mpore nostro damus haec / ostica sit tibi terra levis frater / fratri posuit	legio VII	Vojnić (Tilurium)	AE 1999, 1230; D. Tončinić 2011, 23, br. 1
39.	T(itus) Ancharenus / T(iti) f(ilius) Ser(gia) / dom(o) Laranda / mil(es) leg(ionis) VII an(norum) / XLIV stip(endiorum) XXIII / h(ic) s(itus) e(st)	legio VII	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 2709; D. Tončinić 2011, 23, br. 2

¹⁰²⁰ Riječ je o oštećenom natpisu poznatom isključivo iz prijepisa u CIL-u, no s obzirom na određene sačuvane elemente, po mom se mišljenju može ponuditi nešto potpunije čitanje. Naime, u drugom su retku prije loma naznačena slova AR bez razdjelnice, dok se u 4. retku prije loma javlja slovo A, a ispod tih redaka javljaju se kognomeni muških osoba u dativu. Budući da prvi redak sadrži nomen ženske osobe (*Rutilia*) koja je, osim sebi, spomenik dala podići i svom ocu te svom sinu, smatram da slova AR u drugom retku valja razdvojiti; odnosno, slovo A valja razmatrati kao prenamen oca (*Aulus*), a slovo R kao prvo slovo njegova nomena (*Rutilius*). Na isti se način može restituirati i ime sina, od čijeg se imenovanja, osim kognomena u 5. retku, sačuvalo i već spomenuto slovo A (vjerojatno sigla premena *Aulus*, nakon kojega je bio naveden nomen *Rutilius*).

40.	L(ucius) Attius <L=I>(uci) <f=E>(ilius) Sergi(a) / Augusta / an(norum) XXX st(ipendiorum) VIII / mil(es) leg(ionis) VII / h(ic) s(itus) es(t)	legio VII	Vojnić-Gardun (Tilurium)	AE 1995, 1231; D. Tončinić 2011, 28, br. 6
41.	Q(uintus) Baebius Q(uinti) f(ilius) Serg(ia) Conan(a) / miles leg(ionis) VII ann(or)um XXXXV / stip(endiorum) XX h(ic) s(itus) e(st) / quamvis lasse viator rogo ne graveris et / tumulum contempla meum lege et moraris iam / aliquid resciveris dum vixi hilaris iucundus amicis / nunc to[rpen]s iaceo hic o[ssa req]u[ies]cunt mea natus / sum C<o=A>n<a=O>nis conditu(s) in Ill<y=U>rico vale et bene / facito vitae dum fatum venit / frater fratri	legio VII	Vojnić, Sablići (Tilurium)	CIL 3, 9733; D. Tončinić 2011, 30, br. 8
42.	Cn(aeus) Domiti/us Cn(aei) f(ilius) Vel(ina) / Pessinunte / an(norum) XLIV stip(endiorum) / XXV veteran(us) / ex leg(ione) VII h(ic) s(itus) e(st) / testamento / fieri iussit	legio VII	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 2710 = 9726; D. Tončinić 2011, 35, br. 12
43.	C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) / Fab(ia) Ninica / mil(es) leg(ionis) VII / an(norum) XXXIX stip(endiorum) / XVII h(ic) s(itus) e(st) / hospes resis[te et] tumulum / contempla meum lege et / morarus iam scies quae / debeas vixi qua potui ca/rus sum Oporum hic su/m sepultus hic ossua re/quiescum mea vale et / bene facito vitae dum fa/tum venit // Faustus l(ibertus) patrono	legio VII	Vojnić (Tilurium)	ILJug 1950; D. Tončinić 2011, 43, br. 20
44.	C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) / V(o)ltinia Clistin/na mil(es) leg(ionis) VII / ann(or)um XL stip(endiorum) XIIX / h(ic) s(itus) e(st)	legio VII	Vojnić, kod crkve sv. Jurja (Tilurium)	CIL 3, 2714 = 9736; D. Tončinić 2011, 47, br. 22

45.	L(ucius) Cornelius L(uci) f(ilius) / Fab(ia) Heraclea / mil(es) leg(ionis) VII ann(or)um / XXXIII stip(endiorum) XII t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Secundus h(eres) p(osuit) / h(ic) s(itus) e(st)	legio VII	Gardun, Kvartin (Tilurium)	CIL 3, 9734; D. Tončinić 2011, 50, br. 26
46.	C(aius) Longinus C(ai) f(ilius) / Cor(nelia) Amblada / mil(es) leg(ionis) VII an(norum) XL / stip(endiorum) XXI h(ic) s(itus) e(st) / frater fratri	legio VII	Gardun-Vojnić (Tilurium)	CIL 3, 9737; D. Tončinić 2011, 59, br. 34
47.	Q(uintus) Marcius / Q(uinti) f(ilius) Cor(nelia) Bassus / dom(o) Benevento / [m]il(es) leg(ionis) VII an(norum) / [---] stip(endiorum) XVII / [h(ic) s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / [ex arb]itratu / [M]aximi	legio VII	Gardun, Živaljići (Tilurium)	CIL 3, 14932; D. Tončinić 2011, 67, br. 39
48.	L(ucius) Mummius L(uci) / f(ilius) Fab(ia) Ancyra / miles leg(ionis) VII / ann(or)um XXXVI / stipend(iorum) XVI / h(ic) s(itus) e(st) // Arma bis octonis felicia qui tulit annis / hic situs est fato Mummius ipse suo / si sapiunt obiti data munera percipis am(pla) / et recipis nostrae pignus amicitiae / hoc tibi cum titulo posuit / Cornelius Chrestus / et dixit lachrymans sit tibi ter(r)a levis // M(arcus) Cornelius M(arci) l(ibertus) / Chrestus posuit	legio VII	Vojnić-Gardun (Tilurium)	AE 1995, 1232; D. Tončinić 2011, 71, br. 42
49.	Q(uintus) Oppius Q(uinti) f(ilius) / Pol(lia) Foro Corne(li) / signifer leg(ionis) VII / ann(or)um XXX stip(endiorum) VIII / h(ic) s(itus) e(st) heres pos(ui)t	legio VII	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 2716; D. Tončinić 2011, 78, br. 46

50.	L(ucius) Valerius L(uci) f(ilius) Volt(inia) / domo Philippis / mil(es) leg(ionis) VII ann(or)um XXXV / stip(endiorum) XV h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio VII	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 2717 = 9728; D. Tončinić 2011, 93, br. 61
51.	M(arcus) Vibius M(arci) f(ilius) / Aem(ilia) D<y=U>rra(chio) / mil(es) leg(ionis) VII / ann(or)um XXX stip(endiorum) VII / h(ic) s(itus) e(st) / [---]lius h(eres) p(osuit)	legio VII	Gardun-Vojnić (Tilurium)	CIL 3, 9741; D. Tončinić 2011, 98, br. 68
52.	[---] / C[---] Pol(lia) Aese / mil(es) leg(ionis) VII / ann(or)um XXX / stip(endiorum) VII h(ic) s(itus) e(st)	legio VII	Trilj (Tilurium)	CIL 3, 9742; D. Tončinić 2011, 101, br. 71
53.	Q(uintus) Murrius / Q(uinti) f(ilius) Ser(gia) Augusta / mil(es) leg(ionis) [VII? a]n(norum) XXXV / stip(endiorum) VI[--- h(ic) s(itus)] e(st)	legio VII	Gardun-Vojnić (Tilurium)	CIL 3, 8781 = 9738; D. Tončinić 2011, 73, br. 43
54.	C(aius) Lartinius / C(ai) f(ilius) Pol(lia) domo / Foro Corneli / miles leg(ionis) VII / ann(or)um XXXIV / stip(endiorum) XVI h(ic) s(itus) e(st) / heredes posuer(unt)	legio VII	Dicmo (Tilurium)	CIL 3, 14931; D. Tončinić 2011, 53, br. 29
55.	L(ucius) Vettius M(arci) [f(ilius)] / Maec(ia) Secun[dus] / Libarn[a] vet(eranus) le[g(ionis)] / VII vivus [f]ecit si[bi] / et Vettiae L(uci) f(iliae) Ver[ae] / et Vettiae L(uci) l(ibertae) S[---]	legio VII	Hrvace kod Sinja (Aequum)	AE 2008, 1058; D. Tončinić 2011, 97, br. 66

56.	P(ublius) Lastus A(uli) f(ilius) Scaeva / domo Florentia / eques vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / annor(um) LX stip(endiorum) XXX et Lastae / P(ubli) l(ibertae) Apiculae P(ublio) Lasto Felici / P(ublio) Lasto Diodoro lib(erto) t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Narona	CIL 3, 1814; D. Tončinić 2011, 55, br. 30
57.	C(aius) Bitt[ius? ---]/ Tro(mentina) Ce[---] / imagini[fer] / leg(ionis) VII C(audiae) [P(iae) F(idelis)] / t(estamento) f(ieri) [i(ussit)] ¹⁰²¹	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 8735; D. Tončinić 2011, 32, br. 9
58.	L(ucius) Caesius L(uci) f(ilius) / Cam(ilia) Bassus / domo Pisauri / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / an(norum) LIII stip(endiorum) XXXIII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) p(osuit) / in f(ronte) p(edes) VI in a(gro) p(edes) X	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2014; D. Tončinić 2011, 32, br. 10
59.	L(ucius) Fabius L(uci) f(ilius) Satur/ninus vet(eranus) leg(ionis) VII [C(laudiae)] [P(iae)] F(idelis) / v(ivus) f(ecit) sibi et Claudiae [T]i(beri) / Claudi A[l]ypi l(iberti) Caesaris / libertae Euche h(ic) s(iti) s(unt) / loc(um) don(avit) C(aius) Titius / Restitutus amicus / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2022; D. Tončinić 2011, 38, br. 15

¹⁰²¹ U drugom retku natpisa, nakon navoda tribusa, Tončinić čita *Gem[ellus]*, no na natpisu su sačuvana samo dva slova kognomena, s tim da prvo slovo nikako nije G, već slovo C (usp. način klesanja slova C u prvom te slova G u trećem i četvrtom retku). Pomutnja se stvorila u prijepisu iz CIL-a, gdje su pogrešno naznačeni slovo G te kosa hasta nakon slova E koja bi trebala predstavljati lijevi dio potencijalnog slova M. Natpis je puknuo točno na početku trećeg slova kognomena, no jasno je vidljiv duktus vertikalne haste, tako da slovo M ispada iz kombinacije (usp. način klesanja slova M u trećem retku).

60.	C(aius) Curiatius T(iti) f(ilius) Serg(ia) / Secundus dom(o) Augusta / Troade vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / scrib[a] Salonis annor(um) LXV h(ic) s(itus) e(st) / [in fr(onte) p(edes) --- in agr(o)] p(edes) XX	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2019; D. Tončinić 2011, 52, br. 27
61.	T(itus) Curtiacus / T(iti) f(ilius) Lem(onia) Bon(onia) / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 14244,1; D. Tončinić 2011, 53, br. 28
62.	C(aius) Lollius C(ai) f(ilius) Pap(iria) Valens / veter(anus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) v(ivus) f(ecit) / sibi et Hostiliae P(ubli) f(iliae) Secu[ndae] / coniugi sanctissi[mae]	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	AE 1996, 1215; D. Tončinić 2011, 59, br. 33
63.	C(aius) Lucretius / signif(er) leg(ionis) VII / C(laudiae) P(iae) F(idelis) dom(o) Verona / an(norum) XLV stip(endiorum) XXVI / de suo peculio f(aciendum) i(ussit) sibi / et Primo suo curam / egerunt frater et / Chrestus lib(ertus) / in fr(onte) p(edes) X in agr(o) p(edes) XX	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2040; D. Tončinić 2011, 61, br. 35
64.	C(aius) Lucretius / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / domo Verona v(ivus) f(ecit) / sibi et Provinciali f(ilio) et / Firmillae et Tyche lib(ertabus) / suisque omnibus / in fr(onte) p(edes) X in agr(o) p(edes) XX	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2041; D. Tončinić 2011, 63, br. 36
65.	C(aius) Manticus / C(ai) f(ilius) Scap(tia) mil(es) / leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / stip(endiorum) XXIII / C(aius) Avinnius / [Post]umius / [---]s / [---]	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	AE 1904, 172; ILJug 2092; D. Tončinić 2011, 65, br. 38

66.	Q(uintus) Mettius Q(uinti) f(ilius) / Volt(inia) Valens / mil(es) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / an(norum) XXXVIII stip(endiorum) XIIIX / t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	AE 1991, 1291; D. Tončinić 2011, 69, br. 41
67.	Primigeniu[s] / P(ubli) Ploti 7(centurionis) leg(ionis) / VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) lib(ertus) an[n(orum)] / XX[---] h(ic) s(itus) e(st) / pat[---]	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	ILJug 2601; D. Tončinić 2011, 81, br. 51
68.	L(ucio) Trebonio Valenti / mil(iti) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) et L(ucio) Tre/bonio Constanti f(ilio) et / Treboniae Tertullae / sorori L(ucius) Trebonius / Successus lib(ertus) patronis / suis bene merentib(us) v(ivus) f(ecit) / sibi et suis libert(is) lib(ertabus)q(ue) / in f(ronte) p(edes) XX in ag(ro) p(edes) XII	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 8760; D. Tončinić 2011, 86, br. 57
69.	C(aius) Vatinius / Sex(ti) f(ilius) Capito / vet(eranus) leg(ionis) VII / C(laudiae) P(iae) F(idelis) dom(o) Arreti(o) / v(ivus) f(ecit) sibi et / Vatiniae Feli/culae libert(ae)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 8764; D. Tončinić 2011, 95, br. 64
70.	[---] / signifer / leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / C(aius) Clodius Felix / lib(ertus) / IIIIIvir Aug(ustalis)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	ILJug 2093; D. Tončinić 2011, 100, br. 69
71.	[---] / vet(erano) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / Neria Pieris / coniugi suo / et sibi	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	ILJug 2600; D. Tončinić 2011, 101, br. 70
72.	[--- Bri]xel(l)i / [--- le]g(ionis) VII / C(laudiae) P(iae) F(idelis) / [--- st]ip(endiorum) XXX / [-- -] f(ilia) Ioventia / [---] ¹⁰²²	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 8732; D. Tončinić 2011, 104, br. 75

¹⁰²² Tončinić je prvi redak restituirao kao [--- Au]reli, no prvo sačuvano slovo natpisa nije R već X. Sama pozicija tog sadržajnog elementa (jedan redak prije imenovanja legije) upućuje da je riječ o podrijetlu, a ne o nomeni u genitivu kako predlaže Tončinić. Stoga sam predložio čitanje [--- Bri]xel(l)i, pri čemu aludiram da je riječ o gradu *Brixellum* koji je zabilježen na natpisu vojnika XI. legije (Kat. I., br. 123). Usp. CIL 13, 8337 gdje se javlja oblik *d(omo) Brixelli*.

73.	[---] M(arci) f(ilius) Q[uir(ina?) ---] / [--- leg(ionis)] VII C(laudiae) P(iae) [F(idelis) ---] / [---] Respe[ctus] / [--- A]basca[ntus ---] ¹⁰²³	legio VII Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 14699; D. Tončinić 2011, 107, br. 78
74.	C(aius) Auliu[s] C(ai) f(ilius) / Ani(ensis) Secundus / domo Cremona / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / h(ic) s(itus) e(st) Arria / Agat(h)emeris co(n)iugi / caris(s)imo ben[e] / merenti posu[it et(?)] / Q(uinto?) Arri(o?) Prisc[o(?)] ---] / se viva et / sibi posuit	legio VII Claudia Pia Fidelis	Siculi	I. Matijević 2017
75.	Dis Manibus / sacrum / C(aius) V(ibi)us C(ai) f(ilius) Pompt(ina) / Pedes dom(o) Arret(io) / 7(centurio) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) viv<u=O>s fec(it) / sibi et Iuliae C(ai) f(iliae) Pollae / uxori	legio VII Claudia Pia Fidelis	Tragurium	CIL 3, 2678 = 9699; D. Tončinić 2011, 97, br. 67
76.	Hercu(li) / sacrum / [P(ublius)] Plotius 7(centurio) leg(ionis) / VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	legio VII Claudia Pia Fidelis	Donji Seget kod Trogira (Tragurium)	AE 1981, 699 = 1985, 712; D. Tončinić 2011, 113, br. 89
77.	M(arcus) Iulius M(arci) f(ilius) / Trensahensis(?) / miles leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / an(norum) XXXXV stip(endiorum) XX / M(arcus) A[rr]untius frater [et] / [he]r[es] po[s]ui[t] / h(ic) s(itus) e(st) ¹⁰²⁴	legio VII Claudia Pia Fidelis	Košute kod Trilja (Tilurium)	CIL 3, 2715; D. Tončinić 2011, 47, br. 24

¹⁰²³ Prvo sačuvano slovo ovoga natpisa zasigurno nije slovo T, kako je to nadopunjeno u prijepisu iz CIL-a te kako ga restituira Tončinić. Na fotografiji natpisa jasno je vidljivo zakošenje haste, tako da u obzir dolaze slovo A ili pak slovo M. Smatram da je ipak riječ o desnoj kosoj hasti M, koje je na natpisima 1. stoljeća klesano s blažim zakošenjem nego slovo A. U četvrtom je retku sačuvano slovo A koje je nešto oštrije zakošeno od sačuvane haste prvog slova, tako da početak natpisa valja restituirati sadržajem *M(arci) f(ilius)*.

¹⁰²⁴ Mommsenu je na raspolaganju bio samo prijepis natpisa koji je sadržavao nekoliko grešaka, tako da sadržaj drugoga retka valja uzeti s dosta opreza. Pretpostavio je da je, barem u početnom dijelu, krivo prepisan tribus *Teretina*. Nažalost, na osnovi tako sačuvanog izvora, ne može se ponuditi nekakvo izgledno rješenje te se ne može tvrditi je li riječ o nekakvom kognomenu izvedenom od etnika ili je riječ o do sada nepoznatom mjestu.

78.	C(aius) Octavius / C(ai) f(ilius) Fabia Vital[i]s / domo Brixia {e} / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / h(ic) s(itus) e(st) / testamento f(ieri) i(ussit) / arbitratu Octavi/ae Secundae {s} lib(ertae) / suae	legio VII Claudia Pia Fidelis	Glavice kod Sinja (Aequum)	CIL 3, 14946; D. Tončinić 2011, 75, br. 44
79.	M(arcus) Varenus / M(arci) f(ilius) Vol(tinia) Valens ve/ter(anus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / arbitratu M(arci) Vare/ni Secundi liberti idem/que heredis	legio VII Claudia Pia Fidelis	Hrvace kod Sinja (Aequum)	CIL 3, 9761; D. Tončinić 2011, 93, br. 62
80.	Sex(tus) Iu[lius ---] / Ani(ensi) Silva[nus ---] / summus c[urat(or) ---] / suffragio [---] / leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) aed[(ilis) --- ab] / ordine primus [factus?] / IIIIvir i(ure) d(icundo) pont(ifex) [---] / in accep[---] / h(oc) s(epulcrum) h(eredem) [n(on) s(equetur)] ¹⁰²⁵	legio VII Claudia Pia Fidelis	Sinj (Aequum)	CIL 3, 2733; AE 1977, 613; D. Tončinić 2011, 102, br. 73
81.	[---] Sp(uri) f(ilius) Vale[---] / [---] Vet(uria) Place[ntia ---] / [---] leg(ionis) VI[I ---]	legio VII (Claudia Pia Fidelis?)	Salona	CIL 3, 8763; D. Tončinić 2011, 108, br. 80
82.	[---]E MVL[---] / [---] Capit[o ---] / [---] leg(ionis) VII [---]	legio VII (Claudia Pia Fidelis?)	Klis (Salona)	ILJug 2028; D. Tončinić 2011, 108, br. 81
83.	[---] leg(ionis?) VII [---] / [---] ia leg[---]	legio VII (Claudia Pia Fidelis?)	Salona	CIL 3, 14248; D. Tončinić 2011, 109, br. 82
84.	[---] / [---] miles leg(ionis) VI[I ---] / [---] Veneri don[um] / [no]m(ine) cognation[is] / [Cl]odior(um) CVI[legio VII (Claudia Pia Fidelis?)	Salona	CIL 3, 8687; D. Tončinić 2011, 112, br. 88

¹⁰²⁵ Natpis je poznat samo iz prijepisa, tako da je nezahvalno raditi bilo kakve intervencije u dokazivanju da je natpis pogrešno prepisan u osmom retku. Natpis je pokušao nadopuniti H. Galsterer 1971, ali sa čisto hipotetskom restitucijom koju je preuzeo i Tončinić. Kako je ta restitucija izrazito upitna, u tablici sam donio čitanje bazirano na prijepisu iz CIL-a, bez dodatnih hipoteza i upitnih intervencija.

85.	[---]RV[---] / [---] mil[es] / [leg(ionis?)] VII [---]	legio VII(?) (Claudia Pia Fidelis?)	Salona	CIL 3, 8767; D. Tončinić 2011, 110, br. 83
86.	Sex(tus) Clodius / C(ai) f(ilius) Pub(lilia) Verona / mil(es) l[eg(ionis) VII(?) ---]	legio VII(?) (Claudia Pia Fidelis?)	Vojnić (Tilurium)	CIL 3, 13976; D. Tončinić 2011, 48, br. 25
87.	M(arcus) Percenni[us ---] / Voltinia Ph[ilippis] / [---] l[eg(ionis) [VII? ---]	legio VII(?) (Claudia Pia Fidelis?)	Trilj (Tilurium)	CIL 3, 14933; D. Tončinić 2011, 79, br. 48
88.	[---]s C(ai? filius?) Pala/[tina(?) --- leg(ionis)] VII / [---]	legio VII(?) (Claudia Pia Fidelis?)	Gardun (Tilurium)	ILJug 1952; D. Tončinić 2011, 110, br. 84
89.	[--- c]enturio le[g(ionis) VII(?) ---]	legio VII(?) (Claudia Pia Fidelis?)	Gardun (Tilurium)	ILJug 733; D. Tončinić 2011, 112, br. 87
90.	Ex [dec(reto) P(ubli) Corn(eli)] / Dol(abellae) leg(ati) pr(o) [pr(aetore)] / det(erminavit) C(aius) Titius / Geminus 7(centurio) / leg(ionis) VII inte[r] / Asser(iates) et Co[rin(ienses)] ¹⁰²⁶	legio VII	Corinium	S. Čače 2003, 19-21, br. 1; AE 2003, 1332; D. Tončinić 2011, 123, br. 99
91.	Determina[vit] / C(aius) Velius Bassus / 7(centurio) leg(ionis) VII iussu / P(ubli) Dolabellae / leg(ati) pro pr(aetore) / inter A[---]s / [---] ¹⁰²⁷	legio VII	Diklo (Iader)	A. Kurilić – J. Baraka 2012, fig. 6

¹⁰²⁶ Zadnji se redak inače restituira kao *Asser(iates) et C[or(inienses)]*, no iz fotografije koju donosi S. Čače jasno je vidljiv lijevi dio slova O, tako da to slovo valja staviti izvan uglate zgrade. Također, s obzirom na sadržaj prethodnih redaka, čini mi se da ima dovoljno mjesta za još tri grafema nakon slova O, tako da je i imenica *Corinienses* vjerojatno bila navedena s pet slova. *C. Titius Geminus* je inače bio *princeps posterior legionis VII* (Kat. I., br. 96), što može uputiti na restituciju te titule nakon njegova imena. No nakon kognomena vidljiv je trag jednog slova, a s obzirom na ostale analogije, čini se izvjesnim da se radi o centurionskom znaku „7“. Usp. slučaj Kvinta Ebucija Liberala, koji je na nekoliko natpisa referiran kao *hastatus posterior* (Kat. I., br. 96, 100, 101, 103), dok je na jednom imenovan kao *centurio legionis XI* (Kat. I., br. 102).

¹⁰²⁷ Čini mi se da se u zadnja dva retka može razaznati još pokoje slovo, no budući da sam natpis vidio samo u fotografiji niske rezolucije, za takvo bi nešto trebao direktno vidjeti natpis.

92.	L[---] / [---]nus Laco / [---] leg(ionis) VII iudex / [--- datu]s ex convent/[ione eo]r(um) ab L(ucio) Volu[sio] / Saturnino le[g(ato)] / [p]ro pr(aetore) C(ai) Caesari[s] / [A]ugusti Germ[a]/[ni]ci inter Ned[i]/[tas et Corinienses(?) ---] ¹⁰²⁸	legio VII	Corinium	CIL 3, 2882; J. J. Wilkes 1974, 259, no. 4; D. Tončinić 2011, 118, br. 94
93.	L(ucius) Trebius / Secundus pr/ae(f)ctus castr/orum inter / Onastinos et / Narestinos ter/minos pos(u)it ius/su L(uci) Volusi Satu/rni(ni) leg(ati) pro pr(aetore) C(ai) [[C[ae]]]/[[s[ar]is A[ugusti]]] / [[G[erm]anici]] ex / senten{ten}ti/a quam i(i)s a<d=T>h/i<b=R>ito consi/lio dixit	legio VII (?)	Krug kod Jesenica u Poljicima	CIL 3, 8472; D. Tončinić 2011, 119, br. 95
94.	L(ucius) Arruntius / Cami[ll]us Scri/b[o]nia[n]us le[g(atus)] pro / pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Aug(usti) / Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium 7(centurionem) / leg(ionis) VII inter Sapuates / e[t ---]matinos ut fines / [reg]eret et termin<o=V>s po[n(eret)]	legio VII	Vaganj kod Jajca	CIL 3, 9864a; D. Tončinić 2011, 121, br. 97
95.	[--- i]nter Ner[a]/[sti]nos et Pitunti/nos termini r[ec]/[o]gniti et restitu[ti] a / [P]isone leg(ato) pro pr(a)etore / [Ti(beri)] Claudi Caesaris [Aug(usti)] / Germanici per C(aium) Ma[r]ium Maternum 7(centurionem) leg(ionis) / VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) quos L(ucius) Volus/[ius Saturninus ---]	legio VII Claudia Pia Fidelis	Gorica kod Dubrave u Poljicima	CIL 3, 12794; D. Tončinić 2011, 122, br. 98

¹⁰²⁸ Wilkes spominje da je natpis svojedobno bio uzidan u zid franjevačkog samostana u Karinu, a budući da je međa između Nedita i Korinjana zabilježena na nekoliko natpisa (Kat. I., br. 100, 101, 103), pretpostavio sam da je i ovdje riječ o razgraničenju između istih zajednica.

96.	[E]x edict<o=U> P(ubli) Cor/neli Dolabel(la)e leg(ati) / pro praetore determinav[it] / <C=S>(aius) Titius Geminus / pri(nceps) posterior leg(ionis) / VII inter Neditas / et Corinienses / restituit iussu A(uli) / Duceni Gemini / leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)] / per A(ulum) Resium [M]a/ximum 7(centurionem) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) pr(incipem) posterior(em) / et Q(uintum) Aebutium / Liberalem (h)astat(um) / posteriore(m) leg(ionis) / eiusdem ¹⁰²⁹	legio VII; legio XI Claudia Pia Fidelis	Popovići kod Karina	CIL 3, 9973; D. Tončinić 2011, 116, br. 93
97.	[--- Vib]ullius t[rib(unus?)] / [le]g(ionis) VII et L(ucius) Sa[l]/[vius] M(arcus) Sueto ce[n]/[t]uriones leg(ionis) X[I] / [iu]dices d[a]ti ex / [co]<n=M>ventione a / [L(ucio) V]olusio Satur/[ni]no leg(ato) pro pr(aetore) / [C(ai) C]aesaris Aug(usti) / [Ger]manici inter / [---]tine[s] e[t ---]	legio VII; legio XI	Razvođe kod Oklaja	CIL 3, 9832; D. Tončinić 2011, 120, br. 96
98.	[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIII co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan(a) / [---] provincia<e=I> Illyrici // [---] / cuius via<e=I> mil{1}ia pasuus sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII ¹⁰³⁰	legio VII; legio XI	Salona	CIL 3, 3198a + 3200 = 10156a + 10158; M. Abramić 1927, 147-149; D. Tončinić 2011, 114, br. 91

¹⁰²⁹ Prenomen Ticija Gemina, centuriona VII. legije, na ovom je natpisu navedeno siglom S, no preko natpisa iz Dolabelina vremena (Kat. I., br. 90) saznajemo da je njegov preimen zapravo glasilo *Caius*.

¹⁰³⁰ Zadnji redak prve ploče natpisa redovito se čita kao *[ad flin[es] provinciae Illyrici]*. Takvo je čitanje pretpostavio Abramić te se od tada koristi bez rezerve. Izvorno je sačuvan samo vrh slova, gdje je sadržaj *provinciai Illyrici* poprilično siguran, dok je početni dio retka čisto hipotetičan. Abramić tvrdi da je razabrao ostatak dvaju slova, valjda od I i N, no ta se slova ne mogu sa sigurnošću razabrati na natpisu. Postoji čitav niz

99.	Ti(berius) Caesar divi Aug(usti) f(ilius) / Augustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XX co(n)s(ul) III / leg(io) VII leg(io) XI / P(ublio) Cornelio Dolabella / leg(ato) pr(o) pr(aetore)	legio VII; legio XI	Iader	CIL 3, 2908; D. Tončinić 2011, 116, br. 92
100.	Fin<i=E>s inter Neditas et Corinienses / derectus mensuris actis iussu / A(uli) Duceni Gemini leg(ati) per A(ulum) Resium / Maximum 7(centurionem) leg(ionis) XI principem / posteriorem coh(ortis) I et per [Q(uitum)] A[e]butium / Liberalem 7(centurionem) eiusdem leg(ionis) (h)astatum / posteriorem c(o)hor(tis) I	legio XI (Claudia Pia Fidelis)	Crkva sv. Martina u novigradskom Docu (Pridraga)	CIL 3, 2883
101.	[Fin<i=E>s inter Ned]/[itas et Corinien/ses] / [derectus men/suris actis] / [iussu A(uli) Duceni Gem]ini [leg(ati) A(u)g(usti)] / [p]er A(ulum) Resiu[m Maximum 7(centurionem)] / [le]g(ionis) XI prin(cipem) pos[terio/r]em c(o)hor(tis) I et Q(uitum) [Ae]/butium Liberal[em] / 7(centurionem) leg(ionis) eiusdem (h)a[sta]/[t]um posteriorem / [c(o)hor(tis) I] ¹⁰³¹	legio XI (Claudia Pia Fidelis)	Pridraga	CIL 3, 15045,2
102.	[---] Caesaris Au[g(usti) ---] / inter Sidrinos et / Asseriates Q(uitus) Aebu/tius Liberalis 7(centurio) leg(ionis) / XI definit	legio XI (Claudia Pia Fidelis)	Bruška	AE 1905, 164; ILJug 2845

opcija koje bi se mogle ponuditi pri restituciji tog dijela natpisa, no niti jedna nije poduprta činjenicom, već je svaka zasnovana na čistoj pretpostavci, što ih sve čini znanstveno nedokazivim. Početni dio retka je stoga ostavljen prazan.

¹⁰³¹ Prva četiri retka natpisa restituirao sam na osnovi natpisa pod Kat. I., br. 103, koji je prezentiran u Župnoj crkvi Porođenja Blažene Djevice Marije u Novigradu. Budući da se ne može sa sigurnošću pretpostaviti na koji su način bile koncipirane riječi u tim redcima, čitavu sam restituciju doslovno bazirao na natpisu pod Kat. I., br. 103, što naravno, ne mora biti u potpunosti ispravno.

103.	Fin<i>=E>s i[n]ter Ned]/itas et C[o]rinien/ses / dere[ct]us me[n/s]uris acti[s i]ussu A(uli) D[u/c]eni Gem[i]ni leg(ati) A(u)g(usti) / [pe]r A(ulum) Resi[u]m Max(imum) 7(centurionem) / legioni[s] XI princi[p]em / post[e]riorem / c(o)hor(tis) I et [Q(uintum)] Aebutiu[m] / [Li]berale[m] 7(centurionem) le(gionis) eiusd(em) (h)astatum / [p]osterio[r]/em c(o)hor(tis) [I]	legio XI (Claudia Pia Fidelis)	Novigrad	Neobjavljen (ovdje: sl. 22)
104.	L(ucius) Corneli/us L(uci) [f(ilius)] Mae(cia) / Pelagonia ve[t(eranus)] / leg(ionis) XI / ann(orum) XLV stip(endiorum) XXV / h(ic) s(itus) [e(st)] fili(i) p(osuerunt)	legio XI	Salona	CIL 3, 2017
105.	C(aius) Fulvius / C(ai) f(ilius) Vol(tinia) Phil(ippis) / miles leg(ionis) XI / annor(um) XXX / stipend(iorum) X	legio XI	Salona	CIL 3, 2031
106.	Quartus Iu(v)entius T(iti) f(ilius) / missicius leg(ionis) XI / ann(orum) XXXV / h(ic) s(itus) e(st)	legio XI	Salona	CIL 3, 2037 = 8579
107.	C(aio) Valerio [---] / vet(erano) leg(ionis) XI P[---] / Valerius I[---] / patrono [---] ¹⁰³²	legio XI	Salona	CIL 3, 2056
108.	P(ublius) Apulanus P(ubli) f(ilius) / Pol(lia) Sabinus / domo E[p]or[e]d(ia) / tri(bunus) mil(itum) leg(ionis) XI / N IM	legio XI	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 2711

¹⁰³² Restitucija 2. retka natpisa na Epigraphische Datenbank Heidelberg (HD063269) glasi *vet(erano) leg(ionis) XI P(iae) [F(idelis) ---]*, pri čemu se naglašava da je natpis nastao nakon 42. godine. Takvo mi se čitanje čini apsolutno neopravdanim, ne samo jer bi izostavljanje carskog epiteta *Claudia* bilo bez presedana, već zbog toga što slovo P vrlo lako može biti početno slovo nekog drugog natpisnog elementa, kao što je primjerice *origo*. Do sada je među mjestima podrijetla vojnika XI. legije na području Dalmacije potvrđeno čak 5 mjesta s početnim slovom P (*Parma, Pollentia, Placentia, Pelagonia i Philippi*). Ne mogu sa sigurnošću tvrditi da je na tom mjestu bilo navedeno podrijetlo pokojnika, stoga sam taj dio ostavio nedopunjenim, no očito je da na tom mjestu ne treba tražiti počasnu titulu XI. legije. Jedini primjer natpisa na dalmatinskom teritoriju, na kojemu se navodno ne javlja carski epitet *Claudia*, već samo sigle P i F, jest natpis CIL 3, 2885 iz Karina, gdje je zabilježen pripadanik *leg(ionis) VII(?) P(iae?) F(idelis?)*. Taj je natpis poznat samo iz prijepisa, i to dosta kontradiktornog, tako da valja biti vrlo oprezan pri njegovoj determinaciji. Moguće je da je pri prijepisu ispušteno slovo C; da su slova P i F dio nekog drugog natpisnog elementa; ali i da je riječ o VIII., a ne VII. legiji (usp. natpis CIL 3, 14692 iz Salone, gdje se spominje *duplic[arius] / [le]g(ionis) VIII P(iae) F(idelis)*).

109.	L(ucius) Allius L(uci) f(ilius) Fabia / signif(er) leg(ionis) XI / annor(um) XXX stip(endiorum) X / h(ic) s(itus) e(st) / L(ucius) Statienus L(uci) f(ilius) Fabia / Catulus pos(uit)	legio XI	Trilj (Tilurium)	CIL 3, 2708 = 9725
110.	T(itus) Cillius / T(iti) f(ilius) Fab(ia) / domo Lara/nda vet(eranus) / leg(ionis) XI ann(or)um LXX / stipendioru(m) / [X]XXIIX / [--]E[---]	legio XI	Roški slap	CIL 3, 2818 = CIL 3, str. 1626
111.	P(ublius) Cornelius P(ubli) [f(ilius)] Epor[e]diensis / mil(es) leg(ionis) XI ann(or)um XXX stip(endiorum) VIII	legio XI	Scardona	CIL 3, 6413
112.	C(aius) Appuleius Etruscus speculator / vet(eranus) leg(ionis) XI decurio / allectus Salonae / et C(aius) Appuleius / Etruscus f(ilius) anno/rum XIII h(ic) s(iti) su[nt] / Cuparia Lupu[la p(osuit)]	legio XI	Izvor Vrljike kraj Proložca (Novae)	CIL 3, 1914 = 8506; C. Patsch 1900a, 323-324, sl. 21 = C. Patsch 1902, 84, Fig. 22
113.	[Q(uito?) Ca]stricio Q(uinti) f(ilio) Cam(ilia) / [aed]ili Ilvir(o) auguri Albae / [P]ompeiae prim(o) pil(o) leg(ionis) XI a / Ti(berio) Caesare Augusto donato / torquibus armilis phaleris / III et coronis aureis duabus / [d]ecur(ioni) Cremonae decur(ioni) Iad(er) / [praef(ecto)] Liburnor(um) et Iapudum / [Q(uitus?) Cast]ricius Severus / [pat]rono	legio XI	Iader	N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 130-132; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 197-201, No. 1
114.	C(aius) Trebius C(ai) [f(ilius)] Firmus / veteranus leg(ionis) XI / stipendiorum XXV annor(um) LXXX / A O V F F D S E M Q M C S	legio XI	Iader	CIL 3, 2918
115.	L(ucius) Veratius L(uci) f(ilius) / Cla(udia) Otho mil(es) / [I]leg(ionis) XI an(norum) XX / D(?)	legio XI	Albona	CIL 3, 3052

116.	P(ublius) Gosseli/us Q(uinti) f(ilius) An(i)e(nsis) / Cre(mona) mil(es) leg(ionis) / XI sig(nifer) an(n)or(um) / XL st(ipendiorum) XIII / h(ic) s(itus) e(st)	legio XI	Burnum	CIL 3, 15001
117.	[---] signif(er) leg(ionis) XI / ann(or)um XLV stip(endiorum) XXI / C(aius) Aemilius C(ai) f(ilius) / Marcellus ann(or)um XIII / pater et filius // h(ic) s(itus) e(st) (<i>sic</i>)	legio XI	Burnum	CIL 3, 2832 = 9892; N. Cesarik 2016, 159-154
118.	[Ter(tius) Baebius C(ai) f(ilius) Sca(ptia)] / [domo Flo]rentia / [ann(or)um] XXXV stip(endiorum) XVI[I] / [mil(es) leg(ionis) XI c]ornicen / [---]TO ¹⁰³³	legio XI	Mokro Polje (Burnum)	A. Betz 1939, 68, br. 118; ILJug 2811; (ovdje: sl. 33)
119.	P(ublius) Fanniu[s] / Ani(ensi) Cremon(a) / eq(ues) leg(ionis) XI an(nor)um / XXIX stip(endiorum) XII / h(ic) s(itus) e(st) f(rater) f(ratri) pos(uit) / hospes resiste et tumulum / contempla meum mora/[re gressu]m litteras nos/[tras lege] mando et st/[ilo consigne]s alter / [ut sciat miseris vitae nob]/is legem [incertam dari nam fa]/tus aliqui[d ex improviso] / facit titulum intuere / scriptum quo fato occidi / rumore sancto Il(l)yrici / iaceo in solo infunde / lacrimas (<i>sic</i>) quisquis es / [mihi] misericors aetate /	legio XI	Mokro Polje (Burnum)	CIL 3, 6416; D. Rendić-Miočević 1987, 70-71.

¹⁰³³ Betz je prvi donio podatak o natpisu, no u restituciji nije koristio kose crte kako bi naznačio prelasku u novi redak. Uz to navodi da natpis potječe iz Mokrog Polja. Sljedeći podatak o natpisu nalazi se u ILJug-u, gdje se za razliku od Betza kao mjesto pronalaska navode Ivoševci. Budući da u ILJug-u nisu doneseni nikakvi drugi podatci, vjerojatno se radi o pogrešci te Mokro Polje i dalje treba smatrati originalnim mjestom pronalaska tog natpisa. Naknadno je spomenik lociran u Arheološkom muzeju Zadar te je primjetno znatno oštećenje prilikom kojega se izgubio velik dio natpisnog sadržaja. Iako je natpis fragmentaran, može se donijeti sigurna restitucija s naglašenim prelascima u novi red. Budući da se u prvom retku ulomka sačuvao dio slova S (od navoda tribusa *Scaptia*), očito je da je natpis kojega donosi Betz tekao u 4 retka. Valja napomenuti i ligaturu slova N i T u nazivu mjesta *Florentia* u drugom retku te slovo R unutar slova O na početku trećega, što upućuje i na korištenje ligatura u ostalom dijelu natpisa, čime se može opravdati i različiti broj slova u pojedinim retcima restitucije: 1. redak – 15; 2. redak – 13; 3. redak – 15; 4. redak – 16 slova. Na fragmentu je vidljiv još jedan redak, u kojemu su sačuvana samo dva slova – TO.

	[cuncta] ceciderunt mecum / [breui ae]quo animo vive vitam / [quoad] fieri [potest] / [--- // - --] / [---]OIAM[---] / [---]C(?)NORIS AL[---] / [---]R quaedam [---] / [---]SADEMII[---] / [---] nomen in P[---] / [---] quorum [---] / [--- // ---] / [---]prima noc[te ---] / [---] vivo fieri [---] / [---] satis [---]			
120.	M(arcus) Frax{s}anius Sex(ti) f(ilius) / Pol(lia) domo Regio Lepido / veteranus leg(ionis) XI eques / annorum XLIII stipendiorum XXV donatus / phaleris torquibus / armillis h(ic) s(itus) e(st) / Primu(s) l(ibertus) pro meritis	legio XI	Roški slap	CIL 3, 9885
121.	[---] leg(ionis) XI / [---]ERAR / [---]CORNII / [---] leg(---) Aug(---) / [---]R(?)IO [---] ¹⁰³⁴	legio XI	Kapitul kod Knina (Burnum)	E. Hula 1890, 101, Nr. 10; C. Patsch 1895, 399, br. 37, sl. 36 = C. Patsch 1897, 197, Nr. 37, Fig. 36; CIL 3, 9908
122.	T(itus) Cominius / C(ai) f(ilius) Romilia / Ateste miles / leg(ionis) XI anno/rum XL stip(endiorum) XVI / h(ic) s(itus) e(st) frater / fratri posuit / vix{s}i(t) quad potui sem/per bene pauper honeste / [fr]audavi nullum nunc iuvat / [os]sa mea	legio XI	Burnum	CIL 3, 2835; C. Patsch 1895, 381, br. 24, sl. 23 = C. Patsch 1897, 190, Nr. 24, Fig. 23
123.	M(arcus) Domitius / M(arci) f(ilius) Fabia Sev/erus Brix{s}ia / miles leg(ionis) XI / ann(orum) XXX / stip(endiorum) VIII h(ic) s(itus) e(st) / heres posuit	legio XI	Burnum	CIL 3, 14997,2

¹⁰³⁴ Hula je pretpostavio da drugi redak spominje položaj teserarija – [tess]erar(ius), a drugi i treći redak položaj namjesnikova kornikularija – corni/[cular(ius)] leg(ati) Aug(usti). U CIL-u se restitucija čak donosi u dativu, za što ne postoji nikakvo uporište. Hulina je restitucija zasnovana na previše pretpostavki, posebno za tako sitan fragment, a radi toga što nemam uvid u pravo stanje spomenika, nisam išao u potenciranje nekakve šire restitucije te sam upitan sadržaj ostavio nepopunjenim. Također nije sigurno je li na ovom natpisu bila navedena titula *Claudia Pia Fidelis* te se stoga ne može tvrditi da je natpis nastao prije 42. godine.

124.	Q(uintus) Gavius / Q(uinti) f(ilius) Arn(ensi) / Optatus / dom(o) Brixel(lo) / mil(es) leg(ionis) XI / an(norum) XXXIII / stip(endiorum) XIII h(ic) s(itus) e(st)	legio XI	Burnum	CIL 3, 14321,13 = 15000
125.	[---] / XIII [---] / Q(uintus) Com[---] / Ani(ensi) Cre[mona] / mil(es) leg(ionis) XI [ann(orum)] / XXIIIX stip(endiorum) [---] / h(ic) s(iti) s(unt) fr(ater?) f[---] ¹⁰³⁵	legio XI	Burnum	CIL 3, 14997,1
126.	L(ucius) Cicereiu[s L(uci?) f(ilius) Ani(ensi)] / [F]idus Arim(ino) [---] / Cicerei Laevi p[---] / leg(ionis) XI [--- et?] / Cicerei Ascan[i ---]ris leg(ionis) XI vi[vus fecit?] ¹⁰³⁶	legio XI	Burnum	CIL 3, 14996
127.	A(ulus) Sentius A(uli) f(ilius) / Pom(ptina) Arreti(o) / vet(eranus) leg(ionis) XI h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / hic est occisus / finibus Varvari/norum in agello / secus Tit(i)um flu/men ad Petram / Longam f(aciendum) c(uravit) her(es) / Q(uintus) Calventius L(uci) f(ilius) Vitalis	legio XI	Mratovo (Burnum)	CIL 3, 6418 = 9896
128.	[L(ucius?) V]arius / [L(uci?) f(ilius) vel l(ibertus) A]risto / [me]dicus / [leg(ionis)] XI / [h(ic) s(itus)] e(st) / [---]us / [---]t ¹⁰³⁷	legio XI	Burnum	N. Cesarik 2014, 741-742, Fig. 2-4; M. Silver 2016, 214, bilj. 34

¹⁰³⁵ Očito je da su ovim spomenikom bile komemorirane dvije osobe, na što upućuje broj XIII u prvom retku (broj proživljenih godina ili vjerojatnije broj stipendija) te pluralna formulacija *h(ic) s(iti) s(unt)*. U CIL-u je bez ikakvog uporišta donesena restitucija u dativu, no ona ovdje nema smisla budući da navedena nadgrobna formulacija odgovara imenovanju pokojnika u nominativu. Također je pretpostavljena i počasna titula *Claudia Pia Fidelis*, što valja odbaciti jer koncipiranost natpisa i ukupna potencijalna širina natpisnog polja (koja nije bila znatno šira od sačuvanog ulomka) jasno sugeriraju da za navedenu titulu nije bilo mjesta.

¹⁰³⁶ Restitucija natpisa iz CIL-a iznimno je dvojbeno. U njoj je pretpostavljeno da su i *Cicereius Laevus* i *Cicereius Ascanus* bili primipilari XI. legije. To može biti točno, ali to nikako nije jedina opcija. I jedan i drugi su mogli biti *principes* XI. legije, gdje su moguće sve opcije s položajima *princeps prior* i *princeps posterior*, s tim da je *Cicereius Ascanus* mogao biti i *hastatus prior* i *hastatus posterior*. Naravno, osnova za takvo zaključivanje je imenovanje osoba u genitivu, prema kojemu svi navedeni položaji završavaju sa slovima *-ris* koja su sačuvana na početku 6. retka. Budući da nije poznat smještaj natpisa, nije moguće učiniti direktan uvid u činjenično stanje.

¹⁰³⁷ U prvotnoj objavi natpisa, pri rekonstrukciji drugoga retka, pretpostavio sam sadržaj *[L(uci?) f(ilius)]*, no Morris Silver je ukazao i na mogućnost čitanja *[L(uci?) l(ibertus)]*, što bi i moglo odgovarati s obzirom na grčki kognomen pokojnika.

129.	[---] / Rufus Nico[med(ia) vel pol(i)] / mil(es) leg(ionis) [XI] / annorum XLI[--- stip(endiorum)] / XV[---] / h(ic?) [s(itus?) e(st?)] ¹⁰³⁸	legio XI	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 34)
130.	Leg(ionis) / C(ai) Papiri leg(ionis) XI ¹⁰³⁹	legio XI	Burnum	M. Glavičić – Ž. Miletić 2013, 164, sl. 15; (ovdje: sl. 35- 36)
131.	C(aius) Av[---] / C(ai) f(ilius) Fa[b(ia) ---] / mil(es) leg(ionis) [XI (?) ---] / XXI h(ic) [s(itus) e(st)]	legio XI (?)	Burnum	CIL 3, 14993; D. Maršić 2007, 205-206, sl. 1
132.	Iovi O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Fufisius sig(nifer?) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	legio XI (?)	Burnum	CIL 3, 9899
133.	M(arcus) Bl(a)esius Ter/tullus m(iles) leg(ionis) / XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) Papiriae / Pyrallidi bene meren(ti) / (h)ospit(a)e su(a)e annorum XXV / de suo fecit	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2013
134.	Q(uinto) Fabio / Pacato Volt(inia) / Viennae mil(iti) / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / annor(um) XXXVII / Fabius Fabianus / frater posuit	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 8740
135.	L(ucio) Barbio [---] / vet(erano) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / et Quinctiae matri / Barbia Paulla pos(u)it / et Sil[--- pii]ssimae / [---]ARAN / [---]M FAC / [---]VINAE / [---] XIII / [---]TE / [---]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	ILJug 2095
136.	L(ucius) Tettennius / T(iti) f(ilius) S[t]e(latina) Pansa / vet(eranus) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / h(ic) s(itus) e(st)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Kaštel Štafilić (Siculi)	CIL 3, 2054 = 8758

¹⁰³⁸ Natpis nije objavljen te se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A7463).

¹⁰³⁹ Riječ je o okovu korica mača, na kojemu su slova LEG u prvom retku izvedena lijevanjem, dok se ispod njih nalazi puncirani sadržaj C. PAPIRI LEG XI. Okov je savijen točno kod punciranih slova L i E, koja su slabije vidljiva. Zbog savijanja okova, slovo G te redni broj XI nalaze se iza imena legionara.

137.	T(itus) Octavius T(iti) f(ilius) / Vel(ina) Hister vet(eranus) / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) t(estamento) f(ieri) i(ussit) et / Acrini contuber/nali / in f(ronte) ped(es) X / in agr(o) ped(es) XI	legio XI Claudia Pia Fidelis	Kaštel Štafilić, Križice (Siculi)	CIL 3, 9709
138.	L(ucius) Pescennius / L(uci) f(ilius) Fal(erna) Satur/ninus vet(eranus) leg(ionis) / XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) v(ivus) f(ecit) sibi et / Mariae Sp(uri) f(iliae) Quin/tae con[iugi] / be[ne merenti]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Siculi	CIL 3, 9710
139.	[---]VIA(?)[---] / [--- le]g(ionis) XI C(laudiae) [P(iae) F(idelis) ---] / [--- s]tip(endiorum) ---]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 8768 = 12833
140.	[---] / [--- le]g(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) H[---] / [---] sibi et lib[ert(is)] / suis	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	I. Matijević 2015, 459, br. 82
141.	T(itus) Ti[---] / T(iti) f(ilius) R[---] / dom(o) Fab[ia Brixia] / spec(ulator) leg(ionis) X[I C(laudiae) P(iae) F(idelis) ann(or)um ---] / stip(endiorum) XXII[--- t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi et lib(ertis)] / lib(er)t(abus)q(ue) [posterisque eor(um)] / arbit(ratu) T(iti) [---] / Euphro(syni?) / et T(iti) T[---] / in f(ronte) p(edes) [---] ¹⁰⁴⁰	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	M. Abramić 1923, 57-58; ILJug 2097; AE 2006, 1009

¹⁰⁴⁰ Iako se na natpisu nije sačuvao podatak o imenu legije, slažem se s Abramićem da to može biti samo XI. legija *Claudia Pia Fidelis*. Na to prije svega upućuju paleografske karakteristike slova, kojima se analogije mogu pronaći na brojnim natpisima vojnika VII. i XI. legije na području Dalmacije. Konceptija imenovanja pokojnika svakako odgovara 1. stoljeću, no paleografske karakteristike slova smještaju natpis otprilike u sredinu 1. stoljeća, odnosno u vrijeme kada je u Dalmaciji boravila XI. legija. Smatram da X. ili XIII. legija *Gemina* ne dolaze u obzir, jer se salonitanski natpisi vojnika iz te dvije postrojbe datiraju u 2. i 3. stoljeće te su njihove paleografske karakteristike sasvim različite od karakteristika slova s natpisa ovog spekulatora (za X. Geminu: I. Matijević 2012; za XIII. Geminu: I. Matijević 2015, 472-482, kat. br. 94-100). Iako se Abramićevo čitanje mjesta podrijetla može činiti upitnim, ipak postoji analogija na osnovi koje se s popriličnom sigurnošću može zaključiti da je ovaj vojnik bio podrijetlom iz Briksije (usp. CIL 6, 37220 gdje je naveden *Q(uintus) Novellius Marti/alis domo Fabia Brixia*).

142.	L(ucio) Vario L(uci) f(ilio) Ser(gia) [---] / domo Aug(usta) Praeto[r(ia) mil(iti?)] / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) 7(centurioni) coh(ortis) VI V[ol(untariorum?) ---] / L(ucius) Varius Laetus PV[---] / et Benn[i]ae Sabin[ae ---] / vivae [---] / in fronte p[edes ---]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2062 + 8746; ILJug 2098; I. Matijević 2017a
143.	M(arcus) Iul(ius) M(arci) f(ilius) Vol(tinia) / Paternus / Aquis Sextiis / mil(es) leg(ionis) VI Victric(is) / 7(centurio) leg(ionis) VIII Aug(ustae) 7(centurio) leg(ionis) XIII / G(eminae) M(artiae) V(ictricis) 7(centurio) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) ex HS X(milibus) / Iulia T(iti) f(ilia) Maxima uxor / et M(arcus) Iul(ius) M(arci) l(ibertus) Docimus h(eredes) f(aciendum) c(uraverunt)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Salona	CIL 3, 2035
144.	[---] / Sc[a(pta) ---] / Florent[ia ---] / vet(eranus) leg(ionis) XI C(laudiae) [P(iae) F(idelis)] / testamento f(ieri) / iussit h(ic) s(itus) [e(st)] / in fronte p(edes) X[---] / in agrum (sic) p(edes) X[---]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Izvor Vrljike kraj Proložca (Novae)	CIL 3, 1915 (str. 2328,121) = 8507; C. Patsch 1900a, 325-326, sl. 22 = C. Patsch 1902, 86, Fig. 23
145.	M(arco) Caecilio / Saturni/no vet(erano) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) et / Viriae P(ubli) l(ibertae) / uxori [---]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Gala kraj Otoka kod Sinja (Aequum)	B. Gabričević 1953, 184-185, br. 1, sl. 4 = B. Gabričević 2015, 434-435, br. 1, sl. 4; ILJug 748

146.	M(arco) Antonio / Maximo signif(ero) / veter(ano) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / anno(rum) L stip(endiorum) XXX / et Iuliae Sabinae / C(aius) Antonius / Augurinus / filius f(ieri) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Borasi kod Vitine kraj Ljubuškog (Pagus Scunasticus / Bigeste)	V. Paškvalin 1961, 325-326, sl. 1; ILJug 1937
147.	M(arco) Magio L(uci) f(ilio) / Pom(ptina) Opsequenti / 7(centurioni) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) praef(ecto) / coh(ortis) prim(ae) Hispan(orum) / huic ordo Iadestin(us) / ornamenta Iivir(alia) / et quinqennal(icia) / decrevit / Eutychnus libert(us) // L / M / huic.	legio XI Claudia Pia Fidelis	Iader	N. Cesarik – M. Glavičić 2018, 132-133; K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 201-206, No. 2
148.	C(aius) Sem[pron?]ius / C(ai) f(ilius) Trom(entina) Se/[ver?]us Aq(uis) Sta(tuellis) [mil(es)?] / [l]eg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / [---sign]ifer(?) [---]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Kapitul kod Knina (Burnum)	CIL 3, 9904 = 14321,3; C. Patsch 1895, 398, br. 35, sl. 34 = C. Patsch 1897, 196, Nr. 35, Fig. 34
149.	C(aius) Coccius / C(ai) f(ilius) Vetur(ia) / [T]ertius Plac(entia) / mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / stip(endiorum) XII 7(centuria) Caecil(i) / Sabini benef(iciarius) / tribuni / [h(eres)] f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 14997; D. Maršić 2007, 209, sl. 5
150.	[L(uci) V]iri L(uci) f(ili) Pob(lilia) / Novici Vero(na) / mil(itis) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Aquili Fro(ntonis) / stip(endiorum) XXII / h(eres) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 15005,1; H. Liebl 1902, 1- 2, br. 1; ILJug 2815

151.	[--- T]ert[ull[u]s Novar(ia) / m(iles) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Cai(?) Verecun(di) / an(norum) XXIIIX stip(endiorum) / X(?)[---] ¹⁰⁴¹	legio XI Claudia Pia Fidelis	Kapitul kod Knina (Burnum)	CIL 3, 9906 = 14321,4; A. Betz 1939, 69, br. 146; C. Patsch 1895, 397, br. 34, sl. 33 = C. Patsch 1897, 195-196, Nr. 34, Fig. 33
152.	[---S]atr[ius?] / [---] Cam(ilia) Rufus / Ravenna miles / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Fabrici Veri / ann(or)um XXXIII stip(endiorum) XV / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / C(aius) Muscius Maternus / et / C(aius) Asuvius Crescens / her(edes) f(aciendum) c(uraverunt)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	H. Liebl 1902a, 381; AE 1903, 376; ILJug 2814
153.	C(aius) Fabricius C(ai) f(ilius) Ouf(entia) Pri/mus Como miles / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) 7(centuria) Gemini / Flavi stip(endiorum) XX / ann(or)um XXXVIII testame(nto) / f(ieri) iussit her(es) / faci<e=V>ndum curavit	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 14998; D. Maršić 2007, 209, sl. 4
154.	L(ucius) Flavius / L(uci) f(ilius) Fab(ia) Vale/ns Heracle/a mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Iuli Prisci an(norum) / XLII stip(endiorum) XXII / 7(centuria) Iuli Prisci / h(eres) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 14999; C. Patsch 1899a, 486- 487, br. 4, sl. 3 = C. Patsch 1900, 74-75, Nr. 4, Fig. 3

¹⁰⁴¹ Dvije su nerazjašnjene stvari na ovom natpisu. Prva je ime centuriona, odnosno ime centurije kojoj je pripadao pokojnik. U CIL-u je pretpostavljen nomen *Caecilius*, Betz predlaže nomen *Catilius*, dok Patsch tvrdi da je riječ o prenomenu *Caius*. Druga nerazjašnjena stvar je broj proživljenih i odsluženih godina, koji i prema prijepisu iz CIL-u (*annorum XXIIIX, stipendiorum XVI*), ali i prijepisu C. Patscha (*annorum XXIIIX, stipendiorum XXII*), nema smisla, jer njihov odnos sugerira da je pokojnik regrutiran s 12 (CIL) ili čak sa 6 godina (Patsch). Patsch tvrdi da je došlo od klesarske greške, no budući da je zadnji redak natpisa bio izrazito oštećen još u ono vrijeme (što je vidljivo i po različitim transkripcijama broja stipendija), moguće je da se samo prvo slovo tog retka odnosi na broj stipendija, dok ostala slova pripadaju nekom drugom sadržajnom elementu. Ako je to stvarno tako, onda broj od 28 proživljenih i 10 odsluženih godina savršeno odgovara obrascu starosne dobi pri regrutiranju rimskih vojnika. Budući da je smještaj spomenika nepoznat, natpis se može razmatrati samo iz navednih prijepisa te nije moguće učiniti neposrednu autopsiju, pa su tako i sve intervencije iznimno upitne.

155.	L(ucius) Bodlius L(uci) f(ilius) / Pol(lia) Genialis / Pollent(ia) mil(es) / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Iuli Secundi / ann(or)um XXX stip(endiorum) X / h(eres) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	H. Liebl, 1903, 85, br. 1, sl. 15; W. Kubitschek, 1924, 216, br. 10; AE 1903, 303 = 1925, 131; ILJug 2812
156.	L(ucius) Cassius L(uci) f(ilius) / Trom(entina) Marti/alis Aq(uae) Sta(tiellae) / mil(es) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Pulpidi Sil/vestris / stip(endiorum) XII an(norum) XXXV / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 2833; C. Patsch 1895, 390-391, br. 23, sl. 22 = C. Patsch 1897, 189, Nr. 23, Fig. 22
157.	L(ucius) Icconius L(uci) f(ilius) / Ani(ensi) Surio Cae/sar(ea) Aug(usta) miles / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Titi Silvani / stip(endiorum) XXIII t(estamento) f(ieri) i(ussit) / h(eres) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Strmica	CIL 3, 6417; D. Maršić 2007, 227, sl. 22
158.	M(arcus) Vallius M(arci) f(ilius) / Qui(rina) Maurinus / Seg(ontia <i>vel</i> ovia) mil(es) leg(ionis) / XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / 7(centuria) Val(eri) Pos[tu]mi / ann(or)um XXXII / stip(endiorum) XII h(ic) s(itus) e(st) / h(eres) f(aciendum) c(uravit) ¹⁰⁴²	legio XI Claudia Pia Fidelis	Klanac kod Tepljuha	CIL 3, 6419 = 9897

¹⁰⁴² Natpis je prvotno objavljen u 2. dijelu trećega sveska CIL-a (*Voluminis tertii pars posterior*) pod rednim brojem 6419, s naznakom da se nalazi u Kninu. Tom je prilikom donesen prijepis cijeloga natpisa. No u suplementu trećega sveska CIL-a, pod rednim brojem 9897, donesen je samo prijepis gornjega dijela natpisa (prva tri retka), pri čemu je evidentno da je natpis u međuvremenu oštećen. Tom je prilikom navedeno da natpis originalno potječe iz Tepljuha, što je vrlo važan podatak s obzirom na topografska pitanja rasprostriranja natpisa XI. legije.

159.	Sub hac in/scriptione / M(arcus) Cupitius / M(arci) f(ilius) Pol(lia) / Paulus / Amasia / miles leg(ionis) / XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) stip/endiorum / XVII Cupitius / Pol(l)io frater / faci<e=V>ndum / curavit	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 13263; C. Patsch 1895, 391-392, br. 25, sl. 24 = C. Patsch 1897, 190-191, Nr. 25, Fig. 24
160.	T(itus) Lolliu[s] / T(iti) f(ilius) Clau(dia) / Tarvis(i)o / mil(es) leg(ionis) / XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / h(ic) s(itus) e(st)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Kapitul kod Knina (Burnum)	CIL 3, 9903; C. Patsch 1895, 397, br. 33, sl. 32 = C. Patsch 1897, 195, br. 33, sl. 32
161.	M(arcus) Valerius / Liberalis / m(iles) leg(ionis) XI Cl(audiae) P(iae) F(idelis) / an(n)oru(m) XIIIX sti(pendii) I / domu (<i>sic</i>) Cl(audia) Aequo / mater m(emoriae?) viro et / sib(i) et filio	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 15004; D. Maršić 2007, 207, sl. 2;
162.	[--- Va]leri / [V]aleriani / mil(itis) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) / ann(orum) XXXVII / [---] ¹⁰⁴³	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL III, 14321,19; C. Patsch 1895, 382, br. 5, sl. 5 = C. Patsch 1897, 180, Nr. 5, Fig. 5; C. Patsch 1899a, 484-485, br. 2 = C. Patsch 1900, 73, br. 2;

¹⁰⁴³ U prijepisu iz CIL-a nisu jasno vidljiva slova prvoga retka, no Patsch u naknadnoj raspravi ističe da se razabiru slova LERI, iz čega zaključuje da je gentilicij pokojnika glasio *Valerius*. Ta slova se naziru i danas, tako da se Patcheva korekcija čini ispravnom. Patsch je restituciju natpisa započeo s formulom *Dis Manibus*, vrlo vjerojatno zbog imenovanja vojnika u genitivu.

163.	L(ucius) Va[leri]us L(uci) f(ilius) / Vo[lt(inia) V]erus / dom[o L]<u=I>co Au[g(usti)] / m(iles) l[eg(ionis)] <X=V>I C(laudiae) P(iae) <F=B>(idelis) / ann(or)um [---] l(?) stip(endiorum) / XVI [h(ic)] s[it(us) e(st) / <t=I>(estamento) f(ieri) P(ublius) [A]nnius / Aqu[ila?] f(aciendum) c(uravit) ¹⁰⁴⁴	legio XI Claudia Pia Fidelis	Pađene (Burnum)	CIL 3, 13251
164.	[---] Ani(ensi) Prisc[us Cre]mona mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) ann(or)um XXXIIX stip(endiorum) XX / P(ublius) Mamiliu[s] eques [---] ¹⁰⁴⁵	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	A. Betz 1939, 69, br. 144; 70, br. 172; ILJug 2816
165.	L(ucius) [---] / Men(enia) V[ero?] / Feltr(ia) mil(es) / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / stip(endiorum) XVI / her(es) posu(it)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 15005; C. Patsch 1899a, 487-489, br. 5, sl. 4 = C. Patsch 1900, 76, br. 5, sl. 47
166.	[A(ulus?) ---]ubiu[s] A(uli) [f(ilius?) / [Cel]er 7(centurio) leg(ionis) XI C(laudiae) / P(iae) F(idelis) domo Vero/na ann(or)um LXIII stip(endiorum) / XXXXIII t(estamento) f(ieri) iussit / Panthagathus / lib(ertus) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 2834 = 9893; C. Patsch 1895, 381-382, br. 4, sl. 4; = C. Patsch 1897, 179-180, br. 4, sl. 4
167.	Q(uintus) Valerius / Q(uinti) f(ilius) Ani(ensi) Niger / domo Foro / Iu[]i vet(eranus) leg(ionis) X[I] / C(laudiae) P(iae) F(idelis) ann(or)um XLV / stip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) C(aius) P(ontius) / et Q(uintus) Gussius [h(eredes) f(ecerunt)]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Knin (Burnum)	CIL 3, 2839

¹⁰⁴⁴ U CIL-u se navodi da je natpis prvotno objavio F. Bulić i to koristeći informacije L. Maruna, što objašnjava poveći broj pogrešaka u prijepisu.

¹⁰⁴⁵ Natpis je samo usputno spomenut kod Betza, koji nije naglasio prelaske u novi redak prilikom restitucije, niti je donio nikakve druge podatke o okolnostima ili barem o izvoru preko kojega je dobio podatak o pronalasku tog natpisa.

168.	Manibus / C(ai) Valeri C(ai) f(ili) / Sca(ptia) Secundi / Altino praef(ecti) <c=K>as(trorum) leg(ionis) XI Cl(audiae) P(iae) F(idelis)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	W. Kubitschek 1924, 215; ILJug 2802; D. Maršić 2007, 219-220, sl. 16-17
169.	Q(uintus) Iulius Q(uinti) f(ilius) / Ouf(entina) Man/suetus Co/mo miles / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / ann(orom) XXXV stip(endiorum) / XIII t(estamento) f(ieri) i(ussit) Q(uintus) Iul(ius) / Annus mil(es) leg(ionis) / eiusd(em) fratri p(ientissimo) f(aciendum) c(uravit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Suić 1970, 103-105, br. 6, T. II, 1; ILJug 836
170.	C(aius) Cottius C(ai filius) Quiri(na) / Priscinus Aug(usto)ne(meto) / mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / stipendioru(m) XVI / annoru(m) XXXV / testamen(to) fier(i) iu(ssit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Suić 1970, 94-96, br. 1, T. I, 1; ILJug 835; N. Cesarik 2016b, 270
171.	L(ucius) Magnus / L(uci filius) Fabia / Cleme(n)s Tavia / mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / optio sti(pendiorum) XI an(norum) XXX pos(uit) / L(ucius) Salvius / Clemens frater ¹⁰⁴⁶	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Suić 1970, 96-98, br. 2, T. II, 3; ILJug 838
172.	Dis Ma(nibus) / Ter(ti) Anto(ni) / Ter(ti) f(ili) Pol(lia) Rufi / Par(ma) mil(itis) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) stip(endiorum) XVI ¹⁰⁴⁷	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Suić 1970, 98-99, br. 3, T. V, 1; ILJug 840; AE 1979, 446

¹⁰⁴⁶ Suić je navod grada *Tavia* pokušao povezati s rijekom u Liguriji, no zapravo je riječ o gradu *Tavium* u Galaciji (usp. G. Forni 1992, 42, bilj. 89b).

¹⁰⁴⁷ Za burnumske spomenike, natpis je klesan na unikatan način. Mnoga su slova pisana u ligaturi (u 1. retku: „MA“; u 2. retku: „TE“ i „NT“; u 3. retku: „TE“ i „LR“; u 4. retku: „ML“ i „LE“; u 5. retku: „TIP“), a posebno se ističe kombinacija malih unutar velikih slova (u 2. retku: O unutar „NT“; u 3. retku: R unutar „TE“, zatim O ispod trbuha P te V kod „LR“; u 4. retku: A ispod trbuha P, zatim I unutar „ML“, L iza „ML“ te G i XI unutar „LE“; u 5. retku: P i F unutar C). Suić je pretpostavio da su gentilicij i kognomen vojnika pokraćeni – *Anto(nius) Rufi(nus)*, no zapravo je riječ o imenovanju u genitivu (u kombinaciji s posvetom Manima).

173.	Q(uitus) Satrius / Q(uinti filius) Publilia / Martialis Ver(ona) / mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / ann(or)um XXXIII / stip(endiorum) XIII	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Suić 1970, 100-101, br. 4, T. III, 1; ILJug 839
174.	L(ucius) Laberius / L(uci) f(ilius) Firmus tr/i(bu) Clau(dia) domo / F[o]ro Claudi / mile(s) leg(ionis) XI / [C(laudiae) P(iae)] F(idelis) [annor(um)] XXXV / [stip(endiorum)] XIII / [h(ic) s(itus)] e(st) / T(itus) Talo[n]ius Sec[un(dus)] / t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Suić 1970, 101-103, br. 5, T. III, 2; ILJug 837
175.	L(ucius) Tertius L(uci) f(ilius) / Ser(gia) Tertianus / Heraclea mil(es) / leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) / ann(or)um XL / stip(endiorum) XVII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / L(ucius) Pomponius / [Polio h(eres) f(aciendum) c(uravit)] ¹⁰⁴⁸	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 394*4; N. Cesarik 2016a, 232-233, Fig. 1-2
176.	L(ucius) Val(erius) Maximus Va/lerio Proclo ann(or)um IXXX / leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) D[---]T Val(eriae) / GIAE VET EN [V]aleriae / Proclinae nepti / ann(or)um V CV[---] F(---) M(---) V(---) / p(---) f(ecit)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Knin (Burnum)	CIL 3, 15004,1
177.	T(erminus) pra(torum) / leg(ionis) / XI C(laudiae) P(iae) F(idelis)	legio XI Claudia Pia Fidelis	Lužine u Čenićima kod Uzdolja	M. Zaninović 1985, 63; AE 1988, 923

¹⁰⁴⁸ Ovaj je natpis gotovo identičan natpisu CIL 3, 394*3. Riječ je o natpisima koji su zavedeni u rubriku *inscriptiones falsae vel alienae*, a u ono su vrijeme bili poznati samo iz sumnjivog prijepisa. Natpis koji je u CIL-u zaveden pod brojem 394*4, naknadno je lociran u Arheološkom muzeju Zadar, tako da je vrlo vjerojatno da je prepisivač dva puta prepisao isti natpis.

178.	[Ti(berius) Claudius Drusi] / [f(ilius) Caesar Aug(ustus) German(icus)] / [pontif(ex) maximus tr(ibunicia) p(otestate) X] / [co(n)s(ul) IIII] imp(erator) XXI p(ater) p(atriae) c(ensor) / [P(ublio) A]nteio Ru[fo leg(ato)] / [Aug(usti) pr(o) p]r(aetore) le[g(io) XI C(laudia) P(ia) F(idelis)]	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	M. Abramić 1924, 222, sl. 2; ILJug 2810
179.	[---] leg(ionis) XI [C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?)] / [---] AEMIV[---] / [---] ann(or)um XL(?) [---] / [---] TI[---]	legio XI (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	CIL 3, 394*5
180.	[---] AK(?) R[---] / [---] leg(ionis) X [I C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?) ---] / [---] stip(endiorum) X [---] / [---]]MPON[---]	legio XI (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	CIL 3, 394*6
181.	[---] Q(uiti) f(ilius) Scap(tia) [---] / [---] us Flore[ntia ---] / [---] m]il(es) leg(ionis) XI [C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?) ---] ¹⁰⁴⁹	legio XI (Claudia Pia Fidelis?)	Kapitul kod Knina (Burnum)	CIL 3, 9909 = 14321,6; C. Patsch 1895, 398, br. 36, sl. 35 = C. Patsch 1897, 196-197, br. 36, sl. 35
182.	[---] / [mi]l(es) leg(ionis) XI C(laudiae) [P(iae) F(idelis)] / [7(centuria)] Dentoni Pr[o/c]uli stip(endiorum) XXIII / [t(estamento)] f(ieri) i(ussit) ¹⁰⁵⁰	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 37)
183.	[---] / Ma[---] / For(o) C[la(udi) vel or(neli)] / mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) [p(iae) f(idelis)] / 7(centuria) Caecili Ma[---] / ann(norum) XXXVst[ip(endiorum)] [---] / h(eres) f(aciendum) c(uravit) [---] / Quintinus op[tio] ¹⁰⁵¹	legio XI Claudia Pia Fidelis	Kapitul kod Knina (Burnum)	D. Demicheli 2018

¹⁰⁴⁹ U CIL-u je prvotno bilo naznačeno da natpis pripada vojniku XX. legije, no Patsch je naknadnom revizijom utvrdio je da je ipak riječ o pripadniku XI. legije.

¹⁰⁵⁰ Natpis nije objavljen te se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A7565).

¹⁰⁵¹ D. Demicheli je na osnovi natpisa CIL 3, 2839 (Kat. I., br. 167) pretpostavio da je na natpisu iz Kapitula komemoriran vojnik podrijetlom iz kolonije *Forum Iulii*, no osobno smatram da je riječ ili o gradu *Forum Claudii* koji je također zabilježen na natpisu vojnika XI. legije iz Burnuma (Kat. I., br. 174); ili o gradu *Forum Cornelia*, zabilježenom na dva natpisa vojnika VII. legije iz Tilurija (Kat. I., br. 49, 54), ali i na natpisu vojnika XI. legije iz Vindonize (CIL 13, 5215). Naime, u drugom sačuvanom retku vidljiva su slova FOR te lijeva

184.	[---]R[---] / [---]o(?) leg(ionis) X[I] C(laudiae? P(iae?) F(idelis?)) ¹⁰⁵²	legio XI (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 38)
185.	[---]leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) / [an]n(orum) XXXX st(ipendiorum) [X]X pos(uit) Priscu(s) / frat(er) ¹⁰⁵³	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 39)
186.	[---]GIV[---] / [---] Qui(rina) Rega[li]s / [---] A[u]g(usto)ne[m(eto)] / [---] mil(es) leg(ionis) X[I] / [C(laudiae)] P(iae) F(idelis) ¹⁰⁵⁴	legio XI Claudia Pia Fidelis	Burnum	CIL 3, 15002; N. Cesarik 2016b, 270, n. 20; (ovdje: sl. 40)
187.	Q(uintus) Val[erius ---] / [Q(uinti?) f(ilius?) Tro]m(entina) Sta[t(iellis)] / [--] 7(centurio) leg(ionis) [XI(?) C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?)] ¹⁰⁵⁵	legio XI (?) (Claudia Pia Fidelis?)	Mokro Polje (Burnum)	CIL 3, 9905; C. Patsch 1895, 394, br. 28, sl. 27 = C. Patsch 1897, 193, Nr. 28, Fig. 27
188.	Sex(tus) Antern(ius) / Q(uinti) f(ilius) Sca(ptia) / Severus domo / Flore[ntia mil(es?)] / [leg(ionis) XI(?) C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?)]	legio XI (?) (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	CIL 3, 14991; C. Patsch 1899a, 485, br. 3, sl. 2 = C. Patsch 1900, 74, Nr. 3, Fig. 45

krivulja slova koje je Demicheli pročitao kao „O“. No između slova R i navedenog zakrivljenog slova ima previše mjesta da bi ih razmatrali kao dio jedne riječi, a čak mi se čini da se između njih nalazi i razdjelnica te je stoga izvjesno da je riječ o početnom slovu druge riječi. S obzirom na analogije, smatram da je riječ o slovu C, tako da taj dio valja restituirati kao *For(o) C[la(udi)]* ili kao *For(o) C[or(neli)]*. Skraćivanje prve riječi slovima FOR zabilježeno je i slučaju grada *Forum Claudii* (CIL 12, 5521), kao i grada *Forum Cornelli* (CIL 6, 2963; CIL 6, 2378 = 32519 = 32911; CIL 13, 5215).

¹⁰⁵² Natpis nije objavljen te se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A7348).

¹⁰⁵³ Riječ je o neobjavljenom spomeniku kojega je skicirao fra Lujo Marun 1905. godine (L. Marun 1998, 137). Danas se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A27854).

¹⁰⁵⁴ Na osnovi prijepisa, isprva se činilo da je riječ o natpisu vojnika III. legije *Flavia Felix*, no direktnim pregledom natpisa u Kninskom muzeju ustanovio sam da je riječ o steli vojnika XI. legije čije su se obje margine sačuvale u cijelosti. U 4. retku, nakon sadržaja MIL LEG, dobro je vidljivo slovo X (posebice lijeva kosa crta), a nešto slabije i slovo I. U zadnjem sačuvanom retku natpisa sačuvala su se dva napola vidljiva slova. Prvo je slovo definitivno P, budući da je vidljivo cijelo i neprekinuto zakrivljenje. Kod drugog je pak slova vidljiva vertikalna crta iz koje izlaze dvije horizontalne, prema čemu je jasno da je riječ o slovu E ili F, a s obzirom na ostali sadržaj natpisa, jasno je da je riječ o slovu F, odnosno dijelu počasne titule *Claudia Pia Fidelis* navedene nakon navoda XI. legije. Pretpostavio sam kognomen *Regalis*, za koji ima mjesta na natpisu, a koji je posebno zabilježen u galskim provincijama (usp. OPEL 4, str. 25).

¹⁰⁵⁵ Patscheva restitucija *[Tro]m(entina) Sta[t(iellis)]* može se činiti upitnom jer puno ime grada glasi *Aquae Statiellae*, no takva je konstrukcija potvrđena na natpisu iz Akvinka (EDH, HD068634). Budući da dvojica vojnika XI. legije podrijetlom dolaze iz tog grada (Kat. I., br. 148, 156), smatram da je Patscheva restitucija prihvatljiva.

189.	[---]io T(iti?) / [f(ilio) ---]sso do/[mo(?) --- s]ignif(ero) / [leg(ionis) XI C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?) ---] stip(endiorum) XXIII / [---]la / [---]to / [---]	legio XI (?) (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	ILJug 2817; D. Maršić 2007, 217, sl. 13
190.	[---] Caesius / [---] Cla(udia) Secu/[ndu]s I(u)vav(o) mil(es) / [leg(ionis) XI(?) C(laudiae?) P(iae?) F(idelis?) 7(centuria?)] Q(uinti) Liga/[ri? ---]	legio XI (?) (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	CIL 3, 14994; A. Betz 1939, 68-69, Nr. 124
191.	C(aius) Vatern(ius) / C(ai) f(ilius) Lem(onia) / Aprio Bon(onia) / stipe(ndiorum) XIX / h(eres) f(aciendum) c(uravit)	legio XI (?) (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	W. Kubitschek 1924, 216, Nr. 9; A. Betz 1939, 70, Nr. 171; ILJug 2819
192.	[--- ann(orum)] / XXXV stip(endiorum) XVIII / h(ic) s(itus) e(st) / C(aius) Mannaeus frater / pos(uit) ¹⁰⁵⁶	legio XI (?) (Claudia Pia Fidelis?)	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 41)
193.	[---] Appinius / Pol(lia) Faven/[ti]a Quadr/atus 7(centurio) vete/ranorum / leg(ionis) IIII Mac(edonicae) / an(n)o(s) na(tus) XL / bis huc pietas / ossa bene / qui[es]cant	legio IIII Macedonica	Roški slap	CIL 3, 2817
194.	C(aius) Petillius Firm[us] / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) [F(elicis)] / ex auctoritate / Imp(eratoris) Vespasian[i] / iudex datus a [L(ucio?)] / [Plo?]/tio Pegaso l[eg(ato) pr(o) pr(aetore)] / [Imp(eratoris)] Vespasian[i] Aug(usti)] / [---] ¹⁰⁵⁷	legio IIII Flavia Felix	nepoznato	AE 1967, 355 = 1983, 744; ILJug 945; J. J. Wilkes 1974, 268, no. 25, Fig. 8, Pl. IV, 11 a, b

¹⁰⁵⁶ Natpis nije objavljen te se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A22039).

¹⁰⁵⁷ U epigrafskim bazama EDCS (EDCS-09800270) i EDH (HD000701) navedeno je da je natpis pronađen u Zadru, no Wilkes spominje da se natpis nalazio u lapidariju Arheološkog muzeja Zadar, bez podataka o mjestu pronalaska, dok je na osnovi mjesta čuvanja pretpostavio da natpis potječe s područja Ravnih kotara. Naravno, takvo je nešto nedokazivo jer natpis je jednako tako mogao biti postavljen i na području Bukovice, pa čak i na širem području Dalmacije.

195.	L(ucius) Funisulanus Vet(t)o/nianus leg(atus) pr(o) pr[aet(ore)] / [po]ntem et terminos [re]/novari ius(s)it per / T(itum) Cas(s)ium Frontonem / o(ptionem) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) in / [fun]do Ves{i}o C / SCDLV	legio IIII Flavia Felix	Kosijerevo	ILJug 647
196.	M(arcus) Eupunius Vic/tor Aequitinae / Tertiae coniugi et / L(ucio) Mario Fortunato / fratri / mil(iti) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) / h(ic) s(iti) s(unt)	legio IIII Flavia Felix	Salona	CIL 3, 2021; C. Patsch 1899a, 493, sl. 13 = C. Patsch 1900, 82, Fig. 56
197.	M(arcus) Antonius M(arci) f(ilius) / Ser(gia) Surus vet(eranus) / leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi et / Pasiae Primae / uxori et / lib(ertis) lib(ertabusque) et / Hermeti / in f(ronte) p(edes) XII in ag(ro) p(edes) XIX / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)	legio IIII Flavia Felix	Salona	CIL 3, 2004; C. Patsch 1899a, 495, sl. 14 = C. Patsch 1900, 83, Fig. 57
198.	P(ublio) Carsidi/o P(ubli) f(ilio) Gal(eria) / Calvo Lugd(uno) / aquilifero / leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) ann{n}(orum) / XLI stip(endiorum) XIIX / h(ic) s(itus) e(st)	legio IIII Flavia Felix	Burnum	CIL 3, 14995
199.	Q(uinto) Iulio An[i(ensi)] / Felici mil(iti) / leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) / ann(orum) XL sti(pendiorum) XIIX / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Q(uintus) Iulius Sever(us)	legio IIII Flavia Felix	Burnum	CIL 3, 394*8 = CIL 5, 542; N. Cesarik 2016a, 231- 232
200.	[---] / mil(es) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis)] / stip(endiorum) XXXI h(eres) f(ieri) t(estamento) / i(ussit) ¹⁰⁵⁸	legio IIII Flavia Felix	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 42- 43)

¹⁰⁵⁸ Natpis nije objavljen te se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A22047).

201.	Sex(tus) Valeri/us Sex(ti) filius / V(o)ltinia / [L]ucinus / Vian(n)a (<i>sic</i>) miles / [l]eg(ionis) VIII Aug(ustae) 7(centuria) / Terent(i) / Iuliani vixit / an(n)is XXIX / miles an(n)is / X h(ic) s(itus) [e(st)] ¹⁰⁵⁹	legio VIII Augusta	Burnum	ILJug 2818
202.	[---]onius / [---] Vienn[a ---] / [--- l]eg(ionis) VII[I Aug(ustae)] / [---] sti[p(endiorum) ---]	legio VIII Augusta	Burnum	CIL 3, 14992; N. Cesarik 2016b, 269, Fig. 1-2
203.	L(ucius) Trebius Pau/lus vetera/nus leg(ionis) VIII / Aug(ustae) t(estamento) f(ieri) i(ussit)	legio VIII Augusta	Fulfinum	CIL 3, 3127 = 10126
204.	[---] / Maxi[mus] / miles le[g(ionis)] / VIII Au[g(ustae)] / mil(itavit) a[nnos ---]	legio VIII Augusta	Albona	CIL 3, 3051
205.	Marti / [d]eo s(acrum) Sur[us] / mil(es) leg(ionis) VIII A[ug(ustae)] / v(otum) l(ibens) p(osuit)	legio VIII Augusta	Letka (Delminium)	ILJug 785; AE 1990, 788
206.	[--- mil(es) <i>vel</i> vet(eranus) leg(ionis)] / VIII A[ug(ustae)] / domo [---] / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / [---]	legio VIII Augusta	Salona	D. Maršić – M. Matijević 2000, 41, br. 29; A. Kurilić 2006a, 140, no. 54
207.	Nymp[his] / sacr[um] / [-] Iulius [---] / [---]us 7(centurio) l[eg(ionis)] / [VII <i>vel</i> XI] C(laudiae) P(iae) [F(idelis)] / [-]m Pri[---] ¹⁰⁶⁰	legio VII <i>vel</i> XI Claudia Pia Fidelis	Postinje Gornje kod Muća (Andetrium)	CIL 3, 14951; D. Tončinić 2011, 114, br. 90

¹⁰⁵⁹ U ILJug-u je u zadnjem retku doneseno krivo čitanje [V]VIII(?). Sasvim je jasno da prva dva navodna grafema I zapravo predstavljaju grafem X, dok druga dva predstavljaju slovo H (okomice su previše udaljene jedna od druge da bi ih razmatrali kao dva grafema I). Budući da je nakon slova H vidljiv gornji dio slova S, nakon kojega se sigurno nalazi još jedno slovo, jasno je da se radi o formuli *h(ic) s(itus) e(st)*.

¹⁰⁶⁰ Tončinić je natpis uvrstio među natpise VII. legije, no to se ne može tvrditi sa sigurnošću. Blizina Andetrija i Tilurija svakako daje osnovu za pretpostavku da je riječ o centurionu VII. legije, no uzimajući u obzir da je XI. legija boravila duže u Dalmaciji, jednako je realna šansa da je riječ o centurionu XI. legije.

Slika 33. Kat. I., br. 118 (v=43, š=33, d=21 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br A30444., snimio O. Harl)

Slika 34. Kat. I., br. 129 (v=51, š=58, d=34 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7463, snimio I. Čondić)

Slika 35. Okov korica mača iz Burnuma (Kat. I., br. 130, Nacionalni park Krka - Arheološka zbirka Burnum, snimio M. Glavičić)

Slika 36. Okov korica mača iz Burnuma, stražnja strana (Kat. I., br. 130, Nacionalni park Krka - Arheološka zbirka Burnum, snimio M. Glavičić)

Slika 37. Kat. I., br. 182 (v=39, š=37, d=7 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7565, snimio O. Harl)

Slika 38. Kat. I., br. 184 (v=19, š=28, d=11 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7348, snimio O. Harl)

EG·X·C·P·F
Y·X·X·ST
A·X·POS·P·N·S·C·V
P·N·A·T

Slika 39. Kat. I., br. 185 (v=49, š=61, d=20 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A27854, snimio O. Harl; skica: L. Marun 1998, 137)

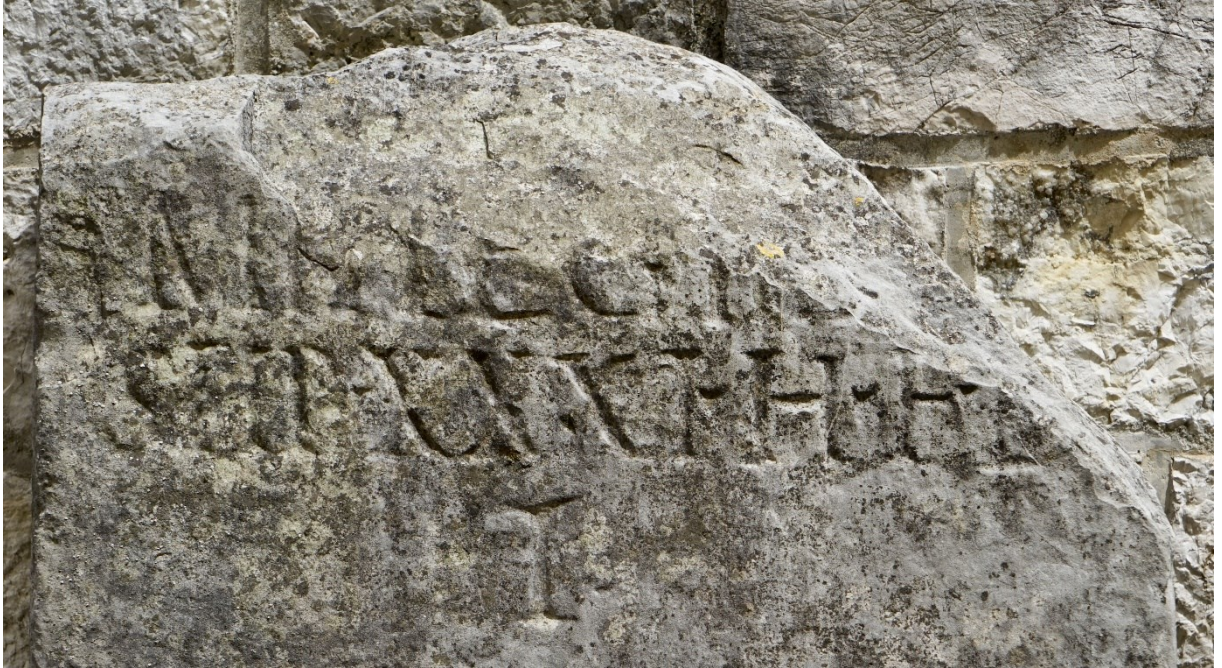
Slika 40. Kat. I., br. 186 (Kninski muzej, snimila K. Gugo)

Slika 41. Kat. I., br. 192 (v=155, š=73, d=28 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A22039, snimio O. Harl)

Slika 42. Kat. I., br. 200 (v=144, š=59, d=17 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A22047, snimio O. Harl)

Slika 43. Kat. I., br. 200 – detalj natpisa (Arheološki muzej Zadar, inv. br. A22047, snimio O. Harl)

3. POMOĆNE POSTROJBE NA PODRUČJU DALMACIJE

Počevši s Conradom Cichoriusom i njegovim klasičnim enciklopedijskim člancima o kohortama i alama,¹⁰⁶¹ a zatim i sintezom Georgea L. Cheesmana,¹⁰⁶² tematika pomoćnih postrojbi rimske vojske vrlo je rano ušla u istraživački fokus, a navedene studije i danas predstavljaju temelj mnogih modernih istraživanja. Njihova su djela nadopunjena i vrlo zahvalnim monografijama Paula Holdera i Dennisa B. Saddingtona,¹⁰⁶³ da bi se pred sam kraj 20. stoljeća pojavio i John Spaul s dvije zasebne studije o alama i kohortama,¹⁰⁶⁴ čime je u mnogo čemu revidirano istraživanje koje je sto godina prije njega započeo Cichorius.¹⁰⁶⁵ Pomoćne postrojbe ponovno su došle u fokus istraživanja s Ianom Haynesom, koji je nedavno objavio monografiju u kojoj se na suvremeni način dotiče raznih pitanja vezanih za pomoćne postrojbe i njezine vojnike.¹⁰⁶⁶

Paralelno s kapitalnim djelima koja su proučavala auksilije kao jedinstveni fenomen, javili su se i radovi u čijim su fokusima uglavnom bila kretanja pomoćnih postrojbi unutar određenih provincija,¹⁰⁶⁷ a Dalmaciju je u tom pogledu još krajem 19. stoljeća obradio legendarni C. Patsch,¹⁰⁶⁸ da bi sveobuhvatnu sintezu o pomoćnim postrojbama u Dalmaciji kasnije prezentirao i G. Alföldy,¹⁰⁶⁹ čiji je rad do dan danas ostao neizostavno štivo o toj tematici.

S vremenom su se pojavili i novi dokazi, a s njima i novi istraživači, tako da je istraživanje kretanja pomoćnih postrojbi u Dalmaciji i dalje svojevrsna aktualnost.¹⁰⁷⁰ U ovom je poglavlju obrađena tematika pomoćnih postrojbi, počevši od itinerara pojedinačnih jedinica, pa sve do analiza zasebnih sadržajnih elemenata natpisa.

Gotovo svi autori koji su se sintetski bavili auksilijarnim postrojbama, u svojim su djelima detaljno obradili pitanja ustroja i vrsta pomoćnih postrojbi, njihovih imenovanja, ukupnog

¹⁰⁶¹ C. Cichorius 1894; C. Cichorius 1900.

¹⁰⁶² G. L. Cheesman 1914.

¹⁰⁶³ P. Holder 1980; D. B. Saddington 1982.

¹⁰⁶⁴ J. Spaul 1994; J. Spaul 2000.

¹⁰⁶⁵ Valja napomenuti da Spaulovo djelo valja koristiti s dosta opreza. Ono uglavnom donosi glavne izvore za poznavanje povijesti pojedinačnih pomoćnih postrojbi, no njegovi su zaključci često bazirani na spekulacijama, zbog čega ih treba tretirati s oprezom. Kritički osvrt i reviziju Spaulovih zaključaka o povijesti pomoćnih postrojbi na području Dacije i Mezije donose O. Ţentea – F. Matei-Popescu 2004.

¹⁰⁶⁶ I. Haynes 2013.

¹⁰⁶⁷ Usp., primjerice, uvod sinteze G. Alföldya o pomoćnim postrojbama Donje Germanije (G. Alföldy 1965b, 4), gdje je naveden detaljan popis literature o auksilijama ostalih rimskih provincija. Nedavno je pomoćne postrojbe na području Panonije detaljno obradio B. Lőrincz 2001. Donju Meziju obradio je F. Matei-Popescu 2010, 167-244; dok su Gornju Meziju obradili F. Matei-Popescu – O. Ţentea 2018.

¹⁰⁶⁸ C. Patsch 1896b.

¹⁰⁶⁹ G. Alföldy 1962a. Nadopunjeno izdanje u: G. Alföldy 1987, 239-297.

¹⁰⁷⁰ Usp. primjerice radove R. Dodiga, I. Matijevića te A. Marića navedenih u popisu literature.

broja vojnika itd., tako da nema potrebe za posebnim pojašnjavanjem fundamentalnih činjenica.¹⁰⁷¹ Za sada je sveukupno zabilježeno 6 ala i 15 kohorti čiji se boravak u Dalmaciji može datirati u period od Augustova do Hadrijanova principata.¹⁰⁷² Većina ih je nazvana po etnijama ili gradovima od čijih su pripadnika prvotno bile sastavljene,¹⁰⁷³ dok su neke nazvane po carevima koji su ih osnovali,¹⁰⁷⁴ a jedna i po prvotnom ili proslavljenom zapovjedniku.¹⁰⁷⁵ Uz njih su zabilježene i tri postrojbe rimskih građana, od kojih su dvije bile dobrovoljačke,¹⁰⁷⁶ dok je jedna nosila ime po geografskom području prvotnih regruta.¹⁰⁷⁷ Na osnovi prisutnosti konjanika unutar kohorti vidljivo je da su neke od njih bile i *equitatae*.¹⁰⁷⁸

Prisutnost pomoćnih postrojbi na dalmatinskom tlu formalno se može pratiti od perioda Iliričkog rata 6.-9. godine, kada se u određenom trenutku – uz ostale vojne snage – na jednom mjestu okupilo više od 70 kohorti te 14 ala.¹⁰⁷⁹ Vjerojatno je da su neke od auksilija zabilježenih na dalmatinskim natpisima doista i bile među tom vojskom, no kako će pokazati daljnja rasprava, za veliku ih se većinu takva poveznica ne može sigurno dokazati. Dapače, mnoge od njih na ove su prostore zasigurno došle u nekim drugim periodima.

¹⁰⁷¹ Usp. posebno P. Holder 1980, gdje su iscrpno analizirani razni aspekti razvoja auksilija od Augustova do Trajanova principata.

¹⁰⁷² U ovom radu nisu obrađene kohorte *I et II milliaria Delmatarum*, osnovane tijekom vladavine Marka Aurelija (o njima: N. Cesarik – I. Glavaš 2017). Također nije obrađena ni kohorta *I Flavia Hispanorum* koju se na osnovi natpisa CIL 3, 12759 = 14619 povezivalo s Dalmacijom (usp. G. Alföldy 1987, 253). Na tom je natpisu inače navodena prva milicija viteza koji je u trenutku postavljanja spomenika – po svemu sudeći – služio kao tribun kohorte *I milliaria Delmatarum*, tako da navod prefektore nad kohortom *I Flavia Hispanorum* nema veze s boravkom u Dalmaciji (usp. N. Cesarik – I. Glavaš 2017, 213). Također valja napomenuti da je boravak kohorti *I Liburnorum* te *I Asturum* u Dalmaciji upitan, a o tome će biti više riječi u zasebnim poglavljima o njihovim itinerarima.

¹⁰⁷³ Po etnijama su nazvane: *ala Hispanorum*, *ala Pannoniorum*, *ala Parthorum*, *ala Tungrorum*, *cohors I Alpinorum*, *cohors III Alpinorum*, *cohors Aquitanorum*, *cohors I Asturum*, *cohors I Belgarum*, *cohors I Flavia Brittonum*, *cohors XI Gallorum*, *cohors I Liburnorum*, *cohors I Lucensium*, *cohors Montanorum*. Po gradovima: *cohors I Bracaraugustanorum* te *cohors II Cyrrhestarum*.

¹⁰⁷⁴ U tu skupinu u prvom redu spada *ala Claudia Nova*, ali i *cohors I Flavia Brittonum* koja pak nosi dvojno ime, sastavljeno od carskog gentilicija te imena etnije od koje je prvotno bila sastavljena.

¹⁰⁷⁵ Toj skupini pripada *ala Frontoniana*. O tom fenomenu usp. E. Birley 1988, 368-384.

¹⁰⁷⁶ *Cohors VI Voluntariorum* te *cohors VIII Voluntariorum*.

¹⁰⁷⁷ *Cohors Campana*.

¹⁰⁷⁸ Konjanici (*equites*), odnosno konjički časnici i dočasnici (*decuriones equitum*, *vexillarii equitum*) zabilježeni su kod sljedećih kohorti: *III Alpinorum* (Kat. II., br. 15, 16, 18, 20, 23, 27-29), *I Bracaraugustanorum* (Kat. II., br. 37, 38), *I Belgarum* (Kat. II., br. 35) te *I Lucensium* (Kat. II., br. 57). Na osnovi podataka iz drugih provincija vidljivo je da je i kohorta *I Asturum* bila *equitata* (usp. J. Spaul 2000, 72-74), no njezin je boravak u Dalmaciji ionako dvojbjen. Postoji mišljenje da je i kohorta *VIII Voluntariorum* bila *equitata*, no za to nema izravnih dokaza (usp. D. Demicheli 2016a, 118-119). Za *cohortes equitatae* općenito, usp. R. W. Davies 1989, 141-151.

¹⁰⁷⁹ Vell. Pat. 2.113.1. O razvoju pomoćnih postrojbi u Augustovo doba, v. najnovije: M. A. Speidel 2016.

3.1. Itinerari pojedinačnih postrojbi: ale

3.1.1. *Ala Claudia Nova*

Riječ je o jedinoj pomoćnoj postrojbi čiji se okviri boravka u Dalmaciji mogu sigurno odrediti.¹⁰⁸⁰ Kako joj samo ime kaže, osnovana je u Klaudijevo doba, vrlo vjerojatno kao rezultat careve rekonstrukcije dalmatinskog garnizona nakon Skribonijanove pobune. Boravila je u Dalmaciji sve do kraja Neronova principata, kada skupa s XI. legijom odlazi u građanski rat, najprije između Otona i Vitelija,¹⁰⁸¹ a zatim i Vitelija i Vespazijana.¹⁰⁸² Nakon toga prisutna je u Germaniji,¹⁰⁸³ gdje je potvrđena na vojnoj diplomi iz 74. godine.¹⁰⁸⁴ Čini se da je tijekom boravka postrojbe u Dalmaciji većina njezinih pripadnika bila keltskog i germanskog podrijetla,¹⁰⁸⁵ no natpisna građa također svjedoči i o regrutiranju stanovništva s područja Dalmacije, napose s područja Recinija (*Raetinium*).¹⁰⁸⁶ Uz to, iz Golubića kod Bihaća potječe votivna ara koju je *Iovi Optimo Maximo* dao posvetiti dotični *T. Flavius Sabinus*, dekurion i veteran ale Klaudije Nove.¹⁰⁸⁷ Njegovo imenovanje sugerira da je riječ o čovjeku koji je stekao civitet u vrijeme vladavine Flavija, tako da postoji mogućnost da se radi o domaćem čovjeku koji se nakon umirovljenja odlučio vratiti u svoj rodni kraj. Taj je natpis čak postao i temelj pretpostavci da se *Raetinium* nalazio u okolici Bihaća,¹⁰⁸⁸ što naravno, ostaje samo u sferi domišljanja.¹⁰⁸⁹ Moguće je da su *Andes* i *Sabinus* jedni od 6000

¹⁰⁸⁰ Pregled povijesti ove postrojbe donose G. Alföldy 1987, 242-243; te J. Spaul 1994, 89-91.

¹⁰⁸¹ Tac. *Hist.* 2.11. Na Otonovu su zapovijed u Italiju prebačene četiri legije iz Panonije i Dalmacije, a prethodnice su im činile ale i kohorte (*Agmen legionum alae cohortesque praeveniebant*). Među njima je vjerojatno bila i *ala Claudia Nova*.

¹⁰⁸² Tac. *Hist.* 3.50.

¹⁰⁸³ Vjerojatno je prebačena u Germaniju skupa s XI. legijom (usp. Tac. *Hist.* 4.68).

¹⁰⁸⁴ CIL 16, 20.

¹⁰⁸⁵ Kelti: Kat. II., br. 1 (*Biturix*), br. 5 (*Varcianus*); Germani: Kat. II., br. 2 (*Cugernus*), br. 4 (*Tribocus*).

¹⁰⁸⁶ CIL 13, 7023 (*Mogontiacum*, današnji Mainz): *Andes Sex(ti) ffilius* / *cives Raeti/nio eq(ues) ala(e) / Claud(iae) an(norum) XXX / stip(endiorum) V h(ic) s(itus) e(st) h(eres) f(aciendum) c(uravit)*. Recinij se potencijalno može povezati s mjestom *Ῥαίτινον* (*Raition*) kojeg Kasije Dion spominje kao utvrdu koju je 9. godine osvojio Germanik (Cass. Dio 56.11.3-7). No zbog nedostatka pravih dokaza, lokacija Recinija ne može se odrediti sa sigurnošću (usp. C. Patsch 1896a, 139), a ostaje i dvojbeno jesu li *Raetinium* i *Raition* uopće ista mjesta.

¹⁰⁸⁷ Usp. komentar pod Kat. II., br. 7.

¹⁰⁸⁸ W. Tomaschek, 1880, 508-509.

¹⁰⁸⁹ Usp. C. Patsch 1896a, 139. Dodatni argument za poistovjećenje Recinija s područjem Bihaća jest činjenica da je ime *Andes* dobro posvjedočeno na tamošnjoj epigrafskoj građi (CIL 3, 10035; CIL 3, 13270 = 14012 = C. Patsch 1894, 355-356, sl. 20 = C. Patsch 1896, 260, Fig. 27; CIL 3, 13273 = 14013 = C. Patsch 1894, 355, br. 3, sl. 19 = C. Patsch 1896, 259, Nr. 3, Fig. 26; CIL 3, 13278). No to je ime posvjedočeno i u Otonu (CIL 3, 2824 = 13249) te u Širokoj Kuli kraj Gospića (CIL 3, 3001 = 10024 = I. Šarić 1975, 25, br. 1, sl. 1 = AE 1976, 529), zbog čega je identifikacija Recinija s Bihaćem nedokaziva. Ime *Andes* zabilježeno je i na jednoj votivnoj ari koja

dalmatinskih regruta koji su se tijekom 69. godine pridružili XI. legiji u građanskom ratu između Vitelija i Vespazijana.¹⁰⁹⁰ Jedan od njih umro je tijekom aktivne službe, služeći u drugoj provinciji, dok je drugi – možda i zbog časničkog statusa – doživio umirovljenje te stekao civitet, nakon čega se potencijalno i vratio u svoj rodni kraj.

Sudeći prema rasprostranjenosti natpisa pripadnika ale Klaudije Nove na području Dalmacije, teško je donijeti siguran zaključak o njezinom stalnom boravištu, posebice ako imamo na umu da gotovo ni jedan pomoćni logor na području Dalmacije nije bio predmetom sustavnih arheoloških istraživanja. Aktivni su vojnici zabilježeni na području Petrovog (Kat. II., br. 4-6) i Sinjskog polja (Kat. II., br. 2), dok su na području Salone (Kat. II., br. 1) i Ekvuma (Kat. II., br. 3) zabilježeni po jedan *missicius* i veteran.¹⁰⁹¹ S područja Petrovog polja dolazi još jedan natpis na kojemu se potencijalno spominje *ala Claudia Nova*, no s obzirom da je riječ o fragmentu, čitanje tog natpisa nije u potpunosti sigurno (Kat. II., br. 8). Kao što je već napomenuto, s područja Bihaća potječe jedan natpis veterana ale Klaudije Nove (Kat. II., br. 7), no on se datira u vrijeme kada postrojba više nije stacionirana u Dalmaciji.

S obzirom na aktivne vojnike s područja Sinjskog i Petrovog polja, čini se izglednim da je postrojba tijekom boravka u Dalmaciji bila smještena u jednom od pomoćnih logora s desne obale gornjeg toka Krke ili u jednom od pomoćnih logora poviše toka rijeke Cetine.¹⁰⁹² Ranije se postrojbu pokušalo smjestiti u pretpostavljenu utvrdu na području Petrovog polja,¹⁰⁹³ no činjenice upućuju da su vojnici s područja Petrovog polja imali istu funkciju kao i vojnici zabilježeni na području Kninskog polja. Na položaju Klanca kod Tepljuha, nalazila se važna vojna ispostava koja je kontrolirala ulaz u prostor legijskih livada (*prata legionis*) u Kosovom polju,¹⁰⁹⁴ a ta je ispostava bila svojevrsni pandan sjevernijem odjeljenju, koje je kontroliralo drugi važan ulaz u Kosovo polje – Kapitul u kod Knina.¹⁰⁹⁵

se čuva u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A7315) te koja možda potječe iz Aserije (usp. V. Zović – A. Kurilić 2015, 438, br. 122).

¹⁰⁹⁰ Tac. *Hist.* 3.50. Tacit spominje *sex milia Dalmatarum*, što bi u doslovnom prijevodu značilo „šest tisuća Dalmata“. No vjerojatnije se radi o stanovnicima Dalmacije u širem smislu (usp. engleski prijevod u: *Tacitus, Histories: Books 1-3*, Loeb Classical Library 111, preveo Clifford H. Moore, Cambridge, Massachusetts, 1925., str. 411), tako da ne mora biti nužno da je riječ samo o pripadnicima etničke zajednice Delmata, već u obzir dolaze i ostali stanovnici Dalmacije.

¹⁰⁹¹ O nadgrobnoj steli iz Salone (Kat. II., br. 1), usp. najnovije: D. Maršić 2015a.

¹⁰⁹² O logorima poviše Krke: N. Cesarik 2017a, 365-368; N. Cesarik 2018b, 13-20. Logori poviše Cetine: N. Cesarik 2018, 55-60; N. Cesarik 2019a.

¹⁰⁹³ Usp., primjerice, I. Glavaš 2014, 63-69

¹⁰⁹⁴ S područja Klanca potječe natpis vojnika XI. legije (Kat. I., br. 157) te natpis vojnika I. kohorte *Lucensium* (Kat. II., br. 59), ali i tegule s pečatom IV. legije Flavije Feliks (CIL 3, 15110 d-e). Na istom je mjestu zabilježen

Stoga smatram da su sve postrojbe zabilježene na natpisima iz Petrovog polja originalno bile smještene na liniji vojnih utvrda duž gornjeg toka rijeke Krke.¹⁰⁹⁶ Naime, uz legijsku utvrdu, na desnoj strani Krkina kanjona – na potezu od Čavlinova do Daljenskog buka – bila su izgrađena čak četiri pomoćna logora u kojima su potencijalno mogle biti smještene i postrojbe zabilježene na području Petrovog polja. S obzirom na površinu utvrde u Donjim Radićima u Radučiću (zaselak Bjelobrci),¹⁰⁹⁷ kao i utvrde kod zaseoka Ljevaje u Radučiću,¹⁰⁹⁸ postoji izrazita mogućnost da je *ala Claudia Nova* svojevremeno zauzela jedan od ta dva položaja.¹⁰⁹⁹

Radi pronalaska natpisa iz Košuta kod Trilja, moguće je pretpostaviti da je postrojba u nekom trenutku prebačena u jedan od pomoćnih logora u zaleđu Salone,¹¹⁰⁰ na potezu krševite zaravni poviše Sinjskog polja (od Turjačkih poda do Garduna); naravno, ukoliko nije bila riječ o prebacivanju manjeg odjeljenja. Potencijalni razlog za tako nešto mogao bi se tražiti u činjenici da je Dalmaciju u jednom trenutku napustila VII. legija,¹¹⁰¹ što je moglo uzrokovati potrebu za potpunom cetinskog garnizona, ako ne cijelom postrojbom, onda barem jednim njezinim odjeljenjem.

i natpis centuriona kohorte *I milliaria Delmatarum*, datiran u kraj 2. te početak 3. stoljeća (CIL 3, 9829). Natpisi s područja Klanca pronađeni su *in situ* prilikom izgradnje željeznice od Siverića do Knina (usp. F. Bulić 1886, 15-18). Natpisi na kojima se spominje *prata legionis* (CIL 3, 13250; AE 1988, 923) pronađeni su na samim rubovima Kosovog polja, zbog čega je izvjesno da je cijelo Kosovo polje – kao jasno definirana i zatvorena geografska cjelina – bilo *prata legionis*, odnosno zemljište (pašnjaci) izdvojeno kao svojevrsna enklava za legijske potrebe. Slična se stvar dogodila i u Tarakonskoj Hispaniji, gdje su za potrebe IV. legije Makedonike bile izdvojene dvije enklave, označene medašima na svojim rubovima, a koje su tvorile dovoljno zemljišta za ispašu legijske stoke (usp. C. Cortés Bárcena – J. M. Iglesias Gil – J. I. Jiménez Chaparro, 2014). O novim razmišljanjima o *prata legionis* u Kosovom polju: N. Cesarik – I. Drahotusky-Bruketa 2020.

¹⁰⁹⁵ Na području Kapitula kod Knina zabilježeno je šest natpisa vojnika XI. legije (Kat. I., br. 121, 147, 150, 159, 180, 182), s tim da se za još dva navodi da su nađeni u Kninu (Kat. I., br. 167, 176). S tog lokaliteta potječe i jedan natpis vojnika III. kohorte Alpinaca (Kat. II., br. 22) te jedan fragmentiran natpis na kojem se nije sačuvalo ime postrojbe (CIL 3, 9911 = 14321,8; usp. C. Patsch 1895, 399, br. 38, sl. 37 = C. Patsch 1897, 197, br. 38, Fig. 37). O Kapitolu, v. najnovije: D. Demicheli 2018.

¹⁰⁹⁶ N. Cesarik 2017a, 368-369.

¹⁰⁹⁷ Š. Vrkić 2017a, 207-210; N. Cesarik 2017a, 366; S. Vitale 2017, 871-874.

¹⁰⁹⁸ N. Cesarik 2017a, 366-368; S. Vitale 2017, 874-875.

¹⁰⁹⁹ Površina pomoćnih logora s desne strane gornjeg toka rijeke Krke varira od 0,9 do 2,7 ha. Tako logori u Radučiću zatvaraju najveću branjenu površinu (u Ljevajama oko 2,7 ha; u Donjim Radićima oko 2,6 ha). S druge strane, logor u Jurinim ogradama u Ivoševcima zatvara prostor od oko 2 ha, dok logor u Čučevu zatvara branjeni prostor od oko 0,9 ha. Budući da je *ala Claudia Nova* bila konjanička postrojba, mišljenja sam da bi logori u Radučiću bili prikladniji za njezin smještaj.

¹¹⁰⁰ Usp. N. Cesarik 2018, 55-60; N. Cesarik 2019a.

¹¹⁰¹ Usp. ovdje: poglavlje 2.1.3.2.

3.1.2. *Ala Frontoniana*

Od svih do sada zabilježenih postrojbi s dalmatinskog tla, jedino je *ala Frontoniana* spadala u skupinu postrojbi nazvanih po svojim prvotnim ili proslavljenim zapovjednicima,¹¹⁰² a moguće je da je u njezinom slučaju to bio L. Julije Fronton, *praefectus equitum* zabilježen na natpisu iz Aoste.¹¹⁰³ U Dalmaciji je poznat samo jedan natpis pripadnika te postrojbe (Kat. II., br. 9), a pronađen je na prostoru Vojnića nedaleko od Trilja, zbog čega je izgledno da je *ala Frontoniana* tijekom svog boravka u Dalmaciji zaposjela jedan od pomoćnih logora na liniji cetinskog garnizona.¹¹⁰⁴

Na nekim natpisima 2. i 3. stoljeća postrojba se naziva i *ala I Tungrorum Frontoniana*,¹¹⁰⁵ što je iznjedrilo zanimljivu pretpostavku o spajanju dviju postrojbi u jednu (*ala I Tungrorum + ala Frontoniana = ala I Tungroum Frontoniana*),¹¹⁰⁶ no to su ipak opovrgli novi nalazi, koji dokazuju da su u isto vrijeme postojale dvije ale Tungra, od kojih se jedna zvala *ala I Tungrorum*, a druga *ala I Tungrorum Frontoniana*.¹¹⁰⁷ Dodatnu pomutnju glede povijesti Frontonove ale te posebice razvoja njezina imena podupro je i pronalazak natpisa konjanika ale Tungra uzidanog u kasnoantičkoj grobnici u Dugopolju (Kat. II., br. 14).¹¹⁰⁸ Slijedom toga, iznesena su mišljenja da se *ala Frontoniana* u nekim slučajevima nazivala samo po etniku njezinih prvotnih regruta (*ala Tungrorum*) te da se iza natpisa iz Vojnića i Dugopolja krije jedna te ista postrojba (*ala Frontoniana = ala Tungrorum?*).¹¹⁰⁹ No s obzirom na činjenicu da je *ala Tungrorum* posvjedočena u Britaniji, ali i da je sigurno riječ o postrojbi koja je egzistirala u isto vrijeme kad i *ala Frontoniana*, čini se da je ipak riječ o dvije različite postrojbe, koje su možda i u različito vrijeme boravile u Dalmaciji.¹¹¹⁰

Vrijeme boravka Frontonove ale u Dalmaciji ne može se sigurno precizirati, no barem se može odrediti određeni *terminus ante quem*, budući da je između 73. i 79. godine ala već

¹¹⁰² O alama nazvanim po svojim zapovjednicima: E. Birley 1978 = E. Birley 1988, 368-384. Usp. i D. B. Saddington 1982, 147-150.

¹¹⁰³ CIL 13, 2393; E. Birley 1988, 378. Za pregled povijesti postrojbe, usp. G. Alföldy 1962a, 262 = G. Alföldy 1987, 243; G. Alföldy 1968, 38-40, 188-190; J. Spaul 1994, 117-119. Najnovija analiza kod N. Cesarik 2014b, 10-17.

¹¹⁰⁴ O tome: N. Cesarik 2018, 55-60.

¹¹⁰⁵ Usp. N. Cesarik 2014b, 13-17.

¹¹⁰⁶ J. Spaul 1994, 122.

¹¹⁰⁷ N. Cesarik 2014b, 10-13.

¹¹⁰⁸ Stelu je objavio N. Cambi 1994, 156-158, br. 2, 177, sl. 7 (usp. i N. Cambi 2001, 85-87, br. 2, sl. 9). Revizija natpisa: N. Cesarik 2014b, 4-7.

¹¹⁰⁹ D. B. Saddington 2002.

¹¹¹⁰ Usp. N. Cesarik 2014b, 10-19.

posvjedočena u Panoniji.¹¹¹¹ Rani natpisi ove postrojbe pronađeni su u Germaniji,¹¹¹² što je nagnalo G. Alföldya na zaključak da je ala prvotno boravila u Germaniji, da bi početkom Vespazijanova principata bila prebačena u Dalmaciju, odakle je tijekom Titove vladavine otišla u Panoniju.¹¹¹³ No natpis iz Akvinka svjedoči da je *ala Frontoniana* prisutna u Panoniji već tijekom Vespazijanova principata,¹¹¹⁴ što po svemu sudeći odbacuje mogućnost njezina boravka u Dalmaciji u istom periodu. S druge strane, niti germanski natpisi, kao ni onaj iz Vojnića, ne mogu se datirati na sigurnoj osnovi, tako da je lako moguće da je ala najprije boravila u Dalmaciji, da bi potom otišla ka Germaniji.¹¹¹⁵ Prema tome, smatram da se jedino može donijeti opći zaključak da je Frontonova ala boravila u Dalmaciji u neodređenom periodu tijekom julijsko-klaudijske dinastije.

3.1.3. *Ala Hispanorum*

Zbog nedostatka preciznih vremenskih repera relativno je teško donijeti zaključak kada je *ala Hispanorum* boravila u Dalmaciji,¹¹¹⁶ no određeni natpisi iz Germanije i Panonije ipak daju osnove za definiranje grubih okvira po tom pitanju. Njezin boravak na ovim prostorima posvjedočen je samo jednim sigurnim natpisom iz Burnuma (Kat. II., br. 10),¹¹¹⁷ koji je poslužio i kao osnova za restituciju drugoga (Kat. II., br. 11). Na oba se natpisa spominju pripadnici germanskog plemena Batavaca, što može ukazati da je ala prvotno boravila u Germaniji te da je naknadno prebačena u Dalmaciju. I doista, u Germaniji je zabilježeno

¹¹¹¹ Bazirano na natpisu AE 1939, 263 = AE 1969/70, 477 = AE 1986, 590 = AE 1993, 1307 (*Aquincum*), usp. N. Cesarik 2014b, 11, bilj. 11. Postrojba se javlja i na diplomi iz 80. godine, izdanoj u provinciji Panoniji (CIL 16, 26). Za spomenike iz Panonije, usp. B. Lőrincz 2001, 222-224.

¹¹¹² CIL 13, 8842 (nepoznato nalazište), AE 1963, 49 (*Bonna*), CIL 13, 8558 (*Novaesium*), AE 1931, 30 (*Asciburgium*). Usp. G. Alföldy 1968, 188-189, Nr. 70-72.

¹¹¹³ G. Alföldy 1968, 39. U to je vrijeme ključni vremenski reper bila diploma CIL 16, 26 iz 80. godine, izdana u Panoniji.

¹¹¹⁴ AE 1939, 263 = AE 1969/70, 477 = AE 1986, 590 = AE 1993, 1307.

¹¹¹⁵ Alföldy se poslužio činjenicom da je konjanik s natpisa iz Vojnića bio pripadnik germanskog plemena *Nemetes*, što bi moglo ići u korist pretpostavci o prvotnom boravku u Germaniji te naknadnom transferu u Dalmaciju (G. Alföldy 1968, 39). No čini se da je postrojba originalno bila germanskog podrijetla (na kasnijem se natpisima u njezinom imenu javlja etnik *Tungrorum*), pa je i Nemet s natpisa iz Vojnića mogao biti unovačen pri samom osnivanju ale te skupa s njom prebačen na prostor Ilirika (usp. sličan slučaj kod pomoćnih postrojbi Batavaca: T. Derks 2009, 243). Zbog vještih konjaničkih sposobnosti, Germani su bili popularni regruti za potrebe konjaničkih postrojbi, pa je tako i pripadnik Frontonove ale s natpisa iz Vojnića mogao biti dijelom većeg kontingenta germanskih regruta, dovedenih na područje Ilirika neovisno o kretanjima svoje postrojbe. O regrutaciji vojnika u pomoćne postrojbe: I. Haynes 2013, 95-142.

¹¹¹⁶ Najraniji precizno datirani natpis ove postrojbe jest diploma CIL 16, 75 iz provincije Donje Dacije, datirana u 129. godinu. Pregled povijesti postrojbe: J. Spaul 1994, 144-145; B. Lőrincz 2001, 20, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

¹¹¹⁷ Natpis je objavio Ž. Raknić 1965, 72-77, T. I., sl. 1.

nekoliko natpisa sa spomenom ale Hispanaca,¹¹¹⁸ od kojih je možda najznačajniji natpis CIL 13, 6234, na kojemu je kao komemorator zabilježen *Ti. Iulius Capito*. Po svemu sudeći, riječ je o osobi koja je stekla civitet tijekom Tiberijeve vladavine – teoretski između 14. i 37. godine – što može poslužiti kao određeni *terminus post quem* za datiranje natpisa. Dakle, s obzirom na tu činjenicu, čini se da je *ala Hispanorum* boravila u Germaniji negdje tijekom Tiberijeve vladavine.

Drugi, gotovo jednako važan natpis dolazi iz Panonije, a na njemu je kao komemorator zabilježen *Ti. Claudius Aplo*,¹¹¹⁹ čiji kognomen upućuje da riječ o osobi podrijetlom iz Dalmacije.¹¹²⁰ Dakle, u tom se slučaju vrlo vjerojatno radi o osobi koja je pristupila u postrojbu dok je ona boravila u Dalmaciji te koja je primila civitet od Klaudija ili Nerona, negdje između 41. i 68. godine. U savršeno zamišljenoj situaciji, u kojoj bi *Aplo* podigao spomenik baš one godine kada je primio civitet – ali i da je služio točno 25 godina – mogao bi se predložiti teoretski okvir njegove regrutacije između 16. i 43. godine. No takav je okvir daleko od sigurnog jer lako je moguće da je *Aplo* služio i nešto više od minimalne norme te je i natpis mogao podići nekoliko godina nakon što je stekao civitet. Stoga je jasno da se datacija natpisa čak ni teoretski ne može sigurnije uokviriti, no imajući na umu natpis CIL 13, 6234 iz Germanije, čini se razumnim predložiti da je *ala Hispanorum* bila prisutna u Dalmaciji krajem Tiberijeva, odnosno početkom Klaudijeva principata. Ako su Batavci s dalmatinskih natpisa regrutirani dok je postrojba boravila u Germaniji, onda je lako moguće da je *ala* naknadno prebačena u Dalmaciju, odakle je kasnije transferirana u Panoniju.¹¹²¹ Po pitanju duljine njezina boravka u Dalmaciji za sada se ne može raspravljati na osnovi sigurnih podataka, no to bi se svakako moglo promijeniti ciljanim arheološkim istraživanjima linije vojnih logora na desnoj obali gornjeg toka rijeke Krke.

¹¹¹⁸ CIL 13, 6233, 6234 (*Borbetomagus*, današnji Worms); CIL 13, 7026, 7027 (*Mogontiacum*, današnji Mainz). Postrojba se možda spominje i na natpisima CIL 13, 11317 (*Augusta Treverorum*, današnji Trier) te AE 1969/70, 421 (*Castrum Rauracense*, današnji Kaiseraugst).

¹¹¹⁹ CIL 3, 4244. Natpis je revidirao B. Lőrincz 1996, 73-74, Abb. 1; B. Lőrincz 2001, 195, Kat. Nr. 123 (za fotografiju: Lupa, Nr. 420).

¹¹²⁰ Kognomeni *Aplis*, *Aplo*, *Apludus* te *Aplus* karakteristični su za područje Delmata (posebno u Rideru), ali i za njima susjedna područja u Liburniji (usp. G. Alföldy 1969, 152-153).

¹¹²¹ Batavac iz ale *Hispanorum* zabilježen je i na natpisu iz Panonije (CIL 3, 10513 = 3577 + 3681). Za natpise ove postrojbe iz Panonije: B. Lőrincz 2001, 195-196, Kat. Nr. 123-128.

3.1.4. *Ala Pannoniorum*

U općem smislu proučavanja rimskih pomoćnih postrojbi, povijest ale *Pannoniorum* pokazala se kao vrlo interesantan *case study*.¹¹²² Dovoljno je samo spomenuti činjenicu da je John Spaul – koji je 1994. monografski nadopunio i revidirao članak Conrada Cichoriusa o rimskim alama – već iduće godine priredio posebni osvrt upravo o slučaju ale *Pannoniorum*.¹¹²³ Budući da Spaul svoju pozornost – koliko mi je poznato – nikada više nije posvetio tematici pomoćnih konjaničkih postrojbi, dovoljno govori da je tematika povijesti ale Panonaca vrlo zanimljiv i zamršen istraživački problem.

I doista, nakon popriličnog proučavanja svih primarnih vrela, jedino što se daje zaključiti jest konstatacija da se o boravku ale *Pannoniorum* u Dalmaciji ne može reći skoro pa ništa. Jedini natpis njezina pripadnika pronađen je u Saloni (Kat. II., br. 12), a njime je komemoriran *Cloutius Clutami f., Susarrus, domo Curunniace*; dakle, pripadnik hispanskih Susara (*gens Susarri*), rodom najvjerojatnije s područja današnje Bembibre.¹¹²⁴ Budući da je riječ o osobi hispanskog podrijetla, s pravom se može postaviti pitanje zašto je on pristupio ali Panonaca? U prvi mah se, naravno, javlja logička pomisao o mogućnosti da je riječ o vojniku koji je pristupio postrojbi dok je boravila u Hispaniji, no nigdje na Iberskom poluotoku nije zabilježen natpis sa spomenom ale Panonaca.

Dapače, izuzev afričkih provincija (*Numidia* i *Africa Proconsularis*),¹¹²⁵ najviše natpisa sa spomenom te ale pronađeno je upravo u Panoniji,¹¹²⁶ što poprilično odudara od uobičajenog obrasca razmještanja pomoćnih postrojbi; jer nije li praksa bila regrutirati domaće stanovništvo pokorenog područja, pa zatim poslati postrojbu u neku drugu provinciju? No čak ni po tom pitanju ne možemo dati neki precizniji odgovor jer dokazni materijal ne pruža prevelike osnove za sigurnu dataciju boravka ove postrojbe u Panoniji. Takvo se nešto može načiniti samo na osnovi komparacije s natpisima iz drugih područja, naravno, pod uvjetom da su na tim područjima zabilježeni natpisi koji se mogu precizno datirati. Tako se ključni vremenski reper nalazi na vojnoj diplomi iz Mezije, datiranoj pred sam kraj 1. stoljeća,¹¹²⁷ pa

¹¹²² Pregled povijesti postrojbe: J. Spaul 1994, 167-172; Y. Le Bohec 1989, 33-48, B. Lőrincz 2001, 22.

¹¹²³ J. Spaul 1995.

¹¹²⁴ G. Alföldy 2000, 187; S. Ferjančić 2015, 40. Usp. i S. Čače 2010, 72-74.

¹¹²⁵ Za natpise ove postrojbe iz afričkih provincija, usp. Y. Le Bohec 1989, 33-48.

¹¹²⁶ Za natpise iz Panonije v. B. Lőrincz 2001, 203-205, Kat. Nr. 151-158; 303, Kat. Nr. 502.

¹¹²⁷ CIL 16, 44

ako ništa drugo, čini se da natpise iz Panonije valja datirati prije tog perioda, a s njima vjerojatno i natpis iz Salone.

No svako preciziranje relativno užeg perioda boravka ale Panonaca u Dalmaciji, bio bi i više nego smion, pa čak i uzaludan pokušaj. Raniji pokušaji datiranja njezina boravka u Dalmaciji u Augustovo doba isključivo su plod idiličnih pokušaja uokvirivanja, a ne zaključivanja na osnovi činjenica. Natpis iz Salone ne pruža elemente za preciznu dataciju, no paleografske karakteristike natpisa, po mom osobnom mišljenju, ipak upućuju na period od Tiberijeva vremena nadalje.¹¹²⁸ No je li riječ o periodu Tiberijeve, Klaudijeve, Neronove, ili pak vladavine Flavija, ne može se reći sa sigurnošću. Natpisi iz Panonije također ne dopuštaju kreiranje sigurnih vremenskih repera, pa ne možemo sa sigurnošću precizirati je li ala najprije bila u Dalmaciji ili Panoniji, ili čak u nekoj drugoj provinciji?

Uz to, budući da su neki od numidskih natpisa sigurno podignuti u 2. stoljeću,¹¹²⁹ može se činiti da je ala najprije bila u Iliriku, zatim u Meziji, da bi negdje tijekom 2. stoljeća bila prebačena u Numidiju. To bi, naravno, bio produkt idealnog uokvirivanja, no iz takvog domišljanja iskače natpis CIL 9, 5363 datiran otprilike u vrijeme Vespazijanova principata, na kojemu izričito stoji da je *L. Volcacijs Primus* bio *preaffectus alae I Pannoniorum in Africa*. Uz njega, tu je i natpis iz mjesta *Castellum Phuensium* kojim je komemoriran *Ti. Claudius Mantai f. Cilius, Lusitanus*.¹¹³⁰ Sudeći prema njegovu imenovanju, čini se da je stekao civitet u Klaudijevo ili Neronovo doba, što bi značilo da se njegov natpis može okvirno datirati u period vladavine jednog od tih careva, a najkasnije u vrijeme Vespazijanova principata.

Dakle, na osnovi ta dva natpisa čini se da boravak ale *Pannoniorum* u Iliriku ipak treba uokviriti u period julijsko-klaudijske dinastije. Stoga smatram da se neće načiniti pogreška ako se zaključi da je točan period boravka ale Panonaca u Dalmaciji vrlo upitan, no na osnovi komparativne analize s građom iz drugih provincija može ga se potencijalno uokviriti u period

¹¹²⁸ Za paleografske karakteristike natpisa iz Augustova i Tiberijeva vremena usp. A. E. Gordon – J. S. Gordon 1958, 19-83, No. 7-78, Pl. 6-35. Najbolje analogije tom natpisu mogu se pronaći na brojnim natpisima vojnika VII. i XI. legije na području Dalmacije. Ti se natpisi mogu relativno precizno datirati u period Tiberijeve (na osnovi izostanka počasne titule *Claudia Pia Fidelis*) ili Klaudijeve i Neronove vladavine (ako je navedena titula prisutna na natpisu). S obzirom na te analogije, smatram da se natpis može najranije datirati u period Tiberijeve vladavine.

¹¹²⁹ Usp. posebice natpis CIL 8, 2532 = 18042 iz Lambese. Riječ je natpisu kojim je zabilježen Hadrijanov govor afričkoj vojsci (detaljnije kod: M. P. Speidel 2006).

¹¹³⁰ CIL 8, 6309 = 19296.

vlдавине careva julijsko-klaudijske dinastije, koji je uostalom i najaktivniji period cjelokupnog razvitka dalmatinskog vojnog garnizona.

Čini se da je ala *Pannoniorum* imala dinamičan itinerar u kojemu je promijenila nekoliko provincija, s tim da se u neke provincije vraćala i nakon odlaska. Na to prvenstveno upućuje činjenica da je ala boravila u Africi u drugoj polovici 1. stoljeća, da bi početkom 2. stoljeća nakratko bila prebačena u Meziju, nakon čega se vrlo brzo vratila na afrički kontinent.

3.1.5. Ala Parthorum

Natpis pronađen na području Klisa kraj Salone (Kat. II., br. 13) jedini je spomen ale *Parthorum* s dalmatinskog tla.¹¹³¹ Riječ je o iznimno značajnom epigrafskom spomeniku jer njime su izravno potvrđene Tacitove riječi o prisustvu partske konjice tijekom Tiberijeva Iliričkog rata.¹¹³² Uz to, natpis donosi i vrlo zanimljiv skup podataka, jer na njemu je zabilježen *Iulius Maximus, C. Iuli Thiridatis filius, domo Roma, decurio alae Parthorum*. Dakle, ne samo da je pokojnik bio sin rimskog građanina, već se rodio ni više ni manje nego u samom Rimu, a kognomen njegova oca možda otkriva i intrigantnu historijsku poveznicu, jer lako je moguće da je njegov otac bio partski uzurpator kojega je 32./31. pr. Kr. pogurao sam Oktavijan te koji je preminuo upravo u gradu Rimu.¹¹³³

Njegov se natpis ne može precizno datirati, no vrlo je vjerojatno riječ o natpisu nastalom nakon Iliričkog rata, krajem Augustova ili vjerojatnije početkom Tiberijeva principata. Činjenice ukazuju da je *ala Parthorum* nakon Dalmacije otišla u Hispaniju, iako su raniji autori smatrali da je netom nakon Iliričkog rata bila prisutna u Germaniji.¹¹³⁴ Hipoteza o odlasku u Germaniju prvenstveno je bazirana na dva natpisa iz Mainza na kojima je zabilježena *ala Parthorum et Araborum*,¹¹³⁵ što je iznjedrilo pretpostavku o sjedinjenju Parta i Arabljana te naknadnoj nadopuni imena postrojbe.¹¹³⁶

No smatram da nakon pronalaska pečata na tegulama s imenom ale *Parthorum* iz Herrere de Pisuerge,¹¹³⁷ teorija o odlasku u Germaniju – te posebno ona o spajanju s Arabljanima – više

¹¹³¹ Pregled povijesti postrojbe kod: J. Spaul 1994, 176-178, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

¹¹³² Tac. *Ann.* 6.37; G. Alföldy 1987, 244-245.

¹¹³³ Usp. G. Traina 2015, 68.

¹¹³⁴ Usp. G. Alföldy 1987, 245.

¹¹³⁵ AE 1959, 188; AE 1976, 495.

¹¹³⁶ G. Alföldy 1987, 245; J. Spaul 1994, 178.

¹¹³⁷ Á. Morillo 2006a, 188, Fig. 7.

ne drži vodu. Tegule iz Herrere de Pisuerge pronađene su u jasno definiranom arheološkom kontekstu, i to na prostoru pomoćnog logora nastalog na mjestu ranijeg tabora III. legije Makedonike.¹¹³⁸ Na osnovi stratigrafije lokaliteta, boravak ale *Parthorum* datiran je otprilike u period između 40. i 100. godine.¹¹³⁹ S obzirom na to, smatram da nema potrebe za identifikacijom ale *Parthorum* iz Dalmacije s alom *Parthorum et Araborum* iz Germanije. Trebalo biti jasno da je riječ o dvije različite postrojbe, što uostalom objašnjava i činjenicu da se na natpisima iz Cezarijanske Mauretanijske javlja samo *ala Parthorum*.¹¹⁴⁰

Dakle, čini se da je *ala Parthorum* boravila u Dalmaciji od kraja Augustova te tijekom Tiberijeva principata. Moguće je da krajem Tiberijeva ili početkom Kaludijeva principata odlazi u Hispaniju, da bi negdje u Trajanovo doba otišla u Cezarijansku Mauretanijsku. Budući da je na jednom natpisu zabilježena kao *ala Parthorum sagittaria*,¹¹⁴¹ očito je da je postrojba bila konjaničko-streljačkog karaktera.

3.1.6. Ala Tungrorum

Poput većine ala s područja Dalmacije i *ala Tungrorum* je posvjedočena samo jednim epigrafskim spomenikom (Kat. II., br. 14),¹¹⁴² pronađenom u kasnoantičkoj grobnici u Dugopolju.¹¹⁴³ Prvotno se smatralo da je na natpisu zabilježen pripadnik *alae IV NCR*,¹¹⁴⁴ no revizijom je ustanovljeno da je natpisom komemoriran *Severus Triochari f., Ubius, eques alae Tungrorum*.¹¹⁴⁵

Saddington je alu *Tungrorum* pokušao povezati s Frontonovom alom poznatom s natpisa iz Vojnića (Kat. II., br. 9),¹¹⁴⁶ no osobno smatram da je ipak riječ o dvije zasebne postrojbe koje su u Dalmaciji vjerojatno boravile i u različito doba.¹¹⁴⁷ U ranijoj raspravi o itineraru ale *Tungrorum*, poveo sam se za datacijom Severove stele koju je predložio N. Cambi,¹¹⁴⁸ čime

¹¹³⁸ C. Pérez-González – E. Illarregui 2006, 323-325; P. Le Roux 2006, 455, Fig. 3.

¹¹³⁹ C. Pérez-González – E. Illarregui 2006, 323-325.

¹¹⁴⁰ J. Spaul 1994, 176-178.

¹¹⁴¹ AE 1908, 200.

¹¹⁴² Za pregled povijesti postrojbe v. N. Cesarik 2014b, 11-13, 17-19, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

¹¹⁴³ Usp. N. Cambi 1994, 156-158, br. 2, 177, sl. 7; N. Cambi 2001, 85-87, br. 2, sl. 9.

¹¹⁴⁴ N. Cambi 1994, 157; N. Cambi 2001, 86.

¹¹⁴⁵ N. Cesarik 2014b, 4-7, sl. 2-5.

¹¹⁴⁶ D. B. Saddington 2002.

¹¹⁴⁷ N. Cesarik 2014b, 10-19.

¹¹⁴⁸ N. Cambi 1994, 158; N. Cambi 2001, 87.

sam se založio da njezin boravak u Dalmaciji valja datirati u period Tiberijeva principata.¹¹⁴⁹ No s obzirom na to da se datacija Severove stele zasniva isključivo na analogijama s drugim spomenicima, a ne i na nekom sigurnijem detalju sa samog natpisa ili spomenika u cijelosti, smatram da je pitanje preciziranja njezina boravka u Dalmaciji ipak mudrije ostaviti otvorenim. Najraniji sigurno datirani natpis ove postrojbe je vojna diploma iz 98., izdana u Britaniji,¹¹⁵⁰ zbog čega se može zaključiti da je *ala Tungrorum* boravila u Dalmaciji u neodređenom periodu tijekom 1. stoljeća.

¹¹⁴⁹ N. Cesarik 2014b, 8, 17-19.

¹¹⁵⁰ CIL 16, 43.

3.2. Itinerari pojedinačnih postrojbi: kohorte

3.2.1. *Cohors I Alpinorum*

Od svih pomoćnih postrojbi zabilježenih na dalmatinskim natpisima, slučaj kohorte *I Alpinorum* vjerojatno je najzamršeniji, a usudio bih se reći i najčudniji. Naime, u ranijim se radovima prisutnost te kohorte u Dalmaciji isključivo zasnivala na mogućnosti da se ona spominje na natpisu iz Salone (Kat. II., br. 29). No čak i kada bi to stvarno bilo tako, ne može se sa sigurnošću reći da je *cohors I Alpinorum* boravila u Dalmaciji jer na istom se natpisu spominje i služba u kohorti *I Belgarum*. Dakle, čak i da je na natpisu Gaja Valerija Prokula spomenuta služba u kohorti *I Alpinorum*, ne može se razabrati je li on tu službu obnašao u Dalmaciji jer postoji realna mogućnost da se to odvijalo u nekoj drugoj provinciji, u kojoj je možda i stupio u kohortu *I Belgarum* s kojom je došao u Dalmaciju.¹¹⁵¹

Međutim, boljim uvidom u pravo stanje natpisa, vidljivo je da u dvojbenom sadržaju stoji *coh(ortis) I[-]LP*, ali i da se između grafema I te slova L nalazi poprilično mjesta, zbog čega je izglednija opcija da se radi o kohorti *III Alpinorum*, čija je prisutnost u Dalmaciji posvjedočena s velikim brojem natpisa.¹¹⁵² S druge strane, kohorta *I Alpinorum* spominje se na panonskim diplomama izdanim 80., 84. te 85. godine,¹¹⁵³ kao i na britanskoj diplomi iz 103.,¹¹⁵⁴ a već 110. ponovno se nalazi u Podunavlju, ovoga puta u provinciji Donjoj Panoniji.¹¹⁵⁵ Stoga, naočigled svemu, teško je uklopiti i njezin boravak u Dalmaciji otprilike u isto vrijeme (kraj 1., odnosno početak 2. stoljeća).¹¹⁵⁶

No da bi se stvar dodatno zakomplicirala, pojavila se diploma izdana 97. godine u provinciji Dalmaciji na kojoj se spominju kohorte *I Belgarum* te upravo *I Alpinorum* (Kat. II., br. 31), čime se ponovno može postaviti pitanje restitucije dvojbenog dijela Prokulova natpisa. No osobno smatram da se na njegovu natpisu ne spominje kohorta *I Alpinorum*, već *III Alpinorum*, jer između prvog grafema rednog broja te slova L u imenu postrojbe, ima previše mjesta da bi stajalo *coh(ortis) I [A]lp(inorum)*. Rekao bih da to potvrđuje i ostali sadržaj

¹¹⁵¹ Usp. G. Alföldy 1987, 240-241.

¹¹⁵² Usp. I. Matijević 2011, 186-188, sl. 1.

¹¹⁵³ CIL 16, 26; CIL 16, 30; CIL 16, 31.

¹¹⁵⁴ CIL 16, 48.

¹¹⁵⁵ CIL 16, 164. O povijesti postrojbe usp. J. Spaul 2000, 259-261.

¹¹⁵⁶ Usp. I. Matijević 2011, 187-188.

natpisa, jer niti u jednom slučaju nema prevelikih razlika između sadržajnih elemenata natpisa.¹¹⁵⁷

Zbog nepostojanja ostalih dokaza o prisutnosti kohorte *I Alpinorum* u Dalmaciji, Eck i Pangerl su s pravom postavili pitanje o mogućoj slovnoj pogrešci na toj diplomi, prema kojoj je umjesto rednog broja III možda krivo naveden broj I.¹¹⁵⁸ Istina jest da postoje diplome na kojima su prisutni tipfeleri u rednom broju postrojbe,¹¹⁵⁹ no navod kohorte *I Alpinorum* na toj fragmentarnoj diplomi odnosi se na dio gdje se spominje primatelj diplome, tako da je teško za očekivati da bi se baš u tom navodu dogodila pogreška.

No bilo kako bilo, činjenica da se kohorta *I Alpinorum* spominje na diplomi izdanoj 97. godine u Dalmaciji ne može se ignorirati, pa se stoga može zaključiti da je ona najvjerojatnije boravila u Dalmaciji u doba Nerve. Budući da se ta kohorta spominje na panonskoj diplomi iz 85.,¹¹⁶⁰ kao i na britanskoj diplomi iz 103.,¹¹⁶¹ evidentno je da je u Dalmaciji provela kratak vremenski period, što je vjerojatno i razlog zašto do sada nisu pronađeni natpisi njezinih pripadnika na dalmatinskom tlu.

Na kraju valja napomenuti i da se jedan fragmentarni natpis iz Salone potencijalno dovodio u vezu s kohortom *I Alpinorum*:

[---]cato [---] / [3-] coh(ortis) I A[---] / [---] sing(ularis) c[o(n)s(ularis) ---] / [---] Aur(elius) M[---].¹¹⁶²

Budući da se natpis datira u kasni principat, još je i G. Alföldy doveo u pitanje vezu tog natpisa s kohortom *I Alpinorum*,¹¹⁶³ a nedavnom objavom fotografije natpisa,¹¹⁶⁴ po mom je mišljenju postalo i upitno radi li se o postrojbi čije ime počinje slovom A. Naime, nakon sadržaja „COH I“, na natpisu je sačuvan lijevi kosi krak slova koje ne mora nužno biti dio slova „A“. Sudeći prema načinu klesanja slova A (1. i 4. sačuvani redak) te slova M (4. redak), vidljivo je da su oba bila klesana s gotovo identičnim zakošenjem, pa se stoga svakako

¹¹⁵⁷ Fotografiju natpisa donosi I. Matijević 2011, 186, sl. 1.

¹¹⁵⁸ W. Eck – A. Pangerl 2007, 235.

¹¹⁵⁹ Kao primjer navodim diplomu CIL 16, 26 gdje je u popisu postrojbi na vanjskoj strani navedena kohorta *I Lucensium*, a na unutarnjoj *II Lucensium*.

¹¹⁶⁰ CIL 16, 31.

¹¹⁶¹ CIL 16, 48.

¹¹⁶² CIL 3, 14693. Wilkes s oprezom navodi da je možda riječ o kohorti *I Alpinorum* (J. J. Wilkes 1969, 471), dok je Matijević u restituciji predložio sadržaj *Alpinorum*, stavivši ga pod navodne znake (I. Matijević 2016, 219, br. 3).

¹¹⁶³ Usp. N. Cesarik – I. Glavaš 2017, 215.

¹¹⁶⁴ I. Matijević 2016, 218, sl. 3.

može uzeti u obzir opcija da je na natpisu stajalo *COH I M*, što se definitivno može odnositi na kohortu *I milliaria Delmatarum* koja se na dalmatinskim natpisima često naziva samo *coh(ors) I mil(liaria)*.¹¹⁶⁵ Budući da je kohorta *I milliaria Delmatarum* boravila u Dalmaciji upravo u vrijeme kasnog principata,¹¹⁶⁶ skloniji sam restituciji *coh(ortis) I m[il(liariae)]*. No taj natpis ionako izlazi izvan vremenskog okvira ove radnje, tako da njegovo čitanje neće utjecati na činjenicu da je kohorta *I Alpinorum* krajem 1. stoljeća kratko boravila i u Dalmaciji.

3.2.2. *Cohors III Alpinorum*

Riječ je o jednoj od tri pomoćne postrojbe koje su ostavile najviše epigrafskih spomenika na dalmatinskom tlu.¹¹⁶⁷ Razlog tomu sasvim je očit, s obzirom na činjenicu da su u prvoj polovici 2. stoljeća – sve do osnivanja kohorti *I et II milliaria Delmatarum* – kohorte *III Alpinorum*, *VIII Voluntariorum* i *I Belgarum* praktički bile jedine vojne postrojbe na dalmatinskom tlu,¹¹⁶⁸ a uz to, sve tri na ovim su prostorima boravile i u 3. stoljeću.¹¹⁶⁹ Budući da ovaj rad proučava natpise datirane u 1. te sam početak 2. stoljeća, u katalog nisu uvršteni natpisi koji izlaze izvan tako definiranog vremenskog okvira. No bez obzira na to, broj natpisa sa spomenom kohorte *III Alpinorum* ostaje poprilično impresivan, jer čak 17 natpisa potječe iz perioda 1. te početka 2. stoljeća (Kat. II., br. 15-27, 67).¹¹⁷⁰ Najveći ih broj potječe s područja garnizona u zaleđu Narone, gdje je za sada pronađeno čak 6 natpisa (Kat. II., br. 15-20), s tim da iz same Narone potječe i natpis veterana III. kohorte Alpinaca (Kat. II., br. 21). Tri su natpisa pronađena na mjestima ili u neposrednoj blizini odjeljenja garnizona u Burnumu. Tako je jedan natpis pronađen na Kapitolu kod Knina (Kat. II., br. 22) – na položaju koje je čuvalo sjeverni ulaz u Kosovo polje, odnosno na livade XI. legije (*prata legionis XI Claudiae Piae Fidelis*), dok su dva natpisa nađena na području Petrovog polja

¹¹⁶⁵ S obzirom na navedeno, natpis CIL 3, 14693 mogao bi se restituirati kao: [---]cato [---] / [---] coh(ortis) I m[il(liariae) ---] / [---] sing(ularis) c[o(n)s(ularis) ---] / [---] Aur(elius) M[---].

¹¹⁶⁶ N. Cesarik – I. Glavaš 2017, 210-215.

¹¹⁶⁷ Pregled povijesti postrojbe: G. Alföldy 1987, 245-247, 294-295; J. Spaul 2000, 266-268.

¹¹⁶⁸ N. Cesarik – I. Glavaš 2017, 209.

¹¹⁶⁹ Ranije se smatralo da je kohorta *III Alpinorum* napustila Dalmaciju već krajem 2. stoljeća (G. Alföldy 1962a, 264-265 = G. Alföldy 1987, 246-247), no natpis AE 1979, 448 potvrdio je njezinu prisutnost i u 3. stoljeću (usp. G. Alföldy 1987, 294-295).

¹¹⁷⁰ Neki od natpisa mogu se okvirno datirati u period 2. stoljeća (npr. Kat. II., br. 23, 25, 26, 30) s tim da ostaje upitno je li riječ o početku (okvirno, prvoj četvrtini) 2. stoljeća ili o nešto kasnije periodu. No s obzirom o izglednoj mogućnosti da natpisi potječu s početka 2. stoljeća, oni su uvršteni u raspravu.

(Kat. II., 23-24), a logično ih je povezati s odjeljenjem na prostoru Klanca kod Tepljuha, koje je štitilo južni ulaz u Kosovo polje.

Pripadnici kohorte *III Alpinorum* zabilježeni su i na području garnizona u zaleđu Salone, napose u Andetriju (Kat. II., br. 25-26) i Tiluriju (Kat. II., br. 30), dok iz same Salone potječe vojna diploma (Kat. II., br. 67) te tri natpisa njezinih pripadnika (Kat. II., br. 27-29). Na jednome je zabilježen *cursus* konjanika III. kohorte Alpinaca koji je naknadno postao *vexillarius* i *decurio* I. kohorte Belga (Kat. II., br. 29), dok su na dva natpisa – uz jednog vojnika i tesararja – spomenuti i singulari dalmatinskog namjesnika iz iste postrojbe (Kat. II., br. 27-28).¹¹⁷¹ Tijekom 1. stoljeća, postrojbom je zapovijedao dotični *Marcellus*, poznat s natpisa iz Bovijana u Samniju,¹¹⁷² koji je naknadno imenovan prefektom peregrinske zajednice Dezidijata, a zatim i Mezeja, da bi na vrhuncu karijere postao centurion XI. legije *Claudiae Piaae Fidelis*.¹¹⁷³

Na osnovi većeg broja natpisa s područja Ljubuškog polja, kao i natpisa veterana iz Narone, može se zaključiti da je postrojba tijekom 1. stoljeća boravila na području garnizona u zaleđu Narone. Na to posebno upućuje veliki broj pripadnika alpskih plemena,¹¹⁷⁴ za koje se može pretpostaviti da su bili prvotni regruti III. kohorte Alpinaca. Na natpisu iz Kapitula (Kat. II., br. 22) također se javlja pripadnik alpskih plemena (*Bodiontius*), no trenutačno je teško reći je li na prostoru garnizona na granici Liburnije boravila čitava postrojba ili samo odjeljenje, premda postojanje čak četiri auksilijarna logora na desnoj obali Krke svakako upućuje na mogućnost boravka čitave postrojbe. Međutim, o tome će se moći raspravljati samo nakon pravih arheoloških istraživanja.

Nije sasvim jasno kada je III. kohorta Alpinaca došla na prostor garnizona u zaleđu Salone, no za sada se čini da se njezina prisutnost u Andetriju može datirati u početak 2. stoljeća nadalje,¹¹⁷⁵ na što dodatno upućuju i ostali nalazi iz zaleđa Salone, poput onoga s prostora

¹¹⁷¹ Usp. I. Matijević 2016, 198-201, 218-219, br. 1-2, sl. 1-2.

¹¹⁷² CIL 9, 2564.

¹¹⁷³ O Marcelovoj karijeri: S. Bekavac – Ž. Miletić 2018 (koji pretpostavljaju da je Marcel prvotno bio centurion XI. legije, zatim prefekt peregrinskih zajednica te naposljetku prefekt III. kohorte *Alpinorum*). Za drukčije tumačenje njegove karijere usp. K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 202-205; N. Cesarik 2019b, 14-15.

¹¹⁷⁴ Usp. Kat. II., br. 15 (*Salinae*), 16 (*Bodiontius*), 17 (*Eguius*), 19 (*Caturix*), 20 (*Velaunus*).

¹¹⁷⁵ Usp. G. Alföldy 1987, 246, 280. Natpis pod Kat. II., br. 25 okvirno se može datirati u period 2. stoljeća. Ime pokojnika navedeno je u klasičnoj *tria nomina* formi, uz podatak o podrijetlu, ali bez navoda filijacije i tribusa, a na natpisu se javlja i formulacija *bene merens* (o datiranju natpisa na osnovi tih sadržajnih elemenata usp. G. Alföldy 1969, 27-29). Nije sigurno je li riječ o početku 2. stoljeća ili o nešto kasnijem periodu, no zbog potencijalnog datiranja u početak 2. stoljeća, natpis je ipak uvršten u raspravu.

Matkovina kraj Vrlike,¹¹⁷⁶ te posebice Garduna (Kat. II., br. 30), gdje su zabilježene i tegule s pečatom te postrojbe.¹¹⁷⁷

3.2.3. *Cohors Aquitanorum*

Prisutnost ove postrojbe u Dalmaciji posvjedočena je na dva natpisa (Kat. II., br. 32-33),¹¹⁷⁸ a sudeći prema mjestima njihova pronalaska postrojba je očito bila djelom garnizona smještenog u zaleđu Salone. Na oba se natpisa izričito spominje *cohors Aquitanorum*, bez ikakvog rednog broja, što izaziva određene nedoumice pri njezinoj identifikaciji.¹¹⁷⁹ Samo se na natpisima iz Sardinije javlja kohorta *Aquitanorum* bez rednog broja,¹¹⁸⁰ pa se stoga čini izglednim da je *cohors Aquitanorum* u nekom trenutku došla u Dalmaciju iz Sardinije ili *vice versa*. Vrlo je vjerojatno da prisutnost kohorte u Sardiniji valja tražiti u periodu nakon 6. godine, kada se Sardinija – zbog nemirnog stanja u unutrašnjosti – odvaja od Korzike te kao zasebna provincija dolazi pod carevu nadležnost. Nemiri u unutrašnjosti nastavili su se i početkom Tiberijeva principata, što je u konačnici rezultiralo slanjem 4000 židovskih disidenata, dovedenih s očitim ciljem pacifikacije provincije. U očima Rimljana, unutrašnjost Sardinije bila je neprijateljsko područje (*Barbaria*), pa je za njezinu kontrolu, tijekom cijelog 1. stoljeća, bio potreban stalni vojni garnizon sastavljen od pomoćnih postrojbi.¹¹⁸¹

Teško je reći kada je točno *cohors Aquitanorum* boravila u Dalmaciji, no smatram da je očito da je podrijetlo vojnika zabilježenog na natpisu iz Salone (Kat. II., br. 32) odvelo G. Alföldya na pogrešan put prilikom zaključka da je to bilo u flavijskom periodu. Naime, prvo valja napomenuti da je taj natpis poznat samo iz prijepisa, tako da je nemoguće u potpunosti odgonetnuti sadržaj DOMO CAMUI / TARPOLIE. No jednako tako, Mommsenov pokušaj čitanja domicila kao *Camu<l=I>(oduno)* – po čemu bi *Tarcho Tarbunnis f.* rodом bio iz grada *Camulodunum* u Britaniji – ne može biti osnova za izvođenje zaključka o preciziranju boravka kohorte Akvitanaca u Dalmaciji. Naime, Alföldy se poveo za Mommsenovim prijedlogom, kao i činjenicom da je Britanija okupirana tek 43. godine, pa je na osnovi toga iznio zaključak da je *Tarcho* najranije mogao biti regrutiran 43. godine, što bi značilo da je (s

¹¹⁷⁶ CIL 3, 2748.

¹¹⁷⁷ D. Tončinić 2003, 260, 266, kat. br. 17; D. Tončinić 2009, 1454; D. Tončinić – A. Tabak – A. Librenjak 2011, 364, 370, kat. br. 25.

¹¹⁷⁸ Pregled povijesti postrojbe: G. Alföldy 1987, 247-248; J. Spaul 2000, 141-144.

¹¹⁷⁹ Usp. G. Alföldy 1987, 247-248.

¹¹⁸⁰ CIL 10, 7596; AE 1920, 96; AE 2004, 674.

¹¹⁸¹ J. A. Wilson 1996, 443. Za osnivanje vojnog garnizona na Sardiniji, usp. posebno: Y. Le Bohec 1990, 21-23.

obzirom na broj stipendija) najraniji datum njegove smrti mogla biti 68. godina.¹¹⁸² No osobno smatram da se tu dogodio očigledan previd, jer po mom se mišljenju podrijetlo tog vojnika lakše može povezati s alpskim plemenom *Camunni*, zabilježenim na Augustovom *Tropeum Alpium*.¹¹⁸³ Na dalmatinskim su natpisima već zabilježeni *Caturiges* (Kat. II., br. 19), *Egui* (Kat. II., br. 17), *Velauni* (Kat. II., br. 20) i *Bodionti* (Kat. II., br. 16, 22), zbog čega mi se izglednijim čini da je *Tarcho Tarbunnis f.* zapravo bio pripadnik alpske etnije *Camunni*. Takvo bi što svakako riješilo problem poistovjećivanja s Kamulodunom, i to ne samo zbog nelogičnih vremenskih repera, već i zbog činjenice da na natpisima auksilija s prostora Dalmacije do sada nisu zabilježeni pripadnici britanskih etnija.¹¹⁸⁴

Pitanje podrijetla tog vojnika poprilično je otežalo put G. Alföldy, jer u vremenskom okviru kakvoga je on zamislio (da se natpis datira najranije u 68.) nije bilo mogućnosti povezivanja kohorte Akvitanaca iz Dalmaciji s ni jednom od kohorti Akvitanaca zabilježenim na diplomama 1. stoljeća.¹¹⁸⁵ No to je još jedan od razloga zašto smatram da *Camulodunum* nije ispravna opcija čitanja podrijetla tog vojnika. Budući da je na dalmatinskim natpisima postrojba navedena bez rednog broja, činilo bi se logičnim izjednačiti ju s kohortom *I Aquitanorum*, poznatom s natpisa iz Germanije i Britanije.¹¹⁸⁶ Po tom se pitanju možemo prisjetiti ale *Hispanorum*, koja se u Dalmaciji nazivala samo *Hispanorum*,¹¹⁸⁷ dok se u Panoniji javlja kao *I Hispanorum* ili *Hispanorum I*, odnosno *Hispanorum Prima*.¹¹⁸⁸

Međutim, situacija nije tako jednostavna. Naime, u Sardiniji je zabilježen natpis na kojemu se spominje *Ti. Iulius Capito, missicius ex cohorte Aquitanorum III*,¹¹⁸⁹ dakle misicij kohorte

¹¹⁸² G. Alföldy 1987, 248.

¹¹⁸³ Plin. *HN* 1.136-137; CIL 5, 7817; S. Morabito 2010, 430-433, no. 358.

¹¹⁸⁴ Jedini spomen britanskog etnika s područja Dalmacije javlja se na natpisu CIL 3, 2024: *D(is) M(anibus) / Fideli Sa/turionis / mil(itis) coh(ortis) I Fl(aviae) / Brittonum / stip(endiorum) XVIII*. No tu je očito riječ o kasnijem natpisu, vjerojatno iz 2. stoljeća, a etnik se na njemu ne javlja kod podrijetla pokojnika, već u imenu postrojbe. Krajem 1. te kroz 2. i 3. stoljeće, u Dalmaciji je prisutna i *cohors I Belgarum*, unovačena na prostoru južne Britanije (usp. J. Spaul 2000, 191).

¹¹⁸⁵ G. Alföldy 1987, 248.

¹¹⁸⁶ Usp. J. Spaul 2000, 141-142.

¹¹⁸⁷ Kat. II., br. 10.

¹¹⁸⁸ B. Lőrincz 2001, 195-196, Kat. Nr. 123-128.

¹¹⁸⁹ AE 1980, 532 = AE 1982, 438 = AE 1988, 652: *Ti(berius) Iulius Fab(ia) / Capito mis(s)ic(ius) ex c(o)hor(te) / Aq(uitanorum) III an(n)or(um) / LXV hic sit(us) / est*. Treba napomenuti da je pri prvotnoj objavi taj natpis pogrešno pročitao (usp. R. J. Rowland 1978, 168) što je nagnalo Spaula da ignorira čitanja iz *L'Année épigraphique* te pripiše taj natpis kohorti *Aquitianorum* (J. Spaul 2000, 142, 144, bilj. 9). Fotografija natpisa dostupna je na stranici Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby (EDCS-08600300), a na njoj se jasno vidi redni broj III te je nesumnjivo da na natpisu stoji *ex c(o)hor(te) / Aq(uitanorum) III*. Po tom je pitanju paradoksalno da je Spaul na drugom mjestu (J. Spaul 2000, 147-148), bez ikakvih argumenata, baš kohorti *III Aquitanorum* pripisao natpis AE 1988, 651 na kojemu nije spomenuta ni jedna postrojba, već samo vojnik koji je pripadao

III Aquitanorum, što svakako dovodi u pitanje identifikaciju postrojbe koja je na tri sardinijska natpisa zabilježena kao *cohors Aquitanorum*. Iako su Y. Le Bohec i G. Piras sve sardinijske natpise sa spomenom kohorte Akvitanaca poistovjetili s kohortom *III Aquitanorum*,¹¹⁹⁰ smatram da se po tom pitanju ipak ne može dati konačan odgovor. Istina jest da postoji realna mogućnost da je *cohors Aquitanorum* = *cohors III Aquitanorum*, no ne smije se zanemariti niti opcija da su u određenom periodu u Sardiniji boravile dvije različite kohorte Akvitanaca. Tu je možda najbolje prisjetiti se situacije u Germaniji, gdje su *cohortes I et III Aquitanorum* zabilježene na istim vojnim diplomama,¹¹⁹¹ zbog čega ne možemo isključiti opciju da su i ranije u Sardiniji boravile dvije različite postrojbe Akvitanaca.

Zbog navedenih činjenica teško je precizirati koja se postrojba krije iza imena kohorte *Aquitanorum* s dalmatinskih natpisa. Primjerice, možemo se pozvati na to da se nenumerirana kohorta Akvitanaca javlja samo u Dalmaciji i Sardiniji, pa ako sardinijske natpise pripišemo kohorti *III Aquitanorum*, teoretski možemo napraviti isto i za dalmatinske. No ne smijemo zanemariti ni opciju u kojoj su u Sardiniji zabilježene dvije različite kohorte, tako da i dalje postoji realna mogućnost da se iza imena kohorte *Aquitanorum* zapravo krije *cohors I Aquitanorum* zabilježena na natpisima iz Germanije i Britanije.¹¹⁹² U svakom slučaju, s obzirom na to da se samo na sardinijskim i dalmatinskim natpisima javlja nenumerirana *cohors Aquitanorum*, čini se da je postojala određena veza između Dalmacije i Sardinije, prema čemu je moguće da se u određeno vrijeme dogodio transfer te vojne postrojbe iz Sardinije u Dalmaciju ili *vice versa*.¹¹⁹³

Budući da se i I. i III. kohorta Akvitanaca spominju na diplomama izdanim 74. i 82. u provinciji Germaniji¹¹⁹⁴ – ali i diplomi iz 90., izdanoj u provinciji Gornjoj Germaniji¹¹⁹⁵ –

centuriji Anteja Faustila: *Filo Te/renti / f(i)lius 7(centuria) Ante/i Faus/tilli a/n(norum) LX / mil(itavit) an(nos) / XXXV / h(ic) s(itus) e(st)*.

¹¹⁹⁰ Y. Le Bohec 1990, 23-24; G. Piras 2004, 1549, bilj. 17.

¹¹⁹¹ CIL 16, 20; CIL 16, 28; CIL 16, 36.

¹¹⁹² Usp. J. Spaul 2000. 141-142.

¹¹⁹³ Gledajući natpise u cijelosti, rekao bih kako je izglednije da je postrojba najprije bila u Sardiniji. Kao potporu takvom razmišljanju mogu priložiti dvije činjenice koje se mogu iščitati sa sardinijskih natpisa. Prvi je natpis AE 1980, 532 = AE 1982, 438 = AE 1988, 652, na kojemu je zabilježen otpušteni vojnik (*missicius*) imena *Ti. Iulius Capito*, prema čemu je izgledno da je riječ o vojniku koji je primio civitet u Tiberijevo doba. Drugi je natpis AE 2004, 674, na kojemu je komemoriran *Orcoeta [B]ihonis(?) f., Convenus*; dakle pripadnik akvitanske *civitas Convenae*. Na osnovi navedenih natpisa može se pomišljati da je postrojba boravila u Sardiniji u Tiberijevo doba, gdje je još uvijek bila sastavljena od prvotnih regruta iz Akvitanije. Za razliku od Sardinije, niti jedan od poznatih vojnika kohorte Akvitanaca s dalmatinskih natpisa nije bio akvitanskog podrijetla. U Dalmaciji su zabilježeni *Tribocus* (Kat. II., br. 33) te po mom mišljenju *Camunnus* (Kat. II., br. 32).

¹¹⁹⁴ CIL 16, 20; CIL 16, 28.

¹¹⁹⁵ CIL 16, 36.

koja god da se postrojba krila iza imena kohorte *Aquitanorum*, rekao bih da je očito da je ona boravila u Dalmaciji u periodu julijsko-klaudijske dinastije.

3.2.4. *Cohors I Asturum*

Ne postoji niti jedan natpis koji bi mogao izravno svjedočiti o prisutnosti kohorte *I Asturum* u Dalmaciji,¹¹⁹⁶ već se indicija za takvo što isključivo crpi s natpisa iz Mainhardta u Germaniji gdje se spominju pripadnici te kohorte podrijetlom iz Dalmacije.¹¹⁹⁷ O tom je problemu nedavno raspravljao I. Glavaš,¹¹⁹⁸ naglasivši mogućnost da su navedeni vojnici bili unovačeni u jeku građanskog rata 69., kada se, prema Tacitovim riječima, XI. legiji priključilo i 6000 novopečenih regruta iz Dalmacije.¹¹⁹⁹ Najraniji spomen kohorte *I Asturum* u Germaniji nalazi se na diplomi iz 74.,¹²⁰⁰ a na njoj su zabilježene i postrojbe koje su ranije boravile u Dalmaciji,¹²⁰¹ što ostavlja mogućnost da je i kohorta *I Asturum* sve do 69. godine boravila u Dalmaciji.¹²⁰² Uz to, u Dalmaciji su do sada posvjedočene dvije postrojbe unovačene na području Tarakonske Hispanije,¹²⁰³ što može biti i dodatna indicija za boravak kohorte originalno sastavljene od hispanjskih Asturaca (*Astures*).

No kako je to još naglasio G. Alföldy, natpis iz Mainhardta se po svojim sadržajnim elementima može datirati u 2. stoljeće,¹²⁰⁴ što svakako dovodi u pitanje povezivanje tog natpisa s mogućnošću novačenja dalmatinskih vojnika tijekom građanskog rata 69. godine.¹²⁰⁵

¹¹⁹⁶ Za pregled povijesti postrojbe usp. J. Spaul 2000, 72-74.

¹¹⁹⁷ CIL 13, 6538: *D(is) M(anibus) / Maximo Dasan/tis mensori coh(ortis) I / Asturum |(centuria) Coe[---]/uni Quin[t]ini s[ti]/pendiorum XVIII / an(n)orum XXXVIII / c(ivis) Dalmata ex m(unicipio) Magn[o] / et Batoni Beusantis / optioni coh(ortis) s(upra) s(criptae) 7(centuria) [ea]/dem stip(endiorum) XVIII ann[o]/rum XL ex munici/pio Salvio Apies / [---]ionis [---].*

¹¹⁹⁸ I. Glavaš 2012, 97-100.

¹¹⁹⁹ Tac. *Hist.* 3.50. Istina jest da Tacit spominje „*sex milia Dalmatarum*“; no to ne mora nužno značiti da je riječ isključivo o Delmatima. Vjerojatnije je riječ o pripadnicima raznih etničkih zajednica s područja Dalmacije, odnosno o stanovnicima Dalmacije u širem smislu (usp. engleski prijevod u: *Tacitus, Histories: Books 1-3*, Loeb Classical Library 111, preveo Clifford H. Moore, Cambridge, Massachusetts, 1925., str. 411).

¹²⁰⁰ CIL 16, 20.

¹²⁰¹ To su *ala Claudia Nova* te vjerojatno jedna od kohorti *Aquitanorum*.

¹²⁰² Kao dodatni potporanj takvoj hipotezi spominjao se i fragmentarni natpis CIL 3, 14705 iz Salone (usp. J. J. Wilkes 1969, 472; G. Alföldy 1987, 241; J. Spaul 2000, 72), budući da u njegovom drugom retku stoji sadržaj [---]ASTUR[---]. No tu je riječ o ulomku starokršćanskog sarkofaga (usp. EDH, HD061537), tako da taj natpis sigurno nema veze s kohortom *I Asturum*.

¹²⁰³ *Cohors I Bracaraugustanorum* (Kat. II., br. 36-40) te *cohors I Lucensium* (Kat. II., br. 57-60).

¹²⁰⁴ G. Alföldy 1987, 241.

¹²⁰⁵ Teoretski gledano, ako postavimo hipotezu da je *Maximus Dasantis* bio unovačen u jeku građanskog rata 69. te ako tomu dodamo njegovih 18 stipendija, natpis bi se datirao u 87. godinu, što u svakom slučaju ne odgovara Alföldyevoj dataciji. No valja napomenuti i da se zbog prisutnosti formulacije *D(is) M(anibus)* ne može isključiti datiranje natpisa u kraj 1. stoljeća (usp. I. Glavaš 2012, 100).

U svakom slučaju, s obzirom na to da ne postoje sigurni dokazi o boravku kohorte *I Asturum* Dalmaciji, trenutačno se ne mogu ponuditi sigurni prijedlozi u vezi s pitanjima zašto i kada je ta postrojba regrutirala vojnike iz Dalmacije.

3.2.5. *Cohors I Belgarum*

Sudeći prema relativno brojnoj epigrafskoj građi kohorte *I Belgarum* s područja Dalmacije,¹²⁰⁶ čini se da je postrojba došla u Dalmaciju otprilike krajem 1. stoljeća,¹²⁰⁷ tako da samo manji dio natpisa njezinih pripadnika ulazi u okvire ove rasprave. U tablici sam tako izdvojio svega četiri natpisa sa spomenom te kohorte. Uz nadgrobne natpise aktivnih vojnika iz Hardomilja (Kat. II., br. 34) i Tilurija (Kat. II., br. 35), posebno se izdvajaju natpis Gaja Valerija Prokula iz Salone datiran u kraj 1. stoljeća (Kat. II., br. 29) te vojna diploma iz 97. godine (Kat. II., br. 31). Zanimljivo je primijetiti da je na natpisu Gaja Valerija Prokula zabilježeno da je on – prije nego što je postao *vexillarius equitum cohortis I Belgarum* – bio i *equus cohortis I[---]LP*. Ranije se smatralo da je riječ o kohorti *I Alpinorum*,¹²⁰⁸ no Matijević je nedavno iznio argumente za restituciju *equus cohortis I[II A]lp(inorum)*, a fotografija koju je priložio svakako pruža osnove za takvo čitanje.¹²⁰⁹ Upravo zbog toga pomalo čudi spomen kohorte *I Alpinorum* s kohortom *I Belgarum* na diplomi koju su objavili Eck i Pangerl,¹²¹⁰ o čemu je već bilo riječi u poglavlju o kohorti *I Alpinorum*.

Sve u svemu, unutar vremenskog okvira kojega pokriva ova radnja, teško je donositi zaključke o boravku kohorte *I Belgarum* na prostoru Dalmacije, no na osnovi natpisa iz Hardomilja (Kat. II., br. 34) čini se izvjesnim da je postrojba već pri svom dolasku bila smještena na području garnizona u zaleđu Narone. Alföldy je pretpostavio da je na Gardunu bilo smješteno samo odjeljenje kohorte *I Belgarum*,¹²¹¹ no takva se hipoteza ne može dokazati sa sigurnošću, zbog čega ne možemo odbaciti opciju da je postrojba u određeno vrijeme boravila i u zaleđu Salone, na što svakako može uputiti natpis iz Tilurija (Kat. II., br. 35).

¹²⁰⁶ Popis natpisa donosi G. Alföldy 1987, 283-285. Naknadno su objavljene i dvije diplome sa spomenom kohorte *I Belgarum* (W. Eck – A. Pangerl 2007; W. Eck – A. Pangerl 2017).

¹²⁰⁷ O povijesti postrojbe v. G. Alföldy 1987, 248-249; J. Spaul 2000, 190-191. Noviji pregledi: I. Matijević 2011, 183-185; A. Marić 2016, 105-106.

¹²⁰⁸ G. Alföldy 1987, 240-241, 283.

¹²⁰⁹ I. Matijević 2011, 186-188.

¹²¹⁰ W. Eck – A. Pangerl 2007.

¹²¹¹ G. Alföldy 1987, 249.

3.2.6. *Cohors I Bracaraugustanorum*

Svih pet natpisa sa spomenom ove postrojbe pronađeno je na području Ljubuškog polja (Kat. II., br. 36-40), prema čemu je jasno da je kohorta *I Bracaraugustanorum* tijekom svog boravka u Dalmaciji bila stacionirana u zaleđu Narone.¹²¹² Na natpisima su većinom zabilježeni gregariji (*militēs*: Kat. II., br. 36, 39; *equites*: Kat. II., br. 37-38), s tim da se na jednom natpisu kao komemorator javlja i dekurion (Kat. II., br. 38). Uz njih, poznat je i prefekt – *Ti. Claudius Claudianus* – koji je posvetio žrtvenik *Dianae Nemorensi* (Kat. II., br. 40).¹²¹³ Na natpisu iz Ostije zabilježena je i karijera Marka Acilija Priska, prefekta kohorte *I Bracaraugustanorum*, koji je naknadno imenovan kao *tribunus cohortis IIX Voluntariorum* (odnosno *VIII Voluntariorum*) te *tribunus militum legionis XI Claudiae Piae Fidelis*.¹²¹⁴ Budući da su sve te postrojbe vrlo dobro posvjedočene na natpisima s dalmatinskog tla, moguće je da je *M. Acilius Priscus* sve svoje vojne položaje obnašao upravo u Dalmaciji.¹²¹⁵

Zanimljivo je primijetiti da niti jedan od vojnika nije spomenuo svoje podrijetlo, a sudeći prema imenima *Meduttus Caturonis f.* (Kat. II., br. 36), *Tures Alburus f.* (Kat. II., br. 37) te *Veranus Caturonis f.* (Kat. II., br. 38), riječ je odreda o osobama hispankog podrijetla,¹²¹⁶ pa je lako moguće da je riječ o originalnim regrutima iz same Brakare Auguste (*Bracara Augusta*, današnja Braga u Portugalu), zbog čega nije bilo potrebe dodatno isticati podrijetlo. Za datiranje perioda prisutnosti kohorte *I Bracaraugustanorum* posebnu važnost ima stela Verana, sina Katuronova (Kat. II., br. 38), čiji portret ukazuje da mu je uzor pri izradi bila portretistika cara Klaudija, zbog čega se spomenik može okvirno datirati u sredinu 1. stoljeća.¹²¹⁷ Uglavnom se smatra da je postrojba prisutna u Dalmaciji još od Batonova

¹²¹² Pregled povijesti postrojbe: G. Alföldy 1987, 249-250, 285; J. Spaul 2000, 88-90. Oba su autora raspravljala samo na osnovi triju natpisa (Kat. II., br. 36, 39-40), dok je natpise pod Kat. II., br. 37-38 objavio R. Dodig 1985, 100-117. Posebnu analizu spomenika pod Kat. II., br. 38, donosi R. Dodig 2007. Cjelokupni pregled dosadašnjih spoznaja: A. Marić 2016a, 18-23.

¹²¹³ Postoji zanimljiva pretpostavka da je riječ o osobi hispankog podrijetla (usp. G. Alföldy 1987, 285; A. Marić 2016a, 19), a bazirana je na natpisu CIL 2, 5613 = HEp 1996, 774 = AE 1994, 957: [---]CAEPOL[--- et Genio] / conv[entus Bracaraug(ustanorum)] / Ti(berius) Claud[ius Claudianus? praef(ectus)] / c(o)ho(rtis) Bra[caraugust(anorum) statuam] / aurea[m dedit dedicavitque]. Naravno, zbog oštećenja natpisa, takva pretpostavka ipak ostaje nedokaziva. Na osnovi specifične posvete *Dianae Nemorensis*, Ž. Miletić 2017, 36, pretpostavlja da je riječ o Italiku.

¹²¹⁴ AE 1955, 169. Usp. PME 1, A 10.

¹²¹⁵ M. Le Glay 1972, 216, datira natpis u Domicijanovo doba, na osnovi čega Devijver pretpostavlja da je Acilije obnašao položaj tribuna XI. legije dok je legija bila smještena u Germaniji (PME 1, A 10). S druge strane, Ž. Miletić 2017, 35, pretpostavlja da je Acilije sve funkcije obnašao u Dalmaciji.

¹²¹⁶ *Meduttus*: G. Alföldy 1969, 245; *Tures, Alburus, Caturus, Veranus*: R. Dodig 1985, 107, 113-114; R. Dodig 2007, 10-11.

¹²¹⁷ Ž. Miletić 2017, 36.

ustanka,¹²¹⁸ iako se to ne može potvrditi izravnom činjenicom. Na osnovi diplome CIL 16, 44, izdane 99. u Donjoj Meziji, Alföldy je pretpostavio da je postrojba napustila Dalmaciju u Domicijanovo doba zajedno s legijom *III Flavia Felix*,¹²¹⁹ no prema novijim saznanjima, kohorta *I Bracaraugustanorum* zabilježena je na diplomi iz 75., izdanoj u još uvijek nepodijeljenoj provinciji Meziji,¹²²⁰ čime je ažuriran *terminus post quem non* njezine prisutnosti u Dalmaciji. Stoga je izgledno da je kohorta napustila Dalmaciju krajem Neronova te početkom Vespazijanova principata.

3.2.7. *Cohors Campana*

Četiri natpisa, po dva iz Narone (Kat. II., 41-42) i Salone (Kat. II., br. 43-44), svjedoče o prisutnosti kohorte Kampanaca na području Dalmacije.¹²²¹ Riječ je o jednoj od tri do sada posvjedočene postrojbe rimskih građana (*civium Romanorum*) na dalmatinskom tlu,¹²²² koja je očito sudjelovala u slamanju Iliričkog ustanka 6.-9. godine, nakon čega je ostala služiti u Dalmaciji.¹²²³ Rana prisutnost kohorte potvrđena je u Naroni, gdje je zabilježena na natpisu vojnika XIII. legije, odlikovanog torkvesima, armilama i falorama – najvjerojatnije za zasluge u Iliričkom ratu – te koji je naknadno imenovan centurionom kohorte *I Campana* (Kat. II., br. 41). Na drugom natpisu iz Narone zabilježen je *C. Iulius Cerialis*, koji je posvetio žrtvenik Kastoru i Poluksu (Kat. II., br. 42).

U Saloni su pak zabilježeni *Q. Vettius Hospes*, podrijetlom iz kampanskog grada *Suessa Aurunca* (Kat. II., br. 43) te *P. Cloelius*, *miles cohortis Campanae* koji je bio *custos Traguri* (Kat. II., br. 44). U literaturi je prisutan i pogrešan podatak o natpisu CIL 3, 10052,¹²²⁴ za kojega se na osnovi jednog tršćanskog rukopisa pretpostavljalo da potječe iz Sv. Jurja kod Senja (*Lopsica*) te da je na njemu spomenut tribun kohorte Kampanaca, no zapravo je riječ o

¹²¹⁸ G. Alföldy 1987, 249, 276, Tab. 2; A. Marić 2016a, 18.

¹²¹⁹ G. Alföldy 1987, 249. Budući da je postrojba prisutna u Donjoj Meziji, Alföldy je datum njezina odlaska iz Dalmacije povezo s odlaskom legije *III Flavia Felix*.

¹²²⁰ W. Eck – A. Pangerl 2009, 506-509, Nr. 1 (= AE 2009, 1800); usp. i F. Matei-Popescu 2010, 194. Valja napomenuti da Spaul pogrešno izjednačava kohortu *I Bracaraugustanorum* s kohortom *I Bracarum* te na osnovi diplome CIL 16, 159 povezuje prisutnost kohorte *I Bracaraugustanorum* u Tingitani godine 88. (J. Spaul 2000, 88). O kohortama *Bracarum* i *Bracaraugustanorum*, usp. J. Beneš 1970.

¹²²¹ Pregled povijesti postrojbe: G. Alföldy 1987, 250-251, 285; J. Spaul 2000, 22-23. Usp. i M. P. Speidel 1976, 341-343.

¹²²² Druge dvije su *cohors VI Voluntariorum* te *cohors VIII Voluntariorum*.

¹²²³ G. Alföldy 1987, 250-251.

¹²²⁴ Usp. primjerice G. Alföldy 1987, 285, Nr. 10/5; J. Spaul 2000, 22.

miljokazu iz Metka, podignutom u vrijeme Maksimina Tračanina i njegova sina Maksima,¹²²⁵ tako da taj natpis nema nikakve veze s kohortom Kampanaca. Otprilike u doba Klaudija, postrojbom je upravljao *L. Domitius M. f. Pob. Severus*, čije je karijera zabilježena na natpisu AE 1966, 124 iz Verone.¹²²⁶

Na osnovi skromnih podataka teško je nešto više kazati o kretanjima te postrojbe u Dalmaciji, no njezin se dolazak na iliričko područje vjerojatno može povezati s navodom Svetonija da je August regrutirao oslobođenike ne bi li zaštitio kolonije koje su se nalazile u blizini Ilirika.¹²²⁷ Krajem Trajanove vladavine, postrojba je već bila dijelom garnizona provincije Donje Panonije,¹²²⁸ a za sada ostaje nejasno kada je točno napustila Dalmaciju, tako da se Alföldyeva pretpostavka da se to desilo tijekom Domicijanova principata,¹²²⁹ za sada ne može sigurno dokazati ni opovrgnuti.

3.2.8. Cohors II Cyrrhestarum

Natpisi vojnika kohorte *II Cyrrhestarum* definitivno čine zasebnu skupinu unutar korpusa epigrafskih spomenika rimskih vojnih postrojbi s područja Dalmacije.¹²³⁰ Osim što je riječ o relativno brojnijoj skupini natpisa, riječ je i o skupini vojnika koja – statistički gledano – sasvim odstupa od ostalih skupina po pitanju godina života te godina provedenih u vojsci. Tako je do sada na području Dalmacije zabilježeno čak devet natpisa sa spomenom kohorte *II Cyrrhestarum* (Kat. II., br. 45-53), a gledano po medijanu, zabilježeni su vojnici prosječno živjeli 60 godina, dok su u vojsci u prosjeku proveli čak 35,5 godina. No to i nije toliko

¹²²⁵ J. Brunšmid 1899, 178-179, sl. 80. Natpis je naknadno zaveden pod brojem CIL 3, 15103, a odnedavno i pod brojem CIL 17/4, 236.

¹²²⁶ G. Alföldy 1987, 295. Usp. PME 1, D 33.

¹²²⁷ Suet. *Aug.* 25.2. Regrutiranje oslobođenika tijekom Iliričkog rata 6.-9. godine spominju i Kasije Dion te Velej Paterkul (Cass. Dio 55.31.1; Vell. Pat. 2.111.1), dok Plinije, u istom kontekstu, spominje regrutiranje robova (Plin. *HN* 7.149: *rebellio Illyrici, servitiorum dilectus*). Velej kasnije izričito spominje i dobrovoljce (Vell. Pat. 2.113.1), koji su prema Makrobiju ujedno bili oslobođenici (Macrob. *Sat.* 1.11.32). Na mogućnost da je *cohors Campana* bila postrojba dobrovoljaca ukazuju vojne diplome iz 2. stoljeća na kojima se spominje *cohors I Campanorum Voluntariorum civium Romanorum* (usp. J. Spaul 2000, 22; B. Lőrincz 2001, 33). Povezivanje kohorte *Campana* s kohortom *I Campanorum Voluntariorum civium Romanorum* za sada se ne može dokazati, ali ni opovrgnuti (M. P. Speidel 1976, 341-343).

¹²²⁸ B. Lőrincz 2001, 33.

¹²²⁹ G. Alföldy 1987, 251.

¹²³⁰ Raniji pregledi povijesti postrojbe: G. Alföldy 1987, 251; J. Spaul 2000, 431. Najnoviji pregled donosi I. Matijević 2009, 40-43.

začuđujuće, s obzirom na činjenicu da je riječ o specijaliziranoj streljačkoj postrojbi čiji su pripadnici zbog svojih vještina bili nezamjenjivi i u podmakloj dobi.¹²³¹

Natpisi vojnika kohorte *II Cyrrhestarum* pronađeni su na više mjesta, uglavnom na području Liburnije te na području Salone i njezina zaleđa. U Liburniji je tako zabilježeno pet natpisa, od kojih četiri dolaze iz Burnuma (Kat. II., 49-52) te jedan iz Jadera (Kat. II., br. 53). Sa salonitanskog područja potječe jedini veteran te postrojbe (Kat. II., br. 47), dok je u zaleđu Salone do sada pronađeno tri natpisa, od kojih dva potječu iz Dugopolja (Kat. II., br. 45-46)¹²³² te jedan iz Tilurija (Kat. II., br. 48). S područja Salone dolazi i nadgrobna stela s prikazom streljačke opreme, na kojoj je zabilježen *Beres sagittarius*,¹²³³ a s obzirom na njegovo ime i profesiju, sasvim je moguće da je riječ o još jednom pripadniku kohorte *II Cyrrhestarum*.¹²³⁴ Na isti se način u vezu s kohortom *II Cyrrhestarum* može dovesti i ulomak stele s prikazom streljačke opreme iz Tilurija,¹²³⁵ posebice jer je prikaz streljačke opreme unutar kasetona bio popularan među vojnicima te postrojbe.¹²³⁶

Na sedam je natpisa spomenuto i podrijetlo vojnika, a po broju svakako odskače grad *Berea*, odakle je regrutirano čak šest vojnika (Kat. II., br. 47-50, 52-53), dok je samo jedan vojnik izravno naveo da dolazi iz grada Kira (*Cyrrhus*, Kat. II., br. 51) po kojemu je i čitava postrojba dobila ime. Moguće je stoga da su i preostala dvojica vojnika kohorte *II Cyrrhestarum* – zabilježena na stelama iz Dugopolja (Kat. II., br. 45-46) – u stvarnosti bila iz Kira, zbog čega nije bilo potrebno posebno navoditi podrijetlo, s obzirom na to da je ono moglo biti jasno iz samog imena postrojbe.¹²³⁷

Na osnovi rasprostranjenosti spomenika s imenom kohorte *II Cyrrhestarum* ili pak onih na kojima je prikazana streljačka oprema,¹²³⁸ jasno je vidljiv gotovo ravnomjeran omjer glede zastupljenosti natpisa na području liburnskog i šireg salonitanskog područja, a s obzirom na to da je riječ o specijaliziranoj streljačkoj postrojbi, čini mi se logičnim zaključiti da je kohorta

¹²³¹ Usp. N. Cambi 1994, 160

¹²³² O tim stelama, detaljno: N. Cambi 1994, 158-162, 178-179, sl. 8-9; N. Cambi 2001, 87-90.

¹²³³ CIL 3, 8734. Usp. S. Ivčević 2013, 451, 459, sl. 4.

¹²³⁴ I. Matijević 2009, 41. Budući da se na spomeniku ne spominje vojna postrojba, natpis nije uvršten u katalog.

¹²³⁵ Na postojanje tog ulomka upozorio je N. Cambi 1994, 160, dok je po prvi puta objavljen kod S. Ivčević 2013, 449, 457, sl. 1. Spomenik se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, zaveden pod inv. br. D-222.

¹²³⁶ N. Cambi 1994, 160. Streljačka je oprema prikazana na stelama pod Kat. II., br. 45-46, 49.

¹²³⁷ Usp. N. Cambi 1994, 159.

¹²³⁸ Beresova stela (CIL 3, 8734; S. Ivčević 2013, 451, 459, sl. 4) te ulomak stele iz Arheološkog muzeja u Splitu s prikazom streljačke opreme (N. Cambi 1994, 160; S. Ivčević 2013, 449, 457, sl. 1).

II Cyrrhestarum bila ravnomjerno raspodijeljena između dva legijska garnizona na području Dalmacije.¹²³⁹

Po pitanju vremena boravka kohorte *II Cyrrhestarum* na području Dalmacije u obzir valja uzeti dvije činjenice. Prva je ta da trojica vojnika te postrojbe nose ime *C. Iulius* (Kat. II., br. 45-47), što možda ukazuje da je riječ o vojnicima koji su stekli civitet još tijekom Augustove vladavine,¹²⁴⁰ pa bi se moglo pomišljati da je postrojba vrlo rano došla u Dalmaciju, vjerojatno još tijekom Iliričkog ustanka 6.-9. godine.¹²⁴¹ Druga je činjenica vezana za portret M. Pythe (Kat. II., br 48), koji po svemu sudeći odaje odlike Vespazijanove portretistike,¹²⁴² na osnovi čega se prisutnost II. kohorte Kiresta u Dalmaciji potencijalno može produžiti i u Vespazijanovo doba. Nije sigurno kada je točno postrojba napustila Dalmaciju, no s obzirom na to da se nigdje drugdje na spominje njezino ime, čini se sasvim izvjesnim da je raspuštena na području Dalmacije otprilike u zadnjoj trećini 1. stoljeća.¹²⁴³

3.2.9. Cohors I Flavia Brittonum

Prisutnost kohorte *I Flavia Brittonum* u Dalmaciji zabilježena je samo jednim natpisom iz Salone (Kat. II., br. 54).¹²⁴⁴ Natpis počinje formulacijom *D(is) M(anibus)*, što indicira na kasnije datiranje, vjerojatno u 2. stoljeće.¹²⁴⁵ Nije sigurno kada je ova postrojba boravila u Dalmaciji, a postoji i realna mogućnost da njezin boravak izlazi izvan vremenskih okvira ove radnje. No ne može se isključiti opcija da je postrojba u Dalmaciji boravila u ranom 2. stoljeću, tako da je ona ipak uvrštena u raspravu. Sudeći prema naslovu *Flavia*, postrojba je vjerojatno osnovana u doba Vespazijana, a Alföldy je predložio da njezin boravak u Dalmaciji valja datirati u zadnju trećinu prvog stoljeća, odnosno da je postrojba možda napustila provinciju na samom prijelazu iz 1. u 2. stoljeće.¹²⁴⁶ Naravno, zbog pomanjkanja dokaza, takav se prijedlog ne može potvrditi, ali ni opovrgnuti sa sigurnošću.

¹²³⁹ Isto je smatrao i A. Betz 1959, 85.

¹²⁴⁰ Naravno, u obzir dolazi i vrijeme Kaligulina principata, a po tom je pitanju posebno zanimljivo primijetiti Holderovo mišljenje da se tijekom Augustova principata vjerojatno nije dodjeljivao civitet časno otpuštenim vojnicima pomoćnih postrojbi, već su civitet mogli steći samo na individualnoj osnovi, odnosno po istaknutom činu hrabrosti (P. A. Holder 1980, 29, 46-47). Budući da je u dva slučaja riječ o aktivnim vojnicima (Kat. II., br. 45-46), rekao bih da je vrlo moguće da su ti vojnici stekli civitet od Augusta temeljem individualnog dostignuća.

¹²⁴¹ Takvog je mišljenja i G. Alföldy 1987, 251, s tim da tada nisu bili objavljeni natpisi pod Kat. II., br. 45-47.

¹²⁴² N. Cambi 2000, 49; N. Cambi 2005, 66.

¹²⁴³ Usp. I. Matijević 2009, 42-43.

¹²⁴⁴ Pregledno o ovoj postrojbi: J. Spaul 2000, 195-197.

¹²⁴⁵ Usp. G. Alföldy 1969, 28.

¹²⁴⁶ G. Alföldy 1987, 250.

3.2.10. *Cohors XI Gallorum*

Jedan jedini natpis svjedoči o postojanju kohorte *XI Gallorum* (Kat. II., br. 55).¹²⁴⁷ Natpis potječe iz Narone, a njime je komemoriran dekurion (?) podrijetlom iz Patavija koji je doživio 46 godina te primio 15 stipendija. Na osnovi mjesta nalaza, kao i činjenice da se postrojba ne spominje niti na jednom drugom natpisu, čini se da je riječ o kohorti koja je na ovim prostorima boravila u ranom periodu, vjerojatno još za Augustova života.¹²⁴⁸ Zbog pomanjkanja ostalih dokaza, čini se da je postrojba vrlo brzo bila i raspuštena, možda već nakon Iliričkog rata.¹²⁴⁹

3.2.11. *Cohors I Liburnorum*

Natpis iz Nadina, danas izložen u stalnom postavu antičke zbirke Arheološkog muzeja Zadar (Kat. II., br. 56), jedini je dokaz o postojanju vojnih postrojbi regrutiranih s područja Liburnije.¹²⁵⁰ Riječ je o votivnoj ari koju je *Iano Patri* posvetio *T. Octavius C. f. Macer, centurio cohortis I Liburnorum*, dakle rimski građanin koji je služio kao centurion kohorte Liburna.¹²⁵¹ Za očekivati je da je kohorta bila sastavljena od peregrinskog stanovništva Liburnije, pri čemu je Macerov status očito utjecao na njegovo imenovanje centurionom. Teško je nešto više kazati o povijesti te postrojbe, no s obzirom na pronalazak natpisa, izvjesno je da je riječ o kohorti koja je služila upravo na prostoru na kojem je i regrutirana.¹²⁵² Realno je za pretpostaviti da je kohorta osnovana za potrebe slamanja Iliričkog ustanka, no takvo se nešto ne može tvrditi sa sigurnošću.

¹²⁴⁷ Trenutno nije poznato što se dogodilo s natpisom, tako da je njegov sadržaj poznat samo preko prijepisa iz CIL-a.

¹²⁴⁸ Usp. J. J. Wilkes 1969, 473; J. Spaul 2000, 172.

¹²⁴⁹ Usp. G. Alföldy 1987, 253.

¹²⁵⁰ Usp. J. Spaul 2000, 301, gdje je navedena i ostala relevantna literatura. Budući da se postrojba javlja numerirana rednim brojem I, moguće je da su postojale i druge kohorte Liburna.

¹²⁵¹ U određenom smislu, njegov se slučaj može usporediti s vojnikom XIII. legije Gemine, podrijetlom iz Arimina, koji je naknadno postao centurionom kohorte *Campana* (Kat. II., br. 41).

¹²⁵² Alföldy pak ukazuje na činjenicu da su postrojbe regrutirane s područja Dalmacije (*cohortes Delmatarum*) u pravilu bile stacionirane u drugim provincijama. Budući da su Oktaviji dobro posvjedočeni na natpisima iz Nadina, očito je da je *T. Octavius C. f. Macer* posvetio žrtvenik u svom rodnom mjestu te stoga ne mora značiti i da je cijela postrojba bila stacionirana u Dalmaciji (G. Alföldy 1987, 241).

3.2.12. *Cohors I Lucensium*

O boravku kohorte *I Lucensium* u Dalmaciji prvenstveno svjedoče tri natpisa njezinih vojnika, od kojih dva potječu iz Hardomilja (Kat. II., br. 57-58) te jedan s područja Klanca kod Tepljuha (Kat. II., br. 59).¹²⁵³ Na osnovi ta tri natpisa restituiran je i sadržaj natpisa iz Salone, gdje je po svemu sudeći zabilježen prefekt te kohorte (Kat. II., br. 60).¹²⁵⁴ Riječ je o još jednoj postrojbi regrutiranoj s područja Tarakonske Hispanije koja je u određenom trenutku boravila u Dalmaciji.¹²⁵⁵ Postrojba je dobila ime po etniji *Lucenses*, čije se središte nalazilo u gradu *Lucus Augusti*, a upravo se taj grad spominje kao *origo* jednoga od pripadnika kohorte *I Lucensium* (Kat. II., br. 59). Na natpisima iz Hardomilja ne spominje se podrijetlo vojnika, no sudeći po njihovim hispanskim imenima, izgledno je da je riječ o originalnim regrutima lucenskog podrijetla,¹²⁵⁶ zbog čega vjerojatno nije bilo posebne potrebe za dodatnim naglašavanjem domicila.

Na osnovi krhkih dokaza teško je biti precizan glede definiranja boravka te kohorte u Dalmaciji. Prvi spomen kohorte *I Lucensium* na vojnim diplomama datira u vrijeme Titova principata, gdje je zabilježena kao dio vojnih snaga provincije Panonije,¹²⁵⁷ dok se već u Domicijanovo doba spominje na diplomama izdanim u provinciji Siriji.¹²⁵⁸ S obzirom na te činjenice, čini se sasvim izvjesnim da je postrojba u Dalmaciji boravila tijekom julijsko-klaudijske dinastije. Moguće je da je postrojba prisutna u Iliriku još od Iliričkog rata 6.-9. godine,¹²⁵⁹ no za tu tvrdnju za sada nema direktnih dokaza.

Također je teško kazati kakva su bila kretanja postrojbe unutar same Dalmacije, no izvjesno je da su njezini vojnici boravili barem na dva različita mjesta. Naravno, nije moguće sa sigurnošću reći je li riječ o premještanju cijele kohorte s jednog na drugo mjesto u određenom trenutku ili je pak riječ o boravku jednog odjeljenja izvan svog matičnog tabora. U svakom je

¹²⁵³ Pregled povijesti postrojbe: G. Alföldy 1987, 253; J. Spaul 2000, 82. Usp. i najnovije: A. Marić 2016a, 13-18.

¹²⁵⁴ O njemu usp. najnovije D. Demicheli 2016b, 36-37, br. 2, sl. 2. Za razliku od ostalih autora (PME 1, C 59; P. A. Holder 1982, 83; D. Demicheli 2016b, 36-37; Ž. Miletić 2017, 33), mišljenja sam sa je riječ o hereditarnom vitezu koji je stupio u sustav viteških milicija (nakon Klaudijeve reforme, naravno), da bi naknadno bio transferiran u legijski centurionat (usp. K. A. Giunio – N. Cesarik – D. Štrmelj 2018, 202-205; N. Cesarik 2019b).

¹²⁵⁵ U tu skupinu spada *cohors I Bracaraugustanorum* te eventualno i *cohors I Asturum*.

¹²⁵⁶ G. Alföldy 1987, 253.

¹²⁵⁷ CIL 16, 26.

¹²⁵⁸ CIL 16, 35; RMD 4.

¹²⁵⁹ Usp. G. Alföldy 1987, 253.

slučaju realno za pretpostaviti da je vojnik iz Tepljuha bio dijelom veksilacije poslana iz zaleđa Narone, no to se ne može zaključiti na sigurnoj osnovi, jer lako je moguće da je čitava postrojba u jednom trenutku bila dijelom garnizona na desnoj obali Krke, odakle je poslano odjeljenje na južni ulaz prema legijskim livadama u Kosovom polju.¹²⁶⁰

3.2.13. *Cohors Montanorum*

Svega dva natpisa svjedoče o boravku kohorte Montanaca u Dalmaciji, a oba su pronađena na području Burnuma (Kat. II., br. 61-62). Osim kohorte *Montanorum*, odnosno kohorte *I Montanorum*, na kasnijim se natpisima javlja i *cohors I Montanorum civium Romanorum*,¹²⁶¹ što otežava identifikaciju postrojbe s dalmatinskih spomenika. Tako su Spaul i Miletić postrojbu identificirali s kohortom *I Montanorum civium Romanorum*,¹²⁶² no po mom mišljenju, ta je identifikacija malo vjerojatna.¹²⁶³ Naime, na natpisu kojim je komemoriran *Sucicus Staumi f.* javlja se konstrukcija *Fabia domo Brixia*, pa je većina istraživača u navodu riječi *Fabia* tražila dokaz da je *Sucicus* bio rimski građanin.¹²⁶⁴ No po njegovu je imenovanju u najmanju ruku izvjesno da je riječ o peregrinu, tako da smatram da riječ *Fabia* ne treba nužno povezivati s tribusom u kojega je *Sucicus* potencijalno bio upisan, jer postoji izrazita mogućnost da je riječ o naslovu koji se odnosi na grad *Brixia*, nešto poput tzv. pseudo-tribusa.¹²⁶⁵

Gotovo identična konstrukcija javlja se i na natpisu kojim je komemoriran *Esdrius Stai f., domo Brixia Fabia, tubicen cohortis I Montanorum*,¹²⁶⁶ a u tom se slučaju pojava imenice *Fabia* veže uz naslov grada *Brixia*, a ne za pokojnikov glasački okrug.¹²⁶⁷ Dakle, ne samo da je riječ o peregrinu istoga podrijetla kao i *Sucicus*, već je riječ i o pripadniku iste postrojbe,¹²⁶⁸ a na osnovi tog primjera čini se sasvim izvjesnim da je i *Sucicus* bio peregrin te da je riječ

¹²⁶⁰ O tome usp. N. Cesarik 2017a, 368-369.

¹²⁶¹ Usp. J. Spaul 2000, 292-295; B. Lőrincz 2001, 39-40.

¹²⁶² J. Spaul 2000, 294; Ž. Miletić 2010, 132.

¹²⁶³ Usp. posebno B. Lőrincz 2001, 39, koji postrojbu iz Dalmacije razlikuje od kohorte *I Montanorum civium Romanorum*. Na osnovi diploma, jasno je da su postojale dvije kohorte *I Montanorum*, od kojih je jedna primila naslov *civium Romanorum*, najvjerojatnije u doba Nerve (usp. RMD 148, n. 9; B. Lőrincz 2001, 39-40). Na osnovi dostupnog materijala, za sada se čini da je dodjeljivanje građanskog prava čitavim postrojbama bila flavijska inovacija (o tome detaljno: P. A. Holder 1980, 30-35).

¹²⁶⁴ M. Suić 1970, 123; G. Forni 1992, 187-188; D. B. Saddington 2000, 170; Ž. Miletić 2010, 132. U prvoj objavi natpisa, ime pokojnika se čitalo kao *Buccus Staumi f.* (M. Suić 1970, 106-108, br. 8).

¹²⁶⁵ O tom fenomenu: G. Forni 1985; D. Demicheli 2016, 167.

¹²⁶⁶ AE 1979, 463.

¹²⁶⁷ G. Forni 1992, 204; D. B. Saddington 2000, 170, bilj. 64.

¹²⁶⁸ AE 1979, 463.

Fabia na njegovu natpisu zapravo dio naslova koji se odnosi na Briksiju.¹²⁶⁹ Tomu u prilog ide i drugi natpis vojnika kohorte *Montanorum* iz Burnuma, jer na njemu se nedvojbeno spominje peregrin (Kat. II., br. 61). Uostalom, kohorta *I Montanorum civium Romanorum* po prvi puta nosi građansku titulu tek u doba Trajana,¹²⁷⁰ pa je na gore pretpostavljenim osnovama teško raditi poveznicu s kohortom *Montanorum* iz Dalmacije, koja se već u Titovo, a vjerojatno još i u Vespazijanovo doba nalazi u Panoniji.¹²⁷¹

Tu se svakako slažem s Lörinczom da je u Dalmaciji boravila *cohors I Montanorum* koja se od Vespazijanova doba nalazila u Panoniji.¹²⁷² Ključni dokaz, osim navedenih analogija vojnika podrijetlom iz Briksije, nalazi se na diplomi izdanoj u Panoniji godine 84. te dodijeljenoj osobi imena *Dasius Dasenti f., Dalmata*.¹²⁷³ Dakle, riječ je o pripadniku etničke zajednice Delmata, najvjerojatnije regrutiranom dok je postrojba boravila u Dalmaciji. Ako je *Dasius* odslužio točno 25 godina, što je bio minimalan rok da bi mogao biti časno otpušten (*qui quina et vicena stipendia aut plura meruerant*), onda godina 59. predstavlja najkasniji mogući datum njegove regrutacije. Time je ujedno preciziran i temelj za određivanje vremena boravka kohorte *Montanorum* u Dalmaciji, koja je po mom mišljenju na ovim prostorima sigurno boravila u vrijeme Nerona, a vrlo vjerojatno još i u doba Klaudija.

Kohorta koja će se od Trajanova vremena nazivati *I Montanorum civium Romanorum*, većim dijelom 1. stoljeća boravila je u Noriku, gdje je zabilježen velik broj vojnika imena *Ti. Iulius*, što indicira da je riječ o vojnicima koji su primili civitet od Tiberija.¹²⁷⁴ Ta se postrojba spominje na diplomama izdanim u Noriku tijekom Neronova te samog kraja Vespazijanova

¹²⁶⁹ Na natpisu je možda trebala stajati konstrukcija *domo Fabia Brixia*, no iz nekog je razloga riječ *Fabia* stavljena prije navoda *domo Brixia*. Lako je moguće da je riječ o greški klesara ili onoga koji je dao sastaviti tekst natpisa. Slična se situacija možda dogodila i na dva natpisa (posebice CIL 13, 5982, usp. G. Forni 1985, 121, br. 60) sa spomenom vojnika podrijetlom iz kolonije *Aequum*, gdje se riječ *Claudia* najvjerojatnije odnosi na naslov kolonije (odnosno pseudo-tribus) koji je iz nekog razloga naveden prije kognomena, a ne prije samog imena grada (usp. D. Demicheli 2016, 166-169). Sve u svemu, analogija s natpisom AE 1979, 463, gdje se konstrukcija *domo Brixia Fabia*, veže uz titulu grada (G. Forni 1992, 204), svakako čini osnovu za pomišljanje da se i u slučaju natpisa iz Burnuma (Kat. II., br. 62) riječ *Fabia* odnosi na naslov grada Briksije, a ne na glasački okrug u kojega je bio upisan *Sucicus*. Konstrukcija *domo Fabia Brixia* javlja se i na natpisu CIL 6, 37220, a vrlo vjerojatno i na natpisu ILJug 2097 (Kat. I., br. 141).

¹²⁷⁰ Usp. CIL 16, 42. Po tom pitanju valja dodati i da je – po svemu sudeći – dodjeljivanje građanskog prava čitavim postrojbama bila flavijska inovacija (P. A. Holder 1980, 30).

¹²⁷¹ B. Lörincz 2001, 39. Prvi spomen kohorte *I Montanorum* u Panoniji datira u 80. godinu (CIL 16, 26), a ključan dokaz da se radi o postrojbama koja je došla iz Dalmacije nalazi se na diplomi iz 84., izdanoj osobi delmatskog podrijetla (CIL 16, 30).

¹²⁷² B. Lörincz 2001, 39.

¹²⁷³ CIL 16, 30.

¹²⁷⁴ Usp. E. Birley 1986, 253-254. Popis natpisa kod: J. Spaul 2000, 293 (koji ih, doduše, sve stavlja pod kohortu *I Montanorum*).

principata,¹²⁷⁵ što svakako ukazuje da ju valja razlikovati od kohorte *Montanorum* koja je boravila u Dalmaciji te koja je već 80. godine zabilježena na diplomi izdanoj u Panoniji.¹²⁷⁶

Teško je reći kada je točno kohorta *Montanorum* došla u Dalmaciju,¹²⁷⁷ no za sada se jedino može zaključiti da je ona bila dijelom kontingenta pomoćnih postrojbi koje su u Neronovo, a vrlo vjerojatno i Klaudijevo doba služile na liniji pomoćnih logora smještenih na desnoj obali rijeke Krke.¹²⁷⁸

3.2.14. *Cohors VI Voluntariorum*

Samo jedan natpis izravno svjedoči o boravku VI. kohorte *Voluntariorum* u Dalmaciji,¹²⁷⁹ što je ujedno i najraniji precizno datirani natpis jedne pomoćne postrojbe na dalmatinskom tlu (Kat. II., br. 63). Riječ je o natpisu građevinskog karaktera iz Epidaura, datiranom u sam početak Tiberijeva principata, odnosno u vrijeme namjesništva P. Kornelija Dolabele. S obzirom na mjesto pronalaska, moguće je da je u Tiberijevo doba postrojba bila smještena u blizini Epidaura. Kohorta je zasigurno osnovana u jeku ustanka u Iliriku, kada je – kako to navodi Svetonije – August dao novačiti oslobođenike ne bi li zaštitio kolonije koje su se nalazile u blizini Ilirika.¹²⁸⁰

Čini se izglednim da je postrojba zabilježena na još jednom natpisu iz Dalmacije. Riječ je o natpisu iz Salone koji bilježi karijeru Lucija Varija – najvjerojatnije običnog vojnika XI.

¹²⁷⁵ CIL 6, 6 (datirana u period Neronove vladavine); AE 2004, 1259 (datirana u 79. godinu).

¹²⁷⁶ CIL 16, 26. Detaljnije o njezinoj povijesti: B. Lőrincz 2001, 39-40.

¹²⁷⁷ Alföldy je smatrao da je kohorta *Montanorum* u Dalmaciji boravila još od vremena Iliričkog rata 6.-9. godine te da u doba Klaudija odlazi u Meziju, a zatim i u Panoniju (G. Alföldy 1987, 253-254). No on nije razlikovao kohortu *I Montanorum* od kohorte *I Montanorum civium Romanorum* te je svoju pretpostavku isključivo bazirao na ideji da VII. legija odlazi iz Dalmacije u Meziju već 45. godine, pa je s njom htio vidjeti i transfer kohorte *Montanorum*. No u Meziji je boravila kohorta koja se od Trajanova vremena naziva *I Montanorum civium Romanorum* (J. Spaul 2000, 294; B. Lőrincz 2001, 39-40), prema čemu je izvjesno da je kohorta *Montanorum* otišla iz Dalmacije u Panoniju, vjerojatno u doba Vespazijana (usp. B. Lőrincz 2001, 39), a to indirektno potvrđuje i diploma izdana u Panoniji 84., dodijeljena osobi delmatskog podrijetla (CIL 16, 30).

¹²⁷⁸ Usp. N. Cesarik 2017a, 365-368; N. Cesarik 2018b, 13-20.

¹²⁷⁹ Raniji pregled povijesti postrojbe: J. J. Wilkes 1969, 473; G. Alföldy 1987, 294; J. Spaul 2000, 34. Svi navedeni autori izjednačuju tu postrojbu s kohortom *VI Ingenuorum* poznatom s natpisa iz Donje Germanije. Na dva su natpisa (AE 1911, 107, Djemila; IK 13, 647 = IK 59, 129, Efez) zabilježeni i viteški časnici koji su bili tribuni kohorte *VI civium Romanorum* (usp. PME C 184, 187).

¹²⁸⁰ Suet. *Aug.* 25.2. Vjerojatno je riječ o kolonijama na granici Italije i Ilirika (P. M. Swan 2004, 210). Regrutiranje oslobođenika tijekom Iliričkog rata 6.-9. godine spominju i Kasije Dion, Velej Paterkul te Makrobije (Cass. Dio 55.31.1; Vell. Pat. 2.111.1; Macrob. *Sat.* 1.11.32); dok Plinije, u istom kontekstu, spominje regrutiranje robova (Plin. *HN* 7.149: *rebellio Illyrici, servitiorum dilectus*). U nastavku svog narativa, Velej izričito spominje i dobrovoljce (Vell. Pat. 2.113.1: *ad hoc magno voluntariorum numero*), a da su ti dobrovoljci ujedno i oslobođenici, svjedoči Macrob. *Sat.* 1.11.32: *Caesar Augustus in Germania et Illyrico cohortes libertinorum conplures legit, quas voluntarias appellavit*.

legije *Claudiae Piae Fidelis* koji je naknadno imenovan centurionom VI. kohorte čije je ime započinjalo slovom V (Kat. II., br. 64 = Kat. I., br. 142). Ranije se pretpostavljalo da je Varije čak bio centurion XI. legije koji je imenovan centurionom kohorte *VI Vigilum*, no izglednijom se čini opcija u kojoj je on bio legionar promoviran u auksilijarni centurionat.¹²⁸¹ Budući da je u Dalmaciji posvjedočena *cohors VI Voluntariorum*, vrlo je izgledno da je Varije bio centurion upravo te postrojbe.¹²⁸² Po tome se čini realnim zaključiti da je *cohors VI Voluntariorum* boravila u Dalmaciji tijekom vladavine careva iz julijsko-klaudijske dinastije.

3.2.15. *Cohors VIII Voluntariorum*

Riječ je o epigrafski najbolje evidentiranoj pomoćnoj postrojbi na području Dalmacije,¹²⁸³ no njezina se spomenička građa većinom datira u 2. i 3. stoljeće, tako da glavnina natpisa s njezinim spomenom zapravo izlazi van vremenskog okvira ove radnje. Budući da ovaj rad proučava natpise datirane od Augustova do početka Hadrijanova principata, u katalog su uvršteni samo oni primjeri koji se mogu datirati u 1., odnosno sam početak 2. stoljeća. Zbog toga su izostavljeni svi natpisi koji po sadržaju odudaraju od epigrafskih karakteristika navedenog perioda, posebice oni koji započinju formulacijom *D(is) M(anibus)*,¹²⁸⁴ ali i oni na kojima su zabilježeni pripadnici namjesnikova ureda.¹²⁸⁵ Na osnovi takvih kriterija, u katalog je uvršteno svega sedam natpisa (Kat. II., br. 65-71). Obični vojnici zabilježeni su u Andetriju (Kat. II., br. 69-70), Tiluriju (Kat. II., br. 68) i Epidauru (Kat. II., br. 66), gdje je zabilježen i jedan centurion (Kat. II., br. 65), dok iz Salone potječe jedna vojna diploma (Kat. II., br. 67) te nadgrobna ara s karijerom pripadnika careve konjaničke garde koji je naknadno imenovan centurionom VIII. kohorte *Voluntariorum* (Kat. II., br. 71).¹²⁸⁶

Čini se izglednim da je *cohors VIII Voluntariorum* osnovana u jeku Iliričkog rata, kada je August regrutirao veći broj oslobođenika te ih – skupa s legijskim trupama – pridružio Germanikovo vojsci koja je 7. godine umarširala u Ilirik.¹²⁸⁷ Iako se zbog nedostatka

¹²⁸¹ Usp. I. Matijević 2017a, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

¹²⁸² Usp. D. Rendić-Miočević 1959.

¹²⁸³ Pregled povijesti postrojbe: D. Sergejevski 1924; G. Alföldy 1987, 254-255; J. Spaul 2000, 35-37. Usp. i najnovije: I. Matijević 2009a; D. Demicheli 2016a, 114-120.

¹²⁸⁴ Na ranijim se natpisima formulacija *Dis Manibus* navodi u punom ili lagano skraćenom obliku, dok se u kasnijim periodima (od 2. stoljeća) gotovo isključivo navodi siglami *D(is) M(anibus)* ili *D(is) M(anibus) s(acrum)*; usp. G. Alföldy 1969, 28.

¹²⁸⁵ Ti natpisi datiraju od polovice 2. stoljeća nadalje (usp. I. Matijević 2009a, 48-54).

¹²⁸⁶ Detaljno o njegovoj karijeri: P. Faure 2010.

¹²⁸⁷ Cass. Dio 55.31.1. Usp. i Suet. *Aug.* 25.2; Vell. Pat. 2.111.1, 113.1; Macrob. *Sat.* 1.11.32.

precizno datiranih natpisa ne mogu iznositi uvjerljivi zaključci, čini se realnim pretpostaviti da je postrojba bila stacionirana u Dalmaciji odmah nakon rata 6.-9. godine.

Najraniji natpis sa spomenom postrojbe, ali i podatkom da je stacionirana u Dalmaciji, pronađen je nedaleko od Rima, a njegov sadržaj valja pomnije analizirati:

*Nymphodoto Aug(usti) lib(erto) / tabulario / Statoria Nephele coniugi optim[o] / et IIII Ti(beri) Iuli(i) Iulianus praef(ectus) / fabrum trib(unus) coh(ortis) VIII / voluntariorum quae est / in Dalmatia Iustus Probus / Pius et Iulia Statorina / et Iulius Primianus Iulian(i) f(ilius) / nepos eius patri optimo et indulgent[i] / et sibi posterisque sui[s].*¹²⁸⁸

Dakle, iz natpisa je vidljivo da je Statorija Nefele, osim samoj sebi, spomenik podigla i pripadnicima svoje obitelji, u prvom redu svom mužu Nimfodotu – carevu oslobođeniku i činovniku državnog arhiva – ali i četvorici njihovih sinova (*et IIII Ti. Iulii*), koji su svi odreda nosili prenamen *Tiberius* te nomen *Iulius*. Najstariji se sin zvao *Ti. Iulius Iulianus*, a bio je pripadnik viteškog staleža, što mu je omogućilo obnašanje položaja prefekta fabra, ali i tribuna kohorte *VIII Voluntariorum* koja se nalazila u Dalmaciji (*quae est in Dalmatia*). Preostali sinovi zvali su se *Iustus*, *Probus* i *Pius*, a natpisom su komemorirani i Nimfodotova i Nefelina kći (Julija Statorina) te njihov unuk (Julije Primijan) koji je ujedno bio i Julijanov sin.

Budući da je *Nymphodotus* bio *Augusti libertus*, evidentno je da je za svog života stekao izniman autoritet te očitu financijsku moć jer njegov je prvorođeni sin – bez obzira na to što je bio sin oslobođenika – postao pripadnikom viteškog staleža, na temelju čega je i obnašao funkciju tribuna kohorte *VIII Voluntariorum*. S obzirom na prenamen i nomen Nimfodotovih sinova (*Ti. Iulii*), očito je da je *Nymphodotus* bio oslobođenik cara Tiberija, a da bi njegov sin mogao obnašati funkciju tribuna pomoćne postrojbe morao se roditi nakon očeve manumisije, dakle svakako u vrijeme Tiberijeva principata (između 14. i 37. godine). Na osnovi toga, Arthur i Joyce Gordon su pretpostavili da je Julijan – kako bi uopće mogao obnašati položaj tribuna pomoćne postrojbe – morao minimalno imati 25 godina u trenutku smrti svoga oca, čime su došli do teoretskog okvira datacije natpisa između 37. i 62. godine.¹²⁸⁹ Naravno, to bi bio samo idealan okvir koji bi se po svakoj prilici mogao značajnije proširiti, posebice jer su

¹²⁸⁸ NSA 1912, 379 = AE 1913, 194.

¹²⁸⁹ A. E. Gordon – J. S. Gordon, 1958, 109-110, No. 112.

kasnija istraživanja epigrafskog materijala pokazala da su viteški časnici najčešće obnašali prvu miliciju u dobi od 35 do 40 godina.¹²⁹⁰

Prema tomu – na osnovi Nimfodotova natpisa – sigurna prisutnost kohorte *VIII Voluntariorum* u Dalmaciji može se precizirati u period od Klaudijeva do Vespazijanova principata. No kao što rekoh, na osnovi literarnih vrela vrlo je izvjesno da je ta postrojba bila dijelom Germanikovih snaga koje su se već 7. godine priključile gušenju Iliričkog ustanka. Naravno, konačnu potvrdu takve pretpostavke mogu omogućiti samo budući epigrafski nalazi.

Dostupni epigrafski materijal ne pruža prevelike osnove za sigurne zaključke o kretanjima postrojbe unutar Dalmacije tijekom 1. stoljeća, no čini se da je već u drugoj polovici 1. stoljeća postrojba bila smještena na području garnizona u zaleđu Salone, što je možda uzrokovao odlazak VII. legije iz provincije. U Andetriju su zabilježena dva natpisa, a oba se sa sigurnošću datiraju u 2. polovicu 1. stoljeća.¹²⁹¹ Ključan datacijski element natpisa L. Terencija Severa (Kat. II., br. 70) nalazi se u njegovu podrijetlu, jer Sever je došao iz Celeje – jednoga od pet noričkih municipija koje je osnovao Klaudije.¹²⁹² Iako se točan datum osnivanja Celeje ne može odrediti sa sigurnošću, to se najvjerojatnije dogodilo između 45. i 48.,¹²⁹³ pa ako tim godinama pridodamo 14 Severovih stipendija, njegov se natpis – teoretski gledano – najranije može datirati između 59. i 62. godine.¹²⁹⁴ S druge strane, monumentalna stela Servija Enija Fuska i njegove žene Fulvije Vitalis (Kat. II., br. 69) zbog očitih se portretnih karakteristika datira u flavijski period.¹²⁹⁵ Svojevrsni *terminus post quem* za dataciju natpisa P. Atecija Venimara iz Tilurija (Kat. II., br. 68) također se oslanja na pokojnikovo podrijetlo, s obzirom na to da je i on došao iz Norika, točnije iz Viruna – također jednog od Klaudijevih municipija.¹²⁹⁶ Budući da je Atecije primio tek dvije godišnje plaće – gledajući isključivo sadržaj natpisa – spomenik bi se teoretski mogao datirati i u Klaudijevo doba, no s obzirom na paleografske karakteristike, osobno mi se čini da je riječ o nešto kasnijem natpisu, vjerojatno s kraja 1. stoljeća.¹²⁹⁷ Budući da je postrojba na području Tilurija

¹²⁹⁰ H. Devijver 1989, 133, 139.

¹²⁹¹ Kat. II., br. 69-70. Usp. G. Alföldy 1987, 254, 288, Nr. 18/1-2. Uz ta dva natpisa, prisutnost postrojbe u Andetriju dokumentirana je i pečatima na tegulama (CIL III 10182a-c; G. Alföldy 1987, 288, Nr. 18/3).

¹²⁹² Plin. *HN* 3.146. Usp. G. Alföldy 1974, 81-82.

¹²⁹³ G. Alföldy 1974, 82.

¹²⁹⁴ Naravno, to nikako ne isključuje i kasnije datiranje, pa je lako moguće da natpis potječe iz doba Flavija.

¹²⁹⁵ N. Cambi 2005, 67-68, sl. 95

¹²⁹⁶ Plin. *HN* 3.146; G. Alföldy 1974, 81.

¹²⁹⁷ Ovo mišljenje svakako treba uzeti s određenom dozom opreza. Paleografske se karakteristike prvenstveno mogu determinirati na sigurno datiranim natpisima, nakon čega se određene opservacije mogu analogno

ostavila poveći broj natpisa, od kojih se gotovo svi datiraju u period 2. i 3. stoljeća,¹²⁹⁸ čini se da je postrojba boravila u Tiluriju od kraja 1. ili početka 2. stoljeća.¹²⁹⁹

Svakako je zanimljivo spomenuti i tekst diplome iz Salone (Kat. II., br. 67), jer tom su konstitucijom bili obuhvaćeni *peditibus et equitibus qui militant in cohorte III Alpinorum et in VIII Voluntariorum civium Romanorum qui peregrinae condicionis probati erant*, čime je sasvim izgledno da je u određenom trenutku kohorta *VIII Voluntariorum civium Romanorum* u svoj sastav primila i određeni broj peregrina. Budući da je diploma datirana u 94. godinu,¹³⁰⁰ čini se sasvim izglednim da se to dogodilo tijekom građanskih ratova 68./69. godine,¹³⁰¹ na što posebno upućuje činjenica da su upravo tada podignute nove legije sastavljene od mornara iz mizenske i ravenatske flote, ali i da je u isto vrijeme i *legio X Fretensis* bila ojačana određenim brojem peregrina.¹³⁰²

Natpisi iz Epidaura (Kat. II., br. 65-66) ne mogu se precizno datirati, no logično se zapitati zašto su tamo zabilježeni pripadnici kohorte *VIII Voluntariorum*, posebice ako imamo na umu i prisutnost kohorte *VI Voluntariorum* na istom području (Kat. II., br. 63).¹³⁰³ Iako se o tome ne može raspravljati na osnovi egzaktnih činjenica, možda se može pretpostaviti da je krajem Augustova i početkom Tiberijeva vremena, u zaleđu Epidaura – s ciljem zaštite pristupa rimskoj koloniji – bio organiziran određeni garnizon pomoćnih postrojbi. Naravno, takvo nešto mogu samo potvrditi ili opovrgnuti detaljna istraživanja šireg epidaurskog područja.

primjenjivati i na ostalim spomenicima. No te opservacije ne smiju biti isključivog karaktera, budući da izgled, ali i kvaliteta klesanih slova, nije ovisila samo o duhu vremena, već i o vrsti spomenika, kreativnosti i sposobnosti klesara, ali i podneblju u kojem su nastala (usp. N. Cesarik 2019, 284-285). U ovom sam slučaju stelu usporedio s brojnim primjerima spomenika vojnika VII. i XI. legije nastalih nakon 42. godine, ali i s natpisima pripadnika ale Klaudije Nove. Najveća razlika u klesanju slova – osim u vidljivo lošijoj kvaliteti i neujednačenosti – krije se u zaobljenju slova V, M i N, nedostatku serifa te pomalo pravocrtnom načinu klesanja krivulja kod slova S, C, P i R.

¹²⁹⁸ G. Alföldy 1987, 288-289, Nr. 18/5-11. Nedavno su objavljena još dva natpisa s Garduna (D. Tončinić 2004, 149-153; D. Demicheli 2011, 84, 97, kat. br. 18, sl. 18).

¹²⁹⁹ Usp. G. Alföldy 1987, 254.

¹³⁰⁰ Sudeći prema Domicijanovoj titulaturi, diploma bi se trebala datirati u 92. godinu, jer na njoj stoji: *tr. pot. XII, imp. XXII, cos. XVI*. Naime, Domicijan je po 12. put držao tribunske ovlasti između 14. septembra 92. i 13. septembra 93. godine, no već je 92. godine po 23. put aklamiran za imperatora (D. Kienast 2004, 116-117). Ipak, datum izdavanja diplome precizno je datiran konzulskim parom (*M. Lollius Paullinus Valerius Asiaticus Saturninus, C. Antius Iulius Quadratus*) te se datira između maja i augusta 94. godine (P. Gallivan 1981, 191, 218).

¹³⁰¹ Usp. D. Demicheli 2016a, 119, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

¹³⁰² H. M. D. Parker 1928, 100-104. Po tom je pitanju posebno važan Domicijanov edikt zabilježen na drvenoj kopiji vojne diplome (ILS 9059 = CIL 16, App. 12), također izdane 94. godine. Budući da se tim ediktom otpuštaju veterani X. legije *Fretensis* kojima se dodjeljuje građansko pravo, evidentno je da je legija u određenom trenutku novačila peregrine (usp. S. E. Phang 2001, 72-74).

¹³⁰³ Alföldy je to pokušao objasniti prijedlogom da je u Epidauru bilo prisutno samo odjeljenje kohorte (G. Alföldy 1987, 254), no do tog je zaključka došao prvenstveno na osnovi hipoteze da je postrojba tijekom cijelog 1. stoljeća bila prisutna u Andetriju, iako se tamošnji natpisi datiraju tek u 2. polovicu 1. stoljeća.

3.3. Analiza sadržajnih elemenata natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi

3.3.1. Podrijetlo vojnika pomoćnih postrojbi

Na sveukupno 42 natpisa zabilježeno je podrijetlo auksilijarnih vojnika (Kat. II., br. 1, 2, 4, 5, 9-20, 22, 25, 29, 30, 32-35, 41, 43, 47-53, 55, 59, 62, 64, 67-71).¹³⁰⁴ Neki su vojnici istakli podrijetlo na etničkoj osnovi (Kat. II., br. 1, 2, 4, 5, 10, 11, 14, 16-20, 22, 30, 32-35, 67), dok su drugi naveli rodno mjesto (Kat. II., br. 13, 15, 25, 29, 41, 43, 47-53, 55, 59, 62, 64, 68-71), s tim da je u nekim slučajevima navedeno i jedno i drugo (Kat. II., br. 9, 12).

U nekoliko je slučajeva podrijetlo moguće odrediti i na osnovi etničkog imena postrojbe, a može se pretpostaviti da vojnici u tim slučajevima nisu imali potrebu posebno isticati podrijetlo jer ono je na neki način već bilo navedeno u samom imenu njihove postrojbe. Tako se primjerice za tri vojnika hispanske kohorte *I Bracaraugustanorum* (Kat. II., br. 36-38) može pretpostaviti da su podrijetlom bili s područja brakarskog konventa (*conventus Bracarum*), a možda čak i iz same Brakare Auguste (*Bracara Augusta*).¹³⁰⁵ Na isti se način može pretpostaviti i da su dvojica vojnika kohorte *I Lucensium* (Kat. II., br. 57, 58) došla s područja lucenskog konventa,¹³⁰⁶ kao što se i za dvojicu pripadnika kohorte *II Cyrrhestarum* (Kat. II., br. 45, 46) može pomišljati da su došli iz Kira (*Cyrrhus*),¹³⁰⁷ eponimnog grada same postrojbe. Nešto šire podrijetlo može se pretpostaviti i za vojnike iz kohorte *Campana*, koji su rodom možda došli iz Kampanije (Kat. II., br. 42, 44). No kako se sve te pretpostavke ne mogu dokazati sa sigurnošću, navedeni slučajevi nisu uvršteni u tablicu.

Budući da je riječ o heterogenim etničkim skupinama koje su administrativno pripadale različitim provincijama, podrijetlo vojnika raščlanjeno je po geografskoj osnovi. Tako je iz tablice vidljivo da su vojnici pomoćnih postrojbi regrutirani iz Primorskih Alpa (Kat. II., br. 15-17, 19, 20, 22, 69), Akvitanije (Kat. II., br. 1), Donje (Kat. II., br. 2, 14) i Gornje Germanije (Kat. II., br. 4, 9-11, 33), Tarakonske Hispanije (Kat. II., br. 12, 59), Italije (Kat.

¹³⁰⁴ Najnoviji pregled regrutacije vojnika auksilijarnih postrojbi na području Ilirika od Augustova do Neronova principata donosi S. Ferjančić 2018.

¹³⁰⁵ Sudeći prema njihovim imenima svi su bili hispanskog podrijetla (usp. G. Alföldy 1969, 245; R. Dodig 1985, 107, 113-114; R. Dodig 2007, 10-11.)

¹³⁰⁶ Možda čak i iz samog grada *Lucus Augusti*, kao što je to slučaj s jednim od vojnika te kohorte (Kat. II., br. 59).

¹³⁰⁷ Iz tog grada dolazi jedan vojnik te postrojbe (Kat. II., br. 51).

II., br. 13, 32, 41, 43, 55, 62, 64),¹³⁰⁸ Norika (Kat. II., br. 25, 30, 68, 70), Panonije (Kat. II., br. 5, 18), Sirije (Kat. II., br. 47-53), ali i Dalmacije (Kat. II., br. 29, 34, 35, 67), dok je jedan vojnik rođen u okolici vojnog logora (Kat. II., br. 71), vrlo vjerojatno negdje na Rajni ili Dunavu.¹³⁰⁹

¹³⁰⁸ Vojnici iz Italije došli su iz Rima (Kat. II., br. 13), I. (Kat. II., br. 43), VIII. (Kat. II., br. 41), X. (Kat. II., br. 32, 55, 62) te XI. regije (Kat. II., br. 64).

¹³⁰⁹ P. Faure 2010, 226. *Za tribus Pollia i origo Castris*, detaljno: S. E. Phang 2001, 326-343.

Tablica 11. Tabela prikaz podrijetla vojnika pomoćnih postrojbi

Geografsko područje	Imena etnija s pripadajućim kat. br. (Kat. II.)	Imena mjesta s pripadajućim kat. br. (Kat. II.)	Ukupno natpisa
<i>Alpes Maritimae</i>	Bodiontius ¹³¹⁰ – 16, 22 Eguius ¹³¹¹ – 17 Caturix – 19 Velaunus – 20	Salinae – 15 Cemenelum – 69	7
<i>Dalmatia</i>	Maezaeus – 34 Daesitias – 35 Daversus – 67	Azinum ¹³¹² – 29	4
<i>Gallia Aquitania</i>	Biturix – 1	–	1
<i>Germania Inferior</i>	Cugernus – 2 Ubius – 14	–	2
<i>Germania Superior</i>	Tribocus – 4, 33 Nemes (<i>Sige</i>) – 9 Batavus – 10, 11	Sige (<i>Nemes</i>) – 9	5
<i>Hispania Tarraconensis</i>	Susarrus (<i>domo Curunniace</i>) – 12	Curunniace (<i>Susarrus</i>) – 12 Lucus Augusti – 59	2
<i>Italia</i>	Camunnus ¹³¹³ – 32	Roma – 13 Ariminum ¹³¹⁴ – 41 Suessa Aurunca ¹³¹⁵ – 43 Patavium ¹³¹⁶ – 55 Augusta Praetoria ¹³¹⁷ – 64 Brixia ¹³¹⁸ – 62	7
<i>Noricum</i>	Noricus – 30	Celeia – 25, 70 Claudia Virunum – 68	4
<i>Pannonia</i>	Varcianus – 5, 18	–	2
<i>Syria</i>	–	Berea – 47, 48, 49, 50, 52, 53 Cyrrhus – 51	7
Neodređeno	Castra – 71	–	1

¹³¹⁰ Kod Plinija stoji *Brodionti* (Plin. *HN* 3.137), no na natpisima uvijek stoji *Bodionti* (CIL 5, 7885, 7890, 7902), baš kao i na primjerima iz Dalmacije.

¹³¹¹ *Eguii* su alpska etnija zabilježena na Augustovu tropeju (Plin. *HN* 1.137). Nije sigurno gdje se rasprostirao njihov teritorij, no čini se vjerojatnim da su i oni pripadali Primorskim Alpama (usp. S. Morabito 2010, 24), baš kao i većina ostalih alpskih etnija zabilježenih na području Dalmacije.

¹³¹² *Azinum*, mjesto u Dalmaciji koje u 2. polovici 2. stoljeća ima status municipija (usp. CIL 3, 8783). Možda se može povezati s Plinijevim *civitas Pasini* (Plin. *HN* 3.140).

¹³¹³ *Camunni* su alpska etnija (Plin. *HN* 3.136) koja je teritorijalno pripadala X. italskoj regiji (*Venetia et Histria*), usp. S. Morabito 2010, 433.

¹³¹⁴ *Ariminum* je pripadao VIII. italskoj regiji (*Aemilia*).

¹³¹⁵ *Suessa Aurunca* je pripadala I. italskoj regiji (*Latium et Campania*).

¹³¹⁶ *Patavium* je pripadao X. italskoj regiji (*Venetia et Histria*).

¹³¹⁷ *Augusta Praetoria* je pripadala XI. italskoj regiji (*Transpadana*).

¹³¹⁸ *Brixia* je teritorijalno pripadala X. italskoj regiji (*Venetia et Histria*).

3.3.2. Analiza godina navedenih na nadgrobnim spomenicima vojnika auksilijarnih postrojbi

Prema podacima iz tablice 12 vidljivo je da je na 32 nadgrobna spomenika pripadnika pomoćnih postrojbi prisutan podatak o broju proživljenih godina i broju stipendija. Među tim natpisima nalazi se samo jedan veteran, tako da se u ovom slučaju ne mogu raditi posebne analize za skupinu veterana pomoćnih postrojbi. U 31 slučaju spominju se aktivni vojnici za koje se izračunom razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija može odrediti i dob novačenja. Na 7 spomenika očuvan je samo podatak o broju proživljenih godina, od kojih 6 pripadaju aktivnim vojnicima, dok je u jednom slučaju riječ o veteranu. Na 5 je spomenika očuvan samo podatak o broju godina provedenih u vojsci. S obzirom na relativno slabiju zastupljenost, položaji koji inače spadaju u skupine *immunes*, *principales* te *decuriones et centuriones* stavljeni su u posebnu skupinu kaligata (*caligates*) s višim činom od običnog gregarija (*miles gregarius*).

Tablica 12. Popis podataka na nadgrobnim spomenicima auksilijarnih postrojbi

Kat. Br.	Postrojba	Pripadajuća skupina	Ann	Stip	Godine novačenja
2	<i>ala Claudia Nova</i>	<i>gregarii</i>	30	12	18
4	<i>ala Claudia Nova</i>	<i>gregarii</i>	30	13	17
5	<i>ala Claudia Nova</i>	<i>gregarii</i>	-	20	-
6	<i>ala Claudia Nova</i>	s višim činom	40	22	18
9	<i>ala Frontoniana</i>	<i>gregarii</i>	40	20	20
10	<i>ala Hispanorum</i>	<i>gregarii</i>	28	8	20
12	<i>ala Pannoniorum</i>	s višim činom	35	-	-
13	<i>ala Parthorum</i>	s višim činom	26	-	-
14	<i>ala Tungrorum</i>	<i>gregarii</i>	26	5	21
15	<i>cohors III Alpinorum</i>	<i>gregarii</i>	57	30	27
16	<i>cohors III Alpinorum</i>	<i>gregarii</i>	54	25	29
17	<i>cohors III Alpinorum</i>	<i>gregarii</i>	40	22	18
18	<i>cohors III Alpinorum</i>	<i>gregarii</i>	38	13	25
19	<i>cohors III Alpinorum</i>	s višim činom	48	23	25
21	<i>cohors III Alpinorum</i>	<i>veterani</i>	70	43	27*
27	<i>cohors III Alpinorum</i>	<i>gregarii</i>	-	21	-
30	<i>cohors III Alpinorum</i>	s višim činom	-	15	-
32	<i>cohors Aquitanorum</i>	<i>gregarii</i>	45	25	20
33	<i>cohors Aquitanorum</i>	<i>gregarii</i>	45	29	16
34	<i>cohors I Belgarum</i>	<i>gregarii</i>	-	15	-
35	<i>cohors I Belgarum</i>	s višim činom	45	24	21
36	<i>cohors I Bracaraugustanorum</i>	<i>gregarii</i>	30	-	-

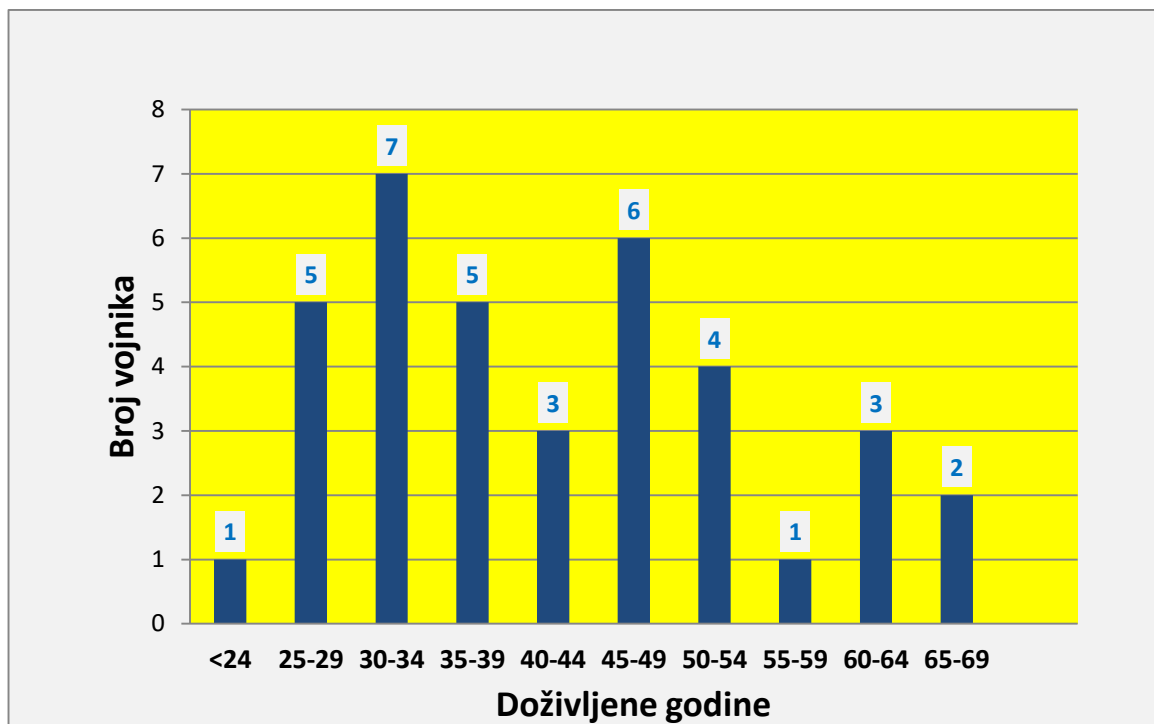
Kat. Br.	Postrojba	Pripadajuća skupina	Ann	Stip	Godine novačenja
37	<i>cohors I Bracaraugustanorum</i>	<i>gregarii</i>	25	7	18
38	<i>cohors I Bracaraugustanorum</i>	<i>gregarii</i>	38	18	20
41	<i>cohors Campana</i>	s višim činom	60	-	-
43	<i>cohors Campana</i>	<i>gregarii</i>	45	22	23
45	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	65	42	23
46	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	65	40	25
47	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>veterani</i>	90	-	-
48	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	60	35	25
49	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	50	24	26
50	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	50	-	-
51	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	50	22	28
52	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	61	36	25
53	<i>cohors II Cyrrhestarum</i>	<i>gregarii</i>	30	-	-
54	<i>cohors I Flavia Brittonum</i>	<i>gregarii</i>	-	18	-
55	<i>cohors XI Gallorum</i>	s višim činom	46	15	31
57	<i>cohors I Lucensium</i>	<i>gregarii</i>	35	15	20
58	<i>cohors I Lucensium</i>	<i>gregarii</i>	30	11	19
59	<i>cohors I Lucensium</i>	<i>gregarii</i>	31	10	21
62	<i>cohors Montanorum</i>	<i>gregarii</i>	26	4	22
68	<i>cohors VIII Voluntariorum</i>	<i>gregarii</i>	21	2	19
69	<i>cohors VIII Voluntariorum</i>	<i>gregarii</i>	38	19	19
70	<i>cohors VIII Voluntariorum</i>	s višim činom	30	14	16

Iz tablice 12 je vidljivo da su na samo dva nadgrobna spomenika (Kat. II., br. 21, 47) navedeni podatci o veteranima te se za skupinu veterana ne može provoditi statistička obrada. Uz tabelarni i grafički prikaz rezultata provest će se deskriptivna statistička obrada izračunom medijana i poluinterkvartilnog raspršenja za sve aktivne vojnike. S obzirom na mali broj natpisa za skupinu sirijskih vojnika te skupinu vojnika s višim činom ($N < 10$) dobivene vrijednosti medijana i poluinterkvartilnih raspršenja nisu interpretabilne.

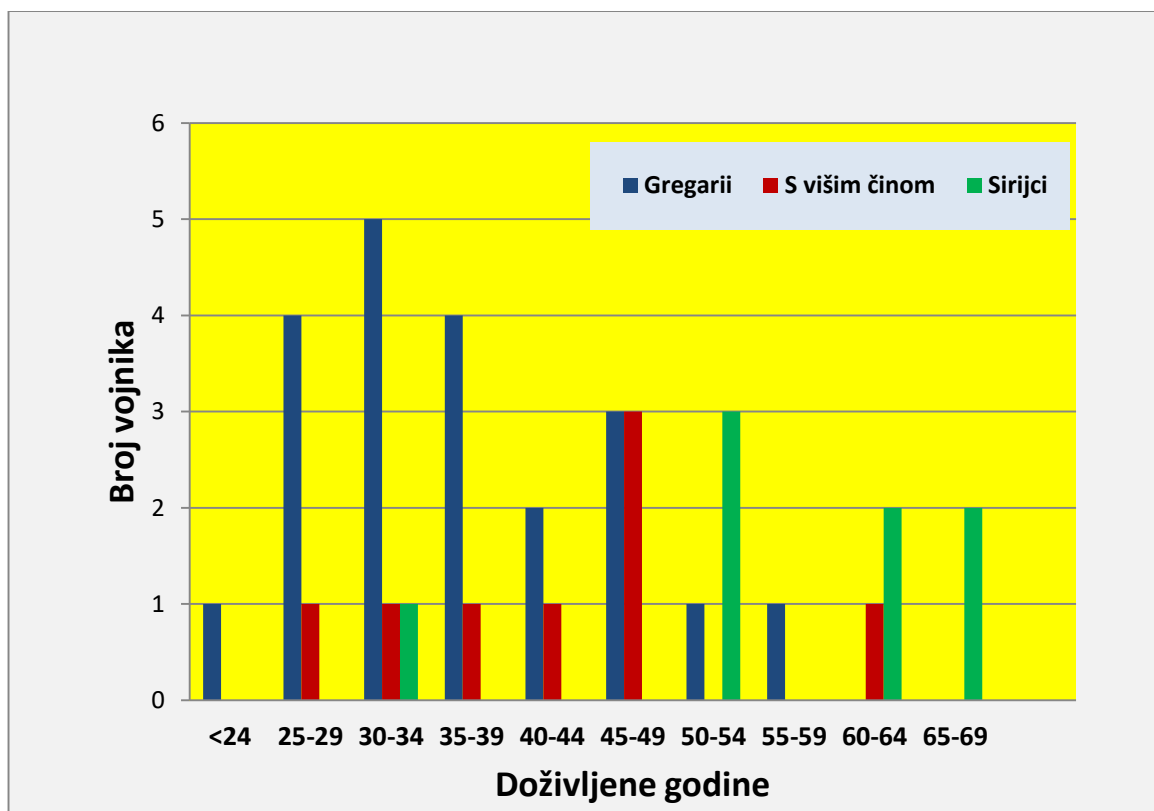
Kako Mann-Whitneyev U-test omogućuje usporedbu raspodjela za skupine veće od 5, može se provesti statistička analiza podataka.

Tablica 13. Raspodjela doživljenih godina vojnika auksilijarnih postrojbi

Doživljene godine	<i>Gregarii</i>	S višim činom	Sirijski	Svi natpisi
< 24	1	0	0	1
25-29	4	1	0	5
30-34	5	1	1	7
35-39	4	1	0	5
40-44	2	1	0	3
45-49	3	3	0	6
50-54	1	0	3	4
55-59	1	0	0	1
60-64	0	1	2	3
65-69	0	0	2	2
Ukupno N	21	8	8	37
Medijan C	35	42,5	60	40
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	6,75	14,5	7,5	10

Grafikon 20. Raspodjela doživljenih godina svih pripadnika auksilijarnih postrojbi

Grafikon 21. Raspodjela doživljenih godina po skupinama pripadnika auksilijarnih postrojbi

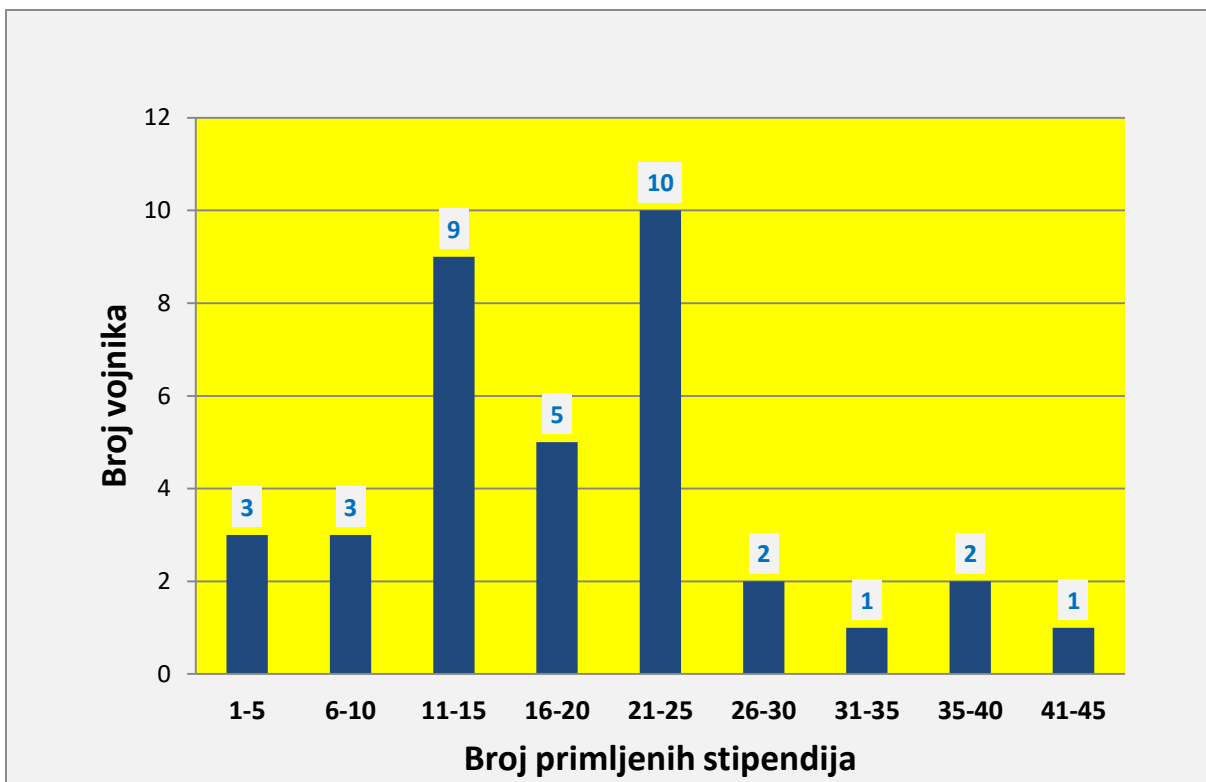
Izračunom medijana može se zaključiti da su pripadnici auksilijarnih postrojbi, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno živjeli 40 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 10, što znači da ih je 50% doživjelo između 30 i 50 godina. Obični su vojnici (*milites gregarii*) prosječno živjeli 35 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6,75, što znači da ih je 50% doživjelo između 28,25 i 41,75 godine.

Uvidom u grafikon 21 vidljivo je da je raspodjela sirijskih vojnika u dobno višim razredima.

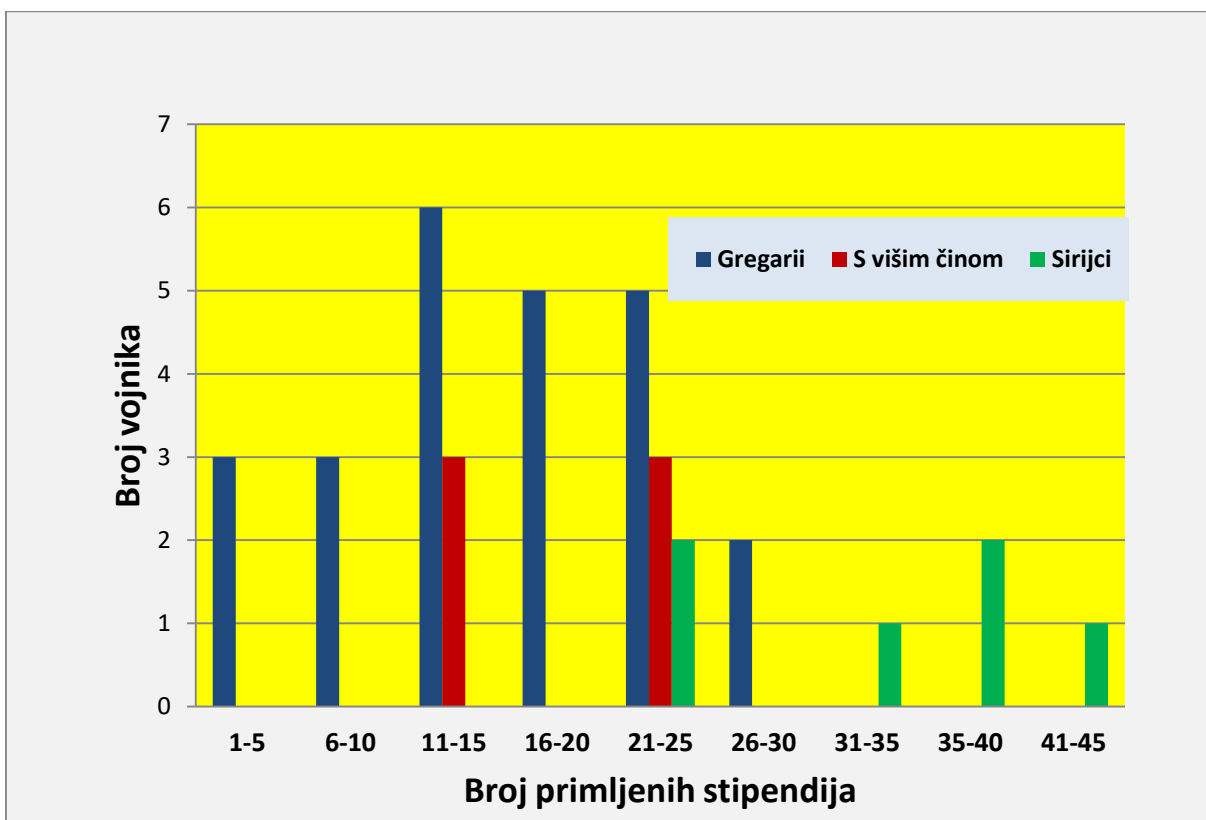
Mann-Whitneyev U-test pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($p < 0,05$) između skupine sirijskih vojnika te skupina *gregarii* i vojnika s višim činom (*immunes et principales, decuriones et centuriones*) u kontekstu doživljene dobi, što ukazuje da je ta skupina vojnika živjela duže od ostalih pripadnika pomoćnih postrojbi.

Tablica 14. Raspodjela broja primljenih stipendija vojnika auksilijarnih postrojbi

Broj primljenih stipendija	<i>Gregarii</i>	S višim činom	Sirijci	Svi natpisi
1-5	3	0	0	3
6-10	3	0	0	3
11-15	6	3	0	9
16-20	5	0	0	5
21-25	5	3	2	10
26-30	2	0	0	2
31-35	0	0	1	1
36-40	0	0	2	2
41-45	0	0	1	1
Ukupno N	24	6	6	36
Medijan C	16,5	18,5	35,5	19,5
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	55	4	16	5,5

Grafikon 22. Raspodjela primljenih stipendija svih pripadnika auksilijarnih postrojbi

Grafikon 23. Raspodjela primljenih stipendija po skupinama pripadnika auksilijarnih postrojbi

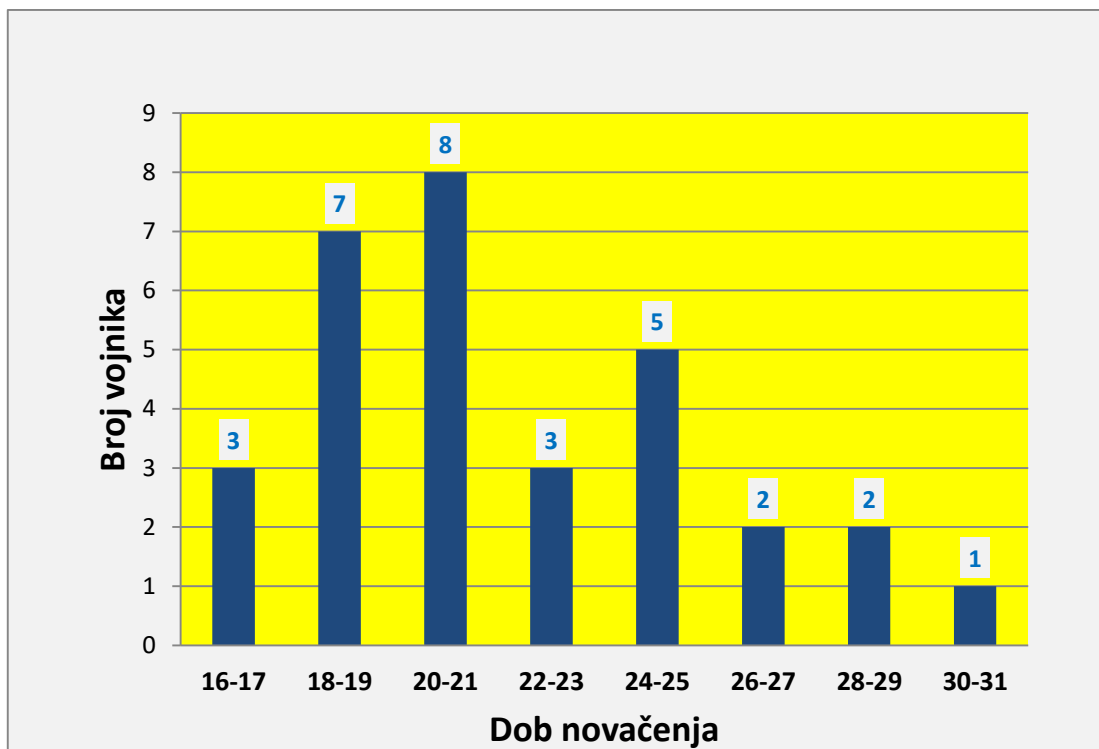
Izračunom medijana može se zaključiti da su pripadnici pomoćnih postrojbi, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno primili 19,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5, što znači da ih je 50% primilo između 14 i 25 stipendija. Obični su vojnici prosječno primili 16,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5, što znači da ih je 50% primilo između 11 i 22 stipendije.

Uvidom u grafikon 23 vidljivo je da je raspodjela sirijskih vojnika u dobno višim razredima.

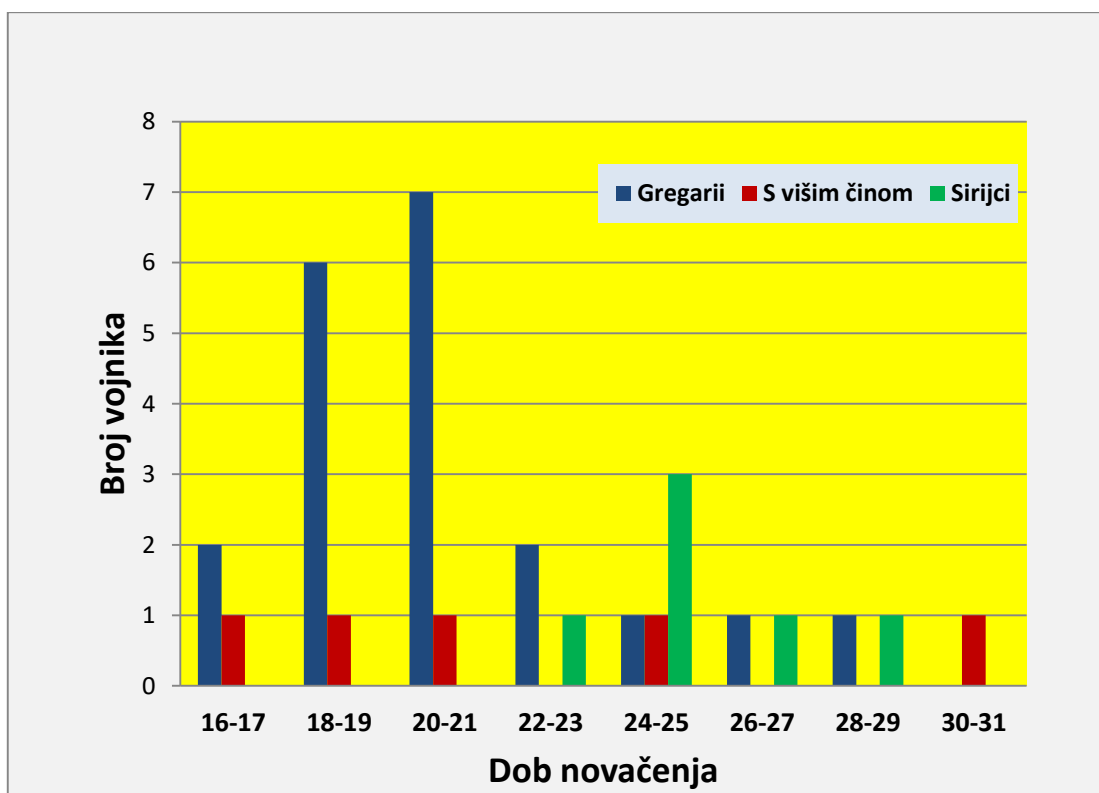
Mann-Whitneyev U-test pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($p < 0,05$) između skupine sirijskih vojnika te skupina *gregarii* i pripadnika s višim činom (*immunes et principales, decuriones et centuriones*) u kontekstu raspodjele primljenih stipendija, što ukazuje da je ta skupina vojnika primila više stipendija od ostalih pripadnika auksilijarnih postrojbi.

Tablica 15. Raspodjela dobi novačenja vojnika auksilijarnih postrojbi

Doba novačenja	Gregarii	S višim činom	Sirijci	Svi natpisi
16-17	2	1	0	3
18-19	6	1	0	7
20-21	7	1	0	8
22-23	2	0	1	3
24-25	1	1	3	5
26-27	1	0	1	2
28-29	1	0	1	2
30-31	0	1	0	1
Ukupno N	20	5	6	31
Medijan C	20	21	25	21
Poluinterkvartilno raspršenje (Q)	1,5	3,5	0,5	3

Grafikon 24. Raspodjela dobi novačenja svih pripadnika auksilijarnih postrojbi

Grafikon 25. Raspodjela dobi novačenja po skupinama pripadnika auksilijarnih postrojbi

Izračunom medijana može se zaključiti da su pripadnici pomoćnih postrojbi, čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno novačeni u dobi od 21 godine, uz poluinterkvartilno raspršenje od 3, što znači da ih je 50% novačeno u dobi između 18 i 24 godina života. Obični vojnici (*gregarii*), čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije, prosječno su novačeni u dobi od 20 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da ih je 50% novačeno u dobi između 18,5 i 21,5 godina života.

Uvidom u grafikon 25 vidljivo je da je raspodjela sirijskih vojnika u dobno višim razredima.

Mann-Whitneyev U-test pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($p < 0,05$) između skupine sirijskih vojnika te skupina *gregarii* i pripadnika s višim činom (*immunes et principales, decuriones et centuriones*) u kontekstu raspodjele dobi novačenja, što ukazuje da je ta skupina vojnika novačena u kasnijoj dobi od ostalih pripadnika auksilijarnih postrojbi.

3.3.3. Rasprostranjenost natpisa pomoćnih postrojbi

Na osnovi podataka o mjestima pronalaska vidljivo je da je veća koncentracija natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi prisutna na širim područjima vojnih aglomeracija u zaleđu rimskih kolonija, a posebno se ističe i veći broj natpisa s područja glavnog grada Dalmacije. Sudeći prema katalogu II., na području garnizona na desnoj obali Krke zabilježeno je 8 natpisa auksilijarnih vojnika (Kat. II., br. 10, 11, 49-52, 61-62), no njima se mogu pripisati i dva lapidarna ulomka na kojima se nije sačuvalo ime postrojbe.¹³¹⁹ Također im se može pridružiti i natpis vojnika kohorte *II Cyrrhestarum* iz Jadera (Kat. II., br. 53), i to ne toliko zbog činjenice da je natpis pronađen na području Liburnije, već zbog toga što su pripadnici te kohorte zabilježeni na čak četiri natpisa iz Burnuma (Kat. II., br. 50-53).

Zbog prisustva vojnika XI. legije na području Kapitula kod Knina (Kat. I., br. 121, 148, 151, 160, 181, 183) te Klanca kod Tepljuha (Kat. I., br. 158),¹³²⁰ ali i činjenice da su ta dva odjeljenja po svemu sudeći čuvala ulaze prema legijskim livadama na području Kosovog polja,¹³²¹ smatram da se i natpisi s tih lokaliteta trebaju pripisati garnizonu na granici

¹³¹⁹ CIL 3, 14321,20: [---]M[---] / [---] mil(es) c[oh(ortis) ---] / [---]; CIL 3, 14321,21 = 15007,2: [---] / [---] m[il(es) coh(ortis) [---] / [---]e ann(or)um [---]. Usp. C. Patsch 1895, 382-383, br. 6-7. Oba ulomka potječu iz Burnuma.

¹³²⁰ Osim natpisa vojnika XI. legije, s područja Klanca potječu i tegule s pečatom III. legije Flavije Felix (CIL 3, 15110 d-e).

¹³²¹ Natpisi koji svjedoče o legijskim livadama (*prata legionis*) pronađeni su na samim rubovima Kosovog polja (AE 1988, 923; CIL 3, 13250; usp. N. Cesarik – I. Glavaš 2018, 357), a s obzirom na značajnu vojnu prisutnost

Liburnije.¹³²² Tako je s Kapitula kod Knina zabilježen jedan natpis vojnika pomoćne postrojbe (Kat. II., br. 22), dok ih je u Klanca kod Tepljuha pronađeno dva, s tim da samo jedan datira u period 1. stoljeća (Kat. II., br. 59).¹³²³ Budući da je na području Klanca zabilježen i natpis vojnika XI. legije, ali i zbog činjenice da se s tog mjesta kontrolirao i ulaz na područje legijskih livada, smatram da i ostale natpise vojnika pomoćnih postrojbi s Petrovog polja (Kat. II., br. 4-6, 8, 23-24) valja pripisati garnizonu na desnoj obali Krke. Po mom mišljenju, na području Petrovog polja nije došlo do izgradnje pomoćnog logora u doba principata kako se to pretpostavilo,¹³²⁴ a uzimajući u obzir činjenicu da se na desnoj obali Krke nalaze čak četiri auksilijarna logora,¹³²⁵ čini se sasvim izglednim da su postrojbe evidentirane na području Petrovog polja originalno bile smještene na liniji vojnih utvrda na desnoj obali Krke.¹³²⁶

Na nekoliko lokaliteta koji su po mom mišljenju tvorili kompleksan sustav garnizona u zaleđu Salone, do sada je sveukupno pronađeno 16 natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi koji se mogu pripisati periodu 1., odnosno samom početku 2. stoljeća (Kat. II., br. 2, 3, 9, 13, 14, 25, 26, 30, 33, 35, 45, 46, 48, 68-70.). Od toga šest natpisa potječe iz Tilurija (Kat. II., br. 2, 9, 30, 35, 48, 68), četiri iz Andetrija (Kat. II., br. 25, 26, 69, 70), tri iz Dugopolja (Kat. II., br. 14, 45, 46), dva iz Ekvuma (Kat. II., br. 3, 33) te jedan iz Klisa (Kat. II., br. 13). Odreda je riječ o lokalitetima koji su kontrolirali pristupe glavnom gradu Dalmacije te ih na osnovi analogije s kompleksnim garnizonom na desnoj obali rijeke Krke,¹³²⁷ po mom mišljenju možemo promatrati kao zasebne dijelove jedinstvenog sustava garnizona u zaleđu glavne luke istočnog Jadrana.¹³²⁸

na kontaktnim točkama između Kosovog i Kninskog (Kapitul), odnosno Kosovog i Petrovog polja (Klanac), smatram kako je očito da je čitavo Kosovo polje bilo izdvojeno kao *prata legionis* za potrebe garnizona na desnoj obali rijeke Krke (usp. N. Cesarik 2017a, 368-369; N. Cesarik – I. Glavaš 2018, 357-358).

¹³²² Usp. N. Cesarik 2017a, 368-369.

¹³²³ Na području Klanca pronađen je i natpis centuriona kohorte *I milliaria Delmatarum* (CIL 3, 9829; usp. N. Cesarik – I. Glavaš 2017, 216, App. I., br. 11, gdje je krivo navedeno da natpis potječe iz Kadine Glavice). Valja napomenuti da su natpisi iz Klanca kod Tepljuha pronađeni *in situ* prilikom izgradnje željezničke pruge od Siverića do Knina (usp. F. Bulić 1886, 15-18).

¹³²⁴ Vojni logor na tom su mjestu pretpostavili: I. Glavaš – Ž. Miletić – J. Zaninović 2010; I. Glavaš, 2014, 63-69. Za mišljenje kako na tom mjestu nije postojao logor pomoćnih postrojbi, usp. N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

¹³²⁵ N. Cesarik 2017a, 365-368; N. Cesarik 2018b, 13-20.

¹³²⁶ N. Cesarik 2017a, 368-369.

¹³²⁷ Usp. N. Cesarik 2017a, 363-368; N. Cesarik 2018b, 13-20.

¹³²⁸ N. Cesarik 2018, 53-62.

Na području same Salone pronađeno je 14 natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi iz perioda 1., odnosno samog početka 2. stoljeća (Kat. II., br. 1, 12, 27-29, 32, 43, 44, 47, 54, 60, 64, 67, 71). Osim što je riječ o glavnom gradu, gdje je bio stacioniran i sam namjesnik provincije, riječ je i o glavnoj luci istočnog Jadrana, tako da je normalno da je Salona konstantno privlačila veliki broj vojnika smještenih u njezinu zaleđu, pa je i za očekivati da su mnogi od njih na njezinu teritoriju pronašli i svoje posljednje počivalište.

Na području garnizona u zaleđu Narone, smještenom u Ljubuškom polju, do sada je pronađeno 14 natpisa auxilijarnih vojnika koji datiraju u period kojim se bavi ovaj rad (Kat. II., br. 15-20, 34, 36-40, 57, 58), a njima se mogu pridružiti i četiri natpisa pronađena u samoj Naroni (Kat. II., br. 21, 41, 42, 55).

S područja Epidaura potječu tri natpisa s navodom pomoćnih postrojbi (Kat. II., br. 63, 65, 66), što svakako otvara mogućnost postojanja manjeg garnizona koji je čuvao pristup toj koloniji.

Jedan natpis dolazi s područja Nadina (Kat. II., br. 56), a budući da je riječ o posvetnom natpisu, taj se slučaj teško može povezati s kretanjima vojne postrojbe. S područja Golubića kod Bihaća također dolazi jedan natpis (Kat. II., br. 7), no tu je riječ o veteranu koji se nakon vojne službe najvjerojatnije vratio u svoj rodni kraj. Za jedan se natpis ne zna točno mjesto pronalaska (Kat. II., br. 31), a budući da je riječ o vojnoj diplomi postoji mogućnost da je pronađena i na području neke druge provincije.

3.3.4. Analiza položaja pripadnika pomoćnih postrojbi

Poput legija, i pomoćne su postrojbe imale uređen hijerarhijski sustav, počevši od običnih vojnika (*milites gregarii*), vojnika oslobođenih fizičkih poslova (*immunes*), dočasnika (*principales*), časnika (*centuriones*) pa sve do samih zapovjednika iz viteškog staleža (*praefecti* ili *tribuni*). Pod obične vojnike smatrali su se pješaci pomoćnih kohorti (*pedites*) te konjanici ala (*equites alares*) i miješanih kohorti (*equites cohortales*), a svi su spadali u skupinu gregarija (*milites gregarii* ili *gregales*).¹³²⁹ Na natpisima pripadnika pomoćnih postrojbi u Dalmaciji do sada je zabilježeno 46 gregarija, od kojih je 28 pripadalo pješadiji (Kat. II., br. 17, 19, 22, 28, 32-34, 36, 39, 43-46, 48-54, 58, 59, 61, 62, 66, 68-70), a 18

¹³²⁹ Usp. R. W. Davies 1989, 142, 148.

konjici (Kat. II., br. 2, 4-6, 9-11, 14-16, 18, 20, 27-29, 37-38, 57). Njima se mogu pripisati i petorica veterana (Kat. II., br. 3, 7, 19, 21, 47) te jedan misicij (Kat. II., br. 1),¹³³⁰ kao i dvojica časno otpuštenih vojnika zabilježenih na vojnim diplomama (Kat. II., br. 31, 67).

Nadalje, od 18 konjanika osmorica su bili pripadnici ala (Kat. II., br. 2, 4-6, 9-11, 14), dok su deseterica bili konjanici miješanih kohorti (Kat. II., br. 15, 16, 18, 20, 27-29, 37-38, 57), među kojima su se našla i dvojica singulara provincijskog namjesnika (Kat. II., br. 27, 28).¹³³¹ Od sveukupno tridesetorice običnih pješaka posebno se izdvaja skupina sirijskih vojnika (Kat. II., br. 45, 46, 48-53), koji su najvjerojatnije svi odreda bili strijelci (*sagittarii*). Na tu specijaliziranu profesiju prvenstveno upućuju prikazi streljačke opreme na njihovim spomenicima,¹³³² dok je u Saloni zabilježen i nadgrobni natpis kojim je komemoriran *Beres sagittarius*.¹³³³ Ipak, valja naglasiti da niti jedan od pripadnika kohorte *II Cyrrhestarum* nije izravno referiran kao *sagittarius*, već su svi odreda jednostavno navedeni kao *milites*. U pet je primjera zabilježeno i napredovanje običnih vojnika na hijerarhijski više položaje (Kat. II., br. 19, 28, 29, 70).

Budući da su vojnici iz skupina *immunes, principales te decuriones et centuriones* relativno slabije zastupljeni kao pokojnici, prilikom analize godina zajedno su razmatrani unutar skupine kaligata s višim činom od običnih gregarija (*milites gregarii*). No budući da su mnogi gregariji istakli pripadnost turmi ili centuriji – ili su im neki od vojnika s višim činom bili komemoratori nadgrobnih spomenika – poznata je i relativno veća skupina dekuriona i centuriona. Tako je položaj dekuriona zabilježen na deset natpisa (Kat. II., br. 5-8, 13, 23, 29, 35, 38, 55), a na njima je sveukupno navedeno 11 dekuriona. U četiri se slučaja dekurion javlja kao pokojnik (Kat. II., br. 8?, 13, 29, 55), a u dva kao dedikant žrtvenika (Kat. II., br. 7, 23). U tri je pak slučaja zabilježeno ime dekuriona na natpisu običnog vojnika koji je istakao pripadnost turmi (Kat. II., 5, 35, 38), dok se na dva natpisa javlja i kao komemorator (Kat. II., br. 6, 38). Na jednom od tih natpisa naveden je i položaj dekuriona unutar slijeda službi (Kat. II., br. 29), a zanimljivo je i spomenuti da se na jednom natpisu javljaju imena dvojice

¹³³⁰ O naravi i problematici termina *missicius*, usp. najnovije D. Maršić 2015a, 12-13, gdje je navedena i ostala relevantna literatura. Za prijedlog rješenja o značenju tog pojma, usp. ovdje: poglavlje 2.3.1.

¹³³¹ Jedan od njih se javlja kao komemorator nadgrobnog spomenika (Kat. II., br. 28).

¹³³² Takvi su prikazi prisutni na stelama pod Kat. II., br. 45-46, 49 te na jednom ulomku stele iz Gardunu na kojoj se nije sačuvao natpis (S. Ivčević 2013, 449, 457, sl. 1).

¹³³³ CIL 3, 8734. Usp. S. Ivčević 2013, 451, 459, sl. 4. Valja naglasiti da na natpisu nije izričito navedeno da je *Beres* bio pripadnik kohorte *II Cyrrhestarum*, tako da se on ne može nedvojbeno povezati s njom.

dekuriona, gdje je prvi naveden kao zapovjednik turme pokojnika, a drugi kao komemorator nadgrobnog spomenika (Kat. II., br. 38).

Položaj centuriona na natpisima pomoćnih postrojbi javlja se u 11 primjera (Kat. II., br. 25, 26, 28, 30, 34, 41, 56, 64, 65, 68, 71). Kao pokojnik je zabilježen na četiri natpisa (Kat. II., br. 25, 41, 64, 71), a u istom je broju evidentiran i na natpisima običnih vojnika koji su istakli pripadnost centuriji (Kat. II., br. 26,¹³³⁴ 28, 30,¹³³⁵ 68). U jednom se slučaju centurion javlja kao dedikant žrtvenika (Kat. II., 56), dok se na jednom natpisu javlja i kao patron oslobođenice (Kat. II., br. 65). Napredovanje u položaj centuriona kohorte zabilježeno je u tri slučaja (Kat. II., br. 25, 41, 71), od čega je u dva primjera riječ o transferu iz legije (Kat. II., br. 25, 41), a u jednom o transferu iz careve konjaničke garde (Kat. II., br. 71).

Principali pomoćnih postrojbi zabilježeni su na 10 natpisa (Kat. II., br. 6, 12, 17, 19, 26, 28, 29, 30, 35, 70). Na natpisima su zabilježeni *duplicarius* (Kat. II., br. 6, 12), *signifer* (Kat. II., br. 17, 30), *tubicen* (Kat. II., br. 19), *optio* (Kat. II., br. 19), *tesserarius* (Kat. II., br. 26, 35), *vexillarius* (Kat. II., br. 70), *vexillarius equitum* (Kat. II., br. 29, 35) te *bucinator* (Kat. II., br. 30). Na četiri je natpisa zabilježeno i napredovanje (Kat. II., br. 6, 30, 35, 70). Od toga je u 2 primjera zabilježeno napredovanje s položaja običnog vojnika na dočasnički položaj (Kat. II., br. 6, 70), u jednom je pak slučaju riječ o napredovanju u istom razredu (Kat. II., br. 30), dok je u jednom slučaju riječ o napredovanju dočasnika u dekurionat (Kat. II., br. 35).

Zapovjednici iz viteškog staleža zabilježeni su u svega pet slučajeva (Kat. II., br. 31, 40, 60, 63, 67). Četvorica su nosili titulu prefekta (Kat. II., br. 31, 40, 60, 67), a jedan tribuna (Kat. II., br. 63).

3.3.5. Vojnici pomoćnih postrojbi: analiza imenovanja i statusa

U katalogu II. sveukupno je izdvojen 71 natpis sa spomenom vojnika pomoćnih postrojbi. Dominiraju natpisi nadgrobnog karaktera (Kat. II., br. 1-6, 9-22, 25, 27, 30, 32-39, 41, 43, 45-55, 57-62, 64-66, 68-71), no zabilježeno je i sedam posvetnih natpisa (Kat. II., br. 7, 23, 26, 40, 42, 44, 56),¹³³⁶ dvije diplome (Kat. II., br. 31, 67) te jedan građevinski natpis (Kat. II., br.

¹³³⁴ Riječ je o votivnom natpisu na kojemu je dedikant naveo ime svog zapovjednika.

¹³³⁵ U tom je slučaju riječ o nadgrobnom natpisu gdje je pokojnik naveo ime svog zapovjednika, no to ime nije sačuvano na natpisu.

¹³³⁶ Natpisi su posvećeni *Iovi Optimo Maximo* (Kat. II., br. 7, 23, 26), *Dianae Nemorensi* (Kat. II., br. 49), *Iano Patri* (Kat. II., br. 56) te nepoznatom božanstvu (Kat. II., br. 44).

63). Zbog lapidarnosti sačuvanog sadržaja za dva se natpisa ne može sa sigurnošću odrediti karakter (Kat. II., br. 8, 24), iako je vrlo vjerojatno da je zapravo riječ o nadgrobnim spomenicima. Gotovo svi nadgrobni spomenici podignuti su samim pripadnicima pomoćnih postrojbi, no zabilježena su i dva natpisa na kojima se vojnici javljaju u svojstvu komemoratora (Kat. II., br. 65, 66).

Imena vojnika javljaju se u nekoliko obrazaca, najčešće u jednočlanoj formi s patronimikom (Kat. II., 1, 2, 4, 5, 9-12, 14, 16, 17, 19, 22, 26, 28, 31-38, 48-51, 53, 54, 57-59, 61, 62, 67) ili u tročlanoj (*tria nomina*) formi (Kat. II., br. 3, 7, 13, 15, 23, 25, 27, 29, 40, 42, 43, 45-47, 56, 60, 63-65, 69-71). U jednom je slučaju sačuvan samo kognomen pokojnika, no zbog njegovog veteranskog statusa za očekivati je tročlanu formu, vjerojatno čak i s carskim gentilicijem (Kat. II., br. 21). U jednom se slučaju pored tročlanog imenovanja pokojnika javlja i tročlana filijacija (Kat. II., br. 13), čime je naglašeno da je pokojnik pripadao drugoj generaciji rimskih građana. U tri je pak navrata u tročlanoj formi naveden i peregrinski patronimik (Kat. II., br. 15, 45, 46), na osnovi čega je vidljivo da je riječ o novopečenim rimskim građanima koji su civitet stekli kroz vojnu službu. U jednom slučaju nije sačuvano imenovanje pokojnika (Kat. II., br. 39), no na osnovi sadržaja natpisa izvjesno je da se radi o peregrinu, tako da je i tu najvjerojatnije bila navedena jednočlana forma s patronimikom.

U svega šest slučajeva javlja se i standardna rimska filijacija (Kat. II., br. 56, 60, 64, 69, 70, 71), koja je na pet natpisa popraćena i navodom tribusa (Kat. II., br. 60, 64, 69, 70, 71). U jednom je slučaju naveden i potencijalni tribus u kombinaciji s tipičnim peregrinskim imenovanjem (Kat. II., br. 62), što bi moglo uputiti da je riječ o rimskom građaninu. No na osnovi izravne analogije vjerojatnije je da se taj navod odnosi na titulu grada,¹³³⁷ tako da je sasvim izgledno da je zapravo riječ o peregrinu. U dva se slučaja javlja i dvočlana formulacija, sastavljena od prenomena i nomena (Kat. II., br. 20, 44), koja je u jednom slučaju popraćena i tipičnom rimskom filijacijom (Kat. II., br. 20). U jednom se slučaju javlja i neuobičajena kombinacija tipičnog peregrinskog imenovanja (ime + patronimik) ispred kojega se nalazi sigla rimskog prenomena (Kat. II., br. 48).¹³³⁸

¹³³⁷ AE 1979, 463 (usp. G. Forni 1992, 204). U tom se slučaju pojava tribusa kao titule grada teoretski može povezati s takozvanim pseudo tribusom (o tom fenomenu: G. Forni 1985; D. Demicheli 2016, 167), a na to može uputiti i natpis CIL 6, 37220, gdje se javlja konstrukcija *domo Fabia Brixia*.

¹³³⁸ Na osnovi tog primjera može se pretpostaviti da je prenamen prisutan i u patronimiku pripadnika iste postrojbe (Kat. II., br. 50).

Na osnovi imenovanja vojnika moguće je odrediti i njihov društveni status. Tako se za 33 vojnika može sa sigurnošću reći da su bili peregrini (Kat. II., br. 1, 2, 4, 5, 9-12, 14, 16, 17, 19, 22, 26, 28, 32-39, 48-51, 53, 54, 57-59, 61), dok je u jednom slučaju to vrlo izvjesno (Kat. II., br. 62).¹³³⁹ Dvojica se peregrina spominju i na vojnim diplomama (Kat. II., br. 31, 67), no oni su upravo tim konstitucijama stekli civitet, zbog čega ih možemo promatrati kao novopečene rimske građane.

Nešto je zamršenija situacija s osobama čija su imena navedena u tipičnim rimskim *tria* ili *dua nomina* obrascima, jer nemoguće je u svakom slučaju pretpostaviti da je riječ o punopravnim rimskim građanima.¹³⁴⁰ No ako ćemo suditi isključivo po imenovanjima, na natpisima je zabilježeno i 28 rimskih građana (Kat. II., br. 3, 7, 13, 15, 20, 21, 23, 25, 27, 29, 40-47, 56, 60, 63-66, 68-71), a njima se mogu pridružiti i dvojica peregrina zabilježenih na diplomama koje – kako je već rečeno – predstavljaju konstitucije kojima su ti vojnici primili civitet (Kat. II., br. 31, 67). Stjecanje civiteta kroz vojnu službu zabilježeno je i na nadgrobnim spomenicima, što je posebno vidljivo po kombinaciji carskih gentilicija i tipičnih peregrinskih imena (Kat. II., 3, 7, 15, 45-47) ili pak po veteranskom statusu (Kat. II., br. 21).¹³⁴¹ Na tri su natpisa zabilježeni i pripadnici viteškog staleža (Kat. II., br. 40, 60, 63), dok su u nekoliko slučajeva zabilježeni i legionari koji su transferirani u auksilijarni centurionat (Kat. II., br. 41, 64). Na osnovi imenovanja vidljivo je da su časnički položaji (*centurio*, *decurio*) većinom bili rezervirani za rimske građane (Kat. II., br. 23, 25, 55, 56, 65, 71),¹³⁴² jednako kao što je bio i slučaj za pristupanje kohortama rimskih građana (Kat. II., 42-44, 65, 66, 68-71), što je naravno i za očekivati.¹³⁴³

¹³³⁹ Riječ je o već navedenom slučaju gdje se uz tipično peregrinsko imenovanje navodi i *tribus*, koji se na osnovi direktne analogije (AE 1979, 463) može povezati s titulom grada, a ne nužno s glasačkim okrugom pokojnika (usp. G. Forni 1992, 204).

¹³⁴⁰ Na dva se natpisa javljaju tročlane imenske formulacije (Kat. II., br. 27, 29), no sami činovi vojnika, kao i pripadnost vojnim postrojbama, ne objašnjavaju je li doista riječ o punopravnim rimskim građanima, iako se iz njihova imenovanja tako nešto čini vrlo vjerojatnim.

¹³⁴¹ Natpis je oštećen na početku, no zbog veteranskog je statusa za očekivati tročlanu imensku formulaciju s carskim gentilicijem.

¹³⁴² Na natpisu pod Kat. II., br. 55. nije sačuvano ime pokojnika, no s obzirom na to da je riječ o izvjesnom dekurionu rodom iz Patavija, vrlo je vjerojatno riječ o rimskom građaninu.

¹³⁴³ Na osnovi teksta vojne diplome (Kat. II., br. 67), vidljivo je da je kohorta *VIII Voluntariorum* u jednom trenutku regrutirala i peregrine (usp. D. Demicheli 2016a, 119), no za sada takvi slučajevi nisu direktno zabilježeni u epigrafskom materijalu.

3.3.6. Nadgrobne formulacije

Budući da je ovo istraživanje bazirano na natpisima koji se u globalu mogu datirati u period 1. stoljeća, na nadgrobnim se spomenicima uglavnom javljaju uobičajene formulacije za taj period. Najčešća formulacija je H.S.E. (*hic situs est*),¹³⁴⁴ koja se nalazi na 32 natpisa (Kat. II., br. 4-6, 9, 10, 12-19, 27, 28, 30, 33, 35, 37-39, 41, 45, 49-52, 57-59, 62, 65), a slijedi ju formulacija T.F.I. (*testamento fieri iussit*),¹³⁴⁵ zabilježena u 18 primjera (Kat. II., br. 1-4, 6, 15, 17-19, 28, 34, 38, 41, 43, 47, 48, 50, 62), dok se u jednom slučaju javlja i slična formulacija T.P.C. (*testamento ponendum curavit*, Kat. II., br. 68). U dva slučaja pronalazimo i formulaciju H.M.H.N.S. (*hoc monumentum heredem non sequetur*, Kat. II., br. 29, 69),¹³⁴⁶ dok se na jednom natpisu javlja i oznaka IN F.P., kojom se označavala veličina grobišne parcele (*in fronte pedes*, Kat. II., br. 64).

Na samo jednom natpisu prisutna je i formulacija D.M. (*Dis Manibus*, Kat. II., br. 54), koja se u tako skraćenom obliku javlja krajem 1. stoljeća, a tipična je za period 2. stoljeća.¹³⁴⁷ Uz nju, na dva se natpisa javlja i konstrukcija *bene merens* (Kat. II., br. 25, 69), koja je u jednom primjeru navedena sigloma B.M. (Kat. II., br. 69).¹³⁴⁸

Na natpisima vojnika pomoćnih postrojbi relativno se često susreće i skraćenica H.P. (*heres posuit* ili *heredes posuerunt*) koja se odnosi na komemoratore nadgrobnih spomenika, a koji su ujedno imenovani i nasljednicima samih pokojnika. Ta se formulacija katkada javlja i u punom ili lagano skraćenom obliku, a sveukupno je zabilježena u 13 slučajeva (Kat. II., br. 2, 6, 15, 17-19, 33, 37-39, 47, 51, 58). U jednom se slučaju javlja i formulacija H.F.C (*heres faciendum curavit*, Kat. II., br. 59), a slična se konstrukcija nalazi na još jednom natpisu (*curavit... heres*, Kat. II., br. 34). Uz to, u tri se slučaja javljaju po dvojica nasljednika-komemoratora (Kat. II., br. 15, 19, 38).

U dva se slučaja kod komemoratora spominje i izraz *arbitratu* (Kat. II., br. 3, 4) koji se odnosi na izvršitelja testamenta, a njega uvijek prati i formulacija *testamento fieri iussit*, dok je u jednom primjeru izvršitelj označen i kao nasljednik (Kat. II., br. 4).

¹³⁴⁴ Karakteristična za period 1. stoljeća: G. Alföldy 1969, 28.

¹³⁴⁵ Ta je formulacija tipična za period ranog principata (G. Alföldy 1969, 28).

¹³⁴⁶ Ta se formulacija javlja na natpisima ranog principata (G. Alföldy 1969, 30).

¹³⁴⁷ G. Alföldy 1969, 28.

¹³⁴⁸ Riječ je o formulaciji kojom se označavaju moralne odlike pokojnika, što je također karakteristično za kasnije periode (G. Alföldy 1969, 29).

3.3.7. Komemoratori

Imena komemoratora zabilježena su na 32 natpisa (Kat. II., br. 2-6, 12-17, 19, 25, 28, 34, 35, 38, 39, 41, 45-47, 51, 57, 64, 68-71). U jednom slučaju ime komemoratora nije sačuvano (Kat. II., br. 12), dok u pet primjera ono uopće nije bilo ni zabilježeno, ali je na osnovi formulacija jasno da je netko dao podići spomenik pokojnicima (*fratres fratri fecerunt*: Kat. II., br. 9; *heres posuit*: Kat. II., br. 18, 33, 37, 38; *heres faciendum curavit*: Kat. II., br. 59). U nekoliko se slučajeva javlja i dvoje komemoratora (Kat. II., br. 15, 16, 19, 38, 41).

Na osnovi imenovanja komemoratora u nekim je slučajevima moguće odrediti i njihov društveni status. Tako su u 11 slučajeva zabilježene osobe s tipičnim rimskim imenovanjem, na osnovi čega se može pretpostaviti da je riječ o rimskim građanima (Kat. II., br. 2, 3, 6, 13, 15, 34, 45, 46, 64, 68, 70), iako se to ne može tvrditi sa sigurnošću u svakom slučaju. No u pet je slučajeva riječ o komemoratorima koji nose carske gentilicije, na osnovi čega se čini izvjesnim da je riječ o osobama koje su stekle civitet kroz vojnu službu (Kat. II., br. 2, 6, 15, 45, 46). Isto se možda može pretpostaviti i za jednog veterana, čije je imenovanje naznačeno samo kognomenom (Kat. II., br. 19).

Osobe peregrinskog imenovanja zabilježene su u devet slučajeva (Kat. II., br. 4, 5, 14, 17, 28, 38, 39, 51, 57), dok se na nekoliko natpisa javljaju ženske osobe (Kat. II., br. 16, 25, 35, 69), ali i oslobođenici (Kat. II., br. 15, 41, 47, 71).

Iz samih je natpisa moguće odrediti i odnos između pokojnika i komemoratora, a najčešće je riječ o suborcima. U nekoliko je slučajeva to sigurno (Kat. II., br. 4, 6, 9, 14, 17, 19, 28, 38, 45, 46, 57), s obzirom na to da su i komemoratori naveli položaj u vojsci (Kat. II., br. 4, 6) ili su pak pokojnike referirali kao braću ili suborce (*frater*: Kat. II., br. 9, 14, 45, 57; *sodalis*: Kat. II., br. 46, možda i 57),¹³⁴⁹ dok je u nekoliko navrata to vrlo vjerojatno, no u konačnici – zbog manjka podataka – i nedokazivo (Kat. II., br. 2-5, 12, 13, 15, 34, 39, 51, 68, 70). Već je rečeno da su mnogi od komemoratora bili i nasljednici pokojnika, a njih osam je navedeno i imenom (Kat. II., br. 2, 4, 6, 17, 18, 33, 34, 37). Poznata su i četiri oslobođenika samih pokojnika (Kat. II., br. 15, 41, 47, 71), dok su u tri navrata ženske osobe označile pokojnike svojim partnerima (*coniunx* ili *coniux*: Kat. II., br. 25, 35, 69), a s obzirom na restrikcije koji su se odnosile na sklapanje legalnog braka kod aktivnih vojnika, čini se da je u svim

¹³⁴⁹ Za analizu termina *frater* u vojnom kontekstu usp. J. Keparťová 1986.

slučajevima riječ o priležnicima.¹³⁵⁰ Na osnovi istog prenomena i nomena, u jednom je slučaju vidljiva i obiteljska veza između pokojnika i komemoratora (Kat. II., br. 64).

Na dva su natpisa sami vojnici navedeni u svojstvu komemoratora (Kat. II., br. 65, 66), a u nekoliko su navrata – osim sebi – spomenike dali podići i drugim osobama (Kat. II., br. 1, 21, 29, 48, 60).

¹³⁵⁰ Sve do vladavine Septimija Severa rimskim je vojnicima bilo zabranjeno sklapanje legalnog braka za vrijeme aktivne službe (usp. B. Campbell 1978, 153), tako da u navedenim slučajevima terminom *coniunx* ili *coniux* očito nisu bili označeni legalni supružnici, već priležnici, a navedeni se termin jednako koristio za oba slučaja (usp. P. G. W. Glare 1968, 409).

3.4. Katalog II. Natpisi pomoćnih postrojbi

Br.	Natpis	Postrojba	Mjesto pronalaska	Referenca
1.	Virdomarus / Thartontis f(ilius) / domo Biturix / missicius alae / Claudiae Novae / t(estamento) f(ieri) i(ussit) et / Pamae sorori	ala Claudia Nova	Salona	CIL 3, 2065
2.	Melvadius Macri f(ilius) / eq(ues) alae Claudiae Novae / dom(o) Cugernus ann(orum) XXX stip(endiorum) XII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Ti(berius) Claudius Aurelius / her(es) pos(uit)	ala Claudia Nova	Košute kod Trilja (Tilurium)	CIL 3, 2712 = 9727
3.	Ti(berius) Claudius / Priscus / vet(eranus) alae Claud(iae) Nov(ae) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / arbitratu Sexti Viniusi	ala Claudia Nova	Aequum	ILJug 1963
4.	Surus Sparuci f(ilius) / dom(o) Tribocus / eques alae Claud(iae) Novae ann(orum) XXX / stip(endiorum) XIII h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / arbitratu Celati ses/quiplicari(i) heredis	ala Claudia Nova	Kadina Glavica (Petrovo polje)	CIL 3, 3164 = 9816
5.	Vercaius Me/[n?]di f(ilius) eques / ala(e) Nova(e) Cla/udia(e) [t(urma)? L?]icini(?) / domo Varcia/nus anno[r(um) ---] / st<i=U>pendior(um) XX(?) / h(ic) s(itus) e(st) posuit Max/imus Regini f(ilius)	ala Claudia Nova	Otavice (Petrovo polje)	CIL 3, 9796

6.	[---]Q[---] / [--- equ]es alae / [Novae] Cla(udiae) dupli/[car(ius)] annor(um) XL / [stip(endiorum)] XXII h(ic) s(itus) est / [Ti(berius) C]laud(ius) Sabi/[nin]us decurio / [he]res pos(u)it t(estamento) f(ieri) i(ussit)	ala Claudia Nova	Između Baline i Kadine Glavice (Petrovo polje)	A. Betz 1959, 82-84; ILJug 756
7.	I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Flavius / Sabinus / dec(urio) v<R=e>ter(anus) / ala(e) Claud(iae) / v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito) ¹³⁵¹	ala Claudia Nova	Golubić kod Bihaća	CIL 3, 10033
8.	[--- de]c(urio) ala(e) [Claud(iae)] / [No]vae(?) [- --]	ala Claudia Nova (?)	Balina glavica (Petrovo polje)	CIL 3, 9797; G. Alföldy 1987, 279, Nr. 3
9.	[-]agenio Eucisi f(ilius) / eq(ues) ala(e) Frontoni(anae) / an(norum) XL stip(endiorum) XX / Nemis Sige h(ic) s(itus) e(st) / frat{e}res frat{e}r(i) / fecerunt ¹³⁵²	ala Frontoniana	Gardun-Vojnić (Tilurium)	CIL 3, 9735
10.	Imerix Servofr/edi f(ilius) Batavos (<i>sic</i>) / eq(ues) ala(e) / Hispano(rum) / [a]nnor(um) XXVIII / stip(endiorum) VIII / [h(ic) s(itus)] e(st)	ala Hispanorum	Burnum	AE 1971, 299

¹³⁵¹ Na ovom sam mjestu ispravio raniju konstrukciju DECVR TER kakva je priložena u CIL-u te pročitana kao *decur(io) ter(tius?)*. Natpis je prvi objavio W. Tomaschek, ali na osnovi prijepisa kojega je načinio Viktor Freiherr von Handel-Mazzetti (W. Tomaschek 1882, 473). Natpis je naknadno izgubljen (usp. V. Radimský 1893, 55), zajedno s većinom natpisa koje je donio Tomaschek (I. Bojanovski 1988, 322, bilj. 119), tako da nije objavljen u kasnijim publikacijama, posebno onima Carla Patscha (usp. C. Patsch 1895b, 577-579). Handel-Mazzetti je i u ostalim prijepisima načinio pogreške (C. Patsch 1895, 577), tako da je očito da je došlo do krivog prijepisa ovoga natpisa. Konstrukcija *decurio tertius* nije zabilježena niti na jednom natpisu u cijelom rimskom svijetu, a niti ju spominju literarna vrela. Budući da je dedikant naslovljen kao *T. Flavius Sabinus*, izvjesno je da je riječ o vojniku koji je dobio civitet od jednog od careva iz flavijske dinastije. Prema tomu, čini se izvjesnim da je *Sabinus* bio dekurion ale Klaudije Nove koji je časno otpušten iz vojske te tako postao veteranom. Prvotna greška se lako može riješiti, i to logičnim rješenjem prema kojemu 5. slovo 3. retka nije R, već E, s tim da razmak između dvije riječi u tom retku treba uslijediti nakon prva tri slova (DEC). Tako se dobiva konstrukciju DEC VETER, koja ne samo da je logična, već je zabilježena i na drugim natpisima (posebno u konstrukciji *veterano ex decurione*). Najbolja analogija za ovakvo čitanje je natpis CIL 3, 14453: *T(ito) Flavio Capito/ni dec(urioni) vet(erano) alae / Pannoniorum / donis donato a(b) / [I]mp(eratore) Vespasiano ob vir/tutem T(itus) Fl(avius) Cas(tus) filius f(aciendum) c(uravit)*.

¹³⁵² Natpis se u epigrafskim bazama restituira u dativu, no zbog činjenice da se na njemu javlja nadgrobna formulacija *h(ic) s(itus) e(st)*, očito je da je ime pokojnika u nominativnom obliku završavalo slovom „o“.

11.	[---]us / [---]uri f(ilius) equ[es] / [ala(e) Hisp(anorum)] Batav(u)s [- --]	ala Hispanorum	Burnum	N. Cesarik – D. Štrmelj 2016, 236
12.	Cloutius Clutami fi(lius) / duplicarius alae / Pannonior(um) Susarrus / domo Curunniace / an(norum) XXXV stipend(iorum) XI[---] / [h(ic)] s(itus) est pos(u)it Ca[---] ¹³⁵³	ala Pannoniorum	Salona	CIL 3, 2016 = 8577; (ovdje: sl. 44)
13.	[C(aius) vel T(itus)] Iul(ius) Max[i]m[us] / C(ai) Iul(i) Thiridatis f(ilius) / dec(urio) ala(e) P{h}artha(rum) / an(norum) XXVI dom(o) / Roma h(ic) s(itus) e(st) / Sex(tus) Coelius / [---]NAVIB(?) / [---] ¹³⁵⁴	ala Parthorum	Klis (Salona)	CIL 3, 8746; G. Alföldy 1965c, 96-97, Nr. 7; (ovdje: sl. 45)

¹³⁵³ Na kraju prvog retka natpisa, nakon slova F, jasno je vidljivo slovo I, prema čemu je izvjesno da je riječ *filius* bila skraćena barem na prva dva slova. U trećem retku natpisa, izvan natpisnog polja, jasno je vidljivo slovo S, tako da je riječ *Susarrus* navedena u punom obliku (iz ranijih se čitanja činilo da je zadnje slovo bilo izostavljeno). S obzirom na tu činjenicu postoji izrazita mogućnost da je i riječ *filius* s kraja prvog retka bila skraćena na prva tri slova, gdje je slovo L bilo uklesano van natpisnog polja. No zbog relativnog oštećenja desne profilacije teško je reći je li to istina.

¹³⁵⁴ U literaturi se mogu pronaći različita čitanja ovoga natpisa, počevši od F. Bulića koji je u drugom retku donio restituciju *C(aius) Iul(ius) Th(i)ridatis f(ilius)*, gdje je po njegovoj transkripciji to zapravo bio prvi redak natpisa (F. Bulić 1885, 32, br. 92). Međutim, iznad tog teksta djelomično se sačuvao sadržaj još jednoga retka, prema čemu je jasno da se Bulićev prvi redak u potpunosti odnosi na filijaciju, odnosno da je pokojnik bio *C(ai) Iul(i) Thiridatis f(ilius)*. U nekim se čitanjima spominje i prenamen *Tiberius* (usp. primjerice EDH, HD050401), pa se mogu pronaći i tvrdnje da je riječ o vojniku koji je stekao civitet za vrijeme Tiberija. No iz same je filijacije jasno da je pokojnik bio *ingenuus*. Na početku prvog retka jasno se vide slova IVL, koja nedvojbeno označavaju nomen pokojnika, koji je glasio *Iulius*. Očito je da je pokojnikov nomen bio skraćen, jednako kao i u drugom retku, jer nakon tih slova vidljivi su ostatci slova koja pripadaju kognomenu *Maximus*. Natpis je na osnovi direktne autopsije revidirao G. Alföldy, a na fotografiji koju sam konzultirao vide se ostatci slova M te posebno slova X, tako da smatram da njegovu restituciju ne treba dovoditi u pitanje. Ne mogu reći sa sigurnošću kako je glasio pokojnikov prenamen, no ne treba zanemariti opciju u kojoj je bio isti kao i očevo (*Caius*). Prvo sačuvano slovo natpisa zapravo je vertikalna hasta za koju je na osnovi sljedeća dva slova (V i L) jasno da predstavlja slovo I, odnosno prvo slovo nomena. Budući da je ta hasta uklesana na samom početku natpisnog polja, moguće je da je sigla prenamen bila uklesana van natpisnog polja, ali postoji i opcija da je na neki način bila reducirana, na što bi moglo uputiti reduciranje slova O na kraju 3. i 4. retka. No ne bi valjalo odbaciti i neke druge opcije, poput prenamen *Titus*, koji se također javlja među Julijima. Na to bi moglo uputiti korištenje ligatura u 2., 3. i 5. retku, pa je lako moglo doći i do ligature slova T i I u početnom dijelu natpisa (istu je stvar predložio i Alföldy). S obzirom na te konstatacije u restituciji sam donio oba prijedloga. U zadnjem je retku vidljiv ostatak nekoliko slova nejasnog sadržaja, a zadnje slovo tog retka može biti B ili R.

14.	Severus / Triocha/ri f(iilius) Ubius / eq(ues) ala(e) Tu/ngr(orom) ann(orom) / XXVI sti(pendiorum) V / h(ic) s(itus) e(st) Urban/us fratri pos(u)it.	ala Tungrorum	Dugopolje	AE 1994, 1356 = AE 2002, 1118; N. Cesarik 2014b, 4
15.	Ti(berius) Claudius Ligomarus / Carstimari f(iilius) / Claudia Salinis / eq(ues) coh(ortis) III Alpinae / ann(orom) LVII stipend(iorum) XXX / h(ic) [s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt) / Ti(berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertus	cohors III Alpina (i.e. Alpinorum)	Vuna u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	CIL 3, 14632; V. Atanacković- Salčić 1981, 270-271, br. 12
16.	Vanaius Venio[---]ti f(iilius) / domo Bodionae eq(ues) coh(ortis) / III Alp(inorum) an(norum) LIII stip(endiorum) XXV / h(ic) s(itus) e(st) Valeria et / Marcella p(osuerunt) ¹³⁵⁵	cohors III Alpinorum	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	CIL 3, 8495; C. Patsch 1893a, 330- 331; C. Patsch 1895, 399-400, sl. 39 = C. Patsch 1897, 198, Fig. 39; C. Patsch 1907, 60-61 = C. Patsch 1996, 63-64; A. Marić 2017, 101, sl. 4

¹³⁵⁵ Postoji više verzija čitanja ovoga natpisa, što je prvenstveno uzrokovano različitim prijepisima u CIL-u (uz CIL 3, 8495, usp. i CIL 3, str. 2132, 2322, 2321¹²¹). U radu A. Marića nedavno je prikazana i fotografija natpisa, koja odgovara većini ranijih prijepisa, no ne i onima C. Patscha iz 1895. i 1897. godine. Vidljivo je da je natpis prelomljen u dva dijela, s relativno manjom prazninom između njih (u desnom dijelu prvih triju redaka), što sasvim odgovara prvom prijepisu iz CIL-a. No Patsch u svojim radovima donosi i ulomak koji gotovo u potpunosti nadopunjuje navedenu prazninu te restituira natpis bez većih lakuna (izuzev imena pokojnikova oca). Uz to, Patsch izričito spominje da je osobno pregledao natpis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Zadnja tri slova prvoga retka su slovo T te ligatura slova I i F. Podrijetlo pokojnika nije bilo izraženo imenicom *Bodion[t(icus)]* kako se predlagalo u ranijim prijepisima, već kao *Bodionae*, što je vjerojatno naziv mjesta izvedenog od imena alpskog plemena *Bodionti* (odnosno *Brodionti* kako ih naziva Plin. *HN* 1.137; usp. C. Patsch 1893a, 331). Pripadnik iste etnije zabilježen je i na natpisu pod Kat. II., br. 22. Patsch u ranijim radovima navodi da je spomenik pronađen na Humcu kod Ljubuškog (C. Patsch 1893a; C. Patsch 1895, 399-400 = C. Patsch 1897, 198), no kasnije spominje da je natpis pronađen na njivi Mije Vukšića, u močvari Smokvice u selu Hardomilje kod Ljubuškog (C. Patsch 1907, 60-61 = C. Patsch 1996, 63-64).

17.	Betulo Karo/nis f(ilius) domo / Eguius mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XL stip(endiorum) XXII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Valerius sig(nifer) / h(eres) p(osuit)	cohors III Alpinorum	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	AE 1950, 109 = AE 2009, 1013; R. Dodig 2009
18.	[---] / equ(es) c(o)ho(rtis) III / Alpin(a)e domo / Vercianus an(norum) / XXXVIII stip(endiorum) XIII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) p(osuit) h(ic) s(itus) e(st)	cohors III Alpinorum	Vuna u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	AE 1950, 110; V. Atanacković-Salčić 1981, 264-65, br. 3
19.	Primus Titi / f(ilius) tubicen do(mo) / Caturix mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XLIIIX st/ip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) L(ucius?) optio / et Tullius ve/ter(anus) h(eredes) p(osuerunt)	cohors III Alpinorum	Kutac na Humcu kod Ljubuškog (Bigeste)	CIL 3, 8491
20.	[---] Caenio / Q(uinti) f(ilio) [e]q(uiti) coh(ortis) / [II]I Alpinoru[m] / [d]omo [V]e[l]au/no ann(or)um [---] / st[ip(endiorum)] XX[---]	cohors III Alpinorum	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	ILJug 1922
21.	[--- Ma]rcello vet(erano) coh(ortis) III / [Alpinor]um ann(or)um LXX stip(endiorum) XLIII / [---] Marcellae ann(or)um / [---] ae C(ai) l(ibertae) Iucundae / [---]	cohors III Alpinorum	Narona	ILJug 653
22.	Verus Ve[---]/cae <f=I>(ilius) do[mo] / Bodiontius [---] / mil(es) coh(ortis) II[I] / Alp(inorum) {A} an[nor(um) ---] / [---] stip[en(diorum) ---]	cohors III Alpinorum	Kapitul kod Knina (Burnum)	CIL 3, 9907 = 14321,5

23.	I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Iunius / Fadenus / dec(urio) eq(uitum) / coh(ortis) III / Alpinor(um) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	cohors III Alpinorum	Kadina Glavica (Petrovo polje)	CIL 3, 2759
24.	[---]N[---] / [---]enius [---] / [---] coh(ortis) III A[lp(inorum) ---] / [---]C(?)IRARI[---] / [---] ex volunta]te ipsius [---] / [---]VR[---]	cohors III Alpinorum	Cecela u Siveriću kod Drniša (Petrovo polje)	N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020; (ovdje: sl. 46)
25.	M(arco) Valerio / Donico / natus (<i>sic</i>) domo / Celeiae 7(centurioni) c(o)hor(tis) III / Alpinorum fecit / Herennia Pudentilla coniugi / bene merenti	cohors III Alpinorum	Andetrium	CIL 3, 2746
26.	I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cassius / Dasantis / c(o)h(ortis) III Alpin(orum) / tessera(rius) ce(nturia) Nun(isiani) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	cohors III Alpinorum	Andetrium	CIL 3, 14950
27.	L(ucio) Attio Restuto e[q(uiti)] / ex singlaribus c[o]h(ortis) III Alp[in(orum)] / stip(endiorum) XXI [h(ic)] s(itus) e(st)	cohors III Alpinorum	Salona	CIL 3, 8725 = 8755 = 13906; I. Matijević 2016, 218-219, br. 2, sl. 2
28.	[---]SEP[---] / [---]adus Pir(ami?) / mil(es) coh(ortis) III Alp(inorum) / (centuria) Marcelli tess(erarius) / h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Plares Annaei eq(ues) / ex singlaribus) a(mico) ¹³⁵⁶	cohors III Alpinorum	Salona	ILJug 681; I. Matijević 2016, 218-219, br. 1, sl. 1

¹³⁵⁶ Matijević je pročitao ime vojnika kao *Ep/[ica]dus*, no zbog rasporeda slova u prvom i drugom retku takvo mi se čitanje ne čini vjerojatnim. Rekao bih da slova SEP u prvom retku pripadaju nekom drugom sadržajnom elementu, dok je ime pokojnika u cijelosti bilo navedeno u drugom retku. Nije moguće reći kojem elementu pripadaju slova SEP, no zbog rasporeda slova bih rekao da nije riječ o skraćenci nomena *Septimius* kako je predloženo u EDH, HD034093. Budući da je riječ o nadgrobnom spomeniku, postoji mogućnost da je riječ o navodu imenice *sepulcrum*, koja se na natpisima često javlja u raznim konstrukcijama i različitim padežima (natpisi se lako mogu pronaći putem epigrafske baze EDCS), no kako se to ne može tvrditi sa sigurnošću, smatram da je najbolje ostaviti to pitanje otvorenim.

29.	C(aius) Val(erius) [C(ai?)] f(ilius) Azinas / Proc(u)l[us] eques / coh(ortis) I[II A]lp(inorum) ve[x(illarius)] / equit[um coh(ortis)] / I Belg(arum) dec(urio) equit(um) / coh(ortis) eiusdem / hunc sepulcrum / viv<u=O>s paravi mihi / et Apulei(a)e Sabin(a)e / uxori meae lib(ertis) / libertabusque / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)	cohors III Alpinorum; cohors I Belgarum	Salona	CIL 3, 8762; I. Matijević 2011, 186-187
30.	[---]lio [---] / [---] bucin[ator] / [c]oh(ortis) III Alp[inorum] / [--- p]rovinciae / [---]o [N]oricus / [an(norum) ---]V stip(endiorum) XV [---] / [--- s]ig(nifer) 7(centuria) Iuliani h(ic) [s(itus) e(st)] ¹³⁵⁷	cohors III Alpinorum	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 14935
31.	[a(nte) d(iem) --- M(arco) Annio Vero] / [L(ucio) Ner]atio [P]ri[sco co(n)s(ulibus)] / cohort(is) I Alpinorum [cui praeest] / M(arcus) Vestinus Quad[ratus ---] / Dazioni Calvi [f(ilio) ---] / et Sutatriae Scaevae f(iliae) uxo[ri eius] / et Primo f(ilio) eius et [--- f(ilio) eius] / et Marco f(ilio) eius et M[--- f(ilio?) eius] / descriptum et recog[nitum ex tabula ae]/nea quae fixa est Ro[mae in muro post] / templum divi Aug(usti) [ad Minervam] // [Imp(erator) Nerva Caesar A]ugustus /	cohors I Alpinorum; cohors I Belgarum	nepoznato	W. Eck – A. Pangerl 2007, 238; AE 2007, 1783

¹³⁵⁷ Na osnovi prvog retka u CIL-u je predloženo čitanje u dativu, no smatram da to valja odbaciti zbog navoda etnika u nominativu (*Noricus*). Iz prijepisa nije jasno je li slovo O uopće zadnje slovo imena, a čak i da je, postoji izrazita mogućnost da je riječ o imenu koje u nominativu završava tim slovom. Također je predložena restitucija nadgrobne formulacije *heres faciendum curavit*, no izglednijom se čini formulacija *h(ic) s(itus) e(st)*, koja je vrlo česta na natpisima 1. stoljeća te koja se javlja kada je ime pokojnika navedeno u nominativu. Prije imena etnika sačuvano je slovo O, pa je u CIL-u predloženo čitanje riječi *domo*, no to nije moguće dokazati.

	[pontifex maximus] tribunicia / [potestate co(n)s(ul)] III p(ater) p(atriae) / [peditibus et equitibus] qui militant / [in cohortibus duabu]s I Belgarum et / [I Alpinorum quae su]nt in Dalmatia / [sub Cn(aeo) Pompeio Lic]iniano qui / [quina et vicena plurav]e stipend[ia meruerunt ---]			
32.	Tarcho / Tarbun/nis f(ilius) mil(es) / coh(ortis) Aqu(itanorum) / ann(orum) XLV / stip(endiorum) XXV / dom(o) Camu<n=I>(nus) / Tarpolie [---] ¹³⁵⁸	cohors Aquitanorum	Salona	CIL 3, 2053
33.	Burrius Betuloni / f(ilius) Trebocus miles / c(o)ho(rtis) Aquitanorum / annorum LV / stip(endiorum) XXIX / h(ic) s(itus) e(st) / heres posuit	cohors Aquitanorum	Hrvace, Armande (Aequum)	CIL 3, 9760; E. Višić-Ljubić 2008, 123

¹³⁵⁸ Natpis je poznat samo iz prijepisa, pa se o upitnim elementima može raspravljati samo na osnovi pretpostavki. Glavna se nedoumica odnosi na pokojnikovo podrijetlo, budući da se sadržaj *dom(o) Camui Tarpolie* ne uklapa u poznate topografske podatke antičkog svijeta. Mommsen je predložio opciju u kojoj se riječ *Camui* možda odnosi na *Camulodunum* (današnji Colchester) u Britaniji, pa se kod zadnjeg slova I pokušalo predložiti čitanje slova L. No osobno smatram da je zapravo riječ o navodu etnika *Camunni*, kojega u popisu pokorenih alpskih plemena spominje Plin. *HN* 3.136. Na dalmatinskim natpisima već su zabilježeni *Caturiges* (Kat. II., br. 19), *Egui* (Kat. II., br. 17), *Velauni* (Kat. II., br. 20), *Bodionti* (Kat. II., br. 16, 22) – sve odreda etnije zabilježene na Augustovom *Tropaeum Alpium* (Plin. *HN* 1.136-137; CIL 5, 7817; S. Morabito 2010, 430-433, no. 358) – stoga sam mišljenja da je i *Tarcho Tarbunnis f.* zapravo bio pripadnik etnije *Camunni*. Budući da je natpis poznat samo iz prijepisa, ne može se sa sigurnošću odrediti zadnje slovo natpisa, no u restituciji sam umjesto slova I predložio slovo N. Čitanje zadnjeg retka ostaje nejasno, a moguće ga je razmatrati u okviru pokojnikova mjesta (navedenog nakon etnika) koje nije zabilježeno u drugim vrelima (usp. slične slučajeve kod Kat. II., br. 9, 12). Druga bi mogućnost bila da je riječ o sadržaju koji se odnosi na komemoratora, na što posebno ukazuje činjenica da sadržaj TARPOLIE počinje upravo slovima *Tar-*, baš kao i ime pokojnika (*Tarcho*) i njegova oca (*Tarbunnis*). Možda se komemorator zvao *Tarpo*, dok su slova LIE dio nekog drugog natpisnog elementa koji se nastavljao u sljedećem retku. Naravno, to pitanje svakako ostaje nerazjašnjeno.

34.	[Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum 7(centuria) / [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura/[vit] Valerius Maxi/[min]us heres	cohors I Belgarum	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	ILJug 1927; C. Patsch 1910, 178-179, sl. 2; C. Patsch 1914, 166, sl. 31
35.	[T]emans / Platoris / [Da]esitias vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx	cohors I Belgarum	Gardun- Vojnić (Tilurium)	CIL 3, 9739
36.	Meduttus / Caturonis / f(ilius) miles coh(ortis) I / Bracaraug/ustanoru[m] / ann(or)um XXX s[tip(endiorum) ---]	cohors I Bracaraugustanorum	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	AE 1907, 249; C. Patsch 1907, 74-75, Nr. 6; Fig. 37 = C. Patsch 1996, 75-77, sl. 37; C. Patsch 1914, 164, sl. 26; ILJug 1928
37.	Tures Alburī / f(ilius) eq(ues) coh(ortis) I / Bracaraugus(tanorum) / ann(or)um XXV stip(endiorum) VII / h(ic) s(itus) e(st) h(eres) p(osuit)	cohors I Bracaraugustanorum	Blinja u Teskeri kod Ljubuškog (Bigeste)	AE 2000, 1178; R. Dodig 1985, 100-107, sl. 5- 8; R. Dodig 2007;
38.	Veranus Caturonis / f(ilius) eq(ues) coh(ortis) I Bracaraug(ustanorum) / turma Tironis ann(or)um / XXXIIX stipendiorum / XVIII h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / h(eredes) p(osuerunt) Tiro dec(urio) et Crispus / Caturonis	cohors I Bracaraugustanorum	Blinja u Teskeri kod Ljubuškog (Bigeste)	AE 2000, 1179; R. Dodig 1985, 107-115, sl. 3- 4

39.	[---]sca[---] / miles c[oh(ortis) I] / Bracarau[gustano]/rum an(norum) X[---] / h(ic) s(itus) e(st) / Cambi[---] / h(eres) p(osuit)	cohors I Bracaraugustanorum	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	ILJug 1929; C. Patsch 1907, 75-76, Nr. 7; Fig. 38 = C. Patsch 1996, 77-78, sl. 38
40.	Dianae Nemore(n)s(i) / sacrum / Ti(berius) Claudius Claud[i]/anus praef(ectus) coh(ortis) I / Bracaraugust(anorum) / ex voto su(s)cep(to) de suo ¹³⁵⁹	cohors I Bracaraugustanorum	Humac kod Ljubuškog (Bigeste)	CIL 3, 1773; C. Patsch 1907, 76-78 = C. Patsch 1996, 78-79
41.	[--- dom]o Arimin(o) / mil(es) leg(ionis) XIII donat(us) torq(uiibus) / armil(lis) phal(eris) et 7(centurio) coh(ortis) I / Camp(anae) an(norum) LX t(estamento) f(ieri) i(ussit) Posidonius / et Prunicus lib(erti) posuer(unt) / et ali ne(mini) h(ic) s(itus) e(st)	cohors Campana	Narona	CIL 3, 8438
42.	C(aius) Iulius C(ai) [f(ilius) ---] / Cerialis [--- coh(ortis)] / Campan(ae) [- --] / Castori et [Polluci] / v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)]	cohors Campana	Narona	CIL 3, 14623,3
43.	Q(uintus) Vettiu[s] / Hospes mil[es] / cohortis Camp(anae) / domo Suessa / annorum XLV / stipendiorum / XXII testamen[to] / iussit fieri	cohors Campana	Salona	CIL 3, 14246,1
44.	P(ublius) Cloelius miles c(o)ho(rtis) Campanae custos Traguri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	cohors Campana	Salona	CIL 3, 8693

¹³⁵⁹ U CIL-u je navedeno da natpis potječe iz Narone, no od tamo zapravo potječe kopija natpisa uzidana u Erešovu kulu. Natpis originalno potječe s Humca kod Ljubuškog, o čemu naknadno obavještava C. Patsch.

45.	C(aius) Iulius Bar/cenei f(ilius) The/odorus m/iles coh(ortis) II / Cyrrehesta/rum annor(um) / LXV stipen(diorum) XLII / h(ic) s(itus) e(st) posuit / C(aius) Iulius Scapula / frat(er)	cohors II Cyrrehestarum	Dugopolje	AE 1994, 1357
46.	C(aius) Iulius An/dromachus / miles coh(ortis) II / Cyrre(h)estar(um) ann(or)um LXV stipend(iorum) / XXXX / C(aius) Iulius Apolla / sodali suo posuit ¹³⁶⁰	cohors II Cyrrehestarum	Dugopolje	AE 1994, 1358
47.	C(aius) Iulius Mara / veter(anus) coh(ortis) II / Cyrrehestar(um) ann(or)um XC / dom(o) Berea t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Magnus lib(ertus) idemque / heres posuit	cohors II Cyrrehestarum	Salona	AE 2009, 1015
48.	M(arcus) Pytha Segni f(ilius) / mil(es) c(o)hor(tis) II C{h}yrre(h)es(tarum) / dom(o) Berea an(norum) LX stip(endiorum) / XXXV t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi e[t ---]	cohors II Cyrrehestarum	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 14934
49.	Dacnas / Apsaei f(ilius) / mil(es) coh(ortis) II / Cyrrehestaru(m) / domo Berea / ann(or)um L stip(endiorum) XXIV / h(ic) s(itus) e(st)	cohors II Cyrrehestarum	Burnum	AE 1925, 132 = ILJug 2820

¹³⁶⁰ Zadnji redak natpisa prvotno je pročitán kao *sodalis vo(tum) posuit* (N. Cambi 1994, 161-162, br. 4), no prva je riječ navedena u dativu te se odnosi na pokojnika, tako da je u tom retku zapravo navedena formulacija *sodali suo posuit*. Formulacija *sodali suo* relativno je dobro zabilježena na natpisima (usp. CIL 6, 12352, 21510, 22063, 26117; AE 1968, 611), a najslučnija onoj s natpisa iz Dugopolja svakako je formulacija *sodali suo fecit* (CIL 10, 1810; CIL 11, 4995 = CIL 14, 2958; AE 1988, 76).

50.	[---] / L(uci) Marion[is] / f(ilius) miles co[h(ortis)] / II Cyrr(h)es(tarum) / domo Be[rea] / ann(or)um L stip(endiorum) [---] / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) ¹³⁶¹	cohors II Cyrrestarum	Burnum	L. Marun 1998, 223; I. Matijević 2009, 39-40; AE 2009, 1034; (ovdje: sl. 47)
51.	Heras Ennom/ai f(ilius) mil(es) c(oh)or(tis) II / Cyrr(hestarum) do(mo) Cyr(rh)o / ann(or)um L sti(pendiorum) XXII / h(ic) s(itus) e(st) / [Heb]raeus Ab/emmi f(ilius) (h)er(es) pos(uit)	cohors II Cyrrestarum	Burnum	ILJug 842
52.	[---] / [--- mil(es) c]oh(ortis) II Cyr/[(rh)estaru]m domo / [Bere]a ann(or)um LXI / [stip(endiorum)] XXXVI / [h(ic) s(itus)] e(st)	cohors II Cyrrestarum	Burnum	Neobjavljen (ovdje: sl. 48)
53.	Stieu Barn/ainu f(ilius) domo / Berea annor(um) / XXX miles / coh(ortis) II C(yr)r(h)est/ar(um) stipen[di]o/[rum ---]	cohors II Cyrrestarum	Iader	ILJug 889 = AE 1961, 303
54.	D(is) M(anibus) / Fideli Sa/turionis / mil(itis) coh(ortis) I Fl(aviae) / Brittonum / stip(endiorum) XVIII	cohors I Flavia Brittonum	Salona	CIL 3, 2024
55.	[---] / M[---] VL[---] d[ec(urio?)] / c(o)ho(rtis) XI Gall(or)um / domo Patavi / ann(or)um XLVI stip(endiorum) / XV	cohors XI Gallorum	Narona	CIL 3, 8439

¹³⁶¹ Natpis je prvotno skicirao L. Marun u svojim starinarskim dnevnicima. Kasnije ga spominje I. Matijević koji se bazirao samo na osnovi Marunove skice, budući da se smatralo da je natpis izgubljen. No natpis se nalazi u Arheološkom muzeju Zadar (inv. br. A27855), tako da sam uspio nadopuniti Matijevićevu restituciju. Spomenik je dugo vremena bio izložen raznim vremenskim uvjetima, a zbog utjecaja vlage prekriven je lišajevima, što znatno otežava čitanje. No evidentno je da je natpis sadržavao još jedan redak iznad danas sačuvanog sadržaja, tako da se prvi sačuvani redak najvjerojatnije odnosi na filijaciju, prema čemu je izgledno da je pokojnik bio *L(uci) Marion[is] / f(ilius)*. Također, treći redak natpisa ne počinje slovom H (kojega je Matijević smatrao nastavkom riječi *cohortis* u retku iznad), već s rednim brojem II.

56.	T(itus) Octav{ic}ius / C(ai) f(ilius) Macer 7(centurio) / coh(ortis) I / Liburnorum / Iano Patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) ¹³⁶²	cohors I Liburnorum	Nedinum	AE 1950, 111 = ILJug 208; (ovdje: sl. 49-50)
57.	Andamionius An/dami f(ilius) eq(ues) coh(ortis) I / Lucen(sium) / ann(orum) XXXV / st(ipendiorum) XV h(ic) s(itus) e(st) / Cavi[l]lius fr(ate)r / [s(odali?)] s(uo) pos(u)it ¹³⁶³	cohors I Lucensium	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	CIL 3, 8486; C. Patsch 1907, 61, = C. Patsch 1996, 64; A. Marić 2016a, 14-17, sl. 1
58.	Rufus Angeti f(ilius) / mil(es) coh(ortis) I Luce(nsium) / annorum XXX / stipen(diorum) XI / h(ic) s(itus) e(st) / h(eres) p(osuit)	cohors I Lucensium	Smokovice u Hardomilju kod Ljubuškog (Bigeste)	C. Patsch 1914, 164, sl. 27; CIL 3, 8492
59.	Flavos Bo/uti f(ilius) mil(es) / coh(ortis) I Luce(nsium) / ann(orum) XXXI / stip(endiorum) X dom(o) / Luco Aug(usti) h(eres) f(aciendum) c(uravit) / h(ic) s(itus) e(st)	cohors I Lucensium	Klanac kod Tepljuha (Petrovo polje)	CIL 3, 9834
60.	[---] Calp[urnio ---] / [f(ilio)] Tro(mentina) Ma[---] / [pr]aef[e]cto [coh(ortis)] / [I] L[u]cen[sium] / [pr]aef[e]cto [---] / [---] ce]nturi[o]ni le[g(ionis)] / [---] an[nor]um [---] / [---] C[---]TA[---] / [---]EN[---] / [si]bi [et] fi[lio]	cohors I Lucensium	Salona	CIL 3, 8736; D. Demicheli 2016b, 36-37, br. 2, sl. 2

¹³⁶² U prvom retku natpisa vidljiva su 2 slova koja su očito produkt klesarove pogreške. Naime, nakon prvih pet slova nomena (OCTAV) jasno je vidljivo uklesano slovo I, nakon kojega slijedi trbuh slova C čije je krakove presjeklo drugo slovo I. Navedena dva slova (prvo slovo I te slovo C) uklesana su plice od drugog slova I. Gentilicij *Octavius* je vrlo dobro posvjedočen u Nadinu (CIL 3, 2864, 2865, 2869, 2870, 2872, 2874, 14000), tako da je očito kako ta dva slova predstavljaju višak.

¹³⁶³ Na osnovi natpisa pod Kat. II., br. 46, u zadnjem sam retku predložio čitanje *s(odali) s(uo) posuit* (za drukčije čitanje usp. A. Marić 2016a, 14-15). Na osnovi fotografije vidljivo je da prvo slovo predzadnjeg retka nije G, već C (usp. A. Marić 2016a, 17, sl. 1), tako da je ime komemoratora najvjerojatnije glasilo *Cavillius* (za slična imena usp. OPEL 2, 46).

61.	Remmo / Saeconis / f(ilius) mil(es) coh(ortis) / Mont(anorum) ann(orum) / [---]	cohors Montanorum	Burnum	CIL 3, 15003
62.	Sucicus Staumi / f(ilius) Fab(ia) domo / Brixia miles / coh(ortis) Monta/norum ann(orum) XXVI stip(endiorum) IIII / h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) ¹³⁶⁴	cohors Montanorum	Burnum	ILJug 841; (ovdje: sl. 51-52)
63.	[---] / [P(ublio)] Dolabella / leg(ato) pro pr(aetore) / coh(ors) VI Vol(untariorum) / trib(uno) L(ucio) Purtisio Atinate / [- --]ilio C(aio) Saenio Ilvir(is)	cohors VI Voluntariorum	Epidaurum	ILJug 636
64.	L(ucio) Vario L(uci) f(ilio) Ser(gia) [---] / domo Aug(usta) Praeto[r(ia) mil(iti?)] / leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis) 7(centurioni) coh(ortis) VI V[ol(untariorum?) ---] / L(ucius) Varius Laetus PV[---] / et Benn[i]ae Sabin[ae ---] / vivae [---] / in fronte p[edes ---]	cohors VI Voluntariorum (?)	Salona	CIL 3, 2062 + 8746; ILJug 2098; I. Matijević 2017a
65.	Lartidia Recepta / C(ai) Lartidi Crispi 7(centurionis) / coh(ortis) VIII Volunt(ariorum) ann(orum) / XXVII patronus pos(u)it / h(ic) s(ita) e(st)	cohors VIII Voluntarionum	Epidaurum	CIL 3, 1742

¹³⁶⁴ M. Suić 1970, 106-108, pročitao je ime kao *Buccus Staumi f.*, no prvo slovo imena nije B, već S, a zanimljivo je primjetiti da je i Holder u svom radu stavio ime *Succus*, ali bez dodatne argumentacije te pozivajući se samo na Suića (P. A. Holder 1980, 114, 152, 319, No. 1881). Nadalje, u imenu pokojnika, između dva slova C, vidljiva je i vertikalna crta koja može uputiti na reducirano slovo I, no isprva nisam bio siguran je li riječ o klesanom slovu ili o naknadnom oštećenju. Uz to, dodatnu mi je sumnju stvarala činjenica da do sada nije zabilježeno ime koje počinje na *Sucic-* (usp. OPEL 4, 97), dok sam za ime *Succus* našao dvije analogije (EDCS-53700331; EDCS-50100258). No direktnim uvidom u pravo stanje natpisa uvjerio sam se da je doista riječ o klesanom slovu, tako da je ime pokojnika stvarno bilo *Sucicus Staumi f.* Kao što sam napomenuo, ime *Sucicus* do sada nije bilo zabilježeno na natpisima, a najslbližnje analogije nalaze se u imenima *Succio*, *Succius* i *Succo* (OPEL 4, 97) te već spomenutom imenu *Succus*.

66.	Sabinae Herme/tis N(---) P(---) et Noviae Do/natae et No(viae) Hermae / Sabinus per suis fecit / de Sabinino mil(ite) / coh(ortis) VIII Vol(untiariorum) an(norum) XXII	cohors VIII Voluntarionum	Epidaurum	CIL 3, 1743
67.	Imp(erator) Caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitia/nus Augustus Germanicus pontifex maxi/mus tribunic(ia) potestat(e) XII imp(erator) XXII / censor perpetuus co(n)s(ul) XVI pater patriae / peditibus et equitibus qui militant in coho(r)/te III Alpinorum et in VIII Voluntariorum / civium Romanorum qui peregrinae condicio/nis probatu erant et sunt in D<a=E>matia sub Q(uinto) Pom/ponio Rufo qui quina et vicena stipendia / aut plura meruerunt item dimisso ho/nesta missione emeritis stipendiis / quorum nomina subscripta sunt ipsis / liberis posterisque eorum civitatem // dedit et conubium cum uxoribus / quas tunc habuissent cum est civi/tas iis data aut si qui caelibes essent cum / iis quas postea duxissent dumtaxat / singuli singulas a(nte) d(iem) III Idus Iulias / M(arco) Lollio Paullino Valerio Asiatico Saturnino / C(aio) Antio Iulio Quadrato co(n)s(ulibus) / cohort(is) III Alpinorum cui prae(e)st / C(aius) Vibius Maximus / pediti / Veneto Diti f(ilio)	cohors III Alpinorum; cohors VIII Voluntarionum civium Romanorum	Salona	CIL 16, 38

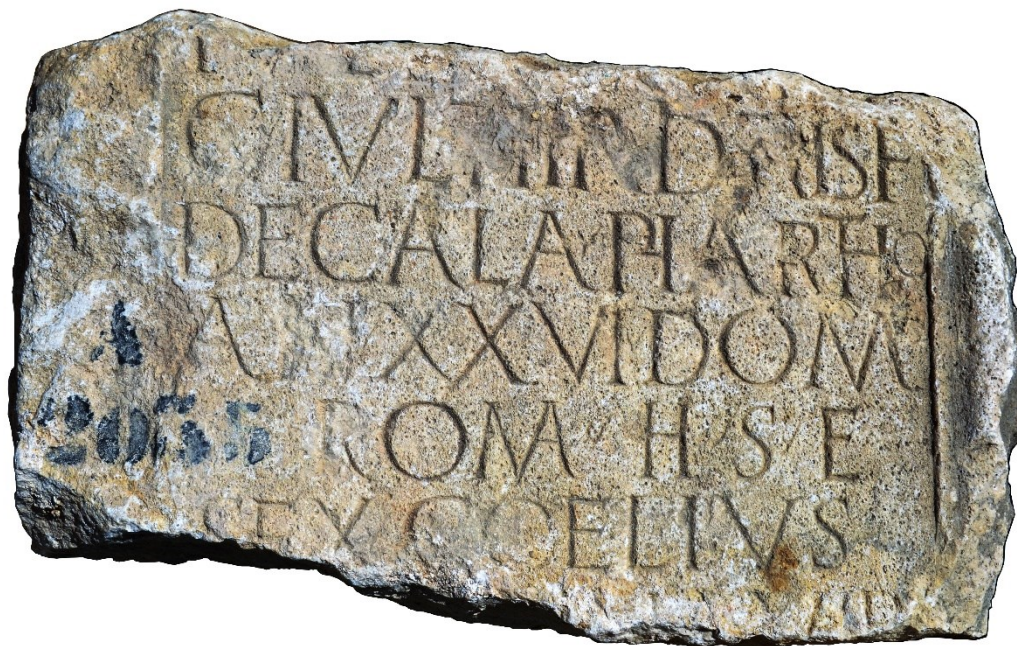
<p> Davers(o) / et Madenae Plarentis filiae uxori eius Deramist(ae) / et Gaio f(ilio) eius / descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae // Imp(erator) Caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitia/nus Augustus Germanicus pontifex ma/ximus tribunic(ia) potestat(e) XII imp(erator) XXII co(n)s(ul) XVI / censor perpetuus pater patriae / peditibus et equitibus qui militant in co/horte III Alpinorum et in VIII Volun/tariorum civium Romanorum qui / peregrinae condicionis probatu erant / et sunt in D<a=E>matia sub Q(uito) Pomponio / Rufo qui quina et vicena stipendia / aut plura meruerunt item dimisso / honestam missione emeritis stipendiis quorum nomina subscripta / sunt ipsis liberis posterisque eorum / civitatem dedit et conubium cum / uxoribus quas tunc habuissent / cum est civitas iis data aut si qui caelibe essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas / ante diem III Idus Iulias / M(arco) Lollio Paul(l)ino Valerio Asiatico Saturnino / C(aio) Antio Iulio Quadrato co(n)s(ulibus) / cohort(is) III Alpinorum cui prae(e)st / C(aius) Vibius Maximus / pediti / Veneto Diti f(ilio) Davers(o) / et Madenae Plarentis filiae uxori eius </p>			
---	--	--	--

	Deramist(ae) / et Gaio f(ilio) eius / descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in muro / post templum divi Aug(usti) ad Minervam // A(uli) Volumni Expectati / Q(uinti) Orfi Cupiti / Cn(aei) Egnati Vitalis / Sex(ti) Manli Cinnami / L(uci) Pulli Sperati / P(ubli) Atini Amermni / L(uci) Pulli Verecundi			
68.	P(ublius) Attecius P(ubli) f(ilius) / Venimarus mi/l(es) coh(ortis) VIII 7(centuria) Ati/li domo Clau(dia) / Viruno an(n)orum) / XXI stip(endiorum) II / M(arcus) Ressius / Bricomar/us h(eres) ex t(estamento) / p(onendum) c(uravit)	cohors VIII Voluntariorum	Gardun (Tilurium)	CIL 3, 13975
69.	Ser(vius) Ennius Ser(vi) f(ilius) / Claudia Fuscus / domo Cemeneli / miles coh(ortis) VIII Vol(untariorum) / stip(endiorum) XVIII ann(orum) XXXIIX / Fulvia Vitalis v(iva) f(ecit) sibi / et coniugi b(ene) m(erenti) f(ecit?) / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)	cohors VIII Voluntariorum	Andetrium	CIL 3, 9782
70.	L(ucio) Teren[t]io / L(uci) f(ilio) Claud(ia) / Severo Cel(eia) / mil(iti) coh(ortis) VIII / vexillar(io) ann(orum) / XXX stipend(iorum) XIV / L(ucius) Ae<b=R>utius / Felix posui(t)	cohors VIII Voluntariorum	Andetrium	CIL 3, 2745

71.	<p>T(ito) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Pol(lia) Castr(is) / Lucilio / vexillario equitum sing(ularium) / Aug(usti) sesquuplicario eiusd(em) numeri / duplicario et summo curat(ori) / equit(um) sing(ularium) Aug(usti) 7(centurioni) coh(ortis) VIII Vol(untariorum) / honesta missione commodis accept(is) / omnibus ab Imp(eratore) Hadriano Aug(usto) / T(itus) Fl(avius) Eulogus lib(ertus) / et heres vivus fecit ex vo/luntate sua et sibi et libert(is) / libertabusq(ue) suis posterisq(ue) eorum</p>	<p>cohors VIII Voluntariorum</p>	<p>Salona</p>	<p>AE 2006, 1013</p>
-----	--	---------------------------------------	---------------	----------------------

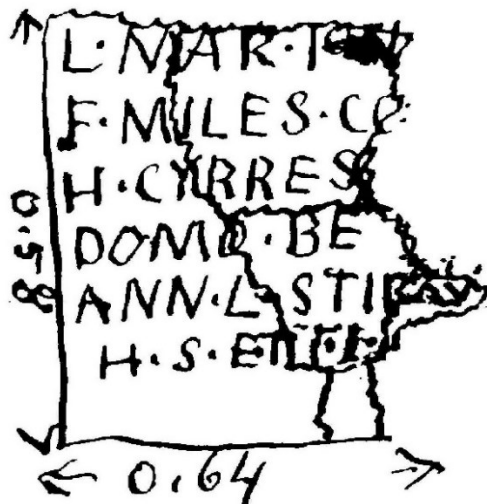
Slika 44. Kat. II., br. 12 (Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A-467, snimio T. Seser)

Slika 45. Kat. II., br. 13 (Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A-2035, snimio M. Radaljic)

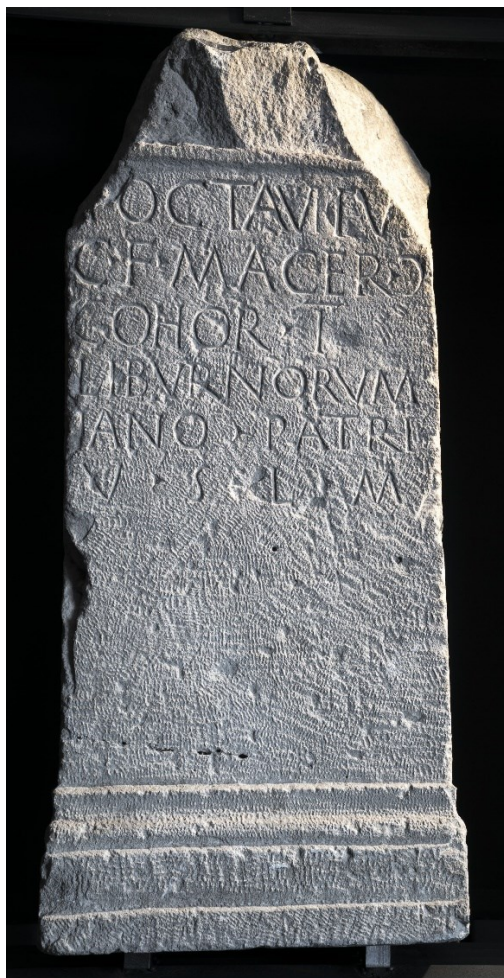
Slika 46. Kat. II., br. 24 (v=32, š=25, d=9 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7582, snimio O. Harl; skica: L. Marun 1998, 213)

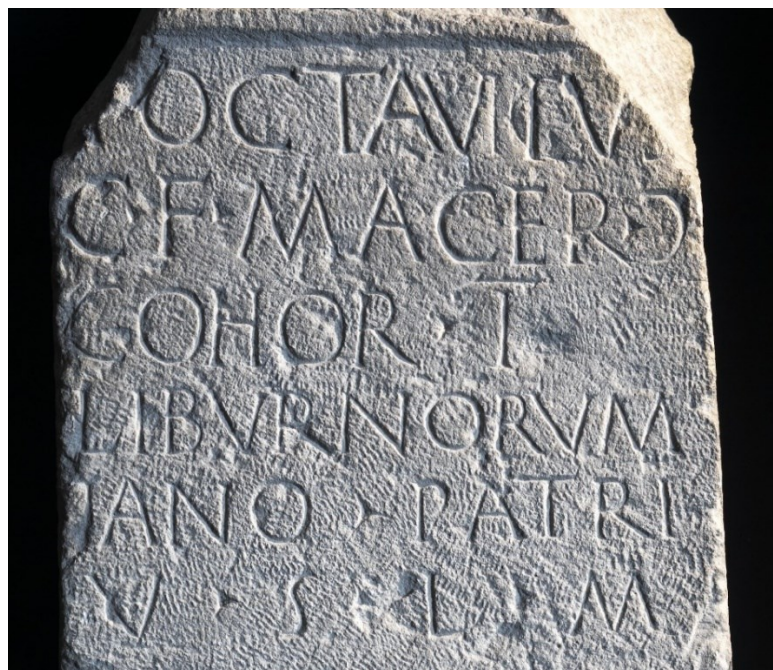
Slika 47. Kat. II., br. 50 (v=85, š=64, d=20 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A27855, snimio O. Harl; skica L. Marun 1998, 223

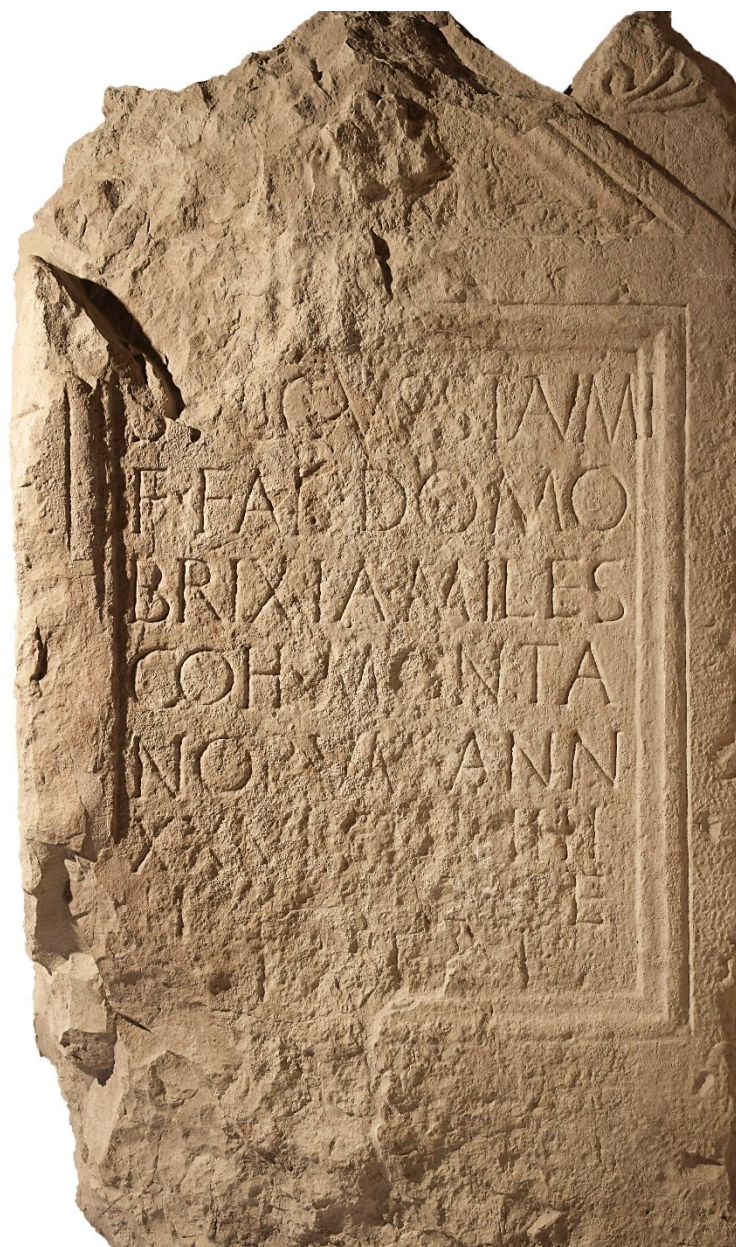
Slika 48. Kat. II., br. 52 (v=34, š=37, d=23 cm; Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7631, snimio I. Čondić)

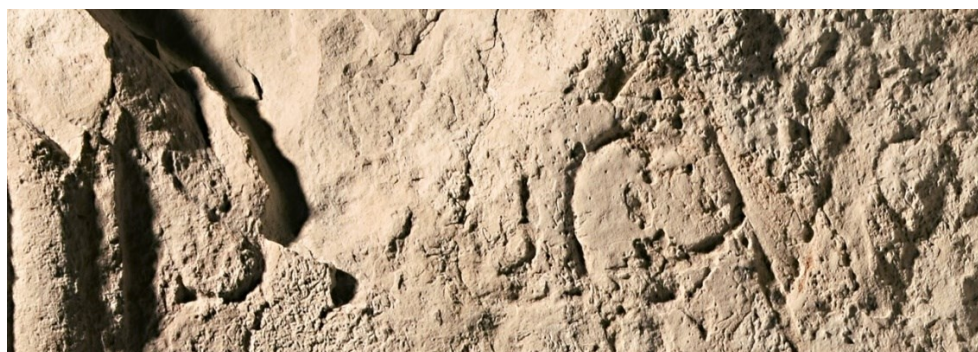
Slika 49. Kat. II., br. 56 (Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7291, snimio O. Harl)

Slika 50. Kat. II., br. 56 – detalj natpisa (Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7291, snimio O. Harl)

Slika 51. Kat. II., br. 62 (Arheološki muzej Zadar, inv. br. A27907, snimio I. Čondić)

Slika 52. Kat. II., br. 62 – detalj natpisa (Arheološki muzej Zadar, inv. br. A27907, snimio I. Čondić)

4. VOJNA UPORIŠTA

Na postojanje snažnih vojnih uporišta u neposrednom zaleđu istočnojadranskih kolonija prvenstveno je upućivala velika količina natpisa rimskih vojnika. O tome također svjedoče i arhitektonski ostatci vojnih objekata, od kojih su neki vrlo rano ušli u istraživački fokus, dok su ostali odnedavno postali predmetima arheološke struke ili su pak tek nedavno uočeni putem zračnih fotografija. Sve u svemu, općenito gledano, istraživanje arhitektonskih ostataka rimskih vojnih uporišta na području Dalmacije još uvijek je u svojim povojima. Iako su neki od vojnih logora bili, a neki još uvijek i jesu predmetom arheoloških istraživanja, teško se može reći da dostupni podatci o njihovom razvoju zadovoljavaju suvremene kriterije. To se ponajprije uviđa usporedbom s razvijenijem zemljama poput Britanije, Njemačke, Španjolske te drugih zemalja gdje se odavna vode rasprave o konkretnim i jasno dokumentiranim razvojnim fazama vojnih objekata,¹³⁶⁵ dok se u Dalmaciji o mnogim temama još uvijek raspravlja na osnovi epigrafskih vrela dokumentiranih u 19. stoljeću. No uspoređujući sadašnje stanje s onim od prije 50-tak godina, barem se može reći da se krenulo s konkretnim istraživanjima, no dinamika njihova razvoja prvenstveno će ovisiti o ekonomskim prilikama, ali i o volji te međusobnoj suradnji širokog spektra istraživača.

Iako istraživanja rimskih vojnih objekata na području Dalmacije nisu na zavidnoj razini, dostupnost javnog uvida u zračne i satelitske snimke, ali i sve brojnije informacije koje postupno dolaze arheološkim istraživanjima vojnih logora u Burnumu i Tiluriju, ipak su stvorile temelj za nešto bolje poznavanje te tematike. No bez obzira na to, još uvijek nedostaje zaokruženo istraživanje koje bi okupilo sve dostupne informacije na jednom mjestu. Takvo nešto neće biti moguće ni ovom prilikom, ali barem će se pokušati donijeti pregled dosadašnjih spoznaja o rasporedu rimskih vojnih logora na području Dalmacije, bazirajući se naravno na vremenski raspon kojim se bavi ova radnja.

U hrvatskoj se literaturi, kao i kod mnogo čega, još uvijek nije usuglasila stručna terminologija po pitanju rimskih vojnih objekata. Naime, u našem se jeziku za oznaku rimskih utvrđenja najčešće koristi termin „logor“, a ponekad i „tabor“, „utvrda“ ili „kaštel“. Za dodatnu klasifikaciju glede točne vrste utvrđenja koriste se pridjevi „legijski“ ili „pomoćni“ (nekad i „auksilijarni“). Međutim, u engleskoj se literaturi te dvije vrste stalnih utvrđenja razdvajaju samim imenicama, pa se tako termin *fortress* (u našem prijevodu „tvrđava“) koristi

¹³⁶⁵ Općenito o vojnim logorima u Germaniji i Britaniji: A. Johnson 1983. O unutrašnjem rasporedu legijskih logora: H. von Petrikovits 1975. O pomoćnim logorima u Britaniji: P. Bidwell 2007. O rimskim logorima u Hispaniji: Á. Morillo – J. Aurrecochea 2006. Također valja spomenuti i primjer Muntenije u Rumunjskoj, gdje su vrlo dobro dokumentirane rimske vojne utvrde iz Trajanova doba (usp. O. Țentea – F. Matei-Popescu 2016).

za legijske, dok se imenica *fort* (u značenju „utvrda“) uglavnom koristi za pomoćne logore.¹³⁶⁶

Budući da su u nekim zemljama arheološki potvrđena i manja utvrđenja, relativno često se javlja i termin *fortlet*,¹³⁶⁷ što bi se moglo prevesti konstrukcijom „manja utvrda“. Uz to, sustav većih i manjih utvrđenja smještenih na granicama Rimskog Carstva često je bio ojačavan i manjim signalnim tornjevima, pa se u engleskoj literaturi javljaju i termini *tower* ili *turret*.¹³⁶⁸ Također, zbog činjenice da nisu sva utvrđenja bila stalnog karaktera, u engleskoj se literaturi nailazi i na termin *camp*, čija se namjena dodatno pojašnjava pridjevima *marching*, *siege*, *construction* ili *practice*.¹³⁶⁹

No činjenice ukazuju da ni Rimljani nisu imali striktnu terminologiju po pitanju nazivlja za vojne logore, pa se tako u primjeru pomoćnog logora *Vindolanda* istovremeno javljaju termini *castra*, *hiberna* i *castellum*.¹³⁷⁰ Zbog toga sam mišljenja da i hrvatskoj terminologiji valja ostaviti slobodu, pa se može istovremeno govoriti o logorima, taborima, kaštelima i utvrdama, naravno, uz obvezu korištenja pridjeva koji će pojasniti radi li se o legijskom taboru, pomoćnom logoru ili pak manjoj utvrdi.

Rimski se logori, osim po dimenzijama i karakteru, razlikuju i po načinu izrade te po tlocrtom obliku. Tako su se, primjerice, u ranijim periodima logori radili isključivo od drveta i nabijene zemlje, sa sustavom palisada i jaraka u obliku slova „V“ (eng. *V-shaped ditch*). Takvi su logori često bili velikih dimenzija te su bili namijenjeni istovremenom smještaju većeg broja postrojbi.¹³⁷¹ Tlocrtni oblik im je uglavnom bio poligonalan te su u pravilu slijedili odlike terena.¹³⁷² Kasnije, po svemu sudeći od doba Klaudija, logori počinju dobivati stalni karakter te se sve češće rade od kamena, a njihov tlocrt počinje dobivati pravilan izgled.¹³⁷³ Također se napušta izgradnja velikih logora namijenjenih većem broju postrojbi,

¹³⁶⁶ Usp. A. Johnson 1983, 31; D. B. Campbell 2009, 4.

¹³⁶⁷ Primjerice: D. J. Breeze 1974a; A. Johnson 1983, 269-273; D. J. Woolliscroft 2010, 55.

¹³⁶⁸ Detaljno o sustavu rimske vojne signalizacije: D. J. Woolliscroft 2010.

¹³⁶⁹ Usp. R. H. Jones 2012, 18-31. Termin *marching camp* označava logor podignut tijekom marša, što se može prevesti kao „marševski logor“ (usp. Ž. Miletić 2014, 123). *Siege camp* pak označava privremeni logor podignut tijekom opsade, odnosno „opsadni logor“ (detaljno o rimskih opsadnim sustavima: G. Davies 2006). Pod terminom *construction camp* misli se na privremeni logor namijenjen smještaju trupa uključenih u gradnju stalnih logora (R. H. Jones 2012, 24-27), dok termin *practice camp* označava svojevrsne vježbeničke logore, čija je svrha bila uvježbavanje vojnika u gradnji pravih utvrda (R. H. Jones 2012, 27-29).

¹³⁷⁰ P. Bidwell 2007, 21.

¹³⁷¹ A. Johnson 1983, 228-234.

¹³⁷² S. von Schnurbein 2000, 30.

¹³⁷³ A. Johnson 1983, 234.

kako legijskih, tako i pomoćnih, a sudeći prema arheološkim dokazima, upravo se tada pomoćni logori počinju izdvajati od legijskih.¹³⁷⁴ Tada se počinju javljati i pravokutni logori sa zaobljenim uglovima, za koje se u literaturi ustalio termin „logor u obliku igraće karte“ (eng. *playing card layout*).¹³⁷⁵ Riječ je o najčešćem tlocrtnom obliku, koji je vrlo dobro zastupljen i na prostoru Dalmacije. No poneke su utvrde ipak imale i kvadratni oblik,¹³⁷⁶ što je vrlo vjerojatno slučaj i s jednim pomoćnim logorom u Dalmaciji.

U literaturi se također ustalilo i mišljenje da je u zaleđu istočnojadranskih kolonija u određenom trenutku bio izgrađen snažni lanac logora kojim je presječen delmatski teritorij, pa se vrlo često može naići na termin „delmatski limes“.¹³⁷⁷ Ta se pretpostavka uglavnom bazirala na pojavnosti natpisa, ali ne i na konkretnim arheološkim dokazima. Praznina između Burnuma i Andeterija (koji, doduše, nikada nije arheološki istraživani) popunjena je s čak tri pretpostavljena logora u Petrovom polju (Tepljuh, Kadina Glavica, Magnum).¹³⁷⁸ No kao što je već naglašeno, te su se pretpostavke isključivo pravdale pronalascima natpisa vojnika pomoćnih postrojbi, ali ne i na terenskim činjenicama.

U pokušaju pravdanja ranijih pretpostavki o čak tri logora, naknadno se počelo spekulirati samo o jednom, smještenom na području Kadine Glavice.¹³⁷⁹ No po mom mišljenju, na tom području nije bio izgrađen stalni pomoćni logor iz vremena principata jer su vojnici smješteni na području Petrovog polja imali identičnu ulogu kao i oni zabilježeni u Kninskom polju.¹³⁸⁰ Naravno, uz kontrolu glavnih komunikacija, ti su vojnici bili raspoređeni i na prirodnim ulazima na prostor legijskih livada koje su se nalazile u Kosovom polju.¹³⁸¹ Upravo su na prirodnim ulazima u Kosovo polje – kako iz smjera Kninskog (Kapitul), tako i Petrovog polja

¹³⁷⁴ D. Tončinić 2014, 85.

¹³⁷⁵ A. Johnson 1983, 234-246.

¹³⁷⁶ A. Johnson 1983, 234

¹³⁷⁷ Detaljnu kritiku o „delmatskom limesu“ s pregledom ranije literature donosi D. Periša 2008.

¹³⁷⁸ J. Šašel 1974a, 398; M. Šašel-Kos 2005, 469-470; M. Sanader – D. Tončinić 2010, 41.

¹³⁷⁹ I. Glavaš – Ž. Miletić – J. Zaninović 2010; I. Glavaš 2014, 63-64. Riječ je o kvadratnoj formaciji smještenoj podno toponima Glavičine na području sela Parčić nedaleko od Kadine Glavice. Teren sam osobno pregledao nekoliko puta te sam se uvjerio da nije riječ o formaciji omeđenoj kamenim razvalinama ili barem suhozidima, već o kombinaciji poljoprivrednog jarka (sjever), rubova zemljanih terasa (istok i zapad) te kamene gomile (jug). Njihove linije prati drveće, grmlje i šipražje, tako da zajedno tvore prividnu kvadratnu formu indikativnu na zračnim snimkama. Također, teren se u potpunosti nalazi na padini, što sasvim odudara od načina građenja rimskih logora. Postoje primjeri logora na padinama (npr. Housesteads na Hadrijanovom zidu, usp. N. Cesarik 2018, 59), no oni su jednim djelom položeni na vrhu brda, što nije slučaj kod formacije podno Glavičine. Uz to, prilikom detaljnog pregleda svih terasa unutar predložene lokacije nisam pronašao niti jedan površinski predmet koji bi uputio na to da je riječ o arheološkom lokalitetu iz rimske epohe. Detaljno o tome: N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

¹³⁸⁰ N. Cesarik 2017a, 368-369; N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

¹³⁸¹ CIL 3, 13250; AE 1988, 923 = Kat. I., br. 177.

(Klanac) – smještena dva uporišta s brojnim nalazima natpisa rimskih vojnika, među kojima se posebno ističu natpisi pripadnika XI. legije.¹³⁸² Stoga sam mišljenja da je u Petrovom polju u navedeno vrijeme najvjerojatnije postojala manja vojna utvrda, ali ne i pretpostavljeni pomoćni logor. Budući da su na desnoj obali rijeke Krke, na potezu od Radučića do Čučeva, bila smještena čak četiri pomoćna logora, mišljenja sam da originalni smještaj postrojbi s područja Petrovog polja ipak valja povezati s tim lancem utvrda.¹³⁸³

No to ne znači da na Petrovom polju nikada nisu bili izgrađeni vojni logori. Dapače, na zračnim se snimkama dobro vide ostatci potencijalnog privremenog logora poviše sela Gradac, kojega, doduše, još uvijek treba potvrditi pravim arheološkim dokazima (sl. 53). Budući da je područje Petrovog polja bilo poprištem Oktavijanove kampanje protiv Delmata, postoji realna mogućnost da je riječ o privremenom taboru iz tog vremena.¹³⁸⁴

Slika 53. Potencijalni rimski logor na lokalitetu Podvornice u Gradcu kod Drniša (izvor: Geoportal DGU)

¹³⁸² Klanac kod Tepljuha: vojnik XI. legije (Kat. I., br. 158); tegule s pečatom III. legije Flavije Feliks (CIL 3, 15110 d-e); natpisi vojnika pomoćnih postrojbi (Kat. II., br. 59; CIL 3, 9829). Kapitul kod Knina: vojnici XI. legije (Kat. I., br. 121, 147, 150, 159, 180, 182); vojnik pomoćne postrojbe (Kat. II., br. 22).

¹³⁸³ Usp. N. Cesarik 2017a, 368-369.

¹³⁸⁴ Tako pomišljaju Ž. Miletić – S. Bekavac 2018, 39, povezujući navedene ostatke s potencijalnom opsadom iz Oktavijanove kampanje protiv Delmata. No zbog činjenice da je na iliričkom području buktao veliki rat od 6. do 9. godine, ne bi trebalo naočigled odbaciti ni mogućnost da je riječ o privremenom logoru iz nešto kasnijeg perioda.

Po mom mišljenju, Rimljani nisu izgradili lanac utvrda na način na koji se to do sada smatralo. Naime, čitava teorija o delmatskom limesu bila je prvenstveno zasnovana na poznatim analogijama iz Britanije te Porajnja i Podunavlja,¹³⁸⁵ što je uvjetovalo i viđenje o limesu kao jednoj uzdužnoj liniji na kojoj je u pravilnom rasporedu smješten veći broj utvrda. Budući da danas raspolažemo s kudikamo preciznijim informacijama o rasporedu vojnih utvrda na području Dalmacije, smatram da je evidentno da su u određenom trenutku na području Dalmacije egzistirala tri glavna garnizona. Svaki je od njih imao cilj kontrolirati pristupe priobalnim kolonijama. Postavljanjem vojske na ključnim točkama pristupa glavnim provincijskim središtima, poput Jadera, Salone, Narone, a možda i Epidaura,¹³⁸⁶ stvorila se osnova za kontroliranim kolanjem dobara i ljudi iz unutrašnjosti prema jadranskom priobalju.

No ta je uloga zapravo identična onoj koja se naglašavala i kod pretpostavljenog limesa: zaštita priobalnih kolonija. Istina jest da je tu svakako bila riječ o zaštiti kolonija, ali za njezinu učinkovitost nije bilo potrebe činiti liniju kakva će se kasnije javiti u nekim drugim provincijama (primjerice u Britaniji).¹³⁸⁷ Bilo je dovoljno prepoznati najvažnije strateške točke na koje će se postaviti vojska i tako u potpunosti onemogućiti pristup navedenim središtima. Iako je taj sustav zasigurno imao ulogu zaštite, smatram da je njegova primarna funkcija više išla u smjeru kontrole, koja, uostalom, automatski dovodi i do učinkovite zaštite. Rekao bih da je jedna od primarnih funkcija tih garnizona bila nadzirati promet, posebno većih količina prirodnih resursa te većih skupina ljudi, koji su – iz unutrašnjosti Dalmacije – imali namjeru pristupiti glavnim rimskim centrima na istočnom Jadranu.

Pojedinci su zasigurno mogli proći neopaženo preko planinskih masiva i kanjona rijeka, no to vjerojatno nisu mogli učiniti u većim skupinama, ali ni s kolima ili pak sa značajnijom količinom dobara. Drugim riječima: krijumčarenje se uvijek moglo odvijati u sitnim razmjerima, no za prijevoz veće količine dobara ili ljudstva, trebalo je imati ili službene ovlasti ili dobre veze s onima koji su imali nadležnost nad vojnim sustavom u zaleđu primorskih središta. S postupnom stabilizacijom i uznapredovanom romanizacijom

¹³⁸⁵ Detaljno o vojnim sustavima na granicama Rimskog Carstva: D. J. Breeze 2011.

¹³⁸⁶ Za sada nema dokaza o postojanju rimskih vojnih objekata u zaleđu Epidaura, no nekoliko natpisa sa spomenom rimskih pomoćnih postrojbi mogu ukazati na njihovo postojanje. No za takvo nešto prvo treba obaviti i prava terenska istraživanja šireg epidaurskog područja.

¹³⁸⁷ U osnovi bih rekao da se može govoriti o svojevrsnom limesu, ali ne kao o liniji utvrda od Krke do Neretve, već kao o rascjepkanim lancima utvrda, od kojih je svaki imao cilj kontrole pristupa priobalnoj koloniji. Slična se stvar vjerojatno dogodila i u Tarakonskoj Hispaniji, gdje španjolski istraživači već neko vrijeme govore o „limesu bez granice“ (eng. „limes without frontier“; Á. Morillo 2006, 88-89; Á. Morillo Cerdán 2009, 243-244)

unutrašnjosti splasnula je i potreba za tako snažnim garnizonima te je već sredinom 1. stoljeća krenuo postupak demilitarizacije Dalmacije. Taj će proces najprije kulminirati tijekom Domicijanova principata, kada Dalmacija postaje *provincia inermis*, a zatim i početkom Hadrijanova principata, kada jedno od najznačajnijih vojnih uporišta na dalmatinskom tlu potencijalno postaje municipalnim centrom.

Budući da sam najveći dio svojih dosadašnjih istraživanja posvetio garnizonu na desnoj obali Krke, normalno je da sam ovdje najveću pozornost posvetio široj okolici Burnuma. No istraživanja su me s vremenom odvela i do cetinskog, odnosno garnizona u zaleđu Salone, gdje sam također uočio neke nove dijelove koji bi mogli rasvijetliti njegov cjelokupni razvoj. Iako sam i području Narone posvetio neka ranija istraživanja, zbog činjenice da se njezino neposredno zaleđe ne nalazi unutar granica Hrvatske, nisam imao prilike obilaziti taj kraj, što je i prvenstveni razlog zašto tom području nisam mogao posvetiti više pažnje.

Dakle, u ovom ću poglavlju prikazati osnovne sastavnice triju garnizona smještenih u zaleđu priobalnih kolonija. To su redom: (1) Burnum i garnizon na rijeci Krki, (2) Tilurij i garnizon u zaleđu Salone te (3) garnizon u zaleđu Narone. S obzirom na relativno loše stanje istraženosti, o većini sastavnica tih garnizona znaju se samo osnovni podatci; odnosno, najčešće je riječ o najosnovnijoj ubikaciji lokaliteta s osnovnim informacijama o njihovu smještaju u krajoliku. No u svakom slučaju, i to je bolje od ničega.

4.1. Burnum i garnizon na granici Liburnije

Iznimno velika koncentracija natpisa rimskih vojnika bila je ključni svjedok spoznaji da se na desnoj obali rijeke Krke smjestilo jedno od dvaju glavnih vojnih uporišta u Dalmaciji tijekom 1. stoljeća.¹³⁸⁸ O ostacima razbacanih i uništenih rimskih natpisa na području Šuplje crkve u Ivoševcima izvijestio je još A. Fortis, dodavši kako je čak jedan Morlak razgradio dio sačuvanih rimskih lukova (sl. 54), ne bi li ih iskoristio kao kamenu građu.¹³⁸⁹ Od tada se Burnum sve češće spominje u stručnoj literaturi, a natpisi s njegova područja uvršteni su u prvo izdanje Mommsenova CIL-a iz 1873.,¹³⁹⁰ da bi o burnumskim spomenicima kasnije intenzivno skrbio fra Lujo Marun, koji je krajem 19. te početkom 20. stoljeća pronalazio ili otkupljivao rimske natpise iz šire okolice Knina, o čemu je i vodio zapise u svojim *Starinarskim dnevnicima*.¹³⁹¹ Paralelno s Marunom pojavio se i legendarni Carl Patsch, također veliki istraživač i baštinik burnumskim spomenika, koji je u više navrata objavljivao i revidirao natpise sa šireg područja Burnuma,¹³⁹² ali i napisao natuknicu o Burnumu u čuvenoj *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.¹³⁹³

Slika 54. Lukovi principije legijskog logora u Burnumu (snimio N. Cesarik)

¹³⁸⁸ Natpisi sa spomenom rimskih legija i legionara: Kat. I., br. 1, 116, 117, 122-126, 128-131, 132?, 149, 150, 152-156, 159, 161, 162, 164-166, 168-175, 178-180, 182, 184-186, 188-192, 198-202. Natpisi vojnika pomoćnih postrojbi: Kat. II., br. 10, 11, 49-52, 61-62.

¹³⁸⁹ A. Fortis 1984, 77-78.

¹³⁹⁰ CIL 3, str. 367-369.

¹³⁹¹ L. Marun 1998. Burnum je najčešći toponim koji se susreće u Marunovim dnevnicima (usp. kazalo geografskih pojmova).

¹³⁹² C. Patsch 1895 (= C. Patsch 1897, 177-219); C. Patsch 1899a (= C. Patsch 1900, 70-119).

¹³⁹³ C. Patsch 1897b. Tu su navedeni i svi literarni izvori koji spominju Burnum.

Oprilike u isto vrijeme javio se i prvi pravi arheološki interes za ostatke rimskog legijskog logora, pa je Emil Reisch – u ime Austrijskog arheološkog instituta – 1912. i 1913. godine proveo prva arheološka istraživanja na području Burnuma.¹³⁹⁴ Taj je institut 1973./74. proveo i revizijska istraživanja unutar legijskog logora,¹³⁹⁵ a u isto su vrijeme – u suradnji s Arheološkim muzejom Zadar – provedena i detaljna istraživanja akvedukta od Plavna do Burnuma.¹³⁹⁶ Jedno od najvažnijih dostignuća revizijskog istraživanja svakako je bilo saznanje da kameni objekti unutar logora nisu nastali prije Klaudijeva principata, ali i da najranije stratigrafske jedinice datiraju u prvu četvrtinu 1. stoljeća, čime je opovrgnuto ranije mišljenje E. Reicha da je prva faza logora nastala još u rano Augustovo doba, odnosno da gradnja kamenih objekata unutar logora datira u sam kraj Augustove vladavine.¹³⁹⁷

Početak 21. stoljeća ponovno se javio interes arheološke struke za Burnum, tako da se od 2003. počeo istraživati amfiteatar zapadno od logora,¹³⁹⁸ a ubrzo se počeo istraživati i kvadriportik južno od amfiteatra, koji je okarakteriziran kao vojno vježbalište (*campus*).¹³⁹⁹ Paralelno s klasičnim arheološkim iskopavanjima objekata u zapadnom arealu legijskog tabora, počela je i detaljna geofizička prospekcija terena na području samog legijskog logora.¹⁴⁰⁰

Također valja naglasiti da je javni pristup raznim oblicima zračnih i satelitskih snimaka u zadnje vrijeme omogućio uvid u znatno širu sliku cjelokupne organizacije rimskog vojnog garnizona,¹⁴⁰¹ za kojega je vidljivo da je u određenom trenutku bio organiziran kao lanac utvrda koje su kontrolirale prijelaze preko sedrenih barijera gornjeg toka rijeke Krke.¹⁴⁰²

¹³⁹⁴ E. Reisch 1913.

¹³⁹⁵ S. Zabehlicky-Scheffenegger – M. Kandler 1979.

¹³⁹⁶ B. Ilakovac 1982, 35-105; B. Ilakovac 1984.

¹³⁹⁷ S. Zabehlicky-Scheffenegger – M. Kandler 1979, 9-15.

¹³⁹⁸ N. Cambi et al. 2006; M. Glavičić – Ž. Miletić 2009; M. Glavičić 2011; M. Glavičić – Ž. Miletić 2013.

¹³⁹⁹ Ž. Miletić 2010, 137; Ž. Miletić 2011, 263, 271-272. Usp. i kratke izvještaje sa iskopavanja: J. Zaninović 2009, 550; J. Zaninović 2010, 605; J. Zaninović 2011; J. Zaninović 2012.

¹⁴⁰⁰ F. Boschi – A. Campedelli 2008; F. Boschi 2011; F. Boschi – E. Giorgi 2012; M. Dubbini – L. I. Curzio – A. Campedelli 2016.

¹⁴⁰¹ Š. Vrkić 2017a, 206-211; S. Vitale 2017; N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018b.

¹⁴⁰² N. Cesarik 2018b, 13-20.

4.1.1. Topografija šire okolice Burnuma

Smješten na desnoj obali gornjeg toka rijeke Krke, Burnum se nalazio na samom rubu jugoistočne Liburnije, na granici s nekoliko etničkih zajednica predrimskog Ilirika.¹⁴⁰³ Glavna strateška osnova njegove pozicije bila je mogućnost kontrole prirodnih komunikacija koje su povezivale jugoistočnu Liburniju s područjima Diciona, Japoda te posebice Delmata, a jedni od najvažnijih strateških elemenata bili su prijelazi preko gornjeg toka rijeke Krke, ali i preko gornjeg toka rijeke Zrmanje. Zbog učinkovitosti kontrole tih elementa vojska je bila raspodijeljena na širem području oko legijskog tabora, što se posebno može razabrati putem disperzije natpisa rimskih vojnika, ali i preko arheoloških ostataka manjih vojnih utvrda (sl. 55).¹⁴⁰⁴

Glavni prijelazi preko gornjeg toka rijeke Krke nalaze se na područjima sedrenih barijera Čavlinova buka, Bilušića buka, Brljana i Manojlovca, kojima valja pridružiti i sporedne prijelaze preko Miljacka slapa, Daljenskog buka te manje sedrene barijere kod toponima Mostina, smještene između Trošenja i Nečvena.¹⁴⁰⁵ Za kontrolu tih prijelaza, Rimljani su u određenom trenutku izgradili liniju fortifikacija sastavljenu od legijskog te čak četiri pomoćna logora.¹⁴⁰⁶ Budući da je Krka, po svemu sudeći, u određenom trenutku činila granicu Liburnije s područjem Delmata,¹⁴⁰⁷ ne začuđuje što je takva sila bila koncentrirana na kontrolu tih prijelaza. No od svih prirodnih prijelaza preko Krke posebno se ističe prijelaz preko nekadašnje sedrene barijere Čavlinova buka (u literaturi poznate i kao Bobodol),¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰³ Riječ je o jedinom dijelu Liburnije koji nije štićen masivom Velebita, već se nalazi na koridoru između padina Koma i rijeke Zrmanje s jedne te kanjona rijeke Krke s druge strane.

¹⁴⁰⁴ Usp. N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018b.

¹⁴⁰⁵ Toponim „Mostina“ nije naznačen na Topografskoj karti (u daljnjem tekstu TK) 1:25000, niti na Hrvatskoj osnovnoj karti (u daljnjem tekstu HOK) 1:5000, ali pod tim je toponimom zavedena katastarska čestica 5356/1 (katastarski ured Knin, katastarska općina Kistanje) koja se nalazi točno kod manje sedrene barijere te kojoj se može pristupiti jasno vidljivim putevima s obje strane Krke.

¹⁴⁰⁶ N. Cesarik 2017a; N. Cesarik 2018b, 13-20.

¹⁴⁰⁷ Strab. 7.5.4; Plin. *HN* 3.139; 3.141; Flor. 1.21; Ptol. *Geog.* 2.16.2. Detaljne rasprave po pitanju jugoistočne granice Liburnije donosi Slobodan Čače (usp. posebno S. Čače 1989; te najnovije S. Čače 2013).

¹⁴⁰⁸ Usp. Š. Vrkić 2017a, 216-220. Termin „Bobodol“ svakako je ispravan, a kao takav se javlja i na karti Antonia Grandisa iz 1791. godine (*Cascada di Babadol*; usp. M. Slukan Altić 2007, 94). No na današnjim TK 1:25000 i HOK 1:5000 ne javlja se toponim Bobodol, već „Čavlinov buk“. Danas je kod lokalnog stanovništva prisutan termin „Čavlinov brzak“ ili „Čavlina brzak“, i to isključivo zbog činjenice što na tom mjestu više nema slapa, budući da je u 19. stoljeću minirana sedrena barijera, što je uzrokovalo nastanak brzaca. Razlog zašto ne koristim termin „Bobodol“ krije se u višeznačnosti tog termina, što svakako može zbuniti čitatelje. Nekada je na mjestu Čavlinova buka postojao sedreni otočić koji je usporavao vodu (usp. A. Fortis 1984, 77) te omogućavao lagani prijelaz preko Krke, a nizvodno od njega se formiralo staro Bobodolsko jezero. Snižavanjem sedrenih barijera Čavlinova i Bilušića buka snizila se razina vode, što je uzrokovalo isušenje Bobodolskog jezera, ali se i spriječilo često poplavljanje Kninskog polja (usp. D. Perica – D. Orešić – S. Trajbar 2005, 144-145). Posljedično su na tom mjestu formirane livade uz rijeku, odnosno dolinska proširenja, od kojih se ono s lijeve

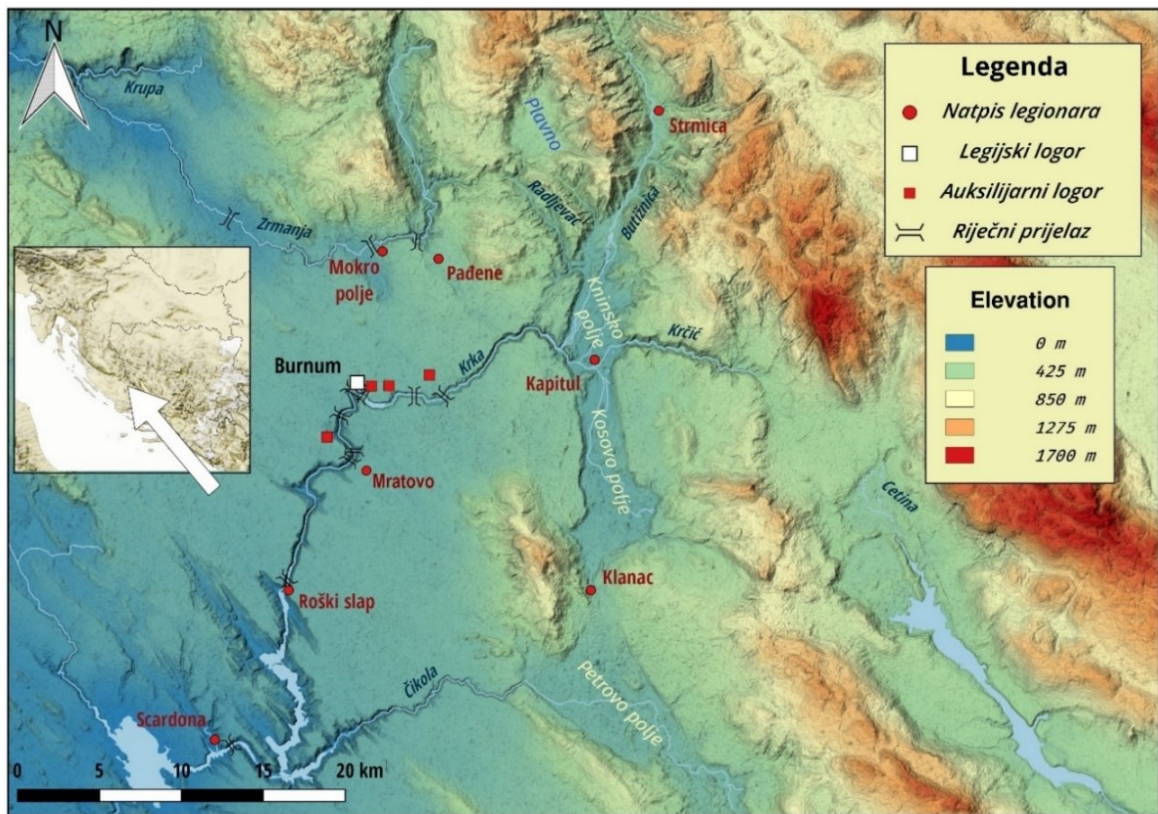
koji je u predrimsko vrijeme bio čuvan s čak tri utvrđene osmatračnice, odnosno utvrde na liticama (eng. *promontory forts*).¹⁴⁰⁹ Razlog tomu krije se u jednostavnoj činjenici da se na tom mjestu nalazi najblaži pristup kanjonu Krke (sl. 56),¹⁴¹⁰ no – što je još zanimljivije – glavni prijelaz preko rijeke Krke sinklinalno je povezan s jednim od glavnih prijelaza preko rijeke Zrmanje (Vagići u Mokrom Polju), i to preko prirodnog koridora u vidu dva polja u kršu – Radučkog polja i Mokrog Polja. U predrimsko doba taj je koridor bio pod nadzorom većeg broja gradinskih utvrđenja od kojih se posebno ističe Radučka glavica – najdominantnija i najmarkantnija gradina šireg područja Kistanjske Bukovice (sl. 57). Ta je gradina smještena točno u sredini koridora između glavnih prijelaza preko Krke i Zrmanje (sl. 58) te pruža odlične potencijale za vizualnu kontrolu čitavog pograničnog područja jugoistočne Liburnije (sl. 59-60). Uz to, gradina je vidljiva i s vrlo širokog radijusa, ne samo s liburnskog, već i sa znatno šireg područja (sl. 61).¹⁴¹¹

strane Krke zove Zbušek (k. č. 3890/11, kat. ured Drniš, kat. općina Matase), dok se ono s desne zove Liver (toponim prisutan na TK 1:25000 i HOK 1:5000), a uzvodno od Livera nalazi se livada koju stanovništvo naziva Bobodol (usp. Austrijsku katastarsku kartu Radučića iz 1828. na <https://mapire.eu>). Dakle, Bobodol je termin koji se u osnovi danas koristi za dio brine, a ne za mjesto nekadašnje sedrene barijere. Uz to, naziv „Bobodol“ dolazi od istoimenog sela s lijeve strane Krke (istočno od Marasovina), pa čitatelj neće lako razabrati je li Bobodol livada uz Krku, isušeno jezero, nekadašnja sedrena barijera ili ime naselja. Zbog toga smatram da je najpreciznije koristiti konstrukciju „prijelaz preko nekadašnje sedrene barijere Čavlinova buka“.

¹⁴⁰⁹ S. Vitale 2017, 874-878; N. Cesarik 2018b, 15.

¹⁴¹⁰ Ostatci rimskih cesta koje vode do Čavlinova buka, i to s obje strane rijeke Krke, lako su uočljivi na zračnim fotografijama i satelitskim snimkama (usp. N. Cesarik – I. Glavaš 2018, 357-358, sl. 5).

¹⁴¹¹ N. Cesarik 2018b, 7-10.

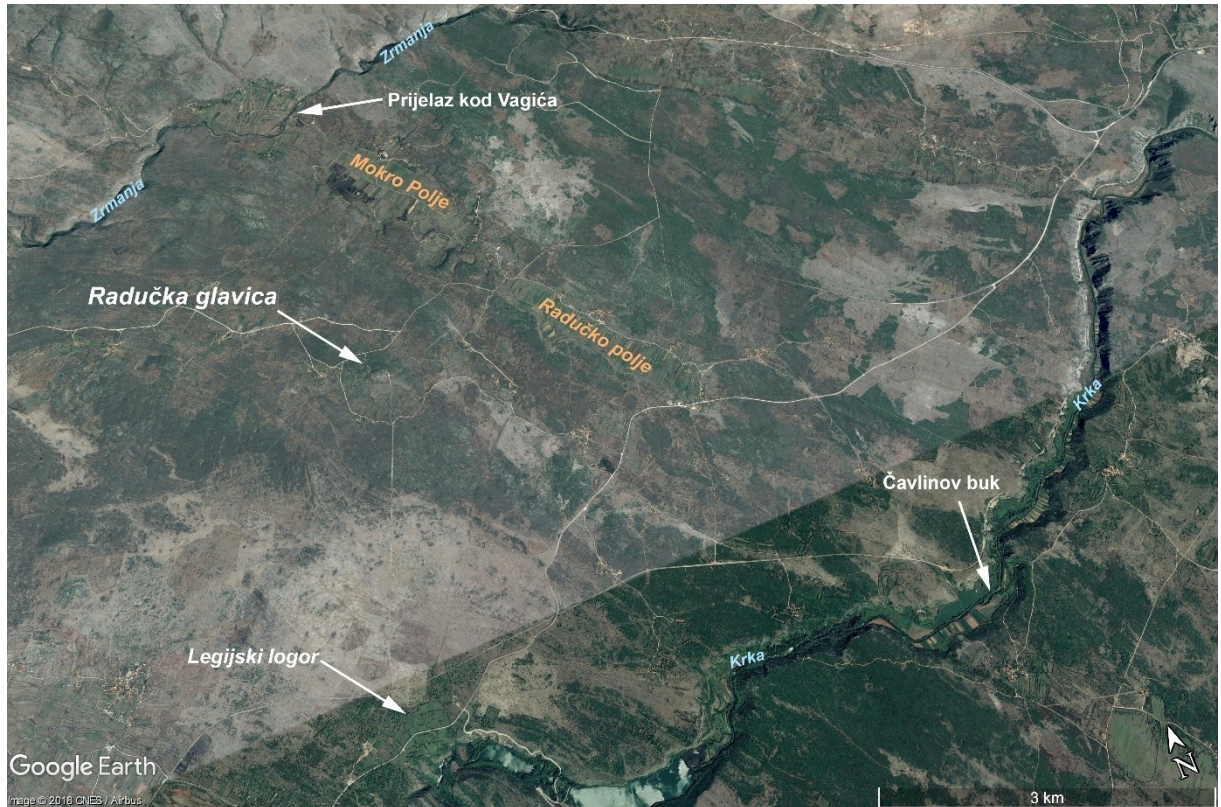
Slika 55. Rimski garnizon na granici Liburnije (izradio L. Drahotusky-Bruketa)

Slika 56. Blagi pristup desnoj obali Krke kod Čavlinova buka (snimio N. Cesarik)

Slika 57. Radučka glavica (snimio N. Cesarik)

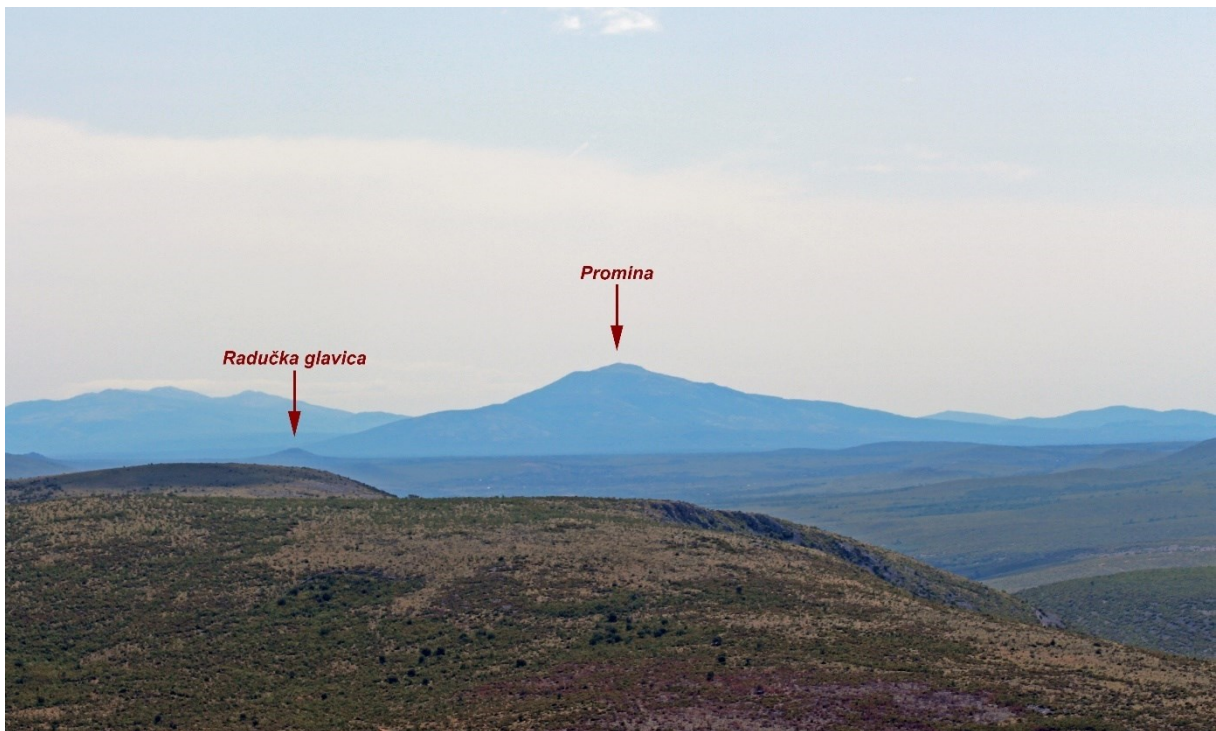
Slika 58. Radučka glavica i koridor između glavnih prijelaza preko Krke i Zrmanje (izvor: Google Earth)

Slika 59. Pogled s Radučke glavice na sjeverozapad, prema Velebitu (snimio N. Cesarik)

Slika 60. Pogled s Radučke glavice na jugoistok, prema Promini (snimio N. Cesarik)

Slika 61. Pogled na Prominu i Radučku glavicu s državne ceste D27, poviše Muškovaca (snimio N. Cesarik)

Prethodno se pretpostavljalo da je Radučka glavica bila napuštena u ranim fazama željeznog doba,¹⁴¹² no pronalasci predcarskih kovanica, napose rimskog republikanskog, numidskog, kartaškog, južnoitalskog te novca egipatskih Ptolomejevića,¹⁴¹³ definitivno potvrđuju da je život na Radučkoj glavici bio aktivan u posljednjoj fazi željeznodobne liburnske kulture. Nadalje, površinski nalazi rimskih tegula ukazuju na činjenicu da se život na Radučkoj glavici nastavio i u periodu principata, što svakako dovodi do pomisli da Radučku glavicu valja smatrati glavnim centrom liburnske zajednice Burnista.¹⁴¹⁴ Proučavanjem prirodnih

¹⁴¹² S. Čače 1989, 79 (bazirano na W. Buttler 1933, 193-194).

¹⁴¹³ Numidski, južnoitalski te novac Ptolomejevića: M. Ilkić – M. Rebić 2014, 98-106, kat. br. 1, 3, 36-38. S Radučke glavice potječe i veća količina kartaškog, numidskog, egipatskog te rimskog republikanskog novca, za kojega se prilikom prvotne objave navelo da potječe s „drniškog područja“ (M. Ilkić – D. Filipčić – V. Kramberger 2012, 7-13, kat. br. 1-19, 22, 35-38); usp. N. Cesarik – V. Kramberger 2018, 124, bilj. 43.

¹⁴¹⁴ Usp. N. Cesarik 2018b, 6-13. Ranije se pretpostavljalo da je glavni centar liburnskih Burnista bilo utvrđenje na Okretu u Puljanima (Gradina u Puljanima), smješteno nasuprot legijskog logora Burnum (usp. M. Zaninović 1996, 272; Ž. Miletić 2010, 114). No po mom mišljenju takva je pretpostavka malo vjerojatna, ne samo zbog činjenice da se ta utvrda nalazi na lijevoj strani Krke te da uopće ne pruža kontrolu nad širim područjem oko nje, nego i zbog činjenice da to nije tipična predrimaska gradina, odnosno naselje gradinskog tipa (eng. *hillfort*), već zapravo utvrda na litici ili rtu (eng. *promontory fort*), branjena snažnim bedemom samo s jugoistočne strane. To utvrđenje pruža kontrolu samo nad prijelazima preko sedrenih barijera Brljana i Manojlovca, koji su – u usporedbi sa prijelazom preko Čavlinova buka – bili sporedni prijelazi preko gornjeg toka rijeke Krke. Također, to je utvrđenje iznimno slabo vidljivo iz okolnog prostora, čak i onda kada se promatrač nalazi u njegovoj neposrednoj blizini, jer ono je u naravi smješteno na krškoj zaravni okruženoj liticama kanjona Krke. Za razliku od te utvrde, Radučka glavica predstavlja pravo naselje gradinskog tipa, impresivnih dimenzija, koje ne samo da

komunikacijskih karakteristika i disperzije predrimskih utvrđenja na području između Krke i Zrmanje,¹⁴¹⁵ jasno je uočljiv obrazac u njihovom rasporedu. Najdominantnije i najveće utvrđenje – Radučka glavica – koje je u isto vrijeme i gradina u pravom smislu riječi (naselje gradinskog tipa), smješteno je točno u središtu navedenog područja. Nedaleko od nje, oko 1,5 km sjeveroistočno, nalazi se drugo značajno gradinsko naselje – Đurina gomila (poviše Kurelj bunara, sl. 62) – po čijoj se površini mogu pronaći brojni primjerci helenističke keramike.¹⁴¹⁶ S obzirom na manje površine branjenog prostora, ostala su utvrđenja očito bila sekundarnog karaktera (npr. Kučište u zaseoku Opačići te Veliki Oštrik),¹⁴¹⁷ a posebno se ističe veliki broj utvrda na liticama kanjona rijeke Krke (eng. *promontory forts*), koje su sve odreda smještene poviše prirodnih prijelaza preko sedrenih barijera njezina gornjeg toka.¹⁴¹⁸ Prema tomu, očito je da je liburnska zajednica smještena na samom jugoistočnom rubu Liburnije – na granici s Japodima, Dicionima i Delmatima – prosperirala na osnovi činjenice da je kontrolirala najranjiviji ulaz u Liburniju. Po mom mišljenju, centar te zajednice nalazio se na najdominantnijem položaju (Radučkoj glavici) koji je omogućavao laku kontrolu nad čitavim okolnim teritorijem, posebice nad utverdama smještenim na liticama kanjona Krke i Zrmanje, koje su čuvale prirodne prijelaze preko navedenih rijeka (sl. 63).¹⁴¹⁹

Ako tu situaciju usporedimo s disperzijom rimskih utvrđenja na navedenom području, vidljivo je da su Rimljani samo preuzeli raniji obrazac, jednostavno ga prilagodivši svom vlastitom modelu. Ono što je – po mom mišljenju – u predrimsko doba bio liburnski Burnum sa središtem na Radučkoj glavici, to je kasnije bio rimski Burnum sa središtem u legijskom logoru, smještenom oko 3 km jugozapadno od Radučke glavice. Radi kontrole prijelaza preko

dominira čitavim područjem Kistanjske Bukovice, već omogućava vizualnu kontrolu nad znatnim područjem oko nje, posebice koridora između glavnih prijelaza preko Krke i Zrmanje (detaljno: N. Cesarik 2018b, 7-12).

¹⁴¹⁵ Pod utvrđenjima mislim na gradine ili gradinska naselja (eng. *hillforts*), utvrde na liticama (eng. *promontory forts*) te na nedefinirana ograđenja (eng. *enclosures*).

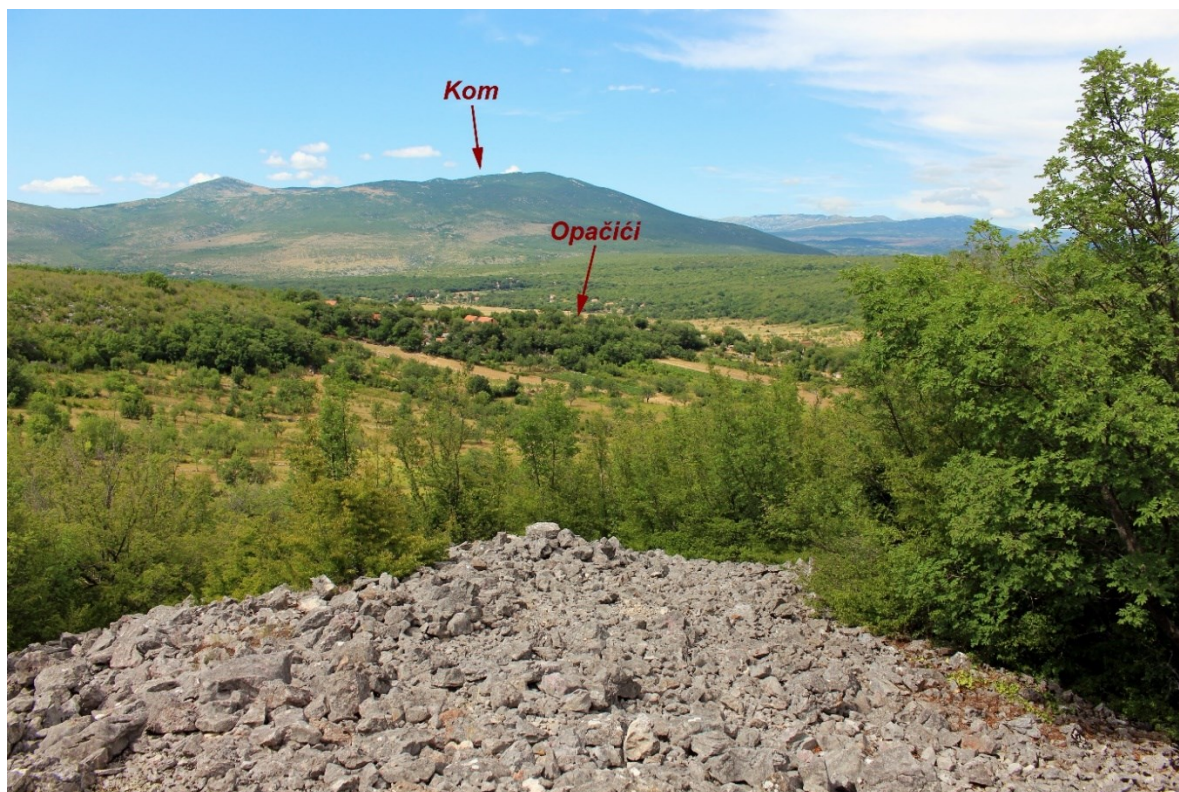
¹⁴¹⁶ Usp. S. Čače 2013, 28. Za sada nije jasno jesu li Radučka glavica i Đurina gomila egzistirale u isto vrijeme. Prije se smatralo da je Radučka glavica napuštena u ranijim fazama željeznog doba, što je potencijalno uzrokovalo naseljavanje Đurine gomile (S. Čače, 1989, 79, bazirano na W. Buttler, 1933, 193-194) no brojni pronalasci predcarskog novca s Radučke glavice definitivno opovrgavaju takvu hipotezu. S obzirom na jasan kontinuitet života na Radučkoj glavici iz zadnje faze liburnske kulture željeznog doba (nalazi predcarskih kovanica) u period Rimskog Carstva (površinski nalazi rimskih tegula), izglednijim mi se čini da je u određenom trenutku došlo do napuštanja Đurine gomile te da je život nastavljen na Radučkoj glavici, a na to posebno upućuje činjenica da se Đurina gomila nalazi istočno, odnosno izvan velikog suhozida koji je išao od desne obale rijeke Krke kod Prnadovca u Radučiću sve do gradine Kočo (usp. Š. Vrkić, 2017), ali i dalje od brda Lončarić prema izvoru Krupe (usp. M. Vuković 2018, 71-72). Naravno, lako je moguće da su Radučka glavica i Đurina gomila egzistirale u isto vrijeme, no to mogu potvrditi samo sustavna arheološka istraživanja.

¹⁴¹⁷ Usp. W. Buttler 1933, 194, Nr. 27-28; T. 37, 1; T. 38, 1. Zbog neistraženosti lokaliteta ostaje apsolutno nejasno jesu li navedena utvrđenja uopće egzistirala u isto vrijeme.

¹⁴¹⁸ N. Cesarik 2018b, 7, fig. 2.

¹⁴¹⁹ N. Cesarik 2018b, 6-13.

sedrenih barijera gornjeg toka rijeke Krke, ranije predrimske utvrde na liticama kanjona – na liniji od Radučića do Čučeva – zamijenila su četiri rimska auksilijarna logora (sl. 64-65).¹⁴²⁰

Slika 62. Pogled s bedema Đurine gomile prema gradini Kučište u Opačićima u Mokrom Polju (snimio N. Cesarik)

¹⁴²⁰ N. Cesarik 2018b, 18.

Slika 63. Predrimska utvrđenja između gornjih tokova Krke i Zrmanje (izvor: Google Earth)

Slika 64. Predrimski sustav kontrole riječnih prijelaza preko gornjih tokova Krke i Zrmanje (izvor: Google Earth)

Slika 65. Rimski sustav kontrole prijelaza preko gornjeg toka rijeke Krke (izvor: Google Earth)

No kao što sam već napomenuo, Burnum nije samo kontrolirao prijelaze preko gornjeg toka rijeke Krke, već i jedan od glavnih prijelaza preko gornjeg toka rijeke Zrmanje. Naime, kako Zrmanja u svom gornjem toku – nakon Zrmanjske doline – stvara duboki kanjon, jedno od najlakših mjesta za prijelaz preko njezina toka nalazi se na mjestu gdje rijeka napušta kanjon i tvori dolinu Mokrog Polja (kod zaseoka Vagići, sl. 66-67).¹⁴²¹ U kasnijim je periodima taj prijelaz kontrolirala Keglevića gradina,¹⁴²² iliti plemićki grad Kegalj (sl. 68),¹⁴²³ o čemu posebno svjedoči karta Matea Pagana gdje je pored Kegaljgrada (*Clegovic*) ucrtan most preko Zrmanje.¹⁴²⁴ Važnost tog prijelaza posebno potvrđuju pronalasci triju natpisa vojnika XI. legije na području Mokrog Polja (Kat. I., br. 118, 119, 187), što upućuje na zaključak da je na tom području postojalo legijsko odjeljenje, vjerojatno postavljeno s ciljem kontrole komunikacije koja je išla preko Zrmanje te blagim padinama Koma vodila do Prevjesa (sl. 69-

¹⁴²¹ Na području Vagića nalazi se i neistraženi lokalitet starokršćanske crkve, o kojoj svjedoče brojni ulomci kamene plastike: V. Delonga 1984, 268-273.

¹⁴²² V. Delonga 1984, 277-279.

¹⁴²³ O njemu detaljno: K. Regan 2012.

¹⁴²⁴ K. Regan 2012, 27, sl. 2.

71), da bi dalje – kroz dolinu gornje Zrmanje – činila i prirodnu vezu s Likom (sl. 72).¹⁴²⁵ Taj prijelaz u kasnoantičko doba kontroliralo je utvrđenje na brdu Čuker (sl. 73), smješteno točno preko puta Keglevića gradine.¹⁴²⁶

Drugi važan prijelaz preko Zrmanje nalazi se uzvodno od Mokrog Polja, na mjestu Kravje drage između Pađena i Prevjesa (sl. 74),¹⁴²⁷ a vrlo je izgledno da je on korišten još u predrimsko doba, na što posebno upućuje blizina Gradine u Prevjesu,¹⁴²⁸ dok na postojanje rimske komunikacije preko Kravje drage može uputiti i pronalazak natpisa vojnika XI. legije kod crkve sv. Đorđa u Pađenima (Kat. I., br. 163), koja se nalazi točno na komunikaciji između Knina i Prevjesa. Naravno, položaj Pađena nije samo važan zbog te komunikacije,¹⁴²⁹ već i zbog činjenice da odatle vodi i jedan od puteva prema Plavnu – području koje je bilo od iznimne važnosti legijskom logoru u Burnumu.

¹⁴²⁵ Od Vagića u Mokrom Polju vodi stara cesta sve do Prevjesa, na kojoj se mjestimično uočavaju rubnjaci. Vjerojatno je riječ o staroj komunikaciji koja je povezivala Keglevića gradinu sa Zvonigradom, a kao takva je ucrtana i na jozefinskoj topografskoj karti te na karti Antonia Grandisa (usp. M. Slukan Altić 2007, 94). Ne mogu reći sa sigurnošću, no postoji izrazita vjerojatnost da je tim pravcem išla i cesta iz rimskog doba.

¹⁴²⁶ Usp. V. Delonga 1984, 277. Na tom se mjestu nalazi utvrđenje na litici sa snažnim suhozidnim bedemom tipičnim za predrimsko razdoblje. Po površini se ne nalaze ostatci tipične prapovijesne, već samo kasnoantičke keramike, pa nije sigurno je li riječ o isključivo kasnoantičkoj fortifikaciji ili o prapovijesnoj utvrdi koja je ponovno korištena u kasnoj antici.

¹⁴²⁷ Današnji most (zapravo vijadukt) preko Kravje drage (na trasi državne ceste D1) izgrađen je na velikim nosačima preko kojih je presvođen cijeli kanjon Zrmanje, no stara se cesta spuštala do same rijeke, gdje se i danas nalazi most izgrađen 1798. godine (usp. J. F. Fras 1988, 127).

¹⁴²⁸ Riječ je o utvrđenju na litici iznad rijeke Zrmanje, točno preko puta Otonskog mlina. Uz to, na zaravanku s desne obale Zrmanje, smještenom između Radove i Mačje drage, na zračnim je snimkama vidljiva suhozidna konstrukcija koja bi možda mogla pripadati bedemu predrimske utvrde na litici. No kako nisam imao priliku osobno posjetiti taj teren, ne mogu reći radi li se o prapovijesnom ili novijem suhozidu.

¹⁴²⁹ Riječ je o najprirodnijoj komunikaciji između Dalmacije i Like, koja od Prevjesa vodi prema Palanci te dolinom gornje Zrmanje ide dalje prema Maloj Popini, Cerovcu, Malovanu i Gračacu. Ta je cesta ucrtana još na Vitezovićevoj karti Hrvatske iz 1699. (M. Slukan Altić 2005, 91; cjelokupna karta objavljena kod: M. Slukan Altić 2003, 371), a istom je trasom išla i stara Dalmatinska poštanska i trgovačka cesta, dovršena 1789. (usp. L. Černicki – S. Forenbaher 2016, 24-25). Na potezu od Kravje drage do Prevjesa te od Male Popine do Malovana (preko dijelova Cerovca, od Rajinog klanca prema Pejginoj glavici te kroz Brezovac do Kojine glavice) uočio sam ostatke stare ceste s rubnjacima čija je trasa ucrtana na jozefinskoj topografskoj karti iz 1774.-1775. te označena kao „*alte Straße v. Gračac*“ na franciskanskoj izmjeri iz 1865.-1869. (dostupno na: <https://mapire.eu>). Tu trasu spominje i F. J. Fras 1988, 150, tako da je lako moguće da je riječ o starijoj trasi Dalmatinske ceste koja je popravljana između 1830. i 1840. te 1858. godine (gdje joj je možda i izmijenjena trasa). No izgradnja Dalmatinske ceste krajem 18. stoljeća u osnovi je bila obnova stare prometnice koja je išla najpovoljnijom trasom između Like i Dalmacije (koju je ucrtao još Vitezović 1699.), tako da ne bi valjalo isključiti opciju da je tom trasom išla i cesta iz rimskog doba. Moram napomenuti da se ne slažem u potpunosti s tvrdnjom da se Hadra zasigurno nalazila na gradini Smokovac u Krupi te da je upravo tom trasom išao magistralni pravac od Akvileje do Dirahija naznačen na Peutingerovoj karti (Ž. Miletić – I. Glavaš 2013, 552-555). To je svakako jedna od opcija, na koju prvenstveno upućuju ostatci ceste kod Dubokog dola (M. Abramić – A. Colnago 1909, 27-28 = M. Abramić – A. Colnago 2011, 230-231), no smatram da se ne može u potpunosti zanemariti opcija da se Hadra nalazila u arealu Zvonigrada u Palanci. Iako ovdje nije mjesto za detaljniju raspravu o toj tematici, samo ću napomenuti da je upravo Zvonigrad bio sjedište srednjovjekovne župe pod nazivom Odrija iliti Odorje (usp. L. Jelić, 1900, 206; S. Čače, 1993, 112), što se svakako može dovesti u vezu s imenom Hadra (*Tab. Peut.* 6), odnosno Adra (Ptol. *Geog.* 2.16.6). Na karti Giacoma Cantellija da Vignole iz 1689. poviše Zvonigrada je ucrtana „*Odria*“ (usp. M. Slukan Altić 2007, 62).

Slika 66. Pogled poviše zaseoka Vagići na dolinu Mokrog Polja, Radučku glavicu i Prominu (snimio N. Cesarik)

Slika 67. Most preko Zrmanje kod zaseoka Vagići u Mokrom Polju (snimio N. Cesarik)

Slika 68. Kegleviča gradina (snimio N. Cesarik)

Slika 69. Ostatci stare ceste od Mokrog Polja do Prevjesa kod zaseoka Vagići (snimio N. Cesarik)

Slika 70. Ostatci rubnjaka stare ceste od zaseoka Vagići u Mokrom Polju do Prevjesa (snimio N. Cesarik)

Slika 71. Ostatci stare ceste od zaseoka Vagići u Mokrom Polju do Prevjesa (snimio N. Cesarik)

Slika 72. Zrmanjska dolina (snimio N. Cesarik)

Slika 73. Ostatci utvrđenja Čuker u Mokrom Polju (u pozadini Veliki Oštirik; snimio N. Cesarik)

Slika 74. Stari most preko Zrmanje u Kravjov dragi (snimio N. Cesarik)

4.1.2. Ostala odjeljenja

Osim legionara na području Mokrog Polja i Pađena, natpisi rimskih vojnika pronađeni su i na drugim mjestima u širem arealu legijskog garnizona u Burnumu, a ponovno je riječ o mjestima koja predstavljaju ključne poveznice prirodnih komunikacija, poput riječnih prijelaza ili klanaca smještenih između različitih geografskih cjelina, koje su, naravno, ranije bile pod kontrolom većeg broja predrimskih utvrđenja.

Istočno od legijskog tabora prostire se iznimno važno područje Kninskog polja, koje prirodno otvara puteve prema različitim geografskim cjelinama. Ključne elemente ponovno tvore doline manjih rijeka i potoka koji utječu u rijeku Krku, poput Butižnice, Radljevca, Krčića i Kosovčice. Tako dolina Butižnice – osim što preko Kaldrme, Osredaka i Donjeg Srba stvara vezu Kninskog polja s dolinom Une – ona također (preko doline Mračaja) čini i vezu s Grahovskim poljem. Dolina Radljevca je pak usjekla prirodnu vezu s područjem Plavna (sl. 75), odakle je legijski tabor u Burnumu dobivao svježiu vodu preko akvedukta dugačkog čak 32,6 km.¹⁴³⁰

¹⁴³⁰ B. Ilakovac 1982, 35-105; B. Ilakovac 1984.

Ulaz u donji tok Butičnice bio je pod nadzorom legionara smještenih na području Strmice, čime su se kontrolirali prilazi prema Kninskom polju iz smjera Kaldrme i Grahova, a istim je potezom onemogućen i ulaz prema Plavnu kroz dolinu Radljevca. Kao što je već napomenuto, legionari su vjerojatno štitili i prilaz prema Plavnu iz smjera Pađena (preko Otona), na što upućuje pronalazak natpisa vojnika XI. legije kraj crkve sv. Đorđa u Pađenima (Kat. I., br. 163).

Nadalje, dolina Krčića predstavlja prirodnu vezu Kninskog polja s područjem Kijeva te dalje i s dolinom Cetine, dok Kosovčica povezuje Kninsko s Kosovim poljem, koje je – kako to potvrđuju dva natpisa – evidentno bilo izdvojeno kao *prata legionis*.¹⁴³¹ Tako su prirodni ulazi prema Kosovom polju bili štićeni legijskim odjeljenjima: na jugu se nalazilo odjeljenje u Klanca kod Tepljuha, položaju koje spaja Kosovo s Petrovim poljem (sl. 76);¹⁴³² dok je sjeverni ulaz štitila utvrda na Kapitulu kod Knina,¹⁴³³ smještena kraj ušća Kosovčice u Krku,

¹⁴³¹ Oba su natpisa nađena na samim rubovima Kosovog polja: CIL 3, 13250 (oranica Vedro polje, podno toponima Brijeg u Uzdolju); AE 1988, 923 = Kat. I., br. 177 (toponim Lužine u Uzdolju). Najbolja analogija za rasprostiranje legijskih livada pronalazi se u Tarakonskoj Hispaniji, gdje je terminacija iz doba Augusta, između kolonije Julijobrigae te *pratorum legionis IIII Macedonicae*, potvrđena na čak devetnaest identičnih natpisa (J. J. Cepeda Ocampo – J. M. Iglesias Gil – A. Ruiz Gutiérrez, 2008, 313; P. Á. Fernández Vega et al. 2012), dok je u jednom slučaju zabilježena i terminacija između legijskih livada i grada *Segisamo* (CIL 2, 5807). U ranijim se analizama nije obraćala pozornost na terensku raspoređenost natpisa, već je tadašnji logor IV. legije – *Pisoraca* (današnja Herrera de Pisuerga) – određen kao ishodišna točka od koje se mjerila sveukupna udaljenost natpisa po vertikali i longitudinali (60x10 km), čime se dobio izračun od 600 km² (A. García y Bellido, 1960, 380, fig. 4). To je izrodilo i pretpostavke o rasprostiranju teritorija logora u Burnumu, gdje su krajnje točke po vertikali i longitudinali određene mjestima pronalaska natpisa legionara (M. Zaninović, 1985, 68-73). Uz to, pojam *prata legionis* počeo se i povezivati s pojmom *territorium legionis*, koji je zabilježen samo na jednom jedinom natpisu u čitavom rimskom svijetu, i to ne u pravnom, već deskriptivnom karakteru (CIL 3, 10489). S obzirom na nedvojbeno značenje riječi *pratum* (usp. P. G. W. Glare, 1968, 1450), trebalo bi biti jasno da su *prata legionis* zapravo izdvojena područja namijenjena ispaši legijske stoke (pregledno o tematici legijskog teritorija i legijskih livada: S. Čače 2013, 29-32). Uz to, ranije pretpostavke o rasprostiranju livada III. legije Makedonike, nedavno su u potpunosti opovrgnute analizama u GIS-u, budući da su tamošnji natpisi, baš kao i oni iz Kosovog polja, bili postavljeni na rubovima jasno definiranih geografskih cjelina. Ispostavilo se da se nije radilo o jednoj cjelini s legijskim logorom kao nukleusom, već o dvije znatno manje enklave koje su tvorile dovoljno zemljišta za potrebe ispaše legijske stoke (C. Cortés Bárcena – J. M. Iglesias Gil – J. I. Jiménez Chaparro, 2014). Sjeverna enklava, koja je graničila s kolonijom Julijobrigom te koja je bila obilježena s čak devetnaest međaša, činila je ukupnu površinu od oko 30 km² (J. J. Cepeda Ocampo, J. M. Iglesias Gil – A. Ruiz Gutiérrez, 2008), što je gotovo identično površini Kosovog polja, koje je – prije svega – jasno definirana geografska cjelina na čijim su ulazima bile postavljene legijske i auksilijarne posade. O novim razmišljanjima o rasprostiranju livada legijskog garnizona u Burnumu, usp. N. Cesarik – L. Drahotusky-Bruketa 2020.

¹⁴³² Na području Klanca kod Tepljuha pronađen je natpis vojnika XI. legije (Kat. I., br. 158) te tegule s pečatom III. legije Flavije Feliks (CIL 3, 15110 d-e). S istog mjesta potječe i natpis vojnika kohorte *I Lucensium* (Kat. II., br. 59), ali i natpis centuriona kohorte *I milliaria Delmatarum* (CIL 3, 9829) koji datira u period kasnog principata.

¹⁴³³ Na području Kapitula kod Knina pronađeno je šest natpisa vojnika XI. legije (Kat. I., br. 121, 147, 150, 159, 180, 182), a njima se mogu pridružiti još dva za koje se navodi da su nađeni u Kninu (Kat. I., br. 167, 176). S Kapitula potječe i jedan natpis vojnika III. kohorte Alpinaca (Kat. II., br. 22) te jedan fragmentiran natpis na kojem se nije sačuvalo ime postrojbe (CIL 3, 9911 = 14321,8; usp. C. Patsch 1895, 399, br. 38, sl. 37 = C. Patsch 1897, 197, br. 38, Fig. 37).

na mjestu prirodne veze Kninskog i Kosovog polja (sl. 77), ali i mjestu gdje se nalazio važan gaz preko rijeke Krke (sl. 78). Očigledno je primaran cilj odjeljenja u Klancu i Kapitulju bila kontrola ulaza u Kosovo polje, točnije na područje gdje su bile *prata legionis*.¹⁴³⁴

Južno od legijskog tabora nalazi se još jedan važan prijelaz preko Krke – na mjestu sedrene barijere Roškoga slapa (sl. 79) – a kontrola tog prijelaza bila je povjerena veteranima XI. legije (Kat. I., br. 118, 119, 187). Posljednja važna strateška točka nalazi se na mjestu Skardone, važne luke smještene na estuariju rijeke Krke,¹⁴³⁵ gdje se nalazio i glavni prijelaz preko njezina donjeg toka,¹⁴³⁶ kojega su – sudeći prema epigrafskoj potvrdi (Kat. I., br. 111) – također kontrolirali vojnici XI. legije.

Slika 75. Plavanjsko polje i dolina Radljevca (u pozadini Promina; snimio N. Cesarik)

¹⁴³⁴ Uz ulaze iz Kninskog i Petrovog polja, čini se izglednim da je vojska kontrolirala i prilaze iz Kijeva prema Orliću i Biskupiji (preko Polače). Na to prvenstveno upućuje nalaz tegule s pečatom kohorte *VIII Voluntariorum*, pronađene prilikom istraživanja rimske vile blizu zaseoka Kekići i Gopci u Orliću (Lj. Radić – M. Budimir 1990, 45, 47, sl. 17/2), ali i popriličan broj ulomaka rimskih natpisa iz Biskupije (C. Patsch 1895, 406-409 = C. Patsch 1897, 204-207), od kojih neki možda čak pripadaju i vojnom osoblju (usp. C. Patsch 1895, 407, br. 59-60 = C. Patsch 1897, 205, Nr. 59-60). Postoji mogućnost da je manja utvrda bila smještena na Buvačevoj glavici u Orliću, gdje su vidljivi ostatci manje utvrde s nalazima iz rimskog doba. Podatke o tome dobio sam od kolege i prijatelja Miloša Biserka iz Knina, na čemu mu najiskrenije zahvaljujem. Naravno, bez pravih istraživanja ne može se raspravljati o rimskoj vojnoj prisutnosti u Kosovom polju.

¹⁴³⁵ M. Glavičić – Ž. Miletić 2011, 144-148.

¹⁴³⁶ Da se na mjestu Skardone nalazio most preko Krke pokazuje prvenstveno *Tab. Peut.* 6, a on se najvjerojatnije nalazio nedaleko od današnjeg mosta između Skradina i Lozovca, na što upućuje i predrimska utvrda na litici poviše Kukova s lijeve strane kanjona Krke, sjeverno od toponima Crljenice u zaseoku Ercezi u Lozovcu. Za cestu koja je preko Skardone povezivala Jader i Salonu, detaljno: Ž. Miletić 1992; Ž. Miletić 1993, 140-146.

Slika 76. Klanac između Petrovog i Kosovog polja (snimio N. Cesarik)

Slika 77. Pogled s Gradine u Topolju na Kapitul kod Knina i Kosovo polje (snimio N. Cesarik)

Slika 78. Pogled s Kapitula prema Gradini kod Topolja i kanjonu Krčića (snimio N. Cesarik)

Slika 79. Prijelaz preko Krke kod Roškog slapa (snimio N. Cesarik)

4.1.3. Burnum: legijski logor

Legijski logor Burnum nalazi se na području Ivoševaca, smješten poviše sedrene barijere Manojlovačkog slapa (sl. 80), na mjestu poznatom pod nazivom Šupljaja iliti Šuplja crkva. Iako je logor istraživao u više navrata, s prvim istraživanjima koja datiraju čak i prije Prvog svjetskog rata,¹⁴³⁷ lokalitet još uvijek predstavlja popriličnu nepoznanicu u arheološkom smislu jer i dalje nisu razjašnjeni ključni elementi njegova razvoja. Međutim, na osnovi revizijskih istraživanja 1973. i 1974. barem se došlo do saznanja da je kamena faza principije legijskog logora po svemu sudeći uslijedila početkom Klaudijeva principata,¹⁴³⁸ što odgovara i dosadašnjim spoznajama o razvoju drugog dalmatinskog legijskog logora, onoga u Tiluriju na rijeci Cetini.¹⁴³⁹ Na zračnim se snimkama dobro uočavaju zaobljeni rubovi logora, a s obzirom na vidljive stranice koje formiraju sipine kamenja, na prvu se može činiti da površina logora iznosi otprilike 9 ha (sl. 81). No geofizička istraživanja ukazuju i na postojanje određenih struktura južno od prethodno definiranog prostora (prema samom kanjonu Krke),¹⁴⁴⁰ tako da je logor vjerojatno zatvarao branjenu površinu od oko 11 ha (sl. 82). Nedavno su ponovno vršena manja istraživanja unutar legijskog logora u kojima je otkrivena i lijeva kula sjevernog ulaza,¹⁴⁴¹ no materijal pronađen tom prilikom još uvijek nije objavljen, tako da datacija te kule i dalje ostaje nepoznata.

Zračne snimke također pokazuju na postojanje određene strukture s koncentričnim kvadratnim uglovima, koja je djelomično bila i predmetom geofizičkog istraživanja.¹⁴⁴² Pokusna su istraživanja pokazala da su linije vidljive na zračnim snimkama nastale udublivanjem žive stijene, bez vidljivih tragova gradnje, dok je istraživanjem pronađena tek neznatna količina keramičkih nalaza i jedan brončani prsten-ključ.¹⁴⁴³ Budući da zračne snimke pokazuju da je riječ o minimalno dvostruko većoj strukturi nego što se prvotno mislilo (sl. 83), Vrkić je iznio pretpostavku da je možda riječ o ostacima ranijeg legijskog ili pomoćnog logora.¹⁴⁴⁴

¹⁴³⁷ E. Reisch 1913.

¹⁴³⁸ S. Zabehlicky-Scheffenecker – M. Kandler 1979, 9-15.

¹⁴³⁹ Z. Šimić-Kanaet – D. Tončinić – S. Radović 2005, 110-111; M. Sanader et al. 2014, 79-80. U slučaju Tilurija istraživao je sklop spavaonica u jugoistočnom dijelu tabora.

¹⁴⁴⁰ Usp. A. Campedelli 2011, 50-54.

¹⁴⁴¹ Usp. J. Zaninović 2012, 664.

¹⁴⁴² F. Boschi 2011, 123-124; A. Campedelli 2011, 53-54; F. Boschi – E. Giorgi 2012, 175-177.

¹⁴⁴³ J. Zaninović 2012, 663-664.

¹⁴⁴⁴ Š. Vrkić 2017a, 211-212.

Međutim, pretpostavka da je riječ o ranijem pomoćnom logoru mi se čini iznimno dvojbenom, jer zračne snimke jasno pokazuju da se jarci nalaze i unutar same strukture, a ne samo na njezinim rubovima. Stoga, ako bismo prihvatili pretpostavku da je riječ o ostacima jaraka s palisadama, onda bi značilo da su se palisade radile i unutar samog tabora, što zapravo ne bi imalo nikakva smisla. Zbog toga mi se čini da ti jarci nisu bili dio obrambene strukture branjene palisadama, već dio strukture koja nije nužno imala obrambeni karakter.¹⁴⁴⁵ No s obzirom na to da u istraživanjima nisu otkriveni tragovi zidanja, svakako postoji mogućnost da je riječ o ranijoj strukturi koja je potencijalno mogla biti i dijelom ranijeg legijskog logora. U Augustovo i Tiberijevo doba legijski su se logori još uvijek gradili na kasnorepublikanskoj tradiciji u kojoj je glavni građevni materijal bilo drvo.¹⁴⁴⁶ Kamene se strukture uglavnom počinju javljati od Klaudijeva doba,¹⁴⁴⁷ tako da svakako postoji mogućnost da je riječ o određenom dijelu starijeg legijskog tabora u kojemu se za gradnju nije koristio kamen. Naravno, funkcija i datacija te strukture i dalje ostaju nepoznati,¹⁴⁴⁸ a to će moći rasvijetliti samo detaljna arheološka istraživanja.

¹⁴⁴⁵ Uz to, koliko mi je poznato, ne postoje analogni primjeri koji bi potvrdili tako rane pomoćne logore, posebice s tako pravilnim rasporedom. Pomoćni logori postaju arheološki prepoznatljivi tek od Klaudijeva principata, kada se pomoćne postrojbe po svemu sudeći počinju utvrđivati u zasebnim taborima. U ranijim su periodima građeni veliki logori poligonalnog tlocrta koji nisu imali stalni karakter te koji su uglavnom bili namijenjeni smještaju većeg broja postrojbi odjednom, kako legijskih, tako i pomoćnih (usp. S. von Schnurbein 2000; D. Tončinić 2014, 85).

¹⁴⁴⁶ A. Johnson 1983, 228-234.

¹⁴⁴⁷ A. Johnson 1983, 234-245; M. C. Bishop 2012, 15.

¹⁴⁴⁸ Valja napomenuti i da se ta struktura pokušala povezati sa sustavom višestrukih obrambenih jaraka kakva je dokumentirana u slučaju logora Ruffenhofen u Germaniji (F. Boschi – E. Giorgi 2012, 175, 177, Fig. 17.7). No smatram da bi trebalo biti jasno da uglovi logora Ruffenhofen i strukture zapadno od legijskog logora u Burnumu ukazuju na drastične razlike. Naime, kod Ruffenhofena je riječ o tipično zaobljenim uglovima rimskih logora, dok je kod strukture iz Burnuma riječ o uglovima koji se sijeku pod pravim kutom. To je još jedan od razloga zašto smatram da jarke iz strukture zapadno od legijskog logora u Burnumu ne treba dovoditi u vezu s bedemima rimskih logora.

Slika 80. Položaj legijskog logora u Burnumu (izvor: Google Earth)

Slika 81. Potencijalna površina legijskog logora u Burnumu na osnovi pružanja suhozidnih gomila (izvor: Geoportal DGU)

Slika 82. Površina legijskog logora u Burnumu na osnovi geofizičkih istraživanja (izvor: Geoportal DGU)

Slika 83. Vidljivi ostatci konstrukcije između legijskog logora i amfiteatra u Burnumu (izvor: Geoportal DGU)

4.1.4. Burnum: pomoćni logor u zaseoku Ljevaje u Radučiću

Gledajući nizvodno, prvi pomoćni logor kompleksnog garnizona na desnoj obali rijeke Krke nalazi se na položaju Dračevica, smještenom u zaseoku Ljevaje u Radučiću. Logor je tek nedavno primijećen proučavanjem satelitskih i zračnih snimaka (sl. 84-85),¹⁴⁴⁹ tako da nije bio predmetom arheoloških istraživanja. Površina branjenog prostora iznosi oko 2,7 ha, a prilikom terenskog obilaska uočeni su ostatci velikih sipina bedema (sl. 86) na kojima su položeni i recentni suhozidi (sl. 87). Također su uočeni i površinski nalazi, od kojih neki pripadaju nalazima tipičnim za rimsku vojnu prisutnost.¹⁴⁵⁰ Logor je položen na ravnom terenu, s jasno vidljivim zaobljenim uglovima (sl. 88) te tipičnim pravokutnim oblikom, u literaturi poznatim pod nazivom „oblik igraće karte“ (eng. *playing card layout*). Glavna uloga pomoćnog logora u Ljevajama bila je kontrola najvažnijeg prijelaza preko gornjeg toka rijeke Krke, koji se nalazio na mjestu nekadašnje sedrene barijere Čavlinova buka te kojega su u ranijim periodima nadzirale tri predrimске utvrde na litici, smještene na obje strane Krkina kanjona (sl. 89).¹⁴⁵¹

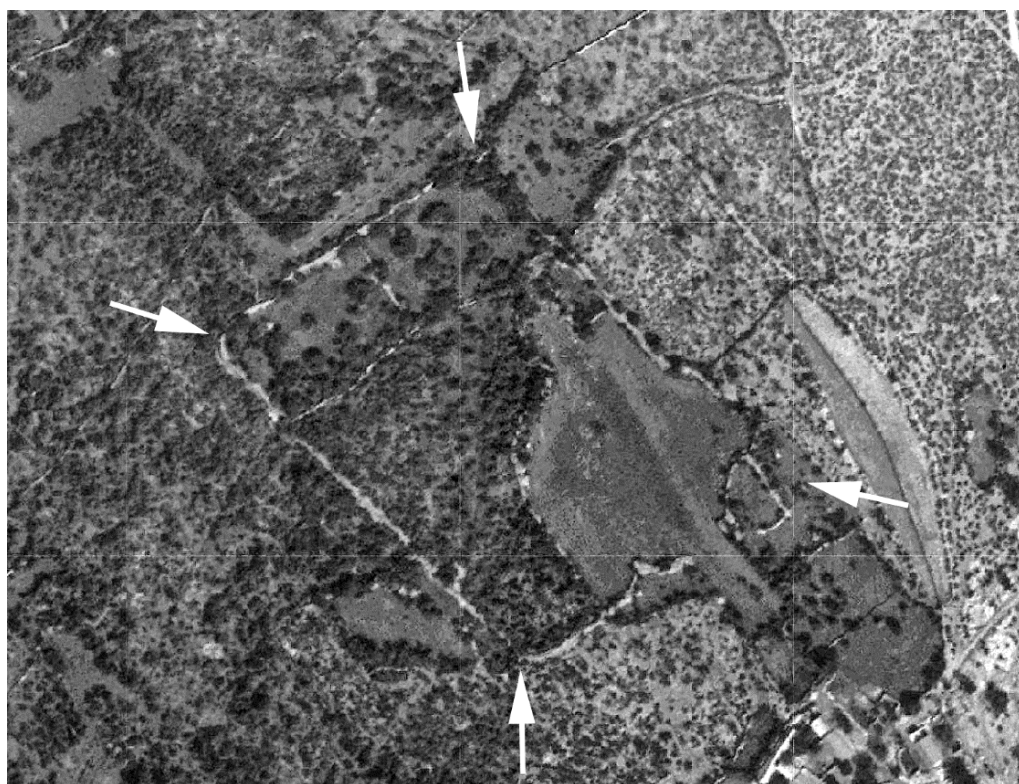
¹⁴⁴⁹ N. Cesarik 2017a, 366-368; S. Vitale 2017, 874-875.

¹⁴⁵⁰ N. Cesarik 2017a, 367-368.

¹⁴⁵¹ S. Vitale 2017, 874-877; N. Cesarik 2018b, 15.

Slika 84. Zračna snimka pomoćnog logora na položaju Dračevica u zaseoku Ljevaje u Radučiću (izvor: Geoportal DGU)

Slika 85. Pomoćni logor u zaseoku Ljevaje u Radučiću na zračnom snimku iz 1968. godine (izvor: ispu.mgipu.hr)

Slika 86. Razvaline bedema pomoćnog logora u zaseoku Ljevaje u Radučiću (snimio N. Cesarik)

Slika 87. Razvaline bedema pomoćnog logora u Ljevajama na kojima je nastao noviji suhozid (snimio N. Cesarik)

Slika 88. Ostatci sjevernog zaobljenog ugla pomoćnog logora u Ljevajama (snimio N. Cesarik)

Slika 89. Predrimski i rimski sustav kontrole prijelaza preko sedrene barijere Čavlinova buka (izvor: Google Earth)

4.1.5. Burnum: pomoćni logor u zaseoku Bjelobrci kod Donjih Radića u Radučiću

Sljedeći logor smješten je u zaseoku Bjelobrci u Donjim Radićima u Radučiću. I on je nedavno uočen putem zračnih i satelitskih snimaka (sl. 90),¹⁴⁵² tako da nije bio predmetom arheoloških istraživanja. Ponovno je riječ o izduženom pravokutniku sa zaobljenim uglovima smještenom na ravnom terenu, gotovo identične površine kao logor u Ljevajama (oko 2,6 ha). I u ovom slučaju stranice logora formiraju velike sipine kamenja na kojima su položeni noviji suhozidi (sl. 91-92). Da je riječ o razvalinama bedema dokazuje situacija u sjeveroistočnom uglu, gdje je sipina razgrađena zbog izgradnje recentnih građevina pored kojih su vidljivi evidentni ostatci temelja bedema (sl. 93). Prema riječima vlasnika, na području logora znalo se pronaći i površinskih nalaza keramike.¹⁴⁵³ Logor je nadzirao prijelaz preko sedrene barijere Bilušića buka, koju je nekada kontrolirala utvrda nad liticom nedaleko od zaseoka Burze, poznata pod imenom „Gradina u Carigradu“ (sl. 94).¹⁴⁵⁴ Taj je prijelaz u srednjem vijeku kontrolirala utvrda *Cudato* koja je tek nedavno ubicirana na terenu (sl. 95).¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵² Š. Vrkić 2017, 206-210; S. Vitale 2017, 871-873; N. Cesarik 2017a, 366.

¹⁴⁵³ Ovom se prilikom zahvaljujem Dušanu Bjelobrcu na srdačnom gostoprimstvu i svim informacijama koje mi je ustupio o topografiji Radučića. Usp. i Š. Vrkić 2017, 209, gdje se spominju površinski nalazi brončanih i bakrenih predmeta.

¹⁴⁵⁴ Carigrad je naziv za dolinsko proširenje s desne strane Krke koje se nalazi nizvodno od Bilušića buka. Više o Gradini u Carigradu: http://www.raducic.com/18_Gradina_u_Carigradu.html.

¹⁴⁵⁵ Usp. Š. Vrkić 2017a, 212-216.

Slika 90. Pomoćni logor u zaseoku Bjelobrci u Donjim Radićima u Radučiću (izvor: Google Earth)

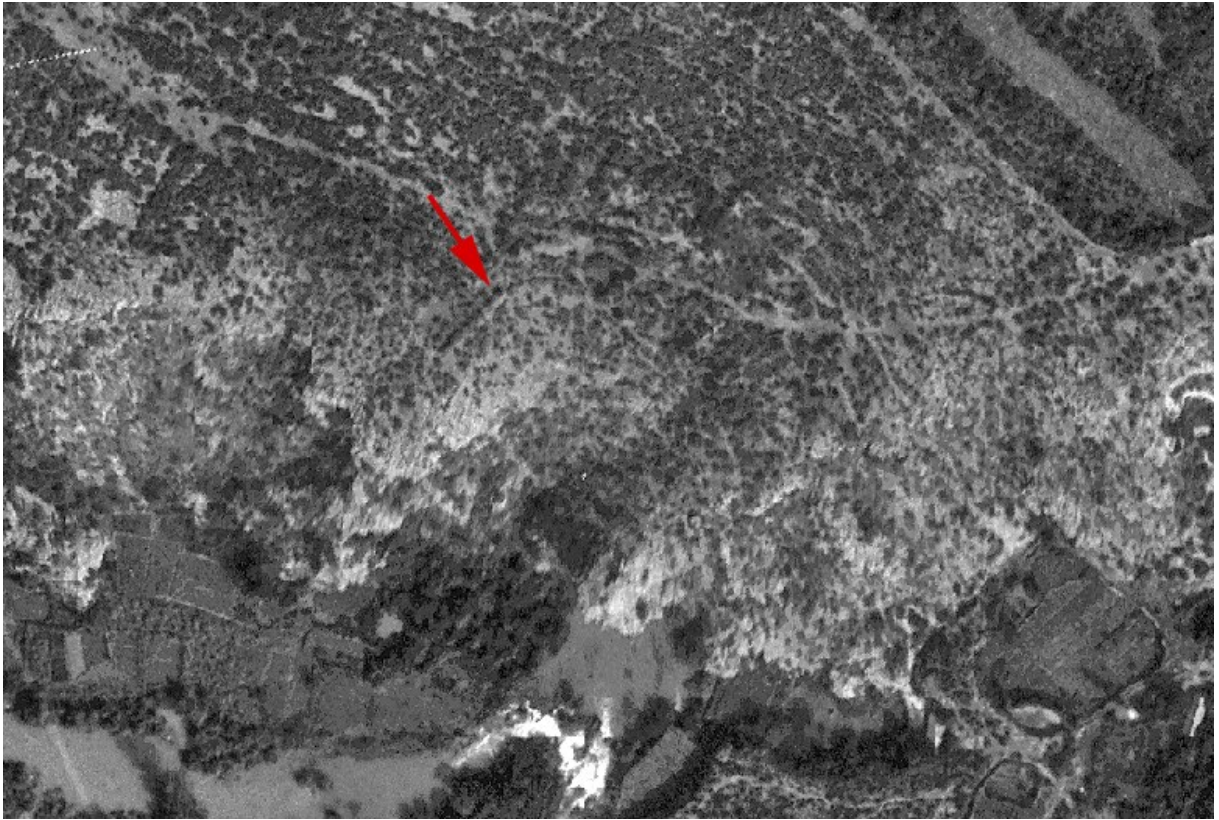
Slika 91. Suhozid nad ostacima bedema pomoćnog logora u Bjelobrcima (snimio N. Cesarik)

Slika 92. Noviji suhozid na razvalini bedema pomoćnog logora u Bjelobrcima (snimio N. Cesarik)

Slika 93. Ostaci temelja sjevernog bedema pomoćnog logora u Bjelobrcima (snimio N. Cesarik)

Slika 94. Ostatci suhozidnog bedema Gradine u Carigradu (izvor: ispu.mgipu.hr)

Slika 95. Predrimski, rimski i srednjovjekovni sustav kontrole prijelaza preko Bilušića buka (izvor: Google Earth)

4.1.6. Burnum: pomoćni logor u Jurinim ogradama u Ivoševcima

Nakon Bilušića buka, sljedeći prijelaz preko rijeke Krke nalazi se na mjestu sedrene barijere Brljana (sl. 96), a upravo se poviše njega nalazi i rimski pomoćni logor, udaljen svega tristotinjak metara od legijskog tabora. Smješten je na području katastarske općine Ivoševci, na mjestu Jurinih ograda (k.č. 4954/1 i 4954/2) nedaleko od toponima Provalije.¹⁴⁵⁶ Iako je riječ o nešto manjem logoru – površine oko 2 ha – i ovdje je riječ o izduženom pravokutniku s krnjim uglovima (sl. 97), smještenom na ravnom terenu, čije su stranice zapravo velike sipine kamenja na kojima su nastali noviji suhozidi (sl. 98).¹⁴⁵⁷

Da je riječ o auksilijarnom logoru pokazala su pokusna arheološka iskopavanja, koja su dokazala da su sipine kamenja zapravo razvaline bedema (sl. 99). Tom je prilikom otkriven zaobljeni sjeveroistočni ugao bedema, kao i kontrafor na zapadnom zidu,¹⁴⁵⁸ a pronađeno je i nekoliko tegula s pečatom XI. legije C.P.F.,¹⁴⁵⁹ što upućuje na zaključak da je logor nastao nakon 42. godine. Budući da ostali pomoćni logori nisu bili predmetom arheoloških istraživanja, ali i zbog činjenice da svi logori slijede identične obrasce po pitanju položaja, načina gradnje i tlocrtnog oblika, nalazi iz logora u Jurinim ogradama svakako upućuju da su pomoćni logori na desnoj obali rijeke Krke nastali nakon Klaudijeva dolaska na vlast.¹⁴⁶⁰

Logor u Jurinim ogradama, skupa s legijskim taborom, kontrolirao je prijelaze preko sedrenih barijera Brljana i Manojlovca, gdje se formiralo markantno koljeno rijeke Krke te gdje se nalaze dva od nekolicine prirodnih prijelaza preko njezina toka (sl. 100). Točno preko puta tih logora nalazi se Gradina na Okreti u Puljanima (sl. 101), koja je navedene prijelaze kontrolirala u predrimsko doba. Za sada nije sigurno je li legijski logor nasjeo na kakvu raniju utvrdu nad liticom s desne strane kanjona Krke, iako dostupna literatura može uputiti na takvu mogućnost.¹⁴⁶¹ Međutim, i u ovom slučaju mogu samo reći ustaljenu frazu kako će se o tomu moći raspravljati tek nakon detaljnih arheoloških istraživanja kompletnog legijskog tabora.

¹⁴⁵⁶ N. Cambi et al. 2007, 23; Ž. Miletić 2010, 129.

¹⁴⁵⁷ N. Cesarik 2017a, 365.

¹⁴⁵⁸ Ž. Miletić 2010, 129.

¹⁴⁵⁹ Ž. Miletić, 2011, 267-268.

¹⁴⁶⁰ N. Cesarik 2018b, 18-19.

¹⁴⁶¹ F. Boschi – E. Giorgi 2012, 176.

Slika 96. Sedrena barijera Brljana s Prominom u pozadini (snimio N. Cesarik)

Slika 97. Pomoćni logor na mjestu Jurinih ograda u Ivošvcima (izvor: Google Earth)

Slika 98. Razvaline bedema pomoćnog logora u Jurinim ogradama na kojima je nastao noviji suhozid (snimio N. Cesarik)

Slika 99. Ostaci temelja sjeveroistočnog bedema pomoćnog logora u Jurinim ogradama (snimio N. Cesarik)

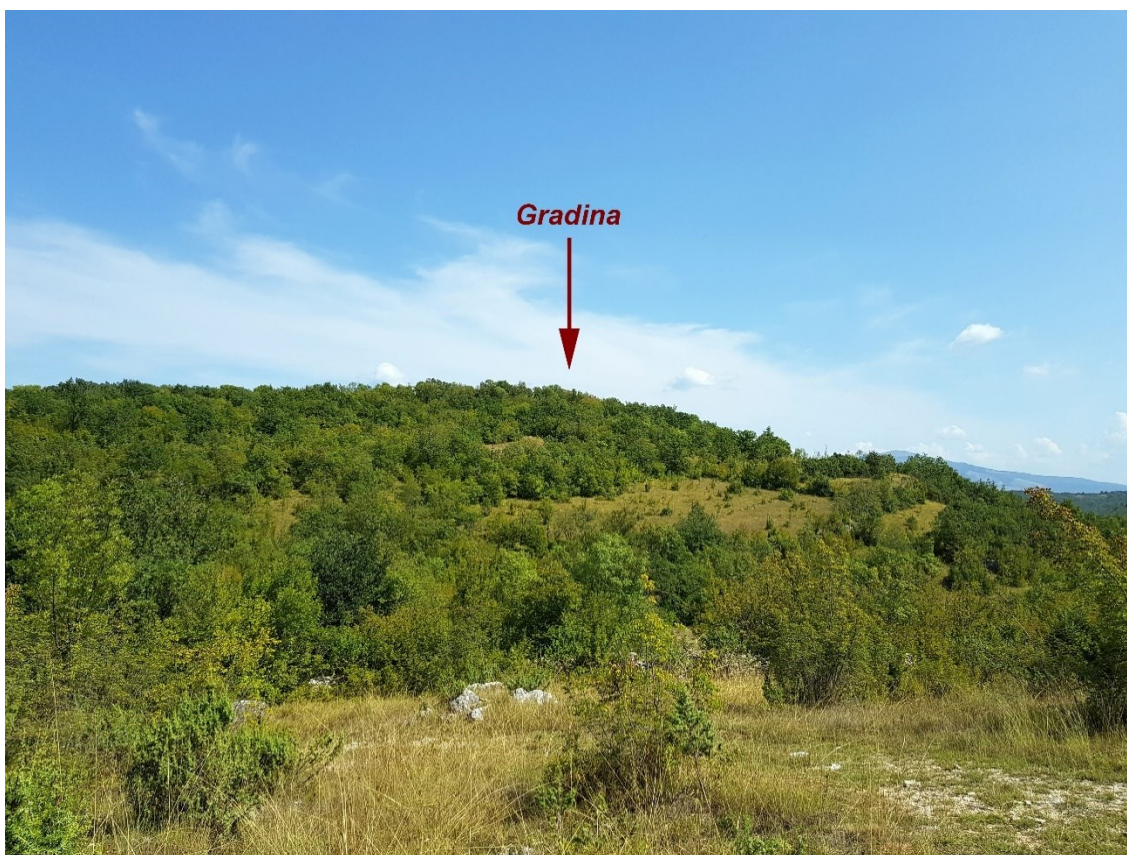
Slika 100. Predrimski i rimski sustav kontrole prijelaza preko Brljana i Manojlovca (izvor: Google Earth)

Slika 101. Pogled prema kanjonu rijeke Krke s bedema Gradine na Okreti u Puljanima (snimio N. Cesarik)

4.1.7. Burnum: pomoćni logor kraj Čičinovca u Čučevu

Otpriblike 900 metara nizvodno od sedrene barijere Manojlovca nalazi se slap Rošnjak, čija se sedrena barijera – zbog nepristupačnosti – nikada nije koristila za prijelaz preko rijeke Krke. Zbog toga nije bilo potrebe ni za podizanjem utvrde na tom dijelu Krkina kanjona. No zato su nizvodno od Rošnjaka podignute dvije predrimske utvrde – Gradina u Rudelama (sl. 102) i gradina kod srednjovjekovne utvrde Trošenj (sl. 103) – koje su kontrolirale preostale prijelaze preko Krke između Manojlovca i Roškog slapa. Prvi se prijelaz nalazi kod Miljacka slapa, a njega je nadzirala Gradina u Rudelama (sl. 104), dok je gradina kod Trošenja kontrolirala manje prijelaze preko Daljenskog buka i Mostina (sl. 105).¹⁴⁶²

Slika 102. Pogled na Gradinu u Rudelama (snimio N. Cesarik)

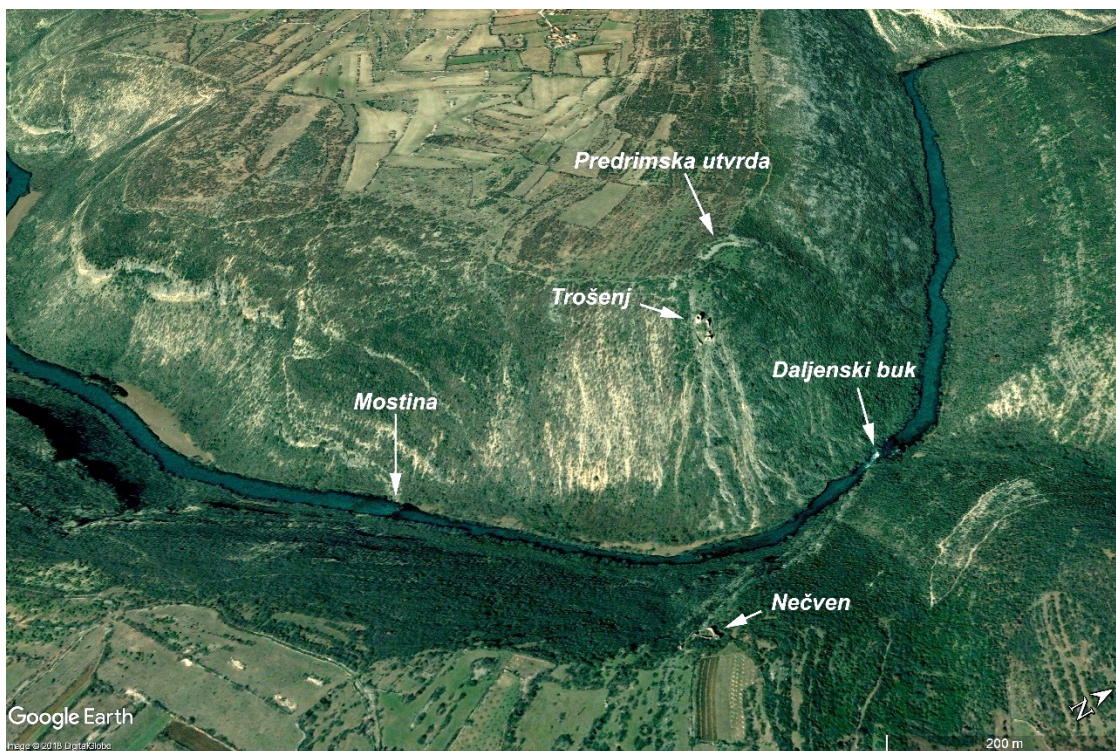
¹⁴⁶² Na prijelazu kod Mostina najvjerojatnije je ubijen A. Sentije, veteran XI. legije (Kat. 127). Usp. ovdje: poglavlje 2.3.2.

Slika 103. Bedem predrimskog utvrđenja kod Trošenja (snimio N. Cesarik)

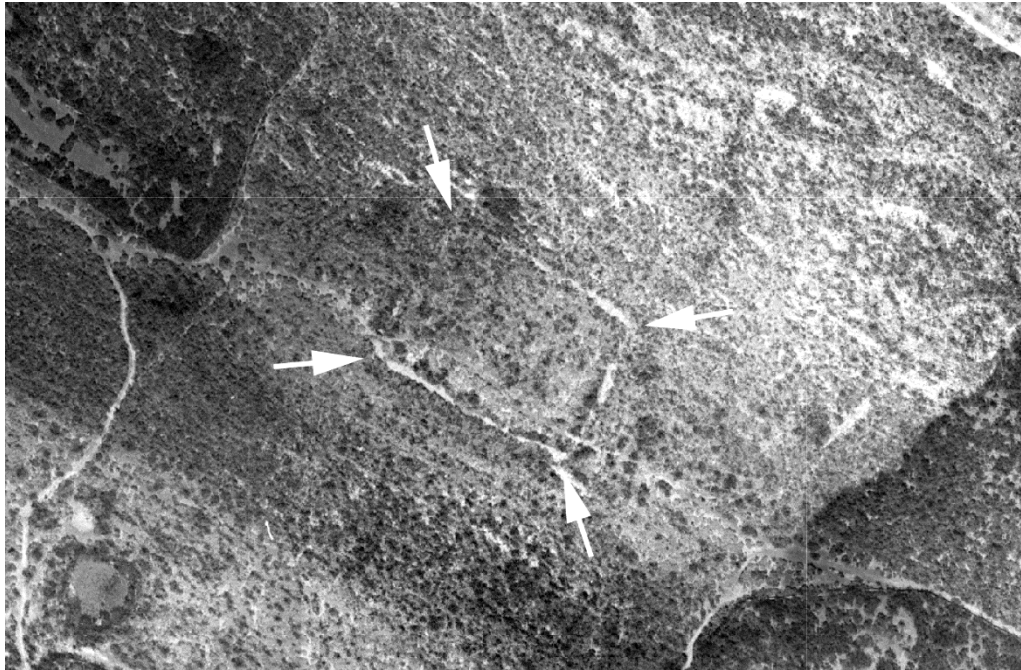
Slika 104. Gradina u Rudelama u odnosu na prijelaz preko Miljacka slapa (izvor: Google Earth)

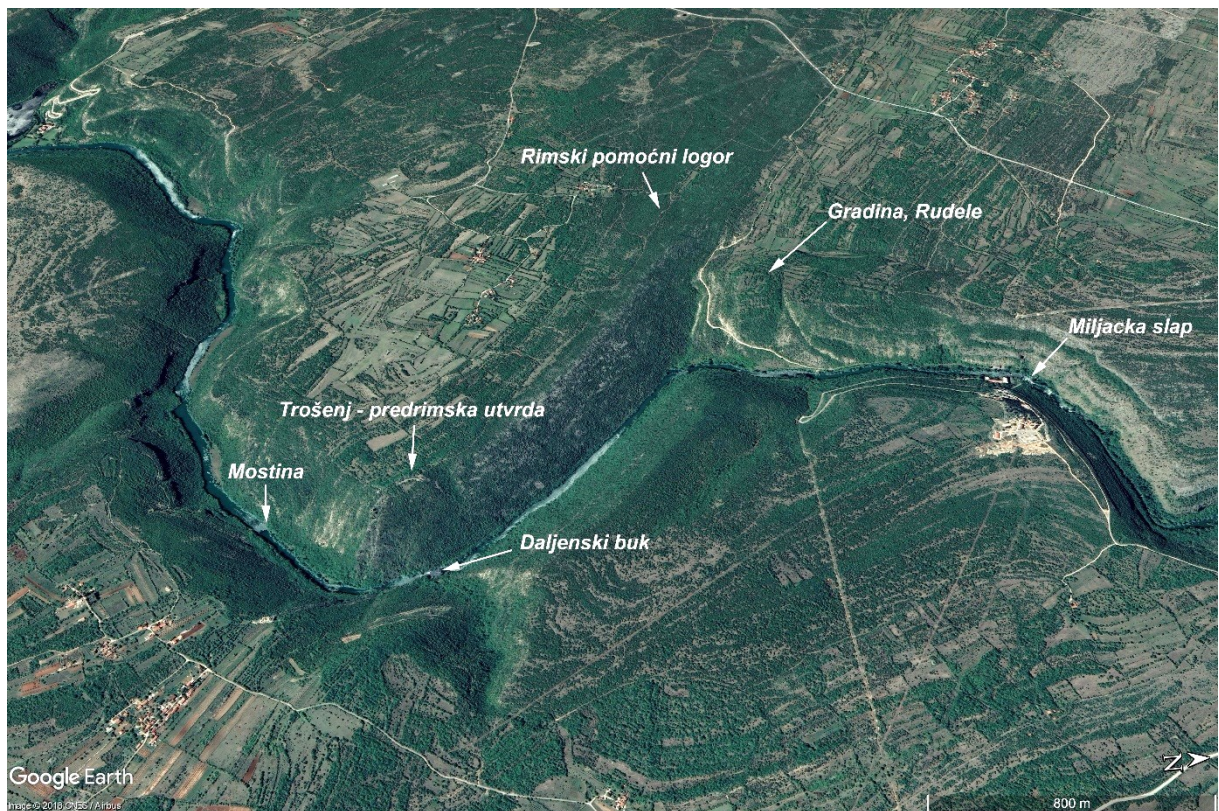
Slika 105. Predrimski i srednjovjekovni sustav kontrole prijelaza preko Daljenskog buka i Mostina (izvor: Google Earth)

Poput uzvodnih primjera, Rimljani su i te prijelaze nadzirali preko pomoćnog logora, smještenog istočno od toponima Čičinovac u Čučevu (sl. 106). Postavljanjem logora na krševitoj zaravni između Miljacke i Mostina, Rimljani su jednostavno mogli nadzirati sve prijelaze s jednog mjesta (sl. 107). I ovdje je riječ o pravokutnom logoru sa zaobljenim uglovima, položenom na ravnom terenu, ali na čijim ostacima bedema nikada nisu bili položeni recentni suhozidi (sl. 108-109). Pregledom terena uočeni su površinski nalazi keramike (sl. 110), a zanimljivo je spomenuti da prostor logora nije parceliziran te da se u cijelosti nalazi u državnom vlasništvu, zbog čega je gotovo u potpunosti zarastao u gustu makiju (sl. 111). Riječ je o najmanjem logoru na desnoj obali Krke, čija površina iznosi otprilike 0,9 ha. I ovdje je riječ o lokalitetu nedavno otkrivenom putem zračnih i satelitskih snimaka,¹⁴⁶³ zbog čega na njemu do sada nije bilo nikakvih arheoloških istraživanja.

¹⁴⁶³ N. Cesarik 2018b, 13-20.

Slika 106. Pomoćni logor kod Čičinovca u Čučevu na zračnom snimku iz 1968. godine (izvor: ispu.mgipu.hr)

Slika 107. Predrimski i rimski sustav kontrole prijelaza preko Miljacka slapa, Daljenskog buka i Mostina (izvor: Google Earth)

Slika 108. Razvaline istočnog bedema pomoćnog logora u Čučevu (snimio N. Cesarik)

Slika 109. Razvaline sjevernog bedema pomoćnog logora u Čučevu (snimio N. Cesarik)

Slika 110. Površinski keramički ulomci iz pomočnog logora u Čučevu (snimio N. Cesarik)

Slika 111. Pomoćni logor u Čučevu na satelitskoj snimci (izvor: Google Earth)

4.2. Tilurij i garnizon u zaleđu Salone

Gotovo identično kao u slučaju Burnuma, na postojanje vojnog uporišta na rijeci Cetini u blizini današnjeg Trilja, prvenstveno je ukazivala velika količina natpisa rimskih vojnika pronalazena na području današnjih sela Gardun i Vojnić.¹⁴⁶⁴ Iako se, za razliku od Burnuma, s arheološkim istraživanjima Tilurija krenulo relativno kasno (1997. godine), ona su u samom startu poprimila sustavni karakter te se u sklopu istraživačkog projekta obavljaju sve do danas. Uz to, istraživanja od 1997. do 2010. godine objavljena su kroz četiri iscrpne monografije, u kojima je široki tim stručnjaka obradio i prezentirao razne vrste arheološkog materijala pronađenog pri iskopavanjima tog lokaliteta.¹⁴⁶⁵

Budući da je moj vlastiti istraživački interes tijekom posljednjih deset godina ponajviše bio usmjeren na garnizon na desnoj obali rijeke Krke, nisam imao prevelike prilike obilaziti područje Cetinske krajine, no na temelju zračnih fotografija te posebice spoznaja koje sam dobio proučavajući Burnum, uspio sam steći nove informacije o organizaciji garnizona smještenog u zaleđu Salone.¹⁴⁶⁶ Kao što sam rekao, Tilurij sam počeo proučavati tek nakon što sam detaljno proučio epigrafsku ostavštinu i širu topografiju Burnuma, tako da sam u samom startu pomišljao da bi garnizon u zaleđu Salone u osnovi mogao biti organiziran na sličan način kao i garnizon na granici Liburnije. Budući da je vojska na širem području Burnuma bila raspoređena na način kojim su se mogli kontrolirati pristupi Liburniji iz unutrašnjosti, pretpostavio sam da je Tilurij – odnosno garnizon smješten poviše rijeke Cetine – mogao imati identičnu ulogu, samo bi u tom slučaju njegova glavna svrha bila kontrolirati pristupe Saloni, odnosno glavnom gradu Dalmacije.

I doista, proučavanjem odlika terena, posebice prijelaza preko rijeke Cetine te prirodnih klanaca koji su vodili prema Saloni, došao sam do zaključka da je u zaleđu Salone u određenom trenutku bio izgrađen gotovo identičan garnizon kao u slučaju jugoistočne Liburnije.¹⁴⁶⁷ Središnji dio tog sustava nalazio se na mjestu legijskog logora u Tiluriju, gdje su se nalazili vitalni prijelazi preko rijeke Cetine koji su omogućavali povezanost Salone s

¹⁴⁶⁴ Natpisi legionara: Kat. I., br. 7, 8, 38-53, 77, 86-89, 108, 109. Natpisi vojnika pomoćnih postrojbi: Kat. II., br. 2, 9, 30, 35, 48, 68.

¹⁴⁶⁵ M. Sanader 2003; Z. Šimić-Kanaet 2010; M. Sanader et al. 2014; M. Sanader et al. 2017.

¹⁴⁶⁶ N. Cesarik 2018; N. Cesarik 2019a.

¹⁴⁶⁷ N. Cesarik 2018.

unutrašnjošću provincije te posebice s kolonijom Naronom.¹⁴⁶⁸ Svi ti prijelazi bili su ključni segmenti cesta izgrađenih početkom Tiberijeva principata, zbog čega je bilo od iznimne važnosti postaviti vojne posade kako bi se sigurno i neometano provodio promet prema glavnom gradu provincije.

Zbog drukčije terenske logike garnizon u zaleđu Salone bio je organiziran na nešto drukčiji način negoli onaj na rijeci Krki. Naime, on nije bio fokusiran samo na prijelaze preko rijeke Cetine, već se rasprostirao i na područje Mućkog polja odakle je vodio jedan od prirodnih prilaza prema Klisu te dalje prema Saloni. Zbog tog je razloga po mom mišljenju bio podignut pomoćni logor u Andetriju.¹⁴⁶⁹ Jasno je da Kliško grlo predstavlja najvažniju stratešku točku ulaza prema Saloni,¹⁴⁷⁰ no da bi se dodatno nadzirao pristup Klisu, vojnici su bili raspoređeni na više ključnih točaka koje su se granale sve do cetinskog garnizona. Tako se Klisu zapravo može pristupiti iz dva smjera: prvi je već spomenuti prilaz iz Mućkog polja preko Prugova i Gizdavaca,¹⁴⁷¹ dok je drugi iz smjera Dugopolja.¹⁴⁷² U Mućkom je polju zabilježen relativno značajan broj natpisa rimskih vojnika,¹⁴⁷³ dok je identična situacija i s Dugopoljem, gdje su zabilježeni legijski veteran (Kat. I., br. 37) te pripadnici pomoćnih postrojbi (Kat. II., br. 14, 45, 46).¹⁴⁷⁴ Natpisi vojnika u Dugopolju nađeni su na vrlo važnom strateškom mjestu (toponim Kapela) koje otvara daljnje komunikacije prema Cetinskoj krajini, odnosno prema Trilju s jedne te Sinju s druge strane.¹⁴⁷⁵ Odatle, podno brda Orguz i preko Križica, vodi put prema Sinju kroz Dicmo,¹⁴⁷⁶ dok se u pravcu Vojnića i Garduna mora proći preko Prosika između brda Osoje i Trišnjevca,¹⁴⁷⁷ koji pak otvara daljnje mogućnosti komunikacija: najprije prema Liski i Bisku te dalje – preko Samoleča – prema zapadnim zaseocima Vojnića i samom Gardunu,¹⁴⁷⁸ ali i izravno na središnji dio Vojnića preko Krušvara.¹⁴⁷⁹ I tim se trasama

¹⁴⁶⁸ To je posebno vidljivo na *Tab. Peut.* 6.

¹⁴⁶⁹ N. Cesarik 2018, 60.

¹⁴⁷⁰ N. Cambi 2000a. Za najnovija razmišljanja o Klisu u antici, usp. I. Alduk 2014.

¹⁴⁷¹ I. Bojanovski 1974, 132; Ž. Miletić 1993, 135-137.

¹⁴⁷² I. Bojanovski 1974, 55; N. Cambi 2001, 79-80; N. Cambi 2000a, 88.

¹⁴⁷³ Kat. I., br. 207; Kat. II., br. 25, 26, 69, 70. Na području Andetrija pronađene su i tegule s pečatom III. legije Flavije Feliks, kao i one s pečatom kohorte *VIII Voluntariorum* (D. Tončinić 2009, 1448).

¹⁴⁷⁴ Usp. N. Cambi 1994; N. Cambi 2001.

¹⁴⁷⁵ N. Cambi 2001, 79; I. Borzić – I. Jadrić 2007, 161; I. Ožanić Roguljić – I. Miloglav – D. Tončinić 2018, 138-140.

¹⁴⁷⁶ I. Bojanovski 1974, 55. O novim istraživanjima na pravcu od Salone do Ekvuma: M. Gogala et al. 2018, 23-29.

¹⁴⁷⁷ Toponim Prosik zabilježen je na Topografskoj karti 1:25000. Spominje ga i Bulić, ali kao *Prosjek* (F. Bulić 1903, 120-121). Usp. također, I. Ožanić Roguljić – I. Miloglav – D. Tončinić 2018, 140.

¹⁴⁷⁸ Usp. F. Bulić 1903, 120-121; N. Cambi 2001, 80-81. Za trasu preko Samoleča, usp. najnovije: M. Gogala et al. 2018, 33-35.

zapravo otvaraju putovi prema Ekvumu i Tiluriju, koji su bili ključne točke prijelaza preko rijeke Cetine i povezivanja Salone s krškim poljima Zadinarja te posebice s kolonijom Naronom.¹⁴⁸⁰

Budući da rijeka Cetina od Sinja do Trilja tvori prostrano Sinjsko polje, ključne točke nadzora tih komunikacija bile su smještene na krševitoj zaravni od Turjačkih poda do Garduna. Na tom su potezu smješteni ostatci legijskog te dvaju pomoćnih logora, koji su zajedno činili kompleksan sustav zaštite pristupa glavnom gradu Dalmacije.¹⁴⁸¹ Odreda je riječ o vitalnim komunikacijama čije su ključne točke bili prijelazi preko rijeke Cetine. No osim legionara i pripadnika pomoćnih postrojbi, kontrolu nad pristupom koloniji Saloni osiguravali su i veterani, ponajprije oni naseljeni u Ekvumu,¹⁴⁸² koji su se na tom području najvjerojatnije naseljavali i prije osnivanja same kolonije.¹⁴⁸³ Ekvum je bio ključna točka jednog od prijelaza preko rijeke Cetine, odakle se nadzirala komunikacija koja je povezivala Sinjsko s Livanjskim poljem preko prijevoja Vaganj.¹⁴⁸⁴ Preostalo je samo još zaštititi ulaz u Salonu sa zapada, iz smjera Kaštelanskog polja, a za te su potrebe, između ostalog, na području Sikula naseljeni legijski veterani.¹⁴⁸⁵ Time su bili osigurani svi pristupi glavnom gradu i najvažnijoj luci istočnog Jadrana, kojoj se nije moglo neopazice pristupiti pokraj budnih očiju rimskih vojnika (sl. 112). No o daljnjim spoznajama o razvoju garnizona u zaleđu Salone moći će se raspravljati samo nakon temeljitog terenskog pregleda šireg salonitanskog zaleđa, i to ne samo putem geofizičkih prospekcija i klasičnog arheološkog

¹⁴⁷⁹ Na zračnim i satelitskim snimkama vidljiv je stari put koji preko Suvaje u Ercegovcima te kroz Krušvarsko polje vodi od Prosika sve do Krušvara (podno brda Jedini Drinak). Dijelovi tog puta i danas se koriste u poljoprivredne svrhe (trasa od Krušvara do sredine Krušvarskog polja), no dobar je dio zarastao u šipražje te više nije u upotrebi. Put je na tom zapuštenom dijelu omeđen i suhozidima, što dodatno otežava pristup. Riječ je o trasi koja preko Prosika i Krušvara pravolinijski povezuje Kapelu u Dugopolju sa središnjim dijelom Vojnića Sinjskog. Budući da je dio puta zarastao u šipražje, dok se drugi dio koristi u poljoprivredne svrhe, ne mogu sa sigurnošću reći radi li se o trasi rimske ceste; iako je, s obzirom na logiku terena, realno za očekivati da je jedna trasa između Dugopolja i Tilurija išla direktnim pravcem, bez dodatnih skretanja. Na donekle sličnu mogućnost uputio je još i Bojanovski, no on je – osim što nije osobno prošao tu trasu (I. Bojanovski 1977, 87, bilj. 18) – ignorirao i navode F. Bulića kako je cesta za Tilurij išla kroz Prosik (F. Bulić 1903, 120-121), pa je svoju trasu vodio kroz Križice prema zaseoku Botići u Krušvaru te dalje preko Paske (klanac između Bračice i Trapošnika) na Vojnić i Gardun (I. Bojanovski 1977, 88-89). No s obzirom na kompleksnost garnizona u zaleđu Salone te posebice radi gustoće prometa uzrokovane logističkim potrebama, postoji izrazita mogućnost da su Rimljani izgradili više krakova kojima se iz Dugopolja moglo doći do Tilurija.

¹⁴⁸⁰ O trasi ceste od Tilurija do Narone: I. Bojanovski 1977, 91-123.

¹⁴⁸¹ N. Cesarik 2018; revizija kod: N. Cesarik 2019a.

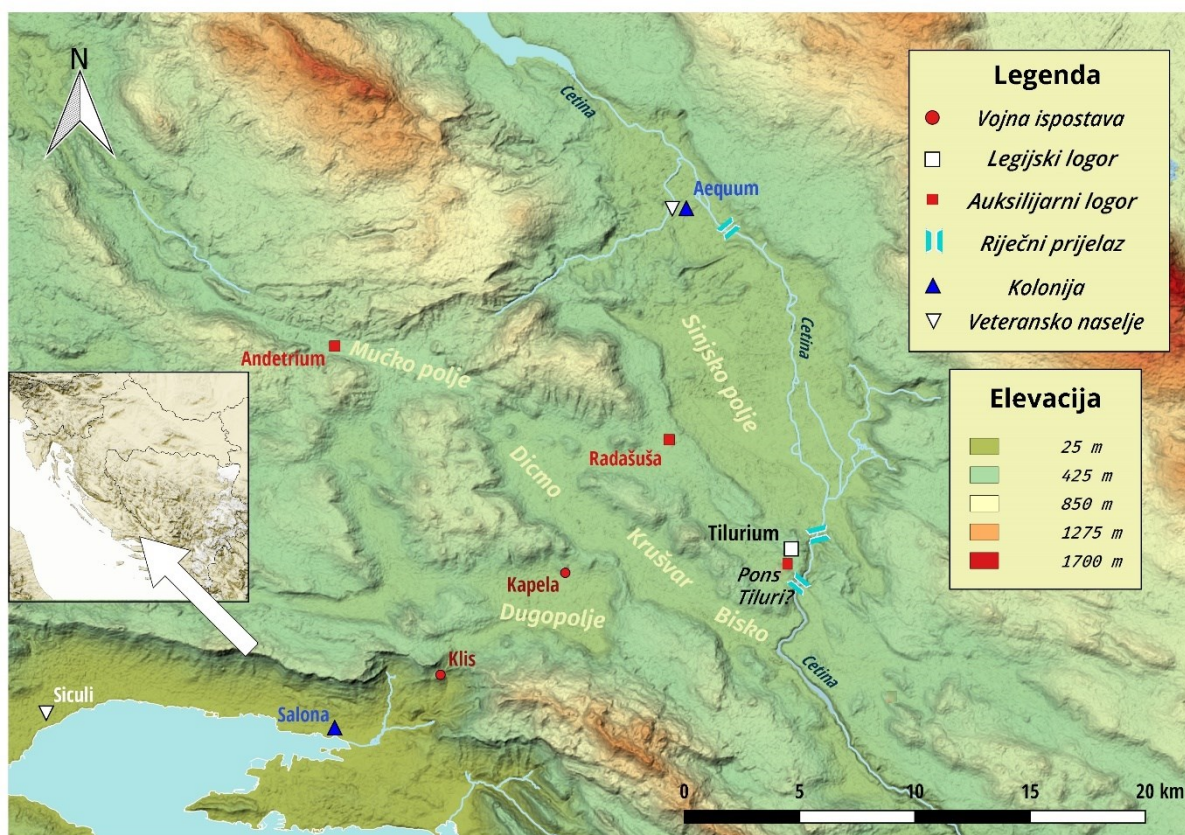
¹⁴⁸² Kat. I., br. 55, 78-80, 145.

¹⁴⁸³ Kat. I., br. 55. Usp. D. Tončinić – D. Demicheli 2008, 354.

¹⁴⁸⁴ I. Bojanovski 1974, 60-61.

¹⁴⁸⁵ Kat. I., br. 36, 74, 136-138. Usp. Plin. *HN* 3.141. Na trasi ceste koja povezuje Skardonu sa Salonom, *Siculi* su ucrtani kao prvo mjesto do Salone (*Tab. Peut.* 6). O toj cesti: Ž. Miletić 1992; Ž. Miletić 1993, 140-146.

iskopavanja, već i na osnovi daljinskih istraživanja putem LiDAR-a te obradom podataka u GIS-u.

Slika 112. Garnizon u zaleđu Salone (izradio L. Drahotusky-Bruketa)

4.2.1. Tilurium: legijski logor

Legijski logor Tilurij nalazi se u selu Gardun poviše Trilja. Smješten je između Stazine glavice i crkve sv. Petra, na području zaselaka Tadinci, Perzelji, Bašići i Žuljevići (sl. 113). Arheološka istraživanja, koja traju od 1997., fokusirala su se na dva dijela logora: sjeverozapadni i jugoistočni. Tako su u sjeverozapadnom dijelu djelomično istraženi temelj zapadnog bedema,¹⁴⁸⁶ cisterna za vodu¹⁴⁸⁷ te zid nedefinirane građevine paralelne sa zapadnim bedemom.¹⁴⁸⁸ U jugoistočnom je pak dijelu dokumentiran segment južnog bedema logora te sklop od 6 vojničkih spavaonica (centurija).¹⁴⁸⁹ Svakako najvažnija spoznaja do koje se do sada došlo u istraživanjima legijskog logora u Tiluriju, jest dokaz da su spavaonice u

¹⁴⁸⁶ M. Sanader 2003, 21-31.

¹⁴⁸⁷ M. Sanader 2003, 63-80;

¹⁴⁸⁸ M. Sanader 2003, 54-59; M. Sanader et al. 2014, 80-82; M. Sanader et al. 2017, 15-55.

¹⁴⁸⁹ M. Sanader 2003, 40-54; M. Sanader et al. 2014, 31-80.

jugoistočnom dijelu logora, za čiju je gradnju korišten kamen (sl. 114), sigurno izgrađene nakon 42. godine.¹⁴⁹⁰

Zbog kaskadne strukture površine, gradnja legijskog logora morala se prilagoditi terenu, tako da on nije imao tipični pravokutni, već trapezoidni tlocrt. Na osnovi otkrića sjevernog, zapadnog i istočnog bedema, ustanovilo se da je logor zatvarao površinu branjenog prostora od oko 12 ha (sl. 115).¹⁴⁹¹

Slika 113. Položaj legijskog logora u Tilveriju (izvor: Google Earth)

¹⁴⁹⁰ Z. Šimić-Kanaet – D. Tončinić – S. Radović 2005, 110-111; M. Sanader et al. 2014, 79-80.

¹⁴⁹¹ M. Sanader et al. 2014, 23.

Slika 114. Ostatci spavaonica legijskog logora u Tiluriju (snimio N. Cesarik)

Slika 115. Površina legijskog logora u Tiluriju (izvor: Geoportal DGU)

4.2.2. Tilurium: pomoćni logor kraj zaseoka Golinjevo u Gardunu

Pregledavajući zračne i satelitske snimke šire okolice Tilurija uočio sam pravokutnu suhozidnu strukturu na mjestu Ograda kod zaseoka Živaljići (sl. 116), za koju sam pomislio da bi mogla predstavljati ostatke pomoćnog logor u Tiluriju. Pored činjenice da je riječ o pravokutnoj formaciji koja zatvara površinu od oko 1,9 ha, na pomisao da je riječ o pomoćnom logoru prvenstveno me nagnala činjenica da sam tada već imao saznanja o postojanju triju pomoćnih logora na rijeci Krki, dok o takvim lokalitetima na rijeci Cetini do tada nije bilo nikakvih spoznaja. Naravno, s obzirom na pronalazke natpisa vojnika pomoćnih postrojbi te posebice na osnovi analogija s Burnumom, moglo se očekivati da se nedaleko od legijskog logora u Tiluriju nalaze i ostatci manjeg tabora za pomoćne postrojbe. S obzirom na činjenicu da su i Burnum i Tilurij bili izgrađeni na važnim prometnim sjecištima, čiju su stratešku ulogu posebno određivali riječni prijelazi, pomislio sam da bi i pomoći logor kod Tilurija valjalo tražiti na mjestu koje je omogućavalo prijelaz preko rijeke Cetine.

Područje oko Ograda u zaseoku Živaljići je u svakom slučaju odgovaralo takvom obrascu, jer tu se nalazi iznimno blag prilaz Cetini (sl. 117), kod kojega se nalaze i predrimski Svalinova gradina s lijeve (sl. 118) te srednjovjekovna utvrda Nutjak s desne obale rijeke (sl. 119). Važnost tog prilaza dodatno naglašava i toponim „Mostina“ podno Svalinove gradine (sl. 120), što je bila dodatna indicija da se na mjestu Ograda možda nalazio rimski pomoćni logor, odnosno da je na mjestu tog prilaza nekada postojao prijelaz preko Cetine kojega su kontinuirano nadzirali od predrimskih vremena do srednjeg vijeka. Uz to, taj blagi prilaz Cetini sa zapada sinklinalno je povezan s prirodnom komunikacijom koja ide od Mućkog polja – preko Neorića i Sičana – sve do udoline Vojnića Sinjskog, a ista je stvar i sa istočnim prilazom Cetini koji se pravolinijski veže na prirodnu komunikaciju od Čaporica prema Imotskom polju (sl. 121).

Slika 116. Pravokutna formacija na položaju "Ograde" u zaseoku Živaljići u Gardunu (izvor: Geoportal DGU)

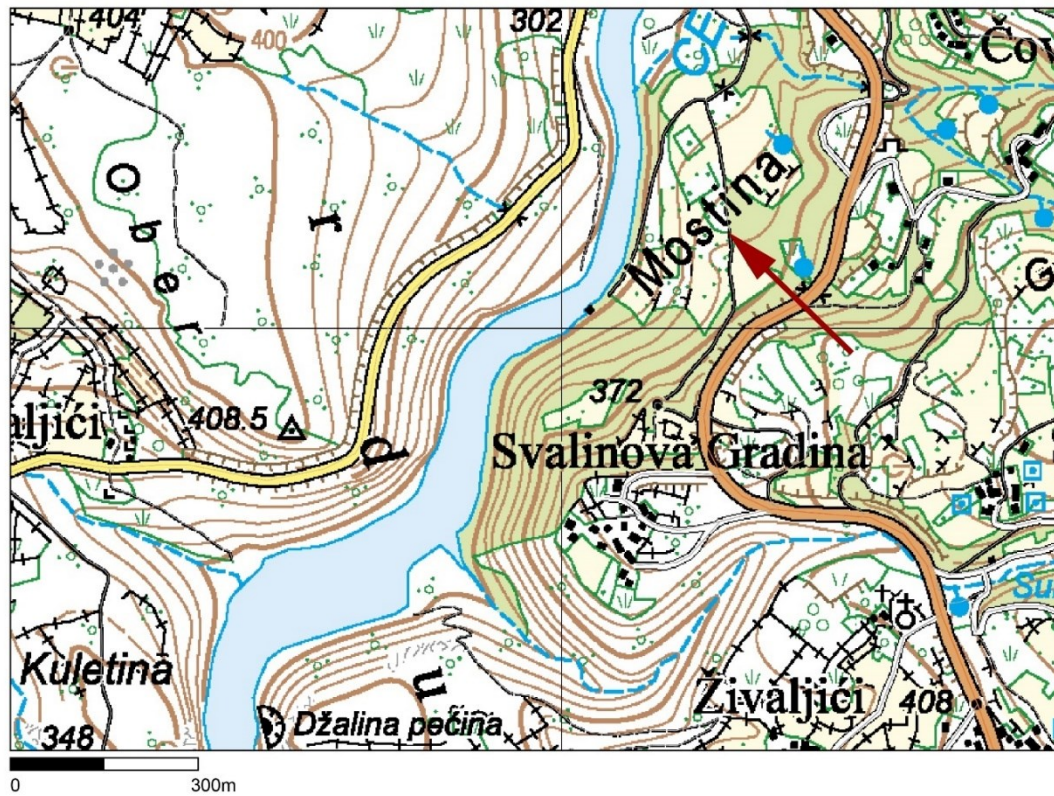
Slika 117. Blagi pristup rijeci Cetini i pogled na Svalinovu Gradinu (snimio N. Cesarik)

Slika 118. Rijeka Cetina i Svalinova Gradina (snimio N. Cesarik)

Slika 119. Kanjon rijeke Cetine i srednjovjekovna utvrda Nutjak (snimio N. Cesarik)

Slika 120. Toponim "Mostina" podno Svalinove Gradine na Topografskoj karti 1:25000 (izvor: Geoportal DGU)

Slika 121. Sinklinala od Muća do Čaporica te dalje prema Imotskom (izvor: Google Earth)

Pregledavajući teren, uočio sam ostatke stare ceste s djelomično očuvanim rubnjacima (sl. 122) te sam se osobno uvjerio u činjenicu da se tu nalazi najprirodniji prilaz rijeci Cetini iz smjera vojničke udoline. Međutim, iako sam pisao o tome da bi Ograde mogle predstavljati ostatke pomoćnog logora u Tiluriju,¹⁴⁹² u takvo što nisam nikada bio siguran. Istina jest da pregledavajući tada dosta zarastao teren nisam uočio nikakve površinske ostatke keramike, no činjenica koja me je najviše odvlačila od pomisli da je riječ o rimskoj utvrdi, bila je ta da se Ograde u Živaljicima nalaze podno gardunske zaravni (sl. 123). Naime, ako bi netko gradio utvrdnu na desnoj obali Cetine, preko puta Svalinove gradine, s ciljem nadgledanja riječnog prijelaza, bilo bi logično podići tu utvrdnu na platou koji pruža takvu mogućnost, a ne smjestiti ju podno njega (sl. 124).¹⁴⁹³

Slika 122. Ostatci rubnjaka stare pristupne ceste prema desnoj obali rijeke Cetine (snimio N. Cesarik)

¹⁴⁹² N. Cesarik 2018, 55-57.

¹⁴⁹³ Usp. N. Cesarik 2019a.

Slika 123. Pogled na gardunski plato s položaja "Ograde" u zaseoku Živaljići (snimio N. Cesarik)

Slika 124. Pogled iz zaseoka Živaljići na gardunsku krševitu zaravan (snimio N. Cesarik)

Mišljenje da se na Ogradama nalazio rimski pomoćni logor u konačnici su opovrgnula dodatna istraživanja gardunskog platoa, gdje sam uočio ostatke logora kod zaseoka Golinjevo, što je bio dobar pokazatelj kakve se opasnosti pružaju kada se istraživači rukovode projiciranjem želja (eng. *wishful thinking*). No s druge strane, to je i dobar primjer kako je svako istraživanje gotovo redovito vezano uz neizbježni proces pokušaja i pogrešaka, jer da nisam uočio suhozidnu formaciju Ograda kod Živaljića, možda nikada ne bih primijetio da se tu nalazi prijelaz preko rijeke Cetine, ali i pomoćni logor smješten na krševitoj zaravni kraj zaseoka Golinjevo u Gardunu.

Pomoćni logor u Golinjevu tek je nedavno uočen na zračnim snimaka (sl. 125-127),¹⁴⁹⁴ tako da na njemu do sada nisu provedena nikakva arheološka istraživanja. Riječ je o pravokutnom logoru sa zaobljenim uglovima, položenom na ravnom terenu, ukupne površine oko 1,6 ha. Logor se prilagodio odlikama terena, pa je sjeveroistočni ugao morao biti odsječen, s obzirom na činjenicu da se tu nalazi vododerina koja se spušta prema Cetini. Ostatci kamenih bedema odlično su vidljivi (sl. 128-130), dok se po površini pronalaze keramički ulomci, od kojih posebno valja izdvojiti ulomke rimskih amfora (sl. 131). U središtu logora nalazi se i prirodna vrtača s vodom, što je možda bio i jedan od razloga njegova pozicioniranja. Uz to, logor pruža odlične mogućnosti nadziranja prijelaza preko rijeke Cetine (sl. 132-133), formiranog preko sedrene barijere na mjestu Mostina podno Svalinove gradine (sl. 134).¹⁴⁹⁵ Ta je barijera danas potopljena, vjerojatno radi izgradnje nizvodne hidroelektrane Đale, no dobro je vidljiva na zračnim snimkama iz 1968. godine (sl. 135). Područje unutar logora nije parcelizirano te se lokalitet u potpunosti nalazi u državnom vlasništvu, što otvara odlične mogućnosti za daljnja istraživanja.

¹⁴⁹⁴ N. Cesarik 2019a.

¹⁴⁹⁵ S obzirom na podatke iz antičkih itinerara, vrlo je izvjesno da se na tom mjestu nalazila postaja *Pons Tiluri* (usp. N. Cesarik 2019a, 28-30, 39-40). Važnost tog položaja vidljiva je i u činjenici da je pored utvrde Nutjak ucrtan most (*trageto*) na karti nepoznatog autora s početka 16. stoljeća (usp. K. Juran – K. Barzman – J. Faričić 2019, 105, 125).

Slika 125. Pomoćni logor kod zaseoka Golinjevo u Gardunu (izvor: Geoportal DGU)

Slika 126. Pomoćni logor kod zaseoka Golinjevo u Gardunu na zračnoj snimci iz 1968. godine (izvor: ispu.mgipu.hr)

Slika 127. Satelitska snimka pomoćnog logora kod zaseoka Golinjevo u Gardunu (izvor: Google Earth)

Slika 128. Temelj jugoistočnog ugla bedema pomoćnog logora kod Golinjeva (snimio N. Cesarik)

Slika 129. Ostatci temelja zapadnog bedema pomoćnog logora kod Golinjeva (snimio N. Cesarik)

Slika 130. Ostatci temelja istočnog bedema pomoćnog logora kod Golinjeva koji je odsječen zbog vododerine (snimio N. Cesarik)

Slika 131. Površinski keramički nalazi iz pomoćnog logora kod Golinjeva (snimio N. Cesarik)

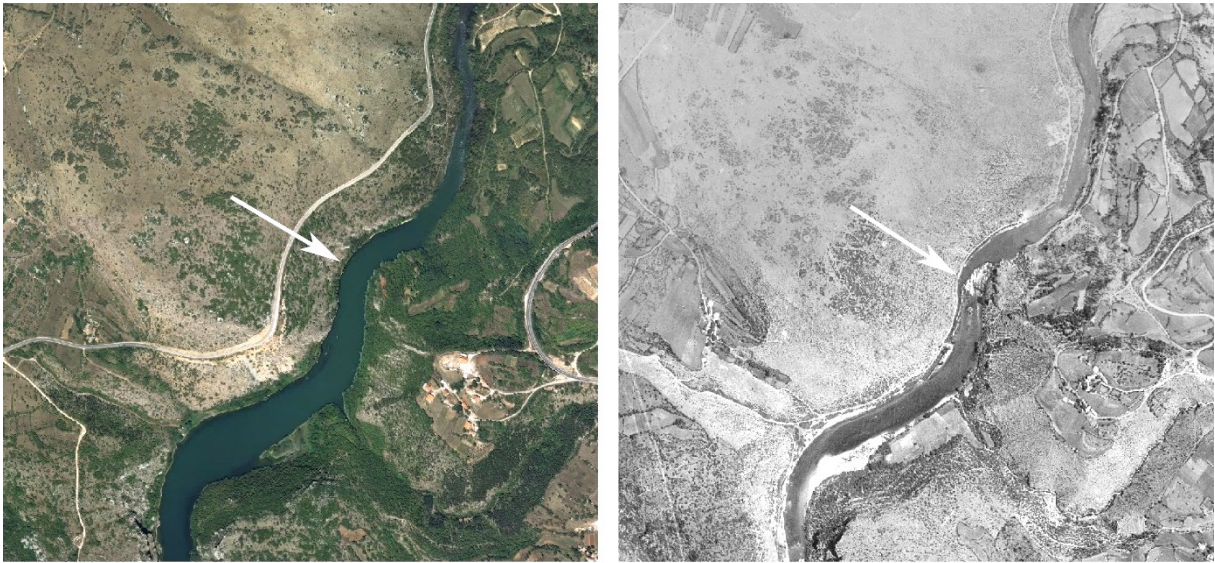
Slika 132. Kontinuitet kontrole prijelaza preko rijeke Cetine od predrimskog do srednjovjekovnog perioda (izvor: Google Earth)

Slika 133. Pogled na Svalinovu Gradinu iz pomoćnog logora kod Golinjeva (snimio N. Cesarik)

Slika 134. Prijelaz preko Cetine i potencijalna lokacija putne postaje "Pons Tiluri" (izvor: Google Earth)

Slika 135. Prijelaz preko rijeke Cetine na mjestu nekadašnje sedrene barijere na mjestu "Mostina" podno Svalinove Gradine; lijevo: zračna snimka iz 2011.; desno: zračna snimka z 1968. (izvor: ispu.mgipu.hr)

4.2.3. Tilurium: pomoćni logor na brdu Radašuša iznad Turjaka

Budući da su legijski logor u Tiluriju te pomoćni logor kraj Golinjeva nadzirali prijelaze preko Cetine koji su povezivali Salonu sa središnjom Bosnom s jedne te kolonijom Naronom s druge strane, za očekivati je da je određeno utvrđenje bilo podignuto i s ciljem komunikacije od Salone do Ekvuma. Po mom mišljenju, takvo je utvrđenje bilo smješteno na brdu Radašuša (sl. 136) koje se prethodno povezivalo s prapovijesnom gradinom,¹⁴⁹⁶ ali i s opsadnim logorom iz Oktavijanove kampanje protiv Delmata.¹⁴⁹⁷ Naravno, da bi se išta dokazalo ili opovrgnulo po pitanju datacije i funkcije utvrđenja na Radašuši, valjalo bi prvo provesti barem pokusna istraživanja, no s obzirom na to da je riječ o pravilnom pravokutnom utvrđenju koje zatvara površinu od oko 2,2 ha (sl. 137-138),¹⁴⁹⁸ smatram da postoji izrazita mogućnost da je riječ o rimskom logoru namijenjenom smještaju pomoćnih postrojbi.¹⁴⁹⁹ Budući da su bedemi utvrđenja na Radašuši rađeni od kamena (sl. 139), na osnovi analogija s ostalim poznatim rimskim logorima, lako je moguće da je riječ o utvrđenju nastalom nakon Klaudijeva dolaska na vlast. Da je utvrđenje na Radašuši imalo određenu funkciju u rimsko doba svakako upućuju ogranci rimskih cesta koje su Radašušu povezale s komunikacijom od

¹⁴⁹⁶ J. Britvić 1965, 29; A. Milošević 1998, 198.

¹⁴⁹⁷ D. Periša 2008, 511.

¹⁴⁹⁸ Površina pomoćnih logora najčešće varira od 1 do 2,5 hektara branjenog prostora (A. Johnson 1983, 31).

¹⁴⁹⁹ N. Cesarik 2018, 57-60.

Salone do Ekvuma (sl. 140-141).¹⁵⁰⁰ Iako ograničenim pregledom terena nisam uočio nikakve površinske ostatke, važno je spomenuti da se prema A. Miloševiću na Radašuši pronalaze površinski ostatci keramike.¹⁵⁰¹ Ispod Radašuše nalazi se i istoimena vrtača s vodom,¹⁵⁰² što je možda i jedan od dodatnih razloga pozicioniranja utvrde na toj lokaciji. Zanimljivo je i primijetiti da se utvrđenje na Radašuši nalazi na dvije razine: gornjoj, smještenoj na ravnom platou koji pruža odličnu preglednost čitavog Sinjskog polja (sl. 142-143); te donjoj, smještenoj na južnoj padini koja pruža bolju zaštitu od sjevernih vjetrova (sl. 144). Vrlo sličan primjer takvog pozicioniranja pomoćnog logora nalazi se kod utvrde Housesteads na Hadrijanovu zidu (sl. 145).¹⁵⁰³ Sve u svemu, o karakteru, funkciji te dataciji utvrđenja na Radašuši, moći će se raspravljati tek nakon provedenih arheoloških istraživanja, pa bila ona sustavna ili pokusna.

Slika 136. Radašuša (snimio N. Cesarik)

¹⁵⁰⁰ J. Britvić 1965, 29, bilj. 29; N. Cesarik 2018, 58.

¹⁵⁰¹ A. Milošević 1998, 198.

¹⁵⁰² N. Cesarik 2018, 57.

¹⁵⁰³ N. Cesarik 2018, 59. O logoru Housesteads: A. Rushworth 2009.

Slika 137. Pravokutni oblik utvrđenja na Radašuši (izvor: Google Earth)

Slika 138. Utvrđenje na Radašuši na zračnom snimku iz 1968. godine (izvor: ispu.mgipu.hr)

Slika 139. Gornji plato i sjeveroistočni bedem Radašuše (snimio N. Cesarik)

Slika 140. Ostatci rubnjaka ceste prema Radašuši (snimio N. Cesarik)

Slika 141. Tragovi rimske ceste prema Radašuši (izvor: Geoportal DGU)

Slika 142. Pogled s Radašuše na Sinjsko polje i Aequum (snimio N. Cesarik)

Slika 143. Pogled s Radašuše na Sinjsko polje i Tilurij (snimio N. Cesarik)

Slika 144. Padina na donjoj razini Radašuše (snimio N. Cesarik)

Slika 145. Padina na donjoj razini pomoćnog logora Housesteads na Hadrijanovu zidu (snimio N. Cesarik)

4.2.4. *Andetrium*: pomoćni logor u Mućkom polju

U literaturi je odavna prisutan podatak da je Andetrij bio rimski pomoćni logor, često smještan na liniji pretpostavljenog limesa u neposrednom zaleđu istočnojadranskih kolonija, na potezu od gornjeg toka rijeke Krke do rijeke Trebižat.¹⁵⁰⁴ Andetrij je bio poprište jedne od posljednjih bitaka tijekom ustanka iliričkih plemena 6.-9. godine, koju je detaljno opisao Kasije Dion.¹⁵⁰⁵ Također ga spominje i Plinije Stariji, i to u kontekstu s Burnumom i Tilurijem: *in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium (sc. Tilurium), nobilitata proeliis castella* (Plin. *HN* 3.142). Plinijev navod je različito tumačen u literaturi, od toga da su tu spomenute: (1) delmatske gradine osvojene kako u Oktavijanovoj kampanji 34./33. pr. Kr., tako i u Iliričkom ratu 6.-9.;¹⁵⁰⁶ (2) utvrde za koje su se vodili bojevi samo u ratu 6.-9.;¹⁵⁰⁷ (3) rimske utvrde (*Burnum* i *Tilurium*) koje su odigrale važnu ulogu u pokoravanju delmatskih

¹⁵⁰⁴ C. Patsch 1914, 158; J. Šašel 1974a; G. Alföldy 1987, 270-271; M. Zaninović 1996, 213.

¹⁵⁰⁵ Cass. Dio 56.12.3–14.7.

¹⁵⁰⁶ M. Zaninović 1996, 272-273.

¹⁵⁰⁷ S. Čače 1989, 82.

utvrda (*Andetrium*) tijekom rata 6.-9.;¹⁵⁰⁸ te u konačnici, (4) rimski vojni logori nastali u jeku Iliričkog rata, nakon kojeg su postali i ostali glavna rimska uporišta na tom području.¹⁵⁰⁹

Naravno, Plinijev navod samo je jedan u nizu izvora koji potenciraju višesmjerna tumačenja, za čija utemeljenja pak često treba prihvatiti i određeni broj pretpostavki.¹⁵¹⁰ Međutim, čistoća i uvjerljivost argumentacije, kao i pronalaženje različitih analogija u drugim dijelovima Plinijeva teksta, u konačnici neće moći sa sigurnošću izdvojiti Plinijev izvor po pitanju utvrda proslavljenih u bojevima. Svaki pokušaj definiranja vremena nastanka Plinijeva izvora, odnosno perioda na kojega se taj izvor referira, u konačnici će vrlo vjerojatno biti utemeljen na željama koje će se projicirati na argumentaciju istraživača.

Naime, ako istraživač u tom navodu želi vidjeti kasnorepublikanski ili kasnoaugustovski izvor – za što će se svakako naći argumenata u ostatku Plinijeva teksta – uvijek će mu se moći proturječiti činjenicom da Plinije – netom prije navoda utvrda poznatih po bojevima – spominje *Siculi, in quem locum Divus Claudius veteranos misit* (Plin. *HN* 3.141). Dakle, barem je jedan izvor u tom Plinijevom bloku informacija morao nastati u kasnijem periodu; makar nakon što je Klaudije postao carem. Prema tomu, je li navod o utverdama proslavljenim u bojevima crpljen iz kasnorepublikanskog, kasnoaugustovskog ili pak vrela nastalog u nešto kasnije vrijeme, u konačnici je nedokazivo.

No osobno mi se čini prevelikom slučajnošću da je Plinije izdvojio baš ona mjesta gdje su se nalazila glavna rimska uporišta na tom području, koja su svakako već bila aktivna u periodu Iliričkog rata 6.-9. godine.¹⁵¹¹ S obzirom na to, smatram da je prihvatljivo pomišljati da je Plinije – koji je, sudeći po navodu o Klaudijevom naseljavanju veterana u Sikule, očito i djelomično informiran o kasnijim događajima koji su uslijedili nakon 9. godine – možda posjedovao i informaciju da su na području kojega opisuje bile smještene i rimske utvrde. A te su se pak utvrde mogle proslaviti po bojevima u ratu protiv Delmata. U taj kontekst također upada i raniji Plinijev navod gdje se Burnisti spominju kao jedna od liburnskih općina na

¹⁵⁰⁸ G. Alföldy 1987, 315.

¹⁵⁰⁹ D. Periša 2008, 513-514; N. Cesarik 2018b, 13.

¹⁵¹⁰ Za detaljnu analizu tog Plinijeva navoda, usp. S. Čače 1989, 80-84. O Plinijevu djelu, s posebnim osvrtom na istočnu obalu Jadrana (uz pregled ranije literature): S. Čače 1993; S. Čače 2003, 8-13; S. Čače 2010.

¹⁵¹¹ U slučaju Burnuma i Tilorija, na to prvenstveno ukazuju natpisi vojnika XX. legije (Kat. I., br., 1, 7). Tiberijeve su trupe opsjedale Andetrij 9. godine (Cass. Dio 56.12.3-14.7) te su već tada u njegovoj blizini morali podići privremeni logor, a moguće je da se upravo u tom logoru Baton dezidijatski predao Tiberiju (Cass. Dio 56.16.2). Andetrij je u svakom smislu značajna vojno-strateška točka 16./17. godine, s obzirom na činjenicu da je do njege vodila *via Gabiniana* koju su trasirali i izgradili vojnici VII. legije (Kat. I., br. 98).

području skardonitanskog konventa, što stvara dodatne poteškoće pri razjašnjenju pitanja zašto su Burnisti izdvojeni kao liburnska općina, a Burnum kao utvrda proslavljena po bojevima, koja bi se k tomu još trebala nalaziti i na području salonitanskog konventa. Naravno, tu se svakako može raspravljati i o mogućnosti da te dvije informacije Plinije crpi iz dva različita vrela, koja se potencijalno odnose i na različita vremena.¹⁵¹² Međutim, sama spoznaja o toj mogućnosti u konačnici ne može potvrditi i njezinu točnost.

No po pitanju Burnuma i Tilurija, u kontekstu Plinijeva navoda, smatram da nema opravdanja povezivati ih s Oktavijanovim kampanjama, jer ako su neke utvrde poznate po bojevima u tim ratovima, onda su to Promona, Sinodij i Setovija.¹⁵¹³ Budući da niti jedan izvor ne spominje rimsko osvajanje Burnuma i Tilurija te posebice što su ta mjesta vrlo rano služila kao rimska vojna uporišta, gdje su zabilježeni i natpisi XX. legije (koja Ilirik napušta već 9. godine),¹⁵¹⁴ smatram da je opravdano pomišljati da su se ta uporišta mogla smatrati proslavljenim u bitkama tijekom Iliričkog rata 6.-9. godine.

Što se pak Andetrija tiče, tu je stvarno riječ o utvrdi za koju se vodila velika bitka; dovoljno značajna da je riječ o najdetaljnije opisanoj bitci u velikom Iliričkom ustanku 6.-9. godine.¹⁵¹⁵ No ako su rimski napadači podigli i svoju utvrdu iz koje su marširali na Andetriju te ako su na tom mjestu osnovali aktivno vojno uporište,¹⁵¹⁶ možda ne bi bilo pretjerano pomišljati da se i ta utvrda (u kontekstu rimskog shvaćanja) smatrala proslavljenom. Još jednom ponavljam: Plinijev navod otvara mogućnost za višesmjerno teoretiziranje, pa se tako i prijedlog da su Burnum, Andetriju i Tiluriju zapravo rimske utvrde proslavljene u ratu protiv iliričkih plemena u konačnici može osporavati različitim argumentima. Ponajprije će se to bazirati na činjenici da Plinije koristi termin *castella*, kojega koristi i pri opisu određenih domaćih naselja.¹⁵¹⁷ Međutim, činjenica jest da riječ *castellum* u osnovi označava utvrđeno mjesto, pa bilo ono rimsko ili ne.¹⁵¹⁸ U kontekstu modernog shvaćanja rimske vojne terminologije, za legijske se logore uglavnom koristi termin *castra*,¹⁵¹⁹ dok se pojam *castellum* najčešće koristi za logore

¹⁵¹² Usp. S. Čače 1993, 3-5.

¹⁵¹³ Usp. S. Čače 1989, 82-83.

¹⁵¹⁴ Kat. I., br. 1, 7.

¹⁵¹⁵ Cass. Dio 56.12.3-14.7. Usp. ovdje: poglavlje 1.1.4.

¹⁵¹⁶ Usp. ovdje: bilj. 1511.

¹⁵¹⁷ Plin. *HN* 3.141 (*castellum Tariona*); 3.142 (*castella Petuntium, Narestae, Oneum*).

¹⁵¹⁸ Termin *castellum* označava svako utvrđeno mjesto (P. G. W. Glare 1968, 281-282; J. Marević 2000, 413) te se jednako koristio pri označavanju predrimskih i rimskih utvrda (W. Kubitschek 1899, 1754-1758). Detaljan pregled o terminu *castellum* donosi: B. Vajner 2016, 36-49.

¹⁵¹⁹ M. C. Bishop 2012, 1-2.

namijenjene smještaju pomoćnih postrojbi.¹⁵²⁰ No na primjeru pomoćnog logora *Vindolanda* na sjeveru Britanije vidljivo je da je terminologija često varirala te da ona nije bila ustaljena na način na koji bi to očekivali moderni istraživači,¹⁵²¹ pa se ekvivalentno tomu ni Plinijeva *castella* ne mogu isključivo promatrati kao predrimski utvrđenja gradinskog tipa.¹⁵²²

Smatram da Plinijev navod o Klaudijevom naseljavanju veterana u Sikule može biti osnova tvrdnji da je informacija o utverdama proslavljenim u bojevima crpljena iz izvora koji je nastao nakon Iliričkog rata te se stoga može pomišljati da je Plinije izdvojio rimske utvrde u dalmatinskom zaleđu.¹⁵²³ Zbog toga što su Burnum i Tilurij, a s njima vrlo vjerojatno i Andetrij, bila najvažnija uporišta na području od Krke do Cetine, čini mi se opravdanim pomišljati da ih je Plinijev izvor mogao posebno izdvojiti kao utvrde koje su se proslavile u bitkama. Takvo bi tumačenje možda moglo i objasniti zašto Plinije u ranijem navodu – koji je doduše mogao biti crpljen iz ranije nastalog izvora – izdvojio Burniste kao liburnsku općinu. Po mom mišljenju, Burnisti su zauzimali pogranično područje Liburnije, smješteno na njezinoj najranjivijoj točki, odnosno na koridoru između tokova Zrmanje i Krke,¹⁵²⁴ dok je na njihovom teritoriju – vjerojatno u jeku Iliričkog rata 6.-9. godine – podignuta rimska utvrda koja će s vremenom postati i jedno od glavnih vojnih uporišta na području Dalmacije. Zbog toga što je ta utvrda bila ishodištem rimskih kampanja protiv iliričkih plemena, čini mi se opravdanim pomišljati da ju je netko mogao smatrati proslavljenom u bitkama.

No da se vratim na Andetrij. Osim gore navedena Plinijeva izvora, Andetrij je spomenut i kao odredište jedne od najranijih cesta na području Dalmacije (*via Gabiniana ab Salonis Andetrio*),¹⁵²⁵ što dodatno naglašava njegovu stratešku važnost. Posebice je važna činjenica da su tu cestu gradili vojnici VII. legije smještene u Tiluriju, što ukazuje na mogućnost da je već tada, dakle 16./17. godine, Andetrij bio važno vojno uporište. Po mom mišljenju, Andetrij je

¹⁵²⁰ D. B. Campbell 2009, 4. Detaljnu raspravu o pojmovima *castra*, *castrum* i *castellum*, u svojoj disertaciji donosi B. Vajner 2016.

¹⁵²¹ Na tablicama iz Vindolande za pomoćni se logor javljaju termini „*castra*“, „*hiberna*“ te „*castellum*“ (P. Bidwell 2007, 21). Usp. Tab. Vindol. 2.156 (*castrorum faciendum*), 2.300 (*ad castra*); 2.225 (*hiberna*), 2.392 (*hiberna*); 2.178 (*reditus castelli*). Za pomoćni logor Vindolanda na sjeveru Britanije, usp. R. Birley 2009.

¹⁵²² Na taj ih način, primjerice, tumači M. Zaninović 1996, 272.

¹⁵²³ Plin. *HN* 3.142 opis započinje riječima *in hic tractu, a ne eo conventu*, pa ne mora biti nužno da se Burnum nalazio na području salonitanskog konventa (usp. Usp. S. Čače 1989, 82). Međutim, iako se legijski logor Burnum nalazi na desnoj obali rijeke Krke (unutar Plinijeve Liburnije: Plin. *HN* 3.139, 141), on je u strateškom smislu bio okrenut prema području s lijeve strane Krke (prema Plinijevoj Dalmaciji: Plin. *HN* 3.141), gdje je imao i svoja *prata* i ispostave (N. Cesarik 2018b, 13). Zbog toga mi se čini sasvim opravdanim spomenuti Burnum na prvom mjestu u lancu utvrda koje se nalaze na relativno širem području salonitanskog konventa (usp. i tumačenje S. Čače 1989, 84).

¹⁵²⁴ Usp. N. Cesarik 2018b, 6-13.

¹⁵²⁵ CIL 3, 3200 = 10158 (= Kat. I., br. 98).

bio dio kompleksnog sustava vojnih utvrda koje su štitile prilaze Saloni, što je vjerojatno bio i razlog što su cestu do njega gradili vojnici VII. legije.¹⁵²⁶ Također smatram da tu cestu ne treba nužno tražiti na trasi od Klisa do Muća preko Prugova i Gizdavca jer u obzir dolazi i trasa preko Dugopolja, Dicma, Sičana i Neorića,¹⁵²⁷ kojom su međusobno povezane ključne točke garnizona u zaleđu Salone, čime je i stvoren preduvjet za magistralnu komunikaciju koja će povezati sva najvažnija mjesta u neposrednoj unutrašnjosti provincije. Andetrij je na tom pravcu svakako imao vrlo važno mjesto.¹⁵²⁸

Za položaj pomoćnog logora u Andetriju najčešće se spominje lokalitet Ordžija, smješten točno u sredini Mućkog polja.¹⁵²⁹ Na zračnim je snimkama dobro vidljiva kvadratna formacija ukupne površine od oko 1,7 ha (sl. 146). No usprkos čestom spominjanju u literaturi, taj lokalitet nikada nije bio podvrgnut arheološkim istraživanjima.¹⁵³⁰ Ako je stvarno riječ o rimskom pomoćnom logoru, onda se radi o jedinoj utvrdi podignutoj usred polja u kršu, ali i jedinom (do sada poznatom) logoru kvadratnog tlocrta na području Dalmacije. Svi ostali logori u pravilu su bili podizani na krševitim zaravnima s pravokutnim tlocrtom. Naravno, daljnja rasprava o vojnom uporištu na području Mućkog polja te njegovoj konačnoj ubikaciji, moći se odvijati samo ako se poduzmu prava arheološka istraživanja.

Slika 146. Položaj "Ordžija" u Mućkom polju

¹⁵²⁶ N. Cesarik 2018, 60.

¹⁵²⁷ Takvog su mišljenja i J. Britvić 1965, 29, bilj. 2; te Ž. Miletić 2006, 131. Usp. ovdje: poglavlje 1.2.3.5.

¹⁵²⁸ To je vidljivo i na *Tab. Peut.* 6, gdje je *Andetrium* naznačen na trasi između Burnuma i Tilurija, odnosno na trasi magistralne ceste Akvileja – Dirahij (usp. Ž. Miletić 2006, 130-131).

¹⁵²⁹ L. Bekić 2002, 125-128; L. Bekić 2011, 316-317.

¹⁵³⁰ Usp. L. Bekić 2011, 315.

4.3. Garnizon u zaleđu Narone

Dolina rijeke Neretve vrlo je rano ušla u fokus rimske države, o čemu osim literarnih svjedoče i brojna epigrafska i arheološka vrela.¹⁵³¹ Zbog povoljnog položaja uvjetovanog prvenstveno logističkim te vojno-strateškim prednostima, područje Narone često je služilo kao odskočna točka u rimskim kampanjama protiv Delmata,¹⁵³² kulminaciju čega ponajviše ocrtava činjenica da Publije Vatinije godine 45. piše pismo Ciceronu *ex castris Narona*.¹⁵³³ Ako ništa drugo, Vatinijeve riječi barem potvrđuju da je Narona krajem Cezarova života svakako služila kao vojni punkt u kojemu su u određenom trenutku bile smještene rimske legije.¹⁵³⁴ No daljnji razvoj naronitanskog područja zamagljen je nedostatkom primarnih vrela koja bi omogućila postavljanje zaključaka čiji temelji neće isključivo stajati na prihvaćanju čitavog niza pretpostavki, nastalih u velikoj mjeri na idealističkim domišljanjima modernih autora. To se prvenstveno odnosi na prosto pitanje kada je uopće osnovana kolonija Narona; odnosno je li ju osnovao Cezar,¹⁵³⁵ Oktavijan/August,¹⁵³⁶ ili pak Tiberije?¹⁵³⁷ Iako će se svakom od tih prijedloga pronaći razlozi za ili protiv,¹⁵³⁸ u osnovi zapravo postoji samo jedna neosporna činjenica, a ta je da se na to pitanje ne može dati konačan odgovor. Jedino što možemo zaključiti, a da ne pokleknemo pred projiciranjem želja, jest da je Narona svakako imala status kolonije u Tiberijevo doba.¹⁵³⁹ Međutim, je li u isto to vrijeme i osnovana ne može se zaključiti sa sigurnošću, jednako kao što se ne može tvrditi ni da su ju osnovali Cezar ili Oktavijan/August.

¹⁵³¹ Literarna vrela o Naroni: N. Cambi – U. Pasini 1980. Rana epigrafska vrela s područja Narone: CIL 1, 2291 = CIL 3, 1820 = 8423; CIL 1, 2293; CIL 3, 1858; CIL 3, 14625 (usp. C. Patsch 1902, 92; C. Patsch 1996, 31-34; C. Patsch 1997, 9-10). O najnovijim arheološkim istraživanjima na području Narone detaljno kod: E. Marin et al. 2017 (posebno usp. M. Topić 2017, 149-180: analiza keramičkog materijala; te M. Bonačić Mandinić 2017, 368-369, 374-375: analiza numizmatičkih nalaza).

¹⁵³² M. Zaninović 1996, 223-225.

¹⁵³³ Cic. *Fam.* 5.9.

¹⁵³⁴ Usp. R. Dodig 2012, 26-30.

¹⁵³⁵ G. Alföldy 1965, 135; J. J. Wilkes 1969, 248; J. J. Wilkes 1996, 574.

¹⁵³⁶ CIL 3, str. 291 (Mommsen); C. Patsch 1907, 28 = C. Patsch 1996, 36; M. Zaninović 1996, 225-226.

¹⁵³⁷ E. Ritterling 1924/25, 1243-1244; A. Degrassi 1962, 144-145; J. C. Mann 1983, 30-31.

¹⁵³⁸ Usp. primjerice Wilkesov pokušaj pobijanja teorije o Tiberiju kao osnivaču kolonije Narone (J. J. Wilkes 1969, 248), baziran na natpisu CIL 3, 1769 (*Augusto sacrum*...). Međutim, tu je ponovno prisutna klopka u koju moderni istraživači upadaju oslanjajući se na idealističke pokušaje utvrđivanja nesumnjivog i nedvojbenog, jer činjenica da na tom natpisu nije naveden epitet *divus* ne mora nužno značiti da je natpis nastao za Augustova života (usp. W. Orth 1978, 57-59). Koliko mi je poznato, natpis CIL 3, 1769 predstavlja unikatan slučaj u zapadnim provincijama u kojemu se posveta Augustu (*Augusto sacrum*) javlja bez epiteta *divus*, što svakako predmnijeva oprez pri tvrdnjama o nesumnjivosti i nedvojbenosti. No čak i da je natpis podignut za Augustova života, činjenica da su natpis podigli seviri nije istovremeno i dokaz da Narona u to vrijeme ima status kolonije (J. C. Mann 1983, 173, bilj. 336).

¹⁵³⁹ ILJug 113-114.

Također, činjenica da je kolonija Narona dodijelila zemlju veteranima početkom Tiberijeve principata ponovno ne potvrđuje ranije osnivanje kolonije.¹⁵⁴⁰ Naime, kao što je to napomenuo J. C. Mann, kolonija je vrlo lako mogla biti osnovana u Tiberijevo doba da bi u isto vrijeme – ta ista kolonija – naknadno mogla dodijeliti zemlju veteranima otprije naseljenim na njezinom novostečenom teritoriju.¹⁵⁴¹ Drugim riječima, kolonija je mogla biti osnovana danas, a zemlju je mogla dodijeliti već sutra, no isto je tako mogla biti osnovana još i u Cezarovo ili pak Oktavijanovo doba. Dakle, natpis ne svjedoči o vremenu osnutka kolonije, već samo da Narona u Tiberijevo doba ima status kolonije koja pak u isto vrijeme dodjeljuje zemlju legijskim veteranima. Svako daljnje potenciranje na bilo koju stranu, u samom je startu osuđeno na domišljanje te je prema tomu i apsolutno nedokazivo.

Bez obzira na problematiku oko osnivanja kolonije Narone, epigrafska svjedočanstva svakako potvrđuju ranu vojnu prisutnost na području Narone. O tomu prvenstveno svjedoči građevinski natpis XX. legije (Kat. I., br. 4) te rani natpis legijskog signifera podrijetlom iz Italike (Kat. I., br. 5),¹⁵⁴² ali i značajna količina natpisa veterana u njezinom neposrednom zaleđu (Kat. I., br. 9, 10, 16-26, 146).¹⁵⁴³ A upravo je u tom zaleđu u određenom trenutku osnovan i vojni garnizon koji je – ekvivalentno garnizonima na granici Liburnije i u zaleđu Salone – po svemu sudeći kontrolirao prilaz koloniji Naroni.¹⁵⁴⁴

Do sada je na području Ljubuškog polja pronađena iznimno velika skupina natpisa rimskih vojnika, a osim naseljenih veterana, na tom je području zabilježen i veći broj pripadnika različitih pomoćnih postrojbi.¹⁵⁴⁵

Po pitanju ubikacije vojnih utvrda za sada je jedino siguran pomoćni logor na Gračinama u Humcu kod Ljubuškog, iako bi se – na osnovi analogija s garnizonima na Krki i Cetini – moglo pomišljati da su u zaleđu Narone u određeno vrijeme egzistirale i neke druge utvrde.

¹⁵⁴⁰ Usp. G. Alföldy 1965, 135; M. Glavičić 2003, 222.

¹⁵⁴¹ Usp. J. C. Mann 1983, 30-31. U rano se doba često susreću veterani naseljeni u arealu legijskih utvrda (usp., primjerice, slučaj naseljavanja veterana u Donjoj Germaniji: J. C. Mann 1983, 25). Čisto teoretski: područje uokolo vojnog tabora na kojem su se naselili legijski veterani, osnivanjem kolonije potpada pod njezin službeni teritorij. Nakon toga, novoosnovana kolonija može jednostavno dodijeliti tu zemlju veteranima. Međutim, i ovdje je riječ samo o teorijskom modelu koji se ne može ni potvrditi ni osporiti, stoga smatram da je uzaludno pokušavati i jedno i drugo.

¹⁵⁴² Usp. N. Cesarik 2017; N. Cesarik 2019.

¹⁵⁴³ Usp. M. Glavičić – Ž. Pandža 2017.

¹⁵⁴⁴ Usp. N. Cesarik 2018, 60-61.

¹⁵⁴⁵ Navodim samo natpise datirane u period kojim se bavi ovaj rad: Kat. II., br. 15-20, 34, 36-40, 57, 58. Njima se mogu pridružiti i četiri natpisa pronađena u samoj Naroni (Kat. II., br. 21, 41, 42, 55). O vojnoj prisutnosti na području Ljubuškog svjedoče i brojne pečatirane tegule (R. Dodig 2008). Pregledan popis natpisa vojnika pomoćnih postrojbi sa šireg naronitanskog područja donosi M. Mayer i Olivé 2016, 441-443.

Budući da je logor u Gračinama osiguravao pristup koloniji Naroni iz smjera Ljubuškog polja, možda bi mogli očekivati da je jedna utvrda branila i pristup iz smjera Čapljine.¹⁵⁴⁶ U takvom se kontekstu znao spominjati utvrđeni kompleks na Mogorjelu,¹⁵⁴⁷ za kojega se ranije pomišljalo i da predstavlja ostatke logora iz 1. stoljeća,¹⁵⁴⁸ no kako trenutno stoje stvari,¹⁵⁴⁹ za takva pomišljanja ne postoje dokazi. Sve u svemu, dostupna epigrafska građa svakako svjedoči da je u zaleđu Narone u 1. stoljeću bio smješten relativno snažan vojni garnizon,¹⁵⁵⁰ no za prave dokaze o njegovu razvoju trebati će obaviti i sustavna arheološka istraživanja, kako na području same Narone, tako i njezine šire okolice.¹⁵⁵¹

4.3.1. Pomoćni logor na Gračinama u Humcu kod Ljubuškog

Budući da je u antičkim itinerarima na trasi magistralne ceste *Salona – Narona* naznačena postaja *Bigeste*,¹⁵⁵² pomoćni logor u Ljubuškom polju često se povezivao s tim toponimom.¹⁵⁵³ No sudeći prema natpisu iz Zorbinovca područje Ljubuškog polja nazivalo se *pagus Scunasticus*,¹⁵⁵⁴ što svakako ukazuje na oprez pri povezivanju toponima *Bigeste* s pomoćnim logorom na Gračinama. Ivo Bojanovski je čak na osnovi milijacija s *Tab. Peut.* došao do zaključka da bi položaj postaje *Bigeste* zapravo odgovarao lokalitetu u Radišićima te da nije sigurno je li se isti toponim koristio i za Gračine.¹⁵⁵⁵ Stoga, dok se ne pojave neki drugi dokazi, pitanje točnog naziva vojnog logora na Gračinama ostaje otvoreno.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁴⁶ N. Cesarik 2018, 60-61.

¹⁵⁴⁷ Usp. I. Bojanovski 1969, 137-138, koji pak Mogorjelo smatra kastelom izgrađenim u 3. stoljeću (I. Bojanovski 1969, 150-155).

¹⁵⁴⁸ C. Patsch 1911, 14-17; C. Patsch 1914, 157-161.

¹⁵⁴⁹ Usp. E. Dyggve – H. Vetters 1966; Đ. Basler 1958; Đ. Basler 1972, 38-42; Đ. Basler 1984, 319-325; M. Zaninović 2002.

¹⁵⁵⁰ U 1. stoljeću na području Ljubuškog polja borave *cohors III Alpinorum* (Kat. II., br. 15-20), *cohors I Bracaraugustanorum* (Kat. II., br. 36-40) te *cohors I Lucensium* (Kat. II., br. 57, 58). Više o tome kod: A. Marić 2016a; A. Marić 2017. Krajem 1. ili početkom 2. stoljeća na području Ljubuškog boravi *cohors I Belgarum* (Kat. II., br. 34), čija je prisutnost potvrđena brojnim natpisima njezinih vojnika (usp. A. Marić 2016), ali i pečatiranim tegulama (R. Dodig 2008, 144-145, 148-152). Također je potvrđen i jedan natpis vojnika VIII. kohorte *Voluntariorum* (CIL 3, 6365 = 8490) te jedna tegula s pečatom te postrojbe (R. Dodig 2008, 146-147, 157-158).

¹⁵⁵¹ Smatram da ne treba posebno naglašavati koliko bi se značajnih podataka dobilo daljinskim istraživanjem putem LiDAR-a.

¹⁵⁵² *Tab. Peut.* 6; *Rav. Cosm.* 4.16 = 210.8.

¹⁵⁵³ G. Alföldy 1965, 134-136; G. Alföldy 1987, 269-272; J. J. Wilkes 1969, 97; M. Zaninović 1996, 213, 226.

¹⁵⁵⁴ ILJug 113-114. Usp. M. Glavičić – Ž. Pandža 2017, 51-56.

¹⁵⁵⁵ I. Bojanovski 1973a, 308-310.

¹⁵⁵⁶ Usp. I. Bojanovski 1980, 182.

Vojni kompleks na Gračinama¹⁵⁵⁷ jedan je od rijetkih pomoćnih logora u Dalmaciji koji je bio predmetom arheoloških iskopavanja,¹⁵⁵⁸ a podatci s tih istraživanja čak su izrodili dvojbe o tome radi li se o ostacima unutar ili izvan vojnog logora.¹⁵⁵⁹ No uvidom u zračne snimke, smatram da je nedvojbeno dokazano da otkopani južni objekt pripada principiji pomoćnog logora, dok kupališni objekt sjeverno od nje najvjerojatnije pripada pretoriju,¹⁵⁶⁰ zbog čega funkciju objekta na Gračinama ne treba dovoditi u pitanje.

Vrijeme osnutka pomoćnog logora još uvijek ostaje upitno. Nagađanja o ranoj fazi logora, bazirana prvenstveno na pronalasku tegule s pečatom *Q.C.P. Pansiana*,¹⁵⁶¹ ne mogu se prihvatiti iz prostog razloga što se ta tegula ne može datirati na sigurnoj osnovi.¹⁵⁶² Sudeći prema zračnim fotografijama, logor ima tipični pravokutni oblik sa zaobljenim uglovima (tzv. „oblik igraće karte“), površine oko 1,7 ha (sl. 147). Budući da je logor egzistirao duže vremena, za očekivati je i više građevinskih faza unutar njega, no o tome se trenutno ne može raspravljati. Budući da su nedavno pokrenuta i sustavna arheološka istraživanja logora na Gračinama, vjerujem da će ta pitanja uskoro dobiti i zadovoljavajuće odgovore.¹⁵⁶³

¹⁵⁵⁷ Prvi detaljniji opis logora na Gračinama donosi U. Kahrstedt 1940, 184-185.

¹⁵⁵⁸ V. Atanacković-Salčić 1978; V. Atanacković-Salčić 1979; I. Bojanovski 1981. Pregledno kod: I. Bojanovski 1988, 366-367.

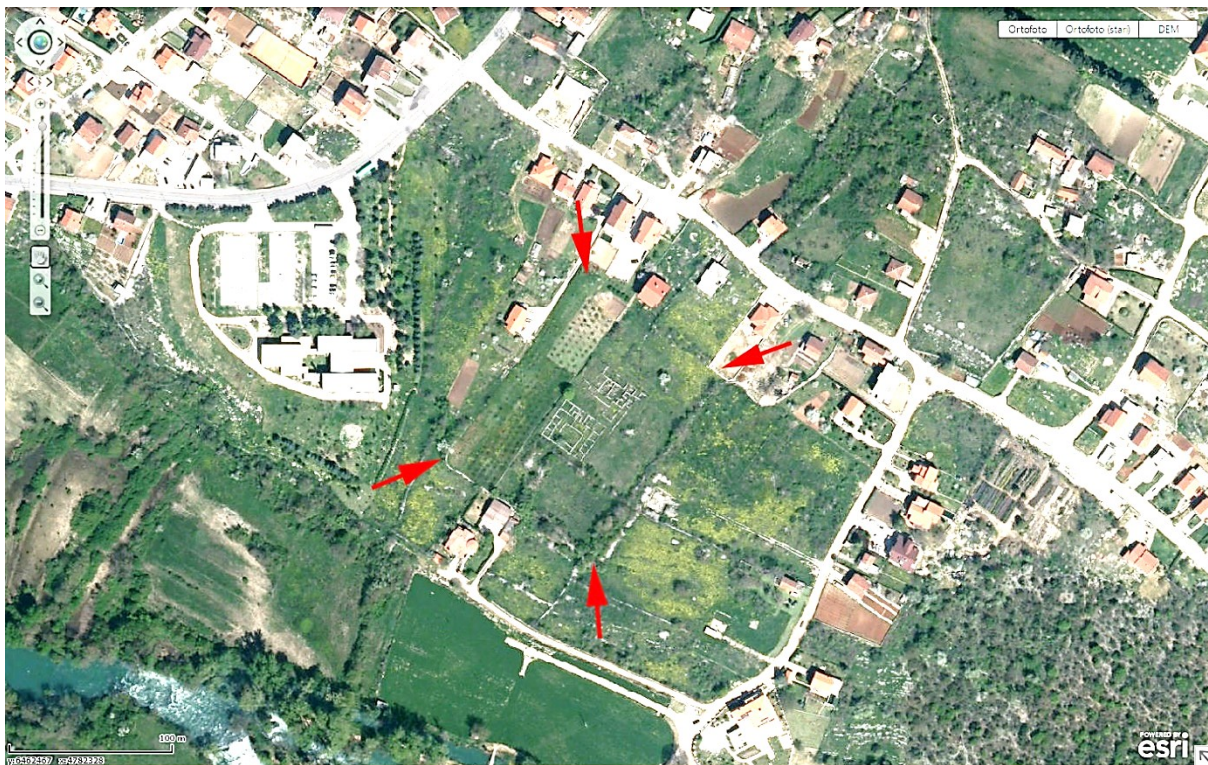
¹⁵⁵⁹ R. Dodig 2011, 330-331.

¹⁵⁶⁰ Ž. Miletić 2017, 30-31.

¹⁵⁶¹ I. Bojanovski 1988, 367; Ž. Miletić 2017, 25-27.

¹⁵⁶² Kod tegula s pečatom *Pansiana* sigurno se mogu datirati samo primjerci s carskim imenima (primjerice *Ti. Pansiana* u Tiberijevo doba itd.), dok je datacija ostalih primjeraka isključivo bazirana na domišljanju. Tako se pretpostavlja da tegule s pečatom *Pansae Vibi* datiraju do 43. pr. Kr., kada konzul Gaj Vibije Pansa umire u bitci kod Mutine; dok se za tegule koje imaju samo pečat *Pansiana* predlaže datacija u Augustovo doba, ali ponovno na osnovi pretpostavke da je u određenom trenutku August preuzeo tvornicu te da nije stavljao svoje ime na tegule. Slijedom tih domišljanja, određena praznina u slijedu proizvodnje pokušala se obrazložiti idealističkim prijedlogom da je Oktavijan naslijedio tvornicu netom nakon Pansine smrti te da je – sve dok nije bio imenovan Augustom – koristio pečat *Q.C.P. Pansiana* (usp. R. Matijašić 1983, 962-969, 989). No gledajući činjenice, ta se tegula može datirati u znatno širi period, teoretski čak i kroz čitavo 1. stoljeće po Kristu, tako da je nemoguće išta datirati na osnovi tako krhkog podatka. O tegulama s pečatom *Pansiana* usp. najnovije M. T. Pellicioni 2012.

¹⁵⁶³ Prema informacijama s Facebook stranice *Ljubuški Archaeological Project* (29. svibnja 2018.), arheološka su istraživanja potvrdila postojanje vojnih baraka na Gračinama, prema čemu više nema sumnje da je tu riječ o rimskom vojnom logoru. O tom projektu: T. Dziurdzik et al. 2016; T. Dziurdzik 2018.

Slika 147. Pomoćni logor na Gračinama u Humcu kod Ljubuškog (izvor: katastar.ba/geoportal)

Zaključak

Sredinom Augustova principata Ilirik postaje carska provincija. Povod tomu bila je potreba za stalnim smještajem vojnih postrojbi te od tada počinje postupni razvoj iliričkog vojnog garnizona. Nije sigurno je li tako bilo odmah na samom početku, ali do 6. godine po Kr. taj će garnizon biti sastavljen od čak pet rimskih legija. Spoznaje o Augustovu periodu uglavnom se baziraju na literarnim vrelima koja svjedoče o Tiberijevu Panonskom ratu 12.-9. godine te posebice o velikom ratu u Iliriku 6.-9. godine, kada u jednom trenutku na iliričkom području boravi čak deset legija kojima je bio pridružen i veliki broj pomoćnih postrojbi.

Za razliku od relativno brojnih literarnih vrela koja svjedoče o djelovanju rimske vojske u Iliriku tijekom Augustova principata, epigrafske i arheološke spoznaje o tom periodu razmjerno su skromne, a one se uglavnom odnose na nekoliko natpisa na kojima su zabilježene rimske legije (npr. *legio XX*) ili tadašnji namjesnici Ilirika (primjerice *M. Servilius*, *cos. 3. po Kr.*). No dolaskom Tiberija na vlast stvari postaju sasvim suprotne, pa od tog trenutka glavninu spoznaja crpimo iz epigrafskih vrela. Tako saznajemo da su početkom Tiberijeva principata izgrađene ceste koje su povezale Salonu najprije s glavnim vojnim uporištima (16./17.), a zatim i samom unutrašnjošću provincije (19./20. godine). U to su vrijeme u Dalmaciji prisutne VII. i XI. legija, čiji su vojnici ostavili veliki broj nadgrobnih natpisa na dalmatinskom tlu.

Epigrafski nalazi također svjedoče da je u Tiberijevo, ako ne već i u Augustovo doba, Ilirik bio administrativno podijeljen na manje distrikte kojima su upravljali vojni zapovjednici iz viteškog staleža. Po svemu sudeći, tada još nije došlo do formalno-pravne podijele Ilirika na dvije zasebne provincije (Dalmaciju i Panoniju), no neformalno gledajući, ta su dva područja bila sasvim odvojena već krajem Iliričkog rata jer na oba su teritorija bili formirani zasebni egzerciti koji su bili pod posrednom upravom carevih legata konzularnog ranga. Najbolje paralele za takav način uprave nalaze se u Tarakonskoj Hispaniji te posebice u Germaniji, koja je otprilike u isto vrijeme bila organizirana na sličan način.

O administracijskom uređenju Dalmacije u vrijeme Tiberijeve vladavine svjedoče i međašni natpisi, na osnovi kojih je vidljivo da je u vrijeme njegova principata, odnosno u vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele, bilo dovršeno i svojevrsno katastarsko uređenje na području dalmatinskog dijela Ilirika.

Politika katastarskog uređenja nastavljena je i u doba Kaligule, a nekolicina međaša koji su podignuti pod nadzorom legijskih centuriona, jedina su vrela koja svjedoče o Kaligulinom principatu na području Dalmacije.

Klaudijev dolazak na vlast označio je i novu epizodu u razvoju provincijskog garnizona, koju je ponajviše obilježilo gušenje neuspjele pobune tadašnjeg dalmatinskog legata, L. Aruncija Kamila Skribonijana. Budući da su VII. i XI. legija ostale vjerne caru nagrađene su titulom *Claudia Pia Fidelis*, što omogućava i pouzdano određivanje perioda (prije ili nakon 42. godine) u kojima su nastali određeni natpisi rimskih legionara na području Dalmacije.

Po svemu sudeći, u Klaudijevo se vrijeme dogodila i detaljna reorganizacija dalmatinskog garnizona te se od tog vremena u izgradnji vojnih objekata počeo koristiti i kamen. Tada se vjerojatno javljaju i prvi kameni pomoćni logori, a u isto vrijeme legije počinju proizvoditi i pečatirati tegule, što svakako svjedoči o intenzivnim građevinskim zahvatima na području glavnih vojnih uporišta u Dalmaciji, napose Burnuma i Tilurija.

Tijekom Neronove vladavine nastavilo se s provođenjem razgraničavanja između domaćih zajednica, o čemu posebno svjedoči nekoliko natpisa podignutih na međi Nedita i Korinjana te jedan na međi Aserijata i Sidrina. Ta su razgraničenja i dalje provodili legijski centurioni, ali ovaj put isključivo centurioni XI. legije, s obzirom na činjenicu da je VII. legija napustila Dalmaciju početkom Neronova principata, a možda i nešto ranije. Nedugo nakon Neronove smrti Dalmaciju napušta i XI. legija, koja se priključila građanskim ratovima, najprije između Otona i Vitelija, a zatim i između Vitelija i Vespazijana, nakon čega se stalno smješta u logoru *Vindonissa* u Germaniji.

Početak flavijske dinastije u Dalmaciju dolazi *legio IIII Flavia Felix*, a tada dolazi i do određenih nadogradnji vojnih aglomeracija, među kojima se posebno ističe dovršetak amfiteatra u Burnumu. O građevinskim aktivnostima tijekom tog perioda također svjedoče i brojne tegule s pečatom IIII. legije Flavije Feliks. U Vespazijanovo se doba napušta raniji sustav vojne uprave nad pergrinskim zajednicama te prijašnje vojne prefekte iz viteškog staleža zamjenjuju prvaci zajednica, a od tog vremena dolazi i do formalno-pravnog razdvajanja Ilirika na dvije zasebne i službene provincije te se u periodu flavijske dinastije po prvi put službeno javlja i termin *provincia Dalmatia*.

Tijekom flavijske dinastije zabilježeni su i posljednji slučajevi u kojima su legijski časnici provodili razgraničavanje između domaćih zajednica, a početkom Domicijanova principata Dalmacija gubi i posljednju legiju, čime postaje *provincia inermis* kojom upravljaju carevi legati propretorskog ranga. Takav status Dalmacija zadržava sve do Trajanova doba, kada ponovno postaje carska provincija konzularnog ranga.

Iako postoji mišljenje da je Dalmacija bila potpuno demilitarizirana početkom Hadrijanova principata, postoji opravdana mogućnost da je u Hadrijanovo doba na području Dalmacije bio smješten relativno jači vojni garnizon, a s obzirom na to da se na epigrafskoj i numizmatičkoj građi upravo u to doba javlja termin *exercitus Delmaticus*, postoji mogućnost da je u to vrijeme u Dalmaciji bila smještena i jedna legija ili njezino odijeljene (možda *legio VIII Augusta*). Međutim, o razvoju dalmatinskog garnizona tijekom 2. stoljeća moći će se raspravljati samo na osnovi budućih sustavnih arheoloških istraživanja.

Na području Dalmacije epigrafski je trag ostavilo više legija, a među njima posebno valja izdvojiti VII. i XI. legiju (kasnije poznate kao *legio VII Claudia Pia Fidelis* te *legio XI Claudia Pia Fidelis*). Također je potvrđena i prisutnost XX., XV. (*Apollinaris*), III. (*Flavia Felix*) te VIII. legije Auguste. Sveukupno je izdvojeno 207 natpisa sa spomenom rimskih legionara i legija iz razdoblja od Augustova do Hadrijanova principata, a najveća je koncentracija natpisa zabilježena na širim područjima Burnuma (71), Salone (46), Tilurija (34) i Narone (20).

Na natpisima su zabilježeni brojni sadržajni elementi, poput podrijetla vojnika, vojnog položaja, godina života te godina provedenih u vojsci, ali i imena vojnika te njihovih komemoratora. Podrijetlo je zabilježeno na sveukupno 120 natpisa, među kojima se u 117 slučajeva ono može odrediti sa sigurnošću. Legionari su najčešće dolazili iz Italije (64), dok ih je iz provincija zabilježeno 52, među kojima prednjače vojnici iz Male Azije (25), Makedonije (10) i Narbonske Galije (9), no zabilježeni su i vojnici iz Peninskih Alpi, Dalmacije, Hispanije, Norika, a možda i Epira. Gledajući po položajima, najčešće se javljaju obični vojnici (82) i veterani (59), no zabilježen je i popriličan broj centuriona i principala.

Od sveukupno 180 nadgrobnih natpisa, na njih 69 jasno je očuvan podatak o broju proživljenih godina i primljenih stipendija, s tim da je na 12 spomenika sačuvan samo

podatak o broju proživljenih godina, dok je u 15 slučajeva prisutan samo podatak o broju primljenih godišnjih plaća. Budući da su vojnici VII. i XI. legije ostavili najviše epigrafskih spomenika na području Dalmacije, moguće je izvršiti usporednu statističku analizu godina života i vojne službe navedenih na nadgrobnim spomenicima vojnika tih dviju legija.

Izračunom medijana mogu se donijeti različiti zaključci: od prosječne životne dobi i prosječnog vojnog staža, do prosječne dobi prilikom novačenja vojnika čiji su nadgrobni spomenici pronađeni na području Dalmacije. Tako se može zaključiti da su vojnici VII. legije prosječno živjeli 44 godine (uz poluinterkvartilno raspršenje od 7,5), dok su vojnici XI. legije pak prosječno živjeli 35 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 5). Međutim, razlika u dobivenim centralnim vrijednostima prvenstveno je uvjetovana značajno različitim proporcijama veterana u VII. i XI. legiji. Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije prosječno živjeli 38 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika doživjelo između 32 i 44 godine.

Gledajući prosječni broj primljenih stipendija na sačuvanim nadgrobni spomenicima, izračunom medijana može se zaključiti da su vojnici VII. legije prosječno primili 21,5 stipendiju (uz poluinterkvartilno raspršenje od 6), dok su vojnici XI. legije prosječno primili 16 stipendija (uz poluinterkvartilno raspršenje od 5). No kao i kod izračuna doživljenih godina, i ovdje je razlika u dobivenim centralnim vrijednostima uvjetovana značajno različitim proporcijama veterana u VII. legiji. Izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može se zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije prosječno primili 18 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 6, što znači da je 50% vojnika primilo između 12 i 24 stipendije.

Broj podataka također omogućava i određivanje prosječne dobi prilikom regrutacije vojnika. Tako se izračunom medijana može zaključiti da su vojnici VII. legije prosječno novačeni u dobi od 21 godine života (uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5), dok su vojnici XI. legije prosječno novačeni u dobi od 20 godina života (uz poluinterkvartilno raspršenje od 2). Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između vojnika VII. i XI. legije u kontekstu raspodjele po dobi novačenja te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina. Stoga se izračunom medijana iz svih sačuvanih nadgrobni spomenika može zaključiti da su vojnici VII. i XI. legije prosječno novačeni u dobi od 20 godina života,

uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5, što znači da je 50% vojnika novačeno u dobi između 18,5 i 21,5 godine života.

Naravno, navedeni statistički podatci odnose se samo na vojnike čiji su nadgrobni spomenici sačuvani, stoga ne mogu poslužiti kao parametar za prosječan broj doživljenih godina i primljenih stipendija te prosječnu dob novačenja svih vojnika VII. i XI. legije u Dalmaciji.

Separirajući godine života po položajima u vojsci, izračunom medijana može se zaključiti da su veterani prosječno živjeli 50 godina, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5, što znači da je 50% veterana doživjelo između 44,5 i 55,5 godina. Obični su vojnici (*milites*) pak prosječno živjeli 35 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 4,5), dok su dočasnici (*principales*) prosječno živjeli 37 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 7,5). Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele doživljenih godina te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). Slijedom toga, izračunom medijana može se zaključiti da su aktivni vojnici prosječno doživjeli 35 godina života, uz poluinterkvartilno raspršenje od 5, što znači da je 50% aktivnih vojnika doživjelo između 30 i 40 godina života.

Nadalje, izračunom medijana može se zaključiti da su veterani prosječno primili 28 stipendija (uz poluinterkvartilno raspršenje od 2,5). Obični su vojnici prosječno primili 14,5 (uz poluinterkvartilno raspršenje od 3,5), a dočasnici 17,5 stipendija (uz poluinterkvartilno raspršenje od 4,5). Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele broja primljenih stipendija te se prikupljeni podatci mogu tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). Izračunom medijana može se zaključiti da su aktivni vojnici prosječno primili 15,5 stipendija, uz poluinterkvartilno raspršenje od 3, što znači da je 50% aktivnih vojnika primilo između 12,5 i 18,5 stipendija.

Po pitanju dobi novačenja, izračunom medijana može se zaključiti da su obični vojnici novačeni u dobi od 21 godine (uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5), dok su dočasnici novačeni u dobi od 19,5 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 2). Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između skupine *milites* i skupine *principales* u kontekstu raspodjele dobi novačenja te se prikupljeni podatci mogu

tumačiti kao cjelina (svi aktivni vojnici). No kod veterana pak, razlika između broja proživljenih godina i broja stipendija nije jasan pokazatelj dobi novačenja, jer neki su veterani bili umirovljeni i nisu više primali stipendije. To je najbolje vidljivo na nadgrobnim spomenicima veterana (Kat. I., br. 17, 25, 110 i 114) čija razlika između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija (30, 33, 32 i 55) jasno upućuje da se radi o veteranima koji su umirovljeni te koji više nisu primali plaću. No kod većeg broja veterana, raspodjela po pretpostavljenoj dobi novačenja preklapa se s raspodjelama po dobi novačenja legionara koji su do kraja života bili aktivni (skupine *militēs* i *principales*). Mann-Whitneyev U-test pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0,05$) između te skupine veterana i skupine aktivnih vojnika u kontekstu raspodjele dobi novačenja, što ukazuje na to da je veći dio veterana bio u aktivnoj vojnoj službi do kraja svog života.

Od sveukupno 207 izdvojenih natpisa sa spomenom rimskih legionara ili samih legija, njih 180 je nadgrobnog karaktera. Slijede natpisi javnoga karaktera (21), među kojima se posebno izdvaja skupina od 15 međaša. Uz njih, zabilježeno je svega 5 posvetnih te jedan natpis iz kategorije *instrumenta*. Na natpisima se najčešće javlja tročlana imenska forma (99 primjera), no gotovo je jednako često i dvočlano imenovanje bez kognomena (72 slučaja). Imenovanje je najčešće popraćeno filijacijom i navodom tribusa, no relativno se često susreće i imenovanje bez tih elemenata, što je u mnogim slučajevima ovisilo i o karakteru natpisa.

U sveukupno 87 slučaja prisutan je i podatak o komemoratorima nadgrobnih spomenika. Ime komemoratora u nekoliko primjera nije bilo navedeno, ali je zato naglašen njihov odnos s pokojnikom, a u takvom se kontekstu najčešće spominju *heredes* i *fratres*. Katkada su i sami vojnici komemorirali druge osobe, pa su tako osim sebi samima, spomenike podizali i pripadnicima svoje obitelji ili suborcima. Po pitanju odnosa pokojnih vojnika i njihovih komemoratora najčešće je riječ o nasljednicima, no relativno su često navedeni i oslobođenici. Također se javljaju i pripadnici obitelji (majka, otac, djeca), dok se na natpisima razmjerno rijetko spominju i žene, najčešće kao supružnice vojnika. Kod komemoratora se relativno često susreće i termin *frater*, no samo se u četiri slučaja može zaključiti da je riječ o pravoj braći, dok je u ostalim slučajevima najvjerojatnije riječ o suborcima.

Budući da je ova radnja obuhvatila natpise rimskih legionara s područja Dalmacije koji se u globalu mogu datirati u period 1. stoljeća, najčešća nadgrobnna formulacija svakako je H.S.E. (*hic situs est*), koja je prisutna na sveukupno 68 primjera, dok se često susreće i formulacija

T.F.I. (*testamento fieri iussit*). Uz njih, javljaju se i druge formulacije, poput F.C. (*faciendum curavit*) ili H.F.C. (*heres faciendum curavit*), zatim H.P. (*heres posuit* ili *heredes posuerunt*), H.M.H.N.S (*hoc monumentum heredem non sequetur*) ili pak formulacije kojima se označava površina grobišne parcele (*in fronte pedes*, *in agro pedes*). Na nekoliko se natpisa javlja i konstrukcija *vivus fecit*, dok se posveta Manima, navedena u punom (*Manibus*) ili lagano skraćenom obliku (*Dis Ma*), javlja u svega dva primjera.

Na području Dalmacije zabilježena je i prisutnost većeg broja pomoćnih postrojbi, od toga 6 konjaničkih (*ala Claudia Nova*, *ala Frontoniana*, *ala Hispanorum*, *ala Pannoniorum*, *ala Parthorum* te *ala Tungrorum*) i 15 pješćkih postrojbi (*cohors I Alpinorum*, *cohors III Alpinorum*, *cohors Aquitanorum*, *cohors Asturum*, *cohors I Belgarum*, *cohors I Bracaraugustanorum*, *cohors Campana*, *cohors II Cyrrhestarum*, *cohors I Flavia Brittonum*, *cohors XI Gallorum*, *cohors I Liburnorum*, *cohors I Lucensium*, *cohors Montanorum*, *cohors VI Voluntariorum*, *cohors VIII Voluntariorum*). Većina je postrojbi nazvana po etnijama od čijih su pripadnika prvotno bile sastavljene (*ala Hispanorum*, *ala Pannoniorum*, *ala Parthorum*, *ala Tungrorum*, *cohors I Alpinorum*, *cohors III Alpinorum*, *cohors Aquitanorum*, *cohors I Asturum*, *cohors I Belgarum*, *cohors I Flavia Brittonum*, *cohors XI Gallorum*, *cohors I Liburnorum*, *cohors I Lucensium*, *cohors Montanorum*). Ostale su postrojbe ime dobile po gradovima prvotnih regruta (*cohors I Bracaraugustanorum*, *cohors II Cyrrhestarum*) ili po carevima koji su ih osnovali (*ala Claudia Nova*), dok je jedna nazvana po prvotnom ili proslavljenom zapovjedniku (*ala Frontoniana*). Na osnovi prisutnosti konjanika unutar kohorti, vidljivo je da su neke od njih bile i *equitatae* (*cohors III Alpinorum*, *cohors I Bracaraugustanorum*, *cohors I Belgarum* te *cohors I Lucensium*).

Zbog manjka precizno datiranih spomenika, za većinu postrojbi nije moguće odrediti točno vrijeme njihova boravka u Dalmaciji, no na osnovi komparacije sa spomenicima iz drugih provincija, u mnogim je slučajevima moguće odrediti određene repere koji omogućavaju relativno sužavanje vremenskog perioda u kojemu je određena postrojba mogla biti prisutna u Dalmaciji. Većina od navedenih postrojbi je boravila u Dalmaciji tijekom perioda julijsko-klaudijske dinastije.

Otprilike početkom 2. stoljeća u Dalmaciji borave tri postrojbe, a sve su na tom području ostale do 3. stoljeća (*cohors III Alpinorum*, *cohors I Belgarum* te *cohors VIII Voluntariorum*).

Budući da je riječ o postrojbama koje su najduže boravile na području Dalmacije, mnogi od natpisa njihovih pripadnika datiraju iz kasnijih perioda, zbog čega nisu bili obuhvaćeni ovom radnjom.

U katalogu II. sveukupno je izdvojen 71 natpis sa spomenom vojnika pomoćnih postrojbi. Na sveukupno 42 natpisa zabilježeno je podrijetlo vojnika. Neki su vojnici istakli podrijetlo na etničkoj osnovi, dok su drugi naveli rodno mjesto, s tim da je u nekim slučajevima navedeno i jedno i drugo. U nekoliko je slučajeva podrijetlo moguće odrediti i na osnovi etničkog imena postrojbe, a može se pretpostaviti da vojnici u tim slučajevima nisu imali potrebu posebno isticati podrijetlo, jer ono je na neki način već bilo navedeno u samom imenu postrojbe.

Budući da je riječ o heterogenim etničkim skupinama koje su administrativno pripadale različitim provincijama, podrijetlo vojnika raščlanjeno je po geografskoj osnovi. Tako su vojnici pomoćnih postrojbi regrutirani iz Primorskih Alpa, Akvitanije, Donje i Gornje Germanije, Tarakonske Hispanije, Italije, Norika, Panonije, Sirije, ali i Dalmacije, dok je jedan vojnik rođen u okolici vojnog logora, vrlo vjerojatno negdje na Rajni ili Dunavu.

Na sveukupno 32 nadgrobna spomenika pripadnika pomoćnih postrojbi s područja Dalmacije prisutan je podatak o broju proživljenih godina i primljenih stipendija. Na tim je natpisima zabilježen samo jedan veteran, tako da se u ovom slučaju ne mogu raditi posebne analize za skupinu veterana pomoćnih postrojbi. U 31 slučaju spominju se aktivni vojnici za koje se izračunom razlike između broja doživljenih godina i broja primljenih stipendija može odrediti i dob novačenja. S obzirom na relativno slabiju zastupljenost, položaji koji inače spadaju u skupine *immunes*, *principales* i *decuriones et centuriones* stavljeni su u posebnu skupinu kaligata (*caligates*) s višim činom od običnog gregarija (*miles gregarius*).

Izračunom medijana može se zaključiti da su pripadnici pomoćnih postrojbi prosječno živjeli 40 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 10), dok su obični vojnici (*milites gregarii*) prosječno živjeli 35 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 6,75). Mann-Whitneyev U-test pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($p < 0,05$) između skupine sirijskih vojnika te skupina *gregarii* i vojnika s višim činom (*immunes et principales, decuriones et centuriones*) u kontekstu doživljene dobi, što ukazuje da je ta skupina vojnika živjela duže od ostalih pripadnika pomoćnih postrojbi.

Izračunom medijana također se može zaključiti da su pripadnici pomoćnih postrojbi prosječno primili 19,5 stipendija (uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5), dok su obični vojnici prosječno primili 16,5 stipendija (uz poluinterkvartilno raspršenje od 5,5). Mann-Whitneyev U-test i u ovom slučaju pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($p < 0,05$) između skupine sirijskih vojnika te skupina *gregarii* i pripadnika s višim činom (*immunes et principales, decuriones et centuriones*) u kontekstu raspodjele primljenih stipendija, što ukazuje da je ta skupina vojnika primila više stipendija od ostalih pripadnika pomoćnih postrojbi.

Izračunom medijana može se i zaključiti da su pripadnici pomoćnih postrojbi prosječno novačeni u dobi od 21 godine (uz poluinterkvartilno raspršenje od 3), dok su obični vojnici novačeni u dobi od 20 godina (uz poluinterkvartilno raspršenje od 1,5). Mann-Whitneyev U-test ponovno pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($p < 0,05$) između skupine sirijskih vojnika te skupina *gregarii* i pripadnika s višim činom (*immunes et principales, decuriones et centuriones*) u kontekstu raspodjele dobi novačenja, što ukazuje da je ta skupina vojnika novačena u kasnijoj dobi od ostalih pripadnika pomoćnih postrojbi.

Najveća koncentracija natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi prisutna je na širim područjima vojnih aglomeracija u zaleđu rimskih kolonija. Na području garnizona na desnoj obali Krke zabilježeno je 8 natpisa vojnika pomoćnih postrojbi te dva lapidarna ulomka na kojima se nije sačuvalo ime postrojbe, dok je nekoliko natpisa pronađeno i na strateškim mjestima koja su gravitirala tom garnizonu (Kapitul kod Knina i Klanac kod Tepljuha). Tom garnizonu vjerojatno valja pripisati i ostale natpise pripadnika pomoćnih postrojbi pronađenih na području Petrovog polja, kao i jedan s područja Jadera.

Na nekoliko lokaliteta koji su tvorili kompleksan sustav garnizona u zaleđu Salone (Tilurij, Andetrij, Dugopolje, Ekvum, Klis) do sada je sveukupno pronađeno 16 natpisa pripadnika pomoćnih postrojbi koji se mogu pripisati periodu 1. ili samom početku 2. stoljeća, dok je na području same Salone pronađeno 14 takvih natpisa.

Na području garnizona u zaleđu Narone, smještenom u Ljubuškom polju, do sada je pronađeno 14 natpisa auksilijarnih vojnika iz navedenog perioda, a njima se mogu pridružiti i četiri natpisa iz same Narone. S područja Epidaura potječu tri natpisa, dok po jedan natpis dolazi s područja Nadina i Golubića kod Bihaća. Za jedan se pak natpis ne zna točno mjesto

pronalaska, a s obzirom na činjenicu da je riječ o vojnoj diplomi, postoji mogućnost i da je pronađena na području neke druge provincije.

Na natpisima pripadnika pomoćnih postrojbi u Dalmaciji do sada je zabilježeno 46 gregarija, od kojih je 28 pripadalo pješadiji, a 18 konjici. Njima se mogu pripisati i petorica veterana te jedan misicij, kao i dvojica časno otpuštenih vojnika zabilježenih na vojnim diplomama. Od 18 konjanika, osmorica su bili pripadnici ala, dok su desetorica bili konjanici miješanih kohorti, među kojima su se našla i dvojica singulara provincijskog namjesnika. Među običnim se pješacima posebno izdvaja skupina sirijskih vojnika koji su najvjerojatnije svi odreda bili strijelci (*sagittarii*), iako valja naglasiti da niti jedan od pripadnika kohorte *II Cyrrhestarum* nije izravno referiran kao *sagittarius*, već su svi odreda jednostavno navedeni kao *milites*. Budući da su mnogi gregariji istakli pripadnost turmi ili centuriji, ili su im pak neki od vojnika s višim činom bili komemoratori nadgrobnih spomenika, poznata je i relativno veća skupina dekuriona i centuriona. Zapovjednici iz viteškog staleža zabilježeni su u svega pet slučajeva, među kojima su četvorica nosili titulu prefekta, a jedan titulu tribuna.

Među natpisima vojnika pomoćnih postrojbi dominiraju natpisi nadgrobnog karaktera (59), no zabilježeno je i sedam posvetnih natpisa, dvije diplome te jedan građevinski natpis, dok se zbog lapidarnosti sačuvanog sadržaja za dva natpisa ne može sa sigurnošću odrediti karakter.

Imena vojnika javljaju se u nekoliko obrazaca, najčešće u jednočlanoj formi s patronimikom ili u tročlanoj (*tria nomina*) formi. Na osnovi imenovanja vojnika moguće je odrediti i njihov društveni status. Tako se za 33 vojnika može sa sigurnošću reći da su bili peregrini, dok je u jednom slučaju to vrlo izvjesno. Dvojica peregrina spominju se i na vojnim diplomama, no oni su upravo tim konstitucijama stekli civitet, zbog čega ih se može promatrati kao novopečene rimske građane. Na natpisima je također zabilježeno i 28 (što sigurnih, što vjerojatnih) rimskih građana, među kojima posebno valja spomenuti slučajeve gdje je zabilježeno stjecanje civiteta kroz vojnu službu.

Kao i u slučaju legionara, na nadgrobnim spomenicima vojnika pomoćnih postrojbi uglavnom se nalaze uobičajene formulacije za period 1. stoljeća, najčešće H.S.E. (*hic situs est*) i T.F.I. (*testamento fieri iussit*). Imena komemoratora zabilježena su na 32 natpisa. Među njima se nalazi 11 (što sigurnih, što vjerojatnih) rimskih građana te devetorica peregrina. Najčešće je riječ o suborcima pokojnih vojnika. Uz njih, na natpisima su u svojstvu komemoratora zabilježene i prilježnice pokojnika, ali i njihovi oslobođenici.

Tijekom 1. stoljeća po Kristu na području Dalmacije egzistirala su tri vojna garnizona. Svaki je bio organiziran s ciljem kontroliranja pristupa priobalnim kolonijama. Postavljanjem vojske na ključnim točkama pristupa glavnim provincijskim središtima, poput Jadera, Salone i Narone, stvorila se mogućnost kontrole kolanja ljudi i dobara iz unutrašnjosti prema jadranskom priobalju.

Na postojanje snažnih vojnih uporišta u neposrednom zaleđu istočnojadranskih kolonija prvenstveno upućuje velika količina natpisa rimskih vojnika, no o tome svjedoče i relativno brojni arhitektonski ostatci vojnih objekata. Neki od njih vrlo su rano postali predmetom arheoloških istraživanja, a veliki ih je broj tek nedavno uočen putem zračnih i satelitskih snimaka.

Garnizon na desnoj obali Krke bio je organiziran s jednim legijskim te čak četiri pomoćna logora postavljena poviše ključnih prijelaza preko rijeke Krke. Uz te logore, vojska je bila razmještena i na drugim strateškim točkama, poput prijelaza preko rijeke Zrmanje (Mokro Polje, Pađene) ili dodirnim točkama između različitih geografskih cjelina (Kapitul kod Knina, Klanac kod Tepljuha, Strmica). Dodatnu podršku aktivnim vojnicima pružali su i legijski veterani, koji su također čuvali vitalne prijelaze preko rijeke Krke (Mratovo s prijelazom kod Mostina te Roški slap). Vojnici su također bili prisutni i na području Skardone, vrlo važne opskrbne luke te mjestu gdje se nalazio glavni prijelaz preko donjeg toka rijeke Krke. Postavljanjem vojske na tako širokom prostoru omogućena je laka kontrola pristupa Liburniji, ali i prirodnim komunikacijama koje su vodile prema unutrašnjosti provincije.

Ostatci legijskog logora u Burnumu nalaze se na području Ivoševaca, poviše sedrene barijere Manojlovačkog slapa, na mjestu poznatom pod nazivom Šupljaja iliti Šuplja crkva. Sudeći prema zračnim i satelitskim snimkama te posebice geofizičkim istraživanjima, logor je najvjerojatnije zatvarao branjenu površinu od oko 11 ha. Iako je logor zahvaćen skromnim arheološkim istraživanjima, ona su potvrdila da su kameni objekti unutar logora (*principia*) nastali početkom Klaudijeva principata.

Pomoćni logori na području Burnuma nalaze se u blizini vitalnih prijelaza preko rijeke Krke, na mjestu sedrenih barijera Čavlinova buka (logor Dračevica u zaseoku Ljevaje u Radučiću), Bilušića buka (Bjelobrci u Donjim Radićima u Radučiću), Brljana (Jurine ograde

nedaleko od Provalija u Ivoševcima) te sporednih prijelaza preko Miljačka slapa, Daljenskog buka i Mostina (logor kraj Čičinovca u Čučevu). Svi logori imaju pravokutni tlocrt sa zaobljenim uglovima (tzv. „oblik igraće karte“), a zatvaraju branjenu površinu od 0,9 do 2,7 ha. Površinom su najveći logori u Ljevajama i Bjelobrcima (2,7 i 2,6 ha), nešto manji je onaj u Jurinim ogradama (2 ha), dok je najmanji onaj u Čučevu (0,9 ha). Budući da je samo logor u Jurinim ogradama bio predmetom pokusnih arheoloških istraživanja, ne može se govoriti ništa o njihovom razvoju i unutrašnjem rasporedu. No s obzirom na to da su prilikom istraživanja logora u Jurinim ogradama pronađene tegule s pečatom XI. legije C.P.F., ali i na osnovi činjenice da se pomoćni logori pravokutnog tlocrta u drugim provincijama počinju javljati tek od Klaudijeva principata, čini se da su svi pomoćni logori nastali kao produkt Klaudijeve reorganizacije dalmatinskog garnizona.

Vrlo je slična i situacija s garnizonom u zaleđu Salone, koji je također bio organiziran na način da su vojna uporišta štitila pristupe glavnom gradu provincije. Jedan od ključnih prirodnih elemenata u tom je slučaju bila rijeka Cetina te se većina utvrda smjestila na položajima koji su omogućavali kontrolu nad riječnim prijelazima, ali i kontrolu nad ključnim komunikacijama koje su povezivale Salonu s kolonijom Naronom te krškim poljima Zadarja. Prema trenutnom stanju istraživanja, čini se da je garnizon u zaleđu Salone bio organiziran s jednim legijskim i tri pomoćna logora, uz nekoliko manjih uporišta smještenih na ključnim komunikacijskim točkama (Klis, Dugopolje). Kao i u slučaju Burnuma i ovdje su veterani bili naseljeni planski (*Aequum, Siculi*), čime su i oni bili aktivnim dijelom kontrole pristupa glavnom gradu Dalmacije te najvažnijoj luci istočnog Jadrana

Budući da rijeka Cetina od Sinja do Trilja tvori prostrano Sinjsko polje, ključne točke nadzora glavnih komunikacija bile su smještene na krševitoj zaravni od Turjačkih poda do Garduna, a na tom su potezu smješteni ostatci legijskog te dva pomoćna logora. Druga važna cjelina tog garnizona bilo je područje Mućkog polja, odakle je vodio jedan od prirodnih prilaza prema Klisu te dalje prema Saloni, zbog čije je kontrole bio podignut pomoćni logor u Andetriju.

Legijski logor Tilurij nalazi se u selu Gardun poviše Trilja. Smješten je između Stazine glavice i crkve sv. Petra, na području zaselaka Tadinci, Perzelji, Bašići i Žuljevići, a ukupno zatvara branjenu površinu od oko 12 ha. Sustavna arheološka istraživanja legijskog logora u Tiluriju pokrenuta su 1997. godine te traju do danas, a jedna od najvažnijih spoznaja do koje

se došlo u tim istraživanjima svakako je dokaz da su spavaonice u jugoistočnom dijelu logora, za čiju je gradnju korišten kamen, sigurno izgrađene nakon 42. godine.

Pomoćni logori u zaleđu Salone nalaze se na području krševite zaravni od Turjačkih poda (logor na Radašuši) do Garduna (logor kraj Golinjeva) te na području Mućkog polja (Ordžija). Površina logora varira od 1,6 do 2,2 ha, a svi imaju pravilan oblik, uglavnom pravokutnog (Radašuša, Golinjevo), ali i kvadratnog tlocrta (Ordžija). Površinom je najveći logor na Radašuši (2,2 ha), zatim onaj u Mućkom polju (1,7 ha), dok je najmanji onaj kraj Golinjeva (1,6 ha).

Sudeći prema sadašnjem stanju istraživanja, garnizon u zaleđu Narone bio je organiziran samo s jednim pomoćnim logorom. No s obzirom na činjenicu da je na tom području zabilježena prisutnost većeg broja pomoćnih postrojbi, nije isključena mogućnost postojanja i drugih utvrđenja. Osim pomoćnih postrojbi, zaleđe Narone čuvali su i brojni veterani VII., ali i XV. (*Apollinaris*) te XI. legije (*legio XI Claudia Pia Fidelis*), čiji su natpisi pronađeni na raznim lokacijama u Ljubuškom polju (*pagus Scunasticus*).

Pomoćni logor u zaleđu Narone smješten je na lokalitetu Gračine u Humcu kod Ljubuškog. Riječ je o jednom od rijetkih pomoćnih logora na području Dalmacije koji je bio predmetom arheoloških istraživanja, no podatci s tih istraživanja čak su izrodili dvojbe radi li se uopće o ostacima unutar ili izvan vojnog logora. No uvidom u zračne snimke jasno je vidljivo da otkopani objekti predstavljaju principiju i kupališni sklop unutar pretorija pomoćnog logora, zbog čega funkciju objekta na Gračinama ne treba dovoditi u pitanje. Sudeći prema zračnim fotografijama, logor ima tipični pravokutni oblik sa zaobljenim uglovima, površine oko 1,7 ha. Budući da je logor egzistirao duže vremena, za očekivati je i više građevinskih faza unutar njega, no o tome se trenutno ne može raspravljati.

Gledajući u globalu, istraživanje prisutnosti rimskih vojnih postrojbi na području Dalmacije od Augustova do Hadrijanova principata, u budućnosti će isključivo ovisiti o sustavnim arheoloških istraživanjima vojnih uporišta u zaleđu primorskih kolonija. Saznanja o povijesnom narativu, kao i ona o kretanju vojnih postrojbi, podrijetlu vojnika te drugim podatcima obrađenim u ovom radu, vjerojatno se neće drastično mijenjati s budućim spoznajama. Novi će se podatci eventualno moći dobiti otkrićem ponekog epigrafskog

spomenika. Takvih će spomenika zasigurno biti, no oni vjerojatno neće znatno promijeniti sliku naših spoznaja o toj tematici. Uostalom, proučavanje razvoja vojne povijesti na području Dalmacije, u pogledu spoznaja dobivenih putem literarnih i epigrafskih vrela, uvijek je bilo na zavidnoj razini.

Prave spoznaje gotovo će isključivo ovisiti o pravim arheološkim istraživanjima, jer samo će ona moći dati odgovor na pitanja kada su točno podignuti vojni logori te kakav je bio njihov unutarnji raspored. Taj „isključivo arheološki“ segment, na našim prostorima još uvijek nije na zadovoljavajućoj razini, no ako to omoguće gospodarske prilike, ali i volja i suradnja budućih istraživača, siguran sam da nas po pitanju razvoja garnizona u zaleđu priobalnih kolonija očekuju nove i važne spoznaje.

Kratice

AAntHung – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae

AArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

AE – L'Année épigraphique, Paris, 1888-

AEM – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn

AIJ – Hoffiller, V., Saria, B., *Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior*, Zagreb, 1938.

AJPh – The American Journal of Philology

ARR – Arheološki radovi i rasprave

BASD – Bullettino di archeologia e storia dalmata

CAH – *The Cambridge Ancient History*, Cambridge. 1st edition: 1924-1939; 2nd edition: 1970-2005.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863-

CIL 17/4.2 – Kolb, A., Walser, G. (ur.), *Corpus Inscriptionum Latinarum, Pars IV, fasc. II: Miliaria provinciae Dalmatiae*, Berlin-New York, 2012.

CIPh 2/1 – Brélaz, C., *Corpus des inscriptions grecques et latines de Philippes. Tome II: La colonie romaine. Partie 1: La vie publique de la colonie*, Études Épigraphiques 6, Athènes, 2014.

CP – Pflaum, H.-G., *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire romain*, vol. 1-3, Paris 1960-1961; suppl., Paris 1982.

CQ – The Classical Quarterly

EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby (<http://www.manfredclauss.de>)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (edh-www.adw.uni-heidelberg.de)

FOst – Vidman, L., *Fasti Ostienses*, Praha, 1982.

GLAS Ska – Glas Srpske kraljevske akademije

Godišnjak CBI – Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini

HAG – Hrvatski arheološki godišnjak

HEp – *Hispania Epigraphica*, Madrid, 1989-

IDR – *Inscriptiones Daciae Romanae*, București, 1975-

IG 3 – *Inscriptiones Graecae. Vol. III: Inscriptiones Atticae aetatis romanae, pars I-II*, Dittenberger, W. (ur.), Berlin, 1878-1882.

IGR – *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Cagnat, R. (ur.), Paris, 1906-1927.

IK – *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Bonn, 1972-

ILGR – Šašel Kos, M., *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Faenza, 1979.

ILJug – Šašel, A., Šašel, J., *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, Ljubljana, 1963; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana, 1978; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana, 1986.

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, Dessau H. (ur.), Berlin, 1892-1916.

Inscr. Aq. – Brusin, J. B., *Inscriptiones Aquileiae*, Vol. 1-3, Udine, 1991-1993.

Inscr. It. – *Inscriptiones Italiae*, Degrassi, A. (ur.), Roma, 1931-

JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology

JÖAI – Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien

JRS – The Journal of Roman Studies

Lupa – Ubi Erat Lupa (<http://www.ubi-erat-lupa.org>)

MHM – *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*

NSA – *Notizie degli Scavi di Antichità*, Roma, 1876-

OPEL – Lőrincz, B., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum. Vol. I² (editio nova aucta et emendata): Aba - Bysanus*, Budapest, 2005; *Vol. II: Cabalicius - Ixus*, Harl. O (ed.), Wien, 1999; *Vol. III: Labarevs - Pythea*, Harl. O (ed.), Wien, 2000; *Vol. IV: Qvadratia -Zvres*, Harl. O (ed.), Wien, 2002.

PIR – *Prosopographia Imperii Romani: saec. I. II. III.*, Klebs, E., Rohden, P. von, Dessau, H. (ur.), Berlin, 1897-1898.

PIR² – *Prosopographia Imperii Romani: saec. I. II. III.*, editio altera, Berlin, 1933-2015.

PME – Devijver, H., *Prosopographia Militiarum Equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Pars Prima, Litterae A-I*, Leuven, 1976; *Pars Secunda, Litterae L-V Ignoti - Incerti*, Leuven, 1977; *Pars Tertia, Indices*, Leuven, 1980; *Pars Quarta, Supplementum I*, Leuven, 1987; *Pars Quinta, Supplementum II*, Leuven, 1993; *Pars Sexta, Laterculi alarum - cohortium - legionum*, Demougin, S., Raepsaet-Charlier, M.-T. (ur.), Leuven, 2001.

Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Radovi ZHP – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

RE – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893-1980.

RFFZd – Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti

RIC – *Roman Imperial Coinage*, London, 1923-1994.

RMD – Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas 1954-1977*, London, 1978; Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas 1978-1984*, London, 1985; Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas 1985-1993*, London, 1994; Roxan, M. M., Holder, P., *Roman Military Diplomas IV*, London, 2003; Holder, P., *Roman Military Diplomas V*, London, 2006.

Tab. Vindol. – Bowman, A. K., Thomas, J. D., *Vindolanda: The Latin writing-tablets*, London 1983; Bowman, A. K., Thomas, J. D., *The Vindolanda writing-tablets (Tabulae Vindolandenses II)*, London 1994; Bowman, A. K., Thomas, J. D., *The Vindolanda writing-tablets (Tabulae Vindolandenses III)*, London 2003; Bowman, A. K., Thomas, J. D., Tomlin,

R. S. O., The Vindolanda writing-tablets (Tabulae Vindolandenses IV, part 1), *Britannia*, 41, London 2010, 187-224.

TPSulp – Camodeca, G., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*, Roma, 1999.

VABD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

VAPD – Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

VHAD – *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*

WMBH – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*

ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

Sve kratice antičkih pisaca i njihovih djela navođene su u skladu s *Oxford Classical Dictionary* (4th Edition, Oxford 2012) te *Thesaurus linguae Latinae: Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla afferuntur* (Editio altera, Lipsiae 1990).

Literatura

- Abbot, F. F., Johnson, A. C. 1926 – *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton.
- Abramić, M. 1923 – Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima, *Starinar*, Treća serija, 1 [1922], Beograd, 57-64.
- Abramić, M. 1924 – Militaria Burnensia, u: Abramić, M., Hoffiler, V. (ur.), *Bulićev zbornik / Strena Buliciana*, Zagreb-Split, 221-228.
- Abramić, M. 1928 – O novim miljokazima i cestama Dalmacije, *VAHD*, 49 [1926-1927], Split, 139-155.
- Abramić, M., Colnago, A. 1909 – Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 12 (Beiblatt), Wien, 13-112.
- Abramić, M., Colnago, A. 2011 – Istraživanja u sjevernoj Dalmaciji, *Asseria*, 9, Zadar, 221-244.
- Alduk, I. 2014 – Razmišljanja o Klisu u antici, *Tusculum*, 7, Solin, 51-65.
- Alföldy, G. 1962 – ΣΠΛΑΥΝΟΝ - Splonum, *AAntHung*, 10 (1-3), Budapest, 1-12.
- Alföldy, G. 1962a – Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, *AArchHung*, 14 (3-4), Budapest, 259-296.
- Alföldy, G. 1964 – Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona, *AArchHung*, 16 (3-4), Budapest, 247-256.
- Alföldy, G. 1964a – Veteraneneduktionen in der Provinz Dalmatien, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 13 (2), Stuttgart, 167-179.
- Alföldy, G. 1965 – *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatiens*, Budapest.
- Alföldy, G. 1965a – Eine Straßenbauinschrift aus Salona, *Klio*, 46, Berlin, 323-328.
- Alföldy, G. 1965b – *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*, Epigraphische Studien 6, Düsseldorf.
- Alföldy, G. 1965c – Epigraphica, u: Kastelic, J. (ur.), *Arheološke študije II / Varia Archaeologica II*, Situla 8, Ljubljana, 93-112.

- Alföldy, G. 1969 – *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Alföldy, G. 1974 – *Noricum*, London-Boston.
- Alföldy, G. 1987 – *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962-1985*, *Mavors Roman Army Researches* 3, Amsterdam.
- Alföldy, G. 1996 – Spain, u: *CAH*, 10², Cambridge, 449-463.
- Alföldy, G. 2000 – Das neue Edikt des Augustus aus El Bierzo in Hispanien, *ZPE*, 131, Bonn, 177-205.
- Andrić, S. 2018 – Bosut u starom vijeku, u: Bilić, A. (ur.), *Rijeka Bosut i Pobosuće u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, Zagreb-Vinkovci.
- Ardevan, R. 2012, Römische Offiziere als Praefecti Civitatum im Donaubecken, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia*, 57 (1), Cluj-Napoca, 1-12.
- Atanacković-Salčić, V. 1977 – Gračine, Humac, Ljubuški - antički vojni logor sa naseljem, *Arheološki pregled*, 19, Beograd, 80-85.
- Atanacković-Salčić, V. 1978 – Gračine, Humac, Ljubuški - antički vojni logor sa naseljem, *Arheološki pregled*, 20, Beograd, 73-77.
- Atanacković-Salčić, V. 1981 – Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, 24-25, Sarajevo, 257-284.
- Babić, I. 1996 – Dva medašna natpisa namjesnika Publija Kornelija Dolabele iz Trogirske zagore, *ARR*, 12, Zagreb, 57-70.
- Babić, M. 2009 – Ubikacija Ad Basante - Saldis na antičkoj cesti Siscia - Sirmium, *Histria antiqua*, 18 (1), Pula, 211-222.
- Baldwin, B. 1964 – Executions under Claudius: Seneca's "Ludus de Morte Claudii", *Phoenix*, 18 (1), Toronto, 39-48.
- Ballif, P. 1893 – *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1893.
- Barrett, A. A. 2001 – *Caligula: The Corruption of Power*, London-New York.
- Basler, Đ. 1958 – Bazilike na Mogorjelu, *Naše starine*, 5, Sarajevo, 45-62.

- Basler, Đ. 1972 – *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- Basler, Đ. 1984 – Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, 2. izdanje, Sarajevo, 309-373.
- Bauer, A. 1894 – Zum dalmatisch-pannonischen Krieg 6-9 n. Chr., *AEM*, 17, Wien, 135-148.
- Bean, G. E. 1959 – Notes and Inscriptions from Pisidia, Part 1, *Anatolian Studies*, 9, Cambridge, 67-117.
- Bekavac, S., Miletić, Ž. 2018 – Eques Marcellus' career in the Roman province of Dalmatia, u: Milićević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 137-145.
- Bekić, L. 2002 – *Ilirski i rimski Andetrij*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Bekić, L. 2011 – Andetrij, rimsko vojno uporište. Topografske odrednice, u: Librenjak, A., Tončinić, D. (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini. Radovi kolokvija: Rimski vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD-a 27, Zagreb, 315-325.
- Benac, A. 1980 – Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve, u: Rapanić, Ž. (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a 5, Split, 15-23.
- Beneš, J. 1970 – Bracares (Bracari) im römischen Heer an der unteren Danau, *Listy filologické / Folia philologica*, 93 (4), Praha, 239-245.
- Bernardini, F., Vinci, G. 2016 – Footwear hobnails from the surroundings of Mt Grociana piccola Roman fort (Trieste), u: Horvat, J. (ur.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana, 77-83.
- Betz, A. 1939 – *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Abhandlungen des archäologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien, N.F. 3, Baden bei Wien.
- Betz, A. 1959 – Neue Inschriften Aus Dem Römischen Dalmatien, *VAHD*, 56-59 [1954-1957], Split, 82-87.

- Bidwell, P. 2007 – *Roman Forts in Britain*, Stroud.
- Bilić-Dujmušić, S. 2013 – Vojno-strateški položaj Delmata, *Diadora*, 26-27 [2012-2013], Zadar, 457-476.
- Birley, A. R. 1997 – *Hadrian: The Restless Emperor*, London-New York.
- Birley, E. 1928 – A Note on the Title 'Gemina.', *JRS*, 18, London, 56-60.
- Birley, E. 1978 – Alae Named after Their Commaders, *Ancient Society*, 9, Leuven, 257-273.
- Birley, E. 1986 – Before Diplomas, and the Claudian Reform, u: Eck, W., Wolff, H. (ur.), *Heer und Integrationspolitik: Die Römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln, 249-257.
- Birley, E. 1988 – *The Roman Army: Papers 1929-1986*, Mavors Roman Army Researches 4, Amsterdam.
- Birley, R. 2009 – *Vindolanda: A Roman Frontier Fort on Hadrian's Wall*, Stroud.
- Bishop, M. C. 2012 – *Handbook to Roman Legionary Fortresses*, Barnsley.
- Blečić, M. 2001 – Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *VAMZ*, 3. s., 34, Zagreb, 65-122.
- Bogaers, J. E. 1969 – Cohortes Breucorum, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 19, Amersfoort, 27-50.
- Bojanovski, I. 1969 – Mogorjelo - rimsko Turre, *GZM*, 24, Sarajevo, 137-163.
- Bojanovski, I. 1973 – Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak CBI*, 10 (8), Sarajevo, 137-187.
- Bojanovski, I. 1973a – Problem ubikacije Bigeste, *GZM*, 27-28 [1972-1973], Sarajevo, 303-311.
- Bojanovski, I. 1974 – *Dolabelin sustav cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo.
- Bojanovski, I. 1977 – Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji: I. Prehistorijska i antička komunikacija Salona-Narona i njena topografija u svijetlu arheoloških i historijskih izvora, *Godišnjak CBI*, 15 (13), Sarajevo, 83-152.

- Bojanovski, I. 1980 – Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve, u: Rapanić, Ž. (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a 5, Split, 181-194.
- Bojanovski, I. 1981 – Gračine, Ljubuški - rimski vojni logor, *Arheološki pregled*, 22, Beograd, 63-66.
- Bojanovski, I. 1984 – Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), *Godišnjak CBI*, 22 (20), Sarajevo, 145-265.
- Bojanovski, I. 1985 – Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus), u: Vukojević, D. (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 65-94.
- Bojanovski, I. 1987 – Ad CIL III, 1741, Obod kod Cavtata (Epidaurum), u: Rapanić, Ž. (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Izdanja HAD-a 12, Zagreb, 101-110.
- Bojanovski, I. 1988 – *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
- Bojanovski, I. 1990 – Legio VIII Augusta u Dalmaciji, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana, 699-712.
- Bonačić Mandinić, M. 2017 – Novac, u: E. Marin et al., *Forum Naronitanum*, Vid, 366-389.
- Bond, H. K. 1998 – *Pontius Pilate in history and interpretation*, Cambridge.
- Boschi, F. 2011 – Geophysical Survey of the Burnum Archaeological Site, Croatia, *Archaeological Prospection*, 18, Hoboken, New Jersey, 117-126.
- Boschi, F., Campedelli, A. 2008 – Archaeological diagnostics experiences at Burnum, u: Marchetti, N., Thuesen, I. (ur.), *ARCHAIA: Case Studies on Research Planning, Characterisation, Conservation and Management of Archaeological Sites*, BAR International Series 1877, Oxford, 409-417.
- Boschi, F., Giorgi, E. 2012 – The Burnum Project: An Integrated Approach to the Study of a Roman Castrum in Croatia, u: Vermeulen, F., Burgers, G-J., Keay, S., Corsi, C. (ur.), *Urban Landscape Survey in Italy and the Mediterranean*. Oxford, 170-179.

- Boscolo, F. 2016 – I veterani di Augusto nella colonia di Ateste: aspetti di vita economica e sociale nell'età augustea, u: Busetto, A., Bedin, E. (ur.), *Sulle tracce di Augusto*, Antichità Altoadriatiche 82, Trieste, 113-134.
- Borzić, I. 2013 – Radionički pečati na italskoj tera sigilati iz Bunuma, *Archaeologia Adriatica*, 7, Zadar, 133-150.
- Borzić, I. 2014 – Geografske karakteristike i naseljavanje Zapadnog Ilirika, u: Šegvić, M., Marković, D. (ur.), *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, Zagreb, 37-39.
- Borzić, I., Cambi, N., Glavičić, M., Miletić, Ž., Jadrić-Kučan, I., Zaninović, J. 2014 – *Arheološka zbirka Burnum*, Šibenik.
- Borzić, I., Jadrić, I. 2007 – Novi prilozi arheološkoj topografiji dugopoljskoga kraja, *Archaeologia Adriatica*, 1, Zadar, 145-173.
- Breeze, D. J. 1969 – The organization of the legion: the first cohort and the equites legionis, *JRS*, 59, London, 50-55.
- Breeze, D. J. 1974 – The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army, *Bonner Jahrbücher*, 174, Bonn, 245-292.
- Breeze, D. J. 1974a – The Roman Fortlet at Barburgh Mill, Dumfriesshire, *Britannia*, 5, London, 130-162.
- Breeze, D. J. 1976 – A Note on the use of the Titles Optio and Magister below the Centurionate during the Principate, *Britannia*, 7, London, 127-133.
- Breeze, D. J. 2012 – *The Frontiers of Imperial Rome*, Barnsley.
- Breeze, D. J., Dobson, B. 1993 – *Roman Officers and Frontiers*, Mavors Roman Army Researches 10, Stuttgart.
- Britvić, J. 1965 – Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorija Delmata, *VAHD*, 65-67 [1963-1965], Split, 27-37.

- Brunšmid, J. 1899 – Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II., *VHAD*, n.s., 3 [1898], Zagreb, 150-205.
- Brunt, P. A. 1974 – C. Fabricius Tuscus and an Augustan Dilectus, *ZPE*, 13, Bonn, 161-185.
- Bruun, J. 2015 – Senators and Equites: Prosopography, u: Bruun, C., Edmondson, J. C. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, New York, 202-226.
- Budimir, M. 1959 – Flumen nomine Bathinus, *Glas Srpske akademije nauka*, 236, Beograd, 57-64.
- Budrovich, A. 1957 – Per la lettura di alcune importanti iscrizioni Salonitane, *VAHD*, 56-59 (2) [1954-1957], Split, 91-93.
- Bulić, F. 1885 – Iscrizioni inedite - Salona, *BASD*, 8, Split, 14-24.
- Bulić, F. 1886 – Promina (Promona), *BASD*, 9, Split, 12-18.
- Bulić, F. 1894 – Iscrizioni inedite, *BASD*, 17, Split, 3-6.
- Bulić, F. 1903 – Cenni sulla strada romana da Salona alla Colonia Claudia Aequum (Čitluk presso Sinj) e sue diramazioni. Ritrovamenti antichi lungo la stessa, *BASD*, 26, Split, 113-129.
- Buljević, Z. 2013 – Glass Phalerae in the Roman Province of Dalmatia, u: Sanader, M., Rendić-Miočević, A., Tončinić, D., Radman-Livaja, I. (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu: radovi XVII. ROMEC-a / Weapons and military equipment in a funerary context: proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference / Militaria als Grabbeilage: akten der 17. Roman Military Equipment Conference*, Zagreb, 289-297.
- Buttler, W. 1933 – Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 21 [1931], Frankfurt am Main, 183-198.
- Calderini, A. 1930 – *Aquileia romana: ricerche di storia e di epigrafia*, Milano.
- Cambi, N. 1980 – Antička Naron - urbanistička topografija i kulturni profil grada, u: Rapanić, Ž. (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a 5, Split, 127-153.

- Cambi, N. 1994 – Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *VAHD*, 86 [1993], Split, 147-181.
- Cambi, N. 2000 – *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split.
- Cambi, N. 2000a – Važnost Klisa u antici, *Mogućnosti*, 48 (4-6), Split, 83-91.
- Cambi, N. 2001 – Dugopolje u antici, u: Gulin, A. (ur.), *Dugopolje. Zbornik radova općine Dugopolje*, Zagreb-Dugopolje, 79-108.
- Cambi, N. 2005 – *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split.
- Cambi, N. 2009 – Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42., *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 505/47, Zagreb, 63-79.
- Cambi, N. 2010 – Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, *Adrias*, 17, Split, 125-150.
- Cambi, N. 2010a – Dalmatinski gradovi na Trajanovom stupu u Rimu, u: Dukić, J., Milošević, A., Rapanić, Ž. (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 135-158.
- Cambi, N. 2013 – Roman military Tropaea from Dalmatia, u: Sanader, M., Rendić-Miočević, A., Tončinić, D., Radman-Livaja, I. (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu: radovi XVII. ROMEC-a / Weapons and military equipment in a funerary context: proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference / Militaria als Grabbeilage: akten der 17. Roman Military Equipment Conference*, Zagreb, 9-21.
- Cambi, N., Glavičić, M., Maršić, D., Miletić, Ž., Zaninović, J. 2006 – *Amfiteatar u Burnumu: stanje istraživanja 2003.-2005.*, Drniš-Šibenik-Zadar.
- Cambi, N., Glavičić, M., Maršić, D., Miletić, Ž., Zaninović, J. 2007 – *Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum*, Šibenik-Drniš-Zadar.
- Cambi, N., Pasini, U. 1980 – Antički izvori o Naroni i Neretvi, u: Rapanić, Ž. (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a 5, Split, 279-293.
- Campbell, B. 1978 – The Marriage of Soldiers under the Empire, *JRS*, 68, London, 153-166.
- Campbell, D. B. 2009 – *Roman Auxiliary Forts 27 BC–AD 378*, Oxford.

- Cepeda Ocampo, J. J., Iglesias Gil, J. M., Ruiz Gutiérrez, A., 2008 – Territorio rural y espacio urbano en Iuliobriga (Cantabria), u: Mangas, J., Novillo, M. Á. (ur.), *El territorio de las ciudades romanas*, Madrid, 309-331.
- Cesarik, N. 2014 – The Inscription of Medicus of the XIth Legion from Burnum, *Collegium Antropologicum*, 38 (2), Zagreb, 739-744.
- Cesarik, N. 2014a – Kvint Recije Ruf i problem funkcija princepsa pretorija i trecenarija, *Diadora*, 28, Zadar, 93-116.
- Cesarik, N. 2014b – Osvrt na itinerar ale Tungra i Frontonove ale, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, Zadar, 1-24.
- Cesarik, N. 2016 – Krivotvorina rimskoga natpisa iz Arheološkoga muzeja Zadar, *Diadora*, 30, Zadar, 149-154.
- Cesarik, N. 2016a – Inscriptiones falsae vel alienae from Burnum, *ZPE*, 199, Bonn, 231–233.
- Cesarik, N. 2016b – A Note on CIL III 14992: legio VII Claudia Pia Fidelis or legio VIII Augusta, *ZPE*, 197, Bonn, 268-270.
- Cesarik, N. 2017 – Osvrt na boravak XX. legije u Iliriku, u: Fabijanić, T., Glavičić, M., Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Ljubuški, 103-117.
- Cesarik, N. 2017a – River Crossings and Roman Auxiliary Forts: A New Evidence from the River Krka, *Collegium Antropologicum*, 41 (4), Zagreb, 363-370.
- Cesarik, N. 2018 – River Crossings and Roman Auxiliary Forts: The Evidence from the River Cetina, *Collegium Antropologicum*, 42 (1), Zagreb, 53-63.
- Cesarik, N. 2018a – Bilješka o Tiberijevu natpisu CIL 3, 3199 = 10157 iz Salone, *Tusculum*, 11, Solin, 7-16.
- Cesarik, N. 2018b – Pre-Roman and Roman Burnum: Some Remarks, and New Evidence of the Auxiliary Fort at Čučevo, *JAHA*, 5 (4), Cluj-Napoca, 5-21.
- Cesarik, N. 2019 – The presence of legio XX in Illyricum: a reconsideration, *CQ*, New Series, 69 (1), Cambridge, 278-289.

- Cesarik, N. 2019a – Roman Auxiliary Forts in Dalmatia: The Case of Tilurium, *JAHA*, 6 (2), Cluj-Napoca, 27-41.
- Cesarik, N. 2019b – Viteški časnici i legijski centurioni (uz natpis CIL 3, 8736 iz Salone), *Tusculum*, 12, Solin, 7-19.
- Cesarik, N., Drahotusky-Bruketa, L. 2020 – Neobjavljeni natpis III. kohorte Alpinaca s Cecele u Siveriću kod Drniša i pitanje rimske vojne prisutnosti u Petrovom polju, u: Marohnić, J. (ur.), *Antiquitatis sollemnia - Antidoron Mate Suić*, Zagreb-Zadar, u tisku.
- Cesarik, N., Glavaš I. 2017 – Cohortes I et II milliaria Delmatarum, u: Demicheli, D. (ur.), *Illyrica antiqua II - in honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 209-222.
- Cesarik, N., Glavaš I. 2018 – Novootkrivena trasa rimske komunikacije od Burna do Kapitula i problem ceste ad inum montem Ditionum Ulcirum, u: Milićević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 353-360.
- Cesarik, N., Glavičić, M. 2018 – Centurioni XI. legije u rimskoj provinciji Dalmaciji, u: Milićević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 125-135.
- Cesarik, N., Kramberger, V. 2018 – Prilog poznavanju najstarijeg optjecaja novca na području Like, *Diadora*, 32, Zadar, 105-152.
- Cesarik, N., Štrmelj, D. 2016 – The Inscription of a Batavian Horseman from the Archaeological Museum Zadar, *ZPE*, 199, Bonn, 234-236.
- Champlin, E. 1978 – Pegasus, *ZPE*, 32, Bonn, 269-278.
- Chapman, D. W., Schnabel, E. J. 2015 – *The Trial and Crucifixion of Jesus: Texts and Commentary*, Tübingen.
- Cheesman, G. L. 1914 – *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford.
- Cichorius, C. 1894 – Ala, *RE*, 1.1-2, Stuttgart, 1223-1270.

- Cichorius, C. 1900 – Cohors, *RE*, 4.1, Stuttgart, 231-356.
- Cigaina, L. 2016 – Mobilità geografica e sociale dell'esercito romano ad Aquileia: alcuni aggiornamenti sui monumenti iscritti, u: Horvat, J. (ur.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana, 9-25.
- Clausewitz, C. 2007 – *On War*, Oxford-New York.
- Clauss, M. 1973 – *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian: Cornicularii, speculatores, frumentarii*, Inauguraldissertation, Ruhr-Universität Bochum, Bochum.
- Cook, J. M. 1973 – *The Troad. An archaeological and topographical study*, Oxford.
- Cooley, A. E. 2012 – *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge.
- Cornwell, H. 2017 – Routes of Resistance to Integration: Alpine Reactions to Roman Power, u: Varga, R., Rusu-Bolindeț, V. (ur.), *Official Power and Local Elites in the Roman Provinces*, London-New York, 52-76.
- Cortés Bárcena, C. 2015 – Riflessioni del cippo di confine di Bevke (Aep 2002, 532) alla luce di termini tra comunità appartenenti a province diverse, *Epigraphica*, 77, Faenza, 117-132.
- Cortés Bárcena, C., Iglesias Gil, J. M., Jiménez Chaparro, J. I., 2014 – Los prata legionis IIII Macedonicae: paisaje y territorio, u: Álvarez, J. M., Nogales, T., Rodà, I. (ur.), *XVIII CIAC: Centro y periferia en el Mundo Clásico*, Mérida, 169-173.
- Cuntz, O. 1929 – Legionare des Antoninus und Augustus aus dem Orient, *JÖAI*, 25, Wien, 70-81.
- Čače, S. 1989 – Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 59-91.
- Čače, S. 1993 – Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. Hist. 3, 130; 139-141), *RFFZd*, 32/19 [1992-1993], Zadar, 1-36.
- Čače, S. 2003 – Aserija u antičkim pisanim izvorima: tekstovi i komentari, *Asseria*, 1, Zadar, 7-36.

- Čače, S. 2006 – South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, u: Čače, S., Kurilić, A., Tassaux, F. (ur.), *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie / Putovi antičkog Jadrana: Geografija i gospodarstvo*, Bordeaux-Zadar, 65-79.
- Čače, S. 2008 – Aserija, rimske ceste i Plinijevi podatci, *Asseria*, 6, Zadar, 11-28.
- Čače, S. 2010 – Discripti in decurias (Plin. Nat. hist. 3, 142-143) - uređenje osvojenih područja pod Augustom, u: Dukić, J., Milošević, A., Rapanić, Ž. (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 57-81.
- Čače, S., 2013. – Secus flumen Titium: o razgraničenjima i promjenama oko rijeke Krke prije i na početku principata, *MHM*, 1, Zadar, 2013, 17-37.
- Čaušević-Bully, M., Valent, I. 2015 – Municipium Flavium Fulfinum: Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 32, Zagreb, 111-145.
- Černicki, L., Forenbaher, S. 2016 – *Starim cestama preko Velebita*, Zagreb.
- Dabrowa, E. 1982 – Sur la création de la légion XVI Flavia, *Latomus*, 41 (3), Bruxelles, 614-619.
- Dabrowa, E. 1993 – *Legio X Fretensis: A prosopographical Study of its Officers (I-III c. A.D.)*, Stuttgart.
- Davies, G. 2006 – *Roman Siege Works*, Stroud.
- Davies, R. W. 1989 – *Service in the Roman Army*, Edinburgh.
- Degrassi, A. 1962 – *Scritti vari di antichità. Raccolti da amici e allievi nel 75° compleanno dell' autore*, Roma.
- Delonga, V. 1984 – Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 14, Split, 259-283.
- Demicheli, D. 2011 – Neobjavljeni latinski natpisi iz Muzeja Cetinske Krajine i Zbirke franjevačkog samostana u Sinju, u: Librenjak, A., Tončinić, D. (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini. Radovi kolokvija: Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD-a 27, Zagreb, 69-97.

Demicheli, D. 2015 – Conventus Liburnorum, conventus Scardonitanus, *VAHD*, 108, Split, 91-108.

Demicheli, D. 2016 – Aequiculi or Aequum? The origo of two soldiers of Legio XV Apollinaris in the inscriptions from Carnuntum, u: Horvat, J. (ur.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana, 163-169.

Demicheli, D. 2016a – Nadgrobni natpis iz Klapavica sa spomenom centuriona kohorte VIII Voluntariorum Gaja Alazinija Valentina, *Diadora*, 30, Zadar, 109-122.

Demicheli, D. 2016b – Salonitani extra fines Dalmatiae (V): Salonitanci u vojnoj službi (dio drugi), *Tusculum*, 9, Solin, 33-59.

Demicheli, D. 2017 – Tiberius and his family on the epigraphic monuments from Dalmatia, u: Kovács, P. (ur.), *Tiberius in Illyricum. Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14 - 37 AD)*, Budapest-Debrecen, 9-39.

Demicheli, D. 2018 – A soldier of the Legion XI Claudia pia fidelis from Forum Iulii on the inscription from Kapitul near Knin, u: Miličević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 117-123.

Demougin, S. 1988 – *L'ordre équestre sous les Julio-claudiens*, Roma.

Derks, T. 2009 – Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes, u: Derks, T., Roymans, N. (ur.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, Amsterdam, 239-276.

Dessau, H. 1910 – Gaetuli, *RE*, 7.1, Stuttgart, 464-465.

Devijver, H. 1970 – Suétone, Claude, 25 et les milices équestres, *Ancient Society*, 1, Leuven, 69-81.

Devijver, H. 1989 – *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army*, Mavors Roman Army Researches 6, Amsterdam.

Devijver, H., 1992 – *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army: Volume Two*, Mavors Roman Army Researches 9, Stuttgart.

- Dizdar, M. 2001 – Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 18, Zagreb, 103-134.
- Dizdar, M. 2013 – Zvonimirovo–Veliko polje: Groblje latenske kulture 1 / Zvonimirovo–Veliko polje: A Cemetery of the La Tène Culture 1, Zagreb.
- Dizdar, M. 2013a – Kasnolatensko naselje Skordiska na Štrbincima kod Đakova, *ARR*, 17, Zagreb, 123-164.
- Dizdar, M., Potrebica, H. 2002 – Latenska kultura na prostoru Požeške kotline, *Opuscula archaeologica*, 26, Zagreb, 111-131.
- Dizdar, M., Potrebica, H. 2005 – The Late La Tene culture in central Slavonia (Croatia), u: Dobrzanska, H., Megaw, V., Poleska, P (ur.), *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction, 7th Century BC - 1st Century AD*, Kraków, 57-66.
- Dobson, B. 1970, The Centurionate and Social Mobility during the Principate, u: Nicolet, C. (ur.), *Recherches sur les structures sociales dans l'Antiquité classique*, Paris, 99-116.
- Dobson, B. 1972, Legionary Centurion or Equestrian Officer? A Comparison of Pay and Prospects, *Ancient Society*, 3, Leuven, 193-207.
- Dobson, B. 1978 – *Die Primipilares: Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges*, Beihefte der Bonner Jahrbucher 37, Köln-Bonn.
- Dobson, B. 2000 – The primipilares in Army and Society, u: Alföldy, G., Dobson, B., Eck, W. (ur.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart, 139-152.
- Dodig, R. 1985 – De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, u: Zelenika, A. (ur.), *100 godina muzeja na Humcu*, Ljubuški, 95-118.
- Dodig, R. 2003 – Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa, u: Marin, E. (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a 22, Zagreb-Metković-Split, 233-252.
- Dodig, R. 2005 – The seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, u: Sanader, M. (ur.), *Illyrica Antiqua*, Zagreb, 209-217.

- Dodig, R. 2007 – Spomenik konjanika cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, *Hrvatska misao*, n.s., god. 11, br. 4=32, Sarajevo, 7-21.
- Dodig, R. 2008 – Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga, *Opuscula archaeologica*, 31 [2007], Zagreb, 143-163.
- Dodig, R. 2009 – Nadgrobni spomenik Betulona Karonova iz Hardomilja kod Ljubuškoga, *Histria Antiqua*, 18 (2), Pula, 315-320.
- Dodig, R. 2011 – Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...?, u: Librenjak, A., Tončinić, D. (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini. Radovi kolokvija: Rimski vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD-a 27, Zagreb, 327-343.
- Dodig, R. 2012 – Publije Vatinije u Naroni 45. – 44. pr. Kr., *Hrvatski neretvanski zbornik*, 4, Zagreb, 26-33.
- Domaszewski, A. 1885. – *Die Fahnen im römischen Heere*, Abhandlungen des Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien 5, Wien.
- Domaszewski, A. 1908 – *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn.
- Domaszewski, A. 1967 – *Die Rangordnung de römischen Heeres*, (2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtungen und Nachtrage von Brian Dobson), Beihefte der Bonner Jahrbucher 14, Köln-Graz.
- Domić Kunić, A. 2005 – Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis historia* Plinija starijeg, *VAMZ*, 3. s., 37, Zagreb, 119-171.
- Domić Kunić, A. 2006 – *Bellum Pannonicum* (12.–11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije, *VAMZ*, 3. s., 39, Zagreb, 59-164.
- Drnić, I. 2018 – Segestika i Siscija - Od ruba Imperija do provincijskog središta / *Segestica and Siscia - From the periphery of the Empire to a provincial center*, u: Drnić, I. (ur.), *Segestika i Siscija - Od ruba Imperija do provincijskog središta / Segestica and Siscia - From the periphery of the Empire to a provincial center*, Zagreb, 7-21.
- Drnić, I., Groh, S. 2018 – Iskopavanja i geofizička prospekcija željeznodobnog i rimskog nalazišta na poziciji Sisak–Pogorelac (2012.–2017.), *VAMZ*, 3. s., 51, Zagreb, 67-140.

- Dubbini, M., Curzio, L. I., Campedelli, A. 2016 – Digital elevation models from unmanned aerial vehicle surveys for archaeological interpretation of terrain anomalies: case study of the Roman castrum of Burnum (Croatia), *Journal of Archaeological Science: Reports*, 8, Amsterdam, 121-134.
- Dušanić, S. 1982 – The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero, *ZPE*, 47, Bonn, 149-171.
- Dyggve, E., Vetters, H. 1966 – *Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz im römischen Dalmatien*, Wien-Graz-Köln.
- Dzino, D. 2010 – *Illyricum in Roman Politics 229 BC–AD 68*, Cambridge.
- Dzino, D. 2014 – The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re)constructing indigenous communities after the conquest, u: Janković, M. A., Mihajlović, V. D., Babić, S. (ur.), *The Edges of the Roman World*, Newcastle upon Tyne, 219-231.
- Dziurdzik, T. 2018 – Ljubuški Archaeological Project: Roman and Late Antique Settlement in Western Herzegovina, 2015, *Światowit*, 13-14 (54-55), A/B [2015-2016], Warsaw, 355-363.
- Dziurdzik, T., Mech, A., Pisz, M., Rašić, M. 2016 – Gračine - central place in the hinterland of ancient Narona? Preliminary results of cultural landscape project in Ljubuški općina, West Herzegovina, u: Kołodziejczyk, P., Kwiatkowska-Kopka, B. (ur.), *Landscape in the Past & Forgotten Landscapes*, Cracow Landscape Monographs 2, Kraków, 299-307.
- Džino, D., Domić Kunić, A. 2013 – *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Zagreb.
- Eck, W. 1983 – Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139, *Chiron*, 13, Berlin, 147-238.
- Eck, W. 2003 – Eine Bürgerrechtskonstitution Vespasians aus dem Jahr 71 n. Chr. und die Aushebung von brittonischen Auxiliareinheiten, *ZPE*, 143, Bonn, 220-228.
- Eck, W. 2007 – *The Age of Augustus*, 2nd edition, Oxford.
- Eck, W. 2007a – *Rom und Judaea: fünf Vorträge zur römischen Herrschaft in Palaestina*, Tübingen.
- Eck, W. 2017 – Tradition and progress. The Roman World in the Digital Age - seen through Inscriptions, u: Orlandi, S., Santucci, R., Mambrini, F., Liuzzo, P. M. (ur.), *Digital and*

Traditional Epigraphy in Context. Proceedings of the Second EAGLE International Conference, Roma, 13-36.

Eck, W., Caballos, A., Fernández, F. 1996 – *Das senatus consultum de Cn. Pisone patre*, München.

Eck, W., Pangerl, A. 2004 – Eine Bürgerrechtskonstitution für zwei Veteranen des Kappadokischen Heeres. Zur Häufigkeit von Bürgerrechtskonstitutionen für auxiliarsoldaten, *ZPE*, 150, Bonn, 233-241.

Eck, W., Pangerl, A. 2007 – Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, *ZPE*, 163, Bonn, 233-238.

Eck, W., Pangerl, A. 2008 – Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia superior, *Chiron*, 38, Berlin, 317–388.

Eck, W., Pangerl, A. 2009 – Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia interior und Moesia superior, *Chiron*, 39, Berlin, 505-590.

Eck, W., Pangerl, A. 2017 – Zu den Konsulnfasten der Zeit des Antoninus Pius. Konsequenzen aus einem neuen Militärdiplom, *Studia Europea Gnesnensia*, 16, Gniezno, 91-101.

Ehrenberg, V., Jones, A. H. M. 1955 – *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*, 2nd edition, Oxford.

Fadić, I. 1986 – Ime prokonzula Cn. Tamphila Vále na zdencu foruma Jadera, *Arheološki Vestnik*, 37, Ljubljana, 409-434.

Faure, P. 2010 – De Rome à Salone: T. Flavius Lucilius, cavalier de la garde impériale, *ZPE*, 172, Bonn, 223-238.

Fellmann, R. 2000 – Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 127-131.

Ferjančić, S. 2002 – *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e.*, Beograd.

- Ferjančić, S. 2015 – The ala Pannoniorum in the army of Illyricum, *Istraživanja*, 26, Novi Sad, 37-45.
- Ferjančić, S. 2018 – Recruitment of auxilia in Illyricum from Augustus to Nero, u: Milićević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 147-155.
- Ferjančić, S., Pelcer-Vujačić, O. 2017 – Veteran settlement in Illyricum during the reign of Tiberius, u: Kovács, P. (ur.), *Tiberius in Illyricum. Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14 - 37 AD)*, Budapest-Debrecen, 55-65.
- Fernández Vega, P. Á., Bolado del Castillo, R., Callejo Gómez, J., Mantecón Callejo, L., 2012 – Un nuevo término augustal del ager Iuliobrigensium, *Archivo Español de Arqueología*, 85, Madrid, 267-271.
- Ferrari Cupilli, G. 1859 – Antichità Romane di Zara, *Rivista dalmata*, 1 (21), Zadar, 179-181.
- Ferrary, J.-L. 1996 – *Onofrio Panvinio et les antiquités romaines*, Roma.
- Ferrary, J.-L. 2009 – The Powers of Augustus, u: Edmondson, J. (ur.), *Augustus*, Edinburgh, 90-136.
- Fiala, F. 1893 – Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, *GZM*, 5 (3), Sarajevo, 511-532.
- Fiala, F., Patsch, C. 1895 – Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, *WMBH*, 3, Wien, 257-283.
- Filipčić, D. 2017 – Rimski novac do Karakaline monetarne reforme s prostora Burnuma, iz fundusa Arheološkoga muzeja Zadar, *Diadora*, 31, Zadar, 71-108.
- Filow, B. 1906 – *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig.
- Fitz, J. 1988 – La division de l'Illyricum, *Latomus*, 47 (1), Bruxelles, 13-25.
- Forci, A. 2011 – L'epigrafe di Bau Tellas (Senorbì-Cagliari): prime attestazioni della gens Arrecina e del culto di Liber Pater in Sardegna, u: Forci, A. (ur.), *L'epigrafe di Marcus Arrecinus Helius. Egesi di un reperto: i plurali di una singolare iscrizione*, Senorbì, 29-59.

- Forni, G. 1953 – *Il Reclutamento Delle Legioni Da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma.
- Forni, G. 1985 – *Le tribù romane. III. 1. Le pseudo-tribù*, Milano.
- Forni, G. 1992 – *Esercito e Marina di Roma Antica: Raccolta di Contributi*, *Mavors Roman Army Researches* 5, Stuttgart.
- Fortis, A. 1984. – *Put po Dalmaciji*, Zagreb.
- Fras, J. F. 1988 – *Cjelovita topografija karlovačke vojne krajine*, Gospić.
- Frenz, H. G. 1985 – Drusus maior und sein Monument zu Mainz, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 32, Mainz, 394-421.
- Gabričević, B. 1953 – Arheološki nalazi iz Gale, *VAHD*, 55, Split, 181-198.
- Gabričević, B. 2015 – *Izbor iz djela*, priredio N. Cambi, Split.
- Gallivan, P. 1978 – The Fasti for the Reign of Claudius, *CQ*, New Series, 28 (2), Cambridge, 407-426.
- Gallivan, P. 1979 – The Fasti for the reign of Gaius, *Antichthon*, 13, Sydney, 66-69.
- Gallivan, P. 1981 – The Fasti for A. D. 70-96, *CQ*, New Series, 31 (1), Cambridge, 186-220.
- Galsterer, H. 1971 – CIL III 2733 und die Entstehung der Kolonie in Aequum, *ZPE*, 7, Bonn, 79-91.
- García y Bellido, A. 1960 – L. Terentius, figlinarius en Hispania de la legio IIII Macedonica, u: *Hommages à Léon Herrmann*, Collection Latomus 44, Bruxelles, 374-382.
- Gaspari, A., Bekljanov Zidanšek, I., Krajšek, J., Masaryk, R., Miškec, A., Novšak, M. 2014 – Novejša arheološka spoznanja o Emoni med zatonom prazgodovinske skupnosti in gradnjo rimskega mesta (druga polovica 1. stol. pr. n. št. in začetek 1. stol. n. št.) / New Archaeological Insights about Emona between the Decline of the Prehistoric Community and the Construction of the Roman Town (second half of the 1st century BC and early 1st century AD), u: Ferle, M. (ur.) *Emona: mesto v imperiju / Emona: A City of the Empire*, Ljubljana, 135-167.

- Ghiretti, M. 1985 – Lo «status» della Giudea dall'età Augustea all'età Claudia, *Latomus*, 44, Bruxelles, 751-766.
- Gilliam, J. F. 1986 – *Roman Army Papers*, *Mavors Roman Army Researches* 2, Amsterdam.
- Gilliver, K. 2007 – The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army, u: Erdkamp, P. (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford, 183-200.
- Giunio, K. A., Cesarik, N., Štrmelj D. 2018 – Six Honorary Statue Bases from Iader, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 35, Zagreb, 193-218.
- Glare, P. G. W. 1968 – *Oxford Latin Dictionary*, Oxford.
- Glavaš, I. 2012 – O municipalitetu Magna, *Opuscula archaeologica*, 36, Zagreb, 93-103.
- Glavaš, I. 2014 – Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35 [2011], Zagreb, 63-74.
- Glavaš, I. 2016 – Zabluda o petoj Dolabelinoj ploči iz Salone - natpis CIL 3, 3199 = 10157, *Tusculum*, 9, Solin, 7-12.
- Glavaš, I. 2016a – *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb.
- Glavaš, I., Miletić, Ž., Zaninović, J. 2010 – Augzilizarni kaštel kod Kadine glavice, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 42 (3), Zagreb, 71-74.
- Glavičić, M. 1994 – Značenje Senije tijekom antike, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 41-58.
- Glavičić, M. 2008 – Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, *Archaeologia Adriatica*, 2 (1), Zadar, 43-62.
- Glavičić, M. 2011 – Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu, u: Librenjak, A., Tončinić, D. (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini. Radovi kolokvija: Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD-a 27, Zagreb, 289-313.
- Glavičić, M. 2014 – Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi, u: Šegvić, M., Marković, D. (ur.), *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, Zagreb, 41-49.

- Glavičić, M., Cambi, N. 2017 – Glava Augusta iz Brinja u svom historijskom i arheološkom kontekstu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 59, Zadar, 1-19.
- Glavičić, M., Miletić, Ž. 2009 – Excavations on the legionary amphitheatre of Burnum, Croatia, u: Wilmott, T. (ur.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century Perspective*, BAR International Series 1946, Oxford, 75-84.
- Glavičić, M., Miletić, Ž. 2011 – Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina, *VAPD*, 104, Split, 113-150.
- Glavičić, M., Miletić, Ž. 2013 – Arhitektura amfiteatra u Burnumu, *Histria Antiqua*, 22, Pula, 157-172.
- Glavičić, M., Pandža, Ž. 2017 – Veterani pagi Scunastici, u: Fabijanić, T., Glavičić, M., Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Ljubuški, 49-77.
- Gogala, M., Kukoč, S., Penović, A., Radan, M., Šuta, I., Ursić, L. 2018 – *Ceste koje Carstvo znače II - rimskim cestama Srednje Dalmacije / Roads that mean Empire II - taking the Roman roads of Central Dalmatia*, Zagreb.
- Gómez-Pantoja, J. 2000 – Legio IIII Macedonica, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 105-117.
- Gordon, A. E., Gordon, J. S. 1958 – *Album of Dated Latin Inscriptions I: Rome and the Neighbourhood, Augustus to Nerva*, Vol. 1: Text, Vol. 2: Plates, Berkeley-Los Angeles.
- Gordon, J. S., Gordon, A. E. 1957 – *Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions*, Berkeley-Los Angeles.
- Gooss, C. 1876 – Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittleren Donaugegenden, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 13, Hermannstadt, 407-537.
- Grabherr, G. 2006 – Die Via Claudia Augusta in Nordtirol – Methode, Verlauf, Funde, u: Walde, E., Grabherr, G. (ur.), *Via Claudia Augusta und Römerstraßenforschung im östlichen Alpenraum*, Innsbruck, 35-336.
- Grbić, D. 2014 – *Plemenske zajednice u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I-III vek)*, Beograd.
- Groag, E. 1897 – A. Caecina Severus, *RE*, 3.1, Stuttgart, 1241-1243.

- Groag, E. 1897a – C. Calpurnius Piso (65), *RE*, 3.1, Stuttgart, 1377-1379.
- Groag, E. 1897b – L. Calpurnius Piso (76), *RE*, 3.1, Stuttgart, 1383-1384.
- Gruen, E. S. 1996 – The expansion of the empire under Augustus, u: *CAH*, 10², Cambridge, 147-197.
- Gruen, E. S. 2005 – Augustus and the Making of the Principate, u: Galinsky, K. (ur.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge, 33-51.
- Gruterus, J. 1603 – *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, Heidelberg.
- Gunjača, S. 1958 – Tiniensia archaeologica-historica-topographica I., *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 6, Split, 105-164.
- Gunjača, S. 1963 – Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 8-9, Split, 7-66.
- Guštin, M. 2015 – Roman camps following the route to Segestica and the western Balkans / Rimski vojaški tabori v smeri proti Segestiki in zahodnemu delu Balkanskega polotoka, u: Istenič, J., Laharnar, B., Horvat, J. (ur.), *Evidence of the Roman army in Slovenia / Sledovi rimske vojske na Slovenskem*, Ljubljana, 221-233.
- Hanel, N. 2007 – Military Camps, Canabae, and Vici. The Archaeological Evidence, u: Erdkamp, P. (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford, 395-416.
- Hanslik, R. 1958 – C. Vibius Postumus, *RE*, 8A.2, Stuttgart, 1978-1979.
- Haynes, I. 2013 – *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford.
- Hirschfeld, O. 1890 – Zur Geschichte des Pannonisch-Dalmatischen Krieges, *Hermes*, 25 (3), Stuttgart, 351-362.
- Hopkins, K. 1966 – On the probable age structure of the Roman population, *Population Studies*, 20 (2), London, 245-264.
- Holder, P. A. 1980 – *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR International Series 70, Oxford.
- Hula, E. 1890 – Epigraphisches aus Spalato, *AEM*, 13, Wien, 94-104.

- Ihm, M. 1896 – Keltische Flussgottheiten, *AEM*, 19, Wien, 78.
- Ilakovac, B. 1980 – Razvoj ceste Stara straža - Radučić u odnosu na trasu akvedukta Plavno Polje - Burnum, u: Mikl-Curk, I. (ur.), *Putevi i komunikacije u antici*, Materijali 17, Beograd, 109-122.
- Ilakovac, B. 1982 – *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb.
- Ilakovac, B. 1984 – *Burnum II. Der römische Aquädukt Plavno polje - Burnum. Bericht über die Forschungen 1973 und 1974*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abtheilung 15, Wien.
- Ilkić, M., Filipčić, D., Kramberger, V. 2012 – *Ususret antičkoj numizmatici*, Zadar.
- Ilkić, M., Rebić, M. 2014 – Noviji nalazi predcarskog novca iz Japodije i južne Liburnije, u: Dobrinić, J. (ur.), *INCC 2013: Zbornik radova 7. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Rijeka, 94-108.
- Ivčević, S. 2013 – Roman Military Gear Depicted on Grave Monuments from the Archaeological Museum in Split, u: Cambi, N., Koch, G. (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 443-479.
- Ivšić, D. 2012 – O oronimima u antičkim vrelima (Crtice iz hrvatske predslavenske toponimije), *Folia onomastica Croatica*, 21, Zagreb, 97-119.
- Jagenteufel, A. 1958 – *Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien.
- Janežić, M., Lazar, E. 2015 – Roman military equipment from the town centre of Poetovio / Rimska vojaška oprema iz središča Petovione, u: Istenič, J., Laharnar, B., Horvat, J. (ur.), *Evidence of the Roman Army in Slovenia / Sledovi rimske vojske na Slovenskem*, Ljubljana, 257-268.
- Jelić, L. 1900 – Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, *WMBH*, 7, Wien, 167-214.
- Jelić, R., Zorić I. 1978 – Dalmatinsko-bosanski sanitarni kordon, u: Vodopija, J. (ur.), *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zagreb, 33-66.

Jerončić, T., Paro, A., Mesarić, M. 2018 – Zaštitna arheološka istraživanja na poziciji Sisak-Željeznički kolodvor u 2013. i 2014. godini / Rescue archaeological excavations conducted at the Sisak-Railway station position in 2013 and 2014, u: Drnić, I. (ur.), *Segestika i Siscija - Od ruba Imperija do provincijskog središta / Segestica and Siscia - From the periphery of the Empire to a provincial center*, Zagreb, 173-197.

Johnson, A. 1983 – *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces*, London.

Jones, B. W. 1974 – The Status of Dalmatia under Domitian, *Classical Philology*, 69 (1), Chicago, 48-50.

Jones, R. H. 2012 – *Roman Camps in Britain*, Stroud.

Juran, K., Barzman, K., Faričić, J. 2019 – Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, *Geoadria*, 24 (2), Zadar, 93-139.

Kahrstedt, U. 1940 – Zwei Erdlager in Jugoslavien, u: *Serta Hoffilleriana / Hoffillerov zbornik*, Zagreb, 183-188.

Kamenjarin, I., Šuta, I. (ur.) 2011 – *Antički Sikuli*, Kaštela.

Kandler, M. 1977 – Burnum, *JÖAI*, 51 [1976-1977], Wien, 39-45.

Keil, J. 1936 – The Greek Provinces, u: *CAH*, 11, Cambridge, 555-605.

Kepartová, J. 1986 – Frater in Militärschriften - Bruder oder Freund?, *Listy filologické / Folia philologica*, 109 (1), Praha, 11-14.

Keppie, L. 1971 – Legio VIII Augusta and the Claudian Invasion, *Britannia*, 2, London, 149-155.

Keppie, L. 1973 – Vexilla Veteranorum, *Papers of the British School at Rome*, 41, London, 8-17.

Keppie, L. 1983 – *Colonisation and Veteran Settlement in Italy 47-14 B.C.*, London.

Keppie, L. 1998 – *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, 2nd edition, London.

- Keppie, L. 2000 – *Legions and Veterans: Roman Army Papers 1971-2000*, Mavors Roman Army Researches 13, Stuttgart.
- Kienast, D. 2004 – *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Kolb, A. 2012 – The conception and practice of Roman rule: the example of transport infrastructure, *Geographia Antiqua*, 20-21 [2011-2012], Firenze, 53-70.
- Kolb, A. 2015 – Communications and Mobility in the Roman Empire, u: Bruun, C., Edmondson, J. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, New York, 649-670.
- Kolb, A., Zingg, L. 2016 – The importance of internal borders in the Roman Empire: Written sources and model cases, u: Della Casa, P., Deschler-Erb, E. (ur.), *Rome's Internal Frontiers. Proceedings of the 2016 RAC session in Rome*, Zurich Studies in Archaeology 11, Zurich, 11-16.
- Köstermann, E. 1953 – Der Pannonisch-Dalmatinische Krieg 6-9 n. Chr., *Hermes*, 81 (3), Stuttgart, 345-378.
- Kovács, P. 2002 – Oppidum Scarbantia Iulia, *Antik Tanulmányok*, 46, Budapest, 147-191.
- Kovács, P. 2008 – Some Notes on the Division of Illyricum, u: Piso, I. (ur.), *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung*, Cluj-Napoca, 237-248.
- Kovács, P. 2009 – *Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, Leiden-Boston.
- Kovács, P. 2014 – *A History of Pannonia during the Principate*, Bonn.
- Kozličić, M. 1990 – *Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolomeja*, Zagreb.
- Kubitschek, W. 1889 – *Imperium Romanum tributim discriptum*, Pragae-Vindobonae-Lipsiae.
- Kubitschek, W. 1894 – Osservazioni alle iscrizioni pubblicate nel Bull. Dalm. 1893 (XVI) p. 16 n. 105 (1958), *BASD*, 17, Split, 68-70.
- Kubitschek, W. 1899 – Castellum, *RE*, 3.2, Stuttgart, 1754-1758.
- Kubitschek, W. 1924 – Dalmatinische Notizen, u: Abramić, M., Hoffiler, V. (ur.), *Bulićev zbornik / Strena Buliciana*, Zagreb-Split, 209-219.

Kuntić-Makvić, B., Šegvić, M. 1988 – O razgraničenju između Aserije i Alverije, *ARR*, 11, Zagreb, 49-62.

Kurilić, A. 2006 – Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji, *Asseria*, 4, Zadar, 7-72.

Kurilić, A. 2006a – Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia, u: Davison, D., Gaffney, V., Marin, E. (ur.), *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, BAR International Series 1576, Oxford, 133-147.

Kurilić, A., Baraka, J. 2012 – Boundary Stones from Roman Dalmatia - Some Recent Discoveries, u: *XIV Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae*, Berlin, 27.-31. 8. 2012., poster sa znanstvenog skupa (dostupno na: www.academia.edu/36534263).

Kusetič, J., Kos, P., Breznik, A., Stokin, M. 2014 – *Claustra Alpium Iuliarum - med raziskovanjem in upravljanjem / Claustra Alpium Iuliarum - Between Research and Management*, Ljubljana.

Kušan Špalj, D. 2015 – Povijest rimskog naselja AQUAE IASAE / History of the Roman Settlement AQUAE IASAE, u: Pirnat-Spahić, N. (ur.), *Aquae Iasae: Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Aquae Iasae: Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Vardažinske Toplice*, Zagreb, 50-55.

Le Bohec, Y. 1989 – *Les unités auxiliaires de l'armée romaine en Afrique proconsulaire et Numidie sous le Haut Empire*, Paris.

Le Bohec, Y. 1990 – *La Sardaigne et l'armée romaine sous le Haut-Empire*, Sassari.

Le Bohec, Y. 1994 – *The Imperial Roman Army*, London.

Le Bohec, Y. (ur.) 1995 – *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le haut-empire*, Paris.

Le Bohec, Y. (ur.) 2000 – *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon.

Le Glay, M. 1972 – Le commandement des cohortes voluntariorvm de l'armée romaine, *Ancient Society*, 3, Leuven, 209-221.

Le Roux, P. 2006 – Military Inscriptions, u: Morillo, Á., Aurrecoechea, J. (ur.), *The Roman Army in Hispania. An archaeological guide*, León, 451-471.

- Levick, B. 1967 – *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford.
- Levick, B. 1996 – Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C. to A.D. 69, u: *CAH*, 10², Cambridge, 641-675.
- Levick, B. 1999 – *Tiberius the Politician*, London-New York.
- Levick, B. 2000 – Greece and Asia Minor, u: *CAH*, 11², Cambridge, 604-634.
- Levick, B. 2001 – *Claudius*, London-New York.
- Liebl, H. 1902 – Epigraphisches aus Dalmatien, *JÖAI*, 5 (Beiblatt), Wien, 1-8.
- Liebl, H. 1902a – Zum Sanitätswesen im römischen Heere, *Wiener Studien*, 24, Wien, 381-385.
- Liebl, H. 1903 – Inschriften aus Dalmatien, *JÖAI*, 6 (Beiblatt), Wien, 85-86.
- Liebl, H., Wilberg, W., 1908 – Ausgrabungen in Asseria, *JÖAI*, 11 (Beiblatt), Wien, 17-88.
- Linden, M. van der 2009 – *Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History*, Leiden.
- Lörincz, B. 1996 – Fremder oder Eingeborener?, u: Rizakis, A. D. (ur.), *Roman Onomastics in the Greek East: Social and Political Aspects*, Athens, 73-79.
- Lörincz, B. 2001 – *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien.
- Lucius, I. 1666 – *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami.
- Lucius, I. 1673 – *Inscriptiones Dalmaticae, Venetiis*.
- Lučić, J. 1968 – O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti, *Historijski zbornik*, 19-20 [1966-1967], Zagreb, 537-547.
- Lunzer, D. von 1955 – M. Valerius Messalla Messallinus, *RE*, 8A.1, Stuttgart, 159-162.
- Ljubić, Š. 1867 – Arkeološki crtice, *Rad JAZU*, 1, Zagreb, 164-173.
- Malone, S. J. 2006 – *Legio XX Valeria Victrix: Prosopography, archaeology and history*, BAR International Series 1491, Oxford.

- Mann, J. C. 1983 – *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate*, London.
- Marević, J. 2000 – *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Velika Gorica-Zagreb.
- Marić, A. 2016 – Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u ljubuškom kraju, *Godišnjak CBI*, 45, Sarajevo, 105-118.
- Marić, A. 2016a – Hispanske kohorte u logoru na Humcu, *Istraživanja: časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 11, Mostar, 11-30.
- Marić, A. 2017 – Evidentirani auxilijari cohors III Alpinorum equitata na Humcu, *GZM*, n.s. (arheologija), 54, Sarajevo, 93-108.
- Marić, Z. 1964 – Donja Dolina, *GZM*, n.s. (arheologija), 19, Sarajevo, 50-128.
- Marin, E. 1998 – Sv.Vid: starokršćanska bazilika i krstionica Narone, srednjovjekovno groblje, novovjekovna crkva, *VAHD*, 87-89 [1994-1996], Split, 9-94.
- Marin, E., et al. 2017 – *Forum Naronitanum*, Vid.
- Mason, D. J. P. 1987 – Chester: The Canabae Legionis, *Britannia*, 18, London, 143-168.
- Maršić, D. 2007 – Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled), u: Marguš, D. (ur.), *Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak: zbornik radova*, Šibenik, 203-228.
- Maršić, D. 2010 – Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa, *VAPD*, 103, Split, 63-80.
- Maršić, D. 2014 – Ikonografija stele rimskoga centuriona iz Arheološkog muzeja Zadar, *Archaeologia Adriatica*, 8, Zadar, 27-49.
- Maršić, D. 2015 – Bilješke uz naronitanski spomenik CIL 3 8438, *Archaeologia Adriatica*, 9, Zadar, 95-108.
- Maršić, D. 2015a – Salonitanska portretna stela Viridomara i Pame, *Tusculum*, 8, Solin, 7-21.
- Maršić, D., Matijević, M. 2000 – *Varia salonitana. Arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu*, Solin.

- Marun, L. 1998 – *Starinarski dnevnici*, Split.
- Matei-Popescu, F. 2010 – *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest.
- Matei-Popescu, F., Țentea, O. 2018 – *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca.
- Matera, F. J. 1991 – The Trial of Jesus: Problems and Proposals, *Interpretation: A Journal of Bible and Theology*, 45, Richmond, 5-16.
- Matijašić, R. 1983 – Cronografia dei bolli laterizi della figulina pansiana nelle regioni adriatiche, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 95 (2), Roma, 961-995.
- Matijević, I. 2009 – Dva neobjavljena natpisa Druge kohorte Kiresta iz Dalmacije, *Diadora*, 23, Zadar, 35-43.
- Matijević, I. 2009a – Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum*, 2, Solin, 45-58.
- Matijević, I. 2011 – Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone, *VAPD*, 104, Split, 181-207.
- Matijević, I. 2012 – O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Deseta gemina (legio X Gemina), *VAPD*, 105, Split, 67-82.
- Matijević, I. 2015 – *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Matijević, I. 2016 – Singulari dalmatinskog namjesnika, *VAHD*, 109, Split, 193-224.
- Matijević, I. 2017 – Neobjavljena stela veterana legije Sedma Claudia Pia Fidelis iz Sikula, *MHM*, 3 [2016], Zadar, 125-138.
- Matijević, I. 2017a – O vojnoj karijeri centuriona Lucija Varija [---] po natpisu ILIug 2098 iz Salone, *Tusculum*, 10, Solin, 199-209.
- Matijević, K. 2013 – Germania (Superior and Inferior), u: Bagnall, R. S., Brodersen, K., Champion, C. B., Erskine, A., Huebner, S. R. (ur.), *The Encyclopedia of Ancient History*, Hoboken, New Jersey, 2897-2901.
- Maxfield, V. A. 1981 – *The Military Decorations of the Roman Army*, Berkeley-Los Angeles.

- Mayer, A. 1932 – Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije, *VAHD*, 50 [1928-1929], Split, 85-126.
- Mayer, A. 1935 – Ime Mursa, *VHAD*, n.s., 16, Zagreb, 5-10.
- Mayer, A. 1940 – De Iapodibus, populo Illyrico Celtis commixto, u: *Serta Hoffilleriana / Hoffillerov zbornik*, Zagreb, 189-199.
- Mayer i Olivé, M. 2016 – La presencia de militares en Naron, Vid, Metković, Croacia, y las cohortes auxiliares de la zona, u: Wolff, C., Faure, P. (ur.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*, Lyon, 431-444.
- McAlindon, D. 1956 – Senatorial Opposition to Claudius and Nero, *AJPh*, 77 (2), Baltimore, 113-132.
- McAlindon, D. 1957 – Claudius and the Senators, *AJPh*, 78 (3), Baltimore, 279-286.
- McDermott, W. C. 1970 – Milites Gregarii, *Greece & Rome*, 17 (2), Oxford, 184-196.
- Mesihović, S. 2018 – *Bitka za Ilirik*, Sarajevo.
- Milivojević, F. 2017 – *Cezarov Ilirik*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Millar, F. 1977 – *The Emperor in the Roman World (31 BC–AD 337)*, London.
- Millar, F. 1984 – State and Subject: The Impact of Monarchy, u: Millar, F., Segal, E. (ur.), *Caesar Augustus: Seven Aspects*, Oxford, 37-60.
- Millar, F. 2009 – Triumvirate and Principate, u: Edmondson, J. (ur.), *Augustus*, Edinburgh, 60-89.
- Miletić, Ž. 1992 – Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *RFFZd*, 31 (18), Zadar, 63-88.
- Miletić, Ž. 1993 – Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RFFZd*, 32 (19), 117-150.
- Miletić, Ž. 2006 – Roman Roads along the Eastern Adriatic, u: Čače, S., Kurilić, A., Tassaux, F. (ur.), *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie / Putovi antičkog Jadrana: Geografija i gospodarstvo*, Bordeaux-Zadar, 125-136.

- Miletić, Ž. 2010 – Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije / Burnum - A Military Centre in the Province of Dalmatia, u: Radman-Livaja, I. (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj / Finds of the Roman Military Equipment in Croatia*, Zagreb, 113-141.
- Miletić, Ž. 2011 – Production of tegulae in Burnum in the context of building activities, u: Lipovac Vrkljan, G., Radić Rossi, I., Šiljeg, B. (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 263-277.
- Miletić, Ž. 2014 – Lucius Artorius Castus i Liburnia, u: Cambi, N., Matthews, J. (ur.), *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu / Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend*, Split, 111-130.
- Miletić, Ž., Bekavac, S. 2018 – Octavian's Footprints: Hillforts, camps and roads between Burnum and Synodium, u: *24. Limes Congress Serbia, 02-09 September 2018: Book of abstracts*, Belgrade, 39.
- Miletić, Ž., Glavaš, I. 2013 – Rimske ceste od Burnuma do Hadre, *Diadora*, 26/27, Zadar, 537-559.
- Miletić, Ž. 2017 – Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog, u: Fabijanić, T., Glavičić, M., Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Ljubuški, 25-47.
- Milošević, A. 1998 – *Arheološka topografija Cetine*, Split.
- Miškiv, J. 1998 – Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda, *VAMZ*, 3. s., 30-31 [1997-1998], Zagreb, 83-101.
- Mitchell, S. 1976 – Legio VII and the Garrison of Augustan Galatia, *CQ*, New Series, 26 (2), Cambridge, 298-308.
- Mócsy, A. 1974 – *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*. London-Boston.
- Morabito, S. 2010 – *Inscriptions latines des Alpes Maritimes*, Nice-Montpellier.
- Morillo, Á. 2006 – The Roman Army in Spain, u: Morillo, Á., Aurrecoechea, J. (ur.), *The Roman Army in Hispania. An archaeological guide*, León, 85-106.

- Morillo, Á. 2006a – Roman Military Productions in Spain, u: Morillo, Á., Aurecochea, J. (ur.), *The Roman Army in Hispania. An archaeological guide*, León, 181-188.
- Morillo Cerdán, Á. 2009 – The Augustean Spanish experience: The origin of limes system, u: Morillo, Á., Hanel, N., Martín Hernández, E. (ur.), *Limes XX: Estudios sobre la Frontera Romana / Limes XX: Roman Frontier Studies*, Anejos de Gladius 13, Madrid, 239-251.
- Morillo, Á. 2011 – The Roman occupation of the north of Hispania: war, military deployment and cultural integration, u: Moosbauer, G., Wiegels, R. (ur.), *Fines Imperii - Imperium sine fine? Römische Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat*, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14, Rahden, 11-26.
- Morillo, Á., Aurecochea, J. (ur.) 2006 – *The Roman Army in Hispania. An archaeological guide*, León.
- Mosser, M. 2003 – *Die Steindenkmäler der Legio XV Apollinaris*, Wien.
- Mráv, Z. 2001 – Die Gründung Emonas und der Bau seiner Stadtmauer (Zur Ergänzung der Inschrift AIJ 170B = ILJug 304), *AAnthung*, 41 (1-2), Budapest, 81-98.
- Mráv, Z. 2013 – The Roman army along the Amber Road between Poetovio and Carnuntum in the 1st century AD - Archaeological evidence, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2010-2013, Budapest, 49-100.
- Nesselhauf, H. 1941 – *Die Legionen Moesiens unter Claudius und Nero*, Budapest.
- Nickbakht, M. N. 2005 – Zur ovatio des jüngeren Drusus in den Fasti Ostienses und Fasti Amiternini, *ZPE*, 153, Bonn, 264-266.
- Novak, G. 1965 – Quaestiones Epidauritanæ, *Rad JAZU*, 339, Zagreb, 97-140.
- Novšak, M., Bekljanov Zidanšek, I., Vojaković, P. 2017 – Zaton predrimške naselbine na Tribuni. Razumevanje morebitne diskontinuitete poselitve med zadnjo fazo latenskega naselja in rimskim vojaškim taborom / The decline of the pre-Roman settlement at Tribuna. Deliberations on the possibility of settlement discontinuity between the final phase of the La Tène settlement and the Roman military camp, u: Vičič, B., Županek, B. (ur.), *Emona MM: urbanizacija prostora - nastanek mesta / Emona MM: urbanisation of space - beginning of a town*, Ljubljana, 9-52.

- Olujčić, B. 2007 – *Povijest Japoda. Pristup*, Zagreb.
- Oman, C. 1918. – On the Coins of Severus and Gallienus Commemorating the Roman Legions, *Numismatic Chronicle*, Fourth Series, 18, London, 80-96.
- Orth, W. 1978 – Zur Fabricius-Tuscius-Inschrift aus Alexandria/Troas, *ZPE*, 28, Bonn, 57-60.
- Ozcáriz Gil, P. 2013 – *La administración de la provincia Hispania Citerior durante el Alto Imperio Romano*, Barcelona.
- Ožanić Roguljić, I., Miloglav, I., Tončinić, D. 2018 – Arheološka istraživanja na lokalitetu Banjače, *Opuscula archaeologica*, 39-40, Zagreb, 135-149.
- Panvinius, O. 1558 – *Fastorum libri V a Romolo rege vsque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrium Augustum: eiusdem in fastorum libros commentarii*, Venetiis.
- Parat, J. 2016 – Seditio i στάσις: Tacit i Kasije Dion o pobuni panonskih legija 14. g., *Scrinia Slavonica*, 16, Slavonski Brod, 9-33.
- Parat, J. 2016a – Reconsidering the Traces of Scribonianus' Rebellion, *Radovi ZHP*, 48, Zagreb, 191-212.
- Parker, H. M. D. 1928 – *The Roman Legions*, Oxford.
- Pašalić, E. 1956 – Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque (a. 6–9 n. ae.), *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 8, Sarajevo, 245-300.
- Pašalić, E. 2009 – *Batonov ustanak (a. 6–9 n. ae.): quaestiones de bello Dalmatico Pannonicique*, Zenica.
- Paškvalin, V. 1961 – Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa, *GZM*, n.s. (arheologija), 15-16, Sarajevo, 325-327.
- Patsch, C. 1893 – Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina, u: P. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 52-70.
- Patsch, C. 1893a – Eine revidirte Inschrift ans Humac, *WMBH*, 1, Wien, 330-332.
- Patsch, C. 1894 – Novi i revidirani natpisi, *GZM*, 6 (2), Sarajevo, 341-358.

- Patsch, C. 1895 – Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja, *GZM*, 7 (3), Sarajevo, 379-422.
- Patsch, C. 1895a – Legio VIII. Augusta u Dalmaciji, *GZM*, 7 (1), Sarajevo, 143-145.
- Patsch, C. 1895b – Epigrafski nahogjaji iz godine 1895, *GZM*, 7 (4), Sarajevo, 573-586.
- Patsch, C. 1896 – Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH*, 4, Wien, 243-295.
- Patsch, C. 1896a – Japodi, *GZM*, 8 (1), Sarajevo, 113-139.
- Patsch, C. 1896b – Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji, *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, 3-24.
- Patsch, C. 1897 – Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien II, *WMBH*, 5, Wien, 177-241.
- Patsch, C. 1897a – Die legio VIII Augusta in Dalmatien, *WMBH*, 5, Wien, 338-340.
- Patsch, C. 1897b – Burnum, *RE*, 3.1, Stuttgart, 1068-1070.
- Patsch, C. 1898 – Iapodi, *GZM*, 10 (2), Sarajevo, 335-364.
- Patsch, C. 1899 – Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien III, *WMBH*, 6, Wien, 154-273.
- Patsch, C. 1899a – Nove tekovine muzeja u Kninu, *GZM*, 9 (2), Sarajevo, 481-535.
- Patsch, C. 1900 – Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV, *WMBH*, 7, Wien, 33-166.
- Patsch, C. 1900a – Rimska mjesta po Imotskom polju, *GZM*, 12 (2), Sarajevo, 295-344.
- Patsch, C. 1902 – Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien V, *WMBH*, 8, Wien, 61-130.
- Patsch, C. 1907 – *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 5, Wien.
- Patsch, C. 1910 – Prilozi našoj rimskoj povijesti, *GZM*, 22 (1), Sarajevo, 177-208.
- Patsch, C. 1911 – *Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit*, Sarajevo.

- Patsch, C. 1914 – Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, *GZM*, 26 (1-2), Sarajevo, 141-220.
- Patsch, C. 1996 – *Povijest i topografija Narone*, Metković.
- Patsch, C. 1997 – *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Metković.
- Pavan, M. 1979 – Presenze militari nel territorio di Aquileia, u: Mirabella Roberti, M. (ur.), *Il territorio di Aquileia nell' antichità*, *Antichità Altoadriatiche* 15 (2), Udine, 461-513.
- Pavan, M. 1987 – Aquileia città di frontiera, u: Mirabella Roberti, M. (ur.), *Vita sociale, artistica e commerciale di Aquileia Romana*, *Antichità Altoadriatiche* 29 (1), Udine, 17-55.
- Pedišić, I., Podrug, E. 2008 – Antički opekarski pečati iz fundusa muzeja grada Šibenika, *Opuscula archaeologica*, 31 [2007], Zagreb, 81-141.
- Pellicioni, M. T. 2012 – *La Pansiana in Adriatico. Tegole romane per navigare tra le sponde / Pansiana na Jadranu. Rimska strešna opeka za plovbo med obalami*, Ferrara.
- Pérez-González, C., Illarregui, E. 2006 – Herrera de Pisuerga camp and forts, u: Morillo, Á., Aurrecochea, J. (ur.), *The Roman Army in Hispania. An archaeological guide*, León, 322-327.
- Perica, D., Orešić, D., Trajbar, S., 2005 – Geomorfološka obilježja doline i poriječja rijeke Krke s osvrtom na dio od Knina do Bilušića buka, *Geoadria*, 10 (2), Zadar, 131-156.
- Periša, D. 2008 – Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Archaeologia Adriatica*, 2 (2), Zadar, 507-517.
- Petrikovits, H. von 1975 – *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen.
- Pettinger, A. 2012 – *The Republic in Danger: Drusus Libo and the Succession of Tiberius*, Oxford.
- Petz, B., Kolesarić, V., Ivanec, D. 2012 – *Petzova statistika. Osnovne statističke metode za nematematičare*, Jastrebarsko.
- Phang, S. E. 2001 – *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C.-A.D. 235): Law and Family in the Imperial Army*, Leiden.

- Phang, S. E. 2008 – *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge.
- Piras, G. 2004 – Un miles della cohors III Aquitanorum in un'iscrizione funeraria proveniente da Ardara (Sassari): nota preliminare, *L'Africa romana*, 15 (2), Roma, 1543-1555.
- Popović, P. 1987 – *Novac Skordiska. Novac i novčani promet na Centralnom Balkanu od IV do I veka pre n.e. / Le monnayage des Scordisques. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe-Ier s.av.n.è.*, Beograd-Noví Sad.
- Potter, D. S., Damon, C. 1999 – The "Senatus Consultum de Cn. Pisone Patre", *AJPh*, 120 (1), Baltimore, 13-14.
- Powell, L. 2015 – *Marcus Agrippa: Right-Hand Man of Caesar Augustus*, Barnsley.
- Powell, L. 2018 – *Augustus at War: The Struggle for the Pax Augusta*, Barnsley.
- Radić, D. 2003 – Uloga doline neretve i "otočnog mosta" u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale, u: Marin, E. (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a 22, Zagreb-Metković-Split, 233-252.
- Radić, Lj., Budimir, M. 1990 – Istraživanje antičkog lokaliteta u Orliću kod Knina, u: Čečuk, B. (ur.), *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Izdanja HAD-a 15, Zagreb, 41-50.
- Radimský, V. 1893 – Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, *GZM*, 5 (1), Sarajevo, 37-92.
- Radke, G. 1973 – *Viae publicae Romanae*, *RE*, supp. 13, München, 1417-1686.
- Radman-Livaja, I. 2004 – *Militaria Sisciensia - nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu / Militaria Sisciensia - finds of the Roman military equipment in Sisak in the holdings of the Archaeological museum in Zagreb*, Zagreb.
- Radman-Livaja, I. 2010 – Siscia kao rimsko vojno uporište / Siscia as a Roman Military Stronghold, u: Radman-Livaja, I. (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u hrvatskoj / Finds of the Roman Military Equipment in Croatia*, Zagreb, 179-201.

- Radman-Livaja, I. 2012 – The Roman Army, u: Migotti, B. (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International Series 2393, Oxford, 159-189.
- Radman-Livaja, I. 2014 – Romanizacija, u: Šegvić, M., Marković, D. (ur.), *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, Zagreb, 15-20.
- Radman-Livaja, I. 2018 – Rimske legije u Sisciji tijekom julijevisko-kladijeviskog razdoblja / Roman legions in Siscia during the Julio-Claudian period, u: Drnić, I. (ur.), *Segestika i Siscija - Od ruba Imperija do provincijskog središta / Segestica and Siscia - From the periphery of the Empire to a provincial center*, Zagreb, 151-171.
- Radman-Livaja, I., Vukelić, V. 2018 – The whereabouts of Tiberius' ditch in Siscia, u: Milićević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 407-421.
- Raepsaet-Charlier, M.-T. 1973 – Germania inferior et Germania superior, *Latomus*, 32 (1), Bruxelles, 158-161.
- Raknić, Ž. 1965 – Dvojni epigrafički spomenik iz Burnuma, *Diadora*, 3, Zadar, 71-84.
- Rau, R. 1925 – Zur Geschichte des panonisch-dalmatischen Krieges der Jahre 6–9 n. Chr., *Klio*, 19, Berlin, 313-346.
- Reddé, M. 2000 – Legio VIII Augusta, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 119-126.
- Regan, K. 2012 – Plemički grad Kegalj (Kegaljgrad), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 54, Zadar, 1-34.
- Regling, K. 1925 – Zur griechischen Münzkunde, *Zeitschrift für Numismatik*, 35, Berlin, 253-271.
- Reisch, E., 1913 – Die Grabungen des österreichischen archäologischen Institutes während der Jahre 1912 und 1913, *JÖAI*, 16 (Beiblatt), Wien, 89-144.

- Rendić-Miočević, D. 1952 – Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa, *VAHD*, 54, Split, 41-50.
- Rendić-Miočević, D. 1959 – Cohors VI Voluntariorum, *VAHD*, 61, Split, 156-158.
- Rendić-Miočević, D. 1974 – Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu, *VAMZ*, 3. s., 8, Zagreb, 47-53.
- Rendić-Miočević, D. 1987 – *Carmina epigraphica*, Split.
- Rendić-Miočević, D. 1990 – "Illyrico-Pannonica" kao tema legendi u rimskoj numografiji, *VAMZ*, 3. s., 23, Zagreb, 75-96.
- Richardson, J. S. 2012 – *Augustan Rome 44 BC to AD 14: The Restoration of the Republic and the Establishment of the Empire*, Edinburgh.
- Richier, O. 2002 – Centurialia Varia I. À propos du centurio ueteranorum, *Latomus*, 61 (1), Bruxelles, 92-101.
- Ritterling, E. 1924/25 – Legio, *RE*, 12.1-2, Stuttgart, 1186-1829.
- Roncaglia, C., 2013 – Client prefects?: Rome and the Cottians in the Western Alps, *Phoenix*, 67 (3-4), Toronto, 353-372.
- Rothenhöfer, P., Bode, M., Hanel, N. 2018 – Metallum Messallini - A New Roman Lead Ingot from the Danube Provinces, *Metalla*, 24 (1), Bochum, 33-38.
- Rowland, R. J. 1978 – Two Sardinian Notes, *ZPE*, 30, Bonn, 166-172.
- Rushworth, A. 2009 – *Housesteads Roman Fort - The Grandest Station*, Vol. 1: Structural Report and Discussion, Vol 2: The Material Assemblages, Swindon.
- Rutledge, S. H. 2011 – *Imperial Inquisitions: Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian*, London-New York.
- Saddington, D. B. 1982 – *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79)*, Harare.
- Saddington, D. B. 1988 – Two unpublished inscriptions of auxiliaries in Aquileia and the presence of the military there in the early imperial period, *Aquileia Nostra*, 59, Aquileia, 67-76.

- Saddington, D. B. 2000 – The sorts of names used by auxiliaries in the Early Principate, u: Alföldy, G., Dobson, B., Eck, W. (ur.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart, 163-178.
- Saddington, D. B. 2002 – An Ala Tungrorum?, *ZPE*, 138, Bonn, 273-274.
- Saller, R. P., Shaw, B. D., 1984 – Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, *JRS*, 74, London, 124-156.
- Sanader, M. 2003 – *Tilurium I. Istraživanja - Forschungen 1997.-2001.*, Zagreb.
- Sanader, M. 2016 – O veteranskoj koloniji Ekvo, legijskom logoru Tiluriju i Sinjskom polju između njih. Preispitivanje starog problema, *Nova antička Duklja*, 7, Podgorica, 39-54.
- Sanader, M., Tončinić, D. 2010 – Gardun - antički Tilurium / Gardun - The Ancient Tilurium, u: Radman-Livaja, I. (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj / Finds of the Roman Military Equipment in Croatia*, Zagreb, 33-53.
- Sanader, M., Tončinić, D., Buljević, Z., Ivčević, S., Šeparović, T. 2014 – *Tilurium III. Istraživanja 2002.-2006. godine*, Zagreb.
- Sanader, M., Tončinić, D., Šimić-Kanaet, Z., Ivčević, S., Buljević, Z., Šeparović, T., Miloglav, I. 2014 – *Tilurium IV. Arheološka istraživanja 2007.-2010. godine*, Zagreb.
- Saria, B. 1930 – Bathinus Flumen, *Klio*, 23, Berlin, 92-97.
- Saria, B. 1961 – Οὐλκαῖα ἔλη, *RE*, 9A.1, Stuttgart, 541-542.
- Seager, R. 2005 – *Tiberius*, 2nd edition, Oxford.
- Sherk, R. K. 1951 – *The Legates of Galatia from Augustus to Diocletian*, Baltimore.
- Sherwin-White, A. N. 1939 – Procurator Augusti, *Papers of the British School at Rome*, 15, London, 11-26.
- Sillieres, P. 1981 – À propos d'un nouveau milliaire de la Via Augusta, une via militaris en Bétique, *Revue des Études Anciennes*, 83 (3-4), Bordeaux, 255-271.
- Silver, M. 2016 – Public Slaves in the Roman Army: An Exploratory Study, *Ancient Society*, 46, Leuven, 203-240.

Slukan Altić, M. 2003 – *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor.

Slukan Altić, M. 2005 – Kartografski izvori za rekonstrukciju i praćenje razvoja prometnih komunikacija, *Ekonomska i ekohistorija*, 1, Zagreb-Samobor, 85-100.

Slukan Altić, M. 2007 – *Povijesna geografija rijeke Krke: kartografska svjedočanstva*, Šibenik.

Schnurbein, S. von 2000 – The organization of the fortresses in Augustan Germany, u: Brewer, R. J. (ur.), *Roman Fortresses and their Legions*, Occasional Papers of the Society of Antiquaries of London 20, London-Cardiff, 29-39.

Smetius, M. 1588 – *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam, liber*, Lugduni Batavorum.

Southern, P. 2007 – *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Oxford.

Southern, P. 2014 – *Augustus*, 2nd edition, Abingdon-New York.

Southern, P., Dixon, K. 1996 – *The Late Roman Army*, London.

Spaul, J. 1994 – *ALA²: The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman army*, Andover.

Spaul, J. 2000 – *COHORS²: The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841, Oxford.

Speidel, M. A. 2000 – Legio IV Scythica, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 327-337.

Speidel, M. A. 2014 – The Roman Army, u: Bruun, C., Edmondson, J. C. (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, New York, 319-344.

Speidel, M. A. 2016 – Actium, Allies, and the Augustan Auxilia: reconsidering the transformation of military structures and foreign relations in the reign of Augustus, u: Wolff, C., Faure, P. (ur.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*, Lyon, 79-95.

- Speidel, M. P. 1976 – Citizen Cohorts in the Roman Imperial Army. New Data on the Cohorts Apula, Campana, and III Campestris, *Transactions of the American Philological Association*, 106, New York, 339-348.
- Speidel, M. P. 1984 – *Roman Army Studies: Volume One*, Mavors Roman Army Researches 1, Amsterdam.
- Speidel, M. P. 1992 – *Roman Army Studies: Volume Two*, Mavors Roman Army Researches 8, Stuttgart.
- Speidel, M. P. 2006 – *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army: A New Text*, Mainz.
- Srejšović, D. 2009 – Pljevaljsko područje u praistoriji, u: Terzić, S. (ur.), *Istorija Pljevalja*, Pljevlja, 35-47.
- Stošić, K. 1927 – *Rijeka Krka sa 54 slike*, Šibenik.
- Strobel, K. 2000 – Zur Geschichte der Legionen V (Macedonica) und VII (Claudia pia fidelis) in der frühen Kaiserzeit und zur Stellung der Provinz Galatia in der augusteischen Heeresgeschichte, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 515-528.
- Stout, S. E. 1911 – *The Governors of Moesia*, Princeton.
- Summerly, J. R. 1992 – *Studies in the legionary centurionate*, PhD thesis, Durham University, Durham.
- Suić, M. 1970 – Noviji natpisi iz Burnuma, *Diadora*, 5, Zadar, 93-130.
- Suić, M. 1981 – *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar.
- Suić, M. 1992 – Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V 3346), *VAMZ*, 3. s., 24-25 [1991-1992], Zagreb, 24-25.
- Svoljšak, D., Žbona-Trkman, B. 1986 – Novi napisi v Posočju, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 385-397.
- Swan, P. M. 2004 – *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55–56 (9 B.C.–A.D. 14)*, Oxford-New York.
- Syme, R. 1928 – Rhine and Danube Legions under Domitian, *JRS*, 18, London, 41-55.

- Syme, R. 1933 – Some Notes on the Legions under Augustus, *JRS*, 23, London, 14-33.
- Syme, R. 1933a – M. Vinicius (Cos. 19 B.C.), *CQ*, 27 (3-4), Cambridge, 142-148.
- Syme, R. 1934 – The Spanish War of Augustus (26-25 B. C.), *AJPh*, 55 (4), Baltimore, 293-317.
- Syme, R. 1934a – Lentulus and the Origin of Moesia, *JRS*, 24, London, 113-137.
- Syme, R. 1934b – The Northern Frontier under Augustus, u: *CAH*, 10, Cambridge, 340-381.
- Syme, R. 1939 – *Roman Revolution*, Oxford.
- Syme, R. 1955 – Marcus Lepidus, Capax Imperii, *JRS*, 45, London, 22-33.
- Syme, R. 1959 – Review of A. Jagenteufel: Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diokletian, *Gnomon*, 31 (6), München, 510-518.
- Syme, R. 1986 – *The Augustan Aristocracy*, Oxford.
- Syme, R. 1999 – *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80BC - AD14*, Exeter.
- Syme, R. 2009 – Emperor Caesar: A Study in Nomenclature, u: Edmondson, J. (ur.), *Augustus*, Edinburgh, 40-59.
- Szavits Nossan, S. 1970 – Ceste Karlovac - Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 127-165.
- Šarić, I. 1975 – Japodske urne u Lici, *VAMZ*, 3. s., 9, Zagreb, 23-32.
- Šašel, J. 1973 – Alpium Iuliarum Clastra, *RE*, supp. 13, München, 11-14.
- Šašel, J. 1974 – Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels, *Museum Helveticum*, 31 (4), Basel, 225-233.
- Šašel, J. 1974a – Die Limes Entwicklung in Illyricum, u: Pippidi, D. M. (ur.), *Actes du IXe Congres International d'Etudes sur les Frontiers Romaines*, Bucharest-Cologne-Vienna, 193-199.
- Šašel, J., Petru, P. (ur.) 1971 – *Clastra Alpium Iuliarum I: Fontes*, Ljubljana.
- Šašel Kos, M. 2002 – The boundary stone between Aquileia and Emona, *Arheološki Vestnik*, 53, Ljubljana, 373-382.

Šašel Kos, M. 2003 – Emona was in Italy, not in Pannonia, u: Šašel Kos, M., Scherrer, P. (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I*, Situla 41, Ljubljana, 11-19.

Šašel Kos, M. 2005 – *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana.

Šašel Kos, M. 2010 – Pannonia or Lower Illyricum?, *Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, 25, Wien, 123-130.

Šašel Kos, M. 2011 – The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus - some of the latest research results, u: Moosbauer, G., Wiegels, R. (ur.), *Fines Imperii - Imperium sine fine? Römische Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat*, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14, Rahden, 107-117.

Šašel Kos, M. 2012 – Colonia Iulia Emona - the genesis of the Roman city, *Arheološki vestnik*, 63, Ljubljana, 79-104.

Šašel Kos, M. 2014 – The Problem of the Border between Italy, Noricum, and Pannonia, *Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, 29, Wien, 153-164.

Šašel Kos, M. 2014a – Poetovio before the Marcomannic Wars: from legionary camp to Colonia Ulpia, u: Piso, I, Varga, R. (ur.), *Trajan und seine Städte*, Cluj-Napoca, 139-165.

Šašel Kos, M. 2015 – The final phase of the Augustan conquest of Illyricum, u: Cuscito, G. (ur.), *Il Bimillenario augusteo. Atti della XLV Settimana di studi aquileiesi*, Antichità Altoadriatiche 81, Trieste, 65-87.

Šašel Kos, M. 2016 – Boundary between Aquileia and Emona reconsidered, *Epigraphica*, 78, Faenza, 221-233.

Šeparović, T., Uroda, N. 2009 – *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*, Split.

Sergejevski, D. 1924 – Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum u Dalmaciji, *GZM*, 36, Sarajevo, 113-123.

Šimić-Kanaet, Z. 2010 – *Tilurium II. Keramika 1997. - 2006.*, Zagreb.

Šimić-Kanaet, Z., Tončinić, D., Radović, S. 2005 – Jama sj 55 iz Tilurija, *VAPD*, 98, Split, 107-120.

Škegro, A. 1998 – Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, *Bosna franciscana*, 6 (10), Sarajevo, 142-160.

Škegro, A. 1999 – *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.

Škegro, A. 2006 – The economy of Roman Dalmatia, u: Davison, D., Gaffney, V., Marin, E. (ur.), *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, BAR International Series 1576, Oxford, 149-173.

Țentea, O., Matei-Popescu, F. 2004 – Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. A review and update of J. Spaul's Ala² and Cohors², *Acta Musei Napocensis*, 39-40/1 [2002–2003], Cluj-Napoca, 259-296.

Țentea, O., Matei-Popescu, F. 2016 – *Frontiers of the Roman Empire. Between Dacia and Moesia Inferior: The Roman forts in Muntenia under Trajan*, București.

Thomas, C. 2004 – Claudius and the Roman Army Reforms, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 53 (4), Stuttgart, 424-452

Thomsen, P. 1917 – Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palaestina, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 40 (1), Leipzig, 1-103.

Tomaschek, W. 1880 – Die vor-slawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzenden Gebiete, *Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft*, 23, Wien, 497-528, 545-567.

Tomaschek, W. 1882 – Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 99, Wien, 437-507.

Tomaschek, W. 1894 – Alma (1), *RE*, 1.1-2, Stuttgart, 1588.

Tončinić, D. 2003 – Koštani i drugi nalazi, u: M. Sanader, *Tilurium I. Istraživanja - Forschungen 1997.–2001.*, Zagreb, 257-270.

Tončinić, D. 2004 – Votivna ara iz Tilurija, *Opuscula archaeologica*, 28, Zagreb, 147-157.

Tončinić, D. 2009 – Ziegelstempel römischer Militäreinheiten in der Provinz Dalmatien, u: Morillo, Á., Hanel, N., Martín Hernández, E. (ur.), *Limes XX: Estudios sobre la Frontera Romana / Limes XX: Roman Frontier Studies*, Anejos de Gladius 13, Madrid, 1447-1459.

- Tončinić, D. 2011 – *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*, Split.
- Tončinić, D. 2014 – Klaudijeve vojne reforme. Mit ili realnost, *Nova antička Duklja*, 5, Podgorica, 79-95.
- Tončinić, D., Demicheli, D. 2008 – Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja, *Archaeologia Adriatica*, 2 (1), Zadar, 349-358.
- Tončinić, D., Tabak, A., Librenjak, A. 2011 – Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini, u: Librenjak, A., Tončinić, D. (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini. Radovi kolokvija: Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD-a 27, Zagreb, 361-379.
- Topalilov, I. 2017 – A New Governor of Moesia Superior, *ZPE*, 201, Bonn, 292-296.
- Topić, M. 2017 – Keramika, u: E. Marin et al., *Forum Naronitanum*, Vid, 148-271.
- Traina, G. 2015 – Some Remarks on the Inscription of Maris, Casiti filius (Classical-Oriental notes, 9), u: Bläsing, U., Arakelova, V., Weinreich, M. (ur.), *Studies on Iran and The Caucasus: In Honour of Garnik Asatrian*, Leiden-Boston.
- Vajner, B. 2016 – *Castra, castrum, castellum. Statisztika és interpretáció*, PhD thesis, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.
- Vos, de M. 2013 – The Rural Landscape of Thugga: Farms, Presses, Mills, and Transport, u: Bowman, A., Wilson, A. (ur.), *The Roman Agricultural Economy: Organization, Investment, and Production*, Oxford, 143-218.
- Višić-Ljubić, E. 2008 – Antički natpisi, u: Topić, M. (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju. Pax et bonum FF - AM*, Sinj, 113-141.
- Višnjčić, J. 2009 – Antički povijesni okvir, u: Bekić, L., Radić-Štivić, N. (ur.), *Tarsatički principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo*, Rijeka, 27-33.
- Višnjčić, J. 2016 – Nove spoznaje o obrambenom sustavu Claustra Alpium Iuliarum: Rezultati istraživanja provedenih u sklopu projekta „Claustra - kameni branici Rimskog Carstva“, *Portal: Godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, 7, Zagreb, 13-34.

- Vitale, S. 2017 – Otkrića novih rimskih logora na desnoj obali Krke, u: Marguš, D. (ur.), *Vizija i izazovi upravljanja zaštićenim područjima prirode u Republici Hrvatskoj. Aktivna zaštita i održivo upravljanje u Nacionalnom parku „Krka“: zbornik radova*, Šibenik, 867-887.
- Vrkić, Š. 2017 – Tko je izgradio veliki suhozid na istoku Bukovice?, *MHM*, 3 [2016], Zadar, 25-61.
- Vrkić, Š. 2017a – Prilog arheološkoj topografiji sela Radučić kod Knina, *Diadora*, 31, Zadar, 197-222.
- Vuković, M. 2018 – Preliminarni rezultati rekognosciranja jugoistočnog Velebita, *Diadora*, 32, Zadar, 49-88.
- Vulić, N. 1926 – Dalmatsko-panonski ustanak (od 6–9 g. po Hr.), *Glas SKA*, 121/66, Beograd, 55-72.
- Vulić, N. 1933 – Nekoliko pitanja iz antičke prošlosti (Reka Bathinus), *Glas SKA*, 155/78, Beograd, 3-12.
- Wells, C. M. 1972 – *The German Policy of Augustus: An Examination of the Archaeological Evidence*, Oxford.
- Wells, P. S. 2003 – *The Battle that Stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius, and the Slaughter of the Legions in the Teutoburg Forest*, New York-London.
- Wheeler, E. L. 2000 – Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala—and beyond, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 259-308.
- Wilkes, J. J. 1963 – A Note on the Mutiny of the Pannonian Legions in A. D. 14, *CQ*, New Series, 13 (2), Cambridge, 268-271.
- Wilkes, J. J. 1965 – Σπλαῦνον - Splonum again, *AAntHung*, 13 (1-2), Budapest, 111-125.
- Wilkes, J. J. 1969 – *Dalmatia*, London.
- Wilkes, J. J. 1970 – The Equestrian Order in Dalmatia under the Principate, u: Mirosavljević, V., Rendić-Miočević, D., Suić, M. (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 529-551.

- Wilkes, J. J. 1974 – Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, 258-274.
- Wilkes, J. J. 1977 – Augustan Limes in Illyricum?, u: Haupt, D., Horn, H. G. (ur.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongress in der Germania Inferior*, Köln-Bonn, 245-246.
- Wilkes, J. J. 1996 – The Danubian and Balkan provinces, u: *CAH*, 10², Cambridge, 545-585.
- Wilkes, J. J. 2000 – Army and Society in Roman Dalmatia, u: Alföldy, G., Dobson, B., Eck, W. (ur.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart, 327-342.
- Wilson, J. A. 1996 – Sicily, Sardinia and Corsica, u: *CAH*, 10², Cambridge, 434-448.
- Winterling, A. 2011 – *Caligula: A Biography*, Berkeley-Los Angeles-London.
- Woodman, A. J. 1977 – *Velleius Paterculus: The Tiberian Narrative (2.94-131)*, Cambridge.
- Woolliscroft, D. J. 2010 – *Roman Military Signalling*, Stroud.
- Yébenes, S. P. 2000 – Hispania y la legio XX, u: Le Bohec, Y. (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 581-587.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S., Kandler, M. 1979 – *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abtheilung 14, Wien.
- Zaninović, J. 2009 – Burnum - Karlovac, *HAG*, 6, Zagreb, 549-551.
- Zaninović, J. 2010 – Burnum - Karlovac, *HAG*, 7, Zagreb, 603-605.
- Zaninović, J. 2011 – Burnum - Karlovac - kampus, *HAG*, 8, Zagreb, 582-583.
- Zaninović, J. 2012 – Burnum - Karlovac - kampus, *HAG*, 9, Zagreb, 661-663.
- Zaninović, M. 1967 – Ilirsko pleme Delmati. II. dio, *Godišnjak CBI*, 5 (3), Sarajevo, 5-101.
- Zaninović, M. 1985 – Prata legionis u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 63-79.

Zaninović, M. 1996 – *Od Helena do Hrvata*, Zagreb.

Zaninović, M. 2002 – Mogorjelo od vile do kastruma, *Godišnjak CBI*, 32 (30), Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg, 447-456.

Zaninović, M. 2003 – Breuci od Sirmija do Marsonije, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 443-449.

Zaninović, M. 2015 – *Ilirski ratovi*, Zagreb.

Zović, V., Kurilić, A. 2015 – Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije, *Arheološki vestnik*, 66, Ljubljana, 399-453.

Žerjal, T. 2017 – Obrežje Ljubljanice na Prulah (Ljubljana) v avgustejskem obdobju / The bank of the Ljubljanica at Prule (Ljubljana) in the Augustan period, u: Vičič, B., Županek, B. (ur.), *Emona MM: urbanizacija prostora - nastanek mesta / Emona MM: urbanisation of space - beginning of a town*, Ljubljana, 53-69.

Sažetak

Radnja je podijeljena u četiri glavna poglavlja te se bazira na proučavanju literarnih, epigrafskih i arheoloških ostataka koji svjedoče o prisustvu rimskih vojnih postrojbi na području Dalmacije od Augustova do Hadrijanova principata. Prvo je poglavlje posvećeno povijesnom razvoju rimskog garnizona na području Dalmacije, a prvenstveno je bazirano na literarnim i epigrafskim vrelima na osnovi kojih se može rekonstruirati razvoj vojne te – posljedično – i administrativne povijesti Dalmacije u navedenom vremenskom rasponu. Posebna je pažnja posvećena temama poput Tiberijeva Panonskog rata, Iliričkog rata 6.-9. godine, pitanju podjele Ilirika te Tiberijevim natpisima o gradnji cesta.

Središnji je dio (drugo i treće poglavlje) posvećen samim vojnim postrojbama, odnosno legijskim i pomoćnim jedinicama koje su ostavile traga na dalmatinskom tlu. Rasprava se u tim poglavljima većinom zasniva na analizi epigrafskih spomenika. Oba su poglavlja koncipirana na način da se u prvom djelu raspravlja o itinerarima vojnih postrojbi, dok je drugi dio posvećen analizi raznih sadržajnih elemenata natpisa rimskih vojnika (podrijetlo vojnika, hijerarhija, godine života i vojne službe, imenovanje vojnika itd.). Oba poglavlja završavaju detaljnim katalozima u kojima su donesena čitanja svih natpisa rimskih vojnika te rimskih vojnih postrojbi s područja Dalmacije od Augustova do Hadrijanova doba.

Četvrto poglavlje tematizira sama vojna uporišta u kojima su bile smještene navedene postrojbe. Ono se većinom bazira na proučavanju zračnih i satelitskih snimki te – u manjoj mjeri – na spoznajama dobivenim putem arheoloških istraživanja. Posebno su izdvojena tri garnizona smještena u zaleđu glavnih primorskih kolonija: (1) Burnum i garnizon na granici Liburnije; (2) Tilurij i garnizon u zaleđu Salone; te (3) garnizon u zaleđu Narone.

Ključne riječi: *rimska vojska, Dalmacija, legije, pomoćne postrojbe, rimska vojna utvrđenja*

Abstract

The study is divided into four chapters and it is based on the analysis of literary, epigraphical and archaeological sources which testify to the presence of Roman military units in the Dalmatian area from the reigns of Augustus to Hadrian. The first chapter deals with the historical development of Roman garrison in Dalmatia, and it is primarily based on the study of literary and epigraphical sources which provide the basis for the reconstruction of the military, and—consequently—the administrative history of Dalmatia during the mentioned period. Special attention is devoted to the subject of the Pannonian War of Tiberius, the Illyrican War of AD 6–9, the question of the division of Illyricum, as well as the Tiberius' inscriptions on road construction.

The pivotal part (the second and the third chapter) is devoted to the military units; that is, to the legionary and auxiliary units that have left a trace on the Dalmatian soil. The discussion in these chapters is mostly based on the analysis of the epigraphical sources. Both of the chapters are set in the way in which the first part deals with the history of military units, while the second part is dedicated to the analysis of different elements of the inscriptions of Roman soldiers (origin of soldiers, hierarchy, years lived and served in the army, soldiers' nomenclature, and so on). Both chapters contain thorough catalogues which include the reading of all inscriptions of Roman soldiers and Roman military units in Dalmatia, dated to the period from Augustus to Hadrian.

The fourth chapter handles the military strongholds which were occupied by the mentioned units. It is primarily based on the study of aerial photographs and satellite images, but also—in a smaller degree—on the data provided by the archaeological excavations. Three garrisons in the hinterland of coastal colonies are especially separated: (1) Burnum and the garrison on the Liburnian frontier; (2) Tilverium and the garrison in the hinterland of Salona; and (3) the garrison in the hinterland of Narona.

Key words: Roman army, Dalmatia, legions, auxiliary units, roman military fortifications

Životopis autora

Nikola Cesarik rođen je 1. prosinca 1985. u Požegi, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Studij arheologije na Sveučilištu u Zadru upisuje 2008. te diplomira 2013. s temom *Natpisi vojnika XI. legije iz Burnuma* (mentor: prof. dr. sc. Miroslav Glavičić). Iste godine upisuje poslijediplomski studij *Arheologija istočnog Jadrana*. Od 2014. do 2017. djelatnik je Sveučilišta u Zadru, a od 2017. radi u Zavodu za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci.